

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ
წიგნა XX V III
ეკლუზ ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЮ ССР
КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ
О ГРУЗИИ

FONTES PEREGRINI AD GEORGIAM PERTINENTES

„КНИГА ПУТЕШЕСТВИЯ“
ЭВЛИИ ЧЕЛЕБИ

*В том. перевел с турецкого, исследовал и
комментариями снабдил Г. В. Путуридзе*

Вып. I грузинский перевод

«LIBER PEREGRINATIONIS»
A EVLIYA ÇELEBİ SCRIPTUS

Tomum secundum in linguam Ibericam traduxit commentariisque
instruxit G. V. PUTURIDZE
Fasciculus prior, versiones Ibericae

ИЗДАТЕЛЬСТВО „МЕШНЕРЕБА“—SUMPTIBUS ACADEMIAE
SCIENTIARUM GEORGIAE
TBMURCI—377—TBILISIS

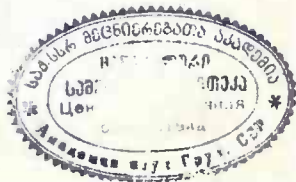
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს ფესხაბე არსებულ უცხოური. წარმოების კომისია

ევლია ჩელაშის „მოგვაურობის წიგნი“

თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკლევა.
დაურთო გ. ი. ო. რ. გ. ი. ფ. უ. თ. უ. რ. ი. მ. ე. მ.

ნაკვ. I, ქართული თარგმანი

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1971

9(c41)+901(45)
9(47.922)+90(56)
ვ 299

საქ. ისტორია. მოგზაურობა საქ.-ში
თურქეთი მოგზაურობა

წიგნში წარმოდგენილია XVII საუკუნის ცნობილი მოგზაურის ევლია ჩელეების ატომიანი თხზულების II ტომის ქართული თარგმანი.

„მოგზაურობის წიგნის“ ამ ნაწილში მოცემულია ამიერკავკასიის და კერძოდ, საქართველოს შესახებ გეოგრაფიული, ეთნოგრაფიული და პოლიტიკური ხასიათის უამრავი ცნობა, რაც ძვირფასი წყაროა ჩვენი ქვეყნის წარსულის შესასწავლად.

თხზულება იმითაც არის მნიშვნელოვანი, რომ, მოგზაურის მიერ ნანახი ქვეყნების აღწერის გარდა, ისტორიული მოვლენების შესახებ საინტერესო მსჯელობასა და დღემდე უცნობ ფაქტებს შეიცავს.

მთავარი რედაქცია: ი. აბულაძე, ვლ. ფუთურიძე,

ს. ყაუხჩიშვილი, გ. წერეთელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჯიქია
თურქული წყაროების სერიის რედაქტორი ს ე რ გ ი ჯ ი ქ ი ა

წინასიტყვაობა

XVII საუკუნის განთქმული მოგზაურის ევლია ჩელების ატომიანი „სემაჰათ-ნამე“ — „მოგზაურობის წიგნი“ ითვლება ფუნდამენტალურ კულტურულ-ისტორიულ ნაშრომად და მისი ავტორი — უდიდეს და ოსმალთა შორის ყველაზე საინტერესო გეოგრაფ-მოგზაურად¹.

„მოგზაურობის წიგნში“ მოცემულია ისტორიული, გეოგრაფიული, ეკონომიური, ლინგვისტური, ეთნოგრაფიული ხასიათის უამრავი ცნობა ევროპის, აზიისა და აფრიკის იმ მრავალი ქვეყნის შესახებ, რომლებიც თითქმის ნახევარი საუკუნის განმავლობაში მოიარა და თავის თხზულებაში აღწერა ევლია ჩელები.

„მოგზაურობის წიგნის“ ათივე ტომი სტამბოლში დაიბეჭდა (I — III — 1897 წ.; IV—V — 1898 წ.; VI — 1900 წ.; VII—VIII — 1928 წ.; IX — 1935 წ.; და X — 1938 წ.).

ძირითადად ამ გამოცემიდან არის სხვადასხვა ენებზე თარგმნილი თხზულების ის ნაწილები, რომლებიც ამა თუ იმ ქვეყანას შეეხება. ჭერჭერობით არც ერთ ენაზე არ უთარგმნიათ მთლიანად ეს თხზულება.

ამიერკავკასიის ქვეყნებისა და, კერძოდ, საქართველოს წარსულის შემსწავლელთათვის განსაკუთრებით საინტერესოა „მოგზაურობის წიგნის“ მეორე ტომი. ამ ტომში დაწვრილებითაა აღწერილი საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის ის მხარეები, რომლებიც ევლია ჩელები დაათვალიერა რამდენიმე მოგზაურობის დროს. აღწერილობასთან ერთად ევლია ჩელები ისტორიულ ექსკურსებსაც აკეთებს და მრავალ საყურადღებო ცნობას იძლევა ამიერკავკასიის ისტორიიდან. ამგვარად, საქართველოს შესახებ ცნობები ვანეკუთ-

¹ Акад. И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения, IV, М.—Л., 1957, стр. 628.

ნება არა მარტო 1640—1647 წლებს, როდესაც ევლია ჩელები იმოგზაურა, არამედ აღრინდელ პერიოდსაც.

ამ ტომში აღწერილია ამიერკავკასიის მეზობელ ქვეყნებში მოგზაურობაც და რადგანაც ამიერკავკასიის ხალხებს მკუდრო ურთიერთობა ჰქონდათ ამ ქვეყნებთან, ჩვენ საჭიროდ დავინახეთ მთელი ტომის ქართულად თარგმნა.

I ნაკვეთის სახით ამჟერად მკითხველს ვაწოდებთ ქართულ თარგმანს ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნის“ მეორე ტომისა, რომელიც 1897 წელსაა სტამბოლში გამოცემული². II ნაკვეთში გათვალისწინებულია გამოქვეყნდეს გამოკვლევა „მოგზაურობის წიგნის“ შესახებ, კომენტარები, საძიებლები და ტერმინოლოგიური ლექსიკონი.

„მოგზაურობის წიგნი“ თავებად დაყოფილია ისე, როგორც ევლია ჩელების ჰქონდა გაკეთებული და სტამბოლის გამოცემაშიც აისახა. ამიტომაც, რომ ზოგ შემთხვევაში ცალკე თავად გამოყოფილი ნაწილები სრულად ვერ ასახავენ მრავალფეროვან შინაარსს.

დიდი სიძნელები შეგვხვდა ეთნიკური და გეოგრაფიული სახელწოდებების ქართულად გადმოცემისას, რაც ძირითადად არაბული დამწერლობის თავისებურებებით არის გამოწვეული. ამიტომ ზოგ შემთხვევაში ტრანსლიტერაციის წესს მივმართეთ.

თხზულებაში მრავალი სხვადასხვა ტერმინი გვხვდება (სოციალურ-ეკონომიური, ადმინისტრაციული, სამხედრო, სამედიცინო და სხვ.), რომლებსაც ქართული შესატყვისი არ აქვთ. ამ ტერმინების დიდი ნაწილი ისე გადმოვიტანეთ, როგორც ევლია ჩელების აქვს და განმარტებული იქნება II ნაკვეთში ჭათვალისწინებულ ტერმინოლოგიურ ლექსიკონში.

ევლია ჩელეზის „მოგზაურობის წიგნი“

ქართული თარგმანი

წრფელი ევლიას „მოგზაურობის წიგნის“
უ ე ს ა ვ ა ლ ი

უბირველესად ყოვლისა, ვადიდოთ ზეცის გამჩენი, რომელმაც შექმნა და გამოავლინა სამყარო და ყველაფერი ის, რაც რამ მასშია: ყოველი საოცრება და საკვირველება, დედამიწა, ცა, სამოთხე, მისი ანგელოზები და კარის მცველნი, სამოთხის ქალწულები და ჭაბუკები, სუნბული და რეჰანი, ბულბული და ვარდნარი, უკვდავების წყარო, მარგალიტი და მარჯანი, ბრწყინვალე მზე და მთვარე.

„ჩვენ გვმართებს შექება შემოქმედისა;
მისი წყალობის მთხოვნელი ყოველი სულიერი;
თან ლოცვა და მშვიდობა ჭებულს,
რომელიც მოგვევლინა,¹
მუჰამედის მეგობრებსა და შეილებს მშვიდობა;
ისინი იყვნენ მთლიანად სარწმუნოების დამცველნი“.

ქება-დიდება სამყაროს შემოქმედს, რომელმაც მე, მწირი მონა, არარაობიდან გამაჩინა და ბრძანებით: „ჯინი და ადამიანი შევექმენ, მხოლოდ იმიტომ, რათა მმონებდნენო“², დამავალა მორჩილება და ღვთისმოსაობა. ისლამის სარწმუნოების აღთქმანი, როგორცაა ლოცვა და მარხვა, ზეჰათი და ჰაჯი, თავის მონებს წესად დაუდო და მისი ბრძანების შესრულება ბედნიერებისმომგვრელად აქცია³.

მეც, უკნინეს მონას, მინდოდა ჰაჯი შემესრულებინა და სათანადო მოგზაურობის მთხოვნელი ვიყავი. სულ იმას ვფიქრობდი, როგორ გავითავისუფლო თავი მამისა და დედის სასტიკი კლანჭებისაგან, ქვეყანა მოვიარო და შეველო მსოფლიოს მოგზაური გაეხდე-მეთქი. 1040 (1630) წლის მუჰარემის თვის პირველ რიცხვს (10. VIII) ქალაქ სტამბოლში ვინებთილღე ფეხით და შევექმენი პირველი ტომი, რომელიც შეიცავს სტამბოლის ამქართა აღწერას. რამდენადაც შეიძ-

ლებოდა, მთლიანად აღვწერე ხუროთმოძღვრების ძეგლები და საქველმოქმედო დანიშნულების ნაგებობანი; აღვწერე მისი ამქრები და მათი მფარველი უხუცესები თავიანთი კანონებითა და წესებით; გადმოვეცი, თუ რა მონაწილეობა მიიღეს მათ ჯარში ბაღდადის დასაპყრობად მოწყობილი წმინდა ომის დროს⁴.

ჩემი მთავარი სურვილი იყო წავსულიყავი წმინდა ადგილებისაკენ: — ბაღდადს, მექას, მედინას, ეგვიპტეს, სირიას და, როგორც აღვწერილია პირველი ტომის შესავალში, ერთ კურთხეულ ღამეს ჩემს მშობლიურ სახლში სიზმარი ვნახე. სიზმარში გამომეცხადა წინასწარმეტყველი და მის წმინდა ხელებს რომ ვემთხვიე, შევცოდე და მფარველობის ნაცვლად მოგზაურობა შევევედრე. ქვეყნაერების სიამაყემ ღიმილით წარმოთქვა: „გამიადვილე, ალაჰო, ჯანმრთელობითა და მშვიდობით შეამავლობა, მოგზაურობა და წმინდა ადგილების მონახულება“⁵. ასე დამლოცა ფათიჰას სიტყვებით.

დიდებულად ნათქვამი სიტყვების მიხედვით: „როდესაც ალაჰი ისურვებს რამეს, მის მიზეზსაც შექმნის“⁶, მეორე დღეს, დილაადრიან მივედი ჩემი ძველი მეგობრის ოქჩუ-ზადე აჰმედ ჩელების სახლთან, რომელიც გედიქ-ფაშას უბანში მდებარეობს. ვნახე, რომ დიდი სამზადისით ქალაქ ბრუსას სალოცავად გასამგზავრებლად გამზადებულა. მე მომმართა: „ძმო ევლია მოდი, როგორც იტყვიან, — ჯერ თანამგზავრი და მერე გზაო — შევამხანაგდეთ, ხუთ-ათ დღეში ძველი სატახტო ქალაქი ბრუსა⁷ მოვიაროთ და დავათვალიეროთ. იქნებ ჩვენმა მოწყენილმა გულებმა გაიხარონ და სევდიანი გუნება ჯაგვიხალისდეს. იქ მრავალ საბაგალითო ძეგლებს დავათვალიერებთ, ჩვენი ძველი ოსმალო სულთნების აკლდამებს მოვინახულებთ. განსაკუთრებით კი, წმინდა ემირ-სულთანის⁸ აკლდამას ვემთხვევით და გულებს გავინათლებთ“. ეს რომ თქვა, გულში ცეცხლი გამიჩნდა. იმ ერთგული მეგობრის წინადადებით ბრუსას მხარის ნახვის წყურვილი აღმეძრა. მაშინვე უყოყმანოდ ვუთხარი: „კეთილი იყოს ჩვენი გზა!“ და მსწრე საზოგადოებას გაეხარდა; შეაძლებინოთ ჯანმრთელად და უდანაკლისოდ დაბრუნებაო, თქვეს და ლოცვა-კურთხევით წაიკითხეს პატრიოსანი ფათიჰა. მე, მწირი, დაუყოვნებლივ, იქიდანვე გავყევი მათ ისე, რომ დედ-მამამ ამის შესახებ არაფერი იცოდა. ოც მეგობართან ერთად სიხარულით მივედით ემინონ-უსთან⁹ და ერთ ნავში ჩავსხედით, რომელიც მუდანიას მიდიოდა.

1050 (1640) შოლს სტამბოლიდან ბრუსაში სამოგზაუროდ გასვლა, ჩვენს მიერ ნანახი სამაგალითო ძეგლები, ძველი ქალაქები, მთები, მიწები, ზღვები და ჩვენს მიერ გადატანილი ისეთი გაპირვება და ტანჯვა, როგორც ნათქვამია: „მოგზაურობა ერთი ფარსანგის მანძილზეც ჯოჯოხეთის ნაწილია“

ემინონუდან პირველად გალათას კონცხზე მდებარე კურმუნლუს საწყობის წინ გავიარეთ კონსტანტინეპოლის ყურე, // დაბა ფინდის- 5
ლისთან შევისვენეთ და ხომალდზე ავიყვანეთ რამდენიმე მგზავრი, რომლებიც დაოსტატებული მეზღვაურები იყვნენ. 1050 წლის მუ-
ჰარემის პირველი პარასკევი (1640. 27. IV) იყო. გვიან დილით, ესე იგი, როდესაც მზე კარგად ამოწვერილიყო ცის კამარაზე. მეზღვაუ-
რებმა თქვეს, ხელსაყრელი ამინდიაო, ერთ ადგილას შეგროვდნენ, იალქნის ქანდარა დაჭიმეს და ღუზა ამოიღეს. მამაცი მეზღვაურები მოემზადნენ, იალქნები გაშალეს და ფათიჰა წაიკითხეს — ღმერთმა ხელი მოგვიმართოსო. აფრაგაშლილებმა გავიარეთ სასახლას კონცხის დინება და მისი მორევები. ჩვენი მიზნად დასახულების იალქანი ბრუ- სის მხარეს მივმართეთ. გემზე ყველა აღტაცებული საუბრობდა; ზო- გიერთი მეგობარი თავიანთ ღვთისსადიდებელ საგალობლებს ღიღინით წარმოთქვამდა:

„ო, მართალი გზის მაჩვენებლო ღმერთო!

შეგვიმსუბუქე გზა;

მოგვეც გზა მშვიდობისა —

მაღე გაგვატარე, გაგვიმართე ხელი“.

აღმოჩნდა, რომ ერთ-ერთი ჩვენი თანამგზავრი სულთან იბრაჰი- მის¹ კარჯი-ბაშის — საფარა-ალას მეფანდურე და მექიანურე ყოფილა. ერთიც — საღრაზამ ყარა მუსტაფა-ფაშას² მსახურის — ყარა რეჯებ- ალას — მეჩონგურე და მომღერალი. ყველა ერთად შეიკრიბა. მე, მწირმა, ვუთხარი: „მოდით ამ მწუხარების მორევში დარდის განსაქა- რებლად სევაჰი ვიმღეროთ მეთქი და ყველანი დამეთანხმნენ. მეზ- ღვაურთაგანაც მოვიდნენ ჩონგურებით: ძია კიწლაკჩი, ძია ჩურდუმი, ძია ჩივიკ ველი და ჩვენთან ერთად მათაც იმღერეს. ისეთი მგზნება- რე და გულწრფელი ჰუსენი ბაიკარასებური³ მუსიკობა მოეწყო, რომ სიამეთა მოყვარულთ პირზე ნერწყვი მოადგათ ამ დროსტარებით კუნძულ ჰებელის მივადექით.

ჰემბელის აღწერა: სტამბოლიდან თვრამეტი მილის მანძილზეა. მისი გარშემოწერილობა ცხრა მილია. კეთილმოწყობილი და გაშენებულია. ერთი მონასტერი აქვს. წელიწადში ერთხელ ნავებით მოდიან ბერძნები სალოცავად. კუნძულის მცხოვრებლები ყველანი მდიდარი ბერძენი გემისმძღოლები არიან. უკვდავების წყაროსავით წყალი და თვალწარმტაცი ბალები აქვთ. მათი მმართველები არიან ბოსტანჯი-ბაში და იანიხართა აქაქჩი. იქიდან დავიძართ, ზურგის ქარი ქროდა. სიმღერაც დავკვექეთ, ხუთ საათში მუდანის ნაპირს მივალწიეთ და ღუზა ჩავუშვით.

მუდანის აღწერა: ეს ქალაქი კონსტანტინეპოლის მბრძანებლის ქალიშვილის — მუდანისა//აშენებულია. მე, მწირს, პირველად ამ ქალაქში მომეცა პატივი საპარასკევო ღოცვა უცხო მხარეში შემესრულებინა⁴. იგი ამ ზღვის სანაპიროს სავაჭრო ნავსადგურია. გამვლელ-გამომვლელი გემებისათვის უხიფათო ნავსაყუდელია. რადგანაც მუდანია ერთ კუთხეში, სტამბოლის ყურეს სამხრეთით მდებარეობს, ამიტომ შეიდივე ქარისაგან⁵ დაცულია, მაგრამ ჩრდილოეთის ქარისაგან მაინცდამაინც უსაფრთხო არ არის. ნავსადგურის თავში საბაჟოა. მომსვლელი და წამსვლელი გემებისაგან, ხმელეთით მოსული ვაჭრებისაგან სულთნის წილ აშარს იღებენ. თორმეტ აუქ ახჩად არის იჯარით გაცემული. ქალაქი ზღვისპირას მდებარეობს, ვრცელ სივრცეზე. ციხე ქვის შენობაა, რომელიც ჩავარდნილ და მოფარებულ ადგილზე აუშენებიათ. შვიდას ოცდაერთ წელს (1321), როდესაც ორხან-ყაზი⁶ უფლისწული იყო. მამამისის — ოსმან-ყაზი⁷ ნებართვით ეს ციხე პირველად დაიპყრო და ერთხელაც ალაგ-ალაგ დაანგრია იმ მოსახრებით, რომ ურწმუნოებს ხელში არ ჩავარდნოდათ. მაგრამ ადვილად შეიძლება მისი შეკეთება. ქალაქი ანატოლიის ვილაიეთში ყაზი ჰუდავენდიქარის სანჯაყის სავოევოდოა. ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა⁸. მის ყადის ორი ათას ყურუშს აძლევს წლიურ შემოსავალს. ზოგჯერ კი ბრუსის მოლას ეწყალობება ხოლმე ბაშმაკლიქის საფასურის სახით. მშვენიერი ყაზაა. სამი ჯამე, შვიდი მეჩეთი, სამი ფუნდუკი, ერთი აბანო, ორი ყრმათა სასწავლებელი⁹ და ორასამდე დუქანი¹⁰ აქვს. მისი მოსახლეობა ბერძნებია. რადგანაც ჰაეა მშვენიერია, ბერძენი ლამაზმანები ბევრია¹¹. აქაური ლეღვი, ყურძენი და შირა განთქმულია. დაბოლოს. რადგანაც მისი ძმარი მთელ დუნიაზე გავრცელებული, ამ ქალაქს ძმრის ქალაქს¹² უწოდებენ. შემდეგ ცხენებზე შევსხედით, პირდაპირ სამხრეთისაკენ ვიარეთ ბალ-ვენახებს შორის, ოთხ საათში გავიარეთ კეთილმოწყობილი და გაშენებული დაბლობი. რომელსაც ფილედარის ველი ეწოდება და მივადექით მდინარე ნილუფერს;

მდინარე ნილუფერი: წყალია, რომლის გადასვლა გაზაფხულზე შეუძლებელია. სამხრეთიდან მოდის რუჰბანის, ქათალის, ქესთელის მთებიდან და ერთ მდინარედ იკრიბება; ფილედარის ველზე გაივლის და ათასობით სახნავ-სათეს მიწებსა და ინდისხურმის ქალებს რწყავს. შარავზაზე ერთი მტკიცე ხილია აშენებული, რომლის ყოველი თაღი ცისარტყელასა ჰგავს. რადგანაც იგი ნილუფერ-სულთანმა¹³ ააშენა, სახელად ნილუფერის ხიდს უწოდებენ. მდინარე ამ ადგილს//რომ 7 გაივლის, დასავლეთით ხმელთაშუა ზღვას ერთვის. აქედან ორი საათი სამხრეთისაკენ ვიარეთ და ბრუსას მივალწვიეთ.

II

აბრეშუმის ადგილისა და საბახტო ქალაქის — ბრუსის

აგავანი

ადამის მიწაზე დაშვების შემდეგ, დედამიწის ზურგზე პირველად რომ მისი ისტორია დაწერა, იყო იდრისი¹ — მშვიდობა იყოს მასზე. შემდგენი არიან კოპტები, რომლებიც დღემდე მომხდარ ყველა ამბავს მიყოლებით წერენ. შემდეგ არიან ბერძნები, რომელთა უდიდესი მემკვიდრეა მადიანის ძე და იანკოს ძმა ბანვანი². თუმცა ებრაელებს ისტორია აქვთ, რომელსაც ჰეჯამი ეწოდება, მაგრამ იგი სანდო არ არის. არსებობს ინდოეთის ისტორიები, ჩინეთის ხაკანისა, არაბეთის, ირანის, საფრანგეთის და ლათინთა ისტორიაც. სულ უკანასკნელია ბერძნების ისტორია. მე შევხვდი ყველა ისტორიკოსს, რომელთაც შესწავლილი ჰქონდათ ეს მატრიანეები. არც ერთ მათგანში ბრუსის დამაარსებლის შესახებ არაფერი წერია. „სულეიმან-ნამე“-დ და „თუჰფე“-დ წოდებულ ძველ ისტორიებში კი შემდეგნაირადაა აღწერილი:

„როდესაც სოლომონი³ — მშვიდობა იყოს მასზე — ტახტით ჰაერში დაფრინავდა, რუჰბანის მთის უმაღლეს მწვერვალზე შეჩერდა. მიმოიხედა და ვეზირ ასაფ ბერჰაფას უთხრა: „რა კარგი იქნებოდა, ამ ულამაზეს გაშლილ ადგილას დიდი ქალაქი ყოფილიყო“. დაახლოებულმა პირებმა, რომლებიც ჭინები და დევები იყვნენ, თქვეს: „ო, ალლაჰის მოციქულო, წარღვნამდე აქ დიდი ქალაქი და ძველი ციხე ყოფილა. ამბობენ, რომ ის ციხე ჭინების ხალხს⁴ აუშენებია. ჩვენ აქ ჯარით მოვედით, ვერ დავიპყარით და უკან გავბრუნდით. შემდეგ, წარღვნის დროს ციხე ჩაიძირა და მისი სახელი და ნიშანი „ვაქრა“. უფალი სოლომონის ბრძანებით მისმა ფირებმა ის ადგილი ქვა-ლორლისაგან გაწმინდეს. ციხის კედელ-ბურჯები გამოჩნდა. სოლომონის

ბრძანებით ძლიერად დაუბერა სამხრეთის ქარმა და კარ-კედლები გამოჩნდა. სოლომონმა — მშვიდობა იყოს მასზე — ბრუსის დასავლეთით ერთი დღის სავალ მანძილზე ედინჯიქად წოდებული დიდი ქალაქი ააშენა და ბელკისის⁵ სატახტო ქალაქად აქცია. ეხლაც კი ჩანს მისი მაღალი ციხე-კოშკები//აია-სოფიას სვეტების დიდი ნაწილი ამ ქალაქიდან არის წაღებული. სოლომონი — მშვიდობა იყოს მასზე — ყოველ წელს ბელკისთან ერთად მოდიოდა და ამ ქეშიშის⁶ მთაზე ნადიმობდა. რახან ასეა, გამოდის, რომ ბრუსა წარღვნის შემდეგაა აშენებული სოლომონის მიერ. ციხის ამშენებელი კი უცნობია. ციხის საძირკველი ციკაბო კლდეში არის ჩადგმული. წაგრძელებული ოთხკუთხედის მოყვანილობისაა. იგი აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენაა გაჭიმული. გარდა იმისა, რომ ჩრდილოეთის და სამხრეთის მხარე მაღალია, ქვემოთ უფსკრულიც აქვს. სამ მხარეს სრულებით არ აქვს თხრილი. ფინარბაშის, წისქვილებისა და მერძევეთა უბნების მხარეს ღრმა თხრილი აქვს. დროთა განმავლობაში მისი თხრილი არ განახლებულა. ავაზაკებმა, რომელთაც სახელად ერქვათ ჯელალი ყარა მაზიჯი, არაბ-საიდი, კალენდერ-ოღლუ⁷, ციხეს ალყა შემოარტყეს და მისი თხრილები მიწით ამოავსეს. მაგრამ ციხის ოთხივე მხარეს საძირკველში ისეთი ქვები ჩანს, რომ თითოეული მათგანი აბანოს თალის ოდენაა. ეს აღსატურებს, რომ ციხე ადამიანის მოდგმის აშენებული არ არის. შემდეგ ხანებში ციხე იზმირის მეფის ცოლის — ფიდაკას ხელში გადასულა. რადგანაც მისი ზოგიერთი კედელ-ბურჯი შეკეთებულია, ზედ ბერძნულ ენაზე შეკეთების თარიღები აქვს. ციხე ქეშიშის მთის ძირას მდებარეობს და ამიტომ იგი სამხრეთისა და აღმოსავლეთის ქარებისაგან დაცულია. ქალაქის სახლებს პირი მიშვერილი აქვთ ჩრდილოეთისა და სამხრეთის მხარეს. ასე, რომ ფილედარის ველი მათი ფანჯრებიდან მოხატული ქამელეონივით მოჩანს. ციხის გარშემოწერილობა ათი ათასი ნაბიჯია. ექვსი ათასი ქონგური, სამოცდაშვიდი კოშკი და ხუთი კარი აქვს. სამხრეთისაკენ არის ფინარბაშისა და საპყრობილეს (ზინდანის) კარები. დასავლეთისაკენ გადიან კაფლიჯას და ბალიქ ბაზარის კარები. ციხე დიდი ხნის განმავლობაში ჰქონდათ ბერძნებს. თუმცა კონიის სელჩუკებმა შეიღვერ შემოარტყეს ალყა და შეიდ-შვიდი, რვა-რვა თვე ჰქონდათ იგი გარემოცული, ზამთრის დიდგომით გამოწვეული სიძნელებების გამო კონიაში ბრუნდებოდნენ ხოლმე. თავისი ბეგობის დროს⁸ ოსმანმაც სამჯერ შემოარტყა ალყა და სამივეჯერ ისე გაბრუნდა, რომ ვერ დაიპყრო. შემდეგ იგი ნიკრისის ქარით გახდა ავად და თავისი ვაჟი ორხან-ყაზი ოთხმოცი ათასი მეომრით გაგზავნა ბრუსისაკენ. ამათაც ალყა შემოარტყეს კაფლიჯას მხარეს და ფინარბაშისთან თითო უზარმაზარი კოშკის შენება დაიწყეს

და შვიდ თვეში შეძლეს მათი დამთავრება. შემდეგ ხელმეორედ დაიწყეს გარემოცვა. კაფლიჯას მხრიდან ორხან-ბეი შემოადგა ციხეს; ფინარბაშის // მხრიდან — მისი ძმისწული თემურ-ბეგ, მთის მხრიდან — ბალაბანჯიქ-ბეგ და ურწმუნოები მეტიმეტად გაპირვებულ მდგომარეობაში ჩააყენეს. გარედან მოსული მამველნიც ხმლით აკუწეს და ამოწყვიტეს. ამ დროს ციხეში გამაგრებულ ურწმუნოებში შამშილი და სიძვირე ჩამოვარდა. ბოლოს, ერთი წლის ალყის შემდეგ, ციხე ორხან-ყაზნის დანებდა. 726 (8. XII. 1325—26. XI. 1326) წელს, როდესაც ორხანი მამასთან გაეშურა, იგი სულთმობრძავი დახვდა. უთხრა თუ არა ორხანმა: „სამახარობლო! ბრუსა ავიღეთო“, ოსმან-ყაზნმ სული ზანუტევა. ორხან-ყაზნ ბრუსაში მოვიდა და დამოუკიდებელი ფადიშაჰი გახდა. ოსმან-ყაზნ შიდა ციხეში დაიმარხა. დიდი სალოცავი ადგილია. მამამისის — ერთოღრულ-ყაზნის ბეგობის დროს⁹ სამოცდაათი ქალაქია დაპყრობილი. პირველად კოჯაილი დაიპყრო ახჩა კოჯამ¹⁰. რიგით მეორე დაპყრობილია ბულაკ-აბადის მახლობლად მდებარე იზნიქი¹¹. ოსმან-ყაზნმ ერთი კეთილშობილი სეიდის, წმინდა შეიხ ედა ბაღის უმანკო ქალიშვილი შეირთო ცოლად და ორხან-ყაზნ იმ ქალის ხელში შეეძინა. ორხან-ყაზნის სახელზე პირველი ხუტბა აღავლინა ედა ბაღის ნათესავმა, ღვთისმეტყველმა დურსუნმა.

რადგანაც ბრუსა ახალი დაპყრობილი იყო, კეისარის, კონიის, ნიგდეს, აიღინის, სარუხანის, ლარენდეს, დერენდეს, მარაშას მხარეებიდან მაჰმადიანები მოვიდნენ და დასახლდნენ. ზღვისოდენი ჯარებით შევარდნის ბუდიდან დააფრინდა ორხანი თავის მტრებს, შური იძია და ნადავლით ბრუსა გააშენა. ბაღის, ბუხარის და ხორასნის მხარეებიდან მრავალი წმინდანი მოვიდა და აქ დასახლდა. ბრუსის კეთილმოწყობა დღემდე გრძელდება.

III

ბრუსის ნაგებობათა აღწერა

შიდა ციხეში ორი ათასი სახლი და სართულებიანი დიდი სასახლეებია, მაგრამ ბაღ-ვენახები არა აქვთ — მიჯრით მიდგმული სახლებია. შვიდი უბანი. შვიდი მეჩეთი და ერთი აბანო აქვს ციხეს. ერთიც — დახურული ბაზარი და ოცი დუქანი.

სულთან ორხანის ჯამე: შიდა ციხეშია. მისი სიგრძე-სიგანე ასათი ნაბიჯია. // ერთი ერთსართულიანი მინარეთი აქვს. ორხან-ყაზნი აქაა დამარხული. დიდი, წითელი დოლი, რომელსაც „ორხანის დოლი“ ეტყვიან, ამ ჯამეს ერთი თაღის ქვეშ ჰკიდია. ოსმალთა სახელმწიფო-

ში პირველად ეს დოლი დააგრიალეს. ძველი ფადიშაპების სასახლეც ამ ციხეშია. სულთან მეჰმედ II ფათიჰამდე¹ ფადიშაპების სასახლე ეს იყო. მაგრამ ძლევამოსილი ყაზი ხონთქარი² ხანდახან ედირნეს სასახლეში ცხოვრობდა. ამჟამად ამ სასახლეებს ყურადღება აღარ ექცევა და მიტოვებულია, მაგრამ სარღლები და ბოსტანჯიები ისევ ჰყავთ.

ამ შიდა ციხის მთავარი ქუჩების ქვაფენილი დიდი ქვებით არის მოგებული. მისი სახლები ძველი ყადისაა. ზოგი მათგანის საძირკველი გიაურებს ჩაუყრიათ. მის ქვისა და აგურის კედლებზე აღნიშნულია თარიღები, რომლებიც გვაჩვენებენ ამ სახლების აშენების დროს. აქაური სახლები ქვითნაშენი, ლამაზი შენობებია და ყველა კრამიტით არის დახურული. ყოველ სახლს აქვს ერთგვარი კიპარისის თარგზე ნაგები, შიგნიდან თანაბარი ზომის ექვსწახნაგიანი ბუხრები, მრგვალი საკვამლე მილებით. ციხეში ალაგ-ალაგ არის კიპარისისა და კაკლის ხეები, ვაზი. რადგანაც ჰავა მშვენიერი აქვს და მაღალი ადგილია, ამიტომ ხალხი ტანადი და ჯანმრთელია.

ბრუსის სხვადასხვა მოხელეთა აღწერა: სულთან მეჰმედ-ხან ფათიჰის დროიდან ანატოლიის ვილაიეთის მმართველობის მთავარი ქალაქია. მისი მმართველია ჰუდავენდიქარის სანჯაყის ფაშა. ფადიშაპისაგან მას სამეფო სახასოს სახით 618.079 ახჩა აქვს. მის სანჯაყში 420 ზეამეთი და 1005 თიმარია. ალაიბეგი, ჩერბაში და აჟუზაშიები ჰყავს. ომიანობის დროს, კანონის მიხედვით, ჯებელიებიანად მათი ალაიბეგის დროშის ქვეშ თავს იყრიან შეიარაღებული რჩეული მეომრები. ფაშა კი საკუთარი ხუთასი მეომრით მიდის სალაშქროდ. ხუთასახიანი თანამდებობა არის კეთილშობილი ყადისა. ბრუსის ყადის თანამდებობიდან დაწინაურებულები ედირნესა და სტამბოლის ყადიები ხდებიან. მაღალი თანამდებობაა წლიურად ორმოცი ათასი ყურუმში შემოსავალი აქვს. ქალაქში შვიდი სასამართლოს ნაიბია. მის ნაპიებში: — გუზენე, ფილედარი, ებლივენდი, ქესთელი, ჩუკურჯა — ზოგრობის მიერ დანიშნული იანიჩართა ჩოხადარები, ბაზარაკიდენები და სტამბოლის კარისკაცთაგან გამოყოფილი კაფუჯიების მეთაური სულთნის სახელით განაგებენ. იანიჩართა ოდების ბრუსელი ალა, ჯებუჩიების ჩორბაჯი, იანიჩართა დებენგიების ოცი თანამდებობა, სიფაპიების ქეთხულა-აგარ, ნაკიბ ულ-ეშრაფი, აბრეშუმის ზომა-წონის გამგე, საბაყოს გამგე, ნაგვის საყრელის სუბაში, მუჰთასიბ-ალა, ადაყ ნაიბი ჰყავს. ყველა ესენი მაღალი თანამდებობის მოხელეები არიან, რადგანაც ბრუსა დიდი ქალაქია.

ქვედა ციხის აღწერა: ერლათს³ დამპყრობის — სულთან მეჰმედ-ხან მესამის დროს⁴ ბრუსის წარჩინებულებმა გაიგეს, რომ ბრუსას

თავს უნდა დაესხან აჯანყებულები — ყარა ააზიჯი, კალენდერ-ოღლუ, დელი ჰასანი, ჯენნეთ-ოღლუ. სულთნის უზენაესი ბრძანებით ქალაქის სამ მხარეს ცალწყებად ააშენეს ბურჯიანი, გალავნიანი, საყრდენებით გამაგრებული ერთსართულიანი ციხე, რომელსაც ყოველი მხრიდან ჰქონდა სათოფურები. ოღონდ მაინცდამაინც მტკიცე არაა. ესეც იმ მთის ძირას მდებარეობს, რომელსაც ქეშიმ-დალი ეწოდება. აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ გაჭიმული დიდი ქალაქია. მისი სიგრძე ერთი ფარსანგია და სიგანე — ნახევარი. შიდა ციხის სამი მხრიდან შემოკრული კედლების ყველა მხარე ერთად ხუთი ათასი ნაბიჯის სიგრძისაა. მისი კედლები მაინცდამაინც მაღალი არაა. თათართა (მიკრიყთა) კარის მხარეს თხრილი აქვს და სხვა მხარეს კი არა. კაცმა რომ თქვას, არცა სჭირდება, იმიტომ რომ ფრიად წყლიანი ადგილია და მტერი რომ მოვიდეს, ვერ გაჩერდება. ზოგ კომკზე ბეგრია ზარბაზანი და სათოფური. შიდა ციხეში კი ჯაბახანი და ზარბაზნები აუარებელია. დღესასწაულებსა და სავანებო გაჩირადნების დროს დიდი ზეიმი ეწყობა. ციხისთავი ჰყავს. ქალაქში ექვსი ათასზე მეტი მეციხოვნეა. ზოგიერთი კარი რკინისაა. ყოველი კარის ზემოთ არსებულ კომკში მოწყობილია ხვრელები. თუ მტერი კარს მოადგა, ამ ხვრელებიდან ქვებსა და ყუმბარებს დააყრიან. აღმოსავლეთის მხარეს თათართა კარი აქვს და ჩრდილოეთის მხარეს — ფილედარის კარი, ჰასან-ფაშას კარი და კიდევ სხვა კარები აქვს. ამ ციხეში სართულებად აშენებული, კეთილმოწყობილი, ძველი ყაიდის ოცდასამი ათასი სახლია წარჩინებულების, კეთილშობილების, დიდკაცებისა და მდაბიო ხალხისა. ზემოთა შიდა ციხეში ფადიშაჰათთვის განკუთვნილი დიდი სასახლეა; აქ არის სამი აბანო და ექვსასი ღუქანი. რადგანაც ვიწრო ადგილზე მდებარეობს, ბალი არ აქვს.

ამ ქალაქში არის მუსლიმთა 176 უბანი, სომეხთა 7 უბანი, ბერძენთა 9 უბანი, ებრაელთა 6 უბანი, კოპტების 1 უბანი. ერთი უბანიც კეთროვანებისა⁷ არის მურადიეს გზაზე.

ქალაქი ვაკე ადგილზე ძევს; ზემო ციხის კალთებზე მდებარე სახლების, შენობების და ულუ-ჯამეს უბნები კი შემადლებულ ადგილზეა. როდესაც ცეცხლისმფრქვეველი მზე თავის სხივებს სტყორცნის, მაშინ ჩრდილოეთით ერთი საათის სავალ მანძილზე მდებარე ფილედარის ველიდან ამ ქალაქის მაცქერალნი სახტად რჩებიან ქეშიმის მთის ძირას მდებარე მოლურჯო ტყვიის სასურავით დამშვენებული ფუნდუკის, აბანოს, მეჩეთების, სულთნების ჯამეებისა და მრავალი ბაზრის დანახვაზე. ფილედარის ველიდან საუცხოო და საკვირველ სანახაობას წარმოადგენს ეს ქალაქი. იგი არა ჰკავს არც ერთ იმ ქა-

12

ლაქს, რომელიც მე მინახავს. უკვდავ სულთა სამყაროა⁸. არსად, სხვა ქვეყანაში არ არიან ისეთი დიდი წმინდანები, ყურანის განმმარტებლები და მუსლიმურ გადმოცემათა მცოდნეები, როგორც აქ. მხოლოდ სამოთხის ქალაქი ბაღდადი თუ იქნება ასეთი. მის სამხრეთით მდებარე რუჰბანის მთა, თითქოს უკვდავების წყლის⁹ საბადოა, რადგანაც ამ მაღალი მთიდან რიცხვით ათას სამოცი უკვდავების წყლის მსგავსი წყარო ჩამოდის და ყველა შენობას წყალს აწვდის. წყალი ზემოთ აღწერილ დიდებულ სასახლეებში არხებით ნაწილდება და სახლიდან სახლისაკენ მიედინება. აურაცხელია ხეხილი, ყვავილები და განსაკუთრებით — ელღუნის ხე. წელიწადში ერთხელ, როდესაც მისი უდიდებულესობა ემირ-სულთანის ელღუნის შეკრების დრო დადგება, ყოველი ქვეყნიდან ზღვა ხალხი იკრიბება და ამ დიდი ჯამაათის აღსაწერად და გადმოსაცემად კალამი უძლურია. ასეთი თავშეყრა ემირ-სულთანის სიყვარულით ეწყობა.

კეთილმოწყობილი და დიდი ქალაქია. ადგილმდებარეობაც კარგი აქვს და ხალხიც ლამაზი ჰყავს; აქვს მრავალი ნათესი, უხვი სურსათი, მშვენიერი წყალი და ჰაერი. ბრუსა ანატოლიის ერთ-ერთი დიდი ქალაქია.

IV

სულთნებისა და სხვათა ჯამაების აღწერა

სულ ათას ორმოცია. ამთგან სამას ორმოცდაჩვიდმეტი სულთნების, ვეზირების, დიდმოხელეების, წარჩინებულებისა და დიდკაცების ჯამებია.

13 დიდი ჯამე ანუ უღუ-ჯამე: სულთან ილდირიმ¹ ბაიაზეთ-ხანის¹ აშენებულა. ბრუსას//გაშლილ, მაღალ ადგილზე მდებარე ლამაზი ჯამეა. ჯამეში ოთხკუთხა საყრდენი სვეტებია. ყოველი მათგანის ქვედა ნაწილი ადამიანის სიმაღლეზეა მოთქრული და მოხატული. სვეტების ზედა ნაწილი ოთხივე მხრიდან შემკულია ნაირ-ნაირი ხელით შესრულებული ღვთის სადიდებელი სახელებით: „ო, ყოვლად მოწყალე!“; „ო, მომადლებლო!“; „ო, შენ, რომელიც მიაგებ მისაგებელსა!“; „ო, სადიდებლო!“: ამ წარწერების მუსთაყიმის ხელით დაწერილი ასოები — „ელიფები“² სამ-სამი წყრთის ზომისაა. სვეტებს ეყრდნობა ცხრამეტი მცირეგუმბათიანი თალი. ყველა ტყვიის სახურავიანია. ყოველი გუმბათის ნახევარმთვარე მზისებრ ბრწყინავს. მეოცე გუმბათი ჯამეს შუაგულშია. თევზის ბადესავით დაწნული ყვითელი აითბრის მავთულის გუმბათია. გარეული ფრინველები ჯამეში ვერ

შედიან. მზის სხივები კი ატანს და აშუქებს. ამ ღია გუმბათის ქვეშ ჰანეფის მიმდევართა ყაიდაზე გაკეთებული მრგვალი აუზია, ზომით ათი ათზე ადლი, რომელშიც ნაირ-ნაირი თევზები დასრიალებენ. მთელი ჯამაათი იმ აუზიდან ხმარობს განბანვის წესისათვის 'აჰირო წყალს და ლოცულობს. კაკლის ხის ფიცრებისაგან გაკეთებულ შავ კიმბარზე ოსტატს მთელი თავისი ნიჭი გამოუჩენია და მანისებურ⁶ სურათებით შეუმკია. მთელი ქვეყნიერების მხატვრები რომ შეიკრიბონ, მაინც ვერ შეძლებენ ისეთი სურათები დახატონ, როგორც აქ არის: ბრუსულ ყაიდაზე შესრულებული ყვავილები, თურინჯი, ოთხი გარდის, ერთმანეთზე გადახლართული ვარდებისა და მრავალფერულიანი ვარდების გამოსახულებანი და წარწერები. მხოლოდ შავი ზღვის ნაპირზე მდებარე სინოპის ჯამეს მოხატული მიმბარი თუ შეედრება მას. ერთი ისეთი მოხატული ადგილია მეუძინისათვის, სამოთხე გეგონებათ. ნათელი ჯამეა, რომლის ოთხივე მხარე სარკმელებით არის შემკული და სარკმელები — ბრალით. რადგანაც მდიდარი ვაკუფები აქვს, არცერთ ჯამეში არ არის ისეთი ხალიჩები, როგორც აქ. ყოველდამ შვიდი კანდელით შუქდება. განათებული ჯამეა. დღისით და ღამით არ იცლება მრავალრიცხოვანი ჯამათისაგან. სამოცდაათი ადგილას ტარდება ცოდნის ყოველგვარ დარგში საჯარო გაკვეთილები. ორი ათასი მოსწავლე მეცადინეობს. ამ ჯამეს ერთი გვერდითი კარიდან მეორე გვერდით კარამდე ორმოცდაათი ნაბიჯია, ყიბლას კარიდან მიპრაბამდე — ას ოთხმოცი. სამი კარი აქვს. მარცხენა მხარეს არის ხონთქრისათვის განკუთვნილი ადგილის კარი და ყიბლას კარი; მარჯვენა მხარეს კი — სასამართლოს კარი. ყიბლას კართან, გარეთ, სოფა არის. ეს არის, რომ წმინდა ადგილი სხვა ჯამეებივით დიდი არა აქვს — პატარა ჰარემი აქვს. შუაგულ ეზოში შეიხ ულ-ისლამმა აზიზ-ეფენდიმ განბანვის შესასრულებელი აუზი და წყლის სადენები გააკეთა. ამ ჯამეს მარჯვნივ და მარცხნივ აგურის ორი მსხვილი, მაღალი მინარეთი აქვს, რომელთაც თავი ცისათვის მიუბჯენიათ. სასამართლოს მხარეს მდებარე მინარეთის ჩაღრმავებულ ადგილას ხუროთმოძღვარს შადრევენის თასი გამოუგონია, ანკარა წყალი თვით ქეშიშის მთიდან გამოუყვანიათ და ქეშმარიტად, დიდი დახელოვნება გამოუჩენია. მაგრამ დღეისათვის, დროთა განმავლობაში, წყლის სადენები გაფუჭებულა და შადრევანი გაუქმებულა. როდესაც წვიმს, ხსენებული შადრევენის თასი წყლით ივსება; ფრინველები ამ მაღლიანი წვიმის წყალს სვამენ და წყურვილს იკლავენ. ეს ჯამე ქალაქ ბრუსის „აა სოფია“⁶. რადგანაც იგი ყველა ჯამეზე დიდია, პირველად მოვიხსენიე.

სულთან ორხან-ყაზის ჯამე: ეს არის პირველი ჯამე, რომელიც ბრუსის დაპყრობის შემდეგ აშენდა.

ყაზი ზონტორის ანუ წამებული მურად-ხანის⁷ ჯამე: ქალაქ ბრუსის დასავლეთით, ნახევარი საათის სავალის მოშორებით, ძველი ცხელი წყაროების ქალაქის იმ ადგილას მდებარე ლამაზი ჯამეა, რომელსაც ადამის უბანი ეწოდება. მისი ხუროთმოძღვრება არცერთ ჯამეს არა ჰგავს და ფრიად დიდი ხელოვნებით არის აშენებული. ქვედა სართულზე სამლოცველოა და ზედა სართულზე კი გარშემო მთლიანად მედრესეს სენაკებია. ყველა თავის სენაკში იმამის მიბაძვით ატარებს ლოცვას. ისეთი ლამაზი ჯამეა, რომ მისი ნახვა ღირს და საჭიროცაა.

ვა დ შ ო ც ე მ ა: ერთხელ მისი უდიდებულესობა სულთან მურად-ხან პირველის ერთი შევარდენი მოფრენილა და გუმბათზე დამჯდარა. რამდენიც არ უძახია ამ შევარდენისათვის მურად-ხანს, მინც არ მისულა მასთან. როდესაც მიმხვდარა, რომ აღარ მოვაო, რისხვით აღვსილა და როგორც კი უთქვამს: — გაქვადიო! მაღალი ღმერთის ნებით ის შევარდენი თაღზე გაქვავებულა და იქვე დარჩენილა ახლაც დგას ყველასათვის თვალსაჩინო ადგილზე.

15 //ამ ჯამეს ერთი კარი და ერთსართულიანი მინარეთი აქვს. ჰარემი არა აქვს.

სულთან ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის ძის — სულთან მეჰმედ-ხან პირველის⁸ ჯამეს აღწერა: სინათლით სავსე ჯამეა, რომელიც ცნობილია აქმილ (მწვანე) ჯამეს სახელით. ბრუსის აღმოსავლეთ მხარეს მაღალ ადგილზე მდებარე, ხელოვნებით ნაგები, თვალწარბაცვი ჯამეა; მისი გუმბათები ხამი მარმარილოსია. ორგუმბათიანია. სიგრძე 108 ნაბიჯი აქვს და სიგანე — 80. შიგ სრულებით არაა სვეტები. მე უძღური ვარ აღვწერო მისი მიჰრაბი და მიმბარი, რადგანაც იმ მიჰრაბში არსებული წვრილად ნახატი სურათების აღწერა და დახასიათება ძნელია. მხოლოდ ერთი, ყიბლას კარი აქვს, რომლის მარჯვნივ და მარცხნივ მაღალ გუმბათამდე უამრავი რუმის⁹ ყაიდაზე შესრულებული ხუტუქი თმასავით მოხატული სურათებია ისეთი, რომ ბიჰზადის, ლიჯანის და ჩინურ ქალაღზე ბეწვის კალმით მისი დაწერა შეუძლებელია. მარმარილოზე ამოკვეთის ოსტატმა ამ კარის ხამ მარმარილოს სრული სამი წელი ურტყა საჭრეთელი, თავისი ხელოვნება გამოაჩინა და სულთან მეჰმედ-ხანისაგან სამი წლის განმავლობაში ორმოცი ათასი ოქრო მიიღო. გადმოცემა არსებობს, მწვანე შენობის კარი ორმოცი ათას ოქროდ არის აშენებული-მოჩუქურთმებული. ჭეშმარიტად, ხმელეთზე და ზღვაზე მოგზაურთა აზრით, საქვეყნოდ

ქებული, ბრწყინვალე და დიდებული კარიბჭეა. ამ სამოთხის მსგავს ჯამეში ისეთი ლამაზი სხვადასხვა ხელოვნებანია გამოჩენილი და ხარ-
ჯები გაწეული, რომ აღმწერელი მის შექმბაში უძლურია. ერთას სი-
ტყვიტ, სილამაზის მხრივ და სიმშვენიერით დედამიწის ზურგზე ამის-
თანა რამ ადამიანის ხელით არ აშენებულა. მწვანე ჯამე იმიტომ ჰქვი-
ან, რომ მისი გუმბათები და მინარეთის გვირგვინი მწვანე ჩინური შო-
რენკეცით არის მოპირკეთებული და ნამდვილი ზურმუხტით ბრწყინ-
ნავს მზის სხივებზე. მისი გარეთა ჰარემი დიდი ჰადრებითაა შემკუ-
ლი. ამ დიდებული ჯამეს მსგავსი ბრუსაში არ მოიპოვება და მოგ-
ზაურებიც ამბობენ, არც ერთ სხვა ქვეყანაში ამისთანა ღვთის სახლს
არ გვინახავსო. ესეც ასე.

სულთან ილღირიმ ბაიაზეთ-ხანის ჯამეს აღწერა: ბრუსის აღმო-
სავლეთ მხარეს სამოთხის ყვავილნარის მსგავს ვარდნარში მდებარე
პატარა ჯამეა, მაგრამ უკამათოდ არის დარჩენილი. სიგრძე 150 ნაბიჯი
აქვს და სიგანე — 100. ძველი ყაიდის სადა შენობაა. ერთი კარი და
ერთაივნიათი მინარეთი აქვს. ეს ჯამე თემურის შემოსევის დროს¹⁰
დაუშთავრებელი დარჩა, მაგრამ შემდეგ სულთან ილღირიმ-ხანის
შვილმა მუსა ჩელებიმ¹¹ რუმელიიდან სახსრები გამოგზავნა და დაამ-
თავრებინა. რადგანაც მცირე ვაკუფები აქვს, გაღარიბებულია.

ჩელები მეჰმედ-ხანის ძე მურადის¹² საბელობის ჯამეს აღწერა: 16
ბრუსის დასავლეთით, ქალაქგარეთ, ერთი სამლოცველოა — ყოველის
მხრიდან ფუნდუკით, ჯამეთი, იმარეთებით, მეჩეთებით, თეჰეთი და
მედრესეებით დამშვენებული, კეთილმოწყობილი, ბალ-ბაღჩიანი,
სასიამოვნოდ მბრწყინავი.

მისი ამშენებელია სულთან მეჰმედ ფათიჰის მამა მურად-ხან მეო-
რე, რომელიც ორჯერ იყო ფადიშაჰი¹³. ეღირნეში გარდაიცვალა; მი-
სი ნეშტი ბრუსაში მოასვენეს და ამ ჯამეს ეზოში დაიმარხა. სამო-
თხისებური ჯამეა. კაცი რომ დღეღამე ჩაკეტილი იყოს სალოცავად,
გამოსვლა არ მოუწდება. ორგუმბათიანია. ყიბლას კარიდან-მიპრბამ-
დე სიგრძე 150 ნაბიჯია და სიგანე — 60. მიპრბაბი, მიმბარი და დამ-
შვენებული სამუქდინო ადგილი სადა და ლამაზი, ძველებური ყაი-
დისაა. ამ ჯამეს აშენების თარიღია: „მრავალყამიერი იყოს სიცოცხლე
ჩემი მარად“ — 850 (1443—1444) წელი. ერთსართულიანი მაღალი მი-
ნარეთი აქვს. ჰარემის გარეთა ნაწილში დიდი ჰადრებია და ყოველი
მათგანი ცამდეა ატყორცნილი. მათ ჩრდილებში ჯამათი ზის და ტკბე-
ბა.

ბრუსის სასიამოვნო სასეირნო ადგილზე მდებარე სასულთანო
ჯამეა. მრავალი უფლისწული აქაა დამარხული.

ემირ-სულთანის ჯამე: ეს ჯამე ისეთ ადგილზეა აშენებული, საიდანაც მთელი ქვეყნიერება მოჩანს.

მოლა არაბ ჯაბბარის ჯამე: ქალაქის აღმოსავლეთ ნაპირზეა. ულუჯამეს ყაიდაზე აშენებული, ცისფერი ჯამეა. რადგანაც მალლობზე მდებარეობს, ფრიად კეთილპაერიანი სამლოცველო და სასეირნო ადგილია. მოლა არაბ ჯაბბარე ეწოდება და მართლაც, მისი კარგი ჰავა ადამიანს ძალით გაიტაცებს¹⁴, მიიწიდავს და ლოცვის შემდეგაც მასლაათის გუნებაზე დააყენებს.

მუსალას დიდი ჯამეს აღწერა: გალავნის თავში, მდებარეობით მოწვინილ ველზე მდებარეობს და გარშემო ქვის კედლებია.

V

ბრუსის მეჩეთები

ზეფანიღერის მეჩეთი: წმინდა აბდ ალ-ლატიფის აშენებულია. მოლა ხოსროეს სავანე აქვს ამ სალოცავში. მე, მწირმა, ერთ კურთხეულ დღეს გარეთ ფეხი არ გამოვდგი, სანამ იმ წმინდა ადგილის სადიდებლად მთლიანად არ წავიკითხე ყურანი.//დიდი სანლოცველოა, რომლის ხსენებაც გვაქვს ამ განდგეილობის სენაკში შედგენილ საამო წიგნში.

კიდევ ძალზე ბევრი მეჩეთია. ისეთი სამლოცველობებია, რომ შეუძლიათ ჯამეს მაგივრობა გასწიონ. რუჰბანის მთის შუაზე მდებარე ყადის იალაღიდან რომ გადახედოს კაცმა ბრუსას, ორას ტყვიის სახურავიან ჯამესა და შვიდას მინარეთს დაინახავს.

VI

ბრუსის მედრესები

მედრესეებია, რომლებსაც პქვიათ: ორხანის მედრესე, ხუდავენდის მედრესე, ილდირიმ-ხანის მედრესე, ჩელები მეჰმედ-ხანის მედრესე, მურადის მედრესე, ემირ-სულთანის მედრესე, ისა-ბეის მედრესე, კასიმ-ფაშას მედრესე, რომელიც ემირ სულთანის მედრესეს ახლოსაა, ჯუნაიდ-ბეის მედრესე, ჰაჯერის მედრესე, კადრ-ეფენდის მედრესე, მოლა იაგანის მედრესე, მოლა ფანარის მედრესე, ზეინ-ედ-დინ ჰაფის მედრესე, სულთნის მედრესე, ბაჰაზეთ-ფაშას მედრესე, ჰამზაბეის მედრესე, ედებნის მედრესე, ყაზაზნის მედრესე, ველე ედ-დინ ზადე აჰმედ-ფაშას მედრესე. რადგანაც არ მინდა სიტყვა გავაგრძელო, მედრესეების დაწვრილებით აღწერას არ შევუდგები.

არის, აგრეთვე, მრავალი ჰადისების სახლი, ყურანის საკითხავი სახლი, სასწავლებელი.

VII

ბრუსის თემიები (დერვიშთა სავანეები)

ყველაზე მეტად შემკულია სავანე წმინდა მევლანა ჯელალ ედ-დინ რუმისა¹. ფინარბაშის გზაზე მდებარეობს. სამოცდაათი — ოთხმოცი სენაკი აქვს, დერვიშთა ღვთისმსახურების მოედნითა და ბაღ-ვენახითაა შემკული.

ემირ-სულთანის თექიე: გორაკზე მდებარე, მთლიანად ტყვიით გადახურული სავანეა.

ზეანილერის თექიე: დიდი სავანეა ნუშანის მოძღვრების მიმდევართათვის².

ფეთაგინ-ფეხენდის თექიე: შიდა-ციხეში მდებარეობს და განკუთვნილია ჰელვეთის მოძღვრების მიმდევართათვის.

აზღ ალ-შერამის თექიე: ეს არის აბანთა გვარის სავანე. მდებარეობს სასეირნო და მღელოებიან ადგილზე, რომელიც ბრუსასს გადასცქერის. თავშიშველა და ფეხშიშველა, ღვთის სიყვარულით გულღვიძლამწვარი, მკერდგამიშვლებული მწირები გულითად სამსახურს უწევენ სულიერი დასვენებისათვის სასეირნოდ ამოსულებს. ეს თექიე ორხან-ყაზის აუშენებია და ვაკუფად შეუწირავს ათასზე მეტი სინი, ქვაბი, დიდი ქვაბები და სხვა ასეთი სპილენძის ჭურჭელი. მლოცველები აქ მუსაიფობენ და ლოცულობენ.

შიხ ჭილიმანის თექიე: მდებარეობს მეაქლემეთა უბანში და სავსეა მწირი დერვიშებით. რადგანაც ვაკუფები არა აქვთ, ამ სავანეში არიან ფრიად ღვთისმოსავი და მცირედით კმაყოფილი მწირები. ორხან-ყაზის აშენებულა.

აზღ-ალ მუსას თექიე: ორხან-ყაზის აშენებულა.

აკბიყის თექიე: ბეჭთაშიების³ სავანეა.

აზუ ისპაკ ჭარუნის თექიე: მისი წმინდა სხეული არზრუმში თავრიზის კარის შიდა მხარეს არის დამარხული ერთ კოშკში. წარჩინებულთა და მდაბიოთა სალოცავი ადგილია.

გულშენის⁴ თექიე: კეთილმოწყობილი სავანეა.

ჰელვეთის⁵ თექიეები ჩვიდმეტია. კადირის⁶ თექიეები ცხრაა. ნაკიშენდის⁷ თექიეები სამია: გემილის⁸ თექიე ერთი აპღხანეა. კალენ-დერხანე ერთი თექიეა. საადნის⁹ თექიე ერთია. რეფა'ნის¹⁰ თექიე ერთია. ბედევის¹¹ თექიე ერთია, მაგრამ მისი მწირები ყველანი სხვა ადგილებიდან მოსულები არიან. გულეშჯაების¹² თექიე ერთია.

ბრუნის საველმოქმედო ნაგავობანი (იმარეთები)

სულთან-ყაზის იმარეთი, ყაზი ხონთქარის იმარეთი, ილდირიმ ბააზეთ-ხანის იმარეთი, ჩელები სულთან მეჰმედის, ანუ მწვანე იმარეთი; კიდევ ერთი იმარეთი ილდირიმ ბააზეთ-ხანისა, უფალი ემირ-სულთანის იმარეთი, მურად-ხანის იმარეთი. ამ იმარეთებს გარდა კიდევ ოცი სხვა იმარეთია, რომლებშიაც ყველა ღარიბისა და გამვლელ-გამომვლელისათვის უანგაროდაა გაშლილი უხვი სუფრა.

IX

19

|| ვაჰართა ფუნდუქების აღწერა

უპირველესად ყოვლისა, ციხის მსგავსი ფირინჯ (ბრინჯის) ფუნდუქი. რკინისკარიანი, აქლემების თავლიანი, მოზრდილი საჭინბოიანი და ორასოთახიანი დიდი ფუნდუქია.

სპარსელთა ფუნდუქი: ესეც დიდი ფუნდუქია. ამასაც აქვს აქლემების სადგომი, საჭინბო, მიჯრით მიდგმული ორასი ოთახი. ეზოში დიდი აუზი აქვს და ზედა სართულზე — მეჩეთი. ნახჭევნიდან, შირვანიდან, ისპაჰანიდან მოსული სპარსელი სოვდაგრები აქ ჩერდებიან. აბრეშუმის ზომა-წონის გამგე ამ ფუნდუქში ცხოვრობს. აბრეშუმით მოვაჭრეებისაგან ბაჟს იღებს. 300 ქისად აქვს იჯარით ჩაბარებული. ტყვიის სახურავიანი ფუნდუქი, სამაწვანე ფუნდუქი, ქუთაჰიას ფუნდუქი და ერბოს ყაფანის ფუნდუქიც არის.

თახანეს აღწერა: სულ ათი სახლია. გამვლელისა და გამომვლელის, მოგზაურების დროებით სადგომად განკუთვნილი მუქთი ფუნდუქია და ყოველგვარ ხარჯებს ვაკუფი გაიღებს ხოლმე.

მარტოხელების ფუნდუქის აღწერა: სამოცდაათია. ისინი განკუთვნილია სხვა ქვეყნებიდან მოსული მარტოხელა ხელოსნებისათვის. მათ შორის ყველაზე ცნობილია ალი-ფაშას ქარვასლა, რომელიც ხუროთმოძღვარ სინანის¹ აშენებულია. ამ ფუნდუქის მცხოვრებლები ერთმანეთს თავდებად უდგანან². მათი კარები ჯაჭვებიანია. მეკარე და ოდაბაში ჰყავთ.

მართალია, ქალაქს არ სჭირდება საგანგებოდ გამოყვანილი წყაროები, მაგრამ ქველმოქმედ ადამიანებს გამვლელ-გამომვლელთათვის ორი ათას სამოცი წყარო გამოუყვანიათ. ყოველი მათგანი უქცდავების წყალს ჰგავს. შეიხ ულ-ისლამმა მენიფ აზიზ-ეფენდიმ ორასი წყარო გამოაყვანინა, თითოეულ მათგანზე დააწერინა: „ამ კეთილი საქმის გამკეთებელი მწირი აზიზი“ და ითხოვა ფათიჰა [წაეკითხათ მის მოსახსენიებლად]. ქალაქის ორასი წყარო გადმოსჩქეფს ზედ დახურული ბაზრის წინ, მექუდეების რიგში, ხაშხაშის სავაჭრო რიგებში, ულუ-ჯამეს არემარეზე. ყოველ კუთხეში ორ-ორი ადგილიდან ადამიანის კისრის სიმსხო ანკარა წყალი გადმოჩუხჩუხებს. ერთიმეორისაგან გამოდინან და კვლავ რომელიმე წყაროს ერთვიან; ყველაწყარო ასეა მოწყობილი. ამ წყაროებს გარდა ოცდასამ ათას დიდ ოჯახსაც თითო წყარო აქვს გამოყვანილი. ისეთი წყლებია, რომ წისქვილს დააბრუნებს. სახლიდან სახლში გადიან და წყალს აწვდიან მრავალ ათას აუზს, შადრევანს, ხელის დასაბან წყაროებს, აბანოსა და ბაღ-ბოსტანს. რადგანაც ქალაქი ბრუსა ქეშიშის მთის კალთაზე ძევს, სახლიდან სახლამდე წყალი თავისუფლად მიედინება. ყველა ამ წყლის სათავეა ჩვიდმეტი წყარო, რომლებიც უქცდავების წყალივით გამოდინან ქეშიშის მთის კალთებიდან: ფინარბაშის ანკარა წყალი, სონდრალღ, ჩათალკაჟანღ, ქინირი, ნაშიდერესღ, სობრანი, არდიჯილღ, ჰარსუდი, ბილლურკაჟანღ, სამანღ. ქეშიშის მთაზე ერთი წყაროა, რომელიც გამოდის და იკარგება. შემდეგ შიგ სულთან ილღირიმ ბააზეთ-ხანმა ბზე ჩააყრევინა. რადგანაც ამ ადგილიდან ბზე გამოჩნდა, მას ბზიანი (სამანღ) წყარო შეარქვეს. შემდეგი წყაროებია: შექერ კაჟანღ, სელამ კაჟა კაჟანღ, კრალ კაჟანღ, მურად-დედე კაჟანღ. ერთი სიტყვით, ჩვიდმეტი წყარო აქვს. ეს ანკარა წყაროები ისეთი ცივია, რომ ივლისში ვერავინ შეძლებს ხელი ჩაჰყოს და სამი კენჭი ზედიზედ ამოიღოს. თუმცა, დროთა განმავლობაში წყლის სადენები გაფუჭებულა. წყლის სადენების ავი და ვერაგი მეთვალყურეები ღამეობით წყლის სადენებში ცხენის ჩონჩორიკს ჰყრიან და სადენების დაზიანებულ ადგილებს იმითი ფარავენ. წყლებს გემო და ფერი ეცვლება. დღის სინათლეზე ნაკელის ჩაყრას ვერ ბედავენ იმიტომ, რომ ქალაქის გამგებელი მათ ამისათვის სასტიკად დასჯის. მაგრამ ფაქიზ ადამიანებს ხსენებულ ჩვიდმეტ წყაროდან და სხვა მრავალ სუფთა წყაროდან მოაქვთ წყალი და სვამენ. ერთი სიტყვით, ბრუსაში წყალი უხვადაა.

XI

წყლის წისქვილი

ას სამოცდათი წყლის წისქვილია. ფინარბაშიდან მოყოლებული თევზის ბაზრამდე ერთიმეორის ქვემოთ თავიდან ბოლომდე წისქვილებია და ბანჯიკიდან ქვემოთაც კვლავ მრავალი წისქვილია. ბევრი წისქვილია იღრანდის ხევზე, კეთროვნების მხარეს, დაბახანისაკენ, შიდაციხის ირას, ჰასან-ფაშას კარის მხარეს.

21

||სელსებილი: ამ ქალაქს არა სჭირდება უფასოდ დასარიგებელი წყალი. მაგრამ ოსმალთა საგვარეულოს სრულყოფილმა ძველმა ფაღი-შაჰებმა, აიანებმა და დიდკაცებმა სელსებილები ააგეს და ივლისის თვის ძღვევამოსილ ნოვრუზის დროს ყველა მწყურვალი უხვად არის უზრუნველყოფილი რუჰბანის მთის ბროლის ყინულივით უკვდავების წყალით.

XII

ქალაქ ბრუსის აბანოები

ჩელები სულთან მეჰმედ [1]-ის აბანო ისეთია, რომ მისი აღწერა შეუძლებელია. ინებების დახურული ბაზრის აბანო [სულთან ბაჰაზეთ] ილდირიმ-ხანის მიერაა ვაკუფად შეწირული. არის, აგრეთვე, თაჰთელ-კალეს აბანო, კაჰალანის დახურული ბაზრის აბანო, ბესთანის აბანო, ყალას აბანო, ბიჩაქჩის აბანო, მურადის აბანო, ილდირიმის აბანო. ეს აბანოები ყველა ორგანოფილებიანებია. სასახლეებშიაც სამი ათასი აბანოა. რადგანაც ქალაქს წყალი უხვად აქვს, საოჯახო აბანოებიც ძალზე ბევრია.

XIII

ბუნებრივი თბილი წყლის ანუ ილიჯას აღწერა

მას სპარსულად ეწოდება „გარმაბ“. ანატოლიაში — „კაჰანარჯა“; ბრუსაში — „კაფლიჯა“; მონღოლურ ენაზე — „ქერენსე“; ბერძენ ხალხში — „ბანა“. ბევრ ქვეყანაშია. თუ ცივი წყალი გოგირდის ქანებს ჩაუვლის, ექიმთა სიტყვით, ცეცხლზე აღუღებული წყალივით დუღს, ადამიანს მოხარშავს და დალუპავს. მაგრამ ეს ცხელი წყლები კი წყალსაცავებში გაზავდება, განელდება და შემდეგ რამდენსაც იბანავენს კაცი და დალევს, იმდენადვე სასარგებლო ხდება. ძველ ექიმებს მისი სამოცდათი თვისება აუწერიათ. მაგრამ, ამბობენ, რომ ვინც ბევრს დალევს,

კბილები დასცვივდებო. მართლაც, ვინც გოგირდისა და სინდიყის აბებს ხმარობს, მათ კბილები დაცვენილი აქვთ. ბრუსაში ასობით თბილი წყაროა. ძველ დროს გიაურები მის თვისებას ყურადღებას არ აქცევდნენ და წყაროებზე არავითარი შენობა არ დაუდგამთ. ძველი თბილი წყარო ყაზნაქსუდავენდიქარის აშენებულა; გუმბათის ქვეშ შუაში ერთი აუზია ზომით ათი ათზე [ადლი]. მის ოთხივე მხარეს ჰანეფის წესზე გაკეთებული საბანაოდ განკუთვნილი ჩაღრმავებული ადგილებია. თითო კაცისათვის განკუთვნილი ორი განყოფილება აქვს. როგორც კი ადამიანი შევა წყალში, ახალ სიცოცხლეს იპოვის, ტანი სრიალა და რბილი გაუხდება; ადამიანის ხელი ტანზე საპონით სრიალებს. მისი წყალი თუ ცივ წყალს არ გაერია, ისე არ იხმარება. ძალიან უხდება გულის ფრიალსა და გულის სხვა დაავადებას. ვინც ამ ცხელ წყაროში არ შესულა, უნდა გაიგოს მისი პირობები და წყალში რომ შევა, გაჯანსაღდება. ვისაც არ ეცოდინება და ისე შევა, ფერდების ავადმყოფობა შეეყრება. წესია, რომ აუზის ნაპირას მიხვიდე და სუფთად შეასრულო განბანვა. შემდეგ კაცმა თავი საკმაოდ ცხელი წყლით უნდა დაიბანოს. შემდეგ კი ტანზე წყალი გადაისხას და ტანი შეაჩვიოს. ამის შემდეგ ფეხები აუზში უნდა ჩაჰყოს, მთელი ტანით აუზში შევიდეს და ისიამოვნოს. მაგრამ დიდხანს არ უნდა დაჰყოს აუზში და გამოვიდეს ტანსაცმლის გასახდელში. შიშველი არ უნდა გაჩერდეს და საჩქაროდ შეიფუთოს. ეს იმიტომ, რომ, რაბან სხეული აუზში ძალზე დარბილებულია, როდესაც სიცივე დაჰკრავს, ბუნებრივია, სხვადასხვა ავადმყოფობა შეეყრება. ცოტაოდენი შეჩვევის შემდეგ ტანზე მოხვეული ფეშთემალი და ვასამშრალებელი ზეწარი უნდა მოიხსნას, ტანისამოსი ჩაიცვას და ახალ სიცოცხლეს მოიპოვებს.

22

ვინც ამ წესს არ დაიცავს, სიცოცხლე გაუმწარდება და გულის ტკივილი დაეწყება. დიდი სიფრთხილეა საჭირო. რამდენადაც ეს წყალი სასარგებლოა წესების დაცვის დროს, იმდენად საზარალო და სახიფათო შეიძლება იყოს უფიცთათვის. ბრუსას თბილი წყაროებიდან ყველაზე სასარგებლოა ჰუდავენდიქარის აბანო. თუმცა ფართეა გასახდელი ძველი ყაიდისა აქვს, იგი ცივი არ არის.

ჩეჭირგე-სულთანის თბილი წყაროს აღწერა: ესეც ერთი წმინდანის სალოცავი ადგილია. ბატარა შენობა აქვს, მაგრამ მისი წყალი მუნსა და კეთრის ძალიან რგებს. ვინმე საპყარი მის წყალს ორმოც დღეს რომ დალევეს, მაღალი ღმერთის ნებით ორმოცწლიანი კეთრისაგან მორჩება და დავითის სასიცოცხლო ძალას შეიძენს. ეს იმიტომ ხდება, რომ კეთრით დაავადებულთ წარბ-წამწამი სცვივით და სუნთქვა ერღვევით ღმერთმა ნუ ქნას და ამბობენ, რომ საჭიროა მოერიდო ამ ავადმყოფს.

23

გოგირდიანი თბილი წყაროს შექება: ესეც მომცრო შენობიანი თბილი წყაროა, მაგრამ ფრიად მწარე, გოგირდიანია. იმ ზომამდე სასარგებლოა, რომ როგორც კი იბანავებენ ქეცითა და წითელი მუნით დაავადებულები, მაშინვე მოუხდებათ. ვინც გოგირდის აბანოში შევა და ნახევარ საათს მოითმენს, ბარაქალა მას! მუნიანები ერთ დღე-ღამეში დაინახავენ ღვთის საოცარ ნახელავს. სხეულის კანი გაუშავდებათ, შემდეგ ხახვის ფურცელივით აფეცქვნიებათ და ვერცხლივით კანი გაუხდებათ. თუ წყალს დაღვევენ, ეგვეც მარგებელია. აქ სამასამდე ბალ-ვენანიათი სახლია; ყველა მათგანში თითო სახეობის ცხელი წყაროა: ცალ-ცალკე ადგილები არის მამაკაცების, ქალების, ბავშვების, ახალგაზრდა კაცების, მოხუცებული მამაკაცების და მოხუცებული ქალებისათვის. ბრუსელები ცოლშვილით მოდიან, აქ თხუთმეტი დღე ცხოვრობენ და თბილ წყაროებში ნებიერობენ.

24 ახალი კაფლიჩას აღწერა: ქალაქის ახლოს, ერთ კლდოვან ადგილას ნდებარეობს. ეს დაწესებულება ტყვიით დახურული შენობებია. მისი პირველი შენობა მომცრო ყოფილა: სულეიმან-ხანი (სულთანი სულეიმან I)¹ აქ მოვიდა და როგორც კი მორჩა ნიკრისის ქარისაგან, თავის ვეზირ სარჩ რუსთემ-ფაშას² უბრძანა: „აქ აბანოს დიდი შენობა ააგეო“. მანაც ბრძანება შეასრულა. სამარყანდს, ლურისტანს, მულთანს, ბალხსა და ბუხარას ნამყოფი მოგზაურები ამბობენ, რომ ასეთი ხელოვნებით შესრულებული და დიდი აბანო არ გვინახავსო. მისი ტანისამოსის გასახდელი ათას კაცს ჰყოფნის. კედელზე თალიყის ხელით³ შემდეგი ბეითია წარწერილი:

„ნუ ამაყობ ძვირფასი ტანისამოსით — წუთითოფელია.

თავის ტანსაცმელს აქ ტოვებს — ყველას გასახდელია...“

გასაბედლის შუაგულში ხამი მარმარილოსაგან ვაკეთებული აუზია. აუზში ერთი შადრევანია. ასზე მეტი ხისქოშებიანი მექისე და მრავალი მშვენიერი დალაქი ჰყავს. აუზს ზემოდან ასი წყრთის სიმაღლეზე ადგას ექვსასი ბროლის შუშით შემკული მოლურჯო გუმბათი, რომელიც ზემოდან ტყვიით არის გადახურული. აუზის ფართობი ათჯერ ათი ადლია და შიგ ჩადიან ყოველ მხარეს გაკეთებული ექვსსაფეხურიანი მარმარილოს კიბეებით. აუზს გარშემო ხამი მარმარილოსაგან გაკეთებული აქვს გველშაპებისა და ლომების თავები, რომელთა პირიდან ცხელი წყალი გადმოდის. საგრილობელად წოდებულ ადგილს ერთი შადრევანი აქვს და წყალი გუმბათამდე ასხამს.

აუზის გარშემო რვა დიდ თაღზე აშენებულია გუმბათები. ყოველ თაღის ქვეშ თითო ჰანეფური კურნა არის. ორი ცალკე განყოფილება აქვს. იმ ცალკე განყოფილებაში, რომელიც მარჯვნივაა, წყალი მტრად ცხელია. სისუფთავის მოყვარულთა რიცხვი შემოდგომაზე კიდევ უფრო იზ-

რდება. და ბოლოს, ყველაზე გრძელ ზამთრის ღამეს ცხელ წყაროებს ჭაფურის სანთლებით აჩირალდნებენ და ყველანი თავიანთი „მეგობრებით“ აუზში შედიან. ზოგი ფარშევანგის მალაყს აკეთებს, ზოგი — მტრედისას, ყურყუმალაობს და ასე ერთობა.

ქაჯანარჯა: ესეც სასარგებლო ცხელი წყაროა. კიდევ მრავალი ცხელი წყაროა. მაგრამ რადგან ეს ჩვენი პირველი მოგზაურობაა, მხოლოდ ამათი გაცნობა შევძელით.

25

XIV

ბრუნის მავრობა

სულ ცხრა ათასი დუქანია. ერთი დიდი დახურული ბაზარია, რომელსაც ციხესავით ოთხი რკინის კარი აქვს. აქ სამასი სავაჭრო ფარდულია. ყოველ მათგანში არიან ვაჭრები, რომლებიც „ეგვიპტის ხაზინების“¹ მფლობელნი არიან.

იმდენი ძვირფასი, თვალ-მარგალიტით მოოჭვილი ჭურჭელი და საუცხოო სამახსოვრო ნივთებია აქ, რომ ენით ვერ აიწერება. დახურული ბაზრის გარშემო რომ ოქრომჭედლების რიგებია, ყველა ერთ დიდ ქუჩაზე მდებარე ქვის შენობებს წარმოადგენენ.

მეაბრეშუმეების რიგი, მექუდეების რიგი, მეარახჩინეების რიგი, მეაფევეზის რიგი, ფართლელთა მოვაჭრეებისა და ბამბის მწენტავების რიგი ფრიად შემკულებია და მათი პატრონები ღვთისმოსავი დარბაისლები არიან. არის კიდევ ძველმანების ბაზარი. განსაკუთრებით კი პატარძალივით კოპწია და შესანიშნავი „ხაშხაშის ბაზარი“ წარმოადგენს ნელსაცხებელთა ცალკე ბაზარს, რომელიც მთავარი ქუჩის ორივე მხარეზე მდებარეობს და იყიდება ალოე, ამბრი, მუშკი და ვარდის წყალი. იქ რომ კაცი გაივლის, ისე დატკბება, რომ გარეთ გამოსვლა აღარ უნდა. ამგვარად, ეს ათი სახელოსნო დუქანი დახურულ ბაზარს ოთხივე მხარეს აკრავს. ტყვიის სახურავიანი თალებია და ზოგ ადგილას რკინის [ცხაურიანი] ფანჯრები აქვს. როგორც წესი, ყოველ კუთხეში თითო წყაროა. ამას გარდა, კიდევ ას ადგილას არის წესიერად აგებული საყურადღებო ბაზრები. მოგზაურის ნაამბობის მიხედვით, ვერცერთ ქვეყანაში ვერ ნახავთ მათ შესადარ მშვენიერ შენობას. სტამბოლშიც კი არ არის ისეთი ბაზრები, როგორც ბრუსაში. მხოლოდ ალეპოს სავაჭრო რიგები და ედირნეს ალი-ფაშას ბაზარი თუ გაუტოლდებიან ამათ. მეუნაგირეთა რიგი შემკულია. გრძელი გადახურული ბაზარი ფრიად კეთილმოწყობილი და შემკულია ყველა ხელოსანი აქ არის თავმოყრილი დიდებულია,

აგრეთვე, მემწვადეების რიგი, რომელიც ბრინჯის სასტუმროს ახლოს მდებარეობს.

დაე ცნობილი იყოს სიტყბოების მოყვარულთათვის, რომ ბრუსის საჭმელების და სასმელების გამყიდველები სულ მუსლიმები² არიან. ბაყლების სავაჭრო რიგი სუფთაა. ეს ქვეყანა განთქმულია ხილის წვენი და მყენებლებით. ხილით მოვაჭრეები, რომლებიც კაიადანის ბაზარში არიან, თავიანთ დუქნებს ხილის ტოტებით რთავენ. აბრეშუმის მრთველებსაც ცალკე სავაჭრო რიგი აქვთ.

სამოცდათხუთმეტი ყავახანა აქვს ქალაქს. მუტრიბები და მომღერლები დღეში სამჯერ ასრულებენ ჰუსეინ ბაიკარას სიმღერებს. ყოველ ყავახანაში არიან ყაზალების ისეთი მთქმელები, რომ აღამიანს სმენას დაუტკბობენ. მედდაპების „წყაროს სათავეს“ წარმოადგენდა საუკუნეში ერთადერთი კურბან ალისი ჰამზა. მედდაპი შერიფ ჩელები ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ რომ კითხულობდა, სამოთხის ანგელოზები სახტად რჩებოდნენ. ჰარაშნა მაჰმუდის, ყარა ფირუზის, თირელი ალი-ბეის, აბა მუსლიმ თებერდარის ზღაპრები რომ მოგესმინათ, ვეისი გეგონებოდათ³.

ყავახანათა შორის ყველაზე დიდია ემირის ყავახანა, რომელიც ულუ-ჯამეს ძირას მდებარეობს. მორთული და მოხატული ყავახანაა წარჩინებულებისა, რომელსაც საქვეყნოდ ცნობილი მოცეკვავეები ჰყავს. რადგანაც ყავახანა ულუ-ჯამეს ძირას მდებარეობს, როგორც კი მუეძინი სალოცავად მოუწოდებს, ყავახანაში არაფერ რჩება და ყველა ჯამეში მიდის. ბრუსის მცხოვრებლები გულმოდკინე მლოცველები არიან. მათი ყველა ყავახანა განათლების ადგილს წარმოადგენს. მათ შორის განთქმულია შერეფიარის ყავახანა, სარდლის ყავახანა და ჯინმუეძინის ყავახანა. ოთხმოცდაათ ადგილას არის განთქმული ბუზა-ხანეები. ბრუსის აიანების აზრით, ბუზა-ხანეში შესვლა სამარცხვინო საქციელად არ ჩიითვლება იმიტომ, რომ ყავახანების მსგავსად იქაც არიან მთქმელები და მემუსიკეები. თუმცა კიდევ მრავალი ბრწყინვალე ადგილია, მაგრამ ჩვენ შევამოკლეთ [თხრობა].

ორი ღირსშესანიშნავი ადგილიც ციხის ძირას არის. ქალაქ ბრუსის მთავარი ქუჩები კაჟის ქვით არის მოკირწყლული. ქვაფენილები მოწესრიგებულია. ღმერთმა დაიფაროს, რომ მის შარა გზაზე ნალებიანი ცხენი წაიქცეს. მუტრისმეტად გაპრიანებული ქვებია. ასობით წლის განმავლობაში არცერთი ქვა არ ამოვარდნილა.

ირლანდის ხიდის აღწერა: ბრუსის კიდევ ერთ სავაჭრო რიგს წარმოადგენს მქსოველთა ორასი დუქანი, რომლებიც გოქდერზე გადებულ ორლანდის ხიდზე არიან გამწყრივებული მარჯვნივ და მარცხნივ; ამ [ხიდის] ოთახების ფანჯრები გასცქერიან ქვეშ გამავალ მდინარე გოქდე-

რეს. ხიდის ყველა ღუქნის ზედა ნაწილი თაღებზეა დაყრდნობილი და ტყვიით არის გადახურული. ხიდის ორივე ბოლოში სათოფურებიანი რკინის კარებია ციხესავით. თუ კარი ჩაიკეტა, არსაიდან არ შეიძლება მისი დაპყრობა. || ხიდის ერთი მხარე ცარიელია. სასტუმროს მსგავსად აქვს სტუმრის მისაღები ოთახები და ცხენების დასაბმელი ადგილი. იგი არ ჩამოუვარდება ანატოლიის, არაბეთისა და ირანის საქვეყნოდ ცნობილ, ერთთაღიან და დიდ, ცამდე ატყორცნილ ხიდებს.

ირლანდის ხიდის აშენების მიზეზი: — თურქულ ენაზე „ერლანდნი“ — „ირლანდი“ ნიშნავს „შეიძრა“-ს. 729 (1328) წელს ორხან-ყაზიმ ბრუსა დაიპყრო. იმ ხანებში აშვი ჯანის აბანოში მიდიოდა. სარწმუნოებისათვის მებრძოლი ერთი ყაზი. ამ ხიდის ადგილას იღუმალი ხმა მოესმა: „გამოვიდე?“, „წავიდე?“ ყაზიმ ხმალი იშისვლა და შესძახა: „აბა, გამოდი და იმასაც ვნახავთ, რას იზამო“. დაჰკრა თუ არა მახვილი, მიწა შექანდა, შეზანზარდა და გრიალით გამოჩნდა დიდი განძი. რაც შეეხება ყაზის, იგი გაოცდა და გაშეშდა. მიიხედ-მოიხედა და ამაზე კარგს რას ნახავს!? ხევი საესეა კაჟდაფეს⁴ სიქიანი ოქროს ფულებით. სყისვე გაიქცა და ორხან-ყაზის დაწვრილებით უამბო თავგადასავალი. მანაც უბრძანა: „ო, რა სიკეთე ჰქმენ, შენ გაგხადა ღმერთმა ღირსი⁵; მოდი, ბრუსაში კეთილი საქმეებისა და ქველმოქმედებისათვის დახარჯეო“. სარწმუნოებისათვის მებრძოლმა მთელი სიძლიდრე სახლში გადაზიდა. მეათედი მუსლიმთა ხაზინას გადაუხადა და დარჩენილი თანხით ეს დიდი ხიდი ააშენა. ასეთია მიზეზი ამ ხიდისათვის სახელად „ირლანდის“ შერქმევისა.

ბრუსას შიგნით და გარეთ ორმოცი დიდი და პატარა ციხე აქვს. მის სავაქრო რიგებში ღუქნებს ზემოდან ვაზის ხეივნები აქვთ გადაფარებული და დახუნძლული მტევნების მძივებით არის შემკული. თავიდან ბოლომდე გამწვრივებული ხეებითა და ტალავრებით შემკული ბაზრები. ზოგ პატარა მოედანზე დიდი ჭადრები დგას და ქუჩები ქეწნით არის დამშვენებული. ეს წმინდა ქალაქი სამოთხის ბაღივით ყვავილთვანია. მის აღწერაში აღნიშნულია: „ორმოცდაშვიდი ათასამდე ვენახი, ბაღი, ბოსტანი და ყვავილნარი აქვს“. გარდა იმისა, რომ ქვედა ქალაქის ყოველ სახლში, როგორც წესი, მოიპოვება სიამოვნებისმომგვრელი ბაღი, ყოველ მათგანში უსათუოდ არის აუზი და შადრე-ვანიც.

XV

ბრუსის ბასართობი და სასაირონო ადგილები

სულ სამას სამოცდაექვსი სასეირნო და დასასვენებელი ადგილია. სიამაყით ამბობენ, რომ წლის ყოველი დღისათვის || თითო სასეირნო

ადგილი გვაქვსო და მართალიც არიან. მეტის თქმაც შეიძლება — მათ ბაღში რომ შევიდეს კაცი, დაიკარგება.

ფინარბაშის სასეირნო ადგილი: ციცაბო კლდეებიდან უკვდავების წყალი მოედინება. სამზარეულოში მწვადი რომ შეიწვება, თუ ზედ ეს წყალი დააყოლა კაცმა, ცოტა ხნის შემდეგ მოშივდება. მონელების დამაჩქარებელი უკვდავების წყალია. ერთი ჯამე აქვს. „ფინარბაში“ ჰქვია და საქვეყნოდ ცნობილი, სიხარულის გამოიწვევი ადგილია.

მეღვლევი-ხანეს სასეირნო ადგილი: აქ კვირაში ორჯერ შედგება ხოლმე მეღვლევიელთა² როკვის რიტუალი. ყველა „ძმა“ და „მეგობრები“ თავს შეიყრიან და მევლანას³ მოძღვრებას ახორციელებენ. წმინდა რიტუალის შესრულების შემდეგ მღვლოებით მოფენილ ველზე მრავალი შეყვარებული ქალ-ვაჟი სიამოვნებასა და მოღვინას მიეცემა.

მურად სულთნის სასეირნო ადგილი: ქეშიშის მთის ძირას, ერთ მაღალ გორაკზე მდებარე ადგილია, საიდანაც მთელი ბრუსა მოჩანს. მღვლოებიანი, სიხარულის გამაძლიერებელი ადგილია; შემოქმედ ღმერთს მისი მიწა თითქოს ურფაში მოქსოვილი მწვანე ხავერდით მოუფენია. ამ დასასვენებელ ადგილას იმდენი ცამდე ატყორცნილი ჭაღარი, ყარაღაჯი, ძეწნა, ღვია, ბზა და კვიპაროსია, მათ ჩრდილში ათი ათასი კაციც რომ დაჯდეს, დაეტევა. ზოგ ხეზე ველური ვაზისა და მაგარი თოკებისაგან გაკეთებული საქანელები ჰკიდია. ახალგაზრდა ქალ-ვაჟნი ქანაობენ; ერთმანეთს აქანავენ ხე საქანელას თოკების გაწვევ-გამოწევით. მრავალ ადგილას არის სკამები იმათთვის, ვისაც საუბარი და საერთო ლოცვა სწადია. სამზარეულოებში შოჩხუხუხე წყალზე სამწვადე ბორბლებია; წყალი ბორბალს ცეცხლზე ატრიალებს და მწვადსა სწვავს. კაცის ხელი აღარ სჭირდება. სიამოვნების მომგვრელია მისი ჰავა და სასეირნო ადგილები, საიდანაც სანახაობა იშლება.

ფისტის ხეებიანი სასეირნო ადგილი: ფიჭვის ხეებით შემკული, ყვავილნარებით მორთული, მყუდრო კუთხეა. თანაც რა მშვენიერი ჰაერი აქვს!

მიზაკიანი სასეირნო ადგილი: ცხელი წყაროს გზაზე მდებარე ლამაზი დასასვენებელი ადგილია.

კაფლიკაძას სასეირნო ადგილი: ერთ ყვითელ მთაზე ბუჩქნარიანი, ტყიანი, მღვლოებიანი ღვთაებრივი ადგილია. მის მიწაზე რაიმე შენობის კვალიც კი არ არის, მაგრამ სულს ამხიარულებს და საზრდოს აძლევს მისი გამდინარე წყლები. აქაურ ხეებზე ბუღბუღლები ბუღობენ. ისეთი ადგილია, სიხარულს გაგიმრავლებს.

ფიჭვნარის დასასვენებელი ადგილი: ესეც ძველი ხეივანია, რომლის უთვალავი ხეების ჩრდილებს ქვეყნიერების გამაბრწყინებელი მზე ვერაფერს აკლებს.

აბღ ალ-მუმინის კოშკის დასასვენებელი ადგილი: ესეც ისეთი სასიერნო ადგილია, რომ მისი სათანადო ქება შეუძლებელია.

კვერთხის წყაროს სალოცავი ადგილი: ქალაქგარეთ, აღმოსავლეთით ნახევარი საათის სავალზე, ქეშიშის მთის ძირას, წაბლის ტყეში უკვდავების წყარო ამოდის და მიედინება. წმინდა ემირი ამ სიხარულისათვის ძალის მიძევმ ადგილას მოვიდა. სალოცავად განბანვა რომ მოისურვა იმ კურთხეულმა, მიწას დაჰკრა კვერთხი, წმინდა ხელში რომ ეპყრა და იმ ადგილიდან დინება იწყო ანკარა წყარომ, რომელიც ფრიად სასიამოვნო გემოსია. აი, ეს არის მიზეზი იმისა, რომ მას კვერთხის წყალს (ესა სუფუ) უწოდებენ. შიგ ემირ-სულთნის სამლოცველოს სკამია. მდებარეობიანი ადგილია. ფრიად მსხვილი წაბლი მოდის. ყველა ხე დამყნილია და იითო წაბლი ორმოცი დირჰემი იქნება.

სუბარანის სასიერნო ადგილი: დიდებული ადგილია წაბლის ხეებით შემკული.

თვალსაჩინო ადგილი, რომელსაც ალი მესთი ეწოდება: ფრიად კეთილმოწყობილი, გამველ-გამომველი მგზავრებისათვის განკუთვნილი სავანეა.

სიხარულის ადგილი, რომელსაც ყადი მაჟლას უწოდებენ: მდებარეობს ქეშიშის მთის შუა ადგილის ქვემოთ, სადაც მხოლოდ ხუთ საათში შეიძლება ასვლა. წაბლიანი, მდებარეობიანი, უხვპაერიანი ადგილია და დაბლა ხედი იშლება.

XVI

რუჰბანის მთის ანუ აჰზიზ-დალის სასიერნო ადგილი

მიზეზი ამ მთისათვის ქეშიშ-დალის (ბერის მთა) დარქმევისა ის არის, რომ აიასოფიას პატრიარქები და ბერებო, რომლებიც განდევნილობისათვის გამოეშურნენ, ამ მთაში დასხდნენ და დაისვენეს. ქალაქ ბრუსას სამხრეთით, ქალაქზე წამოყუდებული მაღალი მთაა, რომელსაც თავი ცისათვის მიუბჯენია.

XVII

შინიშვნა: — მოკლედ გადმოვცემთ ამაჰი აჰაჰინიერანის

მთიანის შესახებ

ციური სამყაროს შემოქმედმა, დიდებულმა ღმერთმა ას ორმოცდარვა დიდი მთაშექმნა და დელამიწას ისე შემოაჯრა, რომ მიწისძვრის

დროს ეს მთები მიწას ლურსმანივით ამაგრებენ. მოგზაურობის მეცნიერნი და დედამიწის საიდუმლოებაში გათვითცნობიერებულები მთებს შემდეგნაირად ჰყოფენ: პირველ სარტყელშია¹ 19 [მთა]; მეორე სარტყელში — 27; მესამე სარტყელში — 31; მეოთხე სარტყელში — 24; მეხუთე სარტყელში — 29; მეექვსე სარტყელში — 32 და მეშვიდე სარტყელში — 32 მთა. ასე წერია გეოგრაფიის ძველ წიგნებში, „მცირე ატლანტებში“ და „ფაფა მონტაში“. მაგრამ ყველა მთას შორის მთავარია „კაფის მთა“². ეს მთა ქვეყნიერებას სიკანეზე აკრავს. მოსკოვის ქვეყნის მხარეს მდებარე ცხრათვიანი ზამთრით გაყინულ ყინულოვან ზღვას, რომელიც სამოცდაათი დღის სავალზეა, ყალბუხი ურჯულოები ხუთ დღესა და ხუთ ღამეში გაივლიან და აღწევენ თავიანთ ცრუ სალოცავ სახლს, რომელიც კაფის მთის ძირას მდებარეობს. მათ ენაზე კაფის მთას ილდირაკის თაღს უწოდებენ. თუ ღმერთმა ინება, იგი დაწვრილებით აღწერილი იქნება იმ ნაწილში, რომელიც იმ მხარეში ჩვენს მოგზაურობას ეხება. ორმოც-ორმოცდაათ წელიწადში ერთხელ სამოცდაათ-ოთხმოცი ათასი ყალბუხი ერთ ადგილას იკრიბება და ისინი კაფის მთას მოილოცავენ. სანამ ყინულოვანი ზღვის ყინული ჭერ კიდევ არ არის ხოლმე გამდნარი, თავიანთ სამშობლოში ბრუნდებიან. ალექსანდრე ორბქოსანის³ შემდეგ ეს კაფის მთა, ყალბუხების გარდა, არც ერთ ადამიანს არ უნახავს. ალექსანდრე [მაკედონელის] ბრძანებით აშენებული მაჯუჯის კედლის⁴ ერთი კუთხე მოსკოვის ქვეყანასთან ახლოსაა, სადაც თურმე, ყალბუხები ყოველთვის დადიან. ეს მთი ნამებობია. თანაც არ შეიძლება, რომ ამ ხალხში რაიმე ტყუილი და ჭორი [ითქვას]. ისიც მართალია, რომ ისინი კაფის მთასთან მიდიან ხოლმე. კაფის მთის შემდეგ ყველაზე დიდი მთაა იალბუხის მთა. იგი ჰაფათის ტრამალეების სამხრეთით მდებარე დიდი მთაა. მის შემდეგ არის ალმანის მთა. იგი გერმანელთა ქვეყანაშია. ამის შემდეგ — კამარის მთა ეგვიპტის კუნძულზე ეკვატორის სამხრეთით ოცი ფარსანგით შიგნით არის და ეგვიპტისაკენ მომავალი კურთხეული ნილოსის სათავეს წარმოადგენს. თუ ღმერთმა ინება, ყველა ეს მთა აღწერილ იქნება იქ. სადაც ჩვენ მიერ დათვალიერებულ ადგილებზე გვექნება საუბარი. ქეშიშის მთა კი ჩვენ მიერ პირველად ნანახი მაღალი მთაა.

ორმოცი-ორმოცდაათი მეგობარი ხალისით შევიყარენით. ჩვენთან იყვნენ ქალაქ ბრუსის წარჩინებულებიც: მუეზინ ჯენ ჩაუში, ნაიბი ალი-ეფენდი, შეფი-ეფენდი და სხვები. სასაპალნე ცხენებითა და მრავალრიცხოვანი კარვებით გავედით ქალაქ ბრუსიდან და მივედით სამხრეთით მდებარე ფინარბაშისთან; იქიდან აღმართებით ვიარეთ ხუთი საათი და მივალწიეთ ყაზნს ზეგანის სადგურს. ||ყაზნს ზეგანს იმიტომ უწოდე-

ბენ, რომ როდესაც ორხან-ყაზის ერთი წელი ალყაშემორტყმული ჰქონდა ქალაქი ბრუსა, მუსლიმი გმირები ერთ თვეს ამ ზეგანზე იდგნენ [მოალყეთა] დაცვის მიზნით. მდგლოებითა და წაბლის ხეებით გახალისებული და დიდი სიამოვნების მომგვრელი ადგილია. აქედან მოჩანს მთელი ქალაქი ბრუსა. ერთი პატარა ტბა აქვს. შიგ ნაირ-ნაირი კალმახია. აქედან ისევ აღმართებით ვიარეთ და ხუთ საათში სუბარანის სადგურში მივედით. სუბარანის სადგური წაბლის ტყიანი დიდი ზეგანია. აქაურ ტბებშიც არის კალმახი. იმ დღეს ბადეებით ძალიან ბევრი თევზი დავიჭირეთ, კარაქზე შევწვით და გვახელით. აქაური თევზი მოსე [წინასწარმეტყველის] სუფრისას ჰგავს [ისეთი გემრიელია]. აქ საიალადოდ არის მრავალი ასი ათასი ცხვარი; ეს ოსმან-ყაზის ორმოცი ათასი ცხვრის დოლის შედეგია. თურქი მწყემსები ჰყავთ. რადგანაც რამდენიმე ჰედილა მოგვეყვანეს საჩუქრად, იმ ღამეს მწვადები ავაგეთ და სტუმრად დავრჩით. დილაადრიან ისევ შევსხედით ცხენებზე. სამხრეთისაკენ აღმართ-აღმართ ვიარეთ ტულიპებით, სუმბულით, რეჰანით, ვარდებითა და თუთიას ყვავილებით მოფენილ მთებში. ზერინისა და რეჰანის სასიამოვნო სუნისაგან თავბრუ დაგვესხა. ბოლოს, სამ საათში, სადგურ ბაკაჯაქში მივედით.

აქაც ხეებს ქვეშ გავჩერდით; ვისვენებდით, ვსაუბრობდით და თან ნანადირევ კაკაბს, თევზს, კარაქს, ბატკნის მწვადს შევექცეოდით. ამ სადგურს ბაკაჯაქი⁵ ჰქვია, რადგან სწორედ აქედან უთვალთვალებენ რამაზანის ღამით, ახალი მთვარე თუ გამოჩნდება. ახალ მთვარეს რომ დაინახავენ, ბაკაჯაქში კოცონებს დაანთებენ და ქალაქს ნიშანს მისცემენ. ამ ნიშნის მიხედვით ციხეში ზარბაზნები გავარდება და ხალხი მარხვას დაიწყებს. ბაკაჯაქი სპილოს ხორთუმით ქალაქზე წამოფარებული ციცაბო კლდეა ისეთი, რომ კაცი დაბლა გადმოხედვას ვერ გაბედავს. ბრუსის ფილედარის ველზე მდებარე დაბა-სოფლები, ნათესები, ბალ-ბოსტნები, მდინარე ნილუფერი და მისით მორწყული მიწები აქედან სალამანდრასავით⁶ მოხატული წიგნის ფურცლებით მოჩანს. იმდენად მაღალი მთაა, რომ მის ძირას ბრუსა იმალება; დიდი ჯამეს, შიდაციხისა და დახურული ბაზრის არემარე სრულებით არ ჩანს. მაგრამ შორეული ქვეყნები და მიწები კი მოჩანს. || მაღალი ადგილია. ამ ადგილას ცამდე ატყორცნილე ისეთი ციცაბო კლდეებია, რომ საოცარ გამოსახულებას იღებენ: ზოგი გველეშაპს ჰგავს, ზოგი სპილოს, ზოგი ხომალდს, ზოგი არწივს.

აქ ისევ ცხენებზე შევსხედით, სამხრეთისაკენ აღმართ-აღმართ ვიარეთ სურნელოვან ყვავილთა შორის და ხუთი საათისათვის დავისადგურეთ ერთ ადგილას, რომელსაც [სულთან] სულეიმან-ხანის წყარო ეწოდება. იგი მდებარეობს ერთ ვრცელ, მყუდრო ადგილზე. სიხარულის

32

მომგვრელი წყნარი ადგილია, რომელიც სიცოცხლეს ახალ სიცოცხლეს უმატებს. ერთი კლდიდან უკვდავების წყალი გადმოსჩქეფს ისეთი ცივი, რომ კაცს იქიდან ერთი ქვის ამოღებაც არ შეუძლია — ყინულივითაა. ამ ადგილას აბანოს გუმბათის მსგავსი ერთი ქვაა. ამ ქვას რომ კაცი მიეკაროს, შექანდება. მას უწოდებენ დევემირის ნატყორცს. აქ დიდი და პატარა ტბებია, რომლებშიც ისეთი კალმახები დაცურავენ, რომ ზოგი თითო და ზოგი ორ-ორი ოყა გამოვა. აქაურ ნაკადულებსა და ტბებში ზამთრობით წყალი იყინება. სტამბოლიდან კარჯი-ბაში მოდის სამასი კაცით და ტბებში ყინულს ჭრიან. ყოველი ნაჭერი თითქოს ბროლი და ნეჭეფური⁷ მთის ბროლია. მისი აღმასის ნატეხებივით ბრჭყვიალი თვალსა სჭრის ადამიანს. კარჯი-ბაშის ნებართვით ბრუსის მცხოვრებლები მრავალი ათასი ჯორის საპალნე ყინულის ნაჭერს იმარაგებენ ქალაქში და ივლისში წყურვილს იკლავენ. ამას გარდა, ყოველდღიურად მრავალი ასი ათასი სახაზინო ქარავნით თოვლსა და ყინულს ეზიდებიან, მუდანის ნავსადგურში საყინულე გემებში ტვირთავენ, სტამბოლში მიაქვთ და იქ ნაწილდება ბედნიერებამოსილი ფადიშაჰის სამზარეულოსათვის, საშაქარლამოსათვის, ჰარემისათვის, დიდვეზირისათვის, შვიდი ვეზირისათვის, შეიხ ულ-ისლამისა და ყაზიასკერისათვის, ერთი სიტყვით, მათთვის, ვისაც ეს ფადიშაჰმა დაუკანონა. აი, ასეთი საწყობია თოვლისა ეს კურთხეული საყინულე ქეშიზ-დალი.

ზულალის წყლის აღწერა: თოვლი მას შემდეგ დევს, რაც ეს მთა მაღალი ღმერთის მძლავრი ხელით შეიქმნა. აქ, ღვთის ბრძანებით, მრავალათასწლიან თოვლში მოიპოვებიან ქმნილებები, რომელთაც ზულალი ეწოდებათ. ვისაც სურვილი აქვს, შეუძლია გაათხრევინოს და ძველი თოვლიდან ეს ქმნილებები ამოიყვანოს. მაგრამ ისინი მოხეტიალეები არიან. მაღალი ღმერთის ნებათ, ტანისამოსის ჩრჩილივით მატლებია, რომელთა მიგნება შეიძლება თოვლში მათ მიერ თოვლის ჭამით გაყვანილი ხვრელების საშუალებით.

ზულალის მატლის თვისება: თუთის ფოთლის ჭიის მსგავსი ორმოც-
33 ფეხა მწერია, ზურგზე ორომოცი შავი, ყაყაჩოს მსგავსი წვრილი ხალი და ორი ლალისფერი კრიალა თვალი აქვს. მთელი ტანი კი ყინულისა აქვს. პირი აქვს, მაგრამ ტუჩები არ აქვს.

⁸ სასეა ელეს ტკბილი წყალით. მისი ტანი ბოსტნის სათესლე კიტრის ოდენა გამოვა. ამათზე დიდები და პატარებიც არიან. ერთგვარი ქმნილებანი არიან, რომლებიც ძველ თოვლში ბინადრობენ და მრავლდებიან. ალაპი თავისი ძლიერებით აკეთებს იმას, რაც ბრძანა და თავისი დიდებულებით განსჯის ისე, როგორც მას-სურს. მაგრამ ჩემ მიერ სულთან იბრაჰიმისათვის მიტანი-

ლი ზულალის ქია ჩვენ მიერ ნანახი პატარა კიტრების ტოლია. აღმასი-
ვით გამჭვირვალეა. რადგანაც ყინულისა იყო, დიდხანს ვერ ვასძლო და
დადნა.

ზულალის ქიის წყალის თვისებები: თუ ქალი უშვილოა და ამ ზუ-
ლალს შეჭამს, ღვთის ნებით, დაორსულდება და თუ კაცი უძლურია, კა-
ცობა დაუბრუნდება. იგი ფრიად გამამაგრებელი საშუალებაა. თვალის
ჩინსაც უმატებს კაცს. დაბოლოს, კანის სხვადასხვა ავადმყოფობას
რგებს და ადამიანს ხელახლა დაბადებულებით გადააქცევს. მისი მო-
ძებნა ალქიმიური ქვის აღმოჩენაზე უფრო ძნელია, თვით მეფეებმაც
რომ მოისურვონ. მაგრამ, ამბობენ, რომ იალბუზის მთაზე ძაღლის
ოდენები არიანო. ჩვეულებრივი ოთხფეხები არიან, თოვლში ბინად-
რობენ. თურმე ცოტა ხნით ამოვლენ, ჰაერს ჩაისუნთქავენ და ისევ
თოვლში ჩადიან. რამდენად მართალია, გადმოძვემმა აგოს პასუხი —
მე, მწირს, არ მინახავს.

ქეშიშის მთაზე, სულეიმან-ხანის წყაროს ზემოთ მდებარეობია, შავ-
რამ ყვავილები არაა. მოშიშვლებული მთებია. იქიდან სრულ ხუთ საათში
ჯიჰან-კულეს მივალწიეთ.

აქაურობა ქეშიშ-დაღის უმაღლესი მწვერვალია, რომელსაც თავი
ციხათვის მიუბჯენია. ქვემოთ მოჩანს, თუ როგორ მიცურავენ ღრუბლე-
ბი ქალაქის თავზე; აი, ესოდენ მაღალია. ბრუსადან ამ კოშკამდე ამოსვ-
ლას სრული ორი დღე სჭირდება, თანაც ძალიან ძნელი ამოსავლე-
ლია. რადგანაც მაღალი მთაა, თოვლსა და ხეს გაჩერება არ შეუძ-
ლია. შიშველკლდიანი უმაღლესი მწვერვალია, საიდანაც სამხრეთით
მოჩანს ქუთაისის მთები. აღმოსავლეთით ჩანს სოგუთის მთები. დასავ-
ლეთიდან, ზღვის გადაღმა, რუმელიის⁹ მხარეს მოჩანს გალიპოლის მთე-
ბი. უღრუბლო ამინდში, როდესაც ცეცხლისმფრქვეველი მზის სხივები
სტამბოლის ციხეს¹⁰ შემოდან დაჰკრავს, გამოჩნდება ღედი კულე¹⁰, სულ-
თან აჰმედის¹¹ ჯამეს ექვსი მინარეთი და ფასდაუღებელი აჰა-სოფია-
იმდენად მაღალი მთაა, რომ კაცი თუ მის კლდეს არ გაეკრა, ქარი საბ-
ნის მკერავის ბამბის ქულასავით გასტყორცნის ჰაერში. ფრიად სასტიკი
ქარი იცის. ამ მთის უმაღლეს მწვერვალზე ერთი დიდი საფლავია.
ოთხივე მხრიდან დიდი ქვებით არის შემოზღუდული. ამის მიხედვით
გასაგებია, რომ დიდი კაცის საფლავია. ხალხში გავრცელებულია აზრი,
რომ ეს არის საფლავი ლანდაჰის შვილის სადანისა, რომელიც წმინდა
ჰამზას შიშით ამ მთაში დასახლებულა. ამ საფლავის ახლოს მიწაში
ერთი გამოქვაბულია. თავივე ძალიან ღრმად წასული, ბნელი მღვიმეა.
შიგ სამოცდაათი-ოთხმოცი მცირე ქვაბულია. ურწმუნოთა დროს სტამ-
ბოლში აჰა-სოფიას ვუმბათიდან ბერები გამოფრენილან და ამ გამო-

ქვაბულებში დასახლებულან. ზოგ კლდეზე ორათასწლიანი, დათარი-
ლებული ლათინური წარწერაა. სასეირნოდ ამოსული განათლებული
ადამიანების მშვენიერი წარწერებიც არის. უზარმაზარი მთაა, რომე-
ლიც გასართობ ადგილს წარმოადგენს. სეირნობისა და მხიარულების
შემდეგ თავიქვე დავეშვით, 12 საათში მივალწიეთ ყადის იალალს. კარ-
ვები გავშალეთ და ერთი დღე ვიჭეიფეთ. დავეშვით მეთოვლებების ბი-
ლიკებით და სრულ 10 საათში ქალაქ ბრუსაში შევედით. ესეც ასე.

ბრუსის მცხოვრებლების საქმიანობა, ენა და სამოსელი: მრავალი
ათასი სიასამურისქურქიანი, დიდებული, გასაოცარი სოვდაგრები და
უღემები ჰყავს. ერთი ნაწილია წარჩინებულთა ფენა, რომლებიც ცხენ-
რახტიანები, ძირძველი საგვარეულოს ჩამომავლები და მოხელეები
არიან, მეორე — ხელოსნები, რომლებიც სავაჭრო რიგებსა და ბაზ-
რებზე არიან. თავიანთი მდგომარეობის შესაფერად ნაირ-ნაირ ძვირ-
ფას ტანისამოსს იცვამენ.

მათი ენა: რადგანაც აქაურობა ანატოლიის მიწაა, მათი კილოკავი
აზლოა არქიპელაგის კილოკავთან. მაგალითად: „აჰმედ ჩელების“ მაგი-
რად გამოთქვამენ — „აჰმეთ ჩებო“; „მეჰმედ ჩელების“ ნაცვლად —
„მემეთ ჩებო“; „ისმაილი“-ის ნაცვლად — „ისმილი“; „ჯაფერის“ ნაც-
ვლად — „ჯაფარ“. კიდევ მრავალი უცნობი გამოთქმა აქვთ. მაგრამ არის
ზოგი ისეთი განათლებული ქალაქელი, ვინაც საწერლო ენა იცის, ქვეყ-
ნიერება მოვლილი აქვს, ბრძენი და ჭკუამახვილია. მთელი ხალხი იშვია-
35 თი მეგობრები, მოსეირნე, კარგი მოსაუბრე || ადამიანები არიან. მო-
სახლეობის უმრავლესობა აბრეშუმის გამოყვანას შისდევს. აქ იქსოვება
ბრუსის ხავერდი, აბრეშუმის ქსოვილი — სერენგ და ბალიშის გამოსა-
კრავი აბრეშუმის ქსოვილი — ჩათმა.

ბრუსის მშვენიერი ჰავის აღწერა: მეოთხე სარტყელში მდებარეობს.
რადგანაც მისი ჰავა მშვენიერია, ხალხს ლაყდაყა ფერი აქვს სახეზე. შაგ-
რამ, რადგანაც ლოდოსის ქარს რუჰბანის მთა ელობება, იმ ქარების
დროს მისი ჰაერი იძიმეა. ლამაზი კაცები და ქალები ძალიან ბევრია.
შესანიშნავ და ლამაზ ყმაწვილკაცებს პოეტები ქება-დიდებას ასხამენ
და სახელს უთქვამენ. ქალები სიტურფითა და სინარნარით, სიმშვენიე-
რითა და თავდაჭერილობით პირველები არიან და მეტყველებაც ისეთივე
სწორი და შეწყობილი აქვთ. როგორც ტანი. თმები კულულებად აქვთ გა-
კეთებული და პოეტებს ჭკუას აკარგვინებენ. არც ერთი სხვა ქვეყნის
ქალებისათვის არ არის დამახასიათებელი ეს. აქ მამაკაცები იმდენად
დიდხანს ცხოვრობენ, რომ ძალა გამოეღვეათ. გარეგნობა შეეცვლებათ,
ლაპარაკი აღარ შეუძლიათ, ენა წაერთმევათ, მაგრამ მაინც ცოცხლობენ.
მრავალი ათასი მდიდარი დიდკაცია, რომელთა შესახებ ზემოთაა აღნი-

შნული. ხალხი ტანკენარი, ვერცხლის ტანიანი, გულის საყვარელნი არიან, რომლებიც თუ საუბარს დაიწყებენ, ისე წინდახედულად და შორს-გამკვერტულად, ხატოვანი თხრობით. დახვეწილი ენით საუბრობენ, რომ მათი მკერმეტყველების მარგალიტები ადამიანს მოხიბლავს და გულის სიღრმემდე ჩასწვდება, იმიტომ, რომ ყოველი მათგანი მოხუცებულ ბელადზე განათლებული და ყველაფრით შემკულია.

ბრუსის სანაქებო საქმელების აღწერა: მისი წმინდა, თეთრი პური — „სომუნ“ ისეთივე გემოსია, როგორც თოფპანეს სომუნი. პური — „ჩაქილ“ არც ერთი სხვა ქვეყნისათვის არ არის დამახასიათებელი. თეთრ, მრავალფეროვან ვარდს ჰგავს. ამ ქალაქისათვის დამახასიათებელია, აგრეთვე, ფენოვანი ღვეზელი, ღვეზელი გოზლემე, თეთრი თონის პური. ქირღე ქებაში ფრიად ცვრიანია. რადგანაც ფრიად მსუქანი ხორცეული აქვთ, მათი ქირღე ქებაში განთქმულია. ცანთქმულია ფქვილიანი, თეთრი მუშკის სურნელებიანი პალვა.

სასმელებიდან: ფინარბაშის (წყაროს) სიცოცხლის წყალი, ჩვიდმეტი გამდინარე წყაროს სიცოცხლის წყლები, ნაირნაირი ხილის წვენი, ხილის წვენზე დაყენებული სხვადასხვა ფერის შარბათი, შესანიშნავი და სრულყოფილი იემენის ყავა, გემრიელი, გაწმენდილი ბოზა, ხანდან-ბეის შარბათი, ფეთრელი-ოღლუს შარბათი, მიხაკიანი შარბათი, შენჯაპ-ოღლუს შარბათი.

ხილის მოსავალი: მისი ორმოცი ჯიშის მსხალი წმინდა შარბათის დაეთარში წიხსენიება. წენიანი || და ნაირნაირი ყურძენი, გარგარი, 36 წენიანი ბალი და ბოლოს, ამისთანა წაბლი შეუძლებელია დედამიწის ერთ მეოთხედზე იყოს. თითო ცალი ორმოცი ღირძემი გამოვა. საქვეყნოდ განთქმულია მისი შვიდი ჯიშის თუთა. ისეთი თუთის ბალები აქვს, რომ ფილედარის ველი შემკულია, რადგან ბრუსის ყველაზე დიდი ნაწარმი ხომ აბრეშუმი. ამისთანა აბრეშუმი ირანის ისეთ მხარეებშიაც კი ვერ მოჰყავთ. როგორცაა ნახჭევანი და შირვანი.

ბრუსის სანაქებო ხელოსნობა: აქ ნაირნაირი. ლალისფერი ხავერდი მზადდება, რომელიც უფრო ლამაზია, ვიდრე ევროპაში — გენუაში დამზადებული. აქ მზადდება მრავალფეროვანი აბრეშუმის ქსოვილი — სერენგი და ბრუსას კრელხოლეზიანი — ალაჯა, მუქი მწვანე და ლურჯი ჩითი, ყალამქარი ფეშთემალი, ბრუსას აბრეშუმის ქისები, აბრეშუმის ფთილები, აბრეშუმის მოხატულ-მოქარგული ბალიშისპირები და სხვა.

ოსმალთა ფაღვანების — მაღალი დეიანის წყალობა იყოს

ამთჳ — წმინდა საფლავების აღწერა

მსოფლიოს მებატინეთა გადმოცემისა და მონაყოლის მიხედვით აღამი, რჩეული ალაპისა — მშვიდობა იყოს მასზე — იყო პირველი, ვინც დედამიწაზე დასახლდა. აღამის შვილებმა და შთამომავლობამ დედამიწის ზედაპირი დაიკავეს და ქვეყნიერება შეამკეს. მაგრამ სხვადასხვა ხალხებად დაყოფილ შთამომავლობას ახასიათებდა ხშირი დავა და შუღლი. თუმცა, ამბობენ, რომ სინამდვილეში ბერძენი ხალხი ისააკის ძე ისაენს — მშვიდობა იყოს მასზე — შთამომავალიაო, მაგრამ ბიბლიის სიტყვის მიხედვით მათი შთამომავლობა ნოეს ძე იაფეტიდან — მშვიდობა იყოს მასზე — მოდის. ესენი მეომარი, სუფთა რწმენის, დიდებული ხალხია.

მუსლიმთაგან 476 (1083—1084) წელს რუმის ქვეყანაში პირველი ფეხისშემომდგმელი არის სელჩუკის საგვარეულო¹. სელჩუკები პირველად შეუთანხმდნენ და შეუკავშირდნენ დანიშნენდიანთა ემირებს², დაიპყრეს მალათიას, კეისერის, ალააფეს, ანტიოქიის, კონიას ქვეყნები; კონია სატახტო ქალაქად გაიხადეს და დამოუკიდებელი ფაღვანები გახდნენ. დანიშნენდიანთა ხელმწიფეებმა კი დაიპყრეს სივასისა და არზრუმის მხარეები და არზრუმი სატახტო ქალაქად გაიხადეს³. ქალაქ ნიქსარში წმინდა მელექ-ყაზი დარჩა და იქვე დაიმარხა⁴. ამათი წარმომობის ადგილი მავერანნაჰრია⁵. სელჩუკთა საგვარეულოს წარმომადგენელი ალა ედ-დინ სულთანი⁶ რომ გახელმწიფდა, მაჰანის ქვეყნიდან⁷ მისკენ გამოემართა და მოვიდა ოსმალთა საგვარეულოს წინაპარი ერთოღრულ-ყაზი იმიტომ. რომ მათ შორის ნათესაობა იყო. ერთოღრული ტომის ბელადი გახდა. კონიადან ბრუსამდე დაიპყრო და დაარბია იზნიქის, იზნიქითის⁸ მხარეები. თავისი ქვეშევრდომებისა და შემოერთებული მიდამოების ბელადი გახდა. სახელისა და ნების პატრონად იქცა. 600 (1203—1204) წელს⁹ ანატოლიის მოსახლეობის მხარდაჭერითა და გადაწყვეტილებით ერთოღრული ბეგი გახდა [ამ მხარისა] და სელჩუკებისაგან თული და აღამი მიიღო, მაგრამ ფულის მოჭრის და თავის სახელზე ხუტბის აღვლენის უფლება არა ჰქონდა. რამდენიმე ხანმა რომ გაიარა მისი ბეგად გახდომის შემდეგ, ვარდიცვალა იზნიქის ახლოს დაბა სეგაუთში და იქვე დაიმარხა¹⁰. მის ადგილას ალაპის წმინდანთა ნებართვით დამოუკიდებელი ფაღვანები გახდა მისი შვილი ოსმან-ბეგ-ხან-ყაზი და ფულის მოჭრისა და ხუტბის უფლება მოიპოვა. მისი ტახტზე ასვლის თარიღი, როდესაც ოსმან პირველი ეწოდა, ჰიჯრით

699 (1299) წელია¹¹. მის ბედნიერ დროს პირველი საპარასკევო ხუტბა აღავლინა ღურსუნ ფაკიძმა. კეთილშობილი სეიდის, უფალი შეიხის, აზიზ ედა ბალის ქალიშვილი შეირთო ცოლად და მისგან ეყოლა ორხან-ბეი. ეს არის საწინდარი იმისა, რომ ოსმალთა სულთნები კეთილშობილი სეიდების შთამომავლები არიან დედის მხრივ. თვით სულთან მეჰმედ ფათიჰამდე ოსმალთა სულთნებს ეწოდებოდათ ოსმან-ბეგი, ორხან-ბეგი, მურად-ბეგი. როგორც კი დაიპყრო კონსტანტინეპოლი მეჰმედ ფათიჰმა, უფალმა აკ შამს ედ-დინმა¹² სულთანი უწოდა და მის მიერ მოკრილ ფულზე ასე ამოტვიფრეს. [სულთან] სელიმ პირველს ქემალ-ფაშა ზადემ უწოდა „მექასა და მედინის მსახური“; [სულთან] სულემან-ხან [პირველს] აბუ-ს-სუჟედ-ეფენდიმ¹³ უწოდა „სულთანი ხმელეთისა და ხაყანი ზღვისა“. ეს იმიტომ, რომ ზემოხსენებულმა ხანმა მალტა და როდოსი დაიპყრო და ზღვას დაეუფლა¹⁴; ბაღდადი დაიპყრო და ხმელეთის სულთანად იქმნა აღიარებული¹⁵.

XIX

ოსმან-ყაზის დაპყრობების მოკლე ჩამოთვლა

პირველად დაიპყრო ბილგჯიქი, ინე გოლი, ყარა-ჰისარი, ინონუ; იზნიქი, ქოფრუ-ჰისარი, ულუ ბად-ჰისარი, ქესთელი, ქეაფე, ბეაგა და კიდევ ორასამდე ციხე. ორასი ხუტბაა მის სახელზე აღვლენილი [დაპყრობის აღსანიშნავად].

||**ოსმან-ხან-ყაზის წმინდა საფლავი:** სულთან ალა ედ-დინ სელჩუქის¹ შემდეგ ოცდაერთ წელს იყო ბეგად და ოცდამეექვსე წელს გარდაიცვალა — გაანათლოს ალაჰმა მისი ცხედარი და მიუტევოს. სამოცდაცხრა წელი იცოცხლა². ოსმან-ყაზი გარდაიცვალა იმ დროს, როდესაც უფლისწულმა ორხან-ყაზიმ ბრუსა დაიპყრო³. მისი გარდაცვალების თარიღი [რიცხვნიშნების მიხედვით ასეა განსაზღვრული]: „ბრუსის დაპყრობა“. მეორე თარიღი:

„დასავლეთსა და აღმოსავლეთში სამკაულით აღვსილია, რომლის თარიღია „სათავე დაპყრობათა“⁴.

ოსმან-ხან ყაზის ძე ორხან-ყაზის ტახტზე ასვლის ამბის მოკლედ გადმოცემა: მოციქულის მექადან მედინაში გაქცევიდან შვიდას ოცდაექვს წელს (1326) ავიდა ტახტზე⁵.

მისი დაპყრობები: წარწერა, „ქუქრე“ (?)⁶ — რუმელიაში დაიპყრო გალიპოლი. გალიპოლის დაპყრობის თარიღი: „სახელითა ალლაჰისა

მოწყალისა, მწყალობლისა“ 740 (1339-40) წელი, დაპყრობილ იქნა ციხეები: მუდღურუნე, კოჯაილი, ნიკომედია, ბალიქბადი, მთელი ბრუსა, იზნიქი, თარაკლი, ბოლუ, გუინაქი, კარასი, ბალიქესირი, მერგამა, ეღრემიდი, ჯემენიქი, აშლონას ციხე, თექფურ-დაღის ციხე. ბულაირის ციხეები კი უფლისწულ სულეიმან-ფაშას ღვაწლითაა დაპყრობილი. თვითონაც ბულაირში ასვენია — ალაპის ცხონება იყოს მასზე.

ორხან-ყაზნის წმინდა საფლავი: ორხან-ყაზნი გარდაიცვალა შვიდას სამოცდაერთ (1359) წელს. მამამისთან — ოსმან-ყაზნისთან ერთად არის დამარბული შიდა ციხის ჯამეში — სინათლით საეხე აკლდამაში. ორმოცდაერთი წლის ფადიშაპობის შემდეგ ჩაიძირა ალაპის წყალობაში. მისი სიცოცხლის ხანგრძლიობა სამოცდაოთხი წელია⁷. ქველმოქმედი, საწყალთა მეგობარი, ალაპის გზაზე მებრძოლი, ლმობიერი ფადიშაპი იყო.

ულემები, ღვთისმოსავნი, ალაპის წმინდანები ორხან-ყაზნის ეპოქაში: წმინდა დავით კესარიელი ყარაამანიიდან არის. მაგრამ, რადგანაც კესარიაში მიიღო განათლება და აქ ცხოვრობდა, კეისარის უწოდებენ. წმინდა მუჰი ედ-დინ არაბის „ქუსუს“-ის თარგმანებანი დაუწერია. სუფიურ ფილოსოფიაში მეორე თაფთაზანე იყო. ორხან-ყაზნის მიერ იზნიქში აშენებულ მეღრესეში პირველი მუდარისი იყო — მუდარისების საწყისია.

მოლა ალა ედ-დინი: „ეხვედ ხოჯას“ სახელით არის ცნობილი. 39 მეცნიერებათა საფუძვლებიდან მან თარგმანება მოგვცა წიგნისა, რომელსაც ეწოდება „მულე ულ-ლეზიბ“. მართლაც რომ ძლიერი თარგმანებაა. წიგნ „ვეკაა“-შიც ერთი მშვენიერი თარგმანება აქვს.

მოლა ჯენდირელი ყარა-ხალილი: ოსმალთა სახელმწიფოში პირველი ყაზიასკერი ორხან-ყაზნის ბრძანებით დანიშნული. ყველა ყაზიასკერის წინამძღოლია.

მოლა ჰასან კესარიელი: ღვთისმეტყველებაში საქვეყნოდ ცნობილია. „არუზ ანდალუსის“ სასარგებლო და გონივრული თარგმანებანი დაუწერია. მუჰი ედ-დინის მოწაფეა. ცოდნის გასაღრმავებლად დამასკოში ჩავიდა და იქ განასრულა განათლება.

შეიხი სეაიდ აჰმედ ქებირ რეფანი: ორხანის შეიხთაგან დიდი მეუფეა. ამასიის ქალაქ ლადიკაშია დამარბული დიდ ჯამეში. მისი გარდაცვალების თარიღია 752 (1351) წელი.

შეიხი ჰასან არ-რეფანი: ორხან-ყაზნი ამისი ერთგული მიმდევარი იყო. შეიხ აჰმედ ქებირ რეფანს ბიძაშვილი იყო მამის მხრივ. თოკათში სუნბულლუ-ბაბას სიახლოვეს არის დამარბული აკლდამაში.

შეიხი ქებოქლი ბაბა: ბექთაშიანთა ღერეში იყო.

შეიხი კარაჯა აჰმედ-სულთან: ირანის უფლისწულთაგანია. განდევილი გახდა და რომ მოგზაურობდა, ორხან-ყაზისთან მოსულა. აკპისარშია დამარხული. კირშეპირშიც არის მის სსოვნასთან დაკავშირებული ადგილები, რისთვისაც ორივეგანაა სალოცავი ადგილები ხალხისათვის.

შეიხი ახი ევრან კესარიელი: სელჩუკების დროიდან მოყოლებული ღრმადმოსუცებული იყო და ორხანს პატივი ჰქონდა მასთან ესაუბრა. მოლა ხუნჯიარისთან, შამს თავრიზელთან, სადრ ედ-დინ კონიელთან უსაუბრია და დიდი მეუფეა, რომელიც დაბალობას მისდევდა. ქალაქ დენიზლიში არის დამარხული.

შეიხი აზდ ალ-მუსა: ორხანის შეიხია, რომლის წმინდა საფლავი თავის ადგილას იქნება აღწერილი.

XX

ორხან-ყაზის შვილის — ყაზი ხონთპარ მურაღ-ხან პირველის
ბახბაგი ასვლის მოკლე ამბავი

761 (1359) წელს ავიდა ტახტზე. მისი დაბადების წელია 727 (1327).

|| **დაპყრობები:** ედირნეს დაპყრობა მოხდა 761 (1360) წელს; სირუზის ციხის დაპყრობა — 786 (1384) წელს; ვარნას ბრძოლა — 846 (1442—1443) წელს¹; აღებულ იქნა ციხეები: ბატანოსი, მესისი, ბურგოსი, დიმადოკა, ებსარა. მეორედ აიღო ციხეები: ედირნეს ზაგროსი, ქუთაპია, ჰამიდილი, აკშეპირი, სეიდიშეპირი, ალვაჯ-პისარ, ბურგოსი, ფოლიე, ესექთე, მარილია, კავალა, რუსინი, რეზიჰნე; მეორე სირუზი, ყარა ფერიე, ქოფრუ, ფირლიფა, მანასთირი, ფლორინა და მუსლიმმა გმირებმა მდიდარი ნადავლი ჩაიგდეს ხელში. იანიჩარებმა ოქროთი დაფერილი წვეტიანი ქუდები (უსქუფები) დაიხურეს. ქალაქ ბილეჯიქში ფადიშაჰმა ერთი ჯამე ააშენა, ბრუსას ახალ უბანში — მეორე ჯამე. ერთი სავანე ააშენა და იქ საპატიო ადგილას მამამისს აკლდამა აუგო.

ყაზი ხუდავენდიქარის სიკვდილი კოსოვოს ველის ბრძოლაში: 791 (1389) წელს კოსოვოს ბრძოლაში ხუდავენდიქარ-ყაზიმ სამასი ათასი ურწმუნო გაატარა ხმლის კბილებში და წმინდა ომი კიდევ უფრო გააძლიერა. როდესაც ურწმუნოთა გვამებს ათვალიერებდა, დახოცილთა გვამებიდან წამოდგა მილოშ კობლანი, მურად-ხანს დანა ჩასცა და მოჰკლა². მუცელი გაუქრეს და მისი გული ცალკე დამარხეს მდინარე ქელაბის ნაპირზე ერთი მდალი გუმბათის ქვეშ. ახლა ხალხის სალოცავი ადგილია. როდესაც ჩვენი ბატონი მელექ აჰმედ-ფაშა³

ბოსნადან მოდიოდა, განახლა, შეაკეთა და შიგ ყურანის წამკითხველი და აკლდამის მცველი დანიშნა. მურად-ხანის ნეშტი კი ბრუსაში ჩამოიტანეს.

ყაზი ხუდავენდიქარის წმინდა საფლავი ქალაქ ბრუსაში: ქალაქის დასავლეთ მხარეს, ძველი ცხელი წყაროს ახლომანლო მდებარე დიდ და ძველ აკლდამაში ასაფლავია. წმინდა საფლავის ზემოთ ხავერდ-ჩამოფარებული ჰკიდია მისი შურდული და ისარი, გასისხლიანებული ხალათი, რომელიც სიკვდილის დროს ეცვა, საჭურველი და მორთულობა, ე. ი. ყველაფერი დაცულია. მაგრამ როდესაც ადამიანი მის ბედნიერებაამოსილ აკლდამაში შედის, ძრწოლვა მოიცავს. მისი სულთნობის ხანგრძლივობა 30 წელია.

X X I

მურად-ხან ხუდავენდიქარის შვილის — ილდირიმ ბამაჯეთი-ხანის
ტახტზე ასვლის აგვის მოკლედ გადმოცემა

41 791 (1389) წელს ბრუსაში ავიდა ტახტზე. ილდირიმმა დაიპყრო გარშემო მხარეების ურწმუნოთა ქვეყნები, წმინდა ომები აწარმოა და მამამისის შური იძია. მისი დაპყრობები: უსქუბცს ახლოს მდებარე კრატოვა, უსქუბი, ვიდინი, ვურანა, ჯირუზი, მანბოლუ, სილისტრა, ურუსჯიქი, ღერქუქი, ნიქებოლუ; ანატოლიაში აიღო ციხეები: ალა-შეპირი, ბეიშეპირი, სეიდიშეპირი, მეორე კონია, აიდინი, სარუხანი, კიასოლუკი, მილასი, თექე, მენტეშე, მეორე ოსმანჯიქი, კასტამონუ, ამასია, აკსარაა, ნიგდე, კეისარიე, სივასი, ერზინჯანი, მალათია და სახელმწიფოს სიმდიდრედ იქცა. იმისათვის, რომ ერთხელ ვლახეთი და მოლდავეთი გაიარა და ქალაქები დაიპყრო, სახელად შეარქვეს „ემირ სულთან ელვამოსილი“ (ილდირიმ). იმ წელს¹ ზღვა ჯარით სტამბოლს ალყა შემოარტყა, ძალდატანებით დაუნიშნა ყადი და შარიათის შესრულება დაეავლა. უნკაფანში თვით გულჯამემდე² შევიდა სახლში მუსლიმები ჩასახლდნენ. აჰაკაფეს³ შიდა მხარეს მდებარე სირქეჯიების სავანე სასამართლოდ აქციეს და გულჯამე — სალოცავ სახლად. შემდეგ, წინასწარმეტყველის გაქცევიდან რვაას მეხუთე წელს (1402) ღმერთის წინაშე ცუდი განზრახვითა და ავის ნდომით თემურ-ხანი ინდოეთიდან და ირანიდან გამოემართა; როდესაც [სულთან] ილდირიმ-ხანთან ბრძოლა დაიწყო⁴ და ომის ხმაური გაისმა, ილდირიმ-ხანმა დაინახა, რომ მთელმა ჯარმა მას ზურგი აქცია და თემურისაკენ გაიქცა. თავის კარისკაცებთან ერთად მარტო დარჩა და ბრძოლის ასპარეზზე თავგანწირვით იბრძოდა. მრავალ ას თათარ ჯარისკაცს ხმალი აწვნია

და გულადობა, ვაჟკაცობა და მამაცობა გამოიჩინა. მაგრამ იგი მოახტა ურა კვიცს, რომელიც გამოუტყდელი იყო, ბრძოლებში ჭრილობა არ ჰქონდა მიღებული, არც თხრილებზე ხტომაში იყო გაწაფული. კიდევ ერთხელ რომ აძგერა ცხენი თათრებს, ცხენიდან გადმოვარდა; ცხენი გაჭენდა და თათრებს შორის ქვეითად რომ დარჩა, სრული ერთი საათი იბრძოდა და კაპარტში ისარი აღარ დარჩა. როდესაც ხმალი ხელიდან გაუვარდა ილდირიმ-ხანს, დაეხვიენენ თათრები, ხელები, მკერდი და და თავი გაუკოჭეს და დასაბრმავებელ თემურს მიჰგვარეს. თემური ფეხზე წამოდგა, პატივისცემით დაუკრა თავი, მივიდა მასთან და უთხრა: „ვეთილი იყო თქვენი მობრძანება; ბედის ტრიალია! ასეც ხდება, ნუ იღარდებ!“ ბევრი ესაუბრა.

მესამე დღეს ილდირიმ-ხანს ციებ-ციხელება შეეყარა და გარდაიცვალა⁵. ჩელები სულთან მეჰმედ-ხანი ორმოცი ათასი სახელოვანი და რჩეული მეომრით თემურის ლაშქარს კვალდაკვალ მიჰყვა, წამოეწია და ისე დაჰკრა მაჰმადის მახვილი, რომ თათრები დაფრთხნენ და გაიქცნენ. მას შემდეგ, რაც თემური თავის ქვეყანაში წავიდა, [მეჰმედ-მა] ხმალსგადარჩენილი თათრები დაატყვევა და ამგვარად, თავისი მამის შური იძია. იმ ველს [სადაც ბრძოლა მოხდა], „თაშაკის ველს“ უწოდებენ. შემდეგ მამის ნეშტი თათრებს წაართვა, ჭენებით წამოიღო ბრუსაში და ჯამეს არე-მარეზე დამარხა. მისი დიდებული აკლდამა ამჟამად ხალხის სალოცავი ადგილია. ილდირიმი 14 წლის განმავლობაში სულთნობდა და 67 წელს იცოცხლა. განდგომილი ავაზაკების სამოცდაათი სანჯაყის მიწა დაიპყრო. სამუმივით გამანადგურებელი ფადიშაჰი იყო, რომლის სახელზეც ექვსჯერ ადავლინეს ხუტბა [დაპყრობების აღსანიშნავად]. მაგრამ „როცა დადგება ესამი, თვალიც მაშინ დაბრმავდება“.

„ვერვინ აიცდენს ბედისწერას, რაც არ უნდა გაფრთხილდეს;
ათასიც რომ ეცადო, მოსახდენი უნდა მოხდეს.“

XXII

უღმევაგი, ღმთისმოყვავი და ღიღი ზონიჯანაგი, რომელიც
ილდირიმის დროს იყვნენ სახალაფიფოზი

მევლანა შეჰაბ ედ-დინ სივასელი ილდირიმ ხანის უღმერთაგანია. მრავალი ასეული ანგარიშგასაწვევი წიგნის გარდა მან შეთხზა ერთი სადიდებელი თარგმანებათა წიგნი, რომელიც თითქოს ჭერირის განმარტებააო. ემასულუქშია დამარხული.

მევლანა კუთბ ედ-დინ იჯნიქელმა თემურ [ლენგთან] ბევრი იკამათა და იპაექრა. ბაირამის სექტის მეთაურაა. ილდირიმ-ხანის ეპოქა-

ში გარდაიცვალა და ანკარის ციხეში მისთვის განკუთვნილ აკლდამა-
შია დამარხული. უფალ შეიხ ჰესამის მიერ იყო აღზრდილი.

მევლანა სიმავნა ზადე შეიხ ბედრ ედ-დინ ბენ მაჰმუდ ბენ ის-
რაილ ბენ აბდ ალ-აზიზი: ილდირიმის ხანაში ცოდნის ზღვა იყო¹.

მევლანა ფახრ ედ-დინ სპარსელმა წმინდა სეიდისაგან მიიღო გა-
ნათლება. ედირნეშია დასაფლავებული.

შეიხი აბდ არ-რაჰიმ ბენ ემირ აზიზი: მერზიფონელია. მისი მეტ-
სახელია „რუმნი“. მერზიფონშია დამარხული.

წმინდა შეიხი ფირ ელიას ამასიელი ამასიაშია დასაფლავებული.

43 [[სულთან] ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის ძის — ჩელები სულთან მეჰ-
მედ ხანის ტახტზე ასვლის მოკლე ამბავი*: 805 (1402—1403) წელს²
ბრუსაში ავიდა ტახტზე. იმ წელს ოსმალთა სახელმწიფოში აშლილობა
და მღელვარება დაიწყო. ჯოჯოხეთის კერძი გიაურები ყოველის მხრი-
დან ესხმოდნენ ხოლმე თავს [ქვეყანას]. მისმა ძმებმა: სულეიმან ჩელე-
ბიმ, ისა ჩელებიმ და მუსა ჩელებიმ რუმელიაში სახელმწიფოს ბზარა
მისცეს და ხელს უშლიდნენ ლაშქრობებსა და დაპყრობებს³. სულეიმან
ჩელები ორი წელი, შვიდი თვე და ოცი დღე იყო ფადიშაჰი. ისა ჩე-
ლებიმ კი სალონიკის მხარეში შემოიკრიბა ავაზაკების ბრბო; ხოლო
მუსა ჩელები ედირნეში გახდა დამოუკიდებელი ფადიშაჰი. ბოლოს
კოჯა ჩელები მეჰმედ-ხანმა სამივე ძმა ერთ წელს გაისტუმრა საიქიოს
და თვითონ გახდა დამოუკიდებელი ფადიშაჰი. იგი დააცხრა გიაურებს,
რომელთაც ყოველის მხრიდან წამოყვეს თავი.

მისი დაპყრობები: რუმელიაში დაიპყრო ფერავადნი, ოფჯაგოლუ,
ქრფრულუ და ხელმეორედ დააკისრა ხარაჯა ვლახეთსა და მოლდა-
ვეთს. ურუსჯუქის პირდაპირ, ვლახეთის საზღვრებში, დუნაის ნაპირ-
ზე ააგო ჩოლის ანუ ერქუქის ციხე და ჯარი ჩააყენა. ანატოლიაში
ხელმეორედ აიღო მუდღურნას ციხე და კასტამონუ. მის სახელზე ორას
სამოცამდე ხუტბა იქნა წაკითხული.

დიდი ნაგებობანი, რომლებიც ჩელები სულთან მეჰმედ-ხანის
დროს აშენდა: იმ ძველი ჯამეს საძირკველი, რომელიც ედირნეშია,
მისმა ძმამ — მუსა ჩელებიმ დატოვა. მისი დამთავრება წილად ხვდა
სულთან მეჰმედ-ხანს. ფილბეს ახლოს მდებარე ვინმე მეთის ძე ყაზი
მეჰმედ-ბეის საფლავს აუგო მაღალი გუმბათი, ერთი ჯამე და ერთი
საქმლის დასარიგებელი საქველმოქმედო დაწესებულება.

მისი წმინდა საფლავი: ჰიჯრით რვაას ოცდაოთხ (1421) წელს გარ-
დაიცვალა. მისი სულთნობა გაგრძელდა შვიდ წელს, თერთმეტ თვესა
და თორმეტ დღეს. ორმოცდაშვიდი წელი იცოცხლა. მისი საფლავი

* თურქულ გამოცემაში არაა გამოტანილი ცალკე თავად.

მოხატულ აკლდამაშია, რომელიც მწვანე ნაგებობად წოდებული სინათლით სავსე ჯამეს წინ მდებარეობს. მაღალი ალაპის წყალობა უმრავლეს. პირველად ამ ფაღიშაჰმა გაუგზავნა მექასა და მედინას მწირებს მოსაკითხი — ფულით სავსე ტომარა.

|| ჩელები სულთან მეჰმედის დროის უღემები, ღვთისმოსავეები და კეთილშობილი შეიხები: ყარა შამს ედ-დინ სიმავე მრავალრიცხოვანი მოგზაურობითა და იშვიათი ცოდნით იყო განთქმული, როდესაც ბრუსადან რუმელიის ზაგრაში განიდევნა. იქვეა დამარხული — ლმერთმა გააპატროსნოს მისი საიდუმლოებანი.

შეიხი აბდ ალ-ლატიფ მუჟადის იბნ აბდ არ-რაჰმან იბნ ალი ბენ განიმ ალ-ენსარი სრულყოფილი პიროვნებაა.

ჩელები სულთან მეჰმედ-ხანის ძის — სულთან მურად მეორის ტახტზე ასვლის მოკლე ამბავი: 824 (1421) წელს ავიდა ტახტზე. მისი დაბადების თარიღია 806 (1403—1404) წელი.

მისი დაპყრობები: აიღო ციხეები იზმირისა, გუვერჯინლიქისა, ხელმეორედ — ჯანიკის ვილაიეთი, ანიას ციხე, აენი შეჰირი, თერჰალა, სემენდრია, ნოვაბურდა და დესპოტ-ოლულს⁴ ხარაჯა გადაუწყვიტა. 855 (1451) წელს, მუჰარემის თვის მეთექვსმეტე დღეს (18 თებერვალს), ხუთშაბათს ისევ სულთან მეჰმედმა ინება მის ადგილზე ტახტზე ასვლა. მისი (მეჰმედის) კეთილშობილების წლოვანება ოცდაერთს აღწევდა. ედირნეში მისი ტახტზე დაჯდომის თარიღი: „მაღლობა ლმერთს“ 855 (1451).

კოჯა მურად-ხან მეორის წმინდა საფლავი: პიჯრით რეას ორმოცდათხუთმეტ (1451) წელს გარდაიცვალა ედირნეში. მისი ნეშტი ბრუსაში მოიტანეს და მისი ჯამეს ახლოს სინათლით სავსე აკლდამაში დაიმარხა. ბრუსაში დასაფლავებულ ყველა სულთანზე მეტად განდიდებული ასვენია. სუფთა, მინანქრიანი აკლდამაა. საფლავის ქვაზე მოქარგული ოქროქსოვილის გადასაფარებელი აქვს. მისი სულთნობის ხანგრძლიობა 28 წელია და სიცოცხლისა — 49.

მისი კეთილი საქმეები: ედირნეში ერთი ორწვეტიანი მეჩეთია, რომელიც მეჩეთთა შორის უმშვენიერესად ითვლება. ნაღვლით შექმნილი სიმდიდრით ააგო ორი მედრესე, ერთი ჰადისების სახლი, ერთი დახურული ბაზარი და ირგანის ზიდი. ამ ფაღიშაჰმა დაუნიშნა პირველად კეთილშობილ სეიდებს ულუფა.

XXIII

მურად-ხან მეორის დროის უღემები, ღვთისმოსავეები, შიხები

შეიხი ზეჰერიან ჰელვეთი: ფირი ელიასის მომდევნოა. შეიხის აკლდამის ახლოს მდებარე სარაჯების მეჩეთის სიხლოვესაა დამარ- 45

ხული. შეიხი აბდ არ-რაჰმან ბენ ჰუსამ ედ-დინი: გუმუშლუ-ზადეს სახელით არის ცნობილი. ფირი ელაასის ქალიშვილის შვილია. წმინდა შეიხმა კოჯა მურად-ხანის სამ ვაჟთაგან ორს ხელზე აკოცა; უფლისწულ მეჰმედ-ხანს კი ფეხზე ეამბორა და წრფელი გულით რომ დალოცა, თქვა: „კონსტანტინეპოლის ციხე განაახლე, შეაკეთე და ჯამეები და ცოდნის სახლები ააგეო“. ეს რომ თქვა, ფათიჰა წაიკითხა. ოცდაერთი წლის შემდეგ განახორციელა სულთან მეჰმედმა — დაპყრობათა მამამ სტამბოლის დაპყრობა! ეს ძვირფასი ადამიანი ფირი ელაასის საფლავის ახლოს, იაკუბ-ფაშას სავანეში განისვენებს.

მევლანა მეჰმედ-შაჰ იბნ მელაჰქან: ესეც დიდი პიროვნებაა.

X X I V

ოსმალო უფლისწულების წმინდა საფლავები

უფლისწული ალა ედ-დინ-ფაშა ოსმან-ყაზის ძე: რვაას ოთხ (1401—1402) წელს გარდაიცვალა. მამასთან ერთად ორხან-ყაზის გვერდით მარხია.

უფლისწული შაჰინშაჰი, ძე ბააზეთ ველისა: ბრუსას განაგებდა.

უფლისწული მეჰმედი, ძე უფლისწულ შაჰინშაჰისა: ბრუსაში მამისთან ერთად იყო.

უფლისწული ბააზეთ ველის ძე მეჰმედი, მისი შვილები: უფლისწული მუსა, უფლისწული ემირი, უფლისწული ორხანი, უფლისწული ალემ-შაჰი და ალემ-შაჰის შვილი — უფლისწული ოსმანი.

უფლისწული ბააზეთ ველის ძე აჰმედ-ხანი და სულთან აჰმედის ორი უფლისწული: ალა ედ-დინი და ალი-ხანი შავი ჭირით დაიხოცნენ. მათი ნეშტები ბრუსაში მოიტანეს და ორხან-ყაზისა და ოსმან-ყაზის შორის დაასაფლავეს.

უფლისწული ბააზეთ ველის ძე კორკუდი: თავის ძმა სელიმ პირველს დიდი ბრძოლა გაუმართა, მაგრამ დამარცხდა, გაიქცა და თექეს ვილაიეთში შეაფარა თავი. იქ თავის ლალა ფილასთან ერთად ერთ გამოქვაბულში დამალული იპოვეს. 909 (1503—1504) წელს მოჰკლეს² და ბრუსაში მურად მეორის [საფლავის] მხარეს ერთ მაღალ აკლდამაში დაასვენეს. ჰეშმარიტად ძლიერი უფლისწული ყოფილა.

უფლისწული მურად-ხან მეორის ძე ჰასანი სულთან მეჰმედ ფათიჰის უმცროსი ძმა იყო დედით.

46 || უფლისწულები: კასიმი, ალი-შაჰი, ჯიჰან-შაჰი, ველ-ხანი, ბულ-ხანი, ყველანი [სულთან] კოჯა მურად-ხან მეორის აკლდამაში არიან დასაფლავებული.

ჯემ-შაპი, ჩელები სულეიმან-ბეგი, უფლისწული სულეიმან ჩელები, უფლისწული ისა ჩელები და ჩელები სულთან მუსტაფა³ ბრუსაში არიან დასაფლავებულნი.

X XV

ბრუსის დიდი წმინდანების საფლავების აღწერა.

შეიხი ქეჩქელუ ბაბა-სულთან: აგსევენ¹ დერვიშთა ძმობის წევრია, აზერბაიჯანის ერთი ქალაქის ჯგირი ჰასანის საგვარეულოდან არის წარმოშობით. დიდ მთებში, გარეულ ხარებზე ამხედრებული ორხან-ყაზისთან ერთად წავიდა სალაშქროდ და თავიანთი ბარგი-ბარხანა კი ჯვირნებს აკიდეს. ბრუსას შიდა ციხეში ერთი დიდი ხე დარგო და ამჟამად ცამდეა ატყორცნილი. მისი სახელობის სავანე ორხან-ყაზნს ამეწებულა.

წმინდა შეიხი აბდ ალი-მუხა: ესეც აგსევენს დერვიშთაგანია. პაჯი ბექთაშთან ერთად მოვიდა მცირე აზიაში და მრავალი სასწაული ჩაიდინა. მაგალითად: ქეიქლ²-ბაბას საჩუქრად გაუგზავნა ბამბაში გახვეული ნაკვერჩხალი. მანაც საპასუხოდ რძე გაუგზავნა, რაც ნიშნავდა, რომ თუმცა შენ ცეცხლი ბამბაში შეახვიე, მეც გარეული ჯვირნები დავიმორჩილე და მათი წმინდა რძე დავლიეო. ბრუსას დაპყრობას დაესწრო. კეთილმოწყობილ სავანეში ასვენია.

წმინდა შეიხი აბდ ალ-მურადი: ხორასნელი ღვთისკაცი იყო და ბრუსის დაპყრობას დაესწრო. მართალი და წმინდანად მიჩნეული ვინმე იყო და ბრუსის სამხრეთ მხარეს ქალაქის გვერდით მდებარე ხეივანში არის დასაფლავებული. მის აკლდამაში ერთი ხმალია, რომლის სიგრძე სამი წყრთაა. სულთან აჰმედმა ამ ხმალს ერთი წყრთის ზომის ნაწილი მოაქრევინა და თავის ხაზინაში გააგზავნინა.

საიდუმლო მზე, სიცოცხლის დამამშვენებელი ალ-მოლა შამს ედდინ მეჰმედ ბენ ჰამზა ბენ მეჰმედ ალ-ფანარ: ილდირიმ-ხანის ულემების თანაბარია. მეცნიერებათა სამოცდაათ დარგში აქვს თხზულებები. მაგრამ შემდეგ დაბრმავდა. მისი დაბრმავების მიზეზის შესახებ შემდეგნაირად წერენ: ერთხელ ამ მოლა ფანარს ოსტატმა წმინდა ყარა ალა ედ-დინის წმინდა საფლავი გახსნა, ზეწარი ანადა და მისი წმინდა სხეული სავსებით გაუხრწნელი ნახა. საფლავიდან გაისმა: „დაიჯერე, რომ ალაჰმა დაგაბრმავა?“ ამ ხმასთან ერთად ამოვარდა ძლიერი ქარი და თვალები საფლავის მტვრით ამოუვსო. იგი მაშინვე დაბრმავდა. თურმე, მოლას არ სჯეროდა, რომ: „მიწა არ ჰკამს ულემათა სხეულსო“. მრავალ წელს ყოფილა ბრმა. ერთხელ ორხან-ყაზნს

47

ვეზირი ივან-ფაშა მოლაზე გაბრაზებულია და უთქვამს: „ნეტავ იმ დღეს მოვესწრო, რომ ბრმა შამს ედ-დინ მეჰმედის სიკვდილის ლოცვა შეევასრულო“. ივან-ფაშას ამ სიტყვებმა მაშინვე მიაღწიეს უსინათლო მოლას ყურამდე და მასაც უბრძანებია, რომ შურისმაძიებელ, მარადიულ ღმერთს ძალუძს, ერთ წამში ივან-ფაშა დააბრკავოს, მე, მწირს, თვალი ამიხილოს და მისი [სიკვდილის] ლოცვა მე, უძლურმა, შეევასრულო. ღვთის განგებით, მცირე ხნის შემდეგ [ვეზირს] უეცრად თვალები დაეცო და განგების ღამეს მოლა მზის ნათების ღირსი გახდა. ლამაზი თვალები ალაპის ბრძანებით აეხილა. მეორე დღეს ივან-ფაშას ცხედარს წესი აუგო როგორც იმამმა. საუცხოო განმმარტებელი, სასწაულთმოქმედი უღებია. მოლა ანატოლიაში გარდაიცვალა 833 (1429—1430) წელს და ბრუსაში თავისი მედრესეს გვერდით დაასვენეს. ცოდნაგამოჩინებული, შინაგანად სრულყოფილი და დასრულებული იყო.

ცოდნის უნაპირო ზღვა, წმინდა შეიხი შამს ედ-დინ მეჰმედ ბენ ალი, ანუ სეიდ ემირ-სულთანი: ჰუსეინის ღირსეული შთამომავალია. ბუნარაში დაიბადა და გაიზარდა. ჰაჯის ვალდებულების შესასრულებლად ღირსპატივისცემ მექაში წავიდა და იქიდან — გასწივოსნებულ მედინაში. წმინდა მოციქულის წინაპრების საფლავებს რომ მოილოცავდა, მედინას კეთილშობილებმა, რომლებიც მეჰმედის შთამომავლები იყვნენ, უთხრეს: „რა არის ეს, შენ რომ ხელში მაჰმადის საგვარეულოს სიქა გაქვსო?“ თავს დაესხნენ, შეუტყეს და მისი ფულით საესე ტომარა არ მისცეს. წმინდა ემირ-სულთანმა კი უთხრა: „მოდით, ჩვენ წინაპარს ვეახლოთ და შარიათის მიხედვით გავსწორდეთ; რომელი ჩვეთაგანია წმინდა წარმოშობისა, მან განსაჯოს“. ყველა კეთილშობილი მოციქულის აკლდამაში წაიყვანა. აკლდამის ცხაურს მიეკრა და თქვა: „მშვიდობა შენდა, წინაპარო“. წმინდა აკლდამიდან უმაღლ გაისმა მისი კურთხეული ხმა: „შენზედაც იყოს მშვიდობა, ჰოი, მეჰმედის ძევ ბენ ალი; ო. შვილო ჩემო, გაემართე საღამო ჟამს ანატოლიაში კანდელით“. კეთილშობილები დაემხნენ ემირის ფეხის მტკვერთან და ბოდიში მოიხადეს. მათი უმეტესობა მასთან ერთად ანატოლიაში გამოემართა. გზაში დაინახეს, რომ ჰაერში დაკიდებული კანდელი მათთან ერთად მოდის სადგურიდან სადგურამდე და უკუნეთ ღამეში ზემოდან სხივებს უფრქვევს. როდესაც ისინი ბრუსაში შევიდნენ, კანდელი ჩაქრა და თვალს მიეფარა. უფალმა ემირმა თავის მწირებს უთხრა: „ჰოი, ძმებო, ჩვენი სიცოცხლის კანდელი ამ ქალაქში ჩაქრება. ჩვენი ადგილი ეს ქალაქი გახდება. ასეთია ჩვენი რჩეული წინაპრის მითითებაო“. ის კანდელი სამი დღე და ღამე ჩანდა ბრუსაში; წარჩინებულები და ბრუსას მკვთავრებლები მას უმზერდნენ,

ემირის ფეხის მტვერს სახეს უსვამდნენ და მისი მიმდევრები გახდნენ. შემდეგ სულთან ილდირიმ ბააზეთ-ხანი ქვეითად ეახლა ემირს და მისი მორჩილი გახდა. თავისი კეთალშობილი ქალწული უფალ ემირს მიათხოვა. მისი სახელი თანდათანობით მთელ ქვეყნიერებას მოედო და დიდი მეუფე გახდა; იმდენად, რომ, როდესაც სულთან ილდირიმ-ხანმა ულუ-ჯამე ააშენა, საპარასკევო ლოცვის შემდეგ ემირ-სულთანს მიმართა: „ხომ კარგი ჯამე იყო, ჩემო ხელმწიფევ?“ ასე ალერსით ეპყრობოდნენ.

ემირ-სულთანის კეთილშობილება: უბედურებათა ბუდე თემური სპარსელთა ქვეყნიდან რომ გამოვიდა და პირდაპირ ბრუსისაკენ გამოეშურა, წმინდა ემირს მიმართეს: „მეუფევ, ბრუსის წინააღმდეგ მოდის მემამოხე და როგორი იქნება მწირების ბედით“. ემირ-დედემ თქვა: „ციხეების მპყრობელმა თავისი საქმე იცის. ესქიჯი კოჯასა და უფალს აქვს მინდობილი. მათ დაევალოთ მეთვალყურეობა და მათ იციანო“. დასასრულ, მას შემდეგ, რაც ილდირიმ ბააზეთ-ხანი საიქიოს გადასახლდა, ემირ-სულთანმა წერილი დაწერა, ერთ-ერთ მწირ დერვიშს მისცა და უთხრა: „წაიღე ეს წერილი. თემურის ჯარში ერთი ვინმე კოჯა ესქიჯია, იმას ჩააბარე და გადაეცი, იმ სადგურიდან იმოქმედე-თქო“. დერვიშმა წერილი წაიღო და ესქიჯი კოჯას რომ ჩააბარა, წმინდა უფალმა ესქიჯიმ თქვა: „ასე გვიბრძანა? რას იზამ, ამ ადგილიდან ავიყაროთო“; თავსამკაული გაიკეთა, სხვა საჭურველი მოაგროვა და იქიდან წამოვიდნენ. იმ წუთას თემურის ურდოში მღელვარება დაიწყო; კარები არ დარჩენილა, ისე გუნდ-გუნდად წავიდა მთელი ჯარი. თურმე ის ესქიჯი პოლუსთა პოლუსი ყოფილა წმინდანებში. ემირს ამის მსგავსი სხვა მრავალი დამსახურება აქვს. ეს აღწერილია ერთ დიდ ტომში, რომელსაც ეწოდება „ემირ-სულთანის დამსახურებათა წიგნი“. ემირ-სულთანის სიკვდილის თარიღია: „დადგა თარიღი ემირის გარდაცვალებისა“ [რაც ნიშნავს] 833 (1429—1430) წელს. ქალაქ ბრუსის გარეთ, აღმოსავლეთ მხარეს, მაღალ, გაშლილ ადგილას არის დამარხული ერთ დიდ აკლდამაში. მისი მაღალი კარის საგდულეები მთლიანად შემკულია ვერცხლის ფულებითა და ვერცხლის რგოლებით. მისი დაბალი აკლდამა ციკერცხლას სახურავიანია. ბედნიერებამოსილ აკლდამაში ამ კარიდან ჩასვლა შეიძლება ექვსსაფეხურიანი ქვის კიბით. კარ-კედლების შიგნითა და გარეთა მხარეები მთლიანად სამაგალითო ქამელეონისებური ნახატებით შემკული ჩინური შორენკეცია. მისი ოთხი სარკმელი დასავლეთისაკენ და ბრუსის ველისაკენ იცქირება და თუჯისაგანაა გაკეთებული. ოთხი ფანჯარაც სამხრეთისაკენ და წმინდა ჯამესაკენ იცქირება. ამ აკლდამაში დაკიდებული, თვალმარგალიტით მოოჭვილი ნივთები მხოლოდ წმინდა სამოთხეში თუ

49

მოიპოვება. არც ერთ სხვა აკლდამაში არ არის აბრეშუმის ისეთი ხალიჩები, როგორც აქაა. წმინდა საფლავის გარშემო ასობით ოქროსა და ვერცხლის ისეთი ჩირალი და კანდელია, რომ თითოეული მათგანი ორმოცი-ორმოცდაათი ოყა გამოვა. მისი წმინდა საფლავის ქვის გვერდებზე წმინდა სიტყვებია დაწერილი ისეთი განთქმული კალიგრაფების მიერ, როგორც არიან აკუთ მუსთესიმი, შეიხი ბიჭრე, აბდ ალლაჰ ყირიმელი, ხალიდი, თიმურჯი კულუ, ზაჰაბე, იბნ აშ-შეიხ დედე მეჰმედი და ყარაჰისარელი ჰასან ჩელები². ყოველი მათგანი აფრასიაბის „ვახმე“-დ(?) ღირს³. წმინდა საფლავის ქვას გადაფარებული აქვს ოქრო-ქსოვილი აბრეშუმი. იმ ადგილს, სადაც მისი ბედნიერი თავი ასვენია, მწვანე, ლამაზი ჩალმა დევს და ისეთი დიდებულება, მრისხანება სუფევს, აკლდამაში შესული ადამიანი ხმელი ფოთოლივით ცახცახებს. ზოგიერთები მოკრძალების გამო შიგ არ შედიან. თავის მხარეს ჩაუვლიან ხოლმე ფათიჰას კითხვით. აკლდამის სამხრეთით ლამაზი, განათებული ჯამე დგას. მისი წმინდა ადგილის გარშემო მწირების სენაკებია. ერთი საქველმოქმედო ნაგებობაა საქმლის დასარიგებლად. დღედაღამ უხვია მისი წყალობა საზოგადოებისათვის.

მისი მოღვაწეობის კიდევ ერთი ამბავი: სულთანმა სელიმ პირველმა, ღენიშეპირიდან რომ მოდიოდა, ბრუსაში თავისი წინაპრების საფლავები მოილოცა. შემდეგ წმინდა ემირის ბედნიერებამოსილ აკლდამასთან მივიდა და მის წმინდა სულს შემწეობას რომ ევედრებოდა, უფალი ემირის საფლავიდან გაისმა მადლიანი ხმა: „ჰოი, სელიმ! შედი ეგვიპტეში, თუ მოწყალე ღმერთის ნება იქნება!“ იქ დამსწრებმა გაიგონეს ეს და სელიმს უთხრეს: „სასიხარულო ამბავია, ფადი-შაჰო! შენ ეგვიპტის დაპყრობა მოგენდოო“. ქემალ-ფაშა ზადე აჰმედ-ფენდიმ ამ შემთხვევას ფათიჰა მიუძღვნა. მართლაც, სულთანი სელიმი ეგვიპტეში წავიდა, დაიპყრო იგი და უვნებლად და მშვიდობით შევიდა ქალაქში⁴. აი ამდენად დიდი მეუფეა.

ალაჰის საიდუმლოებათა განმმარტებელი, უსასრულო სინათლეთა მხილველი შეიხი აბდ არ-რაჰმან ბენ ალი ბენ აჰმედ ალ-ბასტამი: განმარტებათა, მუსლიმურ გადმოცემათა და მუსლიმური სამართლის უბადლო კანონმცოდნე ფაკიჰი იყო. ||ლექსთწყობის მეცნიერებაშიც ისეთი მჭევრმეტყველი იყო, რომ მსგავსი არ მოიპოვება. ბრუსის მონახლეობისათვის შემდეგი ლექსით მიუმართავს:

„გლახაკი, ყარბი მოვიდა ანატოლიას წმინდა ადგილების მოსალოცად; იწოდებოდა ბრუსაში მცხოვრებ აბდ არ-რაჰმანად“.

შიგ ქალაქ ბრუსაშია დასაფლავებული.

შეიხი აზღ ულ-ლატიფ მუკადასი იზნ აზღ არ-რაჰმან ბენ ალი ბენ განიმ ულ-ანსარი: ეს პირი კონიაში რომ ჩავიდა და საღრ ედ-დინ კონიელის წმინდა საფლავი მოინახულა, მის სინათლით სავსე აკლამაში ალი გამოჩნდა. შეიხი კალთით გასწია და სარკოვავთან ვვერდით მოისვა. იმწამსვე გაისმა კეთილი ხმა ყურანის „მასინის“ თავის კითხვისა. ხსენებულმა წმინდანმა შეიხმა მაშინვე მალალი ხმით წმინდა „მასინის“ ლოცვის ღაღადი დაიწყო. სასწაულთმოქმედი და გამომცხადებელი დიდი პიროვნებაა. კონიიდან 856 (1452) წელს მოვიდა ბრუსაში და ააგო ზეანილერის საფანე. თვითონაც იქ არის დამარხული. სულთან ჩელები მეჰმედ-ხანის ღროს მასზე დიდი მეუფე სხვა არავინ იყო.

ამჰვეყნიერობას განდგომილი, ღვთის მონა მევლანა მეჰმედ ბენ მოლა ეგანი: სულთან მურად მეორის უღემა იყო და ზეინილერში დასაფლავებული.

მევლანა მუსუფ ბალი ბენ ეგანი: მას აქვს მნიშვნელოვანი განმარტებანი წიგნისა, რომელსაც ეწოდება „თელვიჰი“. ბრუსაშია დასაფლავებული. საუტხოო და გასაოცარი ცოდნის, ზღვა აზრების მქონე მეცნიერი იყო.

მევლანა სეიდ აჰმედ ბენ აზღ ალ-ლაჰ კარიმი: ამ პიროვნებას აქვს ერთი განმარტება, რომელიც „თელვიჰს“ შეეხება. იგი მასწავლებელი იყო სულთან მურად მეორის მეღრესეში, რომელიც მერზიფონშია. ბრუსაში არის დასაფლავებული.

მევლანა ას-სეიდ ელიას ბენ იზრაჰიმი: სინოპელია. ეს პირი იმდენად კალამსწრაფი ყოფილა, რომ ერთ დღეში თავიდან ბოლომდე დაუწერია წიგნი „მცირე კაღური“. მას აქვს ერთი მშვენიერი განმარტება წმინდა დიდი იმამის მნიშვნელოვანი თხზულებისა, რომელსაც ეწოდება „დიდი კანონთმცოდნეობა“. ბრუსაში განისვენებს ზეინილერის ვვერდით.

შეიხი აკბიქ-სულთანი: ბაირამის დერვიშთა ძმობის წვერია. სულთან მურად-ხან მეორის ღროს [მათი] წინამძღვარი იყო და ათასობით მიმღევარი ჰყავდა. ბოლოს, ალაჰის სიყვარულით გარდაიცვალა და ბრუსაში დამარხეს.

|| შეიხი უზუნ მუსლიჰ ედ-დინი: ბაკირ ჰურედ წოდებული ადგილიდანაა. ბრუსაში წმინდა შეიხ თაჯ ედ-დინის სინათლით სავსე აკლამაში ძველ ჰილოფზე ორმოცი დღე დაღადებდა ყურანის „მასინის“ თავს. მეორმოცე დღის დასასრულს იმ კურთხეულ საფლავზე მიწვა და სული განუტევა. მისი ნეშტი განბანეს და წმინდა თაჯ ედ-დინის მახლობლად რომ უნდა დაემარხათ, მთელმა ჯამათმა დაინახა თაჯ ედ-

დინის საფლავიდან როგორ გამოჩნდა თეთრი ხელი [ნიშნად იმისა], რომ წმინდა მუსლიპ ედ-დინისათვის იქვე მოეწყოთ საფლავი.

მევლანა მეჰმედ-შაჰ ბენ ალი ბენ აფსუფი: ფენარიანთა საგვარეულოს წევრია. სულთან მეჰმედ-ფათიჰის დროს დაბადებულა. ზეჰანი-ლერის ახლოს მარხია.

სულიერი სამყაროს პოლუსი, ღვთიური სიბრძნის საბადო, წმინდა მოლა ფენარე: — ღმერთის წყალობა იყოს მასზე — მურად-ხან მეორისა და მეჰმედ-ფათიჰის დროს დიდი, უბადლო მეცნიერი ხოჯა იყო. მისი თხზულებანი ცოდნის ყველა დარგში უსაზღვრო და უსასრულოა. მისი სიკვდილის თარიღია „სამოთხის ბაღი“ [რაც ნიშნავს] 834 (1430—1431) წელს.

ერთღმერთობისათვის შეწირული, დიდებაში ჩაფლული წმინდა აბდ ალ-მეჰმედი: შარა გზაზე მისი ლამაზი აკლდამაა. გამვლელ-გამომვლელთათვის მყუდრო სავანეა სალოცავად და დასასვენებლად.

შეიხი-სულთან რამაზან-ბაბა: მდებარეობიან ღა ჰაეროვან ადგილზეა დასაფლავებული. თავშიშველი და ფეხშიშველი, ალაჰისადმი მინდობილი დერვიშები ჰყავს.

წმინდა შეიხი ჯენუნ-ეფენდი: რადგანაც მეველეველთა ძმობის შეიხი იყო, ამიტომ სავანის ეზოში მარხია.

სულიერა სამყაროს პოლუსი, ღვთიური სიბრძნის საბადო შეიხი აბუ-ისჰაკ ჯაფუნე: მისი წმინდა სახელია იბრაჰიმი და მეტსახელი — აბუ ისჰაკი. მისი დედა სომეხთა მეფის ასული შეჰრიარ-ხათუნი იყო. 352 (963) წლის რამაზანის ორშაბათ ღამეს დაბადებულმა ამ დიდმა პიროვნებამ სახელი მოიხვეჭა და როცა გარდაიცვალა, კუთბ ალ-ეკთაბის წოდება ჰქონდა. იგი დასაფლავებულია არზრუმში, ერთ ციხეში, თავრიზის კარის შიგნითა მხარეს. ვანის ციხეში ჩაკეტილი, იძულებით წამოსული და წამებული მურთაზა-ფაშა აბუ ისჰაკთან ერთად ვანი-სვენებს აკლდამაში. იმ დიდკაცთა აკლდამას, რომელიც ჩვენ მოვინახულეთ და ვილოცეთ, ერთი თეთრწვერა, მოხუცებული, ღვთისმოსავი მცველი ჰყავს.

ბრუსაში რომ არის სალოცავი ადგილი, იგი აბუ ისჰაკ ჯაფუნის აქ ყოფნის აღსანიშნავადაა და სულთან ილდირიმ ბაჰაზეთ-ხანის მიერ არის აშენებული. მეაქლემეთა სასაფლაოს პირდაპირ დერვიშთა ერთი სავანეა. სეფერ-ბაზარის წმინდანის სალოცავი ადგილი და მის ახლოს დაუდ-ბაბას სალოცავი ადგილი იესევის დერვიშთა ძმობისა არის გამვლელ-გამომვლელი დერვიშების სასტუმროა.

ზუსტი და უეჭველი, განდევილი და შეუნიშნავი, წმინდა ჩეჰირგე-სულთანის სალოცავი ადგილი: ძველი თბილი წყაროს უბანში, ყაზი ხონთქარ მურად-ხანის აკლდამის წინ ცალკე აკლდამაა.

შადი-სულთანის სალოცავი ადგილი: ემირ-სულთანის ახლოსა.

აბდალლაჰ-ეფენდი: მთზველი, მწერალი, მეცნიერების ზღვაა.

შეიხი ემირ ალი-ეფენდი: ჰელვეთის სექტის წევრი და კეთილ-საქმეებში ჩაფლული, ალაჰის ნამდვილი მინდობილი იყო.

სულთან კარაჯა მეჰდ ედ-დინის სალოცავი ადგილი, კარანფელლი-დედეს სალოცავი ადგილი: ბრუსის დასავლეთ მხარეს, ჰასან-ფაშას კარის გარეთ კარანფელლის სავანეში განისვენებენ. სუნბულლუ-დედე თათართა კართანაა.

შეიხი ალი მესთი: თათართა კარის შიგნითა მხარეს მდებარე სავანეში განისვენებს.

წმინდა შეიხი ფაზლ ულ-ლაჰი: ღვთის დიდი წმინდანია და მეუფე.

წმინდა მევლანა კარბ ჯაბარ: მთის ძირას, ჯამეს ეზოშია დასაფლავებული.

შეიხი ზეინ ედ-დინ ჰაფი: ფრიად დიდი მეუფეა. თხზულებები აქვს სუფიობის დარგში. მოლა აშჯი-ზადე: ცოდნის ზღვაა. ჰუსამ ედ-დინ ჩელეზი: ცხადისა და ფარულის სრულმყოფელი, დიდსულოვანი პიროვნება ყოფილა. ხალის დედე, შეიხი სეიდი ალი ბადი: დიდი მეუფენი არიან ნაკშის სექტისა. დოდურდლუ-ბაბა: ხორასნელი წმინდანთაგანია. ჰიალი-ეფენდი: „ჰიალი“ წოდებული დიდებული თხზულებების შემთხველია. მის ახლოსაა შეიხი ალი ედ-დინ-ეფენდი, სარწმუნოების ზღვაში მყვინთავი. უეჭველობის ზღვაში ჩაძირული წმინდა თაჯ ედ-დინი, წმინდა ზეინ ედ-დინი, რომელსაც მრავალი თხზულება აქვს. ღვთიური სიბრძნის საბაღო, საიდუმლოების მზე, წმინდა შეიხი ყარამანიელი; წმინდა შეიხი აბდ ალ-ლატიფ-ეფენდი; ჰაჯი ჰალიფა ბაირამის სექტის წევრი და მეუფე იყო. შეიხი აბდ ალ-აზიზ-ეფენდი, წმინდა შეიხი სეფი ედ-დინი. მუალემ ზადე მეჰმედ ბენ მუსლიჰ ედ-დინ რუმე: — ღრმად მცოდნე, მეცნიერების ზღვაში მყვინთავი უფალი ყოფილა. ღირსშესანიშნავი თხზულებები აქვს. მისი სიკვდილის თარიღი, რომელსაც ჰიალი ამბობს: „მისი ადგილსამყოფელი იყოს უმაღლესი სამოთხის ბაღი“ [რაჯ ნიშნავს] 980 (1572—1573) წელს.

წმინდა შეიხი სეიდი ალი: შემოქმედი და მეცნიერია. მექიდანაა. მევლანა ჰასან ჩელეზი: განმმარტებელი და ჰადისების მცოდნე დიდი უღემაა. საპატიო ადგილის მფლობელი იმამი, მამაცი ალის მსგავსი მოლა, წმინდა მევლანა ხოსროვ ბენ ხიდირი: „მარგალიტებისა“ და „ჩუქურთმების“ მფლობელი მეუფე უღემაა. ესეც ზეინ ედ-დინ ჰაფის გვერდითაა დასაფლავებული. იქ ერთი პატარა სენაკია; მეტისმეტად პირქუში სამლოცველო სახლია, სადაც მევლანა ხოსროვმა თავისი „მარგალიტები“ და „ჩუქურთმები“ შეთხზა. მე, მწირი, მოკრძალებით შევედი იმ სენაკში, მთლიანად წავიკითხე ყურანი და მევლანა

დინის საფლავიდან როგორ გამოჩნდა თეთრი ხელი [ნიშნად იმისა], რომ წმინდა მუსლიპ ედ-დინისათვის იქვე მოეწყოთ საფლავი.

მეველანა მეჰმედ-შაჰ ბენ ალი ბენ აუსუფი: ფენარიანთა საგვარეულოს წევრია. სულთან მეჰმედ-ფათიჰის დროს დაბადებულა. ზემანი-ლერის ახლოს მარხია.

სულიერი სამყაროს პოლუსი, ღვთიური სიბრძნის საბადო, წმინდა მოლა ფენარე: — ღმერთის წყალობა იყოს მასზე — მურად-ხან მეორისა და მეჰმედ-ფათიჰის დროს დიდი, უბადლო მეცნიერი ხოჯა იყო. მისი თხზულებანი ცოდნის ყველა დარგში უსაზღვრო და უსასრულოა. მისი სიკვდილის თარიღია „სამოთხის ბაღი“ [რაჯ ნიშნავს] 834 (1430—1431) წელს.

ერთღმერთობისათვის შეწირული, დიდებაში ჩაფლული წმინდა აბდ ალ-მეჰმედი: შარა გზაზე მისი ლამაზი აკლდამაა. გამველელ-გამომველელთათვის მყუდრო სავანეა სალოცავად და დასასვენებლად.

შეიხი-სულთან რამაზან-ბაბა: მდებლობიან და ჰაეროვან ადგილზე დასაფლავებული. თავშიშველი და ფეხშიშველი, ალაპისადმი მიწოდობილი დერვიშები ჰყავს.

წმინდა შეიხი ჯენუნ-ეფენდი: რადგანაც მეველველთა ძმობის შეიხი იყო, ამიტომ სავანის ეზოში მარხია.

სულიერი სამყაროს პოლუსი, ღვთიური სიბრძნის საბადო შეიხი აბუ-ისჰაკ ქაზუნ: მისი წმინდა სახელია იბრაჰიმი და მეტსახელი — აბუ ისჰაკი. მისი დედა სომეხთა მეფის ასული შეჰრიარ-ხათუნი იყო. 352 (963) წლის რამაზანის ორშაბათ ღამეს დაბადებულმა ამ დიდმა პიროვნებამ სახელი მოიხვეჭა და როცა გარდაიცვალა, კუთბ ალ-ეკთაბის წოდება ჰქონდა. იგი დასაფლავებულია არზრუმში, ერთ ციხეში, თავრიზის კარის შიგნითა მხარეს. ვანის ციხეში ჩაკეტილი, იძულებით წამოსული და წამებული მურთაზა-ფაშა აბუ ისჰაკთან ერთად განისვენებს აკლდამაში. იმ დიდკაცთა აკლდამას, რომელიც ჩვენ მოვინახულეთ და ვილოცეთ, ერთი თეთრწვერა, მოხუცებული, ღვთისმოსავი მცველი ჰყავს.

ბრუსაში რომ არის სალოცავი ადგილი, იგი აბუ ისჰაკ ქაზუნის აქ ყოფნის აღსანიშნავადაა და სულთან ილდირიმ ბაჰაუთ-ხანის მიერ არის აშენებული. მეაქლემეთა სასაფლაოს პირდაპირ დერვიშთა ერთი სავანეა. სეფერ-ბაზარის წმინდანის სალოცავი ადგილი და მის ახლოს დაუდ-ბაბას სალოცავი ადგილი იესევის დერვიშთა ძმობისა არის გამველელ-გამომველელი დერვიშების სასტუმროა.

ზუსტი და უეჭველი, განდგილი და შეუნიშნავი, წმინდა ჩეჰირჯე-სულთანის სალოცავი ადგილი: ძველი თბილი წყაროს უბანში, ყაზი ხონთქარ მურად-ხანის აკლდამის წინ ცალკე აკლდამაა.

შადი-სულთანის სალოცავი ადგილი: ემირ-სულთანის ახლოსაა. აბლაღლაჰ-ეფენდი: მთხველი, მწერალი, მეცნიერების ზღვაა.

შეიხი ემირ ალი-ეფენდი: ჰელვეთის სექტის წევრი და კეთილ-საქმეებში ჩაფლული, ალაჰის ნამდვილი მინდობილი იყო.

სულთან კარაჯა მეჯდ ედ-დინის სალოცავი ადგილი, კარანფელი-დედეს სალოცავი ადგილი: ბრუსის დასავლეთ მხარეს, ჰასან-ფაშას კარის გარეთ კარანფელის სავანეში განისვენებენ. სუნზულლუ-დედე თათართა კართანაა.

შეიხი ალი მესთი: თათართა კარის შიგნითა მხარეს მდებარე სავანეში განისვენებს.

წმინდა შეიხი ფაჰლ ულ-ლაჰი: ღვთის დიდი წმინდანია და მეუფე.

წმინდა მევლანა კარებ ჯაბარ: მთის ძირას, ჯამეს ეზოშია დასაფლავებული.

შეიხი ზეინ ედ-დინ ჰაფი: ფრიად დიდი მეუფეა. თხზულებები აქვს სუფიობის დარგში. მოლა აშჯი-ზადე: ცოდნის ზღვაა. ჰუსამ ედ-დინ ჩელები: ცხადისა და ფარულის სრულმყოფელი, დიდსულოვანი პიროვნება ყოფილა. ხალის დედე, შეიხი სეიდი ალი ბაღი: დიდი მეუფენი არიან ნაკშის სექტისა. ფოდურდლუ-ბაბა: ხორასნელი წმინდან-თაგანია. ჰიალი-ეფენდი: „ჰიალიდ“ წოდებული დიდებული თხზულებების შემთხველია. მის ახლოსაა შეიხი ალი ედ-დინ-ეფენდი, სარწმუნოების ზღვაში მყვინთავი. უეჰველობის ზღვაში ჩაძირული წმინდა თაჯ ედ-დინი, წმინდა ზეინ ედ-დინი, რომელსაც მრავალი თხზულება აქვს. ღვთიური სიბრძნის საბაღო, ||საიდუმლოების მზე, წმინდა შეიხი

ყარამანიელი; წმინდა შეიხი აბდ ალ-ლატიფ-ეფენდი; ჰაჯი ჰალიფა ბაირამის სექტის წევრი და მეუფე იყო. შეიხი აბდ ალ-აზიზ-ეფენდი, წმინდა შეიხი სეფი ედ-დინი. მუალემ ზადე მეჰმედ ბენ მუსლიჰ ედ-დინ რუმე: — ღრმად მცოდნე, მეცნიერების ზღვაში მყვინთავი უფალი ყოფილა. ღირსშესანიშნავი თხზულებები აქვს. მისი სიკვდილის თარიღი, რომელსაც ჰიალი ამბობს: „მისი ადგილსამყოფელი იყოს უმაღლესი სამოთხის ბაღი“ [რაე ნიშნავს] 980 (1572—1573) წელს.

წმინდა შეიხი სეიდი ალი: შემოქმედი და მეცნიერია. მექიდანაა. მევლანა ჰასან ჩელები: განმმართველი და ჰადისების მცოდნე დიდი უღემაა. საპატიო ადგილის მფლობელი იმამი, მამაცი ალის მსგავსი მოლა, წმინდა მევლანა ხოსროვ ბენ ხიდირი: „მარგალიტებისა“ და „ჩუქურთმების“ მფლობელი მეუფე უღემაა. ესეც ზეინ ედ-დინ ჰაფის გვერდითაა დასაფლავებული. იქ ერთი პატარა სენაკია; მეტისმეტად პირქუში სამლოცველო სახლია, სადაც მევლანა ხოსროვმა თავისი „მარგალიტები“ და „ჩუქურთმები“ შეთხზა. მე, მწირი, მოკრძალებით შევედი იმ სენაკში, მთლიანად წავიკითხე ყურანი და მევლანა

ხოსროვის სულს მივეუძღვენი. შეიხი აბდ ალ-ლატიფ მაკდისი სულთან ილდირიმ-ხანის იმამი იყო. წმინდა შაჰ-ეფენდი განმმართველი, ჰადისების მცოდნე, მწერალი კაცია. სარმასაკჩი-ზადე სულეიმან-ეფენდის⁶ ესქი კავლიჯას ახლოს ცალკე და სინათლით სავსე აკლდამა აქვს. ოსმალთა სამფლობელოში და სხვა ქვეყნებში სიმღერით რომ ლოცულობენ წმინდა მევლუდის ლექსს, სწორედ ამ სულეიმან-ეფენდის შეთხზა, რომელიც, ჭეშმარიტად, ადვილად გასაგები და შეუდარებელი ლექსია. სულთან ილდირიმ-ხანის ჯამეს ახლოს, იმ ადგილას, რომელსაც მუმიების საფლავი ეწოდება, დიდ გამოქვაბულში მრავალი ასი წლის წინათ მიცვალებულები გამხმარან და გაუხრწნელები წვანან დაუმარხავად. მოლა სედი ალი ბრუსას ველზე არის დასაფლავებული. მოლა ბადლადი-ზადე ჰასან ჩელები ბენ აუსუფ ალ-ბადლადი. მისი მტრედით სული ტანის გალიიდან გაფრინდა და ბრუსაში, ზეანი-ლერიში გაიკეთა ბუდე. ის ადგილი ეხლაც ხალხის სალოცავია. მოლა ჰუსამ ედ-დინ ჰუსეინ ბენ მეჰმედ ბენ ჰუსამ ედ-დინი — „ყარა ჩელები ზადეს“ სახელითაა ცნობილი. ემირ-სულთანის ჯამეს წინაა დასაფლავებული. ფრიად პატივცემული მოღვაწე, ბრწყინვალე პოლუსი, მარტოობაში განდევილი, ეპოქის ბრძენი შეიხი მეჰმედ უფთადა-ეფენდი სკუტარელი მაჰმუდ-ეფენდის მოძღვარია. ესენი||პალევეთის დერვიშთა ძმობის წევრები არიან. მაგრამ მაჰმუდ-ეფენდი პალევეთების საწყისია. უფთადე-ეფენდი ბრუსელია. ბრუსაშივე, შიდა ციხეში რომ ჯამეებია. იმათ დიდებულ საყანეში არის დასაფლავებული. მისი გარდაცვალების თარიღი:

„დაეცა წვეთი „ბან“-იან თარიღს
გარდაიცვალა უფთადე-ბრუსას პოლუსი“.

დიდებული კეთილშობილებინა და მაღალი თანამდებობის კაცი იყო. მოლა ქემალ ედ-დინ აშ-შეჰირ ბაკრა-დედე: ამასიის ახლოს მდებარე დაბა სუნდადან არის. ჯერ სამოცი წელი დაბალობდა. სხეულს იგვემდა, სულს იღობდა და საქმეს სრულყოფდა⁷. მაგრამ, რადგანაც ცოდნა არა ჰქონდა, შემდეგ ხანებში ბრუსის მუფთიმ, რომელიც სწორი გზის მაჩვენებლად აღმოუჩნდა, „ხათიბ კასიმ ზადედან“ დააწყებინა კითხვა და ერთ წელიწადში ყურანის კითხვა დაამთავრა. შვიდ წელიწადში კი მეცნიერება გაასრულა და მუდარისი გახდა ბრუსას მურადიეს მედრესეში. კიდევ მრავალ წელს იცოცხლა და ბევრი მაღალი თანამდებობა ეკავა. მრავალი ტომი სასარგებლო და მნიშვნელოვანი თხზულებები აქვს. „დედე ჯუნეჟ“-ად წოდებული დიდი თხზულებაც ამისი დაწერილია. ბრუსაში გამოესალმა წუთისოფელს. ემირ-სულთანის მახლობლად მარხია. მისი გარდაცვალების თარიღია: „სამოთხის

ვარდნარი იყო მისი თავშესაფარი“ [რაც ნიშნავს] 974 (1566—1567) წელს.

მოლა შეის ულ-ისლამი აზიზ-ეფენდი: მუფთი რომ იყო, გადაყენებულ იქნა და ბრუსაში გადასახლებული. რომ გარდაიცვალა, მეაქლემეების სასაფლაოს მახლობლად, საერთო გზის პირას დაასაფლავეს. **მოლა ალი ბენ სალიჰმა** სახელი გაითქვა [თხზულებით], რომელსაც „ვასიყი ალი“ ეწოდება. დაწერა, აგრეთვე „ჰუმაუნ-ნამე“. კიდევ მრავალი თხზულება აქვს და ყოველი მათგანი მეფურ საუნჯეს წარმოადგენს.

შეიხი ნურ ულ-ლაჰ ბენ შეიხ ჰაზრეთ აკ შამს ედ-დინი: მამასთან უთანხმოება მოუვიდა და ცოდნისა და განათლების მისაღებად ბრუსაში ჩამოვიდა. საკალმე ლერწამს რომ თლიდა, კალმის სათლელი დანა მუცელში იტაკა და ამ მიზეზით სულის ჩიტი ამოთხის ქვეყანაში გაუფრინდა. მისი საფლავი ზეანილერის მახლობლადაა.

მოლა აბდ ალ-განი ბენ ემირ-შაჰი: ბოლუდან არის. სტამბოლის ყადიდ გახდომის თარიღია: „ნათელი შარიათის ხალიჩის „განმგებელი“². გარდაცვალების თარიღი: „საუკუნო სამოთხეშია მისი სასუფეველი“. ესეც ზეანილერის მახლობლად მარხია. 55

ბრუსაში კიდევ მრავალი ღვთის წმინდანის საფლავი მოვილოცეთ, მაგრამ, რადგანაც მათი სახელები ჩემთვის ცნობილი არაა, ვერ დავწერე. წმინდა სულები აღვწერე, რომელთა სავანეებშიც ჩვენ პატიოსანი „მასინი“ წავიკითხეთ, შემწეობა გამოვითხოვეთ და რომლებიც აქ შევიცანით.

ამ ჩემი წიგნის მკითხველებთანაც ერთი თხოვნა მაქვს: ალაჰის ამ წმინდანებისა და კერძოდ ჩემი, მწირის, სულისათვის აქვე თითო ფათიჰა წავიკითხონ!

ათას ორმოცდაათი წლის საფარის თვის მეექვსე დღეს (1640 წ. 28 მაისი) ჩვენს კეთილისმყოფელ მფარველებს გამოვეთხოვეთ. მრავალი მათგანი კი ჩვენი სიყვარულით ცხენებზე შეჯდა; ჩვენთან ერთად იმგზავრეს და ჩემს მეგობარ ოჩუ-ზადე აჰმედ-ალასთან ერთად ნილუფერის ზიდამდე მოვედით. აქ გამოვეთხოვეთ გამცილებლებს და 4 საათში ისევ მოვედით დაბა მუდანიაში. იქ ჩვენი ცხენები ბრუსას წარჩინებულების მსახურებს ჩავაბარეთ და მსუბუქად ჩავსხედით ხომალდში. ხელსაყრელ ამინდში გზას გავუდექით. ზღვის ტალღებს ჩავუვარდით ხელში, ღელვაში აღმა-დაღმა ვეხეთქეთ და სიცოცხლემობეზრებულები ბოზბურუნის ნავსადგურში მივედით.

დალ-დერუნის სადგურის, შეუბრალებელი ნავსადგურის — ბოზბურუნის აღწერა: ძველ დროს კეთილმოწყობილი ნავმისადგომიანი ნავსადგური ყოფილა. რადგანაც იგი შეუბრალებელი მორევის ადგი-

ლას მდებარეობს, აქ მოსული მეხომაღლეები უსათუოდ მოხვდებიან ხოლმე მწუხარების მორევში და ხუთი-ათი დღე ან ერთი-ორი თვე დგანან. ამგვარად, აქ დიდხანს ლოდინში გაბეზრებული მეზღვაურებისა და ვაჭრების წყევლა-კრულვა მას კვალს ამჩნევს, — აქაურობა დანგრეულია და ესლაც ინგრევა. ნავსადგურის თავში ერთი ფუნდუკი, რამდენიმე ლამისგასათევი, მცირე ჯამე, რამდენიმე ბაყალის დუქანი, მეპურისა და ბოზას გამყიდველთა დუქნები არის. სხვა შენობის კვალი არაა, მაგრამ მის გარშემო ბევრია ბალ-ვენახი. ნავსადგურის თავში მდგარი ჯამეს კარ-კედლებზე ერთი ასოს დასაწერი ადგილი არ არის დარჩენილი აქ მოხვედრილი სტუმრების მიერ დაწერილი ჩივილის გამო. სანამ გემი ამ მორევში არ მოხვდება, ხსნა არ არის. ვისაც უნდა ნახოს სხვადასხვა ენაზე შესრულებული ნაირ-ნაირი წარწერა, ბოზბურუნში უნდა მოვიდეს და მისი კედლები დაათვალიეროს.

„გაგვიში ხელიდან, ბოზბურუნ,
კენეს ხელიდან, ბოზბურუნ;
შენ ცდასა და ლოდინში
არ შეგვრჩა პირი და ცხვირი“¹⁰.

56 ||ტაეპი: „ჰოი, მტანჯელო ბოზბურუნ, შენი მწუხარების ხელიდან, ვაი, გაგვიში“. ამისი მსგავსი მრავალი ბეითი და დარიგება არის ისეთი, რომ მათი წამკითხველნი კი არ გაიცინებენ, გაოცდებან. მე, მწირ-მაც, ორი დღე ამ ყოფაში ვიცადე. ბოლოს მშვენიერი და ერთგული თხუთმეტი კაცი ერთ ადგილას შევეგროვდით, ჩვენ-ჩვენი ნივთი და იარაღი შევკარით, ავიკიდეთ და ხმელეთის გზას დავადექით, სამი ათასამდე ნაბიჯი რომ გავიარეთ, არმუდლუს ნაპიეს მივადწაეთ.

დაბა არმუდლუ: ნაპიეა. ნაიბი აქ ზის. მისი სუბაში ბრუსის ბეგის [მიერაა დანიშნული]. ეს დაბა კეთილმოწყობილია. ვაკე ველზე მდებარე ბალ-ვენახიანია, რომელიც ყოველის მხრიდან დამშვენებულია მსხლის ბალებით. ამიტომ უწოდებენ არმუდლუს. სამასამდე კეთილ-ნაშენი სახლი აქვს და ყველა კრამიტითაა გადახურული. ერთი ჯამე, ერთი აბანო, სამი მეჩეთი ერთი ფუნდუკი და ათამდე დუქანი აქვს. მისი ჰავა ფრიად მშვენიერია. ერთი ღამე იქ გავათავეთ. დილაადრიან მეზღვაურებმა დაგვიძახეს, საჩქაროდ მივედით ნაპირთან და ხომალდში ჩავსხედით. დიდება ღმერთს, დასავლეთის ქარით ადგილად გავთავისუფლდით ბოზბურუნის მორევისაგან, აფრები გავშალეთ და კათიროლის მთის ძირიდან [დაწყებული] ბაბა ბურუნიდ წოდებულ ადგილას „ბაბა-სულთანის“ სულს ფათიჰა წავუკითხეთ. ორმოცდაათი მილის მანძილზე გავედით ზღვაში. ჩვენი მგზავრობის დროს ამინდი ხელს გვიწყობდა და [ზღვა] ძალზე წყნარი ვახდა — ყველა გაოცდა.

„გულის ნავი განშორებით მწუხარების მორევში დარჩა
რა გზაა! რა უნდა ვქნა, ქარი ჩემ ხელში არაა!“

ამ ნათქვამის ძალით უღარდელად მივსვრილებდით ზღვის ზედაპირზე. ბოლოს, როდესაც პირქარი ამოვარდა და ხელს აღარ გვაძლევდა, ნიჩბები გამოვიყენეთ, სამხრის დროს სტამბოლის სანაპიროზე კიდევ ხუთი მილი ვიარეთ და დაბა ადასტეფანოზში მივედით.

დაბა ადასტეფანოზის აღწერა: იმ დროს, როდესაც მათფუ ბენ მაღიანმა სტამბოლი ააშენა, მისმა შვილმა ადა სტეფანმაც ეს ქალაქი ააგო და ამიტომ მას შეცდომით ადა სტეფანოზს უწოდებენ. ზღვის ნაპირზე ბოსტანჯი-ბაშის მმართველობაში მყოფი სასულაშოა. ერთი მასაკის თანამდებობა აქვს. ეფუბის მოლას ნაპიეს განმგებლობაშია. გიუბრების დროს დიდი ქალაქი ყოფილა. ომაელ სულეიმან ბენ აბდ ალ-მალიქის დროს¹¹ სტამბოლს ალყა შემოარტყა და რომ ვერ დაიპყრო, გაბრუნდა, მისმა აღმატებულება ომარ ბენ აბდ ალ-აზიზმა¹² ეს ქალაქი დაანგრია იმის გამო, რომ მისი მცხოვრებლები არ დამორჩილდნენ. ახლა ხუთასი კეთილნაშენი სახლიანი ბერძნული დაბაა. ერთი სავანე, ერთი მცირე ბაზარი და ორი ეკლესია აქვს. მისი ჰავა ფრიად მშვენიერია.

57

აქ უველა თანამგზავრითურთ გემიდან გადმოვდით და ღამე გავათიეთ. დილაადრიან ჩრდილოეთისაკენ ფეხით ვიარეთ ზღვის ნაპირ-ნაპირ და 3 საათში მივედით ისკანდერ ჩელების ბაღთან.

მისი აღწერა: ზღვის ნაპირზე ედემის ბაღის მსგავსი ხონტქრის ბაღია. სულთან სელიმ მეორის ხანაში¹³ ერთი დავთარდარისა ყოფილა, რომელსაც ისკანდერ ჩელები ერქვა. ხუროთმოძღვარ სინანის ნახელავია. რადგანაც ისკანდერ ჩელები უშვილოდ გარდაცვლილა, ფადიშაჰების კუთვნილი, რჩეული ბაღი გამხდარა. ერთი ბოსტანჯი-ბაში და ორასამდე ქულაჰიანი რიგითი ბოსტანჯი ჰყავს.

შეიხ ულ-იხლამ ჰუსეინ-ეფენდის წმინდა საფლავი: სულთან მურად-ხან მეოთხის მუფთი იყო¹⁴. დღემდე იმისთანა მუფთი არ გამოჩენილა. ორმოც ათასზე მეტი ფეთვა იცოდა.

წმინდა საფლავის მოლოცვის შემდეგ ბაღის ოსტატს ცხენები გამოვართვით, ჩემს ამხანაგებთან ერთად შევსხედით და რომ მივდიოდით, ხომალდი, რომელშიც ჩვენი ტანისამოსი და ბარჯი იყო, ნაპირ-ნაპირ ნიჩბის მოსმით მოგვყვებოდა და ჩვენ გვეჯიბრებოდა. ბოლოს, ათას ორმოცდაათი წლის ძღვევამოსილი საფარის თვის მეხუთე დღეს (1640 წ. 27 მაისი) სტამბოლში შევედით.

იმ დღეს მე, მჭირი, ჩვენს დამწუხარებულ სახლში მივედი, მამისა და დედის პატიოსან ხელებს ვეამბორე. ამ კეთილშობილი ადამიანების წინაშე რომ წარვსდექი, ჩემმა საყვარელმა მამამ მომმართა:

— „მობრძანდი, ბრუსას მოგზაურო, კეთილი იყოს შენი მობრძანება!“

საქმე ისაა, რომ არავინ იცოდა რომელ მხარეს ვიყავი წასული.

მე მწირმა, ვთქვი:

— „ბატონო! საიდან გაიგეთ მწირის ბრუსაში ყოფნის ამბავი?“

მან ბრძანა:

— „როდესაც შენ გაჰქრი ათას ორმოცდაათი წლის მუჰარემის მეთავე დღეს (1640 წ. 2 მაისი) იმ ღამეს მრავალი ლოცვა წარმოვთქვი. ათასჯერ წავიკითხე ყურანის სურა, [რომელიც იწყება სიტყვებით]: „ჰეშმარიტად ჩვენ ვუბოძეთ...“ პირველ ღამეს სიზმარში გნახე, თითქოს ბრუსაში ემირსულთანის სავანეში მისი სულიერებისაგან შველას ითხოვდი, მოგზაურობას ევედრებოდი და ტიროდი. იმ ღამეს მე მევედრებოდა და შენი სამოგზაუროდ წასვლისათვის ნებართვას ითხოვდა მრავალი სული, რომლებმაც იცოდნენ ამბავი. მეც იმ ღამეს ყველა მათი თანხმობით შენ დასტური მოგვეცი. ფათიჰა წავიკითხეთ. ასე, რომ მოდი, შვილო! ამიერიდან შენ მოგზაურობა გერგო წილად. 58 ღმერთმა გაკუთხოხოს!||მაგრამ უნდა დაგარიგო“. ეს რომ მითხრა, ხელი ჩამჭიდა, წინ დამიყენა, მარჯვენა ხელით მარცხენა ყური გადამიგრინა, და შემდეგი დარიგება დამიწყო.

პატივცემული მამის დარიგება: „შვილო! აღამიანი საწყალია, ღვთის სახელის უხსენებლად საკმელი არა ჰამო. თუ საიდუმლო გაქვს, გაფრთხილდი — ცოლს არ გაანდო. თუ შებილწულია, პური არა ჰამო. ტანისამოსის გამოხეული ადგილები ზემოდან არ დააკერო. სახელი არ გაიტეხო. ცული ამხანაგი არ იყო, იზარალებ. შენ წინ იარე, თვალისჩინო, არ ჩამორჩე — მწყობრს ნუ დაარღვევ. ჭეჭილი ფეხით არ გათელიო. მეგობარს ფეხებში არ გაებლანდო. იმ ადგილისაკენ ნუ გაიწვდი ხელს, სადაც არაფერი დავიდვია. როდესაც ორი კაცი ერთმანეთს ესაუბრება, ყური არ მიუვდო. პურ-მარილის წესს პატივი ეცი. უცხო ქალს ნუ მიაცქერდები და მუხანათობას ნუ გაუწევ. დაუპატიებლად არსად მიხვიდე. თუ მიდიხარ, მიდი საიმედო ადგილას — პატიოსან კაცთან. საიდუმლოს შემნახავი იყავ! ყოველგვარ შეკრებილობაში გაგონილს ნუ გაახმაურებ. სახლიდან სახლში სიტყვა არ მიიტანო. ლანძღვისა, ზურგსუკან დაძრახვისა და ყოველი სიავისაგან შორს იყავ! კეთილშობილი იყავ! ყველასთან კარგი ურთიერთობა გქონდეს. ბუზღუნა და ავყია ნუ იქნები. შენზე უფროსის წინ არ იარო. მოხუცებულს პატივი

ეცი. ყოველთვის წმინდად იყავი, აკრძალულის და აღკვეთილისაგან თავი შეიკავე! ხუთ ლოცვას დაესწარი. პატიოსნებით ცნობილი, ცოდნითა და განათლებით სახელგანთქმული იყავ.

დარიგების ბაიათი¹⁵

ეი, მეგობარო, სრულებით ნუ შეგრცხვება შეკითხვისა.

რაც კი სრულყოფილი ცოდნაა, გაიგე.

ისწავლე სპარსული მისგან, ვინც მას დაუფლებულია.

აღამიანთა შორის ენამწვერი იყავ არაბულსა და სპარსულში.

ნამაზის არც ერთი დრო არ გამოტოვო, ღმერთს შეევედრე.

ადიდე გამჩენი, მიპყევი იმამს.

რაც შენ იცი, სხვას ასწავლე.

რასაც გასწავლიან, კარგად შეითვისე.

ნუ გამოარჩევ წარჩინებულსა და მდაბარს.

დაეწაფე ცოდნას, საქმის მოყვარული იყავი.

მცოდნესთან გქონდეს საქმე, ნუ იქნები „მელამი“.

გაიგე, რომ ტბა წვეთებისაგან იქმნება

შეისმინე ჩემი სიტყვა. ესაა, რაც უნდა მეთქვა.

|| შეილო! რაც შეეხება ამქვეყნიურ ცხოვრებას, ჩემი რჩევა ის არის, რომ ყოველთვის კეთილმოსურნე და უანგარო მეგობარი იყავი. იმ ვეზირებთან და წარჩინებულებთან, რომლებთანაც შენ ყოფნა გიხდება, არ მიხვიდე და არაფერი სთხოვო შენი კეთილდღეობისათვის, რათა არ შეეზიზღო და არ გამოგადონ. კმაყოფილი იყავი იმითაც, რაც გაქვს. არც შენ ხელში მოხვედრილი ქონება გაანიავო. მცირედი იკმარე და ისე იცხოვრე. ნათქვამია: „მომჭირნეობა განძიაო“. ჯანმრთელობაც და ამტანობაც საჭიროა. საარსებო ფული ლუკმისა და სამოსისათვის გადაინახე და უღირსის სათხოვრად არ გაიხადო თავი, იმიტომ, რომ ნათქვამია:

„თუ მტერს შერჩა რამე შენი, შერჩეს,
ოღონდ მეგობარს საზრუნავი არ გაუხდეს“.

იმ ადგილებში, სადაც შენ იმოგზაურებ, ქამარი ყოველთვის მაგრად შემოიჭირე და მუდამ კარგად დაიცავი თავი. წყალსა სძინავს და გაიძვერა და ვერავ მტერს კი — არა. ღვთის დიდი წმინდანების სალოცავი ადგილები მოინახულე და აღწერე ყველა სალოცავი ადგილი, ყველა ქვეყნის სადგურებში არსებული ველები და უდაბნოები, მაღალი მთები, საოცარი ხეები და ქვები, ქალაქები, სამაგალითო ძეგლები, ცი-

ხეები, მათი დამპყრობნი და ამშენებელნი, მათი გარეშემოწერილობის ზომები და შექმენი თხზულება, რომელსაც „მოგზაურობის წიგნს“ დაარქმევ. კეთილი იყოს შენი საქმის დასასრული და მტრის ზიანი გაშოროს. მაღალი ღმერთი იყოს შენი შემწე და მფარველი. ამ ქვეყანაზე კეთილად და მშვიდობით გამყოფოს; უკანასკნელ ამოსუნთქვისას კი ღმერთმა შეგიწყალოს. ალაპის მოციქულის დროშის ქვეშ იღე! ჩემი ეს დარიგებანი ყურად იღე“. ეს თქვა და კეფაში ერთი ფალავნური სილა გამაწნა, ყური გადამიგრიხა და მითხრა: „იარე! კეთილი იყოს შენი ბოლო, ელ-ფათიპა!“.

სილის გარტყმის შემდეგ გონზე რომ მოვედი, თვალი გავახილე, ჩვენი სახლი გაკაშკაშებული მეჩვენა. მაშინვე ვეამბორე მამაჩემის პატიოსან ხელებს და ჩუმიად ვაგჩერდი. დავინახე, რომ საჩუქრად მოუცია ხურჯინში ჩალაგებული წიგნები: ერთი „ქაფია“, ერთი „შაფია“, ერთი „მევლანა ჯამი“, ერთი „კუდურნი“, ერთი „მულთუკი“, ერთი წიგნი ქუპისტანის შესახებ, ერთი „ჰიდამათი“, ერთი „საიდუმლოების განჩინა“¹⁶. სულ თორმეტამდე ძვირფასი წიგნი და გზის სახარჯოდ ორასი უმაღლესი ხარისხის ოქროს ფული მომცა.

60 — „გაემართე! საითკენაც არ უნდა წახვიდე, ნება გაქვს. მაგრამ უცხო ქვეყანაში თადარიგიანი და ვაჟკაცი იყავი. ტანჯული კაცისათვის მეგობარი იყავ!“ ეს მითხრა, შუბლზე მაკოცა და ჩარშამბა ბაზარზე აბდ ულ-ვაჰიდ-ეფენდისთან წამიყვანა. მისგანაც ლოცვა-კურთხევა მივიღეთ. შეიხ მისრი ომერ-ეფენდისთან, შეიხ ლაფურნი-ეფენდისთან, შეიხ||ეპლნი ჯინეთ-ეფენდისთან, შეიხ ბექთაშ ჰასან-ეფენდისთან წამიყვანა. სულ თორმეტამდე დიდ შეიხს ვემთხვიეთ პატიოსან ხელებზე. ყველამ თანხმობა განაცხადა: „წადი! ღმერთმა აკურთხოს შენი მოგზაურობა“. ღვთის ნებით, მე, მწირს, გულზე მომეშვა და მე, უმწეოსა და გლახაკს, ერთგვარი აღფრთოვანება დამეფულა და გავმხიარულდი. იქიდან ჩვენ თავმდაბლობით აღავსე სახლში წავედი. იმ კვირას ათას ორმოცდაათი წლის რები ულ-ევეელის პირველ დღეს (1640 წ. 21 ივნისი) საყვარელი მამის ხელს ვემთხვიე და ჩვენი ნათესავის — კულოლლუ მეჰმედ-რეისის გემით იზმიტში წასასვლელად გზას დავადექი.

X XVI

ამაჰანი იუმიტიის ვილაიეთში მოგზაურობის დროს ნანახისა

პარასკევ დღეს ემიშის ნავსადგურში მივედი და ჩვენი ტანისამოსი გემში ჩავალაგეთ. საპარასკევო ლოცვაც იმავე ნავსადგურში

მღებარე ახი ჩელების ჯამეში აღვაგლინეთ და ამ დროს მე მომაგონდა ჩემი სიზმარი, რომელშიც დილის ლოცვის დროს მუჰამედი იმამობდა და მე, მწირი, კი მუეძინობას ვასრულებდი. მანათობელ მოციქულს ხელები დავუკოცნე და პატიებისა და შენდობის ნაცვლად მოგზაურობის ნებართვა ეთხოვე. „დიდება ალას, მოგზაურობა შესაძლო გახდა“-მეთქი, ურიცხვი ლოცვა-დიდება მივეძღვენი და პირისანე მიწას გავუსვი — ვეამბორე.

შემდეგ გემში ჩავსხედით, ჩრდილოეთის ქარით გავცურეთ და სკუტარის მხარეს ჩავუარეთ კადიქოას კონცხს, კალამიშის კონცხს, ხონტურის ფენერბაჰჩეს კონცხს, აელქენ კაას კონცხს და ხელსაყრელი ქარით, რომელიც გემს კიჩოდან უბერავდა, დარიჩას ციხესთან მოვედით.

დარიჩას აღწერა: სტამბოლიდან ოთხმოცი მილის მანძილზეა. ზღვის ნაპირზე, ციკაბო კლდეზე ოთხკუთხა. მოყვანილობის, ქვის მტკიცე და ძლიერი ნაგებობაა. ერთი კარი აქვს, რომელიც ყურეს გადასცქერის. ციხისთავი და მეციხოვნეები არა ჰყავს, მაგრამ შიგოცამდე კრამიტით დახურული სახლია. ერთი ჯამე აქვს. სავაჭრო რიგები, ბაზარი და აბანო არა აქვს.

კონსტანტინეს ძემ ირანის ქვეყანაში დაროს შაჰი დაამარცხა და დარიოსის შვილები აქ, გამოქვამულში ბერებთან დაამწყვდია. შემდეგ ეს ციხე ააშენა და სახელად „დარა“ უწოდა, რაც ნიშნავს — 61 „დარიოსის შვილი“. იგი 827 (1424) წელსაა დაპყრობილი ჩელები სულთან მეჰმედ-ხანის მიერ. მისი განმგებელია ქირეჩჩი-ბაში. მისი ვაკუფები სასუბაშოა. გებზეს ყაზას ნაჰიეა. ქვედა ქალაქი საშასამდე კრამიტით დახურული სახლისაგან შედგება. ერთი ჯამე, ერთი ფუნდუკი, ერთი აბანო და მცირე სავაჭრო რივი აქვს. რადგანაც ფრიად კარგი ყურე აქვს, ქალაქ გებზეს ნავსადგურია. გებზე მღებარეობს მის ჩრდილოეთით ერთ საათამდე სავალის მოშორებით, მთებში, ბაღდადისა და არზრუმის გზაზე.

ამ ციხესთან ჩავუშვით ლუზა. [შემდეგ] რადგანაც ქარი არ უბერავდა, მეზღვაურებმა ნიჩბები მოუსვეს და ოცი მილის მანძილზე მივედით ნავსადგურ დილში. კონიას, ალემოს, დამასკოსა და ეგვიპტეს მიმავალი მლოცველები, ვაჭრები და წმინდა ადგილების მომლოცველი მოგზაურები აქ ჩასხდებიან ხოლმე ცხენების გადასაყვან ნავეებში და გაღმა ნაპირზე, ერთი მილის მანძილზე მღებარე ჰერსექ დილიში გადადიან. იმიტომ [გადადიან ნავეებით], რომ ეს არის დიდი ყურე, რომლის აღმოსავლეთი მხარე ოთხმოც მილზეა გადაჭიმული. მის ბოლოში მღებარეობს ქალაქი იზმიითი. ამ „გებზე დილს“ ნავსადგურში ორი ძველი ფუნდუკი, ორი მეპურის ღუქანი, ერთი ბუზახანე, ორი ბაყა-

ლის დუქანი და ერთი წყაროა, რომლის წარწერიდან ჩანს, რომ იგი ათას ორმოცდარვა (1638—1639) წელს აუშენებინებია სულთან მურად [მეთხისი]² ბოსტანჯი-ბაშის — მუსტაფა-ალას.

აქ ისევ ჩავსხედით გემში, დაახლოებით სამი მილის მანძილზე ნიჩბების მოსმით ვიარეთ უქარო ამინდში და სადგურ „იჩმე სუფუ“-ში მივედით. ყველა მეგობართან ერთად გადმოვედით გემიდან, ზღვის ნაპირზე კარვები დავდგით და საამოდ მოვილხინეთ.

იჩმეს სასაქმებელი წყლის აღწერა: ყოველ წელს, ივლისის თვეში, ბლის მწიფობის დროს სტამბოლიდან და სხვა ქალაქებიდან აქ ათასობით ადამიანი მოდის. კარვებს გაშლიან და ისეთი გართობა, მუსიკა და ჭამა-სმა იწყება, რომ ორმოცი დღე და ორმოცი ღამე გრძელდება. თოფისა და შუშხუნების შედღუხი ეწყობა ისეთი, რომ ერთი გამოთქმა შეუძლებელია. შინაგანი სნეულებებით შეპყრობილი ავადმყოფები აქ სამ დღესა და სამ ღამეს „იჩმე სუს“ წყალს სვამენ. ღვთის ნებით, ზოგს გული ერევა და ყვითელ-ყვითელ, მწვანე ნაღველს და ბალამს ასაქმებს, რომლის მყრალი სუნისაგან ადამიანი ლამის მოკვდეს. ||ზოგს ქვევიდან გასდის სხვადასხვანაირი ავადმყოფობა: ნაღველი, ბალამი, ლორწო, შავი ბალამი...(?)³ და თითქოს მეორედ იბადებიან. ზოგიერთს კრიალოსანის მარცვლებივით ჩაწყობილი რაღაცები გამოდის გაწელებით; ორმოც-ორმოცი, ორმოცდაათ-ორმოცდაათი კვანძიანი ნაწლავით ჰფენენ ბუჩქებზე და გამკვლელ-გამომკვლელები ათვალიერებენ. ისეთი საოცარი სასწაულია, რომ ზოგიერთი გამოსული ქმნილება შუაზე თუ გაიპობა, შიგნიდან გამოდის ათასობით შავთავიანი მატლი და პეპელასავით მწერი. ეს წყალი პიტალო კლდიდან გადმოდის. თუმცა გამჭირვალე და მშვენიერი წყალია, მლაშე გემოსია.

იჩმეს წყლის ხმარების წესები: ვინც ამ წყალს სვამს, სამი დღის განმავლობაში არ უნდა ჭამოს მარილიანი საჭმელი, ხორცეული და უნდა იმარხულოს. მეოთხე დღეს დილით და საღამოთი თითო ფინჯანი წყალი უნდა დალიოს, მაგრამ თვითონ თბილად უნდა იყოს. სამ დღეს ასე უნდა მოამზადოს სხეული და(?)⁴ დალიოს. შემდეგ, კიდევ სამ დღეს სამჯერ უნდა დალიოს წყალი და უმარილოდ მოხარშული წიწილის წვენი. მას შემდეგ, რაც ზუსტად თხუთმეტჯერ ასაქმებს, ზემოდან და ქვემოდან შვებას იგრძნობს. ლიმონის წყალი და ძეავე წვენი უნდა შეხვრიბოს, გულისრევა შეუწყდება და მრავალ სარგებლობას მიიღებს. შემდეგ აქ გემებში ჩასხდებიან, გაღმა, ძალოვან თბილი წყაროებისაკენ წავლენ და იქ აბანოებში იბანავენ. ყველა საღსაღამოთი და სწორნაკეთიანი გახდება. აი ასეთი თვისებებიანი სამკურნალო წყალია იგი.

აქ გემში ჩავსხედით და ნიჩბის მოსმით ნახევარ საათში მივედით ინეპაჯის სოფელში. ზღვისპირას მდებარე, მეჩეთიანი, სამოცკომლიანი მუსლიმური სოფელია. ერთი წისქვილი აქვს. აქედან ისევ ნიჩბების მოსმით ვიარეთ 8 საათი და სოფელ ზეთუნბურუნში მივედით.

სოფელი ზეთუნბურუნუ: ნავსადგურია იზმითის მიწაზე. შიგ არცერთი საზოგადო ნაგებობა არაა. იანიჩართა აღებისათვის განკუთვნილი გემები აქ იტვირთებიან. მის მთებში კეთილმოწყობილი სოფლებია. აქედანაც წავედით, ხელსაყრელი ამინდით ვიარეთ, დავათვალიერეთ ყურეს ორივე მხარეს მდებარე დასახლებულ-დამუშავებული მიწები და 8 საათში იზმითის ციხეს მივადწვიეთ.

მაკედონელის ციხის ანუ იზმითის აღწერა: ნამდვილი სახელი ისკანდერისა, რომელსაც ბერძნები ალექსანდრეს უწოდებენ, არის „ისკანდერ ჟუნანი“. იგი წმინდა მუჰამედზე რვაას ოთხმოცდაროი წლით ადრე დაიბადა ამ ქალაქ იზმითში. მაგრამ ფილკუსის ძე ისკანდერი რუმელიის ქალაქ კავალაში დაიბადა. ბერძენთა სიტყვით, ამ ქვეყნიერებაზე ოთხი ისკანდერი დაბადებულა. მაგრამ იზმითში დაბადებული ისკანდერი დიდგავლენიანი ფაღიშაპი გახდა, იზმითი ააყვავა და მტკიცე ციხე ააშენა, რომელიც სტამბოლის მსგავსი ყოფილა. ახლა შენობის ნანგრევები და კედელ-ბურჯები ჩანს. ბერძენთა ისტორიებში ქალაქ იზმითს ისკანდერის მაკედონია ეწოდება. ისკანდერი ივლისის თვეში ზაფხულს ატარებდა ხოლმე სტამბოლის პირდაპირ მდებარე ჩამლიჯას მთებში. ის კი არა და „უსქუდარი“ ისკანდერიც დამახინჯებული გამოთქამა. ისკანდერმა იზმითის აღმოსავლეთით მდებარე საფანჯას ტბა გააპო და იზმითის ყურეში გადმოიღვრა. მდინარე საქარიასა, შავ ზღვასა და იზმითის ყურეს შორის კოჯაილ და იზმითი კუნძულივით დარჩენილა. შემდეგ სტამბოლის ხელმწიფე ქოშტანტიშმა საფანჯას ყურე გადაკეტა და იზმითი კუნძულობიდან გაათავისუფლა. მაგრამ ოსმალებმა თუ მოისურვეს, საფანჯას ტბას იზმითის ყურეში გადაუშევენ და ერთი კანთარი შეშა ხუთი ახჩა გახდება და ერთი ფიცარი — ორი ახჩა. იზმითის ყველა გემი თვით ღუზჯეს ბაზრამდე მიადწევს და იგი ნავსადგურად გადაიქცევა.

იზმითის ციხე, რომელიც ბერძნების ხელში იყო; 831 (1428)⁶ წელს ორხან-ყაზის დროს დაპყრობილ იქნა. რადგანაც მისი აღება ძალზე გაჭირდა, დაპყრობის შემდეგ ალაგ-ალაგ დაანგრიეს. ეს იმიტომ მოხდა, რომ ურჯულოთათვის სურსათი გადაეჭრათ და ციხის დაბრუნების სურვილი დაჰკარგოდათ. ამჟამად ნანგრევების ნაშთად ზღვის ნაპირზე დარჩა ოთხკუთხა, ერთკარიანი დიდი კოშკი. თუმცა ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს, შიგნით გემების მოწყობილობითა და ხე-ტყით არის სავსე. ორხანს ამ ციხის დასაპყრობად პირველად

კოჯა-ბეი დაუნიშნავს სარდლად და უბრძანებია: „ნებას გაძლევ! წადი, გასწი“-ო. „იზმიტიც“ ასეა დამახინჯებული გამოთქმა „იზნიმ ვით“-იდან⁷, ამბობენ. ზოგიერთები კი „აზმაგითს“ ან „ეზმეგითს“ უწოდებენ. დაპყრობის შემდეგ ისევ კოჯა-ბეი გახდა სარდალი და კალიფუს ვილაიეთი რომ დაიპყრო, სახელად კოჯაილმ დაერქვა. როდესაც სულთან მეჰმედ-ხანს ფათიჰმა ანატოლიის ვილაიეთები⁸ აღწერა, იზმიტიც ანატოლიის ერთ სანჯაყად ჩასწერა. ჩვენ დროს იგი სამთულიანი ვეზირების არფალიკად ეძლეოდათ ხოლმე⁹. ფადიშაჰის მხრიდან 26526 ახჩა სამეფო სახასო, 35 ზეამეთი, 187 თიმარი აქვს და ჰყავს ჩერიბაში, ალაიბეგი. ყადის თანამდებობა სამას ორმოცდაათი ახჩისაა. ყახას წლიური შემოსავალი ხუთას ყურუშს შეადგენს. ფაშის შემოსავალი წელიწადში ოცი ათას ყურუშს აღწევს. კეთილმოწყობილი და გაშენებული უზარმაზარი ქალაქია. დიდი ნაესადგური აქვს. ზღაპრულად მდიდარი ვაჭრები ჰყავს. ერთი იანიჩართა სარდალი, ერთი სიფაჰიების ქეთხუდა, ერთი მუფთონ, ერთი ნაკიბ ულ-ეშრაფი ჰყავს. წარჩინებულები და დიდებულები ბევრია. უმეტესობა ხე-ტყით მოვაჭრეები არიან, რომლებიც ნაირნაირი აბრეშუმის ქსოვილებს იცვამენ. ოთურაკი და კორუჯუ იანიჩარებისაგან შემდგარი დიდებული ამაღა ჰყავთ. ამ ქალაქს სულ სამი ათას ხუთასი საუცხოოდ მორთული, მოკაზმული, სართულებიანი, ვენახებიანი, ბაღებიანი, კეთილმოწყობილი და დამშენებული წითელი კრამიტით დახურული სახლი აქვს. დიდებულ სასახლეთა შორის ყველაზე კარგად მოვლილია ბაღდადის დამპყრობ სულთან მურად მეოთხის სასახლე, რომელიც ბაღიან-ყვაგილნარიანია. უზარმაზარი სასახლეა. მის ასაწერად ენა უძლურია. ამჟამადაც ფადიშაჰებს ეკუთვნით. მეზაღე და ორასამდე მცველი ბოსტანჯი ჰყავს. განთქმულია ფაშას სასახლე, ალთინთოფოღლუს სახლი, სარდალ სოლაკის სახლი. ქალაქში ოცდასამი უბანია. სამი უბანი ქრისტიანებისაა და ერთი უბანი — ებრაელებისა. ოცდასამი ჯამე აქვს. ყველაზე ძველია სავაჭრო რიგებში მდებარე, ერთმინარეთიანი, გადახურული ნათელი ჯამე — მაჰქემე ჯამე. იგი სულთან სულეიმან-ხანის ვეზირმა ფერთეე-ფაშამ ააშენა, როდესაც შვიდი წელი აქ განმგებლად იყო. სწორი და შემკული, მშვენიერი ჯამეა. ხუროთმოძღვარ კოჯა მიმარ სინანის¹⁰ მიერ არის აშენებული. ამას გარდა, ხუროთმოძღვარ სინანის აშენებულია მეჰმედ-ბეის ჯამე, ალა ელ-დინ-ბეის, აბდ უს-სელამ-ბეის ჯამეები. მეჩეთებიც აქვს. ჰადისების სახლი და ყურანის საკითხავი სახლი არა აქვს. აბანოებიდან [ცნობილია] ფერთეე-ფაშას აბანო, რომელსაც აქვს კარგი წყალი და ჰაერი, მშვენიერი შენობა; გასახდელი და მექისეები ჰყავს. რუსთემ-ფაშას აბანოც ხუროთმოძღვარ კოჯა მიმარ სინან-ალას ნახელავია.

მისი ფუნდუკებიდან ყველაზე დიდებულია ფერთევე-ფაშას სას-
ტუმრო სახლი. გამვლელ-გამომვლელი მგზავრებისათვის სამოც-
დაათბინიანი სასტუმროა ქვით ნაშენი, თალ-გუმბათიანი და ტყვიის სა-
ხურავიანი. ფუნდუკებს||გარდა, ნავსადგურის თავში ხე-ტყისა და სხვა 65
საქონლის სულ ორასამდე საწყობია. სავაჭრო რიგები ათას ასი სახე-
ლოსნო დუქნისაგან შედგება. ორმოციც მოხატული ყავახანაა, რომ-
ლებიც ცნობილია უსინათლო კაბუკებით. ამ ქალაქს ქვით აშენებული
დახურული ბაზარი არ აქვს, მაგრამ ვაჭრების ფუნდუკებში ყოველ-
გვარი ძვირფასი ნივთი იშოვება. ხონტქრის სასახლის მახლობლად სა-
ხელმწიფო გემსაშენია.

ქალაქის ყველა სახლი მაღალ ფერდობებზეა აშენებული და მა-
თი სარკმელები სამხრეთით, ზღვას გადასცქერის. ქუჩები მთლიანად
თეთრი ქვაფენილით არის დაფარული. მათი სახლების უკანა მხარეს
მთებია. მთებზე ბაღები აქვთ. რადგანაც მშვენიერი ჰავა აქვს, მისი
მოსახლეობა ჯანმრთელი და მაგარია. სახის ფერიც თეთრი აქვთ.

ამ ქალაქის სანაქებო საქმელები და სახმელები: უპირველესად
ყოვლისა, მის აღმოსავლეთ მხარეს არსებულ მთებს „აღაჯ დენიზის“
(ხეების ზღვას) უწოდებენ. შიგ კაცი დაიკარგება. ისეთი ცამდეა-
ტყორცნილი, დიდი ხეებია, რომ მათ ჩრდილში ათი ათასი ცხვარი
აფარებს თავს. უსახლგრო და უსიერა ტყით დაბურული მთებია,
რომლებშიც მზე ვერ ატანს. ამ მთების ხეივნებში ნაირ-ნაირი ფიცრე-
ბის დამამზადებელი სახერხი წისქვილებია, რომლებსაც წყლით აბ-
რუნებენ. ამ ტყეებში ორმოცდაათი არშინის სიგარძე საანთო ხეებს
სჭრიან. რუმელიისა და ბალვანის მორები განთქმულია. იმ ადგილას,
სადაც იზმითის ყურეს დასასრულია, ზღვის ნაპირზე მარილსაზღელია,
რომელიც ფრიალ განთქმულია. რადგანაც მისი მარილი მეტად გემ-
რიელია, ამიტომ [ქალაქს] ცალკე ემინი ჰყავს მარილისა. წყალი, რო-
მელიც ქალაქში და ჯამეებში წყაროებიდან გადმოდის, უკვდავების
წყალს ჰგავს და იგიც განთქმულია. თეთრი ბალი და წითელი ვაშლიც
ცნობილია.

სალოცავი ადგილები: ქალაქის დასავლეთ მხარესაა შეის ზადე-
ეფენდი. ბაირამ-ფაშას შეიხი იყო. პელვეთის სექტის წინამძღვარი და
დიდი მეუფე იყო. ალქიმის მეცნიერებაშიც კი სრულყოფილი და
ზუსტი იყო. ყველა მწირს უწყალობებდა ტანსაცმელსა და საჭმელს,
თუმცა მას ასეთი დავალება არ ჰქონდა.

ამ ქალაქში ჩვენ ნათესავ კულოლლუ მეჰმედ ჩელების სახლში
ათი დღე მოვილხინე და მრავალ ამხანაგსა და მეგობარს გავეცანი.

იქ ისევ გემში ჩავსხედით და ზღვის გაღმა მხარეს სამი მილის
მანძილზე მდებარე ნავსადგურ||ბაშ-ისქელეში მივედით. იქ ისევ ჩავ- 66

ჯექი გემში და ოცდაათი მილის მოშორებით მდებარე სადგურ დილ-ისქელესიში მივედი. მოპირდაპირე ნაპირზე რომ არის „გეზუნდილი“ ან ქექბუზა დილი, იგი სკუტარის მხარესაა. ეს კი ჰერსეჟის მხრიდან მართლაც რომ ზღვაში შეჭრილი ენაა.

„დილი“-ის წარმოშობის მიზეზი: არსებობს გადმოცემა, რომ ორ-ხან-ყაზის ხანაში ერთი მსოფლიო მოგზაური დერვიში მოვიდა აქაურ მეზღვაურებთან და უთხრა: „შვილებო! გადამიყვანეთ გალმა ნაპირ-ზე“-ო. მათ არ გადაიყვანეს. და წავიდნენ. იმ მცოდნე და საქმიანმა დერვიშმა კალთა მიწით აივსო, „ჩვენ, ღვთის ნებით, გალმა ისეც გადავალთო“ თქვა და მიწას კალთიდან ზღვაში რომ ჰყრიდა, ზღვა ხმელეთად იქცოდა და ამრიგად უკან მიჰყვებოდა გემს. მეზღვაურებმა ეს ამბავი რომ ნახეს, შეევედრნენ: „შეგვიწყალე, მეუფეც! ყურეს ნუ ამოავსებ და ლუკმა პურს ნუ წაგვართმევ. სტამბოლიდან იზმიტში გემები ვეღარ შემოვლენ. მოიღე სიყეთე, აქაურობა გემებისათვის გვჭირდებაო“. მინაც თორმეტი ათასამდე ნაბიჯი რომ გაიარა ზღვაში და მიწით ამოავსო, გემზე ავიდა. ახლა ამიტომ უწოდებენ დილს (ენას). წვრილი, ქვიშიანი კონცხია. წმინდა დერვიშმა კი, როდესაც გალმა ნაპირზე გავიდა, სასწაულის გამჟღავნებისათვის თავისი წმინდა სული ღმერთს ჩააბარა. დასაფლავებულია ქექბუზა დილის მახლობლად და იმ ადგილს უწოდებენ „დილი ბაბა-ღედეს“ — ღმერთმა გააბატონოს საიდუმლოებანი ამ წმინდანისა. ამ ჰერსეჟ დილის კონცხზე ერთი დიდი ფუნდუკია. გამკლელ-გამომკლელი მგზავრებისათვის ღიაა, ყველა აქ ათევს ღამეს და გალმა მხრიდან ნაკების მოსვლას ელოდება. რადგანაც იგი აშენებულია სულთან მეჰმედ ფათიჰის ვეზირ ჰერსეჟ-ოღლუ აჰმედ-ფაშას¹⁰ მიერ, მას „ჰერსეჟ დილის“ უწოდებენ. ასეთი კონცხია. შემდეგ, ამ კონცხთან აფრა გავშალეთ და ყარა იალოვას ციხეს მივადწიეთ.

ყარა მალოვას ციხის აღწერა: ციხე და ქალაქი ბიზანტიელი მთავრის აშენებულია. რადგანაც იგი ოსმან-ყაზის ბრძანებით დაიპყრო ყარა მალოვაჩ-ოღლუმ, ყარა მალოვას უწოდებენ. რადგანაც მისი დაპყრობა მეტად გაძნელდა, ციხე დანგრეულია, მაგრამ მისი საძირკველი ჩანს. სულთან ილდირიმ-ხანის დროს ბრუსის სანჯაყის მმართველობაში ჩაიწერა. ასორმოცდაათხინიანი ყაზაა. იანიჩართა სარდალი და სუბაში ჰყავს. ქალაქში სულ შვიდასი სახლია. შვიდი მეჩეთი აქვს, ერთი აბანო, სამი ფუნდუკი და ორმოცი-ორმოცდაათი დუქანი. კეთილმოწყობილი დაბაა, რომელიც ზღვის ნაპირას მდებარეობს. მძიმე და ხაშმიანი ჰაერი აქვს. ბევრია მაწონი. მისი ყოველნაირი ხილი სანაქებოა. აქ ურმებზე დავსხედით და სამხრეთისაკენ ხუთი საათის მგზავრობის შემდეგ მივედით ჯიჰანუმას თბილ წყაროებთან.

გიჰანუშას თბილი წყაროები: უდაბურ მთიანეთში ისეთი ხშირი ტყეა, რომ სრულიად ვერ ატანს მზე და მისი ყოველი კუთხე სალოცავ ქოხს წარმოადგენს. ორასზე მეტი კარავია. ჩვენც ჩვენი კარავი ერთ კუნძულში გავშალეთ და საუბარი დავიწყეთ. ზემოთ აღწერილ დილის მიდამოებში თბილი წყაროებია, რომლებიც იანკო ზენ მადიანის დროსაა აშენებული.

თბილი წყაროს აშენების მიზეზი: იანკოს ქალიშვილს ხელზე ქეცი გაუჩნდა, წარბ-წამწამი გასცივიდა, თმა გაეწეწა, დაავადდა და დაძაბუნდა. ბოლოს, როდესაც არაფერი ეშველა და ექიმებმა ხელი აიღეს, ჰაერის გამოსაცვლელად იგი სტამბოლიდან ამ მთებში მოიყვანეს. აქ რომ ხეტიალობდა. ამ თბილ წყაროს წააწყდა და დალია. რამდენიმე დღეში ქეცი შავად დაეწვა, აეზრცქენა და ჩაუქრა. გოგომ გაიგო, რომ ამ წყალს რაღაც თვისება აქვს. ყოველდღე მოდიოდა, წყალსა სვამდა და ბანაობდა. ორმოც დღეში სხეული თეთრი მარგალიტივით გაუხდა. მამამის იანკოსაგან მოსულმა კაცებმა ქალიშვილი რომ ნახეს, იანკოს ახარეს. ისიც თავისი ქალიშვილის სანახავად ამ სამკურნალო ადგილას მოვიდა. ქალიშვილი რომ ნახა, ღმერთი აღიდა. ამ თბილ წყაროზე ათი გუმბათი ააშენებინა, მრავალი ნაგებობა და საქველმოქმედო დაწესებულება ააგო. ამჟამად მისი ორი გუმბათი ჩანს. ერთი გუმბათის ქვეშ მშვენიერი და დიდი აუზია. მისი წყალი ძალზე ცხელია. ცივი წყალი თუ დაემატება, განელდება და ფრიალსასარგებლო წყაროა. ყოველ წელს ბლის მწიფობის დროს ამ თბილი წყაროს გამოისობით თითო მთა საამურ ადგილად გადაიქცევა ხოლმე.

აქ სრული ერთი კვირა სიამტკბილობაში ვიყავით. ისევ ურმებზე დავსხედით და 5 საათში მივედით ციხე სამანლიში. რადგანაც იგიც ოსმან-ყაზნის ხანაში სამანლი-ოღლულდ წოდებული სარწმუნოებისათვის მებრძოლის მიერ არის დაპყრობილი, სამანლნის (ჩალიანს) იუწოდებენ. ღვთის ნებით, ჩალაც ბევრია. ზღვისპარზე დანგრეული ციხე აქვს. ასორმოცდაათსახლიანი, ვენახებიანი, ბაღებიანი კეთილმოწყობილი დაბაა. ერთი ჯამე. სამი მეჩეთი და რამდენიმე ღუქანი აქვს. მისი ნაპიე ძალოვანა. ამის ჰაერიც მძიმეა. აქ ხომალდში ჩავსხედით და ოცი მილის მანძილზე მდებარე კუნძულ ჰეიბელიზე მივედით. გარეშემოწერილობა ათი მილია. ვენახებიანი, ბაღებიანი, სიცოცხლის წყალის ჰეიბიანი, ქრელი კურდღლებით [ცნობილი] კეთილმოწყობილი კუნძულია, რომელიც მაშინ აღვწერე, როდესაც ბრუსაში მივდიოდი.

აქედან ექვსი-რვა მილის მოშორებით მდებარე კუნძულ თავშანლნისთან მივედით. კეთილმოწყობილი არაა. გარეშემო თერთმეტი მილია. დანარჩენი კუნძულების თხები აქა ჰყავთ. რადგანაც აქ ბევრია

კრელი კურდღელი, მას „თავმანღმ ადას“ (კურდღლიან კუნძულს) უწოდებენ. ამ კუნძულზე ხარობს კურდღლისცოცხას ხე.

აქედან ავიყარებით, ნიჩბები მოვეუსვით და რვა მილის მოშორებით მდებარე კუნძულ ბურგაზთან მივედით. იგი სულთან მეჰმედ ფათიჰს დამორჩილდა სტამბოლის დაპყრობის დროს. მისი ციხე ზღვისპირას მდებარეობს, ციცაბო კლდეზე. ოთხკუთხა, მტკიცედ ნაგები პატარა ციხეა. კუნძულის გარეშემოწერილობა თერთმეტი მილია. მოსავლიანია. რადგანაც ციხე აქვს, თურქულად „ბოლაზ ადასი“-ს ან „კალე ადასი“-ს უწოდებენ. ვენახებიანი, ბაღებიანი, უკვდავების წყლის ჭებიანი სამასამდე სახლი აქვს. ესეც ბოსტანჯი-ბაშის განმგებლობაშია და ერთი იანიჩართა მასაკჩი ჰყავს. მოსახლეობა ბერძნებია. კეთილმოწყობილი ეკლესია აქვთ. თხა და კურდღელი ძალიან ბევრია. მის მთებში ბალვენახს თვლა არა აქვს. მცხოვრებლები მდიდარი მეხომალდეები არიან. მანვანი თავის ისტორიაში წერს: „ერთხელ, იანკო ბენ მადიანის შემდეგ, ესპანეთის გიჟურებმა სტამბოლი დაიპყრეს. დაარბიეს და გაძარცვეს. ტაძარ აია სოფიას ძვირფასი საეკლესიო ნივთები, მრავალი ათასი განძეული და თვალ-მარგალიტი წაიღეს და კემეზში დატვირთეს. ესპანეთში რომ გარბოდნენ. ღვთის ნებით, დიდი ქარაშხალი დაატყდათ თავს; ამ კუნძულეს შორის ზღვას ტალღებისაგან შვიდასამდე გემი ნაფოტებად იქცა და მეზღვაურები დაიხრჩვენენ. შემდეგ ამ კუნძულეს მცხოვრებლებმა ჩაძირული სიმდიდრე ამოიღეს და კარუნის საუნჯის¹¹ მფლობელები გახდნენ. აი, ეს არის მიზეზი იმისა, რომ ამ კუნძულის მცხოვრებლები დღემდე ასე მდიდრები არიანო“.

69 აქედან 16 მილის მოშორებით მდებარე კუნძულ კინალიზე მივედით. ამ კუნძულის გარეშემოწერილობა რვა მილია. კეთილმოწყობილი კუნძულია. ასამდე სახლი და მთებში ბალვენახი აქვს. ნათესებიც აქვთ. ერთი მონასტერია.

აქედან ათი მილი გავიარეთ და კუნძულ კიზილ ადაზე მივედით. ესეც აყვავებული კუნძულია. გარეშემო ოცი მილია მისი ზომა. ორასამდე ბერძნის სახლი ღვას. რადგანაც მიწი მთები წითელია, მას კიზილ ადას უწოდებენ. სკუტარის მიწებთან ახლოსაა. ქრისტიანული ტაძარი, ბალ-ვენახები და ოთხივე მხარეს თევზის საჭერი ოჩხები აქვს. ამგვარად, შვიდიოდე დიდი და პატარა კუნძულია. ყველა ისინი ბოსტანჯი-ბაშის განმგებლობაშია და კაფუდან-ფაშას ეიალეთია, რომელიც მას სახასოდ აქვს გამოყოფილი. მისი თანაშემწეები არიან სუბაში და თითო იანიჩართა მასაკჩი. ეს შვიდი კუნძული სტამბოლიდან თვრამეტი მილის მანძილზე მდებარეობს. იზმიტის ყურესა და მალოვას შორის გამწკრივებული კუნძულებია. მე, მწირმაც, ამ შვიდ კუნძულს შორის შვიდი დღე ვიმოგზაურე და დაეთვალიერე. ბოლოს,

მერვე დღეს, ხელსაყრელ ამინდში სტამბოლში შევედი ოდუნის კარით. დედ-მამას შევხვდი, პატიოსანი ხელები დაუვუკოცენ და იზმითიდან ჩამოტანილი საჩუქრები მივართვი. ლოცვა-კურთხევა მერგო წილად.

ცოტახანს სტამბოლში მრვილბინე. ამასობაში ჩემი პატივცემული მამის ნაშვილები ქეთენჯრ ომერ-ფაშა ტრაპიზონის ვალი გახდა. მამაჩვენამაც მე, მწირი, ომერ-ფაშასთან¹² ერთად ქეთხულად გამაგზავნა ტრაპიზონში.

XXVII

ათას ორმოცდაათი (1640) წლის ჯუმაღა პირველის პირველში
(19.VIII) ბათუმისა და ტრაპიზონის ეპისკოპოსსაან ჩვენი
გასვლა და მგზავრობა

უპირველეს ყოვლისა, ყველა მეგობარს გამოვეთხოვეთ, უნკაფანში ტრაპიზონელი ფირთილ-ოღლუს ჩვეულებრივ კარამურსალ გემში ჩავსხედით და სამხრეთის ქარით სამ საათში აენიქოას მივალწიეთ. ეს დაბა დაწვრილებით არის აღწერილი პირველ ტომში. რადგანაც ამ ქალაქის ორცხოვნილა განთქმულია, ვიყიდეთ ხუთასი კანთარი ორცხოვნილა და სურსათი, ათი ნავი საბალასტო მიწა და ისევ სამხრეთის ქარით შვიდ საათში კავაკის ციხეს მივალწიეთ. ეს ქალაქიც პირველ ტომშია აღწერილი. აქ ერთ დღეს გავჩერდით. შემდეგ ღუზა ამოვიღეთ და მშვენიერ ამინდში შავი ზღვის სრუტით ღია ზღვაში გავედით. ანატოლიის ნაპირებს ჩავუარეთ, სამი მილი გავიარეთ და ირვას ნავსადგურში მივედით.

ირვა: კოჯაილს სანჯაყის ფარგლებში ნაპიე და სასუბაშოა. ნავსადგურთან არის ერთი ჯამე, ერთი ფუნდუკი, ორმოცი-ორმოცდაათი საწყობი, ასი ბაღ-ვენახიანი და კრამიტით დახურული სახლი. სამხრეთი და აღმოსავლეთი მხარე ვენახებისა და ბაღების ტყვეს წარმოადგენს.

აქ წყალი მოვიმარაგეთ და ისევ ანატოლიის სანაპიროებით, უქარო ამინდში ნიჩბების მოსმით 36 მილის მანძილზე დაბა შილეში მოვედით. აქაურობა ყაზაა კოჯაილს მიწაზე და ფაშის სახასოა. იანიჩართა სარდალი ჰყავთ. ექვსასამდე კეთილნაშენი, კრამიტიანი კოხტა სახლით არის დამშვენებული. ყოველი სახლი ბაღ-ვენახიანია. ნავსადგურის თავში კრამიტიანი და ერთმინარეთიანი ჯამეა.

აქედან დაბა ქეფქენში ჩავედით. ამასაც აქვს აბანოები, ფუნდუკები და ღუქნები. მაგრამ მასავით აყვავებული დაბა არ არის. კოჯაილს ნავსადგურია.

აქედან ასი მილი გავიარეთ და ქერფეს კუნძულს მივალწიეთ. პატარა კუნძულია. ქალაქი და სახლი არ აქვს. კოჯაილის მიწების სიახლოვეს მდებარე ერთი პატარა კუნძულია. იმავე კოჯაილის საზღვრებში არის დაბა კანდირა. აქაურობა კუნძულიდან 4 საათის სავალზეა. მისი მთები ბალ-ვენახიანია; კეთილნაშენი დაბაა ჯამეთი, ფუნდუკით, აბანოთი და პატარა ბაზრით. აქედან გზა განვაგრძეთ და მდინარე საქარიის შავ ზღვასთან შესართავი ადგილი გავიარეთ.

მდინარე საქარია: ქუთაჰიას მთებიდან გამოდის, იზმითს დაქვემდებარებულ გივეს და სხვა დაბებს გაივლის და ამ დაბა ქერფეს სიახლოვეს შავ ზღვას ერთვის.

71 || აქედან ისევ პირქარით ახჩაშარში მოვედით. აქაურობა სავოევოღოა. 150 ახჩიანი ყაზაა. იანიჩართა სარდალი ჰყავს. ძველ დროს მშვენიერპაიანი დიდი ქალაქი ყოფილა. აჰმედ-ხანის დროს წყეული ურწმუნო კაზაკების თავდასხმით არის გადამწვარი. ამჟამად ექვსასი ბალ-ვენახიანი სახლია თურქებისა. ბაზრის შუაგულში შეუღარებელი მიზგითი აქვს. ამ მხარეში მეჩეთის მაგივრად მიზგითს ამბობენ. სხვა მეჩეთები და ორმოცი დუქანიც არის. დახურული ბაზარი არაა. ერთი აბანო და სამი ფუნდუკი აქვს. ძველად ერთ-ერთი მათგანი ტყვიით გადახურული დიდი ფუნდუკი ყოფილა. ამჟამად დაბა მაინცდამაინც დასახლებული და დამშვენებული არ არის. ქალაქ ბოლუს ნავსადგურია ზღვის პირზე თავიდან ბოლომდე 70 საწყობია; ყველა ისინი ყავრითა და ფიჭვის ფიცრებით არის სავსე. ამ ქალაქის სამხრეთ და აღმოსავლეთ მხარეს მთებია და ამიტომაც მისი ჰავა საღიაა. აქედან შავი ზღვის ერეგლიში მოვედით.

ჩობან-კულეს აღწერა: ციცაბო კლდეზე [აღმართული] მშვენიერი ციხეა, მაგრამ ციხისთავი და მეციხოვნეები არა ჰყავს. ციხის სიახლოვეს მისი ამშენებლის გამოსახულებაა ამოკვეთილი თეთრ ქვაზე და კაცს ეგონება ცოცხალიაო. აქედან გავიარეთ მდინარეები: ფილიოსი, თუფადარი და ბართინი.

მდინარე ბართინი: დიდი მდინარეა. ეგვიპტის გემები იტვირთებიან და მიდიან. ბართინის მთებიდან გამოდის.

ბართინის ციხე: გენუელების აშენებულია. ყურეს ბოლოშია 18 მილის მანძილზე შიგნით. ბართინიდან ჩრდილოეთისაკენ 18 მილი გავიარეთ და ამასრას მივალწიეთ.

ამასრას ციხე: ბიზანტიის კეისრის აშენებულია. პირველად კასტამონის მფლობელ დანიშმენდიანების ხელში გადავიდა, შემდეგ — ოსმალების ხელში. ბოლუს სანჯაყში შედის და სავოევოღოა. მისი ციხე ზღვის პირზე მდებარე მაღალ გორაკზე, სწორკუთხა ფორმის, გრძლად გაჭიმული მტკიცე და მიუვალი სიმაგრეა. თუმცა რამდენჯერ

მე დაესხნენ თავს ამ ციხეს რუსები, გამარჯვებას მაინც ვერ მიაღწიეს და გაწბილებულნი და დამარცხებულნი გაბრუნდნენ. თხროლი არ აქვს, მაგრამ ციხისთავი, მეციხოვნეები, 150 ახჩიანი ყაზა და იანიჩართა სარდალი ჰყავს. ციხეში ჯამე||და მეჩეთიც არის. სხვა შენობები არაა. შესანიშნავი ბაზარი აქვს. სინოპის ციხე ამასრას აღმოსავლეთით მდებარეობს. მათ შორის მანძილი ხმელეთით ხუთი კონაკია და ზღვით — ასი მილი. ამასრა შავი ზღვის ერეგლის აღმოსავლეთით არის. მათ შორის მანძილი ხმელეთით ოთხი დღის სავალია და ზღვით — ორმოცდაათი მილი. ამ ქალაქის ვენახი და ბაღი, მრავალნაირი ხილი, მშვენიერი ქალ-ვაჟი ქვეყნიერებაზე განთქმულია. ქალაქის ორ მხარეს, აღმოსავლეთით და დასავლეთით, ორი დიდი ნავსაყუდელია, რომლებიც რვა ქარისათვის უშიში, საუკეთესო საყუდელი და რჩეული ნავსადგურებია. მშვენიერია ჰავა იმ არემარისა, რომელიც აღმოსავლეთით მდებარე ნავსადგურს აკრავს; მშვენივრად ნაშენი და მიმზიდველი აბანო აქვს. ნავსადგურთან საწყობებია. გავიარეთ მდინარე კიუ, რომელიც საზღვარია ბოლუსა და კასტამონის სანჯაყს შორის. აქედან გიდუზის ნავსადგურამდე ორმოცი მილია. იქიდან ნავსადგურ გერინჩეს გავლით ქერფეს კონცხს ჩავუარეთ. იგი სინოპივით ვიწრო კონცხია — შვიდი მილია. მის კლდეებზე სამაგალითო წარწერებია. ინე-ბოლუში მივედით.

ინეზოლუს ციხის აღწერა: გენუელების აშენებულია. დანიშნენ-დიანთაგან ოსმალთა ხელშია გადმოსული. სასუბაშოა კასტამონის მიწაზე. 150-ახჩიანი პატიოსანი ყაზაა. იანიჩართა სარდალი, ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს. მისი ციხე ზღვის პირას მდებარე ხუთწახნაგოვანი და ისეთი მტკიცე რაბათია, რომ ენით გამოთქმა შეუძლებელია. იგი კასტამონის ნავსადგურია. კასტამონიამდე ორი დღის სავალზე ნავსადგური არ არის — ღია ადგილია. აქედან ავიყარენით. არახელსაყრელ, პირქარიან ამინდში ნიჩბები მოვეუსვით და გზას გავუდგქით. მეზღვაურებთან ერთად დიდად გავბეზრდით. თანდათან გამოჩნდა სინოპის კონცხი. ღუზა ჩავუშვით სოფელ შათირის წინ, რომელიც დღის სავალის ბოლოა. მგზავრები გარეთ გამოვიდნენ. იგი დაბის მსგავსი, კეთილნაშენი სოფელია. კასტამონის მიწაზეა. რადგანაც მისი მაღალი მთები ტყით არის შემოსილი, სამშენებლო ხე-ტყე უხვდაა. აქ დიდი ხომალდები შენდება. მოსახლეობა ყველანი ხუროები არიან.

აქედან ჩრდილოეთისაკენ ისევ ზღვის ნაპარ-ნაპირ 60 მილი რომ გავიარეთ, სოფელ ისთეფანში||მოვედით. ეს არის ზღვის პირზე მდებარე, ბალ-ვენახიანი, კასტამონის სამფლობელოში მყოფი, დაბის მსგავსი დიდი სოფელი. ყველა სახლი კრამიტის მაგივრად ფიქალით

არის დახურული. იქიდან გზა განვაგრძეთ და სინოპის ციხეს მივღ-
წით.

ძველი და მშვენიერი ქალაქის, ანუ სინოპის ციხის აღწერა: ჰიჯ-
რით 92 (711) წელს ომაელ სულეიმან ბენ აბდ ულ-ჰაკის დროს² ომარ
ბენ აბდ ულ-აზიზმა, როგორც კი დაუპყრობლად დაბრუნდა სტამბო-
ლის გარემოცვის შემდეგ, ამ ადგილს ალყა შემოარტყა და იმედ-
გაცრუებული დარჩა. შემდეგ ხანებში იგი ბიზანტიელებისაგან და-
იპყრო კასტამონის მბრძანებელმა ულუ-ბეგმა. 796 (1354) წელს ილ-
დირიმ ბააზეთ-ხანის მიერ იქნა ალყაშემორტყმული და მიუხედავად
იმისა, რომ მეტად ძლიერი და მტკიცე ციხე იყო, მესამე გარემოცვის
დროს გახდა შესაძლებელი მისი დაპყრობა. კასტამონის ვილაიეთში
[გადასახლებსაგან] თავისუფალი, შეღავათიანი, აცწერილი და ძვე-
ლად გაცემული ზეამეთია. ციხისთავი, სარდალი. მეციხოვნეები, სა-
მასახჩიანი ყადის ადგილი, ნაკიბ ულ-ემრავი, მუფთი, წარჩინებულ-
ნი და დიდებულები ჰყავს. მოსახლეობის უმეტესობა ვაჭრები, ხუ-
როები და ზღვისა და ხმელეთის სოფდაგრები არიან. ნაწილი უბრალო
ხალხია, ნაწილი კი — უღემები და შეიხები. მოსახლეობის უმეტესო-
ბა ჩოხას, ფარაჯასა და ხალათს იცვამს. მცოდნე პირები ამ ქალაქს გა-
ნედის მე-17 სარტყელს მიაკუთვნებენ. მისი სამხრეთი და აღმოსავ-
ლეთი მხარეები მთიანია და მოლიანად ვენახებითაა დაფარული. კასტა-
მონია აღმოსავლეთის მხარეს სამი დღის სავალზეა. ეს ქალაქი შავი
ზღვის ანატოლიის ნაპირზე „სინოპის კონცხად“ ცნობილ კონცხზე
მდებარეობს. შავი ზღვის დასავლეთით, რუმელიის მხარეს ამ სინოპის
კონცხის საპირისპიროდ „გულფეზარ-სულთანის“ კლდეებია. სინოპი-
სა და გულფეზის კონცხს შუა თითქოს ერთი სრუტეა. სტამბოლის და
ტრაპიზონის ნაპირები ისევ ფართო ზღვებია. სინოპი სტამბოლიდან
ხუთასი მილის მანძილზეა. ეს ციხე სამსუენის დასავლეთითაა და მასა
და სამსუნს შორის ოთხი დღის სავალია. [სინოპის] ციხე მაღალ გო-
რაკზე მდებარე სამსართულიანი ძლიერი სანაპირო სიმაგრეა, რომე-
ლიც ბიზანტიის კეისრის შვილმა სინოპე მეფემ ააშენა. ძალზე მტკიცე
ქვის ციხეა. გარშემო კედლებზე ექვსი ათას ასი ქონგურია. კუმის კა-
რი, მეიდნის კარი, არსენალის კარი, ენიჯეს კარი, დაბახანის კარი და
შიდა ციხის ტერასებიანი კარი აქვს, რომელიც ქვეყანას დასცქერის.
ოღრუს კარი და ქვედა ციხეში ზღვისკენ გამავალი კარი აქვს. ყველა
ორფრთიანი რკინის კარია და ყოველი მათგანი||გაჩახჩახებულია. ციხე
სწორ ადგილზე დგას და მის ორ მხარეს ზღვა ეხეთქება. გრძლად გა-
კიმული სწორკუთხედის მდებარეობა აქვს. მაგრამ თუ ეუზთეფეს
მთიდან შევხედავთ, ალბორეტო გემის მოყვანილობის მტკიცე ციხედ
ჩანს. მისი ციხისთავი ზარბაზნის გასროლის მანძილზე თუ წავა ციხი-

დან, ქალაქელებს ხელში სამეფო ფირმანი აქვთ, რომლის ძალითაც იგი მოკლულ უნდა იქნას. ამის გამო ციხისთავი ციხეს ერთი ნაბიჯითაც ვერ სცილდება. სულთან აჰმედ-ხანის დროს კაზაკები ღამით მოულოდნელად დაესხნენ დავს ამ ციხეს, კიბეებით ავიდნენ კედლებზე და აიღეს. დიდვეზირი ნასუფ-ფაშა⁴ სიკვდილით იქნა დასჯილი იმისათვის, რომ მან ფადიშაჰს არ შეატყობინა ურწმუნოების მიერ ციხის აღების ამბავი. შემდეგ ციხე გათავისუფლდა, ორმოცდაათი მეციხოვნე ციხის ქვედა ნაწილში ჩადგა, მრავალი ყანთარი თოფისწამალი. ათასი ცალი დიდი და პატარა ზარბაზანი გამზადდა. იმ დროიდან მოყოლებული ყოველდღე ორას-ორასი კაცი ბოლუქების მეთაურებაა და ჩაუშებთან ერთად გათენებამდე უთვალთვალევენ და დარაჯობენ. დილის ნაღარების ნიშნის შემდეგ მორიგეები ასე დალაღებენ:

„ციხის სხულში გაისმის მისი მორიგის კენესა;

ბურჯის ქონგურიდან იძახის გული — ერთი ღმერთი!“

ამგვარად, ყოველდღე ბრძოლისათვის გამზადებული არიან. მიუხედავად იმისა, რომ რამდენჯერმე შემოარტყეს ალყა ურწმუნოებმა, მეციხოვნეებმა ზარბაზნის ცეცხლში და მახვილის კბილებში გაატარეს და ამოწყვეტეს. დიდება ღმერთს, მურად IV-ს დროიდან აღარ მოსულან. ქალაქში, ციხის გარეთ და მის შიგნით, 24 უბანია. ქრისტიანთა უბანი ზღვის პირას მდებარეობს. ათას ასამდე ხარაჯის გადამხდელი ურწმუნოა. ამათგან ასამდე კაცი გათავისუფლებულია ყოველგვარი [გადასახადისაგან], რადგანაც მათ ციხის მოვლა და შეკეთება ევალებათ. სულ ათას სამოცამდე ძველი, სართულებიანი სასახლეა. მათ სახლებს დასავლეთით, ზღვისაკენ აქვთ პირი მიქცეული. ციხეში არსებულ ყველა სამლოცველოს შორის უძველესია სულთან ალა ედ-დინის ჯამე. ტყვიის გუმბათიანი, ერთმინარეთიანი ჯამეა. სიგრძე სრული ასი ნაბიჯი აქვს. ისეთი მშვენიერი წმინდა ადგილი აქვს, რომ მისი მსგავსი არც ერთ ქვეყანაში არ არის. მიჰრაბი და მუეძინის კათედრა შემკულია.

სინოპის ჯამეს მინბარის აღწერა: ისეთი ნახელავი და შემკული ხელოვნების ნიმუშია, რომ მის სადიდებლად ქერობინთა გუნდიც უმწეოა, მაგრამ მე. მწირი, ძალას მოვიკრებ და ავწერ, თუმცა ეს ზღვაში წვეთი და მზის ნამცეცი იქნება. უპირველესად ყოვლისა, ხელოვან ოსტატს ეს სრულყოფილი მინბარი მარმარილოს ექვსი დაუმუშავებელი ნაპრისაგან შეუქმნია. თვალჩუბინმა და ყველაფრის მცოდნემაც გულდასმით რომ დაათვალიეროს, ქვების ერთმანეთთან შეერთების ადგილს ვერ შეამჩნევს. თითქოს ერთი მთლიანი, კოხტა მინბარია. მარმარილოს ოსტატს თავისი ხელოვნების ძალა გამოუჩენია და რაც დიდებულ ღმერთს დედამიწის ზურგზე მცენარეული და ყვავილები შეუქმნია, ამ მარმარილოზეა გამოხატული. მისი ბადალი მინბარი სხვა

75

არ არის ისლამის ქვეყანაზე. მხოლოდ ბრუსას დიდი ჯამეს მინბარი თუ იქნება და ისიც რამდენადმე. მაგრამ ამ მინბარის მოყვანილობა და კანზულობა დედამიწის არც ერთ დასახლებულ ადგილას არ არის. რადგანაც აქ მყოფი სამი ფენა ისლამურად და ბიზანტიურადაა ერთმანეთში გადახლართული, ნაოქები, კულულები, ნილოსის ლოტოსის, ასკილის სურათები ლამაზად არის მოხატული. ერთი სიტყვით, ზღვისა და ხმელეთის ყველა მოგზაური, ღირსეული ადამიანები და ყველაფრისმცოდნე ოსტატები ამ სანიმუშო მინბარს რომ ნახავენ, გაოცდებიან და აღიარებენ, ადამიანისათვის მიუწვდომელია მისი შეფასება; ეს მხოლოდ ალაჰის დიდებულ წმიდანთა შესაფერისი სასწაულთმოქმედებაა. ასეთი მომჯადოებელი, სასწაულის მსგავსი უბადლო მინბარია. რადგანაც ეს ლამაზი ჯამე ციხის გარეუბანშია, მრავალრიცხოვანი მრევლი ჰყავს, მლოცველებს იზიდავს და ძველი ტაძარია.

სულეიმანიეს ჯამე: ციხის შიგნით ცალმინარეთიანი, კრამიტით დახურული ჯამეა. ღენი ჯამე მოედნის კარის უბანშია. ამა სოფიას ჯამეც კრამიტით დახურული ძველი ტაძარია. ქეფელე ჯამე მოედნის კარის გარეთ არის. მეჰმედ-ალას ჯამე ციხის მინდორზეა: ესეც კრამიტითაა დახურული. კოხტად ნაშენი მინარეთი აქვს.

მეჩეთების აღწერა: ყაფანის მეჩეთი, არასთას მეჩეთი, შეიხის მეჩეთი, დემირლი-ოღლუს მეჩეთი, დაბახანას მეჩეთი, ყადის მეჩეთი, არსლან-ბეის მეჩეთი, ახალი უბნის მეჩეთი, მეიდან კაფის მეჩეთი, სასახლის მეჩეთი, ყუბად-ეფენდის მეჩეთი, თიბულას მეჩეთი, სეჟერანას მეჩეთი, ნავსადგურის მეჩეთი, ფუზვიდე-ეფენდის მეჩეთი, ფალიდე მუსტაფა-ეფენდის მეჩეთი. აი ესაა ის მეჩეთები და ჯამეები, რომლებიც ჩვენთვის ცნობილია.

აბანოების აღწერა: ზემო ბაზარში ორგანყოფილებიანი აბანოა. ქვემო აბანო ერთგანყოფილებიანია. განაპირა აბანოც [არის].

76

|| მედრესეები: სულთან ალა ედ-დინის მედრესე და სულ სამოცამდე პირველდაწყებითი სასწავლებელია ყმაწვილებისათვის. იმ დროს, როდესაც ჩვენ ქალაქს ვათვალიერებდით, ორი ათასამდე ღვთის სიტყვის ზეპირად მცოდნე მამაკაცი და ქალი, გოგო და ბიჭი იყო, რომელთა შესახებ წარჩინებულები მოგვითხრობდნენ და ამყობდნენ.

ერთი საქველმოქმედო სასადილო, ერთი ჰადისების სახლი და ერთი ყურანის საკითხავი სახლი არის. სულ ათას ოთხმოცამდე დუქანია. დუქნებში უხვადაა ძვირფასი ნივთები. აჭაური გამტკიცული და თეთრი პური ქებულია. მისი ყურე დახურულ ნავსადგურს წარმოადგენს; ძალზე ფართეა. ქარისაგან საიმედო თავშესაფარი, საუკეთესო სადგომია, სადაც ლუზა კარგად მაგრდება. შავ ზღვაზე ამაზე მშვენიერი ყურე არსად არ არის, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ბალაქალ-

ვას ყურეს. მაგრამ ამას მშვენიერი წყლები აქვს. ამ ქალაქის მშვენიერი ჰავის შედეგად ჰაბუეებსა და ქალიშვილებს სწორი ნაკვებები აქვთ.

სინოპის წმინდა ადგილების აღწერა: სეიდი ბილალ-სულთან და სუბჰან ხოჯა ციხეში [არიან დამარხული]. მწვანე აკლდამაში — ჯიჯი სულთანი; ალა ედ-დინის მედრესეში — ყადი-ბეი-სულთანი; ქვე-მთ — ბეჟირ ხოჯა; კუმის კარის [უბანში] — ემირზა-ეფენდი, მის მახლობლად — ჰამზა-ეფენდი; იქვე ახლოს — ემირ-ეფენდი — ღმერთმა გააპატიოსნოს ამ წმინდანების საიდუმლოება.

ქალაქის სამხრეთით ერთი განთქმული მაღალი მთაა, რომელსაც ბოზთეფე ეწოდება. უღრუბლო ამინდში გაღმა რუმელიაში მდებარე ქილგრადის მთები მოჩანს. ამ ბოზთეფეს მთაში ძალიან ბევრი მელა, ტურა, კვერნა და დათვია. ამ ქალაქში სამ დღეს ვისეირნეთ და დავათვალიერეთ; შემდეგ ისევ ხომალდებში ჩავსხედით და „ფინდიჯაკ აღზინდ“ წოდებულ ადგილას მოვედით. ამ ადგილას კეთილნამენი სოფლებია. ყველანი მეზღვაურები და ღურგლები არიან. შესანიშნავ ხომალდებს აშენებენ. აქედან ვიარეთ და კიზილ ირმაკის სადგურში მივედით. აქაურობა კასტამონის სანჯაყის საზღვარია. მის მთებში კეთილმოწყობილი სოფლებია. დიდი მდინარე კიზილ ირმაკი ამ ადგილას ერთვის ზღვას. ეს მდინარე ანკარის სანჯაყის მთებიდან გამოდის, ჩაშნიგიერ-ქაფტრუს, ოსმანჯიქის ციხეს ჩაუვლის, ჰაჯი ჰასანისა და თავსიეს ახლოს გაივლის და ზღვას წითელი სისხლივით ერთვის. ამიტომ უწოდებენ კიზილ ირმაკს. ძველი სახელწოდებაა ჰალისი. ამ ადგილების ზემოთ მდებარე მთებში წყლის ნაპირზე ციცაბო კლდეებზე ჩანს იემენური სარდინი. ხანჯლასა და დანის ტარიევით ნაჭრების პოვნა დავიწყეთ. ამ ადგილებში კახაკების შიშით აღარაა კეთილნამენი დაბები. აქედან ავიყარენით და ბაფრაში მოვედით.

ბაფრას აღწერა: ჰანიქის სანჯაყის მიწაზე სასუბაშოა. 150 ახჩიანი აყვავებული და სოფლებიანი ყაზაა. მთავარი სარდალი ჰყავს. სამსუნის სამხრეთ-დასავლეთით ერთი დღის სავალზე მდებარეობს. შავ ზღვასა და ბაფრას შორის ორი ფარსანგია. კიზილ ირმაკი ქუნან აბადის ნაპიდან აქეთკენ მოდის და ბაფრას დასავლეთით ჩაუდის. ბაფრას ახლოს ამ მდინარეზე ფიჭვის მორებისაგან ერთი დიდი ხილი აგებულა; ცისარტყელას მსგავსი, საოცარი, სანიმუშო ხილია. ბაფრას ორი ჯამე, ორი აბანო და ერთი მცირე ბაზარი აქვს. სახლები მთლიანად ხისაა. აქედან სამსუნში ჩავედით.

სამსუნის ციხის აღწერა: ბიზანტიის კეისრის შვილის, ჰერაკლის აშენებულია. შემდეგ სელჩუკიანმა სულთანმა ალა ედ-დინმა დაიპყრო და თავის სამფლობელოს შეუერთა. შემდეგ ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის ხელში გადავიდა. სავოევოდოა ჰანიქის მიწაზე. საემინოა. 150 ახჩიანი

პატროსანი ყაზაა. იანიჩართა სარდალი, ქეთხუდა, ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს. მაგრამ მუფთი და ნაკიბ ულ-ეშრაფი არა ჰყავს. წარჩინებულები და კეთილშობილები კი ბევრია. მოსახლეობა სულ მეზღვაურები და მეკენაფეები არიან. მდაბიონი არ არიან, მაგრამ უღვმა ბევრია. ყველანი შეძლებულობის მიხედვით თეთრ, ცისფერ, მაგრამ სუფთა ტანისამოსს იცვამენ. ეს ქალაქი სინოპის სამხრეთ მხარეს ძევს. მისი ციხე ზღვის პირას მდებარე, მტკიცედ ნაშენი, ქვის შენობაა. ერლათს დამპყრობის (სულთან მეჰმედ III) დროს⁵ რუსებმა ეს ციხე აიღეს და თუმცა მისი ზოგი ადგილი დაანგრიეს, შემდეგ ისევ შეკეთდა. მუსტოფი, ციხისთავი და მეციხოვნეები არიან ჩაყენებული. 70 კოშკი და ორი ათასი ქონგური აქვს. ამასიის წინ გამდინარე ჩარშამბა ბაზარის წყალი სამსუნის სამხრეთ-აღმოსავლეთით შავ ზღვას ერთვის. დიდი მდინარეა. რომელსაც ფონი არა აქვს. პირველად თოქათს ჩაუვლის, შემდეგ ამასიის პირდაპირ გაივლის, კიდევ მრავალ ქალაქს მორწყავს და სამსუნის პირას შავ ზღვას ერთვის. მის შესახებ ამასიელ და თოკათელ მცხოვრებლებს შორის უწმაწური გამონათქვამი არის გავრცელებული: „თოკათი...ს⁶ და ამასია სვამს“-ო. ქალაქ სამსუნის მდინარეს|| ქანაქარიზს უწოდებენ. გემრიელი წყალია. სახლები კრამიტისანი, ბაღ-ვენახისანია. მედრესე, საქველმოქმედო ნაგებობა და ჰადისების სახლი არ აქვს. ყმაწვილებს შვიდი სასწავლებელი აქვთ. ყურე არ აქვს — ღია ადგილია, მაგრამ ღუზის ჩაშვება მაინც შეიძლება.

სამსუნის სანაქებო ადგილები: აქაური მთის ველური ყურძენი და ბროწეულისფერი მსხლის მწნილი განთქმულია. რამდენიმე ათასი კასრით სტამბოლში მიაქვთ. რაც შეეხება გემის მისაბმელ კენაფის თოკებს, იმდენია, რომ აქედან შეიძლება მთელ ქვეყნიერებაზე გატანა. ქალაქი ყურეს მხარეს მდებარეობს; მთა, რომელიც ქალაქის სამხრეთითაა, ზღვის ნაპირს უერთდება. ჩვენ თანამგზავრებთან ერთად ხომალდში ჩავსხედით, უქაროდ ვიარეთ და უნიეს ციხეში მოვედით.

უნიეს ციხის აღწერა: იგი აშენებულია ძველ დროს ტრაპიზონის მბრძანებლის უნიას მეფის მიერ. სელჩუკიანი ქეიყუბადის დაპყრობილია. შემდეგ ოსმალთა მიერაა დაპყრობილი უმურ-ხანის ხელით. ჭანიქის სანჯაყის მიწაზე სავოევოდოა. ასახიანი ყაზაა. ცალკე იანიჩართა სარდალი, ციხისთავი, მეციხოვნეები ჰყავს, მუფთი და ნაკიბი არ ჰყავს. მისი ციხე ზღვისპირას მდებარე, ოთხკუთხა ქვის შენობაა.

მე და ჩემი ამხანაგები ხომალდში ჩავსხედით, ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ ნელი ზურგქართ და დაბა ფაჩაში მოვედით.

ფაჩას დაბის აღწერა: ზღვისპირას, ჭანიქის მიწაზე მდებარე ზემეთია, სამასი სახლი, ერთი ჭამე, ფუნდუკი, აბანო და მცირე ბაზარი

აქვს. ვენახები და ბაღები ნაირ-ნაირი ხილით არის დახუნძლული. მოსახლეობის უმეტესობა ბერძნები არიან.

აქედან ავიყარებით და ისთეფანოს კონცხად წოდებულ ადგილას მოვედით.

კონცხი ისთეფანო: ზღვისკენ მიმართული, გრძელი და ვიწრო, ათი მილის სიგრძე კონცხია. მის მთებში კეთილნაშენი ბერძნული სოფლებია. აქ, ჭანიქის მიწაზე, უხვმოსავლიანი სოფლებია. ეს კონცხი გავიარეთ და ჩრდილოეთიდან ვონას ციხეში მივედით.

ვონას ციხის აღწერა: გენუელების მიერ არის აშენებული. შემდეგ, აზერბაიჯანის მბრძანებელმა უზუნ ჰასანმა⁷ გუშუშხანეს, ბაიბურთის, დუჯანჯას ციხეები რომ დაიპყრო, ეს ვონას ციხეც აიღო. ამის შემდეგ, სულთან მეჰმედ II ფათიჰის დროს ოსმალთა ხელში გადმოვიდა. ჭანიქის სანჯაყის მმართველობაში მყოფი სასუბაშოა. მისი ციხე ზღვისპირას მდებარე მრგვალი, ძველი ციხეა. ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს, მაგრამ ჯაბახანა არც ისე მოწყობილია. სარდალი და 150 ახჩიანი ყადი ჰყავს. მაინცდამაინც ბევრი წარჩინებული არ ჰყავს. ჯამეები, აბანო, ფუნდუკი და მცირე ბაზარი აქვს. მისი მოსახლეობა უმეტესად ბერძნები და მდაბიო თურქები არიან. ეს არის კარგი, ღუზის დამქერი და დიდი ყურე, სადაც შეიძლება ბაგირზე მობმული გემები ისე დადგნენ, რომ ღუზა არ ჩაუშვან. ზურგქართვით ერთ დღეში გირესუნის ციხეს მივაღწიეთ.

გირესუნის ციხის აღწერა: სტამბოლელ კონსტანტინეს აშენებულია. თუმცა შემდეგ სულთან უზუნ ჰასანის ხელში გადასულა, მაგრამ გენუელებს დაუპყრიათ. შემდეგ ფათიჰის (მეჰმედ II-ს) დროს მუსაჰიბ მაჰმუდ-ფაშას საშუალებითაა დაპყრობილი. ციხეს რომ იპყრობდა, ფათიჰმა მაჰმუდ-ფაშას უბრძანა: „ამაღამ ციხეში უნდა შეხვიდეო“ და იმისათვის, რომ ციხის აღებისას სანგარში შევიდა და დაიპყრო, სახელად დარქმეული აქვს გირესუნი⁸. დედამიწის მე-17 სარტყელშია. ტრაპიზონის ვილაიეთის საზღვრის დასაწყისში [მდებარე] სახასთა ფაშისა. მისი მბრძანებელი მუსლიმია. სამასახჩიანი ყაზაა. იანიჩართა რაზმის სარდალი, ციხისთავი, მეციხოვნეები, საბაჟოს გამგებელი, მუფთი და ნაკიბი ჰყავს. ზღვის პირას, ჭანიქსა და ტრაპიზონს შორის მდებარეობს. ტრაპიზონი გირესუნის აღმოსავლეთით ძვეს. აქაურობა, როცა გენუელების ხელში იყო, გაშენებული და დიდი ქალაქი ყოფილა. ამჟამადაც ჩანს იმდროინდელი ხუროთმოძღვრების ძეგლები. მაგრამ ახლა გირესუნი იმდენად დიდი ქალაქი აღარ არის. მთავარ ნაწილში ჯამეები, მეჩეთები, ქარვასლა, აბანო, სავაქრო რიგი და ბაზრები აქვს. ციხე ზღვისპირასაა. ვენახებსა და ბაღებში ბევრი ხილია. მისი ნაკსადგური საუკეთესო, ღუზის დამქე-

რი სადგომია. სანაპიროს მხოლოდ მაშინ სცემს ქარი, როდესაც დასავლეთიდან უბერავს. ნავსადგურს სამხრეთით ერთი პატარა კუნძული აქვს. წყეულმა კაზაკებმა რამდენჯერმე დაჰალეს ამ კუნძულის უკანა მხარეს თავიანთი „ჩაიკა“ ნავები, ზმელეთზე ჯარი გადმოსხეს, ამ ქალაქიდან მრავალი სიმდიდრე წაიღეს და ქალაქი გადასწვეს. ეს მოხდა იმიტომ, რომ ციხე ქალაქს ვერ იცავს. რადგანაც ეს ქალაქი 80 ტრაპიზონის ვილაიეთს ემორჩილება, ომერ-ფაშას ჯარისკაცთაგან რამდენიმე, რომლებსაც ზღვა მობეზრდათ, ტრაპიზონისაკენ ხმელეთის გზით წავიდნენ. აქედან ავიყარენით და ჩრდილოეთისაკენ ზღვით აეროლუმის ციხეში მოვედით.

აეროლუმი: ზღვისპირას, გორაკზე, ოთხკუთხა მოყვანილობის, ძველი პატარა ციხეა. ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს. ნავსადგური მშვენიერია. მისი დაბა იმდენად კეთილმოწყობილი არ არის. ტრაპიზონის ნაპიეში შედის. მისი მოსახლეობა ჩინკალანის ბერძნებია. აქედან ზუმრეს კონცხთან მოვედით. მის მთებში კეთილმოწყობილი სოფლებია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ წავედით და გორელის ციხეს მივადექით. ნაპიე ტრაპიზონის მმართველობაში. მისი ციხე ზღვისპირას, გორაკზე მდებარე, წაგრძელებული ოთხკუთხედის მოყვანილობის, გენუელთა აშენებული პატარა ციხეა. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ გავემართეთ და ფოფოლეს სადგურში ჩავედით. ერთ დიდ ყურეში მდებარეობს. ალაგ-ალაგ დანგრეული ციხეები აქვს. ფოფოლეს ნაპიედ წოდებული კეთილნაშენი სოფლები აქვს. სასუბაშო და სანაიბოა. ფრიად აყვავებული მხარეა. ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და გილიეს ციხესთან მოვედით. ესეც ტრაპიზონის ერთ-ერთი ნაპიეა. ფრიად კეთილნაშენი ლაზების სოფლები შედის [ამ ნაპიეში]. ცალკე გამოყოფილი ზეამეთია და სუბაში ჰყავს. ზღვისპირას, მაღალ გორაკზე, გენუელების აშენებული ძველი ციხეა. აქედან ბურუზის კონცხის ციხესთან მოვედით. იგი ზღვისპირზე, კლდოვან კონცხზე მდებარე, ოთხკუთხა მოყვანილობის, მაგარი შენობაა. ბატარა ციხეა და გარშემო კეთილნაშენი სოფლები აკრავს. რადგანაც ერთი ბერძენი მღვდლის აშენებულია, ბურუზის ციხეს უწოდებენ. აქედან ახრაბადის ციხეს მივადექით. აქაურობა ტრაპიზონის მმართველობაშია. აყვავებული და გაშენებული დიდი ნაპიეა. მისი ციხე ზღვისპირზე ხუთკუთხა მოყვანილობისაა და ბერძენებისგანაა დარჩენილი. აქედან ფოლათა-ბაზარიში ჩამოვედით.

ფოლათა-ბაზარი: ესეც ტრაპიზონის მმართველობაში მყოფი ნაპიე და სასუბაშოა. მის გარშემო ასამდე აყვავებული და გაშენებული სოფელია და იმიტომ ამ ხეობაში კვირაში ერთხელ იმართება ბაზრობა და ათი ათასი კაცი იყრის თავს. აქ გაშენებული კეთილმოწყო-

ბილი, პატარა ქალაქი ვაკუფია ტრაპიზონში [არსებული] სელიმ-ხან პირველის დედის საქველმოქმედო დაწესებულებისა, რომელიც ხათუნის სახელით არის ცნობილი. სუბაში მოურავი განაცხადებს. აქ დიდი ყურეა, რომელიც შავი ზღვის მეზღვაურთა||შორის ფოლათას ნავსადგურის სახელითაა ცნობილი. ექვსი ქარისაგან თავშესაფარი, ღუზას დამჭერი ფსკერიანი, მშენიერი ნავსადგურია. იქიდან გზა განვავრძეთ და კალათიანის ხევს მივალწიეთ. ეს მდინარე ტრაპიზონის მთებიდან გამოდის და ფოლათას ნავსადგურის ახლოს შავ ზღვას ერთვის. იქიდან ვიარეთ და მივედით ადგილას, რომელსაც სარას ხევი ეწოდება. აქ კეთილნამენი და შემკული სოფლებია. მისი მცხოვრებნი მენექსილა^ა ნაგებით ტრაპიზონში მიმოდინან. მოსახლეობა ბერძენები და მუსლიმებია. სოფლები ტრაპიზონის სამხრეთით მდებარეობენ.

81

XXVIII

ალფერა ლაზიკის ძველი ვილაიეთის დიდი ქალაქისა და
კათილმოფხვილი ციხისა, ე. ი. ქალაქ ტრაპიზონისა

მისი ამშენებელი დიდი ალექსანდრეს ეპოქის ერთი მეფე ყოფილა. შემდეგ აზერბაიჯანის ბრძანებელმა სულთან უზუნ ჰასანმა ეს ქალაქი გენუელებს წაართვა და სახელად „თარაბ-ი ზენ“ უწოდეს, იმიტომ, რომ იმ დროს მისი მპყრობელი იყო სიტკობების მოყვარული ქალი. შემდეგ თემურის ამბების დროს, სულთან უზუნ ჰასანი მავერანნაჰრისაკენ თემურის შესახვედრად რომ წავიდა, სტამბოლის ხელმწიფემ ბერძენმა კონსტანტინემ დრო იხელთა და აქაურობა დაიპყრო¹. შემდეგ რეაას სამოცდათვრამეტ (1473) წელს ფათიჰი მეჰმედ-ხანი სტამბოლიდან სამეფო ფლოტით ტრაპიზონთან მოვიდა და ზღვა ჯარით ჯანჰას გზებით უზუნ ჰასანის წინააღმდეგ გაეშურა. თერჯანის ველზე ბრძოლა გაიმართა და სულთან უზუნ ჰასანის ორმოცათასამდე ჯარისკაცი სულ მახვილის კბილებში გაატარეს². სულთანი ჰასანიც უკუიქცა და აზერბაიჯანის ციხისაკენ გაიქცა. ამ ბრძოლას დაემთხვა [თარიღი]: „მშიშართა ვაჟკაცობა მზაკვრობაა“. გარდა ამისა: „შეგწიოს შენ ალაჰი შეწვევითა დიდითა“³. ოსმალთა შორის არავის გადაუხდია ისეთი დიდი ომი, როგორიც იყო სულთან მურად პირველის კოსოვოს ბრძოლა და||ეს ბრძოლა. ამ ომზე 13 წლით ადრე სულთან მეჰმედ ფათიჰმა ზღვისოდენი ჯარით ხმელეთიდან და ზღვიდან ტრაპიზონს ალყა შემოარტყა. 865 (1461) წელს, სამოცდაათი დღის გარემოცვის შემდეგ ბერძენებს წაართვა. რადგანაც მისი ჰავის სიმშენიერით დასტკბნენ, მას უწოდეს „თარაბ-ი-ფეზუნ“ („სიამოვნების მომგვრელი“). ჭეშმარიტად სიტკობებისა და დროსტარების ადგილია. მისი ერთი სახელთაგანია „ქალაქი ქვემო ბათუმი“ და ერ-

82

თიც — „ლაზიკის ქალაქი“. ზოგნი „თარაბ ეფსუნს“ („ჯადოსნური სიტყბოება“) უწოდებენ. უბრალო ხალხი კი „ტარაბუნანს“ უწოდებს. შემდეგ ფათიჰ მეჰმედ-ხანმა აქაურობა ტახტად დაიდო, იქ ფული მოაკრევიანა, ხუტბა ადავლინებინა. სამ წელს ამ ქალაქში იმყოფებოდა და ჩრდილოეთით მდებარე გურჯისტანი, სამეგრელო, აბაზას ქვეყანა დაიმორჩილა⁴. უფლისწული ბააზეთ-ხანი ტრაპიზონის მმართველად დანიშნა და თვითონ სტამბოლს წავიდა. შემდეგ, ბააზეთ ველ⁵ დამოუკიდებელი ფაღიშაჰი რომ გახდა⁶, თავისი შვილი სელიმი თავის ადგილზე დანიშნა ტრაპიზონის მმართველად. ბოლოს სულთანი ბააზეთი გარდაიცვალა და სელიმ პირველი გახდა დამოუკიდებელი ფაღიშაჰი. ირანთან პირველი ომი შაჰ ისმაილთან გამართული ჩაღდი-რანის ომი⁶, რომელიც მთელ ქვეყნიერებაზეა ცნობილი. შემდეგ ლაშქრობაში ეგვიპტის დასაპყრობად გაემართა⁷. ეს ცალკე ამბავია.

უფლისწული სულეიმანიც ტრაპიზონში გაიგზავნა და იქაური მმართველი გახდა. ეს ტრაპიზონი ძველი ქალაქია, რომელიც ოსმალთა საგვარეულოდან ოთხი ფაღიშაჰის სატახტო ადგილი იყო. სულეიმან-ხანი 926 (1520) წელს⁸ ფაღიშაჰი გახდა და თავისი დედა ტრაპიზონში გაგზავნა. ეს ქალაქი აღწერა, ბათუმის სანჯაყიც შეუერთა და ცალკე ვილაიეთი შექმნა. ორთულიანი საბეგლარბეგოა. მურად მეოთხისა და იბრაჰიმ-ხანის დროს საკმაოდ ბევრ თულიან ვეზირს არფალიქად დაენიშნათ მაღალი წყალობით. მის ფაშას, სულეიმან-ხანის კანონის მიხედვით, ფაღიშაჰისაგან 30000 სახასო აქვს. მის სანჯაყში თერთმეტი სუბაშია. წლიურად ცხრაშეტი ათასი ყურუშის ნიგოზი აქვს გარდაკვეთილი. კანონი თუ დაირღვა, მაშინ წლიურად ოცდაათი ათასი ყურუშში იქნება. ვილაიეთი ხუთი სანჯაყისაგან შედგება: ჯანპა, ქვემო ბათუმი, ზემო ბათუმი, გონიო, ტრაპიზონი. ამათი ფაშა ტრაპიზონში ზის. კანონის მიხედვით თიმარის დავთარდარი, დავთრის ქეთხუდა, დავთრის ემინი, ჩაუშთა ქეთხუდა, ჩაუშთა ემინი, ჰყავს. || ორივე ბათუმის ლივას თიმარების დევთერდარის სახასო 40299 [ახჩაა]. ტრაპიზონის ლივაში 43 ზეამეთი და 226 თიმარია. ბათუმის ლივაში — 13 ზეამეთი და 72 თიმარი. ტრაპიზონში სულ ოთხას ორმოცდაათოთხმეტი საკარგავია. კანონის მიხედვით, ჯებელიებთან ერთად ათას რვაასი სახელოვანი მეომარია. რაც შეეხება ფაშას ჯებელიებს, ათასი ვაჟკაცია. ალაიბეგი, ჩერიბაში და აუზბაშიებიანად სულ სამი ათასი შეიარაღებული მეომარია, რომლებსაც კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფლები აქვთ იმ პირობით, რომ ლაშქრობის დროს მთელი ეს ჯარი თავითფხებამდე შეიარაღებული უნდა შეიკრიბოს მთავარი სანჯაყის [ბეგისა] და ალაიბეგის დროშის ქვეშ. ის ზეამეთი [რომლის მფლობელსაც] ჯარი არა ჰყავს, სხვას გადაეცემა.

ტრაპიზონში სულთან კანუნის მიერ დამოწმილებული
ტომების ბეჭედი

აბაზას ტომები: ჯაჯები, არლან, ჩანდალარჯილნი, დიდი ჭანბე-
ბი — ზღვის პირას არიან. გეჩები, ართები, კამიშები, სოჭაები, ბუზუ-
დუქები, კუთასები, აშალილნი, აჟკარილნი, ჩამბა, სოუქსუ, ნეთიჯე და
სხვა სამოცდაათამდე ტომი და გვარია. ყველა ესენი მორჩილნი არი-
ან. რადგანაც სამეგრელოსი და გურჯისტანის [სხვა] ბეგებიც მორ-
ჩილნი არიან, ყოველწლიურად მშვიდობიანობისა და მორჩილების
დასადასტურებლად ორმოც-ორმოცდაათამდე ბიჭსა და გოგოს, ათას
წყვილ თივთიკის წინდას, სასახლის სამზარეულოსათვის ათას წყვილ
ტილოს და სხვა მრავალ ძღვენს აგზავნიან და იწერება წიგნი პირო-
ბისა, რაც ტრაპიზონის ფაშებისადმი მორჩილებას გულისხმობს.

ტრაპიზონის შემოსავლის ხუთასი ახჩა მეგლევიელთა სარგოა.
მაგრამ იმდენად საპატიო, მაღალი თანამდებობა არაა. ორმოცდაერთი
ნაჰიე აქვს, მაგრამ მათი უმრავლესობა ურჩია.

შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ ულ-ეშრაფნი, სარდლის ნაცვლად ერთი
გაამაყებული იანიჩართა ჩაუში, სიფაჰთა ქეთხუდას ნაცვლად ქალა-
ქის სუბაში, მუჰთასიბის ალა, საბაქოს ემინი. || შაჰბენდერი, თევზჭერის 84
ემინი, სამღებროს ემინი, ღვინის ემინი და სასანთლეს ემინი [არის].
სულ ჩვიდმეტამდე მმართველია, რომელთაც დასჯის უფლება აქვთ.
მათ ხელში აქვთ უზენაესი სიგელები. ის უზენაესი სიგელები, რომ-
ლებიც ხელში აქვთ ვილაიეთის წარჩინებულებს, თუ ღმერთმა ინება;
თავ-თავის ადგილას იქნება აღწერილი. ეს ქალაქი დედამიწის მე-17
სარტყელში მდებარეობს. ბერძნული ქალაქთაგანია. შავი ზღვის აღმო-
სავლეთ მხარეს ყურეს მსგავს ზღვაზე მდებარე სამოთხისებური, შემ-
კული ქალაქია. სტამბოლის სრუტიდან ტრაპიზონის ნავსადგურამდე
სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ სრული ათასი მილია სავალი. რადგან-
აც გეზიქის მთაც ტრაპიზონის აღმოსავლეთ მხარეს: არის, ამიტომ მისი
ხალხის სახელწოდება — „გეზიქი ხალხი“ — შეცდომით გამოითქმის
და „ლაზიკას“ უწოდებენ. ზოგიერთები კი სიადვილისათვის „ქ“-ს და
„ი“-ს ჩამოაცილებენ, კვეცენ და „ლაზ ხალხი“-ო, ამბობენ. ყაზი სულ-
თან მეჰმედ ფათიჰმა, ეს ციხე რომ დაიპყრო, გარშემო ქვეყნებიდან
ბევრი სხვადასხვა წარმომშობის ხალხი ტრაპიზონში მოაყვანიდა და
დაასახლა. მოსახლეობის უმეტესობა ლაზებია. მოუხეშავი ხალხია.
ამჟამად ყველანი იანიჩარებია, რომლებიც დაბადებიდანვე ჯარისკაც-
თა შვილები და ჯარისკაცები არიან.

მათი სახელები: ალი-ფეშე, ველი-ფეშე, ჰუთავერთი-ფეშე, ჩაფერ-ფეშე, ფეშირ-ფეშე, ფასლი-ფეშე, მემი-ფეშე, მისირ-ფეშე, ფახრად-ფეშე, მეჰმედ-ფეშე.

მეტსახელები: ფართულ-ოდლუ, ფოდულ-ოდლუ, ფაზარაზ-ოდლუ, კუშუმბურ-ოდლუ, კათრაზ-ოდლუ, ქალათათ-ოდლუ, კუსდუჰ-ოდლუ, ჯონდა-ოდლუ, ალიაქი-ოდლუ, სურმენელი-ოდლუ, ფეაფული, კიშიდიარ, სიამი, ჯურკალ, ჰაჯი ჩიჩუ, კუთუხ მისლ, ალი ბეშარ, გონალ, ალიფეშე.

ქალთა სახელები: მათი გამოთქმის მიხედვითაა: ღმიჰან, ესმაჰან, რაფიე, ასიე, ხანიფე, აფიფე, სანიჩე, ფათმა, ხუფსეთ, თუნთ, გულ-შაჰ, მემერმაჰ, ხავა, ხომა, ზახლე, ანიფე.

მამაკაცთა სახელები: უსუფ, ფაფუვან, ქანანინალაზ ყულ, რუს-თემ, აფართ, ჯანს, ხალი და კიდევ მრავალი ამგვარი უცნაური სახელია. მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ სინამდვილეს, ესენი განთქმული სახელებია. ეს კია, რომ ისინი ლაზებს თავიანთი ენისათვის შეუგუებიათ და დაუმახინჯებიათ. ტრაპიზონში მცხოვრებნი გულშენის მიმდევარნი არიან. სუფთა ჯუბიანი და ტანისამოსიანი, გააბუ-
85 ლი ხალხია. მათ შორის ლაზელების მთქმელები და სპარსულის მცოდნე რამდენიმე პოეტი არის. იმ დროს, როდესაც ჩვენ იქ ვიყავით, დახვეწილი ენის, დივანის მქონე თერთმეტი პოეტი იყო, რომლებიც ნატიფი ენითა და ნარნარი სიტყვაწყობით სახელმწიფოებრილი ოქჩუზადეს შესადარი არიან.

ტრაპიზონის პოეტების შექება: პირველად [უნდა ვახსენოთ] პოეტთა მეწინავე განან-ეფენდი. იგი თაიარ მეჰმედ-ფაშას¹ რეისი იყო. შემდეგ მელექ აჰმედ-ფაშას მდივან-მწიგნობართა უფროსი გახდა. „კამუსი“, „აჰთერ“, „შემი“ მთლიანად ზეპირად უსწავლია. ერაცელ ჰაფეზ², ფუზულ³ დივანს მთლიანად დაუფლებია. ანბანის რიგზე გაწყობილი სრულყოფილი დივანი აქვს. როდესაც მელექ აჰმედ-ფაშა⁴ დიდვეზირობიდან გადაწყენეს, ოზუს ვილაიეთში დაინიშნა. [შემდეგ] რუმელიის ვილაიეთი ეწყალობა. [განაი ეფენდი] მისი რეისი გახდა და მასთან იყო. ბოლოს გვერდში წყალი ჩაუდგა და ამ სნეულებით გარდაიცვალა. ქალაქ სოფიაში, დერვოშ მეჰმედ-ფაშას ჯამეს მიჰრაბის წინ დამარხეს. მისი გარდაცვალების წელი არის სიტყვა „განან“ — 1061 (1651). განან-ეფენდის ძე ალი ჯან მამის შემდეგ მელექ აჰმედ-ფაშას რეისი გახდა. კეთილშობილი, მეცნიერი, დივანის შემქმნელია. სამშენებლო მეცნიერებაში სამი ტომი თხზულება აქვს: ისეთი, რომლის გვერდით „ვეისის“ მკითხველი ანა-ბანას მკითხველი ბავშვია. მშვენიერი ყოფაქცევის, მეჯლისის დამამშვენებელი დარბარელი იყო.

ტრაპიზონის ციხის ქება: ბოზთეფეს კალთებისა და შავი ზღვის ნაპირის შუა ორი დიდი ციხეა. სამი ნაწილისაგან შედგება. ერთ მათგანს ქვედა ციხეს უწოდებენ, მეორეს — შუა ციხეს; შიდა ციხეს — „კოშკის ციხეს“ უწოდებენ. „კოშკის ციხე“ ყველა მათგანზე მაგარი და მტკიცე ციხე-სიმაგრეა, იმიტომ, რომ ბოზთეფე ზურგში ზღუდელ უდგას. მაგრამ მთის მხარეს ქვესკნელის მსგავსი ღრმა თხრილია, რომელსაც სამოცდაჩვიდმეტი კაცის სამალავი აქვს. სუფთა და გამოკვეთილი კლდეა. შიგ ერთი ჯამე, მეციხოვნეთა თავშესაფარი სახლები, საწყობები და ჯაბახანებია. ჩრდილოეთის მხარის კედელს შუა ციხისაკენ მიშვერილი კარი აქვს. გარე ქალაქში გასასვლელი კარი ესაა — სხვა არა აქვს. თუმცა, ერთი საიდუმლო კარი აქვს მუდამ დაკეტილი და [მხოლოდ] საჭიროების დროს იღება. შუა ციხე მოგრძო, მტკიცე კედლიანი და გამაგრებულია. ციხის აღმოსავლეთის მხარის კედელში „ყალას“ სახელით ცნობილი ციხის შუა ციხისაკენ გამავალი კარის||ახლოს არის „ფენი ჯუმად“ წოდებული კარი. მეორე კარი ასევე ამ კედლის აღმოსავლეთი მხრის ბოლოშია. ყველა დაბადის სახელოსნო ამ კარის გარეთაა. ამიტომაც უწოდებენ მას დაბადების კარს. ამ კარს წინ ერთი პატარა მდინარე ჩაუდის. მდინარე სათავეს იღებს აღმოსავლეთით მდებარე ბოზთეფეზე, ლაზიკის მთებში გროვდება, დაბახანებს შორის გაივლის და ზღვას ერთვის. ზოგჯერ ადიდებული მოდის. დაბადების კარის გარეთ, დაბადების ბაზარში ქვის დიდი შენობები და ქვით ნაგები დიდი ხილია, რომლის ამშენებელი სულთანი უზუნ ჰასანია. ეს უზუნ ჰასანი არზრუმის აღმოსავლეთით მდებარე ჰასან-კალეს მფლობელი იყო და შემდეგ ტრაპიზონის მფლობელიც გახდა. მესამე კარი ამ ციხის დასავლეთ მხარეს [მდებარე] „ზინდანის“ კარია. ყველა მკვლელი და ვალებში ჩაფლული ამ კარის კოშკშია ჩამწყვდეული. ამ ციხის კარის გარეთ ასევე ქვით აშენებული ხიდით შეიძლება გადასვლა ზაგანოსის კარისაკენ. ეს ხიდი ციხის შიდა ზღუდეს განეკუთვნება. ზინდანის კარიდან ზაგანოსის კარამდე ეს ხიდი კედლის გასწვრივ არის მიშენებული. მეოთხე კარი ამ ზღუდის ჩრდილოეთის მხარის კედელში ქვედა ციხისაკენ გადის. ამიტომ ამ კარს „ქვედა ციხის კარს“ ეტყვიან.

ქვედა ციხე: მისი ჩრდილო კედელი ზღვის ნაპირზეა. ოთხკუთხა მოყვანილობის წაგრძელებული ციხეა. ამასაც ოთხი კარი აქვს. პირველი ზაგანოსის კარია. ამ კარსა და ზინდანის კარს შორის ციხის ზღუდის გასწვრივ მდებარეობს გრძელი ხიდი. მეორე „სუთჰანეს“ კარია. [სუთჰანე] ქრისტიანთა უბანია და ციხის კედლის გარეთ ზღვის პირას მდებარეობს. მესამე მოლოზის კარია. ბერძნულად „მოლოზი“ ეწოდება წვრილ კენჭს. რადგანაც ამ უბნის სანაპირო მთლიანად კენ-

ჭებით არის მოფენილი, მოლოზის კარს უწოდებენ. ლაზურ ენაზე მოლოზი ეწოდება დანგრევამდე მისულ შენობებს, რომლებსაც ბოძები აქვთ შედგმული. ეს კარი ზღვისკენ გადის. ამ ქვედა ციხის ორი მხრის კედლები ზღვას ებჯინებიან. ორივე კუთხიდან ზღვაში კედლები ჩადის. ეს იმისათვისაა, რომ აღიკვეთოს უბრალო ხალხისა და მტრის გავლა. ეს კარი მაინცადამაინც არ არის გამოყენებული. მეოთხე მუშაჰანეს კარია. ტრაპიზონში თათლისა და ქონის სანთელი ბევრია. ამ კარს ხმარობენ და სხვა მხრიდან არ უშვებენ. სანთლის სახელოსნო სახაზინოა და ცალკე განმგებელი ჰყავს. ამგვარად, ციხის კარების ამბავიც აქ დამთავრდა. ამ სამსართულიანი ციხის გარშემოწერილობა ცხრა ათასი ნაბიჯია. ტრაპიზონის სახლების უმეტესობას ჩრდილოეთით, სამხრეთით და დასავლეთით აქვთ პირი მიქცეული. ყველა სახლი ლალისფერი კრამიტითაა დახურული.

X X X

სულთნების, ვიზირებისა და ქალაქის წარჩინებულთა

ჯამეების აღწერა

შუა ციხე-სიმაგრის ჯამე: ძველად შუა ციხეში ფრიად შემკული ეკლესია ყოფილა. დაპყრობის შემდეგ უავგუსტოესი ფათიჰის მიერ ჯამედ არის გადაკეთებული. მისი შიდა ნაწილი სინათლით სავსეა. მიჰრები და მინბარი ძველი ნაქეთობაა. აღმოსავლეთით მას უერთდება ხონთქრისათვის გამოყოფილი ადგილი. ხის ნაწილები კიპარისის, კაკლის, ბზის ფიცრებისაგანაა გაკეთებული. ლამაზი მინარეთი აქვს. გარეთ, [ჯამეს] წმინდა ეზოს ოთხივე მხარეს მედრესეს სენაკები აქვს. ამგვარად, ამ ჯამესა და ციხეში მდებარე კიდევ ორი ჯამეს გარდა, სხვა ჯამეები [ციხის] კედელს იქით არიან და ტრაპიზონის დასავლეთ ნაწილში მდებარეობენ. დასავლეთის რაბათში ოთხი ჯამეა. აღმოსავლეთით მდებარე რაბათში ორი ჯამეა.

შუა ყალას ჯამე: მეტად შემკული, კეთილნამენი, ერთმინარეთიანი მშენებელი ჯამეა.

ხათუნის ჯამე დასავლეთის რაბათში: იგი სულეიმან-ხან I-ს დიდ-სულოვანი დედის მიერაა აშენებული. ნათელი ჯამეა. მეტად ძლიერი ვაკუფი აქვს. თვით ფოლათა ფაზარის სახელით ცნობილი დაბაც ამ ჯამეს ვაკუფთაგანია. სხვა მრავალი კეთილმოწყობილი სავაკუფო სოფელიც აქვს. ერთიანად მომინანქრებული გუმბათი შიგნიდან ყოველამ მრავალი კანდელით არის გაჩირადლებული. კედლის გაყოლებით ერთ რიგად შავი და გაკრიალებული ქვის სკამი მისდევს. ერთი სოფა

თეთრი, გაკრიალებული ქვებით არის აშენებული. ამ ჯამეს დამთავრების ზუსტი თარიღი 920 (1514) წელია, რაც ასოებით სიტყვა „ფეთემეთ“-შია მოცემული.

|| სულეიმან-ბეის ჯამე: ხათუნის ჯამეს დასავლეთითაა. მათ შორის მანძილი ერთი მილია. კავაკის მოედანზეა აშენებული. მრავალჯამათიანი ჯამეა. ერთი მინარეთი აქვს. 88

აა სოფიას ჯამე: სულეიმანის ჯამეს დასავლეთითაა. ზღვისპირას მდებარეობს. ურწმუნოების დროსაა აშენებული. მას შემდეგ, რაც გურულთ ალი-ბეიმ — ამ ვილაიეთის განმგებელმა, ფადიშაჰის უდიდებულესობას მოხსენება წარუდგინა, იგი სულთნის ბრძანებით ჩამოართვა [ქრისტიანებს] და 991 (1583) წელს საკრებულო ჯამედ აქცია, რომელსაც სულთნისათვის განკუთვნილი ადგილი და მიმზიდველი მინბერი აქვს. სამხრეთის კარიდან მიჰრბამდე ჯამეს შენობა ოდნავ მოგრძო მოყვანილობისაა. ამ ჯამეში ყოველნაირი მარმარილოს ისეთი სვეტებია, რომ მათ საქებად ენა არ მყოფნის. ერთი მინარეთი, ძველებური მოყვანილობის სადა და ლამაზი მიჰრბა და მინბარი აქვს, მის გარშემო ზეთისხილის ბაღებია.

ერდოლდუ-ბეის ჯამე: ხათუნის ჯამეს სამხრეთითაა. ამ ორ ჯამეს შორის მანძილი ნახევარი მილია. ეს ჯამე მთავრის სასახლის უბანშია. ძველთაგანვე მეჩეთად იყო აშენებული. შემდეგ ერდოლდუ-ბეის იგი ჯამედ გადაუკეთებია. ფადიშაჰის ბრძანებით 980 (1572—1573) წელს. კოხტა, დიდი ხელოვნებით ნაგები მინარეთი აქვს.

ფენი ჯამე: ძველად ეკლესია ყოფილა. შემდეგ, რადგანაც მუსლიმთა უბანში იდგა, ჯამედ გადაკეთდა. მაღლობზე მდგარი, უხვპაერიანი ჯამეა.

ისკანდერ-ფაშას ჯამე: „ქაფირ მეიდანის“ სახელით ცნობილი დიდი მოედნის აღმოსავლეთ მხარეს მდებარე ჯამეა, რომელსაც ლურჯი გუმბათი და კოხტა მინბერი აქვს.

ტრაპიზონის მედრესეები: შუა ციხის ჯამეს წმინდა ადგილის გარეთ, ჯამესთან სენაკებად მიშენებული, ფათიჰ მეჰმედ-ხანის მშენებერი მედრესეა. სახეა ცოდნის მაძიებლებით. ამ მედრესეს აქვს დიდი საყაზო დაწესებულება და საჯარო გაკვეთილების სახლო. ეს არის ბრძენთა, მჭერმეტყველთა და პოეტთა საკრებულო, ლამაზი მედრესე, რომელიც ზემოხსენებული სულთნის შექმნილი და ნაქველმოქმედარია.

მედრესე ხათუნის: ჯამეს წმინდა ეზოს ოთხივე მხარეს მაღალი სენაკებით შემოკული ცოდნის სახლია. გაკვეთილი საჯარო აქვთ. ამ დაწესებულებასა და მოსწავლეებს ოვიდან თვემდე ვაკუფისაგან ეძ-

ლევათ განსაზღვრული ულუფა; ხორცისა და სანთლის ფულიც ეძლევათ.

ისკანდერ-ფაშას მედრესე: ჯამეს წმინდა ეზოს ჩრდილოეთით მრავალრიცხოვანი სენაკებით გაწყობილი, კეთილნაშენი სასწავლებელია, რომლის მოსწავლეებს განსაზღვრული ულუფა აქვთ. მისი ვაკუტები ფრიად კეთილმოწყობილია.

ტრაპიზონის [ყურანის] საკითხავი სახლები: შუა ციხის [ყურანის] საკითხავი სახლი ფათიჰის ძველ ჯამეშია. ყურანს კითხულობენ, ზეპირად სწავლობენ და ღაღადებენ.

ხათუნიეს საკითხავი სახლი: შვიდი მთიების კითხვა, წინადაცვეთა, შატების ლოცვა ხდება. მეჯუდინი და ჰაფიზი ბევრია.

ისკანდერ-ფაშას საკითხავი სახლი: ნამნ-ეფენდის სახელით წოდებული, ლექსებისა და თაყრიბის მთხზველი წყნარი ადამიანი საკითხავი სახლის შეიხად ჰყავს.

ტრაპიზონის ყმაწვილთა სასწავლებელი: შუა ციხეში მდებარეობს ფათიჰის სასწავლებელი და ახალი ჯამეს სასწავლებელი. ამ უკანასკნელის ყმაწვილების მასწავლებელია ბრწყინვალე წარმატებისა და დიდად დაფასებული წმინდა შეიხ რიჯალი. ვისთანაც იგი ერთხელ იტყვის უმწიკვლო სარწმუნოების „ბისმილას“, უხვად შეწყალებული იქნება, განსწავლული და ბრძენი გახდება.

ხათუნიეს სასწავლებელი: მისი ჯამეს დასავლეთის მხარეს კოხტა გუმბათიანი, ქვით ნაშენი მაღალი სასწავლებელია, რომელშიც რჩეულთა და ღარიბ მდაბიოთა ახალმოწიფული ბავშვები სწავლობენ. ყველა ობოლს ვაკუფისაგან დღეში ორჯერ ეძლევა საჭმელი, სადღესასწაულოდ — ტანისამოსი, თივთიკის ქუდი, ფული და საჩუქარი. ამენების თარიღია 920 (1514) წელი. ისკანდერ-ფაშას სასწავლებელი: ესეც ცნობილი სასწავლებელია.

ტრაპიზონის აბანოები: შუა ციხეში ორი მშვენიერი აბანოა, რომელთაგან ერთი ციხის კედელში ქვემო ციხისკენ გამავალ კართან არის. მისი ჰაერი, წყალი და შენობა მშვენიერია. იგი მამაკაცებსა და ქალებს ემსახურება — ორგანყოფილებიანი აბანოა. მეორე შიდა ციხის ჩრდილოეთი მხარის კედელთან არის და კოშკის აბანოს უწოდებენ. მისი წყალი და ჰაერი მშვენიერია. ურწმუნოთაგან შემორჩენილი აბანოა. საქველმოქმედო აბანო — ხათუნიეს ჯამეს სიახლოვესაა. **ქვედა ციხის აბანო:** ერთგანყოფილებიანი, მშვენიერი აბანოა. **ისკანდერ-ფაშას აბანო:** ორგანყოფილებიანი და ძალზე სასიამოვნო აბანოა. **ქაფირის აბანო:** ახალი ჯამეს უბანსა და ქაფირთა მოედანს შორის კარგი ჰაერიანი აბანოა. **თექფურის სასახლის აბანო:** ამას გარდა ორას ორმოცდახუთამდე სასახლისათვის განკუთვნილი აბანოც არის.

ტრაპიზონის ბაზარი: მის სავაჭრო რიგებს შორის ყველაზე რჩეული არის ამქარი, რომელიც მუშპანეს კარის გარეთაა. ესენი კარის პირისპირ, ზღვისპირზე მდებარე ერთიმეორეზე მიწყობილი დუქნებია. ქვით აგებული დიდი დახურული ბაზარი აქვს; აქ რომ ვაჭრები არიან, მდიდარი, გულუხვი, დარბაისელი და ბრწყინვალე სოვდაგრებია. შუა ციხეში ყველა სახის ხელოსანია წარმოდგენილი, ესენი 70—80-მდე დუქანს შეადგენენ და მათ პატარა (ქუჩიქ) ბაზარს უწოდებენ.

ტრაპიზონის საქველმოქმედო დაწესებულებები: შუა ციხეში მდებარე ფათიპის საქველმოქმედო დაწესებულებაში ყველა მდიდარისა თუ ღარიბისათვის მუდამ უხვად არის წყალობა. ხათუნიეს იმართეი მის ჯამეს აქვს მიშენებული და ტრაპიზონში მისი ბადალი სხვა არ არის. ჯამეს სამხრეთით სამზარეულო და სასადილოა. გამველ-გამომველთათვის წყალობა უხვია. ერთი პურის საცხოვია. საქველმოქმედოდ აცხოვენ წმინდა და თეთრ პურს და მწირებს უხვად აპურებენ. სურსათის შესანახად ერთი დიდი საკუჭანაო, რომელიც პირთამდე სავსეა. სამზარეულოს ცალკე სასადილო აქვს მიდგმული, რომელიც საგანგებოდ ცოდნის მაძიებელთათვისაა განკუთვნილი. ყოველდღე დილაობით და შუადღისას მოსწავლეებს თითო ჯამ წვენსა და თითო პურს აძლევენ. პარასკევ ღამეს ფლავს, ზაფრანიან ბრინჯის შექამადს და ხახვში მოხრაკულ ხორცს ურიგებენ. ასეთია ქველმოქმედის ნაანდერძევი პირობა — დაიფაროს იგი ალაჰმა.

ტრაპიზონის მცხოვრებლების გარეგნობა: იმის გამო, რომ მეხუთე სარტყელშია, მისი ჰავა მშვენიერია და ამიტომ მთელი მოსახლეობა მხიარული, ბედნიერი; სიტკბოებისა და სმა-ჭამის მოყვარული, უზრუნველი და უდარდელი, მშვენიერი მეგობრები, ერთგულად მოყვარულები არიან. მათ დაუღაჟა სახის ფერი აქვთ, რადგანაც მათი ქალები აბაზა, ქართველი, ჩერქეზი ტურფები არიან. მათი ვაყები და ქალიშვილები ისეთი ლამაზები არიან, თითოეული მათგანი თითქოს მთვარის ნატეხია.

ტრაპიზონის მოსახლეობის საქმიანობა: ამ ქალაქის მოსახლეობა ძველთაგანვე შვიდი ფენაა. ერთი ფენა წარჩინებულები, დიდებული ბეგები და ბეგთაშვილები არიან, რომელნიც სიასამურის ქურქიან ბრწყინვალე ტანისამოსში არიან ჩაფლულნი. ერთი ნაწილი ულემები, კეთილმორწმუნეები და სხვა საპატიო მდგომარეობის ხალხია. ოსულემები დიდად განსწავლული ხალხია, რომლებიც განსაკუთრებულ ტანსაცმელ-მორთულობას ატარებენ და დიდ პატივისცემას იწვევენ. მესამე [ფენა] ვაჭრებია, რომლებიც აზოვში, კაზაკებთან, სამეგრელოში, აბაზას ქვეყანაში, ჩერქეზეთში და ყირიმში დაიარებიან

და ვაჭრობენ. შალის ფარაჯას, კონთუსს, ხიფთანს იცვამენ. მეოთხე [ფენა] ხელოსნები არიან და ყველანი შალის ფარაჯასა და ნარმის ხალათებს იცვამენ. მეხუთე [ფენა] შავი ზღვის მეზღვაურები არიან, რომლებსაც აცვიათ მათთვის დამახასიათებელი ტანისამოსი — ლუზის ამწევებისათვის: შარვალი, შალის ხიფთანი. თავზე იხვევენ ნარმის ჩალმას. ზღვაზე ვაჭრობენ და საქმიანობენ. მეექვსე [ფენა] მევენახეები და მებაღეებია, იმიტომ, რომ ამ ქალაქის ბოზ-თიფეს რთები მთლიანად ბაღნარია და სულ დაეთარში აღნიშნულია 31 ათასამდე ბაღი და ვენახი. მეშვიდე ფენა მეთევზეებია, რადგანაც ტრაპიზონელებს თევზი ძალიან უყვართ.

ტრაპიზონის განთქმულ სახელოსნოთა აღწერა: ტრაპიზონის ოქრომჭედლების მსგავსი სრულყოფილი ოსტატები მთელ დუნიანზე არ არიან. თვით სელიმ პირველსაც კი, რომელიც აქ დაიბადა, ყმაწვილობაში მეზარნიშობის ხელობა შეუსწავლია და მისი მამის — ბაიანზე-ხანის სახელზე ტრაპიზონში ფული მოუჭრია. მე, მწირმა, ეს ფული ვნახე. ამგვარად, მას შემდეგ [ტრაპიზონის] ოქრომჭედლებმა სახელი გაითქვეს. ერთგვარ ცხენის ლაგამებს, საცეცხლურებს, ვარდის წყლის თასებს, ხმლებს, დაშნებს, მზარეულის დანებს აკეთებენ ისეთებს, რომ მათი მსგავსი სხვა ქვეყანაში არ მოიძებნება. აკეთებენ დანებს, რომლებიც გურგურ-ოღლუს დანის სახელითაა ცნობილი. აქ ერთი სახის ცულებს აკეთებენ, რომლებსაც ტრაპიზონის ცული ეწოდება და სხვა ქვეყანაში მისი მსგავსი არ არის. ძალზე ქებული და მაღალხარისხოვანი სადაფის სახელოსნო დაფები, ზანდუკები, [ნაწერის საშრობი] ქვიშის ჩასაყრელი ყუთები, სამელნეები ერთი აქედან გააქვთ და ერთიც — ინდოეთიდან.

ტრაპიზონის საქმელები და სასმელები: ბოზ[თეფეს] მთების ყურძნით დაყენებული, წეროს სისხლის ფერი შირა ფრიად მშვენიერია და სრულიად არ ათრობს. აქაური შარიათის წესზე სამჯერ მოდულებული და შესქელებული, შაქრითა და მიხაკით შეკაზმული სასმელი და მუსკატი ფრიად საამოა. საქმელებიდან [ალხანიშნავია] ხილი, განსაკუთრებით — ბალი, ლეპიჯანის მსხალი, ბეგის მსხალი, გულაბნ მსხალი, სინობის ვაშლი, ნამიკის ყურძენი, ყურძენი მელექი და ევროპული ყურძენი მეტად მშვენიერი დგება. ბადრიჯანა ლედვს ეტყვიან — ერთი ჯიშის ლედვია, რომელიც იმდენად ტკბილია, რომ მისი ოდნავ მსგავსი ნაზილიშიც კი არ მოიძებნება. ლიმონი, თურინჯი, ბროწეული, ზეთისხილი ყოველ მხარეს განთქმულია. შვადი ჯიშის ზეთისხილია. ტრაპიზონის ზეთისხილის ერთი წვრილი ჯიშია, მკვამეც იჭმევა; შავ ბალს ჰგავს. აქაურობისთვისაა დამახასიათებელი და ტრაპიზონის ინდის ხურმას უწოდებენ. თონეში ახმობენ და სხვადასხვა ქვეყნებში

აგზავნიან. ორი-სამი კურკიანი და მეტად გემრიელი ხილია. ტრაპიზონში მრავალნაირი ყვავილი ხარობს. განსაკუთრებული ლალისფერი ერთგვარი მიხაკია, რომლის თითოეული ცალი გაშლილი წითელი ვარდით ნაზია. მისი სუნი კაცს გააბრუებს. თითოეული მათგანი უყუნწოდ ხუთ-ხუთი. ექვსი ღირჭემი იქნება [წონით].

მათი სანაქებო თევზები: ზღვის ქორჭილა და კეფალი ძალზე გემრიელია. ერთ მტკაველზე დიდი წითელთავიანი და ფორაჭებიანი თევზი, კულური, სკუმბრია და კიდევ ათასნაირი თევზია. მაგრამ ამათგან ლაზები ყველაზე უფრო ეტანებიან ხამსას, რომლის ყიდვა-გაყიდვაში ერთი ქიდილი და დავიდარაბა აქვთ. რადგანაც ეს თევზი ხამსინის² დროს გამოჩნდება ხოლმე, ამიტომ ხამსა თევზსაც უწოდებენ. მათი დალალები შემდეგნაირად გაპყვირან: ეა, მუხთერუნ, ეა, მუხთერუნ. ე/ი/სი ჩღათე ზუ/ო/ნ დნ ხუ/ო/რდნსნ სამუ/ო/რ ბადა თ/ტ/რაში. ეა, ლღთა/ე/ კ/კ/რუნ ახ ქი კ/კ/ლუფ აფ/ბ/შარია ალა ფამუნ. ეა, უმათ მეხმეთ, ალა ფამუნ³.

ანწლის ერთგვარი მილები აქვთ, ერთხელ რომ დაასხამენ წყალს [თევზს] ზედ დააყოლებენ: „აბა, ერთი ხელსახოცი ხამსა მოგვეციო“, ნაზად მოქარგულ ხელსახოცში თევზს ჩადებენ და მიდიან. რომ მიდიან, თევზის წყალი ექცევათ. ზოგს დაენანება დაქცეული წყალი და გაეხუმრება: „შე კაცო! თევზის წყალი გექცევა! წყალში ფლავიც ჩაყარეო!“ ასეთ ლექსსაც იტყვიან:

„ტრაპიზონია ჩენი მიწა-წყალი
ფული არ ჩერდება ჩენს ხელში
ხამსა თევზი რომ არ იყოს
რა ყოფაში ვიქნებოდით“.

ხამსას სარგებლიანობა, სახეობა, თვისება: ეს თევზი ერთ მტკაველამდე, წვრილი, მოლურჯო კრიალა ვერცხლისფერია. იმდენად სასარგებლოა, რომ მისი მჭამელი კაცის ძალა შვიდ ღღეში არაჩვეულებრივად იზრდება. ძალზე ნოყიერი და სწრაფად მოსანელებელია. რადგანაც ჭამის დროს თევზის სუნი არ აქვს, მჭამელს წყურვილი არ აწუხებს. ტკივილებით შეპყრობილი ადამიანი თუ მას შეჭამს, გამოჯანმრთელდება. თუ, სადმე სახლში გველი და მორიელია, ხამსა თევზის||თავს დასწვავენ, შეაბოლებენ და გააქცევენ. ტრაპიზონელებს ძალზე უყვართ ხამსა თევზი და [მისგან] ორმოცნაირ კერძს ამზადებენ. მისგან კეთდება შემწვარი, წვნიანი, მოხრაკული სახვით შემზადებული ღვეზელი, ბაკლავა. ერთი სახის ცეცხლგამძლე ქვის კეცებს აკეთებენ, რომელსაც ფილაქი ეწოდება. ამ ხამსას ჯერ სუფთად გარეცხავენ და გაარჩევენ, შემდეგ ათ-ათ ცალს ლერწამზე წამოაგებენ. ოხრა-

93

ხუმს, ნიახურს, ხახვს, პრასას წვრილად დასკრიან, დარიჩინითა და შავი პილბილით შეკმანავენ, ამის შემდეგ ფილაქის კეცზე ერთ ფენა ხამსას და ერთ ფენა ამ [ზემოსხენებულ საკაზმს] მოაფენენ, მოასხამენ ზეთუნის ზეთს, ზემოდან — უკვდავების წყლის მსგავს ტრაპიზონის წყალსა და ერთ საათამდე ფიცხ ცეცხლზე ხარშვის შემდეგ შეექცევიან. ქემმარიტად, ისეთი კურთხეული კერძია, რომ კაცს შეუყვარდება.

რადგანაც ქალაქის ჰავა მშვენიერია, მის მთებში მოიპოვება ბზის ხეები და ბალ-ვენახებში — კვიპაროსები და „ბერძნული კაკლის“ ხეები. საოცარია, რომ მაშინ, როდესაც მის სამხრეთით არსებულ არზრუმის მთებში სასტიკი ზამთარია, აქ ვარდი, რეჰანი და ელლუნის ყვავილი იფურჩქნება. უზამთრო, მეტად მსუბუქია [ჰავა]. მისი მცხოვრებლები კეთილი და მეგობრული ადამიანები არიან. მაგრამ ჩიჩუა და ჩღეთა (ჩხეტია)⁴ და ლაზიკად წოდებული გლეხობა ძალზე უტეხი ხალხია. ამათ სხვა კილო, სიტყვები და გამოთქმები აქვთ, რომელთაც თვით ტრაპიზონის მოსახლეობაც ვერ იგებს — გადათარგმნაა საჭირო. აქ ჩაწერილი იქნა ჩიჩუების და ჩღეთების (ჩხეტების) ერთ-ერთი მივიწყებული ლექსი:

„თუ/ონ ზარილუ/ონ თაბინჩ/პარუ/ო/
თუ/ომუ/ორჰტუ/ონდა ფლიკარუ
აფხაინგ/კა ლუ/ო/ხა თუ/ონა
ქფხა ფაის თო/უ/ხმაიუ/ო/“⁵

მაგრამ ლაზიკელების ენა კალამს არ ემორჩილება, არ ჩაიწერება; ძლიერ უცნაური ენაა. ამ ხალხის უმეტესობა მეზღვაურებია. მდინარე ჭოროხით სამეგრელომდე აღწევენ, ტყვეები მოჰყავთ და ასე საქმიანობენ. კარგი, დიდი ყურე აქვს. ლუზის დამკერი ნავსადგურია, რომელიც ყურეში მდებარეობს, მაგრამ მისი დასავლეთი მხარე ღია დასავლეთისკენ სამას მილს თუ გაივლის კაცი, ყირიმში მდებარე კაფას ციხის ნავსადგურში მივა.

ტრაპიზონის სასიერნო ადგილები: ზაგნოსის კარის გარეთ კავაკის მოედანია. სადაც ფაშები დასვენების დღეებში ჯარებით გამოდიან ამ გამამხიარულებელ ადგილას და ჯირითობენ. რადგანაც მეტად ფართე მოედანია, მის შუაგულ ადგილას სამ წყებად ჩასობილია ერთ-მანეთზე გადაბმული გემის ანძები. კენწეროზე ოქროშიშეფერილი ბირთვია. ყველა მოთამაშე გუნდი ცხენებიდან ჩამოხტება. იმ ბირთვს ისარს ესვრიან. ვინც მოარტყამს, მას დარჩება.

მდინარე ხოშოღლანი: არზრუმის ვილაიეთში გერგედეს ნაპეს სამხრეთით ილანის მეჩეთის სახელით ცნობილი მთის მწვერვალზე

იღებს სათავეს, მრავალ სოფელსა და დაბას, ბაღ-ბოსტანს მორწყავს და ტრაპიზონის სიახლოვეს შავ ზღვას ერთვის. იმ მთაში, რომელიც მისი სათავეა, ჩობანიანთა საგვარეულოს ერთ-ერთ წევრს, ვინმე ხოშოლლანს ციხე აუშენებია. ტრაპიზონის სამხრეთით ორი დღის სავალზეა. მასაც იმ ციხის მფლობელის სახელის მიხედვით ხოშოლლანის მდინარეს უწოდებენ. მაგრამ ტრაპიზონელები ამ მთას ალაჩ-ბაშის მთას უწოდებენ. ტრაპიზონიდან ბაიბურთისაკენ მიმავლები ამ მთაზე გადადიან. ერთი კარი აქვს [ციხეს]. აქედან გასასვლელი სხვა გზა არ არის.

ტრაპიზონის დიდი სულთნების წმინდა ადგილების აღწერა: როდესაც სელიმ-ხან პირველი აქ იყო მბრძანებელი, მისი პატივცემული დედა გარდაიცვალა. ზაფხოსის კარის გარეთა მხარეს სინათლით სავსე აკლდამაში დაიმარხა. აკლდამის მცველების, ყურანის მკითხველების რიცხვი ოთხმოცდაათამდე აღწევს. მის საფლავზე ყოველდღიურად სამჯერ იკითხება ყურანი. განსვენებული ყოფილა ქველმოქმედი, „არაბი“ ადავია“-ს მსგავსი, კდემამოსილი ხათუნი. სინათლით სავსე მისი აკლდამა ფრიად შემკულია. სუფთა, ხალასი ტყვიით გადახურული, გასხივოსნებული გუმბათია. ჯამეც აკლდამის გვერდითაა.

ამ ქალაქში რამდენიმე თვე განცხრომაში გავატარეთ. განათლებულებთან, უღემებთან, ღვთისმოსავებთან გულითადად ვისაუბრეთ და ჩვენი სურვილის მიხედვით ქალაქი მოვიარეთ და დავათვალიერეთ. ბევრ გარემოებას შეძლებისდაგვარად გავეცანით. ქეთენჯი ომერ-ფაშას ქეთხუდა ომერ-აღა ელჩობით მიდიოდა სამეგრელოში საჩუქრებით და მე, მწირიც, მას გავყევი.

X X X I

ჩვენი მოგზაურობა გურჯისტანისა და სამეგრელოს მხარეებში

ტრაპიზონში ორასი კაცის თანხლებით ოც ლაზურ მენექსილა ნავში თავით ფეხებამდე შეიარაღებულნი ჩავსხედით. ალაჰს თავი შევავედრეთ და ნავსადგურიდან ჩრდილოეთისაკენ იმედის იალქნები გავშალეთ. დეირმენდერეს ნავსადგურში მოვედით. ტრაპიზონის ახლოს დიდი ნავსადგურია.

ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და დაბა შანეს მივალწიეთ. მას ნავსადგურ რუვასეს უწოდებენ. საუკეთესო სადგომია [გემებისათვის]. მის მთებში და კლდეებში ისეთი თხილნარი ტყეებია, რომ შანეს თხილი ყოველ მხარეში განთქმულია. აქედან გზა განვაგრძეთ და სურმენეში მოვედით.

სურმენეს ციხის აღწერა: აქაურობა ტრაპიზონის მმართველობაშია. ყაზი სულთან მეჰმედ II ფათიჰის დაპყრობილია. ციხე ბერძნების აშენებული იყო. ჰერსექ-ზადე აჰმედ-ფაშას ხელითაა დაპყრობილი. სუბაში, ას ორმოცდაათი ასჩიანი ყადის თანამდებობა, ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს. მაგრამ წარჩინებულნი არა ჰყავს. დიდი ნავსადგურია, რომელიც ექვსი ქარისაგან დაცულია, ღუზა კარგად ეკიდება ფსკერს და ღრმაა. თუმცა დასავლეთისა და სამხრეთის ქარებისაგან მაინცდამაინც დაცული არაა. სამი-ოთხი ღუზის ჩაშვებაა საჭირო. აქედან გზა განვაგრძეთ და მაჰნუზის ნაჰიეში მოვედით. ეს ნაჰიე ტრაპიზონის მიწაზეა, სამოცი კეთილნაშენი სოფლისაგან შედგება. მთები მთლიანად ფუსტულისა და ბზის ხეებით არის დაფარული. აქედან ავიყარებით და კანლი ფირეველს დაბაში მოვედით. ტრაპიზონისათვის დაქვემდებარებული დიდი ნაჰიეა. მთელი მოსახლეობა ჩიჩუებია. აქედან წამოვედით და რიზეში მოვედით. იქიდან გზა განვაგრძეთ და ხობანის¹ დაბას მივალწიეთ. იგი ტრაპიზონის მიწაზე ზღვის პირას მდებარე, ბალ-ვენახიანი, შემკული ადგილია. მთელი მოსახლეობა ჩღეთა² ლაზებია. ერთი ნაწილი ბერძნებიცაა. აქედან გზა განვაგრძეთ და გონიოს ციხეს მივალწიეთ.

გონიოს ციხის მტკიცე და ძლიერი კედლის აღწერა: ტრაპიზონის ვილაიეთში და ბათუმის სანჯაყში შედის. ფაშას ცალკე სახასო აქვს; 13 ზეამეთია და 53 თიმარი. ჯარის უფროსი და ალაიბეგი ჰყავს. ომის დროს, კანონის მიხედვით, ჯებელიებიანად რვაასი მეომარი იქნება. სამასი კაციც საკუთრივ ფაშის მეომარია. მაგრამ, რადგანაც სამეგრელოს მისადგომზეა და [სახელმწიფოს] ფარგლების დასასრული, ამ ჯარს ლაშქრობა არ ევალება და ციხეს იცავს. ციხისთავი და ხუთასამდე მეციხოვნე ჰყავს. ერთი ასეული მაღალი კარის იანიჩარები, რვაასი მეომარი და მათი ჩორბაჯიები დღე და დამ მორიგეობით იცავენ. ყადის თანამდებობა ასორმოცდაათასჩიანია. მისი ნაჰიეები ერთმანეთს შუბის წვერით ელაპარაკებიან. ურჩი, ჩიჩუა³ ლაზები არიან. მისი ყადის ყოველწლიური შემოსავალი ხუთი ათასი ყურუშია. ბეგის წლიური შემოსავალი შვიდი ათასი ყურუშია. ციხე ზღვის ნაპირზე მდებარე ოთხკუთხა, მტკიცე ქვის შენობაა. კაზაკები მრავალჯერ დაესხნენ თავს, ქონება დავლად წაიღეს, მოაოხრეს და დაანგრეს. ეს ციხე მდინარე ჭოროხის ნაპირას დგას.

მდინარე ჭოროხი: დამახინჯებული გამოთქმაა „ჯუ-ი რუპ“-დან, რაც სიცოცხლის მდინარეს ნიშნავს. არზრუმის დასავლეთით მდებარე ჯალინა კულუ ჰისარისა და შიბინ ყარა ჰისარის მთებიდან იღებს სათავეს, მოედინება და ქალაქ ბაიბურთზე გადის. მის ორივე მხარეს კეთილნაშენი სახლებია. ბაიბურთის ციხის კლდეების ძირას გაივლის,

ლაზიკის ვილაიეთის ფარგლებში მრავალი სოფლისა და დაბის ბაღ-ვენახს რწყავს და გონიოს ციხესთან შავ ზღვას ერთვის. უფრო, დიდი მდინარეა და არც ხიდს აყენებს. ლაზების ბევრ ნავს ამ მდინარის აღმა, აღმოსავლეთისაკენ და სამეგრელოს საზღვრებისაკენ მიაქვს მარილი, რკინეული, სხვადასხვა ხელსაწყო-იარაღი მათ სამეგრელოსა და გურჯისტანის ბზის ხეზე, თაფლზე, თაფლის სანთელზე, ტყვე ქალიშვილებსა და ქაბუკებზე ცვლიან და ასე ვაჭრობენ.

ეს ქალაქი დავათვალიერეთ, გუმრუქად (საბაქო) წოდებულ ადგილას მდინარე ჭოროხში შევედით, ერთი დღე აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და სამეგრელოს საზღვრებს მივალწიეთ. აქაურობა ზოშადად წოდებული ბეგის საზღვრებშია. მთები მთლიანად ბზის ტყით არის დაფარული. დასახლებული და კეთილნაშენი, კაკლის ხეებიანი და ბაღებიანი სოფლები არის. მათი ბეგის სოფელში ერთი ღამე ვავათიეთ. დიდებითა და პატივით მიგვიღეს. ერთი სიტყვით, ამის შემდეგ სამეგრელოს ქვეყანაში სამოცდაათამდე ქალაქის მსგავსი სოფელი დავათვალიერეთ და ისევ გონიოს ციხეში მოვედით. აქედან თანამგზავრებთან ერთად ტრაპიზონისაკენ გავწიეთ. მე, მწირს, მებრძანა აზოვის ლაშქრობაში წასვლა გონიოს აღის ზიზ გეჩი-ბაშის ასეულთან ერთად.

აბაზას ქვეყნის სადგურები, რომლებშიც ჩვენ აზოვის სალაშქრო მგზავრობისას გავჩერდით: ამგვარად, სამასამდე მეთოფე იანიჩარი და მე, მწირი, ჩემი ხუთი ქართველი ტყვე ბიჭით, ათ ლაზურ მენექსილაში ჩავსხედით.

მენექსილა ხომალდები: ეს ხომალდები შენდებოდა სამი მსხვილი ალვისხისაგან, რომლებიც მდინარე ჭოროხის ნაპირებზე ხარობენ. 97 ერთი ფიცარი ქვემოდანაა გობივით. თითოც გვერდებზეა. მაგრამ ძალზე დიდი ფიცრებია. ხომალდების გვერდებზე ორი კაცის სიმსხო ლერწმისა და კილის წნულია შემოკრული. ამიტომ არის, რომ ზღვის ქარიშხალი ხომალდში ვერ ატანს და შავი ზღვის ქარიშხალში კორპებით დაცურავენ. გობის მოყვანილობის საუცხოო ნაგებია, რომელთაც თავი და ბოლო არ ატყვია. ამ მხარეში მას სახელად მენექსილას უწოდებენ. ასი კაცი აჰყავს. ჩვენი ბედ-იღბალი მაღალ ღმერთს მივანდეთ. ამ ხომალდებით ხელსაყრელ ამინდში გონიოს ციხიდან გავედით და სამხრეთის ქარით მდინარე ჭოროხი გავიარეთ.

ისევ სამეგრელოს საზღვრებში მდებარე ნავსადგურ სუკარიში მივედით. ყურე აქვს. იგი გავიარეთ და მივედით ნავსადგურ ჰანდრაში, რომელსაც ყურე არ აქვს. ნავსადგურ სივრის აქვს ყურე და ერთი დანგრეული წისქვილი. ნავსადგურ. მაგისას ყურე და გვერანებული ციხე აქვს. ამ [ციხე]ში მეგრელი მწყემსები ცხვრებსა და თხებს აზამთრებენ. აქედან ნავსადგურ რაბჩაში მივედით. ყურე არ აქვს. მხო-

ლოდ ერთი დიდი, დანგრეული ციხეა. ყველა ეს ხუთი ნავსადგური სამეგრელოს საზღვრებშია. კეთილნაშენი ადგილები არ აქვთ. მხოლოდ ივლისში და ჭირნახულის ადების დროს სავაჭრო გემებს მოაქვთ მარილი, ქურჭელი, იარაღი და გოგო-ბიჭებზე ცვლიან. მის მთებში ბალ-ვენახიანი, დასახლებული და აყვავებული, დაუმორჩილებელი მეგრული სოფლებია. ზღვისოღენი ჯარიც რომ იყოს, მათ მთებში შესვლა ძნელია. ორმოც-ორმოცდაათათასამდე თოფით შეიარაღებული მოსახლეობაა. გონიოდან ასი მილით დაშორებული ეს ხუთი ნავსადგური ერთ დღე-ღამეში გავიარეთ და მეორე დღეს მდინარე ფაშამდე მივედით.

მდინარე ფაშა⁴: დუნაისავით ფართე მდინარეა. ზოგ ადგილას ერთი მილის სიფართეა. ყველაზე ვიწრო ადგილი ნახევარი მილია. სიღრმე რვა-ათი კულაჯი აქვს. შიგ სამეგრელოსა და აბაზას ქვეყანაში მიმავალი ხომალდები შედიან. ასი მილის მანძილზე ადიან აღმა. შავი ზღვის ჩრდილო ქარის (sic) დასასრულს⁵, ერთი უბის კუთხეში მდებარეობს. სტამბოლიდან აქამდე ათას სამასი მილია. შავი ზღვის ერთ-ერთ სანაპიროს ეს მდინარე ერთვის. იგი იკრიბება სამეგრელოს, გურჯისტანის, დაღისტანის, ყაბარდოს, ჩერქეზეთის შორის მდებარე იალბუზის მთის, ობურის მთის, სოჭას მთების ხევის წყლებისაგან, შემდეგ პირდაპირ სამხრეთისაკენ მიედინება||და სამეგრელოსა და აბაზას ქვეყნის შუა ზღვას ერთვის. აღმოსავლეთ ნაპირზე მთლიანად ურჩი სამეგრელოს სოფლებია. დასავლეთი ნაპირი აბაზას ჩაჩების ტომის ქვეყანაა. რადგანაც [მდინარის] ორივე მხარე ბუჩქნარიანი და ტყიანია, აბაზები მეგრელებს იტაცებენ, მეგრელები — აბაზებს და ვაჭრებს მიჰყიდიან ხოლმე. ზოგიერთი ისტორიკოსი ამბობს, რომ მდინარე ფაშა გამოდის ხაზართა ზღვიდან, ან როგორც ისინი მას უწოდებენ შირვანის, გილანის, დარუბანდის ზღვიდან. მაგრამ ეს მდინარე უკვდავების წყალივით გემრიელია. გილანის ზღვა კი შავ ზღვაზე მცირე ზღვაა და მარილისაგან გველის შხამივით მწარე. ხაზართა ზღვასა და შავ ზღვას შორის მანძილი 15 დღის სავალია. მაგრამ, ვთქვათ, რომ ხაზართა ზღვის წყალი იალბუზის მთების ძირიდან გამოდის, მიწაში გასასვლელს პოულობს და ისე ერთვის შავ ზღვას, მაშინ, სიმწარისა და სიტკბოს გათვალისწინებით, ეს მოსაზრება ერთიმეორეს ეწინააღმდეგება.

ეს მდინარე გავიარეთ და დასავლეთისაკენ გავემართენით. მთელი დღე შავი ზღვის ნაპირ-ნაპირ ვიარეთ და აბაზას ქვეყანას მივალწიეთ.

მთლიანად შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროზე მდებარე აბაზას ქვეყნის დასაწყისია მდინარე ფაშა და საზღვრის დასასრულია დასავლეთით ორმოცდობრი დღის სავალზე კაფას ვილაიეთის მფლობელობაში მყოფი ტამანის ნახევარკუნძულის ახლოს მდებარე ანაპის ციხის ნავსადგური.

აბაზას ხალხის წარმოშობის საწყისები: „თუჰფე“-ს დამწერი მემატინე შემდეგს მოგვითხრობს: „გამიზენ ღმერთს ქვეყანაზე თავისი ხელით შეუქმნია ადამი — მშვიდობა მასზე. სამოთხის ხილისადმი მდაბალი მოკრძალებისაკენ მოუწოდა და ყველა ანგელოზს უბრძანა მისი თაყვანისცემა. მაგრამ ეშმაკი ამ ბრძანებას არ დაემორჩილა და ვერაგული გეგმა განიზრახა: „შენ მე შემქმენ ცეცხლისაგან და იგი თიხისაგან“-ო თქვა და თავხედობა ჩაიდინა. წმინდა ადამისაგან მისი უწმინდესობის წერილი მოიტანა და ორივე სამყაროს დასაცავად უფალი ადამი დედამიწაზე ინდოეთში ჩამოსვა. შემდეგ ერეფათის მთაზე ევასთან შეაერთა. მეჰმედ ბენ ისხაკის სიტყვით, ადამის დროს მისი შვილები, რომელთა რიცხვი ორმოც ათასს აღწევდა, თათრული გარეგნობისა იყვნენ და დედამიწის ყოველ მხარეს მოეფინენ. სამოთხეში ადამი წმინდა არაბული და სპარსული ენით ლაპარაკობდა და როგორც კი დედამიწაზე ჩამოვიდა, არაბული ენა დაივიწყა და ლაპარაკი დაიწყო ებრაულ. სირიულ, დაჰიკის, დარის ენებზე. ამჟამად კუნჯისტანის, ბერბერთა ქვეყნის და სხვა ხმელეთების ქვეყნებში სალაპარაკოდ ხმარებული ენები ერთმანეთს არ ჰგავს. ადამის შთამომავლები წარღვნამდე ამ ენებზე ლაპარაკობდნენ. შემდეგ უფალი ნოეს შვილთაგან — ქამისა, სემისა და იაფეტისაგან სამოცდათორმეტი ხალხი და სამოცდაათი ენა წარმოიშვა. წმინდა ისმაილი ორივე ენაზე — არაბულად და სპარსულად ლაპარაკობდა. შემდეგ ადამიანის მოდგმის ჯიშები მთელი დედამიწის ზურგს მოედო და ენებიც გადასხვაფერდა, დაიყო. ყოველ ხალხში თითო ენა დამკვიდრდა. მაგრამ თავდაპირველად წმინდა იდრისი იყო, რომელმაც სხვადასხვა ენა გააჩინა. იმიტომ, რომ უფალმა ღმერთმა მას მრავალი ათასი მეცნიერება მიაკუთვნა და ქათიბი გახადა. ალაჰის ჩაგონებით ჩამოსულ წმინდა წერილიან ფურცლებს წიგნად კინძავდა. წარღვნამდე შეგროვილი წიგნები ატიკის დასავლეთ მხარეს მდინარე ნილოსის გადაღმა პირამიდაში დამალა. ამჟამად მათ ფარაონის მთებს უწოდებენ, მაგრამ შეცდომაა. წარღვნამდე მათი ამშენებელი სურიდ ქვანე არის. წარღვნის შემდეგ ძველმა მეცნიერებ-

მა ეს წიგნები გამოიტანეს, წაიკითხეს და ას ორმოცდაშვიდი ენა რომ შეისწავლეს, დედამიწის ყოველ მხარეში გაავრცელეს. შემდეგ ეს ბენ ისხაისაგან გავრცელდა თურქული ენა, რომელიც თათართა ენაა.

თათართა ხალხებისაგან გამრავლებული ხალხები შემდეგია: ჰინდი, სინდი, მულანნი, გურისტანი, მულთანი, ბამბანი, ცეცხლთაყვანისმცემელი ჰინდუსტანი, ჩინ-ხატაელთა ხალხი, ხათინი, ფადფური, კოზაკი, მონღოლი, ნოდული, თურქი, თათარი, უზბეგი, სპარსელი, ყუმუხი დაღისტანში, ყალმუხი, ნოღაჲ, ჰეშთეჟი, ლეგი, ჩაღატაჲ, ქეზეჟი, გურჯი, მეგრელი, შავშეთი, დადიანი, აჩიკ ბაში, სომეხი, დუმი, თურქმანი, კაბაბათა, ისრაელი ანუ იუდეველი, მოსკოვი — ქართველებისაგან არის, — იაკუბი, კარანი. ფრენკებში, რომელნიც ამათი განშტოებაა, 100 თორმეტი ხალხი და თორმეტი ენაა: ესპანეთი, საფრანგეთი, გენუა, პორტუგალია, ვენეცია, დუღუშკა, სერბია, ლათინი, ბულღარი, ხორვატი, ლოტორიანი, ტალბანი.

სპარსელთაგან წარმოშობილი ხალხები: მანუჩარის შვილთაგან ოთხნი ეგრის (ერლათ) მხარეს გაქცეულან და იქ დამკვიდრებულან. „ვინ ხართო?“ რომ უკითხავთ, უპასუხიათ: „მაჩარ“, ე. ი. ოთხი ადამიანი ვართო. ამ მაჩარ-იდან შეცდომით მიღებულ იქნა მაჯარ-ი (უნგრელი) და მათ სახელად დარჩა.

ესენი თხუთმეტამდე ხალხია: შუა მაჯარი, არდილ მაჯარი, სეჟე, საზ, ჰაიდუშკაჲ, პოლონელი, ჩეხი, კურულ, თუთი, კარაკუ და სხვები.

რუსები თერთმეტი ხალხია და ამათაც სლავები ეწოდებათ. ვლახები, მოლდაველები, სირჯა, შვეცია, პოლანდიელები, დუნკარკიზი, დანიელები, ავსტრიელები, ინგლისი, ტიშანი, ფრანგი, ხორვატი, მადიარი, ბოსნიაკი.

მაგრამ უკეთილშობილესი ტომებისაგან [შემდგარ] არაბი ხალხისაგან ეგვიპტის დელტაში ორმოცი სხვადასხვანაირი ტომი წარმოიშვა. ესენი არიან: მალრიბი, ტუნისი, მაროკო, აფნუ, მაიბურნუ, ჯეჯილკანი, ესვანი, სუდანი, კონჯუ, კირამანკი, ბაღენესქი, მუნჯი, ბერბერი, ნუბიელი, ზანგი, აბისინია, ქელაბი, ალევი, დუშბუ, იემენის არაბები, ბაღდადის არაბები, მავალი არაბები, მექასა და მედინას არაბები, ომანისა და უდაბნოს არაბები; მთელი არაბობის რიცხვი სამი ათას სამოცი ტომია. თუმცა ყურეიშთა ხაშიმის დიდი ტომიდან ამ დღესა და ადგილას წყლის ზედაპირზე წარმოშობილი არაბებისა და სპარსელების სეიდი მოვიდა. ამ ხსენებული ხალხების წინაპრები იყვნენ ნოეს შვილები: ქამი, სემი და იაფეტო. როდესაც ვაპირებდით აბაზას ხალხის წარმოშობაზე საუბარს, მიზანს გადავუხვეით. სანდო გადმოცემის მიხედვით მისი უდიდებულესობა ფარუკას ხალიფობის დროს ყურეიშთა ტომიდან ერთი არაბი მელიქი იყო სახელად ბეშე. ძლევა-

მოსილი მბრძანებელი და მარცხენა მხრის ირაკის, ბათჰის, იემენის, ადენის ქვეყნების მფლობელი გახდა. მას ხუთი შვილი ჰყავდა. უფროს შვილს ერქვა ჯებელ ალ-ჰუმა, მეორეს — არაბი, მესამეს — ქისვა. ქისვას კი სამი ვაჟი ჰყავდა: ქესრ, მავალ, თაწ. ბოლოს, მათი მამა რომ გარდაიცვალა, მისი უდიდებულესობა ომარის გადაწყვეტილებით ტომის უფროსობა უფროს ვაჟს ქებელ ალ-ჰუმას მიეცა. ერთხელ ამ ჯებელ ალ-ჰუმამ შეცდომით ერთ არაბს თვალი ამოუგდო. არაბმა მის უდიდებულესობას ფარუქს შესჩივლა და მოითხოვა სამაგიეროს მიზღვევა და ჯებელ ალ-ჰუმის თვალის ამოგდება. ჯებელ ალ-ჰუმას ადათისა შეეშინდა, იმ დამეს მთელი ტომის ხალხი წაიყვანა, ოთხ მის ერთსულოვან ძმასთან ერთად ანტიოქიაში ჰერაკლე მეფესთან მივიდა და ადგილსამყოფელი ითხოვა. მან სირიის ტრიპოლის მთები მისცა და დაასახლა. ჯებელ ალ-ჰუმამ ზღვისპირზე ერთი ქალაქი ააშენა, რომელსაც ეხლა ქალაქი ჯებელიე ეწოდება. აქ ჯებელი გაძლიერდა; დამასკოსა და მედინას მხარეების რბევა დაიწყო. მისი აღმატებულება ჰალიდ ბენ ვალიდ მიკდად იბნ ასუდი მის წინააღმდეგ იქნა გამოგზავნილი. ამჯერად ჯებელი უკვე ვეღარ დადგა ჯებელიეში, გემებით ესპანეთის ქვეყანაში გაიქცა და ავლონიას მთებში დასახლდა. რადგანაც ესენი ყურეიშები იყვნენ, იმ მთებს სადაც ისინი დასახლდნენ, ყურეიშთა მთა ეწოდება. და მათ კი — ყურეიში ალბანელები. მათი ენაც ფრანგთა ენას შეერგვა და ალბანურ ენას ქმნიან. ალბანელებიც არაბებისგან გრძელთმიანი ხალხია. მათი ლექსები და სიმღერები არაბულივით იწყება. ამიტომ ალბანელების ხალხის საწყისი არაბებიდანაა და მათი წინაპარი ჯებელ ალ-ჰუმა არის. იგი ელბასანის ახლოს განისვენებს. თუმცა, ამბობენ, რომ თავისი რკულის უარყოფელია. რაც შეეხება მის შვილებს, ორჯერ მიუტოვებიათ სარწმუნოება. ავლონიასა და დელონიას შორის მდებარე დუკათის მთებში სახლობენ. შავგვრემანი, არაბულ ენაზე მოლაპარაკე, გრძელთმიანი ალბანელები არიან. ჯებელ ალ-ჰუმას წინააღმდეგ მოსულმა მისმა აღმატებულება ჰალიდ ბენ ვალიდმა მისი ძმა არაბი, ქისვას შვილი მავალი და თაი შეიბყრო, ჰიჯაზში წაიყვანა, ბაღდადის უდაბნოში მამული მისცა და ქეისის არაბების მელიქი გახადა. თაწ თაწ ტომის მელიქი გახდა. მისი მამის ძმა არაბი ომანის ქვეყნის მელიქი გახდა. მაგრამ ქისვა და მისი ერთსულოვანი ძმები მათი მორჩილი და ქვეშევრდომი ლაზიკელებისა და აბაზების თანხლებით გაექცნენ ჰალიდ ბენ ვალიდს. და ჯერ ქალაქ კონიას, შემდეგ კონსტანტინეპოლს მოვიდნენ. მაგრამ, რადგანაც ამ ხნის განმავლობაში შეიტყვეს, რომ ომაელი მუავეია იბნ აბუსეფია სტამბოლის წინააღმდეგ უნდა წამოსულიყო, იქაც ვეღარ დადგნენ, გემებში ჩასხდნენ, შავი ზღვის ნაპირზე ტრაპიზონის მბრძა-

102 ნებელ მეფე იანაგანთან მოვიდნენ და თავშესაფარი ითხოვეს. მანაც ლაზიკა და მდინარე ჭოროხის ნაპირი მისცა. ლაზების ტომი ამ ლაზიკელებისაგან არის წარმომდგარი. ლაზი ხალხის წარმომშობი არაბია. შუათანა მძას — ქისვას თავისი მთები მისცა. ამიტომ ჩერქეზებიც ყურეიშებისაგან არიან [წარმომშობილი]. რადგანაც 'აბაზისაც ეს აბაზას ქვეყანა მისცა, მისგანაც გამრავლდნენ აბაზები, რომლებიც შავი ზღვის ნაპირზე არიან განლაგებულნი; იქაურობა დაასახლეს და გააშენეს. ამიტომ, აბაზას ტომის წინაპარი ყურეიშთა გვარიდან არიან. ჩერქეზები, აბაზები, ლაზები, ალბანელები; ომანის არაბები, ქეისის არაბები, ყველანი ძმათა შვილი ყურეიშები არიან. თუმცა, ღმერთმა კი უკეთ იცის!

XXXIII

აბაზას კვიყანაში მოსახლე ტომების შესახებ

ჩაჩების — چاچلر — ტომი: ერთმანეთში მეგრულადაც ლაპარაკობენ, რადგანაც მდინარე ფაშას გაღმა მხარე მთლიანად სამეგრელოა. ბევთა შვილები² ჰყავთ. ათიათასამდე ძლიერი ჯარი ჰყავთ. ყველა ერთი სარწმუნოებისა არ არის. მძარცველი და მამაცი ტომია. კაკალი, თხილი და გარგარი ბევრი აქვთ. მათი იარაღი, არაბთა მსგავსად, მშვილდ-ისარი და შუბია. თუმცა ცხენოსანი ცოტაა, ქვეითნი მშვენიერი ჭაბუკები არიან. მათი ნავსადგური დასავლეთით ორი კონაკის მანძილზეა, რომელსაც ლაქბას³ (لخ) უწოდებენ. ტრაპიზონიდან სამასი მილით დაშორებული დიდი ნავსადგურია. გემებს ზამთრობით არ შეუძლიათ აქ გაჩერება, რადგანაც სამხრეთისა და აღმოსავლეთის ქარები სასტიკად ჭრიან. აქედან დასავლეთისაკენ ზღვის ნაპირის გაყოლებით რომ წავიდეს კაცი, არლანთა ტომის მიწაზე სოფელ ხაფაღში მოხვდება.

არლანის — ارلان — ტომი: ათი ათასამდე ვაჟკაცი ჰყავთ. ნაყოფიერი და მოსავლიანი მიწები აქვთ და სამართლიანი ბეგები ჰყავთ. მათ ნავსადგურს ეწოდება ლაჩილა⁴, რომელიც მთავარი ნავსადგურია. აქაც ერთი ღამე გავათიეთ სტუმრად. მშვენიერი ნავსადგურია. ზამთარ-ზაფხულ გემები მიდი-მოდის. აქედან კვლავ დასავლეთისაკენ ორი კონაკი გავიარეთ და ჩანდების ტომს მივალწიეთ.

ჩანდების — چاندلر — ტომი: მამაცი ტომია; თხუთმეტათასამდე კაცი. წმინდა აბაზები ესენი არიან. ბეგები ჰყავთ. ამათ უწოდებენ მთის ჩანდებს. მათ ნავსადგურს ეწოდება კაკრ⁶. მთაზე ზღვისაკენ მიქცეულ მხარეს ბაღ-ვენახიანი სოფელია; სახელად ხოფა. აქედანაც

დასავლეთისაკენ ზღვის პირზე სამი სადგური გავიარეთ და დიდ ჩან-
დათა ტომის საზღვრებში მივედით.

დიდი ჩანდების ტომი: ოცდახუთამდე სოფელია. თხუთმეტათა-
სიანი ჭარი და გარდა ამისა, ბეგები ჰყავთ. მათ ნავსადგურს ჩანდა
ეწოდება. გემები ვერ გაიზამთრებენ. ამ ტომის მთების იქითა მხარე
მამშუხ ჩერქეზთა ქვეყანაა. ამ ჩანდების მხარედან ისევ დასავლეთი-
საკენ ზღვის პირას გავიარეთ ერთი სადგური და გეჩიების ტომს მი-
ვალწიეთ.

გეჩიების — كچیلر — ტომი: სამოთხის ბაღის მსგავსი უხვმოსავ-
ლიანი ქვეყანაა, რომელიც სამოცდაათი სოფლისაგან შედგება. ორი
ათასი მეთოფე და ერთიც ბეგი ჰყავთ. აქაური წყლები უკვდავების
წყალივით საამო და გემრიელია. ლიფოდ⁷ წოდებული ერთი დიდი
მდინარეა, რომელშიც ხომალდები შედიან. ეს მდინარე იალბუზის
მთიდან მოდის და ამ ადგილას შავ ზღვას ერთვის. ისეთი მდინარეა,
რომ ივლისშიც არ შეიძლება გადასვლა. ზამთრის დღეებში გემები
ჩერდებიან: მყუდრო და საიმედო ადგილია. გეჩიების ტომიდან ამ ად-
გილამდე, ზემოხსენებული მდინარის ორივე ნაპირი ნაირ-ნაირ გარე-
ულ ხილს იძლევა; მშვენიერი ხეებით არის შემკული. გეჩიების ტომის
ორათასიანი ჭარიდან უმრავლესობა ცხენოსანია. დიდი ტომია. ძალ-
ზე შეძლებული ქურდები არიან. ამ ტომის სოფელ ჰევკაში ერთი
ზფრჰად წოდებული აბაზას სახლში მივედით ბტუმრად. მე და ჩემ
თანამგზავრებს ათი ცხვარი დაგვიკლა და წვეულება გავვიმართა. ჩვენ
აქ გვახელით სიზბაქი, ხორცის შეჭამანდი და ღომი. აქედან დასავ-
ლეთისაკენ განვაგრძეთ გზა, ორი კონაკი გავიარეთ და ართის ტომ-
თან მივედით.

ართის — آرت — ტომი: გეჩიების ტომზე მეტია, მაგრამ მათსა-
ვით მამაცი და გაბედულები არ არიან — უმეტესობა ვაჭრებია. კვერ-
ნაზე ნადირობენ. ძალზე ბევრი ღორი ჰყავთ. [ისლამის] სარწმუნოება
რა არის, ყურანი რა არის, არ იციან; ადამიანს ერიდებიან და არ ეკა-
რებიან⁸. სიმართლის მთქმელი ხალხია. ოცდაათათასამდე ადამიანია.
ამათაც ერთი ბეგი ჰყავდათ, რომელიც ორმოც-ორმოცდაათ თავით
ფეხებამდე შეიარაღებულ აბაზა აზნაურთან⁹ ერთად მოვიდა, ოცი
ცხვარი და სამი ირემი მოიტანა, „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანე-
ბაო“, გვითხრა და მოწიწებით მოგვეპყრო. მათი ბეგი გრძელთმიანი
იყო. მხრებზე ნაბადი ესხა. ხელში მშვილდ-ისარი ეპყრა და წელზე
ხმალი ერტყა. კარგი ვაჟკაცი იყო. მხლებლები ყველა კულულებიანი,
მზის სადარი ლამაზი ყმაწვილები იყვნენ. მათ ნავსადგურს არა-
კლარს უწოდებენ. იქაც ერთი ღამე გავთიეთ. ხომალდები ზამთარში
ვერ ჩერდებიან, რადგანაც ღია ნავსადგურია. ერთ ნავსადგურსაც

ლივში ეწოდება. ხომალდები აქაც ვერ ჩერდებიან ზამთარში. მხოლოდ ზაფხულში შეიძლება ექვსი თვის განმავლობაში დადგომა. მაგრამ სავაჭრო ნავსადგურია. მის ჩრდილოეთით დიდ მთებში საძის ქვეყანაა.

საძის — **صاذ** — ქვეყანა: სეიდი აჰმედ-ფაშას ქვეყანაა¹⁰. რადგანაც ესენი ჩრდილოეთით მეზობელ ჩერქეზეთის ხალხთან აღებ-მიცემობას ეწევიან, ჩერქეზულად და აბაზურად თავისუფლად შეუძლიათ ლაპარაკი. შვიდი ათასი მამაცი, მაგარი ვაჟკაცია. დავისა და განხეთქილების გამო ჩერქეზები და აბაზები მუდამ ფხიზლად არიან. რადგანაც მათ ართების ტომთან მშვიდობიანი ურთიერთობა აქვთ, ართების ნავსადგურში ტყვეები მოყავთ, მოაქვთ თავლის სანთელი და ვაჭრობენ. თაკაკუ¹¹ ჩერქეზებიც მშვიდობით მოდიან და გემებზე ვაჭრობენ. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ გაცურეთ, დავათვალიერეთ ხეივნები, ტყეები, ბუჩქნარი და მაღალი მთები, ვნახეთ მრავალი დასახლებული სოფელი და სამი დღის სავალზე კამშის ტომს მივალწიეთ.

კამშ — **قمش** — **ტომი**¹²: ათი ათასამდე მამაცი და ვაჟკაცი ხალხია, რომელსაც თავისი ბეგი ჰყავს. მელექ აჰმედ-ფაშას [ამალის წევრი] კამიშ მეჰმედ-ალა ამ ტომისაა. ამათ ართის ტომი რამდენჯერმე დაუმარცხებიათ და მათი ბეგი ტყვედ ჩაუგდიათ. ეს იმიტომ, რომ აბაზები ერთმანეთს ებრძვიან, ბავშვებსა და ქალებს იტაცებენ, ტყვეებს ჰყიდიან და ამით ცხოვრობენ. კაცი, რომელიც ქურდი არ არის, ამ ხალხის თვალში ბედშავი და საწყალია. ამიტომაც ასეთებს არც მეჯლისებში დაუშვებენ და არც ქალიშვილებს მისცემენ [ცოლად]. ამ ტომის მთებში ისეთი დიდრონი ტახები იცის, რომ ყოველი ჰათგანი ვირის ოდენაა. თუმცა ნავსადგური აქვთ, მაინცადამაინც გაცხოველებული საქმიანობა არ არის, რადგანაც მისი მოსახლეობა ძალზე მეამბოხე და ურჩია. ამ ტომის ხალხში სტამბოლიდან და ეგვიპტიდან ჩამოსული თოფხანეს [ხელოსანი] აბაზება არიან. მეჩეთები, ცოლ-შვილისა და სამსახურის პატრონი მუსლიმი ბევრია. ჰავა ძალიან კარგია. სოფლებს სამხრეთისაკენ, ე. ი. ზღვისაკენ აქვთ პირი. თუმცა დუქნები და ბაზარი ამათაც არ აქვთ, ნავსადგურთან საბაზრო ადგილებია. აქედანაც ზღვის პირას პირდაპირ დასავლეთისაკენ სამი კონაკი გავიარეთ და სოჩას ტომს მივალწიეთ.

105

სოჩას — **صوحه** — **ტომი**¹³: ამათაც ერთი ბეგი და ათი ათასამდე სახელოვანი ქვეითი მეომარი ჰყავთ. რადგანაც კლდოვანი და ქვიანი ადგილებია, ცხენოსნები ცოტანი არიან. თუმცა ნავსადგური კი აქვთ, მაგრამ სახელწოდება ჩემთვის უცნობია. აქ ერთი ღამე სოფელ ჰავდაკში სტუმრად დავრჩით. თურმე იმ ღამეს ქორწილი ჰქონდათ. მო-

გვიტანეს ასი ხონჩა ცხვრის ხაშლამა, წვნიანი, თაფლის წყალი, ბოზა, ღომი, ხორცის შექამანდი და საწებელი. ასობით ყმაწვილი გვემსახურებოდა. დილაადრიან ჩვენმა თანამგზავრმა გონიოს ალამ სახლის უფროსს დოლბანდი რომ აჩუქა, სიხარულით ცას ეწია, რადგანაც ამ მხარეს დახურული ბაზრის, ბაზრის, ფუნდუკის, აბანოს და დუქნის მსგავსი რამ სრულებით არ არის. თითქმის მთის წვერზე გაშენებული ორმოცი-ორმოცდაათკომლიანი სოფლებია. მათ ნავსადგურში წგლიწადში ერთხელ ყველა ქვეყნის გემებს მოაქვთ ღენთი, ტყვია, თოფი, მშვილდისარი, მასრა, ხმალი, ფარი, შუბი და სხვა საომარი იარაღი, ძველი ფეხსაცმელი, მათუდის პირები, საპერანგე და სასარჩულე ქსოვილი, კერის რკინეულობა, დიდი ქვაბები, ცეცხლზე ქვაბის ჩამოსაკიდი რკინის ჭაჭვები, მარილი, საპონი და სხვა ასეთი საგნები. ამ მეზომალდეებს ნაზ ბიჭებს, ცხიმეულს, თაფლის სანთელს, მუშამბას, კვერნას, თაფლს აძლევენ და სამაგიეროდ ზემოჩამოთვლილ საგნებიდან რაც სჭირდებათ, იღებენ. ამ ქვეყანაში სრულებით არ არის ოქროსა და ვერცხლის ფული. ყიდვა-გაყიდვა გაცვლა-გამოცვლის წესით წარმოებს. ამ სოკის ტომიდან დასავლეთისაკენ ზღვის პირით ორი კონაკი გავიარეთ და ჯმბას ტომს მივალწიეთ.

ჯმბას — جمباج — ტომის აღწერა: ერთი ბეგი და ორი ათასი მეომარი ჰყავთ. ამათ ნავსადგურში სამი დღე დაეყავით და ყველასთან კარგი ურთიერთობა გვექონდა. მთელი ჩვენი ტანისამოსი, ფარდაგები, ნაბღები და ქეჩები მივეცით და ქალიშვილები და ბიჭები გამოვართვი.

მე, მწირმაც, ერთი აბაზა ბიჭი ვიყიდე. მეოთხე დღეს ისევ დასავლეთისაკენ გავემართეთ, ორი დღე ვიარეთ და ბუზუდუკის ტომს მივალწიეთ.

ბუზუდუკის — بوزودوق — ტომის აღწერა: ამათაც ბეგი და ათი ათასი კაცი ჰყავთ. მათ ნავსადგურში სტამბოლის ათი ხომალდი დაგვხვდა. მრავალ მეგობარს შევხვდით. უსაზღვროდ გავიხარეთ და ვისიამოვნეთ. ჩვენი ბარგიდან ზოგი მძიმე ნივთი მათ ჩავაბარეთ შესანახად; ჩვენა და ჩვენ მსახურ ბიჭებს ტვირთი შეგვიმსუბუქდა. მენგლი გირეჟ-ხანმა¹⁴ ამ ბუზუდუკის ტომიდან სამი ათასი მეომარი ასტრახანის ლაშქრობაში წაიყვანა და როდესაც ასტრახანი დაიპყრეს¹⁵, ბუზუდუკის ტომი ჩერქეზთა ქვეყანაში უბურის მთის ძირას დაასახლა. ჩერქეზეთში ახლაც ბუზუდუკის ტომს უწოდებენ. აბაზას ბუზუდუკებსა და ჩერქეზეთის ბუზუდუკებს შუა უბურად წოდებული მაღალი მთა მდებარეობს. სამი კონაკია. ერთმანეთს თავს ესხმიან და ბავშვებს სტაცებენ. აბაზას ბუზუდუკებისაგან ისევ დასავლეთისაკენ

ვიარეთ ზღვის პირას, ორი კონაკი გავიარეთ და უსუეიშის ტომს მივალწიეთ.

უსუეიშის — **اوسويش** — ტომის აღწერა: ზღვის პირას, ციკაბო კლდეზე ერთი ძველი, დანგრეული ციხეა. რადგანაც არახელსაყრელი ამინდი იყო, ჩვენ მეთოფე თანამგზავრებთან ერთად ფხიზლად ვიყავით და ერთი ღამე იქ გავატარეთ. მათი ბეგი ჩვენთან მოვიდა, ხუთი ცხვარი მოიყვანა და გავვიმასპინძლდა.

ეს ტომი ხის მშვილდებს აკეთებს და გუნდის ხისაგან. — ისრებს. თოფს ყველა ხმარობს. სამი ათასი კაცია. მათი ნავსადგური სიმაგრე უსუეიშია. დიდი მთები აქვთ, რომლებშიცაა დათვი, ტახი, მელა, ტურა, სიასამურის მსგავსი კლდის კვერნა, კვერნა, აფთარი, ირემი, გარეული ქათამი.

უცნაური ის არის, რომ ეს აბაზას ტომი ხშირად თავიანთი ბეგის გვამს ზანდუკის მსგავსად [გაკეთებულ] ხეში დებს. ამას დიდი ხის წვერზე ორკაპა ტოტზე მიაჭედებენ, თავთან ნახვრეტს უკეთებენ და ისე ტოვებენ. მათი ცრუ რწმენით, იმ ხვრელიდან სამოთხეს უცქერის თურმე [მიცვალებული]. შემდეგ იმ ნახვრეტში მრავალი ასი ათასი ფუტკარი შედის, აბაზას გვამის ილღიებსა და ლაჭებში თავლს აკეთებს. [თაფლის ამოღების] დროს ამ ყუთს სახურავს ახდიან, ბეწვიან თავლს ტიკებში ასხამენ და ჰყიდიან. ხალხი ამბობს — აბაზური თაფლიაო, დაესევიან და იტაცებენ. მისი სისაძაგლე კი არ იციან. აბაზურ თაფლს ძალიან უნდა უფროთხილდეს კაცი. ამ აბაზას ქვეყანაში მრავალი რამ საოცარი და სასწაულებრივია, მაგრამ მათი აღწერა შეუძლებელია. აქაც ბევრი აბაზა ჭაბუკი ვიყიდეთ და დასავლეთისაკენ ორი დღე ვიარეთ. აშლილის ტომს მივალწიეთ.

აშლილის — **آشليل** — ტომის აღწერა: ამათაც ერთი ბეგი და ორი ათასი კაცი ჰყავთ. მაგრამ ქურდი და ლატაკი ტომია. ყველა აბაზას მათი გადაკიდებისა ეშინია, რადგანაც ძალზე მამაცი და გულადი ხალხია. აქაც ერთი გვევრანებული ციხეა. ამათ ნავსადგურს აშლა ეწოდება. კაფას, ქერჩისა და ტამანის მრავალი გემი მოდის აქ. ზამთრობით ვერ დგებიან, რადგანაც ღია ადგილია. მთები კი ნაყოფიერია. აქედან ისევე დასავლეთისაკენ ერთი კონაკი გავიარეთ და სოფელ ათმას მივალწიეთ.

სოფელ ათმას — **آتمه** — აღწერა: ეს სოფელი აშლილის [ტომს] ეკუთვნის. მთებში გაშენებული, აყვავებული სოფელია. მათ შორის თოფხანეს აბაზა მუსლიმები არიან. აქ ერთი მეჩეთიც ვნახეთ. ჩერქეზთა ქვეყნამდე ერთი კონაკია. ჩერქეზებთან გამუღმებით იბრძვიან. აქედან ორ დღეში სოუკ სუს ტომს მივალწიეთ.

სოუკ სუს — صوق صو — ტომის¹⁶ აღწერა: ერთი ბეგი და სამი ათასი ვაჟკაცია. ქეჰეილანის¹⁷ ცხენები ჰყავთ. მათი ნავსადგური ჰარუნაა. საუცხოო ყურეა გემების გასაჩერებლად. სოუკ სულ წოდებული დიდი მდინარე აქვთ, რომელზეც გადასვლა შეუძლებელია. მდინარე ჩერქეზეთის მთებში იღებს სათავეს და ამ ადგილას შავ ზღვას ერთვის. უკვდავების წყაროს მსგავსი წყალია. სწორედ ამიტომ დაურქმევიათ ამ ტომისათვის სახელი სოუკი, ამ მდინარის ნაპირას რომ სახლობს. მდიდარი და გულუხვი ადამიანები ჰყავთ. აქედან დასავლეთისაკენ ორი კონაკი გავიარეთ და კუთასის ტომს მივალწეთ.

კუთასის — قوتاسی — ტომის აღწერა: ერთი ბეგი ჰყავთ. სულ შვიდი ათასი მეომარია. მათ ნავსადგურს კუთასი ეწოდება. ფიცრით ნაგები. ჭილით დახურული საწყობები აქვს. სოფლები მთებში მდებარეობენ და ნავსადგურს გადმოყურებენ. მათ ნავსადგურში ბევრია კაფას და ტამანის ხომალდები. ამ ტომთან ყირიმის მხრიდან ყოველთვის მოდიან ცხენოსნები და ვაჭრობენ. მშვიდი და მორჩილი ხალხია, რადგანაც მათი ადგილები ძნელად მისასვლელი არ არის. ხორბალიც მოჰყავთ. ამას გარდა, აღწერილ აბაზას ქვეყანაში ღომს თესენ. ერთი ქილა ასი ქილა ღომის მოსავალს იძლევა. ამ ტომს მოწნული, ყავრით დახურული სახლები აქვს. შუაგულში უნთიათ. ათ კონლს ერთ კაბაკს ეტყვიან და მას ოთხ მხარეს ციხის მსგავსად აქვს შემოვლებული ღობე. საქონელი ყველას ჰყავს და მათ დღედაღამ ღომივით ძაღლებით ყარაულობენ. ასეთივე მდგომარეობაა აბაზას ყველა ტომისათვის, რადგანაც ყველა სახლი ტყეშია აშენებული. ერთმანეთის ეშინიან. ამ ტომსა და ჟანას ჩერქეზებს შორის ერთი კონაკია. ამათ ჩერქეზული ენაც იციან. ერთმანეთთან შეთანხმებით ჩერქეზეთში მიაქვთ საქონელი და ჩერქეზებსაც ამათ ნავსადგურში მოაქვთ.

ამ ადგილას დამთავრდა აბაზას ქვეყანა. ამ ადგილიდან მოყოლებული მდინარე ფაშამდე ყველა ტომი, ვისთანაც ჩვენ მივედით და დავათვალიერეთ, ზღვის პირას სახლობს. ყველა სოფლის სახლს სამხრეთით, შავი ზღვისაკენ აქვს პირი მიქცეული. მდინარე ფაშადან, აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ, ამ კუთასის ტომამდე აბაზთა ქვეყნის სიგრძე სრული ორმოცი კონაკია. სიგანე — ხუთი კონაკი.

ამ ქვეყნის ორმოცი კონაკის მანძილზე ორმოცი დიდი მდინარე ჩამოდის. ყველა მდინარე ჩერქეზეთსა და აბაზას შორის მდებარე მთებიდან მოედინება და შავ ზღვას ერთვის. ეს არის ერთმანეთზე მიბჯენილი სამოცდაათი მაღალი მთა. ამბობენ, რომ ორი ათასი სოფელია, მაგრამ მე ეს არ ვიცი. მათი მთები არ მომივლია. ხარაჯას და სხვა ბაღ-ვენახის მოსავალს, ან აშარის მსგავსს არაფერს იძლევიან.

შრავალი ასი ათასი, ურჩი და მეამბოხე ხალხია. მათ რომ ქაფირი უწოდონ, კაცს მოკლავენ. მუსლიმი რომ უწოდონ — გაეხარდებათ. ესენი ყურანს არ იცნობენ და არც რაიმე სარწმუნოება აქვთ. ამასთანავე, ქაფირი არ უყვართ და მუსლიმს სულს მისცემენ. ისლამი რომ მიიღონ, ძალზე მორწმუნე და ერთი ღმერთის მიმდევარნი იქნებიან. მათი წინაპრები ყურეიშთა აბაზის ტომიდან არიან. ესენი ზღვის სანაპიროზე ნავსადგურების მფლობელი აბაზები არიან.

XXXIV

მთავარი მოსახლე აბაზას ტომები

ფუშრხი — *بوشر خي* — მეგრელებთან ახლოა. ბეგი და შვილი ათასი ურჩი ხალხია.

109 ახჩფსი — *اخچيسى* — ამათაც ბეგი ჰყავთ. ათიათასიანი ტომია. ბსლბ — *بسلب* — ბეგი ჰყავთ. შვილი ათას ხუთასი მამაცი მცხოვრებია.

მქლე — *مكله* — სამი ათასი მამაცი მცხოვრებია და ერთიც ბეგი ჰყავთ.

ვაი ფილა — *وايبيغا* — ბეგი ჰყავთ. ათასი კაცია.

ბალრს — *باغرس* — ბეგი ჰყავთ. სულ რვაასი წევრისაგან შემდგარი სუსტი ტომია. ქურდები არ არიან.

ალაქარიშ — *الاقريش* — ხუთასი კაცია და ერთი ბეგი ჰყავთ.

ჩმაქურს — *چماقورس* — ბეგი ჰყავთ, სულ სამი ათასი კაცია.

მაჯარ — *ماجار* — ბეგი ჰყავთ. სულ ორი ათასი კაცია, მაგრამ მამაცი ვაჟკაცები არიან.

მაიხარშ — *مايخارش* — ბეგი ჰყავთ. სულ ოთხი ათასი კაცია.

ზემოთ აღწერილ მთაში მოსახლე ათ ურჩ ტომთაგან ვერც ერთი ვერ მოდის აშლილიში მდებარე ნავსადგურის [მფლობელ] აბაზებთან.

მთაში და ზღვისპირზე მცხოვრები აბაზების ოცდახუთი ტომის [აღწერა] აქ დამთავრდა.

არაჩემულმგრივი და გასაოცარი აბაზას მნა*

აკ — 1; ვბა — 2; იხფა — 3; ბუნ/ბ/ა — 4; ხუბა — 5; კ/ქ/ბა — 6; ბზ/ქ/ბა — 7; აბა — 8; ება — 9; ზ/ქ/უბა — 10; აკ ზ/ქ/უბა — 11; ვბა ზ/ქ/უბა — 12;

ვაფ — „ი“-სკენ გადახრით — მოდი; უჩი — წადი; უთუფ — ესეც „ი“-სკენ გადახრით — დაჯექ; უკულ — ადექ; უმჩინ — არ წახვიდე; ად/რ/ფშ — ბიჭი; სჩაბ — წავალ; აბ/ფ/ქ/ქ/რ/უ/შ — ქალი; სქჩამ — არ წავალ; უზუმჩოზუი არფშ — რატომ არ მიდიხარ, ბიჭო; სირა იზდრ-ვეფ — მე ვიცი; ურა ფუდ/დ/რ/ვა — შენ რა იცი; უნაჯ კსი — ჩემო სულ და თვალო; სირა იზდრვაპ — რაც მე ვიცი; სირა სზკთ — მე მყოფნის; არს იზუპვაზუფ — ასე რატომ ლაპარაკობ; ვა უბუზუა — ბოდავ; ისპვაზუფ — რას ვლაპარაკობ; სირა იშ[ს]რ[ზ]რმ — მე არ ვიცი; ურა ფუზრ/ვ/უა — შენი ნათქვამი; ურა ფურ/დ/რ/უა — შენ იცი; აკა ურა უკაგუბ — მაგრამ შენ ვიფი ხარ; ანჩგი ავ/გი ადლშ — ჩვენი ღვთისა და მის ქმნილებათათვის; აკი სე დრმ ანჩრთ/ნ/შ — ღმერთმანი არაფერი ვიცი; უს კვპ სრსპბ — ცოდო ვარ, ნუ მაწვალებ; სირა აკრ უსთპვან — უცნაურ რამეს ვლაპარაკობ; ანჩრ/უ/ნ/ში/ფ/შ ამლა სფშრაფ — ღმერთმანი, აბაზავ, მშია; სჩაბ ფსთა ფუქ/ქ/რმ — წავალ, ღომს ვკვამ!

110

XX XVI

სამი აბაზას მნა

ვ/ზ/ა — 1; თოკა — 2; შქე — 3; ფლი — 4; აშუ — 5; კ/ქ/უნ — 6; იფლი — 7; ულა — 8; იფლი — 9; ზ/ქ/უ — 10; ვ/ზ/ა ზ/ქ/უ — 11; თოკა ზ/ქ/უ — 12; სხა — პური; ღა — ხორცი; ბზი — წყალი; ქა — ყველი; ჩევპ — მაწონი; ხა — მსხალი; მსუდ — ყურძენი; ღხმკ — ღელვი; ეს ხუ — წაბლი; ღკა — [ქვა]მარილი; ვიქა — მოდი; უთს — დაჯექ;

* არაბული დამწერლობის თავისებურებათა გამო ევლია ჩელების არ შეეძლო სრულად და ზუსტად გადმოეცა უცხო ენების ბგერები. ზოგ შემთხვევაში იგი სწორად ვერ ილიქვამდა „უცნაურ“ ბგერებს, ზოგიც კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს.

აკაც და შემდეგაც უფრჩხილებოდ მოცემული სიტყვები და მათი გამოთქმები ევლია ჩელებისეულ ჩანაწერსა და მათი თურქული მნიშვნელობის ქართულ თარგმანს შეიცავს, ფრჩხილებში კი მოთავსებულია ჩვენს მიერ კორექტურულ შეცდომად ნაგარაუდებელი წინა ასოს გასწორება.

უდეთო — ადექ; უმქა — არ წახვიდე; სიქოპ — მივდივარ; სბრიქნ — საით მიდიხარ; სეუშქდსლუპ — საქმე მაქვს, მივდივარ; სქალა სქჩო ვიქა — მოდი, სახლში წავიდეთ; სქენო 'სეკა — სახლში მივდივართ; სრხოდ — რა მოგივიდათ; ხოუ ღოდ აშდ — ერთი ღორი ვჭამეთ; არ-კამდე ქენუ — ჩვენი ღორი ხომ არ შეუჭამიათ: უჩელა. შქნოდ — საქურდლად მივდივართ; ნალა შქაღდა — საით წახვედით.

111

|| ამ ენებს გარდა კიდევ მრავალი ენაა, მაგრამ ერთმანეთში ამერიკა და ესლაა, რაც მეხსიერებაში დამრჩა. ამასთანავე ეს ენები მხოლოდ ამგვარად დაიწერება. იმიტომ, რომ ისეთი მეტისმეტად ძნელი ენებია, თითქოს ფრინველთა, კაქკაქის ენააო. ძალზე ნიჭიერი გონების, კეთილშობილი. ნამდვილი და მიბაძვისუნარიანი მსახიობი უნდა იყო, რომ აბაზა ხალხთან საუბარი შეძლო. მაგრამ მსოფლიო მოგზაურს სჭირდება ყოველი ენის თითო წვეთის ცოდნა იმდენად, რომ მისთვის მოსალოდნელი სარგებლობა და ზარალი გაიგოს და მოგზაურობაში მოსვენებული იყოს; იმიტომ, რომ ნათქვამია. „ყველა ხალხის ენა მისი შესაფერისია“. ამ ქვეყნად ზოგი ენის შესწავლა გონივრული და სავალდებულოა. უცხო ქვეყანაში კაცო ხსნასა და წარმატებას ჰპოვებს და სამშვიდობოს გავა. ზემოაღნიშნული კუთასის ნავსადგურიდან ავიყარებით, ზღვაზე ორი დღე დასავლეთისაკენ ვიარეთ და ანაპის ნავსადგურში მოვედით.

ანაპის აღწერა: ალექსანდრე მაკედონელის სამართლიანი ბრძანებით გოგ და მაგოგის კედლის ასაშენებლად რომ მოდიოდნენ², ამ ადგილას გზად შემოუვლიათ, მისი ჰავით, ნადირობით დამტკბარან და შავი ზღვის ნაპირზე, ვრცელ გორაკზე გაკრიალებული, თლილი ქვით აუშენებიათ ხუთკუთხა მოყვანილობის ციხე. იმის გამო, რომ მისი სასახლის დივანხანაში იატაკი შემკულია ლალითა და იავუნდით, ზურმუხტითა და ტოპაზით, სადაფითა და აქატით, მას უწოდებენ ანაპის მარგალიტოვან ციხეს. ასეა ჩაწერილი მატეიანებში. შემდეგ ხანებში იგი გენუის მეფის საჯოჯოხეთო სატახტო ქალაქი გახდა და სამოთხის მსგავსად იყო მოწყობილი. შემდეგ წაწყმედილმა თემურმა ერაყი, დიანი, ჰემდექი, ყაზანი და სხვა შვიდასი ქალაქი გააპარტახა, დაანგარია და ყირიმში მყოფ თოხთამიშის³ წინააღმდეგ რომ მიდიოდა, ანაპის ციხის გარეუბანი დაუნგრევია და მხოლოდ ანაპის ციხე გადარჩენილა. შემდეგ სულთან ბააზეთ ველის დიდვეზირი გედიქ აჰმედფაშა⁴ სამეფო ფლოტით კაფას ციხის დასაპყრობად რომ მიდიოდა ზღვა ჯარით, ეს ციხე გენუელებს წაართვა და შიგ ჯარი ჩააყენა⁵. ციხე დგას კონცხზე, რომელიც აბაზებსა და ჩერქეზებს შორის საზღვარზე მდებარეობს. ზღვის პირას, ციცაბო კლდეზე აშენებული ძალიან მაგარი ციხეა. ოღონდ, ამჟამად შიგ არავინაა. || [ციხე] მრავალჯერ დაანგრის

112

დონის კაზაკებმა, მაგრამ მის გარეთ ასორმოცდაათამდე ლერწმის სახ-
ლია. ამ სოფელს კაბაკს უწოდებენ. ციხის ჩრდილოეთით ანაპის მთე-
ბია. შავი ზღვით აზოვისსაკენ მიმავალი გემები ამ მთებს ჩაუვლიან.
დიდი მთებია. ციხე დიდი ხელოვნებით [ნაგები] და შესანიშნავი ხუ-
როთმოდღვრის ნახელავია. შიგ, სიმაგრეში, მოსახლეობა — შეფაქე
ხალხი თავის ცხვრებსა და თხებს აზამთრებს. როგორც ოზდემირის ძე
ოსმან-ფაშა⁶ წერს, აქაურობა კაფას ვილაიეთის ტამანის სანჯაყის
მმართველობაში მყოფი საოვევოდაა. შეფაქეს ხალხი იარაღის შიშით
იხდის აშარს. სამიათასამდეა. გარეგნულად მორჩილნი და ნამდვი-
ლად მუამბოხეები არიან. ციხეს ერთკარიანი დიდი ყურე აქვს, რო-
მელშიც ათასი ხომალდი თოკებით მიეხმთან და დგანან. რვა ქარისაგა-
ნაა დატული. შავი ზღვის არც ერთ მხარეს ამისთანა ყურე არ არის —
მხოლოდ ბალაკლავა თუ [იქნება ასეთი]. ძველთაგანვე ამ ნავსადგურში
ერთგვარი მარგალიტი მოიპოვებოდა. ამჟამადაც სადაფები მოჩანს. ამი-
ტომ ციხეს მარგალიტის საბადოს უწოდებენ. ახლაც ყოველ წელს
რუსები ამ ნავსადგურში ღუზას უშვებენ, გაბედულად და უშიშრად
ყვინთავენ და მარგალიტის სადაფები ამოაქვთ. ეს ციხე რომ შეკეთდეს
და შიგ სრულყოფილი ჯაბახანა და მეომრები ჩააყენონ, აბაზას და
ჩერქეზეთის ქვეყნების დამორჩილება გაადვილდება, იმიტომ, რომ ჩერ-
ქეზეთში მყოფ ნოღაელებსაც აქ მოაქვთ თავისი საქონელი და ჰყიდიან.
საბაეოს დიდი შემოსავალი აქვს. დიდი ნავსადგური და თავშესაფარი
ადგილია. როდესაც მე, მწირი, გონიოს აღასთან ერთად აქ ღუზა ჩაშ-
ვებულ ვიმყოფებოდი, შავ ზღვაზე გამოჩნდა ოსმალთა სამეფო ფლო-
ტი. შავი ზღვის ზედაპირი ხომალდების იალქნებით მოირაო და აღელ-
და. შუადღისას ანაპის ყურეში შემოვიდნენ და ღუზა ჩაუშვეს. სამი
დღე დაჰყვეს. ჩამორჩენილი მცირე ხომალდებიც სრულად მოვიდნენ.
ამ სამი დღის განმავლობაში ხომალდებმა წყალი მოიძარავეს. მე, მწი-
რი, გონიოს აღასთან ერთად წავედი, კაიმაკამს შევხვდით და, რაც შე-
მძლო, საჩუქარი მივართვი. შემდეგ მარტო მე, მწირი, ვეახელი დი-
დებულ სარდალ დელი ჰუსეინ-ფაშა⁷ და ხელზე ვემთხვიე. მე, მწირს,
კარავი, დღიური ულუფა და საჩუქარი მიბოძა. თავის საგანგებო მუ-
ეძინთა წრეში შემეყვანა და მის ქეთხუდა ველ-აღას კატარღაზე დამ-
სვა. დილადრიანს სამეფო ბაშთარღაზე ალაში აღიძარათა. შუადღისას
გამგზავრების ზარბაზანი დავაქუხეთ და დავიძარით.

113

XXXVII

ანაპის უშრემდან აზოვის ლაშქრობაში ზამზამზამბა

აზოვის ლაშქრობის მიზეზი: მურად-ხან მეოთხემ სამოთხის ქალა-
ქი ბაღდადი ირანს წაართვა და ძლევამოსილი და გამარჯვებული სტამ-

ბოლს რომ მოვიდა, ყველა ურწმუნომ სიმშვიდღე დაკარგა. ელჩებმა ყოველი მხრიდან დაიწყეს მოსვლა. მშვიდობიანობის აღსადგენად უხვი სიმდიდრე და მრავალი ძვირფასი საჩუქარი მოართვეს. მხოლოდ მალტელებისაგან არავინ მოსულა. მათ წინააღმდეგ გასალაშქრებლად ათასი ხომალდი მომზადდა. ორი ხომალდი — კარა მავუნა — აშენდა და 300 ზარბაზნით სალაშქროდ შეიარაღდა. ამ დროს, იმ ანდაზისა არ იყოს: „კაცი ბჭობდა, ღმერთი იცინოდაო“, სულთან მურად-ხან მეოთხე — ქვეყნიერების ფადიშაჰი — გარდაიცვალა¹. ამჯერად ურწმუნოებმა ყველგან შვიდთავა გველესაპივით წამოყვეს თავი და ოსმალთა ქვეყნებს შემოადგნენ. პირველად მოსკოვად წოდებული [სახელმწიფოს] რუსებმა ყირიმისა და აზოვის მიდამოების აოხრება დაიწყეს. თუმცა ეს ამბავი ყირიმის ხანმა სულთან იბრაჰიმ-ხანსა და დიდვეზირ ყარა მუსტაფა-ფაშას შეატყობინა, ყური არ ათხოვეს². ეს იმიტომ, რომ სულთან მურადის სიკვდილის შემდეგ დაქირავებულმა მეომრებმა ურჩობა დაიწყეს და დიდვეზირს თავზე დაადგნენ. მანაც იფიქრა, რომ „[ამისთანა] ჯარს ლაშქრობაში უნდა წაამტკრევიო ცხვირიო“ და მოინდომა რომელიმე ქვეყნის დალაშქრა. ამ დროს კახაკ-რუსებმა დაიპყრეს აზოვის ციხე³ და შიგ 70—80 ათასი ურწმუნო ჩააყენეს. ასე წავიდა ხელიდან ეს მშვენიერი ციხე ყირიმის ხანისა და დიდვეზირის უღარდულობის შედეგად. იმავე წელს კახაკები შავ ზღვაზე დაკურავდნენ 150 „ჩაიკით“, სავაჭრო გემებს ხელში იგდებდნენ და ძარცვავდნენ. შავი ზღვის ნაპირების ქალაქები და დაბები გადაწვეს და დაანგრიეს. მაჰმადიანი ხალხის ეს მდგომარეობა სტამბოლში რომ შეიტყვეს, მთელი რუმელიის ვილაიეთებს საგანგებო რწმუნებულებად კაფიჯი-ბაშიები დაენიშნათ და სულთნის ფირმანები დაიგზავნა.

114 ოჩაკოვის ვილაიეთის განმგებელი კოჯა გურჯიქქენან-ფაშა⁴ და რუმელიის ფაშა, ოცდარვა ლივას ბეგი, ორმოცი ათასი ბესარაბიელი თათარი, ორმოცი ათასი ვლახეთ-მოლდაველთა რაზმი, ოცი ათასი ტრანსილვანიის სოფლების ჯარისკაცი და ოთხმოცი ათასი ყირიმელი თათარი ქარივით წამოვიდნენ და აზოვის ციხეს ალყა შემოარტყეს⁵. კაფუდან სიაუშუ-ფაშას, გემსაშენის ქეთხუდა ფილას და იანიჩართა აღის გადაწვევტილებით, ჩვენთან ერთად მყოფი სამეფო ფლოტის 150 კატარა, „კალითე“, „ბაშთარა“, 150 „ფორკათა“, ორასი „ჩაიკა“ და „კარამურსელი“ — სულ ოთხასი ხომალდი ორმოცი ათასი თავით ფეხებამდე შეიარაღებული საზღვაო ჯარით ანაპის ნავსადგურიდან ღუზას მოვეხსენით და ხელსაყრელი ქარით დიდი მდინარის — ყუბანის წყლის — შესართავი გავიარეთ. მეშვიდე მილზე ტამანის ციხის წინ გავცურეთ და ქილისეჯიქის (პატარა ეკლესიის) კონცხთან რომ მოვედით, ხელმარჯვნივ ტამანის ნახევარკუნძულის ჩუჩვას კონცხი იყო და

ხელმარცხნივ — ყირიმის ნახევარკუნძულის კონცხი. ეს ორი კონცხი ერთი მილითაა ერთმანეთს დაშორებული. სრუტის შიდა მხარეს აზოვის ზღვა ეწოდება. წყალთხელი ზღვაა. ამ სრუტით შიგ შევდივით და ხელსაყრელი ქარით ბალისირას⁶ ნავსადგურში მოვდივით. აქ ღუზა ჩავეშვით და ხომალდები დავაბით. საჭურველი და საომარი მარაგი, საკმელ-სასმელი და მარცვლეული დავტვირთეთ მცირე ხომალდებზე — „სანდლებზე“, „ფირკათებზე“, „ჩექმელიებზე“, „ზარბუნაებზე“, „დონბარაებზე“. აქედან აზოვის ციხის ძირამდე ოცდათექვსმეტი მილია, მაგრამ რადგანაც ბალისირადან აზოვამდე ზღვის სიღრმე ხუთი არშინია, კატარლა და „ჩაიკა“ ხომალდები ვეღარ განაგრძობენ გზას; მეტიმეტად წყალმარჩხია. ეს ბელოსაარად წოდებული ყურე ტამანის ნახევარკუნძულის ახლოს, ჰაეჰათის ტრამალის დასავლეთი კიდის ნაპირზე მდებარე უდაბური ადგილია. მიუხედავად ამისა, ჩვენმა ზღვის-ოდენმა ლაშქარმა ლერწმისა და ჩალამ-კალამისაგან იაწყობები და ფარდულები მოაწყო. დიდი ქალაქივით გამოვიდა. იგი აზოვის ნავსადგურია. ამ ადგილას კაფას ბეგლარბეგ ბექირ-ფაშას [მმართველობაში მყოფი] ჩერქეზეთის ტომებიდან: — შალაქე, ეანე, მამუში, ნეკეფო, ბუზუდუკ. ბულთაკა, ნატუკა, ბესნე, ყაბარდო, თავსანან — და დალისტნის მფლობელის — შამხალ-სულთან მაჰმუდისაგან ორმოციათასამდე რჩეული ლაშქარი და შვიდი ათასი ურეში მოიყვანეს. ამ ნავმისადგომიდან მთელი საომარი მასალა ურემბით აზოვისაკენ წაიღეს. ყველა მუსლიმი გმირი ციხის სანგრებში შევიდა და თვალის გახელვა არ აცალეს, ისე შემოართყეს ალყა შვიდი მხრიდან. დაიწყეს დღეღამ ბრძოლა. ანატოლიიდან დასახმარებლად მოვიდა შვიდი ვეზირი, თვრამეტი მირმირანი, სამოცდაათი მიწლივა. დიდ არს ღმერთი! ერთ დღეს თოფ-ზარბაზნის ისეთი შედღუხი ატყდა, ითქვას ლურჯი ღრუბელი ცის ტატნობზე ნაჭერ-ნაჭერ ქცეულა და მიწაზე ცვივაო. თათართა ხანს ებრძანა ამ ადგილას დარაჯობა. [მას ემორჩილებოდნენ] ყირიმის ლაშქრიდან: ულუ-ნოღაელების, ქეჩინ-ნოღაელების, შეიდაკ-ნოღაელების, ურუმბით-ნოღაელების, შირინღოს, მანსურლუს, სეჯუნლუს, მანგითღოს, ნაჰვივანღოს, ჩექეშქელღოს, ბათღოს, ურლუს, ულანღოს და ბარდაკღოს ტომების ელები. არსლან-ბეის ელის, ჩობან-ელის, დევე-ელის, ნოვრუზ-ელისა და სხვა ხალხების ჯარებით მათი აღმატებულება ხანი ისლამის ჯარს ყოველი მხრიდან იცავდა და ყარაულობდა. იმ ღამეს ციხეში ალყაშემორტყმულმა წყეულმა კაზაკებმაც თოფის სროლა ატეხეს. აზოვის ციხე ნემრუდის ცეცხლში აღმოჩნდა ფასკუნჯივით⁷. დოღებსაც დასცხეს და ციხე „წმინდაო გიორგის“ ყვირილმა მოიცვა. ციხის კედელ-ბურჯები სულ ჯვრებით შეამკის. თურმე, იმ უყუნეთ ღამეს მდინარე დონით ათასი გიაური ციხეში დასახმა-

რებლად შესულა. დილიდან თოფ-ზარბაზნის განუწყვეტელი ბათქა-
ბუთქი ატყდა და შვიდასი კაცი ისლამისათვის ბრძოლაში დაიღუპა.
მეორე დღეს გათენებისას თათრების ხანი და სილისტრიის ფაშა ქენან-
ფაშა ღონის პირას სადარაჯოდ დააყენეს. სხვადასხვა მხარეს მარბიელ
რაზმებს, მელაფეებსა და მესურსათეებს სათანადო ბრძანება მიეცათ.
ყველა მირმირანს სამხედრო დანაყოფების მიხედვით ადგილი მიეჩინა.
ისევ შევიდნენ სანგრებში, შვიდი წყება სანგარი გამოიცვალეს და
ჯოღურჯი-ბაბას აკლდამიდან ციხის თხრილის ნაპირამდე მიადწიეს.
მუსლიმები გიაურთა ზარბაზნის გასროლაზე უფრო შორ ადგილას და-
ბანაკდნენ. მეორე დღეს, დილაადრიან დიდებული სარდალი ჰუსეინ-
ფაშა ჯოღურჯი-ბაბას აკლდამის მხრიდან შევიდა სანგრებში ზღვის-
ოდენა ლაშქრით. კაფუდან სიავუმ-ფაშამ ასი ფირკათა ხომალდიდან
ხმელეთზე ჯარები გადმოსხა და სუ-კულეს (წყლის კოშკი) მხრიდან
შევიდა სანგრებში. „ფირკათა“ ნაგები კი ულუ-ღონის⁸, დერი-ღო-
ნის⁹, კანლიჯა უხეჟის და თემურ ლენგის კუნძულის ნაპირებზე დამა-
ლეს. სუ-კულეს ზემოთ, სამხრეთის ნაპირზე ანატოლიის ფაშა სან-
გრებში შევიდა ჯარით, რვა „ბალემეზ“ ზარბაზნით და იანიჩართა ათი
ოდათი. ||ყარამანის ფაშაც ექვსი ოდათი სამხრეთის მხარის კედელში
სანგარში შევიდა და ექვსი „ბალემეზ“ ზარბაზანი გაამზადა. დასავლე-
თის მხრიდან ყარა დაჯაკის გარეუბნის მიმართულებით სილისტრიას
ფაშა ქენან-ფაშამ სანგრებში ჩასხა იანიჩართა ათი ოდა, ჯებეჯიბის
ერთი ოდა, მეზარბაზნეთა ერთი ოდა და ათი „ბალემეზ“ ზარბაზანი.
რუმელიის ფაშაც გოზჯუ-კულეს მხარეს ათი „ბალემეზ“ ზარბაზნით
სანგარში ჩაჯდა.

116

საბოლოო ჯამში, შვიდი მხრიდან სამოცდაათი ზარბაზანი ურ-
ტყამდა ციხეს და ზღვისოდენა ჯარი კი „კულუმბურნა“ და „შაჰნი“ ზარ-
ბაზნებით, სამოცდაათი წყება სანგრების საშუალებით ყოველის მხრი-
დან ციხეს შემოეწყო. დასამიწებელი გიაურები ციხის შიგნიდან და
ციხის გარედან კი [ჩვენ] ძღვეამოსილი ჯარები ბრძოლას შეუდგნენ.
ორივე მხარის თოფ-ზარბაზნის ზათქით ცა და მიწა ქექა-ქუხილივით
გრიალებდა. დილიდან რომ დაიწყო, მთელი შვიდი საათი ისეთი ბრძო-
ლა და ორომტრიალი იყო, რომ თვალს ქვეყანაზე ამის მსგავსი არ
უნახავს.

დილით შვიდივე ფრთაზე შვიდასმა კაცმა შესვა სარწმუნოებისა-
თვის წამებულის თასი და მათი ქონება ხაზინას ჩააბარა. გათენებისას
ლოცვითა და ღმერთის დიდებით ზარბაზნებს ცეცხლი მიეცა, ციხის
კარ-კედლები დაინგრა და დაილეწა, სახლები განიავდა და დამიწდა.
მაგრამ, რადგანაც [მთავარი ციხის] ბურჯები და კედლები გენუელების
აშენებულთა, მტკიცე და გამძლეა, ამიტომაც გადარჩნენ დანგრევას.

ზარბაზნის დარტყმებით დანგრეული ადგილები გიაურთა ჯოჯოხეთში დასამკვიდრებელ სამყოფელად იქცა. იმ დამეს დაუყოვნებლივ მოაწყვეს ლობეები, ხიმიჩების ზღუდეები, ღორის ორმოები. ჩასაფრდნენ და თავიდან დაიწყეს ბრძოლა.

შვიდ დღეს ასე გრძელდებოდა. განუწყვეტლად იბომბებოდა ციხე და ისევე გაიხსნა ახალი ხვრელები. დიდებული სარდალი კი, რომელიც გულთა, მხიარული, უბრალო და საყვარელი ადამიანი იყო, სანგრიდან სანგარში დადიოდა, მუსლიმ გმირებს ამხნევებდა და საბრძოლველად აქეზებდა. წყალობითა და საჩუქრებით ჯარისადმი დიდსულოვნებასა და კეთილ მოპყრობას ამჟღავნებდა. უხვი ჯაბახანიდან უგზავნიდა საჭირო საომარ მასალას. ყველა მეომარზე მეტად მისმა საკუთარმა რაზმმა მიაყენა ზიანი ციხეს ხვრელების სახით. რა ღონისძიებაც არ უნდა მიეღო, ყველაფერს ბჭობისა და მსჯელობის შედეგად აკეთებდა და ამიტომაც წარმატებები ჰქონდა.

ბოლოს, ზარბაზნის დარტყმით შექმნილ საკმარის ხვრელებს შეუტიეს და სოფელში გმირმა აქ ბაირალი დაასო. მაგრამ დაინახეს, რომ ადრე მათ მიერ უკანმოტოვებულ შესასვლელებს ბოლო არ უჩანდა, [გადაკეტილი იყო]. გაიძვერა ურწმუნობებმა კი შექმნილი მდგომარეობით ისარგებლეს და ამ გმირებს ისეთი ტყვია დაუშინეს, რომ ერთი თვალის დახამხამებაში ასობით მათგანმა შესვა სარწმუნოებისათვის წამებულის თასი. გადარჩენილებმა კი თქვეს: „უკან დაბრუნება მუჰამედის ღირსებას არ ეკადრებაო“ და სამი დღე და დამე ისე ებრძოდნენ ციხის კედლებზე ურჯულოებს, რომ ხან ერთი მოექცეოდა ქვეშ, ხან — მეორე. ასე გაუწიეს წინააღმდეგობა მთვრალი გიაურების იერიშებს. ბოლოს, ბრძოლით უკან დაიხიეს და ციხის [კედლებზე] მრავალი დროშა და დახოცილები დატოვეს. ყველა გმირმა თავი ინუგეშა: „ღვთის მიერ წინასწარ განსაზღვრული ყოფილა რომ [ციხის] აღება სხვა დღისათვის უნდა გადაიდოსო“. ჯარმა ბრძოლა განაახლა. კიდევ ექვსი დღე გონზე არ მოიყვანეს გიაურები და ასე ჩაიგდეს ხელში ციხის გარშემო ყველა თხრილი. იმავე დღეს, გიაურების ორმოცი „ფირკათა“ ოთხი ათასი საომარი სულისკვეთების ვაჟკაცით — ბულებივით კახაკებით აზოვის ციხის დასახმარებლად მდინარე ღონით რომ მოდიოდნენ, სილისტრიას ვალის ქენან-ფაშას ფრთაზე ჩასაფრებულმა მუსლიმმა გმირებმა ხომალდებს წყლის დონეზე „ბალმეზ“ ზარბაზნები დაუშინეს და ყველა დაღუწეს, ჩაძირეს და მოსპეს. ვისაც ეგონა, გადავრჩებიო და ხმელეთზე გამოვიდა, ფეხშეკრულნი და გულდაკოდილნი ტყვეობაში მოხვდნენ. მართლმორწმუნე ჯარმა უამრავი დაგლა იშოვა. იმ დღეს მაცნეებმა დაიძახეს: — „დავლა მუსლიმი გმირებისააო“. იმ დამეს ყველა გმირმა გაიხარა: შესარულეს წმინდა განზან-

ვა და დილამდე იმხიარულეს. „თუ ღმერთი ინებებს, ხვალ დილით იერიში იქნებაო“, ერთმანეთს ატყობინებდნენ. ყველანი იარაღით აღიჭურვნენ და გაემზადნენ. ამ დღეებში ციხის კარ-კედლებიდან გადარჩა მხოლოდ შემდეგი: დონის ნაპირას ერთი კოშკი; ხმელეთის მხრიდან, ზოღურთაჟ-ბაბასკენ — ერთი კოშკი და დასავლეთის მხარეს — ერთი კოშკი. სხვა კოშკები იმდენი ანგრიეს, მიწასთან გაასწორეს. მაგრამ რადგანაც ციხეში გარშემორტყმული გიაურები ფარპადივით მთის მნგრეველები¹⁰ იყვნენ, მიწის ქვეშ შედიოდნენ და იქ აფარებდნენ თავს. ამ გზით ზარბაზანს გადაურჩნენ და ციხეს სიმტკიცე შემატეს. რომელი მხრიდანაც არ უნდა დაედოთ მათთვის ნაღმი მიწის ასაფეთქებლად, თხუნელებივით პოულობდნენ და ნათხარ მიწას დამე მალავდნენ. ბოლოს, მიწის მთხრელებმა, სხვა||გამოსავალი რომ არ ჰქონდათ, თვითონაც დაიწყეს ნაღმის დადება. სანაღმო საქმეში თხუნელაზე ოსტატურად მოქმედებდნენ. თვით მდინარე დონის ქვეშაც კი შეძლეს გაფისული ნავეებით წყალში ნაღმის აფეთქება.

ისლამის ლაშქარი ამ მიზეზით დაბანდა ორმოც დღეს. ამ ხნის განმავლობაში ჭარისკაცებს შორის ათასნაირი ჭორი და მითქმა-მოთქმა ატყდა. რაც შეეხება ურჯულოებს, მათ უკვე უარი თქვეს მაშველი [ჭარების] ნავეებით გამოგზავნაზე და ყოველდამ ხუთასი, ექვსასი შიშველი კახაკი მდინარე დონში შედიოდა. ტანი წყალში ჰქონდათ და მხოლოდ პირში ჩადებული ლერწმის საშუალებით სუნთქავდნენ. ამგვარად დაიწყეს მდინარეზე გადმოსვლა. ასეთი საშუალებით მოვიდნენ აზოვის ციხეში და [ციხის დამცველებიც] გამოცოცხლდნენ. ყოველდღე განუწყვეტლივ იბრძოდნენ. სანგრებზე თავდასხმას, მოულოდნელ დამის იერიშებს იწყებდნენ და შემდეგ მიწაში უჩინარდებოდნენ. ხელსაწყოებს, საომარ მასალას და იარაღს კი დიდი და პატარა ტიკებით მდინარე დონზე აცურებდნენ და ციხეში შეჰქონდათ. ბოლოს მუსლიმი გმირები ამ ეშმაკობას მიუხვდნენ, მდინარე დონზე ხოშაღლების ანძები ჩაასვეს და კაზაკებს გზა გადაუღობეს. ამგვარად, გიაურების მრავალი ქონება ჩაიგდეს ხელში და გამდიდრდნენ. გიაურებს იმედი გადაუწყდათ, მაგრამ მიწის ქვეშ უშიშრად გადიოდნენ, მარგილების ღობეებსა და ღორის ორმოებს აწყობდნენ [მახეებად] და წინწაწულ მუჰამედის ხალხს ხოცავდნენ. თანდათანობით ხალხს გუნება გამოეცვალა: „ვის გაუგია ასეთი უხამსი წესით ბრძოლაო“, — ამბობდნენ მუსლიმი გმირები და შეშინდნენ. ხმა დაირხა, მოსკოვის მეფე ორასი ათასი მეომრით მოდისო — ხალხმა ჰკუა დაკარგა. სინამდვილეში კი ეს ამბავი მტრის მოგონილი იყო, მაგრამ ჭარი შეაშინა. ამის გამო ვეზირები, დიდებულები, დიდი და პატარა გამოცდილი, საქმიანი კაცები შეიკრიბნენ და დიდი ბჭობა გამართეს. თქვეს: „ამ ჩვენ ბრძოლას

ბოლო არ უჩანს, ციხისაგან ნიშანწყალიც რომ არ დარჩეს, მისი აღება მაინც ვერ მოხერხდება. იანიჩარები იტყვიან: „[სანგრებში] ორმოც დღეზე მეტი ხნით დარჩენა წესად არა გვაქვსო“, ერთ [მშვენიერ] დღეს თავს აიშვებენ და სანგრებიდან გავლენ. ერთის მხრივ, დგება ხმალივით ბასრი ზამთარი. აზოვის ზღვა ორი კულახის სისქეზე იყინება, ხუთ თვეს ზამთარი იქნება და გზები შეიკვრება. სად უნდა ვუშოვოთ ისლამის ლაშქარს მყუდრო ადგილი? სად გამოვიზამთროთ? ||თანაც შეუძლებელია მამველი ქალისა და სურსათის მოსვლა. ღმერთმა გვაშოროს და ისლამის ლაშქარში რომ შემშილობა ჩამოვარდეს, რა დღეში ჩავცვივდებით? ფადიშაჰის ეს საომარი ჭასალა ვის დავუტოვოთ? რომელ მხარეს წავიდეთ? ერთი მხრიდან ზღვაა, ჩრდილოეთით — ურწმუნოთა ქვეყანა, აღმოსავლეთითა და სამხრეთით — უკაცრიელი ჰაჰათის ტრამალი!“ ამის გამო იყო, რომ ყოველმა კაცმა ათასი რამ თქვა. ბოლოს, კოჯა ქენან-ფაშამ და გემსაშენის ქეთხუდა ფილა-ალამ ბრძანეს: „ყველაზე სწორი აზრი და გადაწყვეტილება ის იქნება, რომ დღეს მაცნებმა ხალხს აუწყონ: „დილაადრიან იერიშია და ვისაც თიმარი, ზემამთი და სიფაჰიობა სურს, უნდა გამოვიდესო“. შვიდი ფრთიდან შვიდი ათასი თავზეხელაღებული, უშიშრად შემტევი ვაჟაკი უნდა დაინიშნოს. მუსლიმ გმირებს შორის ყველაზე თავდადებულები ბრძოლაში განაწილებულ იქნან. ვნახოთ, ბედის სარკე რა სურათს გვიჩვენებს“. ამით დაამთავრეს ბჭობა და ფათიჰა თქვეს. გმირებს შორის სიხარული და აღტაცება შეიქნა. სახელმწიფო ჯაბახანიდან მუსლიმ ჯარს სიით დაურვიგდა შვიდი ათასი ხმალო, ორი ათასი ფარი, ორი ათასი თოფი, ორმოცი ათასი ისარი, ხუთი ათასი მშვილდი, ექვსი ათასი შუბი, ხუთი ათასი შუშის ხელყუმბარა და ნაირ-ნაირი იარაღისათვის განკუთვნილი საომარი მასალა. შემდეგ, ბედნიერ დროს¹¹, შვიდი ფრთიდან თოფ-ზარბაზანი დაუშინეს და ჯარში ატყდა ყიუნა — „ალააჰ!“ თოფისა და შავი კვამლის ნისლისაგან პაერი დაბნელდა. მაგრამ სასიამოვნო ნიაჰმა დაუბერა და მტერ-მოყვრის გარჩევა შესაძლებელი გახდა. ისლამის ჯარები მოღერებულ დანად იქცნენ და ციხეში შევარდნენ. ურჯულოები გააქციეს და ხოცვა-ჟლეტით შერეკეს შიდა ციხეში. ერთი სიტყვით, რვა საათი ისეთი ბრძოლა იყო, რომ მოჰანის ბრძოლას¹² ჰგავდა. ურჯულოების ასეთი ყოფა რომ ნახეს ხმაღსგადარჩენილებმა, მიწაში გაკეთებულ ღორის ორმოებში შევიდნენ და დაიმაღნენ. მაგრამ დაწყევლილებმა ეშმაკობა გამოიყენეს — მიწაში ნალმები ააფეთქეს და ისლამის მეომრები ნამგალა ჩიტებივით ჰაერში ააფრინეს. ვინც სათოფურებამდე აღწევდა, ტყვიას უშენდნენ და დაიწყეს ისლამის ჯარის საათობით ხოცვა. ზურგიდან კი მამველი ძალა არ მოდიოდა. გმირებმა ნახეს, რომ შუადღე გადაიწურა. გარდა

იმისა, რომ ძალ-ღონე გამოეღიათ, ახლა შიმშილმა დააძაბუნა, ძლიერი სიცხისა და წყურვილისაგან სიკვდილის სპირას მივიდნენ. მზის ჩასვლისას თავ-თავისი რაზმების ჩაუშები მოვიდნენ და ძახილით მოუწოდებდნენ: „გმირებო, დაბრუნდით! ჯანი მოგეცეთ! მზის ჩასვლის დროა, მოდით, საქმელი მიიღეთ, დილაადრიან განვაგრძოთ“.

მათაც, ბრძოლის ველზე რაც ნადავლი, ჭურვები, თოფები და სხვა იარაღი იყო, აკრიფეს, სარწმუნოებისათვის წამებულები ტყვეებს აჰკიდეს და ყველანი თავ-თავის ნაწილებში დაბრუნდნენ. თოფისა და ზარბაზნის თითო ბათქით შედღუხი გამართეს, დახოცილების სახელზე ლოცვა ადავლინეს და დამარხეს. დაჭრილებს სარჩოდ გაუმწესეს შესაფერი თანამდებობები და დასტაქრები დაუზავნეს. ვინც [მოჭრილი] თავი მოიტანა, ასი ყურღუში მიეცა და ვინც მოენე [ტყვე] მოიყვანა, ერთი ტყვე ეწყალობა და მათ თავზე გვირგვინები დაადგეს. ესენი დააწინაურეს და ზეამეთები და თიმარები გასცეს. ათას ორასი მოკლული მუსლიმის ქონება ხაზინას გადაეცა.

იმ დამეს გიაურებმა ისევ ფარჰადივით იმუშავეს და ციხის დანგრეული კედლები განამტკიცეს და გაამაგრეს. ჩასასაფრებელი ადგილები, სათოფურები შეაკეთეს და თითქმის ალექსანდრეს ახალი ზღუდე გააკეთესო¹³.

ეს გარემოება რომ ნახეს მუსლიმმა გმირებმა, დაღონდნენ. მეტი რა გზა! „კაცი ბჭობდა და ღმერთი იცინოდაო“ თქვეს, მთელი თავიანთი საქმეები ღმერთს მიანდვეს და ისევ ხამუშ-ხამუშ ბრძოლას შეუდგნენ; მაგრამ პირვანდელივით გულმოდგინე, ერთსულოვანი, თავგამოდებული [ბრძოლა] აღარ იყო. თუმცა, ის კია, რომ გულმოდგინეობა და ღირსების გრძნობა მაინც არ დაუკარგავთ და დღედაღამ ბრძოლა არ მიუტოვებიათ. კასიმის დღემდე ორმოცანდე დღედა რჩებოდა¹⁴. „ვინ იცის, როგორ წავა ჩვენი საქმეო“, თქვეს და ყველა ვეზირი, რწმუნებული და საქმის კაცები შეიკრიბნენ, ღვთის მიერ ნაბრძანების მიხედვით ითათბირეს და დაადგინეს, რომ მოსკოვის მეფის სატახტო ქალაქამდე სარბევად გაეგზავნათ ბაჰადირ გირეჰ-ხანი სამოცდაათათასიანი ჯარითა და ცხენოსნებით. ბაჰადირ-გირეჰ თანხლებული თათართა ტომების ჯარით დაბრუნდბ გამგზავრების მე-14 დღეს. ისლამის ჯარში მან ორმოცდახუთი ათასი ტყვე და ორასი ათასი ნადავლი ცხენი მოასხა, ურიცხვი ძვირფასი ქონება, სპილენძის, კალის სხვადასხვანაირი ჭურჭელი მოიტანა. როდესაც აზოვის ციხესთან მდგარ ისლამის ურდოში მოვიდა, ისლამის მეომართა მკვდარი გულეები გაცოცხლდა და აზოვის ციხის ძირას ისეთი თათრული საზეიმო აღლუმი მოაწყვეს, რომ ჩინგიზიანთა შემდეგ მსგავსი არ უნახავს ქვეყნიერებას. ურწმუნოებმა რომ დაინახეს, როგორ მოიყვანეს თათ-

რებმა მათი თანამემამულე ტყვეები სასოწარკვეთილნი და გულგატეხილები, ვაის ძახილი და გოდება ცას მიაწვდინეს. იმ ღამეს მშვიერ და უილაჯოდ დარჩენილების ერთი ნაწილი ციხიდან გამოვიდა. ისინი დაიპირეს და პატივმოსილ სარდალს მიჰგვარეს. ზოგი დაასაჩუქრეს და ზოგი კი ისლამის მიღებით გაპატიოსნდა. აზოვის ციხიდან გადაიკარგნენ და წავიდნენ მამლის ყივილის მანძილზე მდებარე ციხისაკენ, რომელსაც ხოროსქერმანი¹⁵ ეწოდება.

თათართა ჯარის ასეთი ნადავლით მოსვლამ ისეთი სიუხვე შექმნა, რომ ცხენი ერთ ყურუშად გაიყიდა და გაუფურჩქნავი ქალწული — ხუთ ყურუშად. თათრების უვნებლად დაბრუნებისათვის თოფებისა და ზარბაზნების სამბათქიანი შედღუზი ვამართეს.

მაგრამ მოახლოვდა აზოვის ქვეყნის დაუნდობელი ზამთარი. ყველას შეეშინდა მკაცრი ზამთრისა და სათათბიროდ შეიკრიბნენ. ყველა საქმის კაცი და თათრების უხუცესნი ერთსულოვნად შეთანხმდნენ, სამსბეჭედდასმული არზა და მოხსენება გაამზადეს და დედაქალაქ სტამბოლში გაგზავნეს.

მისი შინაარსი შემდეგია: „წელს ამ ციხის დაპყრობა შეუძლებელია. ზამთარი დგება. მოსკოვის მეფის ძველ სატახტო ქალაქამდე [ქვეყანა] დარბეულ-გაძარცულია. დატყვევებულია სამოცდაათათსამდე ურჯულო და ასი ათასიც გაიყლიტა. მოსკოვის მეფე ღირსეულად დაისაჯა“¹⁶.

ამ არზის გაგზავნის შემდეგ ორ მოსაზრებულ ტყვეს შეუქმნეს პირობები, რომ ციხეში გაქცეულიყვნენ. ისინიც ციხეში შევიდნენ და იქ მყოფებს ამბავი მიუტანეს: „თურქი ამბობს: ჩვენი მიზანი რომ ციხის აღება ყოფილიყო. ერთ თვეში ავიღებდითო, მაგრამ. ჩვენ მოსკოვის მეფისათვის ჭკუის სწავლება, ამდენი ხალხისა და მათი ქვეყნების რბევა-ტყვევნა გვინდოდა და ეს შევასრულეთ კიდევცო“.

ღვთის სიბრძნით, შიკრიკების სტამბოლში გამგზავრების ღამეს ისეთი მშრალი ყინვა დაიპირა, რომ ისლამის ლაშქარი კინაღამ მიწაში ჩაძვრა. ამის შემდეგ დარწმუნდნენ, რომ არც ყვიჩალთა ტრამალზე და არც შავ ზღვაზე ხსნა და იმედი არ არის. ბოლოს, ისლამის ლაშქარს ციხის დაპყრობის იმედი დაეკარგა; რჩეულთა და მდაბიოთა გადწყვეტილებით დაპყრობაზე ხელი აიღეს. მარჯვენა და მარცხენა ფრთის მთელი საომარი მასალა ხომალდებზე დატვირთეს და გამგზავრების ნალარები დაუკრეს. „ღვთის ბრძანება ყოფილა,||ღვთის განგება ასეთი ყოფილაო“, თქვეს, ციხიდან დაუბყრებლად გაბრუნდნენ და ბალისირაში მოვიდნენ. იქვე სამეფო ფლოტი ელოდათ. ყველა ვილაიეთის ჯარები დაითხოვეს. ზოგი ხმელეთით გაემგზავრა, ზოგიც — ზღვით. ხმელეთით წასულები ექვსი დღის განმავლობაში მიდიოდნენ

ყუბანში, იქიდან — ჩერქეზეთში, ტამანის ნახევარკუნძულზე. ზოგიც ჰაეჰათის ტრამალის ჩრდილოეთით მდებარე ჩერქეზეთში წავიდა. სამეფო ფლოტი სტამბოლში წაასვლელად ზღვიდან ღუზას რომ იღებდა, მე, მწირი, სარდალ ჰუსეინ-ფაშას დავებოხვე და ყირიმის ხანთან ერთად ყირიმისაკენ გავემართე.

XX XVIII

აზოვის ლაშკრობიდან, აზოვის აულეზალად,
ყირიმის მხარეში გამგზავრება

ბაჰადირ გირეჟ-ხანის ჯარი ვლახეთის, მოლდავეთის, ტრანსილვანიის ჯარებთან ერთად აზოვის ციხიდან აიყარა და ჩვენც მდინარე დონზე გადასვლას დავეჩქარეთ იმ ადვილას, სადაც იგი ზღვას ერთვის. ციხესთან მდინარე მშვიდად მიედინებოდა. მისმა აღმატებულება ხანმა ჯართან ერთად ცხენი მაშინვე წყალში შეაგდო და გაღმა ისე გავიდა, რომ [წყალი] უზანგს არ მისწვდომია. დანარჩენმა მეომრებმაც იარაღი და საომარი მასალა ტიკებზე დააწყვეს, ცხენებს კუდზე გამოაბეს და ერთ საათში მდინარეზე გადავიდნენ. ოცდაერთი საათის განმავლობაში ჰაეჰათის ტრამალეებზე თათრული ილდარით ვიარეთ და ბორებას მივაღწიეთ.

ბორებაა: ამ ადვილას მიედინება დიდი დონის ტოტი, რომელიც აზოვის ციხის დასავლეთით ერთვის ზღვას. მოსკოველთა პირდაპირ მდებარე მთებიდან გამოდიან და სამ ადვილას აზოვის ზღვას ერთვიან. რადგანაც ლერწამ-ჩალიანში გადის, მისი წყალი იმდენად გემრიელი არ არის. მდინარის პირას მცხოვრები ხალხი სახეზე ყვითელია. ყელზე „კოშკა“-დ წოდებული ამობურცული, ხორცმკეტი სიმსივნე უჩნდებათ. რადგანაც აქაურობა საუკეთესო მდელოებს წარმოადგენს, თათრების ჯართან ერთად გავჩერდით, ვისიამოვნეთ და მოვილხინეთ. სამასი ცხენი დაიკლა და შეიჭამა. ამგვარად, აზოვის ლაშკრობის წელს მე პირველად ვიკემე ცხენის ხორცი და პირველად ვილაშქრე თათართა 123 ჯართან ერთად. თუმცა მე, მწირი, თათართა ხანს ვახლდი, დღედაღამ კაჟა-ბეგის მანსურლუს ტომთან ერთად ვიყავი. თითო მშვენიერი, საპალნე ცხენი გვყავდა. ეს მანსურლუს ტომები ყირიმის ღურთაქები ე. ი. ყირიმის ნახევარკუნძულის მფლობელები არიან. გოზლევეს ციხის მხარეს რომ არის მანგითის ელი, ამათი ქვეყანაა. ძალიან ნასუქალი ცხენები ჰყავთ. მათი ხორცი და ქონი შესაწირავად გამოკვებილი ცხოველის ხორცისაგან არ გაირჩევა, ძალზე ნოყიერი და სწრაფად მოსანელებელი ხორცი აქვთ.

ამ სადგურში, როგორც კი გათენდა და ცეცხლისმტრქვეველი მზე ცის კოშკიდან ამოვიდა, ყველა კარავში დააგრიალეს დოლები. გმირი თათრები ცხენებზე ამხედრდნენ და რვა საათის მგზავრობის შემდეგ მდინარე სუთის¹ ნაპირზე მოვედით. მდინარეზე ცხენდაცხენ გადავედით და რადგანაც მისი ნაპირებიც მდელთებინაია, აქ გავჩერდით. მაგრამ იმის გამო, რომ ეს ადგილი ჩავარდნილი, ლელაინი ჭაობია, ასამდე ცხენი და ორმოცდაათი ტყვე ჩაიფლო და დაიხრჩო.

მდინარე სუთი: მოსკოვის ქვეყნის დასავლეთ მხარეს მდებარე გორლოვიჩად წოდებული დიდი ქალაქისა და ძველი ციხის მთებში იღებს სათავეს და ამ ადგილას აზოვის ზღვას ერთვის. მაგრამ, რადგანაც თავისი მდინარების დროს სპილენძისა და ვერცხლის მადნეულში ვადის, მისი წყალი რძესავით თეთრი ფერისაა. ამიტომ უწოდებენ მას რძის მდინარეს. ავთვისებიანი, უსარგებლო წყალაა. ვინც დაღვეს, უმეტესობას ყელზე ჩიყვი გამოუვა. მაგრამ ამ მდინარის ორივე ნაპირზე სამოცდაათამდე კეთილნაშენი და მტკიცე ციხეა. თუმცა, ყველანი თათრების შიშით თრთიან. ყირიმიდან კვირაში ერთხელ-ორჯერ „ბეშ-მაშის“ რაზმები — ჩეთეჯიები მოდიან, ციხის ძირას დათარეშობენ, ნადავლს იღებენ, ყირიმში მიაქვთ და ჰყიდიან. ყველა ეს ციხე მოსკოვს ემორჩილება. ამ მდინარე სუთ-ის ნაპირიდანაც ავიყარენით და ერთი საათის შემდეგ მდინარე მიუსთან მივედით. დიდი წყალია. ამ მდინარეზეც დიდის წვალეებითა და ვაი-ვაგლახით გადავედით იმ სასტიკ ზამთარში. გაღმა ნაპირზე ცოტა ხნით შეეჩერდით. ამ მდინარის წყალი უკვდავების წყალივითაა. დონის, დნესტრის. დუნაის მსგავსად აქაც მშვენიერი „მორინა“ და ზუთხი მოიპოვება. „ჩილა“ და „უშთუკა“ თევზიც ძალზე გემრიელია. ეს მდინარეებიც მოსკოვის ჩრდილოეთით მდებარე მთებში იღებენ სათავეს და აქ აზოვის ზღვას ერთვის. აქაც გამგზავრების დოლები ავანმაურეთ და გზას გავუდევქით. ჩვენ სავალ ადგილებში სამი არშინი თოვლი იდო. დილით ქარბუქი და ბორა||ამოვარდა. თექვსმეტი საათი ვიარეთ და ყვიჩალთა ველზე ბურუშმაას (ბერდა) სადგურში მივედით. იქაც თოვლზე დავიძინეთ. დილით ცხენებზე შევსხედით. თექვსმეტი საათი ჭენებით ვიარეთ და ყირიმის ნახევარკუნძულის ქვეყანაში შევედით. იმ დროს, როდესაც ორალზის (პერეკობი) ციხეში შევედით, გზაში შემხვდა დიდვეზირ ყარა მუსტაფა-ფაშას შიკრიკთა უფროსი რეჯებ-ალა ოცი ცხენოსანით, რომელიც სტამბოლიდან აზოვისაკენ მოდიოდა. დაწვრილებით ვუამბეთ, თუ როგორ ვერ შევძელით აზოვის ციხის აღება. მისი აღმატებულება ხანისაგან წერილები წაიღო და სტამბოლისაკენ გაემართა.

მე, მწირი, კი მისი აღმატებულება ხანთან ერთად ყირიმში შევედი. დიდ ქალაქ ბახჩისარაჟში საცხოვრებლად მოგვიჩინეს სასტუმრო სახლი პატარა მდინარის ნაპირას, რომელსაც ჩურუქ-სუ ეწოდება. მთელი ჩვენი ულუფა ავიღეთ, ხანის სამუდამო ბედნიერებასათვის ლოცვა და ღვთისმსახურება დავიწყეთ. ოდნავ წელში მამტვრევდა, ყველაფრის ხალისი დავკარგე და სამოგზაუროდ ძალა აღარ მქონდა.

იმისათვის, რომ აზოვის ციხეში ჩაკეტილ ურჯულოებს მაშველი ძალა არ მისვლოდათ, ამ ზამთარში მისმა აღმატებულება ხანმა ყირიმის ნახევარკუნძულიდან სამჯერ გაითარეშა სარბევად ორმოცი-ორმოცდაათათასიანი ცხენოსნით თვით აზოვის ციხემდე და ისევ ყირიმში დაბრუნდა. იმავე წელს კალგაჟ-სულთანმა² ოთხმოცათასიანი ჯარით სამჯერ დაარბია მოსკოვის ქვეყანა: თავს დაესხა და მოიტაცა ხუთ-ხუთი, ათ-ათი ათასი ტყვე და ნადავლით ყირიმში დაბრუნდა. გაზაფხული რომ დადგა, სტამბოლიდან უზენაესი კარიბჭის ერთ-ერთი კაფუჯი-ბაში მოვიდა; მის აღმატებულება ხანს მოუტანა ჩექმის საფასური³ თორმეტი ათასი ოქრო და მაღალ ოსმალთა საგვარეულოს მკვრემტყველური იარაღი, რომელშიც შემდეგი ეწერა: „გაზაფხულის დამდეგს ასი ათასი მტერზე მონადირე თათარი ჩვენ პატივოსილ სარდალთან, ჯივან კაფუჯი-ბაში მეჰმედ-ფაშასთან⁴ ერთად აზოვის ციხის სააღყოდ უნდა მოამზადო“. მისმა აღმატებულება ხანმა თქვა: „გისმენ და გემორჩილებიო“ და ცხენი ორმოცი დღით დააბა. თათართა ყველა ტომმა ცხენების მოვლა და კვება დაიწყო. ბოლოს, ოთხმოცდაშვიდი ათასი მეომართ გაზაფხულზე ორალზინდ (პერეკოპი) წოდებულ ადგილს მოვედით. აქედან ლოცვა-დიდებით გავედით და აზოვის ციხისაკენ გავემართეთ.

125 ჯოჯონეთში დასამკვიდრებელმა ურჯულობმა შეიტყვეს, რომ აზოვის ციხისაკენ მიემართებოდა შარშანდელთან შედარებით უფრო მრავალრიცხოვანი ჯარი: ყირიმის თათრები, ქოსმალეთის სამეფო ფლოტი, ხმელეთითა და ზღვით ჩამოსული ჯარები მრავალრიცხოვანი საომარი მასალითა და მოწყობილობით, მელაღუმეებითა და მთების მნგრეველი [მესანგრეებით]. [აზოვის] ციხეში მყოფნი სათათბიროდ შეიკრიბნენ და დაადგინეს:

აზოვის გაიურების თათბირი: — „შარშან ძლივს გადავურჩით ოსმალებს. ამ ზამთარს თათრებმა არ მოგვეცეს მოსვენება. არსიდან მაშველი არ მოგვივიდა და ზამთარმა დაგვღუპა. ერთი მხრივ, შიმშილი და სიძვირეა, მეორე მხრივ, თათრები ჩვენს მიწა-წყალს არბევენ, ნათესავებსა და ცოლშვილს გვიტყვევებენ და ჩვენ კი თათრების შიშით ამ ზამთარს ციხიდან თავი ვერ გამოგვიყვია. ციხე არ შეკეთებულა. საომარი მასალიდან ერთი ოყა ღენტოც არ დავგრჩენია. სხვა იარაღი და

საომარი მარაგიც აღარაფერი გვაქვს. აქ ათი ათასამდე ქრისტიანიღა დავრჩით. თანაც, ახლა ისევ მოდიან ოსმალები ფლოტითა და ზღვა ჯარით! აზოვის თევზის ქამით გული გაგვიწყალდა და გულ-ღვიძლი დაგვიღბა. ოსმალები ამ ციხეს მაინც არ შეგვარჩენენ. ერთ წელიწადში ჩვენი ოცდაათი ათასი ქრისტიანი ამოწყდა და ვინ იცის, რითი დამთავრდება ჩვენი საქმე? ახლავე უნდა დავტოვოთ ციხე, სანამ თათრები და ოსმალები ალყას შემოგვარტყამენ, თორემ თუ მოგვისწრეს, ვეღარაფერი გვიშველისო“.

ამ თათბირის შემდეგ, ერთ ღღეს, ციხე მიატოვეს, ყველა ზარბაზანი, თოფი, მშვილდ-ისარი სასწრაფოდ სამდინარო გემებზე დატვირთეს და გადაწყვიტეს გაქცეულიყვნენ. დონის ნაპირ-ნაპირ ჩერქეზ-ქერმანში, ხოროს-ქერმანში, თუზლა-ქერმანში და სხვა ციხეებისაკენ წავიდნენ და იქ ჩადგნენ.

თათართა ხანი აზოვის ციხისაკენ რომ მიდიოდა, მდინარე სუთის ნაპირზე რამდენიმე კაზაკი შეიბყრო და მათგან შეიტყო აზოვის ციხიდან ურწმუნოების გაქცევის ამბავი. იმ დღე-ღამეს ისე იარა, როგორც სარბევად განზრახული სწრაფი სვლაა და ციხეს მიადგა. იქაურობა ცარიელი დახვდა — ძე-ხორციელი არ იყო. არამცთუ ადამიანი, თავვი, კატა, თახვი და სხვა ცოცხალი არსებაც კი არ ჩანდა. ციხის კარ-კედლებიდან გენუელთა ერთი კოშკიღა დარჩენილიყო. ეს სიხარულით აღსავსე გარემოება თათრების ხანმა ხმელეთითა და ზღვით დაგზავნილი შიკრიკების საშუალებით სტამბოლს მოახსენა. მეთერთმეტე დღეს ისინი სტამბოლიდან რომ მოდიოდნენ, მოსკოვის||მეფის ჯაშუშები დაიჭირეს და გაბაწრულნი მიუყვანეს ხანს. მათ უშიშრად და დაუფარავად განაცხადეს: „ჩვენ იმისათვის ვართ გამოგზავნილი, რომ ციხეში მყოფთ ვაცნობოთ შემდეგი: — „სტამბოლიდან ისევ მოდის ოსმალების ზღვა ჯარი, ციხე დატოვეთ და გაიქეცით, თორემ წინანდელი ამბავი არ გეგონოთ“. [ამ ჯაშუშების] სულები ჟოჯოხეთში გაგზავნეს. მეცამეტე დღეს დიდი სარდალი ჭივან კაფუჯი-ბაშა ვეზირ მეჰმედ-ფაშა ზარ-ზეიმითა და გრიალით მიადგა აზოვს და ციხე ცარიელი დახვდა. მაგრამ სამ დღეს არ შესულა — ელოდა და ფრთხილობდა; ვინ იცის, ურჯულოების რაღაც ვერაგობასა და ეშმაკობასთან მაქვს საქმეო. მეოთხე დღეს ციხის მიწაზე სალოცავად პოუწოდეს მუსლიმებს. ვლახეთის და მოლდავეთის ჯარს განლაგების მიხედვით დაეგზავნათ ბრძანებები. ალაჰის სახელით დაიწყეს საძირკვლების თხრა. სამი დღის თხრის შემდეგ, ფსკერზე წყალი გამოჩნდა თუ არა, საძირკველში ხრეშის ფენა ჩაყარეს. თემურ ლენგის კუნძულზე მდებარე ძველი, დანგრეული ციხიდან ქვის გადმოსაზიად გემები გაიგზავნა. ასე დაიწყო საქმიანობა ციხის ასაშენებლად და ერთ თვეში დას-

126

რულდა. გენუელების მიერ აშენებულზე უფრო მტკიცე ციხე გამოვიდა. აქი ამიტომაც ამბობენ ამ ციხის შესახებ ყირიმის მატთანები: „გალაშქრება სარდალ დელი ჰუსეინ-ფაშასი, დაპყრობა ბაჰადირ გირეა-ხანისა და აშენება კი — ჯივან კაფუჯი-ბაშისაო“.

[ციხე] აღდგენის შემდეგ ისევ კაფას ვილაიეთის სანჯაყის ბეგის სადგომად იქცა და ორთულაიანი მირმირანი ფაშა მის ციხისთავად იქნა დატოვებული. შიგ ციხის დასაცავად ჩააყენეს იანიჩართა ოცი ოღა და იანიჩართა აღა, თოფჩუების ექვსი ოღა და ერთი თოფჩი-ბაში, ჯებეჯიების ათი ოღა და ერთი ჯებეჯი-ბაში და ყარა დაიაკის თათართა შვიდათასიანი ჯარი. ციხეში დაიდგა სამოცდაათი „ბალემეზ“ ზარბაზანი, ორმოცი „კულუმბურნა“. ციხის თხრილის ნაპირებზე დადგეს სამასი ზარბაზანი, რომელთაც „შაჰი“ ეწოდებოდა. დღედაღამ ბეჭითი შრომით რაც შეიძლებოდა, სწრაფად შესრულდა მშენებლობა. სტამბოლს მოახსენეს: „[მშენებლობისათვის] საჭირო მასალისა, მუშებისა და სხვა საჭიროებისათვის ხუთი ათასი ქისა დაიხარჯაო“. ციხის მშენებლობის დროს თათართა შვიდმა ათასმა მეომარმა მოსკოვის ქვეყანაზე ილაშქრა. ათ-ათი, ოც-ოცი ათასი ტყვეთ ისლამის ურდოში მოვიდნენ და თითო ტყვე ათ-ათ ყურუშად გაყიდეს. ბოლოსდაბოლოს, მოსკოვის მეფემ სტამბოლში ელჩები გაგზავნა — „შეგვიწყალეთ, გვაპატიეთ, ჰოი, რჩეულო ოსმალებო“ და ერთი სული ჰქონდა, სანამ ზავს დადებდა. ციხე რომ დამთავრდა და შიგ აქა-იქ სახლები შენდებოდა, სარდალი მეჰმედ-ფაშა სტამბოლისაკენ წავიდა. ისლამის დანარჩენი მეომრებიც თავ-თავის სამშობლოში წავიდ-წამოვიდნენ. მე, მწირი, კი მანსურლუს ტომთან ერთად აღებული გეზით რვა დღეში ყირიმის ვილაიეთში ჩავედი. ბახჩისარაფში განცხრომასა და დროსტარებას მივეცი თავი.

127

დიდება ალაჰს, ამ ომიდანაც სვებედნიერი რომ დავბრუნდი, მისი აღმატებულება ბაჰადირ გირეა-ხანისაგან სტამბოლში წასასვლელი ნებართვა მივიღე. ერთი ქისა ყურუში, სამი ტყვე, ერთი სიასამურის ქურქი და ერთი ხელი ტანისამოსი მიწყალობა. ისეთმა ბატონებმაც კი, როგორც იყვნენ უფლისწულები მეჰმედ-გირეა, ნურედდინ-გირეა, მამაცი ვეზირი სეფერ-ყაზი-აღა, სუბჰან-აღა, აჟუ აჰმედ-აღა და დავთარდარ ისლამ-აღა, თითო ტყვე მაჩუქეს და ამგვარად, ყირიმში თოთხმეტი ტყვისა და ოთხი ქისა ქონების პატრონი შევიქენი. ტრაპიზონსა, სამეგრელოსა და აბაზას ქვეყანაში ჩემ მიერ ნაყიდ ტყვეებთან ერთად თვრამეტი ტყვე გამიხდა.

როდესაც ყირიმიდან სტამბოლისაკენ გავემართე, ყირიმის ქვეყნის ყველა წარჩინებულსა და დიდებულს გამოვეთხოვე, მისი აღმატებულება ხანის კეთილი სურვილები და ლოცვა-კურთხევა მივიღე. უფ-

ლისწულის ცხენებზე შევსხედით და გზას გავუდევით. ჩემი, მწირის, გასაცილებლად მრავალი მეგობარი კაჩი-დერემდე მიმყვა. აქ ერთმანეთს გამოვეთხოვეთ, ექვსი საათი სამხრეთისაკენ ვიარეთ და ბალაკლავას ციხეში მივედით.

ბალაკლავას ციხის აღწერა: რადგანაც სალაშქროდ მივდიოდით, საწერად დრო ვერ ვიშოვე. ამ ყირიმის ქვეყნის დახასიათება, მისი საქველმოქმედო დაწესებულებების და ძეგლების აღწერა ვერ გავხადე. ის იყო ამ ბალაკლავას ციხის აღწერას უნდა შევდგომოდი, რომ ვინმე უჯალბე სეფერ-რეისის ჩაიკაში ასორმოცდაათ თანამგზავართან ერთად ჩაეჭექი და ზღვაში მრავალი საფრთხე, მრავალი საშინელი ამბავი ენახე და განვიცადე. ერთ დღეს, რომელიც ღირსია ეწოდოს „განუწყვეტელ უბედურებათა დღე“, სანდალით ნავსადგურიდან გავედით. ჩრდილოეთის ქარს იალქნები გავუშალეთ, ერთი დღე-ღამე ზურგქართი ვიარეთ და დაახლოებით, შუა ზღვას მივალწვიეთ.

XXXIX

წარმული მგლის თაყვანისმცემელი

აქედან ჩრდილოეთით ანაპის მთები მოჩანდა; ბალაკლავასთან — სულუშარის მთები; სინოპისა და ამასირას მთები კი ჩვენს პირდაპირ იყო. უცბათ არც ერთი მათგანიდან ნიშანწყალი არ დარჩა. საშინელ მორევში მოვხვდით. ხან ზურგქართი, ხან პირქართი ერთი დღე და ღამე დაუნდობელ ზღვაში აღმა-დაღმა ვირწვოდით. საით უნდა წავსულიყავით, არ ვიცოდით. სწორედ საამანდაზიად ვაგვიხდა საქმე: „უბედურებით სავსე ღია ზღვაში არც გზა ჩანს და არც მეგზური“. მზე ზღვიდან ამოდიოდა და ზღვაში ჩადიოდა. ამგვარი მწუხარების მორევში ზღვის ტალღების ცემით უგზოუკვლოდ რომ მივდიოდით, ღვთის განგებით, აღმოსავლეთით გამოჩნდა შავი ღრუბელი. ამას გარდა, როდესაც ქექა-ქუხილი ატყდა და ქვიშანარევმა ტალღებმა კორიანტელი დააყენეს, მეზღვაურებს ფერი წაუვიდათ და საწყლებმა, თითების მტვრევა დაიწყეს. ხან გემის კიჩოზე მოთავსებულ ყიბლანას დაჰყურებდნენ, ხან ერთმანეთს განწირულად შესცქეროდნენ. ამ დროს, ერთმა მოხუცებულმა და გამოცდილმა მეზღვაურმა, რომელსაც დედე-დაა ერქვა, მეზღვაურებს შესძახა: „აბა, ბიძიებო! რამ შეგაშინათ! ღმერთი მოწყალეა! ავერ, კორიანტელი და თავსხმა მოდის. დაუშვით იალქნები!“ ეს რომ თქვა, ყველანი ერთ ადგილას შეგროვდნენ და იალქნების თოკები დაუშვეს. იალქნის ღირეც ძირს დაეშვა. რადგანაც დღევა თანდათან ძლიერდებოდა, ზღვაში გადაყარეს გემის ტვირთი — მატყ-

ლის დიდი ბარდანები, პაპირუსის ჭილოფები, თევზის დასამარილებელი კასრები და გემის ხე-ტყის მასალა. ორასზე მეტი ტყვე კი ამბარში ჩარეკეს და კარი გამოუკეტეს. გემი ცოტათი შემსუბუქდა, მაგრამ ღელვა ცას ასწვდა და საშინელი ორომტრიალი ატყდა.

„გულს თუ ჩაითრევს დარდის მორევი,
რას ვახდები, ბედის ტრიალს ვერ მოერევი“.

ამ ბეითის შესატყვისად სამი დღე და სამი ღამე არ შეწყვეტილა თოვლი, ქარბუქი და ბორა. მეზღვაურებს იმდენი ძალაც აღარ შერჩათ, რომ გემზე დამდგარიყვნენ. ყველანი გაიფანტნენ და გემის სხვადასხვა კუთხეში შეიყუჩნენ. მგზავრთაგან ვის გული ერეოდა, ვინ ცოდვებს ინანიებდა! ზოგიც მსხვერპლის შეწირვასა და მოწყალების გაცემას აღუთქვამდა უფალს.

მე, მწირმა, ვთქვი: „ეჰეი, ღვთის მონებო! მოდით, ერთად ვილოცოთ ბეჯითად და განუწყვეტლივ: ვინ იცის, იქნებ გვიხსნას მოწყალე ღმერთმა ყურანის იმ ადგილის პატივისცემით, რომელიც შევბას ანიჭებს კაცს. იქ მყოფნი მაშინვე შეუდგნენ გულის სიღრმიდან ამოსული ამათების წარმოთქმას. ||მაღალი ღმერთის წყალობით, შავბნელი ცა თვალისდახამხამებაში გაიხსნა და ყოველი მხარე განათდა. თუმცა ქექაქუხილი შეწყდა, ზღვა არ დაწყნარებულა. რაც შეეხება ქეიშიან ტალღას, რომელსაც „ედიშერლემე“ ეწოდება, გასაქანს მიინც არ გვაძლევდა და არ გვიბრალებდა. ღელვა ხან ცას სწვდებოდა და ანძა ღრუბლებს ედებოდა, ხან ზღვის ფსკერამდე ჩაგვახეთქებდა, თითქოს ღრმა ხეობის უფსკრულში დაეშვაო, და მაშინ ჩვენს გარშემო შავი ზღვა ბისუთუნის! მთასავით მოჩანდა. ბოლოს, გემის ამბარს სახურავი ავხადეთ და რაც რამ მძიმე ბარგი იყო, ზღვაში გადავყარეთ. ამითაც ვერ ვუშველეთ თავს. მერე, როცა გემის კიჩოზე საკის ღერძი გადატყდა და საქე ზღვაში გადავარდა, მეზღვაურებმა მუხლები გამოითქვიფეს და დაბალი ხმით ერთმანეთს ეთხოვებოდნენ. [მაგრამ] მტკიცე ნებისყოფიანმა რამდენიმე მამაცმა და ვაჟკაცმა მეზღვაურმა ცული აიღო ხელში. პირველ რიგში გადაჭრეს გემის ანძის სამაგრი თოკები. შემდეგ ანძას დასცხეს ცული, თვალის დახამხამებაში მოჭრეს და ზღვაში გადაუშვეს. ანძა რომ გადაწვა და ზღვაში ვარდებოდა, თორმეტი კაცი ქვეშ მოიყოლა და გატყლიტა. გვამებიც ზღვაში გადავყარეთ. გემზე მოთქმა-გოდება ატყდა; ყველა სასოწარკვეთილებას მიეცა და სიცოცხლის იმედი გადაუწყდა. ამ დროს კიდევ ერთხელ მოაწყდა გემს წყლის ნიაღვარი და როგორც კი წინა ნაწილი ორად გაიხლიჩა, ამბარში შეყუყული მგზავრები და ტყვეები გარეთ გამოცვივდნენ და შეიქნა საშინელი ტირილი, მოთქმა და ყვირილი. ყველა ერთმანეთს ეთხოვე-

ბოდა. მეზღვაურები კი ტანთ იხდიდნენ და შიშვლდებოდნენ. ყველანი ეცნენ ფიცრებს, წყლისა და ღენტის პატარა კასრებს და ამგვარ ნივთებს.

ამ ხნის განმავლობაში, ჩემი, მწირის, მდგომარეობა შეიცვალა და „მასინის“ კითხვა დავიწყე. არც გამხსენებია ამდენი საქონელი, ქონება და სურსათი — მაღალ უფალს მივანდე ჩემი საქმე და თავად ყურანის შემდეგი აბათების კითხვაში გავერთე: „მივანდობ ალაჰს ჩემ საქმეს“² და „ვისაც ალაჰის შიში აქვს, მას იქიდან მისცემს გამოსავალს და საზრდოს, საიდანაც არც კი ფიქრობს“³.

უცებ დავინახე, რომ რამდენიმე ურჯულომ გემზე დაკიდებული ნავი დაბლა დაუშვა და ზღვაში გავიდნენ. მეზღვაურებიც ფიცრის ნაჭრებსა და სხვა რაღაცეებზე შესხდნენ და ზღვაში გადაეშვნენ. მე, მწირმა, და ჩემმა შეიღმა გულითაღმა მეგობარმა ხმალი ვიშოშვლეთ და ნავში ჩავხტით. || ურწმუნოებმა ნავის თოკი გადაჭრეს. ორი მათგანი კი ხმალამოღებული ვეცა და აინთაბელ შერიფ რამაზან ჩელების ძუძუს თავთან დაჭრეს. შეიღნივე ხმალამოწვდილი ვეკვეთეთ და რვა ურჯულოთაგან ოთხი მოვკალით. დანარჩენი ოთხი კი, შეშინებულები ზღვაში გადახტნენ. ნავი მე და ჩემ შვიდ ამხანაგს დაგვრჩა. შიგ რაც რამ მძიმე ტვირთი იყო, გადავყარეთ. ზღვის ტალღებზე რომ მივსრიალებდით, დავინახეთ, რომ ეს ჩვენი დიდი გემი თავიდან კიჩომდე ორად გადაიპო. სამას ორმოცდაათი მეზავრი და ოთხასი ვაჭარი ზღვაში ჩაინთქა. ო, ღმერთო! ყვიროდნენ, რაღაცას ებლაუქებოდნენ და დაცურავდნენ. ზოგი დაიხრჩო. ზოგს უშიშარი მეზღვაურივით ფიცრის ნაქერზე ეპოვა ხსნა და სიცოცხლისათვის იბრძოდა. ზოგს გონება და სიმტკიცე არ დაეკარგა, ცურვით ჩვენი ნავისკენ აიღეს გეზი. მოცურდა ყისა-ხან ემირ ჩელები. ხელი ვტაცეთ, ამოვიყვანეთ და ნავში ჩავსვით. მაგრამ უცებ მივხვდით, რომ თუ ასე გავრძელდებოდა, ჩვენი ნავიც უსათუოდ ჩაიძირებოდა. მაშინვე ვიშოშვლეთ ხმალი და ნავთან მოცურებულებს ხმლით გადავულობეთ გზა. აი, ამ ყოფით კარგა მანძილზე გავცილდით გემს. აღამიანიშვილის ჭაჭანება აღარ იყო. ხან ცაში აგვისროდა, ხან ზღვის უფსკრულში ჩაგვახეთქებდა. ასე მივდიოდით, მაგრამ ნავიდან ქუდებით წყლის ამოხაპვამ და სასტიკმა სიცივემ დაგვაოსა და ძალა გამოგვილია. ამ დროს დავინახეთ, რომ მენქუბის ყადი ალი-ეფენდი ზღვის დედოფალივით მოცურავს ჩვენს ნავში ჩასაჯლომად. გავჩერდით და რომ მოვიდა, როგორც იტყვიან, „ძლიერმა ხელმა აიტაცა და ნავში ჩასვა“. ახლა უკვე ათნი გავხდით. პატიოსანი „მასინის“ ლოცვებს ვამბობდით, ზღვაში წყალს ვაქცევდით და ისე მივდიოდით. გადარჩენის იმედი ყველას დაგვეკარგა. ერთი დღელამე ამ ნავით მივდიოდით ზღვაზე. ყველანი შემოდგომის ფოთოლი-

ვით ვცახცახებდით. ყადი ალი-ეფენდისა და კისა-ხან ემირ ჩელების გვერდში ჭვალი გაუდგათ და დაიხოცნენ. მათი გვამები ზღვაში გადაეყარეთ. უწინდელივით რვანი დავრჩით ნაღში. ოცი წყურთის სიგრძისა და ერთი არშინის სიგანის ფიჭვის ფიცარი ჩვენ ნავს ეკვროდა, გამუღმებით ეჯახებოდა და აზიანებდა. || — „რას იზამ, ღვთის ნებაა“, ვამბობდით, წყლის ამოხაპვითა და სიცივით გავბეზრდით, გავიფიჩხინით და გავშემდით.

„შიშით ვერავინ ვერ აიცილენს ჰირს და ვაებას
რაგინდ ეცადო, მოსახდენი მაინც მოხდება“.

ამ სიტყვებისა არ იყოს, მესამე დღეს, შუაღლისას მოვარდა ერთი ქვიშანარევი ტალღა და ნავი გადაგვიბრუნა. მე, მწირი, თავდაყირა გადავვარდი ზღვაში. უზომოდ შევშინდი, მაგრამ რადგან თავისუფლად და მარჯვედ ვცურავდი, ხელი გამრვილე და ფართხალითა და დიდი მონდომებით წინ მივიწვედი, გულდამწვარი ვობრავდი, წმინდა და დიდებული ყურანი ჩავისახე გულში მკურნალად და მხსნელად. შევლას შევთხოვდი ღმერთის იმ წმინდანებსა და ღვთისმოსავეებს, რომელთა წმინდა საფლავები მოვიარე და თაყვანი ვეცი. იმავე წამს გავმხნევედი და გულის სარკე გამინათდა. გულის სიღრმიდან ამოსულ „ერთ არს ღმერთი“-ს ვამბობდი და თანდათან გონება მოვიკრიბე. მომაგონდა ის გამოცდილი ადამიანები, რომლებსაც ჩემ მიერ მოვლილ ქვეყნებში შევხვედრივარ. შიში გამიქრა — იმედი მომეცა. ზღვის ტალღებში ვყვინთავდი და უშიშრად და შეუსვენებლივ მივცურავდი. ხან დავიძირებოდი, ხან ამოვტივტივდებოდი. თურმე, ყოვლისმძლეს, მარადიულისა და ყოვლისშემქმნელის სამუდამო ნება ყოფილა ჩემი, მწირის, გადარჩენა. რომ მივცურავდი, უცბად დავინახე, რომ გრძელი და ფართო ფიცარი, რომელიც აღრე ჩვენ ნავს ედებოდა ხოლმე, ჩემს გვერდით მოტივტივებდა. მაშინვე დიდი სისწრაფით გავწიე იქით, ვიფიქრე: „რაღა ამ შეუბრალებელ ზღვაში დავიხრჩო, მოდი, ხელსა ვტაცებ“-მეთქი. მართლაც, დიდი ძრწოლოვით მოვხვიე ხელი და ზედ შევჯექი — თითქოს წმინდა ილიას შევხვდი. რაც შეეხება ამხანაგებს, რომლებიც ჩემთან ერთად ისხდნენ. ნავში, მათი ჭაჭანებაც აღარ იყო — ისინი გაქრნენ.

მე, მწირი, ხან სიცივისაგან ვცახცახებდი, ხან ღელვისაგან და შავი ზღვის ზედაპირზე ვტივტივებდი. ასეთ ყოფაში რომ ვიყავი, ჩემს უკან, ზღვაში ყვირილი გაისმა. შიშით უკან მოვიხედე, დავინახე, რომ ფიცარს, რომელზეც ეს-ესაა შევჯექი, ღამურებივით ჩაბლაუჭებიან ორი ქართველი ტყვე ბიჭი, ორი ჩერქეზი გოგო და ერთი რუსი მონა. „ესენი ჩემ ფიცარს დაამძიმებენ და ჩემი დახრჩობის მიზეზი გახდებიან;

ვაიმე! როგორ წავა ჩემი საქმე? რა დამემართება?-მეთქი — დავლონ-
დი. „რა მოვიმოქმედო, რომ ესენი მოვიცილო და ფიცარი მე დამრ-
ჩეს“-მეთქი რომ ვფიქრობდი, ჩვენი ფიცრის გვერდით, თავთან, წყლის 132
ჩასასხმელი||კვანავით რაღაცა მოცურდა. რუსმა მონამ იფიქრა, ამ
კასრზე შევჯდებით და მაშინვე გადახტა. საწყალი, ზედ ვერ შეჯდა,
ჩაიძირა და დაიხრჩო. ჩემთან ერთად დარჩა ოთხი ტყვე. „ღმერთი
დიდსულოვანია“, ვამბობდი და წინ მივიწვევდი.

აქ ნაპირები სრულებით არ ჩანს; დიდება ღმერთს, თუმცა შუა
ზღვა იყო, ქვეყნიერების გამაბრწყინებელი მზის მცხუნვარება იზრდე-
ბოდა. ზღვის ღელვამ იკლო და ტალღები დაპატარავდნენ. აღმოსავ-
ლეთის ქარს მივყავდით და მესამე დღეს ოდნავ გამოჩნდა ბისუთუნის
მსგავსი მთები. შუადღისას ზღვის ტალღებმა ნაპირზე გამოგვრიყა.
ესლა ვიცი, რომ დასუსტებულები და დაოსებულები ქვიშაზე ვეყა-
რეთ. რა კარგად უთქვამს შეიხ საადის¹.

„ზღვაში ბევრია მარგალიტი ნაზი და წმინდა“.
მავრამ ნაპირზე დარჩი, თუკი მშვიდობა გინდა“

მთელი ჩემი მჭერმეტყველების უნარი და ძალა ღვთის ქება-დიდებას
მოვანდომე. ერთი შეხედვით ამ მოწყალე ღმერთს! სამეგრელოში, აბაზას
ქვეყანაში და ყირიმში თვრამეტი ტყვე მიბოძა და უკან წაასხა. სასო-
წარკვეთილი რომ ვიყავი, ამ შეუბრალებელ ზღვაში ისევ მიწყალობა
ოთხი დარჩეული ტყვე-ბიჭი და მხევალი.

ამ მონებთან ერთად ზღვის ნაპირზე კლდეებს შორის რომ დავე-
ხეტებოდი, რამდენიმე მაჰმადიანმა ასეთ ყოფაში გვანახა. თავიანთი
ქვაბულებიდან თითო ხელი ტანისამოსი მოგვიტანეს, მე, მწირსა, და
მონებს ჩავვაძვეს და წაგვიყვანეს თავის სახლებში, რომლებიც ცად-
ატყორცნილი კლდეების მწვერვალებზე აეშენებინათ.

მე, მწირმა, ვიკითხე, სად ვიმყოფებოდით. თურმე, სილისტრიის
ვილაიეთში შავი ზღვის ნაპირზე მდებარე ქილდარა-სულთანის მთები,
კლდეები და ვენახები ყოფილა, რომლებიც ცას წვდებიან. ჩვენი თავ-
გადასავლის დასაწყისიდან ამ წუთამდე სამი დღე და ღამე მშვიერ-
მწყურვალნი, გაჭირვებულები ნავით მოვდიოდით. აქედან ქილდარა-
სულთანის სავანესაკენ წავედით და დერვიშებთან გულითადად ვისა-
უბრეთ. ტყვეებთან ერთად, ერთი სენაკი მომცეს.

XL

ქილდარა-სულთანის სავანისა და ციხის აღწერა

|| ამ სავანეში ათ ღამეს გრძნობდაკარგულებს გვეძინა. სასტიკი 133.
ყინვისაგან, გამოვლილი ტანჯვისა, ფათერაკებისა და შიშისაგან ჩვენ

სხელს სხვადასხვა ავადმყოფობა დაეუფლა. დაუძღურებული, შეწუხებული, ბალიშზე დამხობილი კვენესოდი და ათჯერ წავიკითხე წმინდა ყურანი მადლობის გამოსახატავად. ჩემი ბავშვობიდან აქამდე ათას სამოცჯერ წამიკითხავს წმინდა ყურანი. ამ დიდებულ სავანეში რვა თვის განმავლობაში აღვიდგინეთ ჯანმრთელობა და ბექთაშინს ყველა დერვიშთან სასიამოვნო მუსიკით გვქონდა. ხან მუეძინობას ვეწვოდი, ხან იმამობას და ჯანმრთელობა გავიუმჯობესე. ჩემთან რომ მონები იყვნენ, ერთმაც კი არა თქვა: — „მე მავანი კაცის ნაყიდი მონა ვარო“ და ჩემთან დარჩნენ, როგორც ჩემი ერთგული მონები.

XLI

ქილარა-სულთნის სავანის ანუ სარი-სალთიკის თქმულებანი
და მისი აზმინების მიზეზი

ამ სავანის აშენების მიზეზი ის არის, რომ პირადად წმინდა ჰაჯი მეჰმედ ბექთაშმა ქალაქ აგსევინში თურქული წარმოშობის ხოჯა აჰმედ აგსევინსაგან მიიღო დერვიშის სამოსელი და კურთხევა, რომ რუმის ქვეყანაში წინამძღვარი გამხდარიყო. ამ ქილარა-სულთანის სავანეში დერვიშების მეთაური გახდა; სამას სამოცდაათ დერვიშთან ერთად რუმის ქვეყანაში ორხან-ყაზისთან მივიდა, როგორც ქილარა-სულთანი და წინამძღვარი და მასთან შეაფარა თავი. ბრუსას დაპყრობის შემდეგ [ორხანმა] ჰაჯი ბექთაშ ქილარა-სულთანი სამოცდაათი დერვიშით გაგზავნა მოსკოვის, პოლონეთის, ჩეხეთის, დობრუჯას ქვეყნებისაკენ და ნება დართო, რომ იქ ემოქმედათ, როგორც რუმის ქვეყნის წმინდანებს. ქილარა-სულთანს უთხრა: „დობრუჯაში ერთი ქვეწარმავალია, ის მოჰკალი და ღვთის მონები მისი სიავისაგან გაათავისუფლო“; ხელში მისცა ერთი ხის ხმალი, სალოცავი ხალიჩა, დოლი, დაფი, დროშა და გაისტუმრა. ისიც ქილარას ციხეში მივიდა; ყველას თვალწინ. ზღვაზე გაშალეს ტყავები, დაფი და დაირა დაუკრეს და ერთ დღეში ყირიმში მივიდა. იქიდან — მოსკოვის ქვეყნის ჰემდექებთან, იქიდან კი — პოლონეთში, ლუბეკის ხალხში; იქიდანაც გამოცვლილი ტანისამოსით მისულა პოლონეთის დანციგის ნავსადგურში და წმინდა ნიკოლას სარი-სალთიკად წოდებულ ბერს შეხვედრია, მოუკლავს და მისი უწმინდური გვამი დაუმალავს. მრავალი წლის განმავლობაში თავს ასაღებდა სარი-სალთიკად. ათასობით ადამიანს მალულად მოუწოდა მაჰმადიანური სარწმუნოებისაკენ და ისლამით გააპატიოსნა ისინი. კარგა ხანი ასე იმოგზაურა სარი (ყვითელი)-სალთიკის სახელით. რადგანაც თვითონაც ყვითელი ფერისა იყო, ამიტომ უფალმა აჰმედ აგსე-

გემ მას მეტსახელად სალთიკ-ბაი შეარქვა. მისი ნამდვილი სახელია მეჰმედ ბუხარელი.

რადგანაც აქედან ბირერ ვარდის ანუ ფერავადის ციხეში მივიდა და იქ დასახლდა, ახლა იმ ციხეს „ბირ ერ ვარდის“ მაგივრად შეცდომით უწოდებენ „ფერავადის“. აქაც დაუქრა დაფი და დაირა და ბოლოს, დობრუჯას მეფეს ეახლა. მათ შორის შემდეგი საუბარი გაიმართა:

მეფე: „ჰოი, სარი-სალთიკ! ჩემს ქვეყანაში ერთი გველეშაპი გამოჩენილა და შავი ზღვის ნაპირზე, ერთ ციცაბო კლდეზე დაბუდებულა. მთელი ქვეშევრდომები შემიქამა. ახლა ჯერი მიდგა ჩემ ორ საყვარელ ქალიშვილზე. ისინი დობრუჯას დაბლობში მაღალ სვეტზე მივაბით გველეშაპის ლუქმად. შუადღისას უნდა შექამოს. თუ მართლა სასწაულმოქმედი ხარ, იმ გველეშაპს რამე მოუხეჩო.“

სარი სალთიკ-სულთანი: „მაშ ასე, მეფევ! თუ მუჰამედის სარწმუნოებას სიმართლედ მიიჩნევ და წმინდა ისლამით გაპატიოსნდები, ღვთის ნებით, შენ ქალიშვილებს გადავარჩენ, რომ ამ ურჩხულის ლუქმა არ გახდნენ“. ეს რომ უთხრა, მეფემაც სულთ და გულით დაიფიცა ალაჰი.

წმინდა სალთიკ-ბაიმ მაშინვე მიმართა თავის დერვიშებს: „ვადილოთ ალაჰი“, სამოცდაათ დერვიშთან ერთად დაფი და დაირა დაუქრა, დროშა ააფრიალა და წავიდნენ. სალთიკ-ველიმ ხის ხმალი იძრო, „წმინდა ომის დროაო“, თქვა და მეგზურად წაყვანილ მღვდელთან ერთად მივიდა სვეტებთან, რომლებიც დობრუჯას ველზეა. ქალიშვილები გაათავისუფლა და ერთ ადგილას დამალა. თვითონ კი სვეტას ძირას დადგა.

სიცხე რომ ჩამოწვა, გველეშაპი დობრუჯას ველზე მოიკლაცნებოდა, კუდი ჰაერში აეპრისხა. ძველებურად გაჩერდა შეჩვეულ ადგილას. როგორც კი სალთიკ-სულთანმა ნიშანი მისცა თავის დერვიშებს, გაისმა დაფის, დაირისა და ნაღარის ხმა. ||მამამადისხმალმომარჯვებულმა 135
სალთიკმაც თქვა: „ჰოი, ღმერთო, მშვიდობა იყოს ნოეზე ორთავე ქვეყანაშიო“ და ყიფინით გვერდში დაჰკრა ხის ხმალი. გველეშაპს თავი შეუტოტმანდა. ხელმეორედ დაჰკრა ბზის ხმალი და თავი მოსჭრა. მაშინ კი მოტყდა გველეშაპი და გაიქცა. სალთიკიც დაედევნა. გამწარებული გველეშაპი თავის ქვაბულში შექვრა. თუმცა შეიხიც თან შეჰყვა, გველეშაპი შეიხს შემოეხვია და მოუტკირა. მან კი შესძახა: „ო, მფარველო! ო, მოწყალო“ და კედელს მიეხეთქა. ახლაც ნათლად ჩანს ის ადგილი, სადაც მისი სხეული ჩაეჭდო. [შეიხის] ორივე წმინდა ხელისა და ბედნიერა ფეხების ანაბეჭდები კლდეზე ახლაც ჩანს. ამასობაში გველეშაპს ძალი წაერთვა და სალთიკ-სულთანი გაუშვა. ხელისხილია-

ნი, ხმალისხლიანი, მკერდგამიმვლებული, ენაზე ყურანის ლოცვებით მივიდა კოჯა-სულთანი თავის დერვიშებთან და გამოიყვანა მეფის ორივე ქალიშვილი. დობრუჯასაკენ გაემართა. გველეშაპი დააგდეს იმავ სვეტის ძირას, რომელზეც ადრე ქალიშვილები იყვნენ მიბმული. ამასობაში მეგზურად გამოყოლილმა მღვდელმა გველეშაპს ორი ყური და ენა მოაჭრა და დობრუჯას მეფისაკენ გაეშურა. მეფეს წინ დაუყარა ენა და ყურები და იცრუა: „სამახარობლო შენზეა, მეფეო! გველეშაპი მოკვალი და შენი ქალიშვილები გადავარჩინე, აი, ნიშანიო“. ამ დროს, სალთიკ-სულთანიც მოვიდა მეფის ქალიშვილებიანად და გასისხლიანებული ხის ხმალი მეფეს წინ დაუდო. მეფემ თავისი ქალიშვილები გულში ჩაიკრა და გველეშაპი ვინ მოჰქალაო, შეეკითხა. მათაც სინამდვილე უთხრეს, ე. ი. უამბეს სალთიკ-ბაის მიერ გველეშაპის მოკვლის ამბავი. მაგრამ წყეული მღვდელი თავისას არ იშლიდა და თქვა, რომ ნამდვილად მე მოკვალიო. ეს ამბავი რომ ნახა სალთიკ-სულთანმა, დავის გადასაწყვეტად თქვა: „ჰოი, მეფეო! გველეშაპის მოკვლა სასწაულთმოქმედებაა: მე ამ ბერთან ერთად ჩამსვით ქვაბში და თუხთუხით ადღღეთ. გველეშაპის მკვლელი არ დაიწვის და უვნებელი დარჩება; სიცრუის მთქმელი კი ჩაიფუფქება და თავის უბედურებას მიიზღავს“ო. თუმცა ამ ნათქვამს ბევრი არ დაეთანხმა, მეფემ ბრძანა: „ასე იყოსო!“ ფირაუადის მახლობლად, კახან ბალკანის სახელით ცნობილ მიუვალ მთაზე დადგეს ქვაბი და წყლით აავსეს. სხვა ბერებმა სალთიკ-სულთანი შეკრეს და ქვაბში ჩასვეს. დერვიშებმა კი შეკოჭეს მღვდელი და სალთიკ-სულთანს მიუსვეს გვერდით. ქვაბს ცეცხლი შეუწითეს და ეს ორი ადამიანი მღუღარეში ხარშეს. ამავე დროს, ანატოლიაში —

136 კირშეპირში — ჰაჯი ბექთაშ-ველმ||ხელსახოცი მოუსვა ერთ კლდეს და რომ თქვა: „ჩემი სალთიკ-მეჰმედი გაჰირვებასა და ოფლის ღვრაშია, ღმერთი იყოს მისი შემწე და მფარველიო“, კლდიდან მლაშე წყალმა იწყო დენა. ჰაჯი ბექთაშ-ველმს მარტილი მაშინვე მის წინ გაჩნდა. როდესაც ქვაბს ხუფი ახადეს, აღმოჩნდა, რომ სალთიკ-ბაი სულთანი ოფლშია გაღვრილი და ღმერთის სახელს ახსენებს, მატყუარა ბერი კი ფაფასავით გამხდარა და მხოლოდ ძვლებილა დარჩენილა. დობრუჯის მეფემ ეს ამბავი რომ ნახა, შეიხის წინაშე მოწიწებით ასწია თითი [ისლამის მიღების] ნიშნად. მთელი გულით ალაჰის მონა გახდა და მის სამფლობელოში იმავე წამს შევიდმა ათასმა კაცმა მიიღო ისლამი. ესენი ებრძვიან მათ, ვინც ისლამი არ მიიღო და დაპყრობებსა და ლაშქრობებს ეწევიან.

დობრუჯას მეფემ ორხან-ყაზნს ელჩები გაუგზავნა და მისი მორჩილი გახდა. ორხანისაგან მოვიდა მეფესთან ყადი, თული, დროშა და მან (მეფემ) სახელად მიიღო ალი მუხთარი². იმ წელს სალთიკ-სულ-

თანმა ანდერძი დაიბარა: „მე რომ მოკვდები, გამბანეთ და შვიდი კუბო გაამზადეთ, რადგანაც ჩემთვის შვიდმა მეფემ უნდა იბრძოლოს და იდავოსო“. დერვიშებმა ანდერძი შეუსრულეს და შვიდი კუბო გაამზადეს. ძვირფასი წმინდანიც მარადიულ ქვეყანაში გაემგზავრა; ყველა მისმა მოადგილემ ღმერთის სახელის ხსენებითა და ერთი ღმერთის აღიარებით განბანეს ეს ძვირფასი და ერთ-ერთ კუბოში ჩააწვინეს. მაშინ მოვიდნენ შვიდი მეფისაგან ჯარები. პირველად მოსკოვის ქვეყნის მეფემ აიღო კუბო და რომ გახსნა, შიგ ძვირფასი წმინდანის პატიოსანი სხეული დაინახა. „ბიჭოს, ჩვენს კუბოში ყოფილაო“, თქვა, კუბოიანად წაიღო სალთიკ-ბაის სხეული და მოსკოვში დამარხა. ამჟამად დიდი აკლდამაა.

შემდეგ პოლონეთის მეფის ჯარი მოვიდა და მათაც ერთი კუბო აიღეს. იმაშიც მისი წმინდა ნეშტი ნახეს. პოლონეთის ქვეყნისაკენ წაიღეს და დანციგის ნავსადგურის ქალაქში დაასაფლავეს. ამ ქალაქშიც ერთი დიდი აკლდამაა.

მესამე ჩეხეთის მეფის ჯარი მოვიდა და მათაც ერთი კუბო აიღეს. ისევ ნახეს კუბოში წმინდანის ნეშტი. ამათაც წაიღეს, ჩეხიის ქვეყანაში დამარხეს ქალაქში, რომელსაც ფირუნიცა ეწოდება. აქაც მისი დიდი აკლდამაა.

|| მეოთხეც შვეციის მეფე მოვიდა, ერთი კუბო წაიღო: და შვეციის 137
ციში ქალაქ ბივანცაში დამარხა. აქაც მისი აკლდამაა.

მეხუთემაც ედირნეს მეფემ წაიღო ერთი კუბო და დამარხა ედირნეს მახლობლად მდებარე დიდ ქალაქ ბათორიას მონასტერში. ამჟამად ის ქალაქი იხსენიება „ბაბა-ესქის“ სახელით. ახლა სტამბოლიდან ედირნეში მიმავალთა სალოცავი ადგილია და ბაბა-ესქი ეწოდება.

მეექვსე მოვიდა პირადად მოლდავეთის მეფე, სახელად ერვანი. ერთი კუბო წაიღო და ბუზვას ციხის მახლობლად ბუჩქნარიან და ხეივანიან ადგილას მდებარე ძველ მონასტერში დაასაფლავა. ამჟამად იმ მონასტრის ადგილასაა აკერმანის დაპყრობის შემდეგ სულთან ბააზეთ-ველნის მიერ აშენებული ერთი მეჩეთი, ერთი საქველმოქმედო ნაგებობა, ერთი მეღრეხე და ფუნდუკი. სალთიკ მეჰმედ ბუხარელის საფლავზე სინათლით სავსე გუმბათია აშენებული.

მის ბედნიერებამოსილ კარზე შემდეგი წარწერაა: „მობრძანდით და მოილოცეთ მაღალი კარი“. ამჟამად იმ ქალაქს ბაბა-დაღნის უწოდებენ. სასიამოვნო ქალაქია. იგი მთლიანად ბუხარელი მეჰმედ სარი სალთიკ-სულთანის ვაკუფია. სალთიკი ბერის სახელით გამოჩნდა ქრისტიანულ ქვეყნებში, ოცდაერთი წლის განმავლობაში მრავალი ურწმუნო მიიზიდა სარწმუნოებისაკენ და ალაჰის გზაზე საღვთო საქმისათვის მებრძოლი გახდა.

მეშვიდე კუბო წაიღო დობრუჯას მეფემ ალი მუხთარმა, რომელიც მის მიერ იყო ისლამით გაპატიოსნებული და დაასაფლავა ქილდარის კლდეებში, გველეშაპის ქვაბულში, რომელიც ჩვენი თხრობის მთავარი მიზანია. ქილდარა-სულთანის სახელით მოიხსენიება. ქილდარა ლათინურ ენაზე ნიშნავს „შვიდავიან გველეშაპს“. ამიტომ შვიდ სახელმწიფოშია დამარხული და ბედნიერებამოსილი აკლდამები აქვს.

138 სამი მათგანი დიდი აკლდამაა ოსმალთა საბრძანებელში და ყოველ ქვეყანაში თავისი სახელი აქვს. რუმში უწოდებენ ბაბა-სულთანს, სარი სალთიკ-სულთანს, ქილდარა-სულთანს. ურწმუნოთა ქვეყანაში — საქრისტიანოში სვეტ ნიკოლას უწოდებენ. ყველა ქრისტიან ხალხს სწამს იგი. ახლა ყველა მისი დერევიში დაფ-დაირის დაკვრითა და გამ-ლილი დროშით დადის ევროპაში და ხელმწიფურად ილხენენ. ყველა ქრისტიანი მასთან ტკბილი მოგონებებით არის დაკავშირებული. უხვ წყალობას გასცემენ და მაღლიერების გრძნობით აგზავნიან მის აკლდამებში. ქილდარა-სულთანი, რომლის სავანეშიც ჩვენ თავი შევაფარეთ ზღვის ღელვისაგან ვადარჩენის შენდევ, წარმოადგენს შავი ზღვის ნაპირზე მდებარე ცამდე ატყორცნილ კონცხს, რომელიც სპილოს ხორთუმივით არის ზღვისაკენ წაგრძელებული. გემები, რომლებიც სტამბოლში მდებარე ყარა ჰარმანისაკენ, კონსტანცასა და გელისაკენ მიემართებიან, ამ ქილდარის კლდეებისაკენ მოისწრაფვიან. ცამდე აზიდული მაღალი მთაა, რომელიც ას ორმოცდაათი მილის სიშორიდან მოჩანს. ზღვის გაღმა, მოპირდაპირე აღმოსავლეთ მხარეს, ანატოლიის ნაპირზე მდებარე სინოპის კონცხი ამ ქილდარას კლდეების პირდაპირ არის. კარგ ამინდში ქილდარადან სინოპის მთები მოჩანს და სინოპიდან — ქილდარას მთები, მაგრამ ფრიად მოწმენდილი ამინდია საქირო. ქილდარა სალთიკ-სულთანი დასაფლავებულია გამოქვაბულში, რომელიც ამ ქილდარას კლდეებში თვით კონცხამდე მიდის და რომელიც გველეშაპის ბუნჯი იყო. ამ ადგილას მდებარე სავანის პირველი ამშენებელია ალი მუხთარი. წმინდანის ხის ხმალი, შურდული, დაფი და დაირა, ალამი, დროშა და ბიირალები ახლაც არის. მის სავანეში მრავალრიცხოვანი სენაკი, საზაფხულო მოედნისა და საზამთრო მოედნის ოთხივე მხარე მოფენილია მსხვერპლად შეწირული ცხვრების სუფთა და ფაქიზი ტყავებით. ყოველ ტყავზე ზის თითო განსწავლული, განათლებული და მაღლიანი ადამიანი. ასზე მეტი ერთგული მოტრფილვა ღმერთისა და ყველანი სუნიტი, ერთღმერთობის მაღიარებელი მართლმორწმუნეებია. თავიანთ მეჩეთში ხუთი ლოცვის დროზე შემსრულებლები არიან და არასოდეს გააცდენენ ლოცვას. სინათლით სავსე აკლდამის ყველა სარკმელი ზღვისაკენ გადის. სამაგალითო სამზარეულო აქვს და დღედაღამ უხვად გასცემენ წყალობას.

ამ სავანის მარჯვნივ და მარცხნივ კლდეებზე მრავალი ასეული ქის ხვრელია. ამ კლდის ძირები ბისუთუნის მთასავით ცარიელია და ზღვაზე არიან გადმოშვერილი. აქეთკენ წამოსული გემები ას-ას არშინიანი, ქანდარებიანი ანძებით ამ კლდეების ქვეშ მოდიან და ლუზას უშვებენ. გემების უფროსები გლეხებისაგან ყიდულობენ ხორბალსა და ქერს, ურმებით მიაქვთ კლდეების ზემოდან არსებულ ქის ხვრელებთან და ჰყრიან. ქვემოდან ხვრელების ქვეშ მიაყენებენ გემებს და ახდიან გემის ამბრებს. ამბრები პირთამდე ივსება ხორბლითა და ქერით. ეს ქები ძველ დროს გიაურებს გაუჭრიათ ფარჰადისებურად და ამგვარად იოლად ავსებდნენ ხოლმე გემებს: ამ ადგილს ვერ მიუღვები, რომ ქერი, პური და სხვა საქონელი ტომრებით დატვირთო. რა მხრიდანაც არ უნდა წავიდეს კაცი, სამ-სამი, ოთხ-ოთხი საათის სავალი გზებია და თანაც ამ გზებით ქვეითად მოსიარულემაც კი თხსავით უნდა იაროს [კლდიდან კლდეზე] და ისე გავიდეს. შავი ზღვის სანაპიროზე სხვა არ არის ასეთი გარეშემოწერილობის, მეტად მაღალი, ბისუთუნის მთის მსგავსი კლდეები. როდესაც აღმოსავლეთისა და სამხრეთის ქარიშხლები ამ კლდეებს უბერავენ, ქუხილივით გრიალებენ და მათი გრგვინვა ერთი დღის სავალზე ისმის. კლდეებში შევარდნების, ქორებისა და შავი არწივების ბუდეებია. თითო არწივი ცხვრის ოდენა იქნება.

139

ზოგიერთები სავანეში მსხვერპლსა ჰკლავენ და არწივებს უყრიან. უბრალო ხალხში გავრცელებულია ხმა, რომ თუ არწივები შესაწირავად დაკლულის ხორცს შესჭამენ, სურვილი შეგისრულდება და თუ არ შესჭამენ — არა. ამ ქილღარა-სულთნის შესახებ კიდევ მრავალი ასეული თქმულება არსებობს, მაგრამ ჩვენ თხრობა შევამოკლეთ.

ქილღარას ციხის აღწერა: იგი აშენებულია იანკო მაღიანის ძის ძმისა, ბერძენთა ისტორიის შემთხვევლ მეფე იანვანის მიერ. ბერძენი გიაურებისაგან დაიპყრო სულთან ილდირიმ ბაჰაზეთ-ხანის შეილმა მუსა ჩელებიმ. ზღვისპირას, ცამდე ატყორცნილი, ოთხკუთხა, ძლიერი და პატარა ციხეა. გარშემო ათასი ნაბიჯია. [ციხის] შიგნითა ნაწილი კეთილმოწყობილი არაა. რადგანაც ციცაბო კლდეებზე მდებარეობს, მის გარშემო არც თხრილებია. მისი აღმოსავლეთი მხარე ასი კულაჩის სიღრმის უფსკრულოვანი კლდეებია. ამ ციხის ძირიც ჰაერშია გადმოკიდებული, რადგანაც ისიც ქილღარას კლდეებზეა აგებული.

როდესაც ნასიფ-ფაშას ძე ჰუსეინ-ფაშა ოჩაოვის განმგებელი იყო, რუსებმა — ოჩაოვის კაზაკებმა ეს სანაპიროები რამდენჯერმე გაძარცვეს, აიკლეს და მცხოვრებლები ტყვედ წაიყვანეს. შემდეგ ჰუსეინ-ფაშამ საკუთარი სახსრებით განაახლა და შეაკეთა. შივ ციხის-თავი და მეციხოვნეები ჩააყენა. ომიანობის დროს ღვთის მონები აქ

აფარებდნენ თავს და წყეული კაზაკების ბოროტებისაგან ხსნას ჰპოვებდნენ. ფრიად ძლიერი, მტკიცე და გამაგრებული ციხეა. შემდეგ, დიდვეზირმა ყარა მუსტაფა-ფაშამ ჰუსეინ-ფაშას ჯიბრით ციხეში მყოფი ჯარები ოჩაკოვის ციხეში გადაიყვანა და [ქილლარას] ციხე კი ამის გამო გაუქმებული დარჩა.

140 || დიდება ღმერთს, ზღვის ტანჯვა და უბედურება გადავიტანე, გადავურჩი ჩემი ტანიდან სულის ფრინველის გაფრენას; რვა თვე ამ ქილლარა-სულთანის სავანეში ყველა დერვიშთან ერთად სასიამოვნოდ ვმასლათობდი და როდესაც მრავალნაირი სანახაობების ცქერით მივალწიე გაზაფხულის დღეებს, ყველა მეგობარსა და ამხანაგს გამოვეთხოვე და ჩვენი მშობლიური სტამბოლისაკენ გავემართე.

XLII

ჩვენს მოგზაობაში სტამბოლში გამგზავრების შესახებ

მას შემდეგ, რაც ქილლარა-სულთანის წმინდა სულს შემწეობა ვთხოვე, ჩემი ოთხი მონით ნავში ჩავჯექი და შავი ზღვის ნაპირ-ნაპირ უურე რომ გავიარეთ, ქარი ამოვარდა. ნავი საგორავეებით ავათრიეთ ნაპირზე და ზღვის ღელვა გადავიდარეთ. მრავალ ქალაქსა და დაბას ჩვეუარეთ და თერკოზის ციხეში მივედი.

თერკოზის ციხე: შავი ზღვის ნაპირზე ოთხკუთხა, ძლიერი ციხეა. იგი გავიარეთ და ერთ ადგილას მივედი, რომელსაც უსკუმრუს საძოვარი ეწოდება.

უსკუმრუს საძოვარი: მშვენიერი, მდებარეობს მოფენილი დაბლობია. ოსმალების იანიჩართა ყველა ოთურაკი და კორუჯუ აქა ცხოვრობს; გარშემო მხარეებში არსებულ სოფლებს იცავენ და დარაჯობენ, იმიტომ, რომ ურჯულო კაზაკები ზოგჯერ ამ მხარეში საძარცვავად და სარბევად მოდიან. იქიდან ყარათაშლარად წოდებულ ადგილას მივედი.

ყარათაშლარ: იგი მდებარეობს სტამბოლის სრუტის გარეთ, ზღვის ნაპირზე. ქვიანი ადგილია. აქ, ყოვლისშემძლე და მარადიული ალაჰის ნებით, ძველ დროს ქალი თითისტართა და მოწყობილობით გაქვავებულა. საოცარი და საკვირველი სანახაობაა. ეს ადგილი ეაუბის მოლას განმგებლობაშია. აქედან, ალაჰის სახელით, შავი ზღვის სრუტეში შევედი, კავაკ-კალესთან ღუზა ჩავუშვით და მე, მწირი, [გემიდან] გადმოვედი. უმდაბლესი მადლობა გადავუხადე ღმერთს, მის სახელზე ერთი სამსხვერპლო შევწირე და ყველა დერვიშს დავურვიგე.

ყველა ზღვით თუ ხმელეთით მოგზაურმა უნდა იცოდეს, რომ იმ ანგარიშის მიხედვით, რომელიც შავი ზღვის დათვალიერებისა და მგზავრობის დროს ჩვენ გავაკეთეთ, ამ [[|ბოსფორის] სრუტიდან ანატოლიის მხარეს ჩრდილოეთისაკენ თუ წახვალთ ტრაპიზონის ჩავლით, მდინარე ფაშას შესართავამდე 1500 მილია. ამავე სრუტიდან აბაზას ქვეყანა 1700 მილზეა. სრუტიდან აზოვის ციხის კუთხემდე 2000 მილია. ანატოლიისა და რუმელიის მხრიდან შავ ზღვას 1800 დიდი და მცირე მდინარე ერთვის. მათში უდიდესია რუმელიის მდინარე დუნაი, რომელსაც 700 მდინარე ერთვის, სანამ იგი შავ ზღვას მიაღწევდეს. ველის ციხის წინ, დულაჩას ციხის ძირას და სოლუნას, ყარახარმანის, ხიდირ ელიასის შესართავებით, ე. ი. ხუთი შესართავით ჩადის შავ ზღვაში [დუნაი]. ამ მდინარეზე უფრო პატარაა ტრაპიზონის სიახლოვეს მდინარე ფაშა, ჭოროხი და ტამანის ციხის სიახლოვეს — მდინარე ყუბანი. ამაზე პატარაა მდინარე დონი, რომელიც აზოვის ძირასაა. ამათზე პატარაა მდინარე დნეპრი; მდინარე დნესტრი მასზე მცირეა. ანატოლიაში ბაფრას სიახლოვეს — კიხილ ირმაკი, მდინარე ჩარშამბა, მდინარე საქარია. ესენი ზღვასავით დიდი მდინარეებია.

შავი ზღვის გარშემოწერილობა, აზოვის ზღვის ჩათვლით, 6060 მილია. თუ ხმელეთით შემოვევლით და კონაკებს დავითვლით, მისი გარშემოწერილობა ას ორმოცდაათი კონაკი ანუ ხუთი თვის სავალი გზაა, იმ ანგარიშით, რომ ერთ კონაკს თორმეტ საათს ივლის კაცი.

როდესაც შავ ზღვაზე მოგზაურობას მოვრჩი და სტამბოლში სალსალამათი დაებრუნდი, მაშინვე გავეშურე წმინდა მამა ეფუბ ანსარისაკენ — კმაყოფილი იყოს მისი გამჩენი. მისი აკლდამის ბედნიერების ზღურბლს ვემთხვიე. მისი წმინდა სულისათვის მთლიანად წავიკითხე ყურანი. მსხვერპლი რომ შევეწირე, ჩემს დედ-მამასთან მოვედი და ერთმანეთს შეგვხვდით. რა წამს დამინახეს, მე მწირი, გულში ჩამიკრეს. გულწრფელად შევეუთქვი, რომ მეორედ აღარ გავიდოდი შავ ზღვაზე გემით სამოგზაუროდ. უფალმა ღმერთმა დაიფაროს ყველა მაჰმადიანი შავი ზღვის სიავისავან, ამინ!

მე რომ სტამბოლში მოვედი, პატიოსანი შაბანის პირველი რიცხვები [1641 წლის ნოემბრის პირველი ნახევარი] იყო. წმინდა რამაზანის თვეში [დეკემბერი] საბაჟოს განმგებელ ალი-აღას იმამი გავხდი.

ღამეებს გარდა დღეებიც დღესასწაულად მექცა². ჩემს საყვარელ აღამიანებთან გულითადად ვსაუბრობდი და მრავალრიცხოვანი საჩუქრები მივიღე.

142 შავ ზღვაში დაღუპული ჩემი ქონებისა და ნივთების, დამხრჩვალთ თვრამეტი მონის საზღაური ყოველის შემქმნელმა უფალმა მიწყალობა. დიდება უფალს!

XLIV

ათას ორმოცდათხუთმეათე (1645) წელს ჩვენი წასვლა

„მალტის ლაშქრობაში“

კუნძულ კრეტაზე სალაშქროდ ჩვენი „წაუხვლევლობის“ მიზეზი: სულთან იბრაჰიმ-ხანის სასახლის საჭურისთა ალა, სახელოვანი კიზლარ-ალასი სუნბულ-ალა მბრძანებელმა ფადიშაჰმა იბრაჰიმ-ხანმა გააზატა და გაუშვა. მას უწყალობა ხუთი „ეგვიპტური ხაზინა“, ორმოცდაათი ტურფა მხევალი, მრავალი ლამაზი კაბუკი მონა და ორმოცი შესანიშნავი ქეპელიანის ჯიშის ცხენი. სამ თვეში დატვირთა მთელი ეს ქონება იბრაჰიმ ჩელებიდ წოდებული გემის უფროსის „კარავანა“ გალიონში, რომელსაც ექვს სართულად ჰქონდა ამბრები მოწყობილი. აქ იყო ხუთასი თავითფეხებამდე შეიარაღებული ხელქვეითი, სამასი სხვა ვაჟარი, ორასი მეზღვაური, ეგვიპტეში გადასახლებული ესირი მეჰმედ-ეფენდი თავისი კაცებით; სულ — ათას სამასი ღვთის მონა. პარასკევ დღეს ბეშიქთაშად წოდებულ ადგილას მიენდვნენ ღმერთს, იალქნები გაშალეს, თოფ-ზარბაზნის შედღუხნი ატეხეს და ეგვიპტისაყენ გაემართნენ.

ღვთის ნებით, კუნძულ კრეტას მახლობლად წინ შემოხვდათ მალტელი ურჯულოების ექვსი კატარა. ერთი დღე და ერთი ღამე დიდ ბრძოლაში იყვნენ. ზარბაზნების სროლით [დამფრთხალმა] გალიონში მყოფმა ცხენებმა აიწყვიტეს და მუსლიმ გმირებში არეულობა შეიტანეს. მიუხედავად იმისა, რომ ასეთ მდგომარეობაში სარწმუნოებისათვის მეზრძოლთ ბრძოლა არ შეუხელებიათ, გაშლილ ყურეში გალიონი ისე დარჩა ზღვის ზედაპირზე, როგორც შავი მთა და გარეწართა ექვსი კატარა კი გალიონს გარს შემოერტყა. კატარებმა იმდენი ურტყეს გალიონს მარჯვნიდან და მარცხნიდან, რომ მან ანძა, კიჩო. ცხვირი, საქე დაკარგა და ფრთამოტეხილი დარჩა. შიგ მყოფი მუსლიმი გმირებიდან მხოლოდ ორასი გადარჩა. დანარჩენები ზარბაზნის დარტყმებისაგან დაიღუპნენ.

მაშინ გალიონის პატრონმა იბრაჰიმ ჩელებიმ იშიშვლა მუჰამედის ხმალი და კიზლარალასი სუნბულ-ალას შესძახა: — „აბა, წყევლო არაბო! ჩვენ გეუბნებოდით, გიაურები არიან [ამ ზღვაში]; გეუბნებოდით, გემით ნუწამოვიყვანთ-თქო ცხენებს! გეუბნებოდით, რომ მეტი

ჯაბახანა წამოგველო; რომ ჯერ კარგი ამბავი გაგვეგო გიაურების შესახებ და ისე გამოვსულიყავით. ვითხარით, რომ არ შეიძლებოდა ასე დატვირთული გემით ზღვაში გასვლა. შენ კი სულთნის ფირმანი აიღე, არ დაძიჯერე და გიაურების ხელში გამაგდე“-ო. ეს რომ თქვა, კიზლარ-აღასის ერთი დაჰკრა ხმალი და თავი რომ გაგორდა, ხმალამოდებული ეცნენ კიზლარაღასის გადარჩენილი კაცები იბრაჰიმ ჩელების და ასო-ასო აკუწეს. ეს ამბავი რომ დაინახეს გიაურებმა, თავისი ექვსი გასათხრებელი კატარღით გარს შემოეხვივნენ გალიონს და შიგ გადმოვიდნენ. მას შემდეგ, რაც კიდევ სამი საათი გაგრძელდა ბრძოლა გალიონში, დასამიწებელმა გიაურებმა დაიპყრეს და ხელში ჩაიგდეს. შიგ მყოფი მაჰმადიანები და ესირი მეჰმედ-ფეენდი დაატყვევეს და შებოქეს. გალიონი მალტის ექვსმა კატარღამ გამოიბა, პირდაპირ ჰანიას³ ნავსადგურში მიიყვანა და აქ ღუზაზე დადგნენ. სრული ერთი თვე ჰანიას ნავსადგურში დაჰყვეს და მთელი სიმდიდრე, ქონება, ყველა ქეჰილანის ცხენი, სხივებივით ლამაზი, უმახკო, ვარსკვლავივით ქალიშვილები, მშვენიერი ჭაბუკი მონები გემიდან გადმოიყვანეს და ჰანიას ციხეში გაყიდეს. რამდენ ქალიშვილს ახადეს ნამუსი, სისაძაგლე და ურცხვობა ჩაიდინეს!

ზოგიერთმა წინდახედულმა მღვდელმა, პატრიკმა და ეპისკოპოსმა, ბერებმა და ჯვაროსნებმა მოთქმა დაიწყეს: „ვაი, რომ ამ ქალაქში არ უნდა გვენახა ოსმალთა გალიონი, ქალიშვილები და ცხენები. ამიერიდან ხელიდან წასულია ეს კუნძული, რადგანაც ჩვენ საღვთო წიგნში ასე წერია: — „და [თუ] მოვიდა ამ კრეტას კუნძულზე ოსმალთა გალიონი, მოვიდნენ ცხენები, მოვიდნენ ქალიშვილები. მათ [უნდა] მოჰყვენენ თურქნი და ჩასხდნენ თავიანთ ვეშში, შესხდნენ თავიანთ ცხენებზე, მიუდგნენ ქალიშვილებსა, დაეპატრონონ ამ კუნძულსა და გააჩინონ შთამომავლობაო“. მღვდლებისაგან ეს სიტყვები რომ გაიგონეს, მრავალი ათასი ურჯულო სხვადასხვა საბაბით ამ კუნძულიდან გაიქცა და სხვა ქვეყნებში დასახლდა. იმ ხანებში კუნძულ კრეტაზე ოთხასი ათასი ბერძენი მოსახლეობა იყო და კუნძულის ყველა მხარეს სამოცდათექვსმეტი მტკიცე ციხე იდგა. ჩვენ ბატონს, საბაჟოს განმგებელ ალი-აღას, ამბავი მოუვიდა, რომ ყველა ამ ციხეში თექვსმეტი ათასი „სულტატი და მურტატი“⁴, ბილწი ჯარი არისო.

შემდეგ, როგორც კი ბედნიერებამოსილ ფადიშაჰს ასეთი მწუხარებით აღსავსე ამბავი მოუვიდა კიზლარაღასის გალიონის შესახებ, ოსახელმწიფო დივანში დაიბარა ვენეციის ბალიოზი⁵ და უთხრა: „აბა, წყულო ურჯულოებო! რატომ სჩადით მშვიდობის საწინააღმდეგო საქმეებს და ჩვენი გემების მომტაცებელ მტერს ჩვენ გემებთან ერთად აყენებთ თქვენს ნავსადგურში? ასეთია დიდი წინაპარი სულთნის —

სულეიმან-ხანის მიერ დადებული ზავი?“ ეს რომ უთხრა, ბალიოზები, კონსულები და კონჯოლოსები ფადიშაჰის წინაშე მიწას ემთხვევნენ და მოახსენეს: „ჩვენო ფადიშაჰო! ჩვენი მოლაპარაკება და ხელშეკრულება ისეთია, რომ თუ თქვენი ფლოტიც შეიპყრობს სხვა ხელმწიფეების გემებს და მოიყვანს ჩვენს ნავსადგურში, სტუმარიო ვიტყვით, პატივს ვცემთ და ჩვენს ნავსადგურში დავაყენებთ. თორემ ჩვენ ხელშეკრულების დამრღვევები და გემიდან თქვენი კიზლარაღასის მომტაცებლები არა ვართ, ღმერთმა დაგვიფაროს! ამ სისაძაგლის ჩამდენი და ნავსადგურში შემოსულები მალტას გიაურები არიან. ჩვენ კი უმწეონი ვართ მათ წინაშე“. ეს თქვეს და თავი დახარეს.

ფადიშაჰი: — „მე რომ მალტას წინააღმდეგ ომი გამოვაცხადო, ხომალდებს თუ მომაველებთ?“.

კონსულები: — „სულითა და გულით გემსახურებით და სამას ხომალდს მოგცემთ. ჯარი, სურსათი, ჯაბახანა თქვენი და ხომალდები — ჩვენიო“. ფადიშაჰი ამით კმაყოფილი დარჩა და ყველა ბალიოზს საპატიო ხალათები უწყალობა.

XLV

„მალტას ომის“ სამზადისი

ფადიშაჰის ხაზინიდან სამი ათასი ქისა გაიცა. შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე ჭანიკის სანჯაყისაკენ, ქალაქ სინოპისაკენ, ამასრას, ერეგლნსაკენ, კოჯაილის ლივასაკენ, იზმიდისაკენ და მათ სანახებში მდებარე ას ოცდახუთ ყაზასაკენ ნდობით აღჭურვილი კაფუჯი-ბაშიები ხე-ტყის საყიდლად გაგზავნეს. სახელმწიფო გემსაშენში სამასამდე კატარღის ხე-ტყე გამოზიდეს. პირველად იზმიდის ფაშა ბალთაჯი-ფაშასავან მოვიდა ხე-ტყე ალემისა და კაფუს მთებიდან იმდენი, რომ ყველა ნავსადგური და გემსაშენის განყოფილებები პირთამდე აივსო. ყველა კუნძულიდან გემთმშენებელი ოსტატები მოვიდნენ. გემსაშენის 145 წყოველ განყოფილებაში თითო კატარღას ჩაეყარა საფუძველი და დაიწყო კვირაში თითო კატარღის აგება. განსაკუთრებული სამეფო „ბაშთარდა“, ათი ცალი „მაფუნა“ აშენდა და სახელმწიფო გემსაშენი ადამიანების ზღვად გადაიქცა.

მთელი ანატოლიისა და რუმელიის ვილაიეთების კაფუჯი-ბაშიები და ჯარის წინამძღოლი ვეზირები გაემართნენ და დაიწყეს ისლამის ლაშქრის შეგროვება. ხონტქრის ხასეჯები და მირ-ალემები ალყირს, ტუნისს, მაროკოსა და ტრიპოლს გაემართნენ თოფისწამლის საფასური ათი ათასი ოქროთი და იქ გადასცეს სულთნის ფირმანები, რომლებშიც აღნიშნული იყო, რომ „გაზაფხულზე კაფუდან-ფაშას უნდა

შეხვედეთ“. ისინიც მოემზადნენ. ამ ომისათვის სამზადისის თხრობა ასე გათავდა. როგორც ნათქვამია: „აზრი — პოეტის მუცელში“ — ეს ლაშქრობა საიდუმლოდ რჩებოდა სვებებდნიერ ფადიშაჰსა, ვეზირ ყარა მუსტაფა-ფაშასა და შეიხ ულ-ისლამ-ეფენდის შორის. არავინ იცოდა, რომელ მხარეში უნდა წასულიყვნენ სალაშქროდ. შემდეგ მისმა უდიდებულესობამ ფადიშაჰმა გამოაქვეყნა ფეთვა¹, რომლის პირი ქვემოთაა მოყვანილი.

პატიოსანი ფეთვა: „გვეცნობოს ჩვენ: თუ რომელიმე ვილაიეთი ძველად ისლამის ქვეყანა იყო და დროთა განმავლობაში იქაურობა გიაურებმა დაიპყრეს და მისი ჯამეები, მეჩეთები, მდღრესეები, მინარეთები, საკრებულო ადგილები და სხვანი გზააბნეული გიაურების წესებით აივსო; თუ მრავალი სისაძაგლით იყაჩაღებენ და დაიჭერენ, გაძარცვავენ და დაარბევენ იმ ჰაჯიებსა და ვაჭრებს, რომლებიც მათ ქვეყანაზე გაივლიან; თუ მაჰმადიანურ სარწმუნოებას, ისლამის ღირსებას ზიანს მიაყენებენ, გარშემო სამყაროს სისაძაგლეს მოჰფენენ, — შეუძლია, თუ არა ფადიშაჰს, ისლამის სარწმუნოების ღირსების საჭიროებისათვის ხსენებული ქვეყანა საზიზღარ ურჯულოებს წაართვას და ისლამის ქვეყანას შეუერთოს?“ ნაბრძანები განმარტება შემდეგია:

პახუხი: „ღმერთმა უკეთ იცის, რომ შარიათით მაშინ არის დასაშვები ისლამის ფადიშაჰის ყოფნა გიაურებთან ზავისა და მშვიდობის მდგომარეობაში, თუ ეს მშვიდობა და უსაფრთხოება ყველა მუსლიმს სარგებლობას მოუტანს. თუ ასე არ არის, მშვიდობა სრულიადაც არ არის შარიათის შესაბამისი. თუ მუდმივი ან დროებითი ზავის შემდეგ, ხელსაყრელ დროს, უფრო სასარგებლოდ იქნება მიჩნეული ზავის დარღვევა, რა თქმა უნდა, დარღვევა აუცილებელი და გარდუვალია. თვით ჩვენმა ბატონმა. წმინდა მოციქულობის მფარველმაც კი დასდო მექელებთან ზავი. მეექვსე წელს დიდებული ღმერთის წმინდა მოციქულმა სასარგებლოდ მიიჩნია ზავის დარღვევა² და მშვიდობის საწინააღმდეგო ზოგიერთი საქმე ჩაიდინა. წინასწარმეტყველის მექიდან გაქცევის მერვე წელს კეთილშობილი მექის წინააღმდეგ გამოემართა სამყაროს სიამაყე წმინდა [მუჰამედი], მონაწილეობდა მექას ბრძოლაში და დაიპყრო ქალაქი³. ბედნიერებამოსილმა ფადიშაჰმაც უნდა მიბაძოს ალაჰის მოციქულის სუქნას. ღმერთმა აკურთხოს მისი ომები. დაწერა უკნინესმა მწირობა“.

ეს პატიოსანი ფეთვა მისმა უდიდებულესობამ ფადიშაჰმა ხელში აიღო და მტკიცე საყრდენად გაიხადა. იმ დღეს წმინდან აბა ეფუბის პატიოსან საფლავზე მივიდა; იქ შეიხ ულ-ისლამ-ეფენდიმ, საღვთო ომის ჯერიად, თქვა და მის ქამარს ორ ადგილას შეაბა ხმალი ომარისა⁴ — ალაჰმაცაა კმაყოფილი მით. იქიდან გემსაშენის ბაღში გადავი-

და, ორასი კატარღა პირამდე გაავსო მოწყობილობით, იარაღითა და ისლამის ლაშქრით. ორმოცდაათი კატარღაც უნკათანის ნავსადგურს მოადგა და გაემზადნენ: ფლოტის აღა, ჯარების ქეთხუდა და ბაშ-ჩაუში, ღირსეული სარდლის საკურველთმტვირთველი, ოცდათექვსმეტი ოღა იანიჩარებისა, რომელიც, წესისამებრ, ათიათას კაცს შეადგენდა, ათი ოღა თოფჩიები, ათი ოღა ჯებეჯიები; ეს ორივე სახეობა ხუთიათასამდე კაცი იყო. იანიჩარები კატარღებში შევიდნენ, ჯებეჯიები — „მაჟუნას“ სახეობის ხომალდებში და გაემზადნენ.

მეორე მხრივ, შეგროვება და ბოღაზ-ჰისართან მისვლა დაევაღათ რუმელიის მუთსარიფს საკუთარი ჯარებით და მის ვიღაიეთში მყოფ სანჯაყების ოცღაოთხ ბეგსაც თავიანთი ჯარებით, ყვეღა ზეამეთისა და თიმარის მფლობელს თავიანთი ოცღაორი ათას ოთხმოცამდე მეომარი ჯებელიებით და სხვა იამაკებით. სულ უნდა მოსულიყო ოცღაშვიდი ათასი მეომარი. ანატოლიიდანაც მის განმგებელ ვეზირი-ფაშას ებრძანა ბოღაზ-ჰისართან მოსულიყო და თან ხლებოღა მისი თოთხმეტი სანჯაყის 199 ზეამეთისა და 5589 თიმარის ჯებელიებისაგან შემდგარი ჯარი და სხვა ჯარებთან ერთად სულ ოციათასამდე შეიარაღებული მეომარი.

შეგროვება და თავიანთი გემებით ბოღაზ-ჰისართან მისვლა ებრძანათ კათულან-ფაშას, დამასკოს, აღუპოს, დიარბექირის, მარაშას, აღანას, ყარამანის, სივასის, ტრაპიზონის ვიღაიეთების მთელ ჯარებს, თიმარებისა და ზეამეთების მფლობელებს — კანონით გათვალისწინებული ჯებელიებიანად — სულ სამოცღაათ ათას მეომარს.

147 როგორც კი მოუვიღა ცნობა ჯარების წინამძღოლს, რომ ჰასექის, ვეზირებისა და კათუჯი-ბაშიების ჯარები ბოღაზ-ჰისარში გამზადებული არიანო, სტამბოღში ოთხი ბოღუქი თავისი აღებიანად ხომალდებში ჩასხდნენ და გაემზადნენ.

ნოვრუზის დღეს სასახლის კონცხთან გაემზადა ორასი კატარღა „ბაშთარღა“ და „კალითა“, თორმეტამდე შვიი გვეღეშაპის მსგავსი „მაჟუნა“, ასი ხომალდი, რომელთაც ეწოღებოღათ „ფირკათა“, „კარკა“, „კარაღანა“, „გალიონი“, „ბუთენი“, „ფენექი“, „მუთაჰი“, „შითიე“, „ჩაიკა“, „კარამურსალი“. შიგ ჩასხდნენ მეღაღუმეები, მეგზურები. ბოღოს დაიტვირთა სურსათი, მოწყობიღობა და ჯაბახანა. სულ შვიღასმა იაღქანმა ჩაუშვა ღუზა. საქმრს თავკაცი წარჩინებუღები და დიდკაცები თავ-თავის გემების ფელუჯებში ჩასხდნენ და ეახღენ სულთან იბრაჰიმ-ხანს, რომელიც სასახლის კონცხზე მღებარე სინან-ფაშას კოშკში იღდა ყვეღა უღემასა, ღვთისმოსავსა და ვეზირთან ერთად. უაგუსტოეს ლაშქრობაში გასაგზავნ ვეზირებს. მიზმირან კაბიტნებს, აღებს, ჩორბაჯიებს ათას შვიღასი საპატიო ხაღათი ჩააცვეს და ყვეღა

ლოცვა-კურთხევით წავიდა თავისი გემებისაკენ. დიდებული სარდალი აუსუფ-ფაშა, სადრაზამი ყარა მუსტაფა-ფაშა და შეიხ ულ-ისლამი მარტონი დარჩნენ. არისტოტელივით ბრძენმან ფადიშაჰმა საყვარელ სარდალს აუსუფ-ფაშას ხელი მოჰკიდა და ერთ კუთხეში განმარტოვდნენ. ასეთი საუბარი ჰქონდათ:

ფადიშაჰი: აბა, აუსუფ, რომელ მხარეს მიდიხარ სალაშქროდ?

აუსუფ-ფაშა: მალტა უნდა დავლაშქრო.

ფადიშაჰი: ღმერთმა ჰქმნას და მისი ნებით კუნძულ კრეტას სალაშქროდ გავზავნი. არაფრით არ გაანდო ვინმეს; არც ერთმა სულიერმა ეს არ იცოდესო. შენი პირიდან არ უნდა ამოვიდეს არავითარი პასუხი, გარდა ერთისა: „ნაბრძანები გვაქვს მალტა დავლაშქროთ“. ჯერ გაიარე გზაზე მდებარე კრეტას კუნძულის წინ და პირდაპირ მალტასკენ გაემართე. შემდეგ კუნძულ მორას ესტუმრე ერთი-ორი დღით. შემდეგ ერთ ღამეს იქიდან აიყრებით და კრეტასაკენ გამობრუნდი. შუადღისას კუნძულზე გადასხი ჯარები. პირველად თოდორის ციხეები დაიპყარი და გადააქციე თავშესაფარ და [გემების] სადგომ ადგილად. შემდეგ პანიფი გადასხი ჯარი, ალყა შემოარტყი და აიღე. ესაა ჩემი რჩევა და სიტყვა. თუ ღმერთმა ინება და დაპყრობის შემდეგ ძლევამოსილი და გამარჯვებული დაბრუნდი, სამაგიეროს მოგიზღავ. დარწმუნებული იყავი, რომ ასეთ შემთხვევაში იღვთის წინაშე შუბლგახსნილი და პირნათლად წარსდგები. მაგრამ მათ, ვინც შეგეკითხება, უპასუხე: „მალტასაკენ მივდივარ“-თქო, რათა მტრებმა შენი გზა და კვალი ვერ გაიგონ. იცოდე, რომ ნათქვამია: „დამალე შენი ოქრო, შენი გზა და შენი მრწამსიო“.

148

მას შემდეგ, რაც სულთან იბრაჰიმ-ხანმა აუსუფ-ფაშა ამგვარად გააფრთხილა, შუბლზე აკოცა და დალოცა: „წადი! ორივე ქვეყნის უფალი ალაჰი იყოს შენი შემწე და მფარველიო“. აუსუფ-ფაშამაც მიწას აკოცა და ნავით წავიდა ბაშთარდასაკენ.

მთავარი ვარსკვლავთმრიცხველი ჩელები-ეფენდი, ვარსკვლავთმრიცხველი ჰასან ქოფრუ, ვარსკვლავთმრიცხველი სადრ ედ-დინ ზადე-ეფენდი, ვარსკვლავთმრიცხველობაში სრულყოფილად განსწავლულნი, თავისი ასტროლოგიის მეცნიერების მიხედვით აღმოაჩინენ, რომ ეს დრო ბედნიერ ვარსკვლავს დაემთხვა.

მათ დიდებულ სარდალს მიმართეს: „ჩვენო ბატონო, ეს წამი ბედნიერი დროა. გამგზავრება ბრძანეთ“. ამის მიხედვით კაფუღან-ფაშამ და დიდებულმა სარდალმა აუსუფ-ფაშამ როგორც კი ბრძანება გასცეს: „ასწიეთ ღუზო!“ შეიდას ადგილას დაუკრეს საომარი მუსიკა და პირველად ბაშთარდაზე ატყდა მაჰმადიანური ყიჟინა. შემდეგ ერთი თოფის ბათქისა და ერთი ზარბაზნის ბათქის ხმამ ცას უწია და ზღვის

ზედაპირი თოფის წამლის ბოლისაგან შავ ზღვასავით გაშავდა. ცა და მიწა აიკისო მაჰმადიანური ყიყინით და მას შემდეგ, რაც კიდევ ატყდა სამი ბათქის შედღუხი, პირველად ხელმწიფური ბაშთარდა დაწინაურდა და შემუსიკეთა უფროსმა სეგაპი შეასრულა. სინან-ფაშას კოშკის წინ მოვიდა გემი. მუსიაბი და დიდსულოვანი სარდალი ფადიშაჰსა და სადრაზამ ყარა მუსტაფა-ფაშას მიესალმა და რომ გაიარა, ყველა ხომალდი გუნდ-გუნდად, წერობის ქარავანივით სსახლის კონცხიდან გავიდა. ყველა ხომალდმა აფრები გაშალა. კიდევ ერთი ზარბაზნის ბათქით მოაწყეს შედღუხი და ხელსაყრელი ქარით პირნათლად გაემართნენ ხმელთაშუა ზღვისაკენ. სტამბოლელებმა თავიანთა ჩვეულების მიხედვით თქვეს: „ხელსაყრელი ამინდი დადგა, ღვთის ნებით, ძლევამოსილი და გამარჯვებულები დაბრუნდნენო“, და ლომგულ, დიდებულ სარდალს ლოცვა-კურთხევა გაატანეს.

149 მე, მწირიც, ჩვენი ბატონი სარდალის მუეძინთა უფროსი გავხდი და უავგუსტოეს ბაშთარდაზე ხაზინის მდივან იბრაჰიმ ჩელებისთან ერთად მოვთავსდი. || ტკბილ ხურმასა და შაქარყინულს გეახლებოდით, შესანიშნავად და დიდებულად ვილხენდით. ერთ დღე-ღამეში გალიპოლის ციხესთან მივედით და დავისადგურეთ.

აქ ხომალდებმა ღუზა ჩაუშვეს. კეთილად მობრძანების აღსანიშნავად ციხიდან ზარბაზნები გავარდა და ფლოტის ხომალდებიდან კი მისალმების ნიშნად გაისროლეს. ყველა მუსლიმი გმირი გალიპოლის გემსაშენში გადმოვიდა და ყველამ თავთავის საქმეს მიჰყო ხელი. ალყირის, ტუნისის, ტრიპოლის ორმოცდაათ გალიონა ხომალდში ჩასხდნენ რუმელიის ჯარები, რომლებსაც ნაბრძანები ჰქონდათ [სალაშქროდ წასვლა]. მოპირდაპირე, ანატოლიის ნაპირზე მდებარე ჩარდაკის ნავსადგურში დამსკოს, ალუპოს და სხვა თერთმეტი ვილაიეთის სალაშქროდ გაგზავნილი ჯარები ჩასხდნენ ხომალდებში, საჰმელ-სასმელი დატვირთეს და ერთ დღე-ღამეში აავსეს. მეორე დღეს ისევ შეიქნა თოფისა და ზარბაზნის თითო ბათქის შედღუხი. ჯარმა მთლიანად მიიღო წყალი. ხელსაყრელ ამინდში ყველა ხომალდმა გაშალა არწივისფრთებისებური იალქნები და ბოზჯა კუნძულის წინ გავიარეთ. იმ დღეს ათი გაფანტული ფირქათა ხომალდით წინ წავიდნენ ყარა ბათაკი და ინე-ბალთილი დურაკი, რომელთაც დაევალათ ათ-ათი მილის სიშორეზე სვლა და სადარაჯო და გზის მაჩვენებელი სამსახურის გაწევა. საპატრიო ხალათები უწყალობეს და აღუთქვეს, რომ თუ კარგად შეასრულებდნენ სამსახურს, წყალობად მიეცემოდათ, აგრეთვე, სახელმწიფო სასახლეჯრო ძალების ბეგობა. იმ დღეს...* კუნძულს მივადწიეთ. იქ

* თურქული ტექსტის გამოცემელი აღნიშნავს, რომ ხელნაწერში ამ კუნძულის სახელწოდება გამოტოვებულია.

სამი დღე დაეყავით. აქაც ავიყვანეთ ისლამის ლაშქარი და ყველა ხომალდი წყლით მომარაგდა. ბაშთირდაზე აღიმართა სარდლის ბაირაღი „ფილანდირა“. ერთი ზარბაზანი გავარდა გამგზავრების: ნიშნად; მესამე ზარბაზნის გასროლაზე იგი წინ გავიდა და საყვირებმა გამგზავრებისა დაუკრეს.

აქედან ავიყარენით და ხელსაყრელი ქარით ვიარეთ...* კუნძულთან ღუზა ჩავუშვით. იქ ჯარი ავიყვანეთ და გემებმა წყლის მარაგი აიღეს. აქედანაც ავიყარენით და კუნძულ ისთენდილთან მივედით. აქაურობა ვენეციელთა ხელში იყო. თუმცა მისი გენერლისაგან კეთილშობილ სარდალს საჩუქრები მოუვიდა, ეს არაფრად მიუჩნევია. ეს [კუნძული] გავიარეთ და კუნძულ დეირმენლიქთან მივედით. იგი ოსმალეზისაა. კაფუდან-ფაშას სახსოა. გავიარეთ იგი, თემშალიქის კონცხიც და ათინას ციხესთან მივედით. იქიდანაც განვაგრძეთ გზა და თერმისინის ციხეს მივალწიეთ. || კუნძულ მორაზე მდებარეობს. იგიც გავიარეთ და მივედით ანაპოლის დიდ ყურეში.

150

ანაპოლის ციხე: მას ანაპოლიასაც უწოდებენ. კუნძულ მორაზე, დიდი ყურეს ბოლოში, ერთ ციხაბო კლდეზე ძლიერი და მტკიცე ციხეა. მაგრამ აქაურობა ისე ვერ დავათვალიერე, როგორც მინდოდა. ამ ნავსადგურში რუმელიის ვილაიეთის ოცდაშვიდათასამდე. სალაშქროდ გამოგზავნილი ჯარი საჰმელ-სასმელით ხომალდებზე მოვათავსეთ. ერთი დღე-ღამე გავიდა და დოღებმა გამგზავრებისა დაუკრეს. აქედანაც სამხრეთის ქარით ვიარეთ და მივედით ბენეფშეს ციხესთან. რადგანაც გაშლილი ადგილია და ყურე არა აქვს, სასწრაფოდ ავიყვანეთ აქაური ისლამის ჯარი; იმ დღეს ისევ ხელსაყრელი ამინდით ვიარეთ და თუმცა მენექშეს კონცხის მხრიდან წინ ჩავუარეთ კუნძულ კრეტას, იქით არც მიგვიხედია, „კუნძული მალტა!“ — ვთქვით და ჩოკას კუნძულებთან მივედით. ესენი ვენეციის ურჯულოების საბრძანებელში ერთმანეთთან ახლო მდებარე მტკიცე ციხეებიანი კუნძულებია. მათ წინ გავიარეთ, გეზი სამხრეთისაკენ ავიღეთ და კორონის ციხეს წინ გავუარეთ. აქედანაც გზა განვაგრძეთ, მოთონის მაგარ ციხეს წინ რომ ჩავუარეთ, დასავლეთის მიმართულებით ბერაკის კუნძულთან მივედით. მორას კუნძულის მახლობლად მდებარე პატარა კუნძულია. აქედანაც გზა განვაგრძეთ და ანავარინ (ნავარინის) ციხესთან მივედით.

ნავარინის ციხე: მორას კუნძულზე დიდი ყურეა. ორი ციხე აქვს. ერთი დაბლა, ნავსადგურის შესავალთან მდებარე კლდეზეა და მეორე ცაძვე აწვედნილ კლდეზე მდებარეობს. აქ დასადგომად ღუზა ჩავუ-

* ხელნაწერში გამოტოვებულია.

შვით. უავგუსტოესი ფლოტის ნელა მავალი ათი საზღვაო უწყების ხომალდი, რომელთაც „ჩაკალი“ ეწოდებოდა, მაშინვე განიტვირთა; მათი მოწყობილობა, მარაგი, ჯაბახანა, ჯარი და მენიჩბეები სხვა გემებზე მოთავსდა. წყალი ავიღეთ, მოვემზადეთ, გავემგზავრეთ და ამ ნავსადგურის სიახლოვეს მდებარე ზაქლისასა და კეფალონის კუნძულებთან მივედით. ეს კუნძულები ვენეციელების სამფლობელოშია. მათმა გენერლებმა საჩუქრებად მოგვართვეს თოფისწამალი, ყუმბარები, ტყვია, შალეული და ქსოვილი. დიდებულ სარდალს შეხვდნენ და „დაილოცოს თქვენი ომიო“. თქვეს. მაგრამ გულში ჯაშუშობის განზრახვა ედოთ. ნახეს, რომ ქოსმალების ლაშქრობა მალტას წინააღმდეგაა მომზადებული და გულდაჩერებულები თავიანთ დასაქცევი ქვეყნის კუნძულზე დაბრუნდნენ. ამ ნავსადგურშიც მორას და ალბანეთის ვაყკაცების სამიათასამდე რჩეული მეომრით გაიტენა ხომალდები და ალაპის გზაზე ისლამის სარწმუნოებისათვის მებრძოლი ჯარი საჭირო მასალითა და წყლით მომარგდა. აქ არის უკვდავების წყალოვით კარგი სასმელი ერთი მდინარე, რომელიც აქ ერთვის ზღვას. მესამე დღეს ალაში აღემართეთ და გამგზავრების საყვირებმა დაუქარეს. ამ ნავსადგურიდან ცხრაასი იალქნიანი ხომალდი გავიდა და ღია ზღვაში კაპიტნების — ყარაბათაკისა და დურაკის ათი ნაპერწკალივით ფირკათა ხუთ-ხუთი, ექვს-ექვსი მილით წინ მიდიოვნენ. ასე დავადექით მალტას გზას. მთელმა ჯარმა გაიგო, უავგუსტოესი ფლოტი მალტასაკენ მიდისო. ის იყო შუა დღე დადგა, რომ იმ შეუბრალებელი ზღვის შუა გულს მივალწიეთ და დიდებული სარდალი აუსუფ-ფაშა, მამაცი უავგუსტოესი ბაშირდათი თვალისდახამხამებზე უკან გამობრუნდა, საკე იქით მიაბრუნა, საიდანაც მოვედით და „ავანტეს“ გამოსახატავად ბაშთარდადან მარცხენა გვერდის ალაში და ბაირალები აღიმართა — გვანიშნა, მომყვითო. ნიჩბების მოსმითა და იალქნებით საღამოს ისევ ჩავუარეთ ჩოკას კუნძულებს. კუნძულ ჩოკას ციხის ოთხივე მხრიდან მაშინვე ცეცხლის ნიშანი გამოჩნდა და დაიწყო სროლა სანიშნებელი ზარბაზნებისა. სწრაფად გავიარეთ ეს კუნძული და მზის ჩასვლის შემდეგ იმ უკუნეთ ღამეში კუნძულ კრეტას მივალწიეთ.

XLVI

ომროს საბალო კრეტას ანუ კუნძულ კრეტას აღწერა

ცისკრის ლოცვის დაწყების დროს ალაპის სახელის ხსენებით ხომალდებმა ღუზა ჩაუშვეს კუნძულს ჩრდილოეთ მხარეს მდებარე თოდორის ციხის პირდაპირ. მშვიდ და წყნარ ყურეში ჯარი თვალის-

დახანამებაში გადმოვიდა. გადმოტანილ იქნა ორი ცალი კულუმბურ-
ნა ზარბაზანი, უამრავი ჯაბახანა და მარაგი. მუსლიმმა გმირებმა გო-
დორყოლებს შეაფარეს თავი და ციხეს ალყა შემოარტყეს. ორ საათ-
საც კი ვერ გაუძლეს ბრძოლას და ციხეში მყოფი ურჯულო „სულტატი
და მურტატი“ განდგომილების ჯვრები გადააყირავეს. გათენებისას
მათი მღვდლები გარეთ გამოვადნენ, დანებდნენ და დიდებულ სარ-
დალს გასაღებები ჩააბარეს. ციხეში მყოფი ვიურები კი თავიანთ
„ფირკათა“ ხომალდებში ჩასხდნენ და ჯოჯოხეთისებრ კუნძულ ჩოკა-
საქენ წავიდნენ. ციხე მაშინვე დაიკავეს და მის ნავსადგურში ხომალ-
დები შეიყვანეს [ოსმალებმა]. ხომალდების დასაცავად ზღვის სანაპი-
როზე საფარების უკან დაიდგა „ბალემეზ“ ზარბაზნები; კარას ვი-
ლაიეთის და ადანას ვილაიეთის ჯარები მცველ ჯარად იქნენ დატოვე-
ბულნი. იმავე დროს, სახელმწიფო ფლოტმა ჰანიას გვერდით, ნაზა-
რეთად წოდებულ ნავსადგურში ჩაუშვა ლუზა და ნაპირზე გადმოიყვა-
ნეს თავით ფეხებამდე შეიარაღებული ჯარი თავისი კარეებით; გადმო-
ტვირთეს სამოცდაათი ცალი „ბალემეზ“, ორმოცი „კულუმბურნა“,
ორასამდეც „შაჰი“ ზარბაზანი თავის საომარი მასალით. მთელი ჯარი
ჰანიადან ზარბაზნის ერთი გასროლის მანძილზე იყო. რადგანაც ნა-
ზარეთის ნავსადგური, რომელიც აქეთა მხარეს მდებარეობდა, ხუთი
ქარისაგან დაცული იყო, მთელი ფლოტი იქ დადგა. ალყის, ტუნი-
სის, ტრიპოლის სამოცდაათ კატარლას დაევალა ღია ზღვაში გასვლა,
წინ და უკან ცურვა და დაცვა.

152

სხვა „ჩაიკა“ და „კარამურსალ“ ხომალდებიდანაც გადმოიტანეს
საომარი მასალა და საჭურველი ნავსადგურის სანაპიროზე. სივასის
ვილაიეთის ჯარს ამ ნავსადგურის დაცვა და ყარაულობა დაევალა. ეს
ნავსადგური ჰანიეს დასავლეთ მხარეს მდებარეობს. დიდება ღმერთს,
ადვილად იქნა ხელში ჩაგდებული. რადგანაც იგი სამოცდაათამდე მი-
ლის სიანლოვესაა კაბაჯას კონცხიდან, რომელიც კუნძულ მორაზე მდებ-
არეობს, პირველად ეს ნავსადგური იქნა დაპყრობილი თოდორის ცი-
ხიანად, რათა გაღმა მორადან მაშველი ძალის მოსვლა არ გაადვილე-
ბულიყო. ზღვის ნაპირზე და ნავსადგურის შესასვლელში დიდი სი-
მაგრეები მოეწყო და შიგ მხოლოდ „ბალემეზ“ ზარბაზნები დაიდგა.
ნავსადგურში მდგარი გემების დაცვა საიმედო გახდა. ღია ზღვაში
ოც-ოცი, ოცდაათ-ოცდაათი მილის მოშორებით დადგნენ სადარაჯო
„ფირკათა“ ხომალდები.

153 შემდეგ, სარდლის ბრძანებით, ჰანიას ციხის აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით ზარბაზნის გასროლის მანძილზე დაიდგა [ჯარის] ყველა კარავი. ოთხივე მხარეს|| ყარაულები დაინიშნა. ყველა მირ-მირანი და მეომრები, ისლამის ჯარის წარჩინებულები კარვებითა და ბარგი-ბარხანით მათთვის მიჩენილ ადგილებზე დაბანაკდნენ. ჩაუშები სხვადასხვა მხარეს განკარგულებას იძლეოდნენ და ყველა გმირი სალოცავად განბანავს ასრულებდა. [ბრძოლის წინ] ყველანი ერთმანეთს გამოეთხოვნენ და დღის სინათლეზე სანგრებში პირველი შევიდა იანიჩართა ოჯაკი. მეორე დილით. ციხის ძირას, დიდებულმა სარდალმა აუსუფ-ფაშამ დასამიწებელი ურჯულოების ჯიბრზე გუნდებად დაწყობილი, აურაცხელი მართლმორწმუნე ჯარის დიდებული ადლუმე მოაწყო ისეთი, რომ ჯოჯოხეთში დასამკვიდრებელი ურჯულოები ოსმალების შიშით აცახცახდნენ, შეძრწუნდნენ და თანაც გაოცდნენ. შემდეგ, როდესაც ძველი წესისამებრ კარავში შევიდა დიდებული სარდალი, მესანგრეებმა წერაქვებითა და ნიჩბებით შვიდი მხრიდან დაიწყეს მიწისქვეშა ზვრელების თხრა. ჯარები შვიდი მხრიდან შემოადგნენ ჰანიას ციხეს. ჯერ ციხის სამხრეთით, იანიჩართა ქეთხუდას ფრთაზე, მებრძოლებთან დადგა დიდებული სარდალი და მერე ციხის აღმოსავლეთით მდებარე, „ვერცხლის სანგრად“ წოდებულ ადგილას სანგრებში შევიდნენ ალჟირელები. [ციხის] დასავლეთით მდებარე „ოქროს სანგრის“ მხარეს სანგრებში შევიდა ალჟოს ვილაიეთის განმგებელი ფაშა სამი ოდათი და ზემბერექჩი-ბაშის თანხლებით. ერთი სიტყვით, შვიდი მხრიდან შევიდა მუსლიმ გმირთა შვიდი წყება სანგრებში. თვალი არ გაახელინეს, ისე განუწყვეტილად, ყოველდღე გადადიოდნენ სანგრებში ყოველის მხრიდან და თუმცა [ამ მოქმედებაში] არავითარი შეცდომა არ დაუშვიათ, საქმე მაინც ვაკვიანურდა, რადგანაც ალექსანდრეებური ზღუდე ოთხკუთხა, მაგარი ციხე იყო. ხოლო [ციხის] ჩრდილოეთ მხარეს ნავსადგურია და იქიდან სანგარში შესვლა შეუძლებელი გახლდათ. სანგრებში შესვლა მოხერხდა მხოლოდ ხმელეთით — აღმოსავლეთიდან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან. რადგანაც წყევულ და ურჯულო გიაურებს კვიპროსის ომის¹ შემდეგ ოსმალებთან ომი და ბრძოლა, ლაშქრობა და ხოცვა-ჟლეტა არ უწარმოებიათ, ჯარი დასვენებული ჰყავდათ; ჯაბახანა, სხვა საომარი მასალა აურაცხელი ჰქონდათ და მრავალი მეომარი ჰყავდათ. შვიდი დღე და შვიდი ღამე წუთი არ გამოუშვიათ, ისე გაისროლეს ზარბაზნები ორ-

მოცდაათათასჯერ, თოფი — მრავალ ასიათასჯერ და „კაზან“ ზარბაზნის ყუმბარა — მრავალ ათასჯერ. ციხე გაჩირალდნებული იყო დაკიდებული მაშხალებით. შვიდ დღეში შვიდმა ათასმა კაცმა შესვა წამებულის სიკვდილის თასი. დახოცილთა ნივთები ხაზინას ჩაბარდა.

|| მაგრამ, დიდება ღმერთს, მუსლიმი გმირები იოტის ოდენადაც არ შედრკნენ. ღირსეული სარდლის წაქეზებითა და წახალისებით გულმოდგინეობას უმატეს და სანგრებში წინ მიიწვედნენ. ამ მხნეობით მეათე დღეს მიაღწიეს თხრილის ნაპირს. შვიდი მხრიდან „ბალემეზ“ ზარბაზნები ციხეს ურტყამდნენ, მაგრამ ვერაფერი დააკლეს — თითქოს დემავენდის მთა² იყო. ასეთი გაწამაწიით ოცი დღე და ოცი ღამე გაგრძელდა ომი და ბრძოლა.

ზარბაზნების ცეცხლის ქვეშ წყეულს გიაურები მაიმუნებივითა და ახლად გამოღვიძებული, ვაცოფებული გველებივით ტრიალებდნენ. ეშმაკობით, ვერაგობითა და ცეცხლით მუსლიმ გმირებს მწვადებივით სწვავდნენ. ისლამის ჭარი ამ გაიძვერობასა და სისაძაგლეს არად აგდებდა, თავის მამაცობას დღითიდღე უმატებდა. დამასკოს, მარაშას, ყარამანის, ტრაპიზონის ვილაიეთების [ჭარებს] დაევალოთ „ქვიშის სანგრის“ მხარეს მიწის მიზიდვა და როდესაც მთებივით მიწა მოჰქონდათ, ავაზაკმა გიაურებმა თიმარის მფლობელებს ციხიდან ხელის ყუმბარები და „კაზანის“ ქურვეები დაუშინეს და დაწვეს. ბოლოს, როდესაც მიწის ზიდვა შეუძლებელი გახდა, შეუდგნენ სხვადასხვა მხრიდან ნაღმის დადებას. ციხის დასავლეთი მხრიდან, რომელიც ნაზარეთისაკენაა, ერთმა სამხვრელიანმა ნაღმმა იფეთქა და ციხის სამოცდაათი არშინის ზომის კედელი ჰაერში ავარდა. ზედ მდგარი, კაჭკაჭებივით მოყაყანე გიაურები ცაში აფრინდნენ და მწუხარებამოსილ დაღუბვის ქვეყანაში დამკვიდრდნენ. ჯოჯოხეთში დასამკვიდრებელმა გიაურებმა ამ ნაღმის ხერხი გაიგეს; ციხეში მაშინვე მოაწყვეს ხერელი, რომელიც თხრილის ქვეშ გაიყვანეს და ერთი ისეთი საშინელი ნაღმი ააფეთქეს, რომ ამოყრილმა მიწამ ორასამდე კაცი ჰაერში აისროლა. ერთი საათის განმავლობაში მტვერი ცაში იყო ასული და ისლამის მეომრები წყვილიდღი დარჩნენ. მრავალი ადამიანი უკვალოდ გაქრა მიწაში და ისე დაიმარხა, სუდარასა და აკლდამას ვერ ეღირსა. მუსლიმი გმირები არც ამ ამბავმა გატეხა; ერთმანეთს საბრძოლველად ამხნევებდნენ, აქეზებდნენ და ბრძოლაში დაღუპვა ჰატივად მიიჩნდათ. ისლამის მეომრები ისე გამძვინვარდნენ, რომ დაზიანებული ადგილებით აღწევდნენ ციხეში, მოჰქონდათ მოჭრილი თავები და მოჰყავდათ მოენე ტყვეები.

მისმა აღმატებულებამ, სარდალმა, მაშინვე დაიწყო დასაჩუქრება. ვინც თავს მოიტანდა, ორმოცდაათ ალთუნს უწყალობებდა, ვინც

ტყვეს მოიყვანდა — ას ალთუნს. ამის მნახველმა მუსლიმმა გმირებმა სულითა და გულით დაიწყეს თავგანწირვა და მრავალჯერ მოიტანეს თავები და მოიყვანეს ტყვეები თვით შიდა ციხიდანაც კი. გენერლის ხელფეხშეკრული შვილიც კი მოჰგვარეს სარდალს. მაგრამ იმ დღეს გაიურები გაცოფდნენ. მამაცად იბრძოლეს და უთვალავი გმირი დაგვიხოცეს. ამას გარდა, დღესა და ღამეს აღარ არჩევდნენ და ჯერ უნახავ ცეცხლს აფრქევდნენ.

ერთი ურჯულო ჯამბაზივით ჩამოეშვა თოკით, კეთილშობილ სარდალთან მოვიდა და უთხრა: „ჩემო ხელმწიფე! თუ წყალობას გამოიჩინ და მაჩუქებ ჩემს სახლსა და ცოლ-შვილს, რომლებიც ციხე-სიმაგრეში არიან, შენთვის სასიხარულო ცნობა მაქვს“-ო. სარდალმა დაუფიცა: „რასაც ისურვებ და მოითხოვ მაჰმადიანური სარწმუნოების ჭეშმარიტებისათვის, გიწყალობებ; მთელი დაპყრობილი ქვეშევრდომების მმართველად დაგნიშნავ და ბოლოს, ურფის გადასახადებისაგან შენ და შენ შვილებს გავათავისუფლებო“. ესა თქვა და ურჯულოს კისერზე შეაბა შეწყალების ხელსახოცი. როდესაც ურჯულომ ყველა სურვილი გაინაღდა, თქვა: „ჩემო ხელმწიფე! ურჯულოთა შორის ორი დაჯგუფება შეიქმნა — ბერძნები ამბობენ: — „ციხეში რომ არ დავილუპოთ, ოსმალებს ჩავებარდეთ და ხარაჯას გადამხდელი ქვეშევრდომები გავხდეთ“. ვენეციელები ამბობენ: — „არა! უსათუოდ უნდა ვიბრძოლოთ, სანამ მაშველი ძალა მოგვივა; თუნდაც სულ გვეწყდეთ, მაინც არ ჩავებაროთ ციხე“. მათი მაშველი ძალის მოსვლაზე ფიქრიც კი ზედმეტია. ძალიან ბევრი მათგანი დაილუპა ზარბაზნისა, თოფისა და ნაღმისაგან. ვინც გადარჩა, ნავსადგურის მხარეს შეიკრიბნენ. რადგანაც იგი დაცული ადგილია. ახლა ისეთი თადარიგი უნდა დაიჭიროთ, რომ ნავსადგურის მხარეს აშენდეს გამაგრებული ადგილი, რომელიც ზღვის მხრიდან დაიცავს [მენალმეებს] და ათი „ბალემეზ“ ზარბაზნით ურტყათ ციხის იმ მხარეს, რომელიც ნავსადგურისაკენ არის. ციხის ბერძნების უბანში ისრებით გაისროლეთ გადმოსაბირებელი ქაღალდები. ღვთის ნებით, თუ ასე მოიქცევით, ციხის აღება შესაძლებელი გახდება“-ო, მრავალი მართალი ამბავი გაანდო.

მრავალი ისრის საშუალებით ბერძენთა უბნისაკენ ბერძნულ ენაზე დაწერილი ქაღალდები გაისროლეს. იმ ღამეს ციხიდან ათი ბულგარელი ბერძენი გამოვიდა და ისინი ისლამით გაპატიოსნდნენ. მათი სურვილის მიხედვით უცნაურად გადიტქვეს სახელები, როგორიცაა: „ბურმალე ესა და ეს“, „ბურმალე.სინანი“ და სხვა.

გამარჯვებას ჩვეული სარდალი ამათ სიტყვებს სრულიად არ ენდო და დღენიადაც ციხეს ურტყამდა. ისე, რომ მეციხოვნეებს თვალს არ ახელინებდა. ციხის აღმოსავლეთ-მხარეს, ალუიერელების ფრთაზე, ნავ-

სადგურის მიმართულებით მაღალი სიმაგრის აშენება გონივრულად მიიჩნია და ერთ ღამეში! შეჰქმნეს ცამდე აზიდული, მაღალი სიმაგრე. 156
ათი ცალი „ბალემეზ“ ზარბაზნით ციხეში უსაფრთხო ადგილად მიჩნეულ მაღალ სასახლეებსა და ნავსადგურის პირას მცხოვრებ ვიაურებს ყუმბარები ისე დაუშინა, რომ ციხეში ატეხილი ყვირილი და მოთქმა ცას მისწვდა. იმ დღეს მთელი სახელმწიფო ფლოტის ზომალდებს, ზღვის ბეგებს, ალყირელებს დიდებული სარდლის ბრძანება მიუვიდათ, სადაც ნათქვამი იყო: „ზღვაზე ფხიზლად იყავით, დღედაღამ გულმოდგინედ გასწიეთ სადარაჯო და თავდაცვინ სამსახური. თორმეტი „მაფუნა“ ზომალდით განუწყვეტლივ ურტყით [ზარბაზანი] ციხის იმ მხარეს, რომელიც ნავსადგურისაკენაა“-ო. მათაც ციხის ნავსადგურს სროლა დაუწყეს და შიგ პირვანდელ შიშსა და სასოწარკვეთილებაზე უფრო დიდი ვაი-უბედურება ატყდა. მაგრამ, რადგანაც ზღვიდან გასროლილი ზარბაზნების ყუმბარები მრავალჯერ მოხვდა ჩვენსავე ჯარს, ფლოტის მეზარბაზნეთა მეთაურს სხვა ბრძანება მიუვიდა — არ ესროლათ. ბილწი ვიაურები მაინც ჭიუტობდნენ, თავისას არ იშლიდნენ და მრავალი ვერაგობით აფრქვევდნენ ცეცხლს. ყოველდღე [ჩვენს] ასი, ორასი კაცი დგამდა ფეხს წამებულის საფეხურზე. ამ ალყის დროს მომხდარი ამბები დაწვრილებით რომ აღწეროთ, ერთი ტომი გამოვა და ამიტომ ასე შემოკლებულად მოგათხრობთ.

სულ ბოლოს გაიძვერა ვიაურები ქონგურებზე გამოვიდნენ და დაინახეს, რომ ორმოცი ათასი ხმალამოწვდილი, ჯავშან-ფარიანი თავზე-ხელაღებული, მამაცი ოსმალი გამზადებულია. იმის მაგივრად, რომ მოწყენოდით გაჭიანურებული ბრძოლა და დასუსტებულიყვენ, მათი გულმოდგინეობა და ძალა ხუთჯერ მეტად და შესაძლებელია, შეუდარებლად გაიზარდა. როგორც კი დაინახეს ვიაურებმა ისლამის ჯარის ასეთი მამაცობა, ძლიერება და თავდადება, ციხის კედლებზე თეთრი ბაირაღები აღმართეს. „ამან, შეგვიწყალებ, ჰოი, რჩეულო ოსმალებო!“ — მოთქმა და ტირილი დაიწყეს. მათი ვაი და ვავლახი ყურად არ იღეს და ციხეს უფრო მეტად დაუშინეს ზარბაზნები. ყუმბარით, ტყვიითა და ნაღმით დაუწყეს [ციხეს] შევიწროება. ციხის ზოგიერთი დანგრეული ადგილიდან მძევლად რამდენიმე მეთაური გამოვიდა და ათი დღით დაზავება ითხოვეს. სარდალმა გადაწყვეტილი პასუხი გასცა: „დილაადრიან გამოხვალთ [ციხიდან], თორემ ყველას ხმლის კბილებში გაგატარებთ“.

მოსულთაგან რამდენიმე კაცი ციხეში დაბრუნდა. მათ ციხის ხალხი დააჯერეს: — „ჩვენს საქმეს არაფერი ეშველება. თურქები იერიშზე წამოვლენ და აუცილებლად მოგვსპობენ. ||ახლავე, სანამ სული 157

არ წაგვწყმედია. თავი, ოჯახები და თანამებრძოლები არ დაგვლუპვია, აქედან გავიდეთ“.

[ციხის] კედლები ბაირაღებით გადაათეთრეს და მრავალი ღირსეული კაცი გარეთ გამოვიდა მძევლად. იანიჩართა, სიფაპიებისა და ჯებეჯიების ყველა დანაყოფი მაშინვე შეიარაღებულები მივიდნენ კედლებთან და ხელში ჩაიგდეს ყველა ზარბაზანი და ჯაბახანა. ალყაშემორტყმულები იმ ღამეს თავიანთ ხომალდებში ჩასხდნენ და სხვადასხვა კუნძულზე თავშესაფარის ძებნას შეუდგნენ. იმ დღეს ციხის კედლებურჯებზე მაჰმადიანური ლოცვა იქმნა აღვლენილი. ყველა გმირი სანგრებიდან გამოვიდა და ციხის კედლები და კარიბჭეები უხვად შეამკეს. მაჰმადიანური ყოფინა დასცეს, ზარბაზნებისა და თოფების ბათქით შედლუხი მოაწყვეს. სამი დღე და სამი ღამე სახელმწიფო ფლოტის ზარბაზნისა და თოფის სროლის ხმისაგან ცა და დედამიწა და იმ ქვეყნის უსახლგრო ზღვა გრიალებდა და გუგუნებდა. ალყაში ნამყოფები კი ხომალდებით წაივინდნენ ჰანიას აღმოსავლეთით მდებარე სოდას ციხისაკენ, რეთმეს, აპოკრუნას, კანდიის მხარეებში. როდესაც ჰანიას სასიკვდილო, წყეულმა, ვითომდა გენერალმა მოისმინა ეს შედლუხი და მაჰმადიანური ლოცვები; როდესაც თავიანთი სამრეკლოების თავზე ჯვრის ადგილას დაინახა იქ აღმართული მწვეან ალაში ალაპის მოციქულისა, „სჯობს ეს ამბავი არა ვნახო“ — თქვა; საკუთარი თითებით ამოიგდო და დაითხარა თვალები.

სახელმწიფო ფლოტი მაშინვე შევიდა ნავსადგურში და დადგა. სხვა „ჩაიკა“ ხომალდებს, „კარამურსალებსა“ და ხომალდების ჯაბახანებს ნება მიეცათ ნავსადგურში შემოსულიყვნენ. სტამბოლისაკენ მახარობლები აფრინეს. სხვა ქვეყნების ბეგებმა [თავიანთი ხომალდებით]. სამოცდაათივე „ბაშდარდა“ კატარლამ და ალყირის, ტუნისისა და ტრიპოლის ორმოცდაათმა ხომალდმაც ღუზა ჩაუშვეს. საომარი მასალა და სანგრების სათხრელი აღჭურვილობა ხომალდებიდან გადმოიტანეს. ზღვის ნაპირზე დაიდგა შესანიშნავად ნაკეთები ზარბაზნები და მრავალი დიდი სიმაგრე აშენდა. არემარე ზღარბივით აღიჭურვა ზარბაზნებით. ციხის ძველი თხრილები ისლამის ზღვა ჯარმა მთებივით მოზიდული მიწით გაავსო ნიჩბების, საცრებისა და სხვა იარაღის საშუალებით. სამ დღე-ღამეში თხრილები უწმინდურობისაგან გაასუფთავეს და სანგრები და მიწისქვეშა ხვრელები — დაბრკოლებებისაგან ციხის დაზიანებული ადგილები მტკიცედ აშენდა და ყველა ჯარისკაცი თავის ადგილზე დაინიშნა. ციხემ პირვანდელზე ათასჯერ მეტი სიმტკიცე და ძლიერება შეიძინა. ეკლესიები მუსლიმთა ტაძრებად იქცა და იქ ბრწყინვალე ღმერთის. დიდება დაიწყო.

პირველი საპარასკევო ღოცვა სულთან იბრაჰიმ-ხანის ჯამეში აღავლინეს და ყველა გმირმა ალაჰს ღოცვა-დიდება უძღვნა, ამ მრავლისმეტყველ ლაშქრობაში მონაწილეობა გვარგუენო. მე, მწირმა, — სხვებზე მეტად. დიდებული ღვთისსამყოფელისაქენ მივებარუნე პირი, ქება-დიდება და მადლობა მივუძღვენი, რადგან ეს ომი ჩემი მეცხრე ომი იყო. ჩემი პირველი ომი იყო აზოვის ომი და ამ ორ ომს შუა მომხდარი ომები კი იყო ყირიმის, პოლონეთის, მოსკოვის და კახაკებთან ომები³.

ციხის შესაკეთებლად სამუშაოები დაიწყო და ყველამ შესაძლებლობის მიხედვით შეამკო თავ-თავისი ღუქანი. ბნელ ღამეებში ყველანი სახლებსა და ღუქნებს მამხალეებით ანათებდნენ და ციხე მუსლიმი გმირებით აივსო. ბერძენ მოსახლეობას კი ნავსადგურის მარცხენა მხარეს მიეჩინა ადგილი. ყველა შესანიშნავად მოეწყო, კეთილდღეობა დაუდგათ და ხარაჯას გადამხდელები გახდნენ.

მეხუთე ღოცვის⁴ შემდეგ სამოცდაათი მხრიდან დაუკრეს საომარმა საკრავებმა, მაჰმადიანური ყიჟინა გაისმა, ზარბაზნებისა და თოფების სამ-სამი ბათქი გავარდა და მათი ხმა ზეცაში ავიდა. მისი დაპყრობის თარიღია: „სულთნის ძლიერი ხელით აღებულ იქნა კრეტა“, რაც ნიშნავს 1056 (1646) წელს⁵.

ამ შესანიშნავი დაპყრობიდან მეექვსე დღეს შვიდთავიანი გველუშაპივით მოვიდნენ გიაურები ციხის დასახმარებლად ვენეციელთა ფლოტიოთ, მალტის ექვსი ხომალდით, ღუქას ექვსი ხომალდით, პაპის ექვსი ხომალდითა და სხვა ასი ხომალდით. დაინახეს, რომ ციხის ნავსადგური სავსეა ოსმალთა ფლოტიოთ; ნავსადგურის წინ გამზადებული დგანან ყველა ზღვის სანაპირო ბეგები, ალყირელები; ციხის კედელკარები ისლამის აღმებითაა დამშვენებული; კედელ-ბურჯები მუსლიმი გმირებითაა სავსე და სამრეკლოებიც მინარეთებადაა ქცეული. ყველა მინარეთი მაჰმადის დროშითაა გაწყობილი და კედელ-კარი ისლამის ჯარით სავსე!

რაგორც კი დაინახეს ეს ამბავი, შეძრწუნდნენ, „მშვიდობით, ჰოი. ჰანია, გეთხოვებითო“, — თქვეს ოხვრითა და კვნესით. იმედგაცრუებულები და ვაწბილებულები სოდასაკენ გაემართნენ. მაგრამ, რომ გარბოდნენ, ალყირელებისაგან ერთი კარგი დარტყმა იგემეს.

ამგვარად, მუსლიმმა გმირებმა მიაღწიეს დასახულ მიზანს, რაც ციხის დაპყრობაში გამოიხატებოდა. იბრაჰიმ ჩელების გალიონით მიმავალი კიზლარ-ადასის ყველა ჭაბუკი მონა და მხევალი, ძვირფასი თვალ-მარგალიტით მოოჭვილი ნივთები და ქეპილანის ცხენები დაიბრუნეს და სიმდიდრისა და ქონების პატრონები გახდნენ.

ეს ომი, ჭეშმარიტად, ბაღდადისა და აზოვის ომებს აჯარბებს⁶. სიმართლე რომ ითქვას, უამთაამწერლები იმ ომებს მაღალფარდოვნად აღწერენ. მაგრამ ამის დამწერ მწიროს კი ამის უნარი არ შესწევს.

159 ომ შემდეგ, დიდებულმა სარდალმა ჯარის ყოველი ნაწილის საიმედო, არა ხარბი, უანგარო, პატიოსანი ადამიანების ხელით გადმოსაბირებელი წერილები დაუგზავნა კუნძულ კრეტას სანაპიროებზე მდებარე ცხრა დიდ, განთქმულ ქალაქსა და ისფაქიას მთებში მცხოვრებ მოსახლეობას. მათი შინაარსი ასეთი იყო:

„უსათუოდ უნდა მოხვიდეთ, ჩვენი მოხარაჯენი გახდეთ და თქვენი ციხეების გასაღებები ისლამის ფადიშაჰს ჩააბაროთ, თქვენი ცოლ-შვილით, საქონლითა და ქონებით ისევ დასახლდეთ თქვენს მიწებზე, მთელი სულითა და გულით ილოცოთ სახელმწიფოს კეთილდღეობისათვის. ვინც ამ პირობას არ დაეთანხმება, გადაწყვეტილია, რომ მთელი ქონება წაართვან, იავარჯყონ, ცოლ-შვილი დაუტყვევონ და თვითონ — აკუწონ“.

შვიდ დღეში ჰანიას გარშემო მყოფი სამასი შავი პატრიკი და ბერი უსაზღვრო საჩუქრებით მოვიდნენ და დამორჩილდნენ. რადგანაც დანარჩენმა გიაურებმა ქედი არ მოიხარეს, ყველა ვილაიეთის ვეზირებსა და მირ-მირანებს ებრძანათ მათი ღვესა. ღვეთს დიდებულებით, სამოცდაათი მხრიდან სამოცდაათი-ოთხმოცი ათასი მუსლიმი გმირი მხარდამხარ დამპყრობი გახდა ამ შვიდასამოცდაათმილიან კუნძულზე და მრავალმა მათგანმა ნადავლი სიმდიდრე, ბევრი მონა და მხევალი მოიხვეჭა. თუმცა აქაურები არ იყვნენ, ბევრი მეომარი აქ დასახლდა, რახან ეს ამბავი და ნადავლი, ეს სიხარული და ზეიმი ნახა.

ერთი სიტყვით, ქუჩუქ ჰასან-ფაშა, ჩვიდმეტეტი მირ-მირანი, სამოცდაათი ალაიბეგი თავისი ზეამეთებისა და თიბარების მფლობელებიანად ჰანიას ციხეში დატოვეს. აქ მეციხოვნედ დარჩნენ იანიჩართა ქეთხუდა იანიჩართა ოცდაშვიდი ოდიო, ათი ოდა თოფჩუ, ათი ოდა ჯებეჯი, ოთხი ქვეითი ბოლუქი, ეგვიპტის ჯარი — სულ სამოცდაჩვიდმეტეტი ათასი მეომარი. შიდა ციხეში დარჩა შვიდი ათას შვიდასი მარჯვენა და მარცხენა მხრის ჯარები⁷. მამაცი ბეგების ორმოც ხომალდს დაევალა მენქეშიდან სურსათის მოზიდვა. ჰანიას ორმოცდაათ ხომალდშიც ას-ასი გმირი დატოვეს.

სულთნის დაახლოებული დიდებული სარდალი აუსუფ-ფაშა ხორვატი ციხეში დარჩენილ ყველა ვეზირს, წარჩინებულ დიდკაცს გამოეთხოვა და სახელმწიფო ფლოტით სტამბოლისაკენ გაემართა. ბედნიერი და ხელსაყრელი ამინდით ზღვაზე ორასი იალქანი გაიჭიმა. ფლოტმა ჩაუარა ჩოკას კუნძულებს, რომლებიც დასავლეთით მდებარეობენ. იქიდან სამოცდაექვსი მილის მანძილზე, მორას ნახევარკუნ-

ძულის კონცხზე იმ ადგილას მივიდნენ, სადაც მანიას ურჯულოები ცხოვრობენ და დაარბიეს. იქიდან ისევ მანიას კონცხის ქულულს ციხესთან მივიდნენ. ჰარაბდარანი გაიარეს ხომალდებმა. შემდეგ ჩაუარეს კაფუსიტას კონცხს. მენქეშეს ციხესაც ჩაუარეს და ლუზა ჩაუშვეს ანაპოლისის ნავსადგურში. იქ სამი დღე გაჩერდნენ. მეოთხე დღეს, თათბირის შედეგად, შესაფერის ღონისძიებად მიიჩნიეს ვენეციელთა კუნძულ ისთენდილის დარბევა და გამგზავრების საყვირებმა დაუკრეს. როგორც კი ანაპოლისის ნავსადგურიდან გამოვიდნენ, სტამბოლიდან მოვიდა სულთნის ფირმანი: „კურთხეულ იყოს შენი ომიო“. მოვიდა აგრეთვე, ფადიშაჰური ხალათი და თვალ-მარგალიტით მოოჭვილი ხანჯალი. გამოქვეყნდა სულთნის ფირმანი, რომელშიც ნათქვამი იყო, რომ ბედნიერების ბქესთან (სტამბოლში) დაბრუნდითო და თუმცა, კუნძული ისთენდილი იმავ დღეს, მშვენიერ ამინდში გაძარცვეს და დაარბიეს, ნადავლი მცირე იშოვეს. ამ კუნძულის ციხე ცამდეატყორცნილი, ძლიერი და მტკიცეა. ორი გამაგრებული ნავსადგური აქვს.

მაშინვე გამგზავრების ზარბაზნები გავარდა; სამხრეთის ქარიშათ დღეში მრავალ ადგილას ჩაუარეს და საკიზის ციხესთან მოვიდნენ. იქიდან — ილიმნის ნავსადგურის ციხესა და კუნძულთან; იქიდან კი ისევ მივიდნენ კუნძულ მიდილოლსთან. იქიდან ისევ ბოზჯას კუნძულთან მივიდნენ. ეს ხსენებული ციხეები მოინახულეს, მათ შესაკეთებლად და გასაახლებლად ვილაიეთების ფაშები და ათას-ათასი კაცი დატოვეს დამცველებად. მთელი მათი ჯაბახანა უხვად და სრულყოფილად მოეწყო. ბოზჯას კუნძულიდან წამოვიდნენ და გალიპოლის ციხესთან მოვიდნენ. აქაც აიღეს ხომალდებმა წყალი. ციხისთავებს რჩევა მიეცათ და დაევალათ ფხიზლად მოქცეულიყვნენ.

იქიდანაც ხელსაყრელი ამინდით ორ დღედამეში სტამბოლის მახლობლად ჩაუშვეს ლუზა კიზილ ადალარის კუნძულთან. მესამე დღეს ძღვევამოსილნი და გამარჯვებულები მივიდნენ სასახლის კონცხთან. სარდალი ღირსი გახდა ფადიშაჰის წინ მიწას მიხვეოდა. საპატიო ხალათით ნასიამოვნები და ფადიშაჰის დალოცვით მაღლიერი დარჩა. მას სახელად ეწოდა „მანიას დამპყრობი აფსუჟ-ფაშა“ და ურიცხვი სიმდიდრე ეწყალობა.

დიდება ღმერთს, რომ მე, მწირი, წრფელი ევლია ასეთ უდიდეს ომში ვიმყოფებოდი, დავლა ვიშოვე და ჩვენს საშობლობოში მშვიდობით დავბრუნდი. ჩემს საყვარელ დედ-მამასთან შეხვედრის პატივი მხვდა წილად და წმინდა ხელები დაუეკოცნე.

მამაჩემმა სინანულნარევი კმაყოფილებით მითხრა: „ბედნიერ იყავ, შვილო! ჩვენი [ოჯახის] წარმომადგენლობა შეასრულე და კრეტას

დაპყრობაში მონაწილეობა მიიღე. ჩვენი წამოსვლა არ დაგჭირებია!“

მე, მწირმა, წარმოვთქვი:

„მაშვე ჩემო! ჩემო ძვირფასო ხელმწიფევე! თქვენ ახლა უკვე მოხუცდით. სულთან სულეიმან-ხანის დროიდან მოყოლებული სამოცდაათ ომში მიიღეთ მონაწილეობა. თქვენი საყვარელი ღვიძლი შვილი დალოცეთ. კიდევ მრავალ ომში ვიქნები და თქვენ მაღალ ღირსებას კეთილ საქმეებს მოუპოვებ“-მეთქი. ხელმეორედ ვემთხვიე მის პატიოსან ხელებს. კმაყოფილი დარჩა და დაიწყო საოცარი ამბის თხრობა.

XLVIII

ჩემი საყვარელი მამის საუცხოო, გასაოცარი ნაპოვნი

აბა, შვილო, ეს ამბავი ყურადღებით მოისმინე, რადგან ღვთიურ სამოსელში შებურვილი იღუმალეობაა. დააკვირდი, რატომ დაიწყო კუნძულ კრეტას დაპყრობა სულთან აჰმედის დროს? რატომ დალოცა [ეს ლაშქრობა] ყველა ულემამ და ღვთისმოსავმა?

უპირველესად ყოვლისა, სულთან აჰმედ-ხანის დროს, შენი დაბადების წელს, ათ მეიდანზე დაანგრის შვიდი ვეზირისა და დიდი წარჩინებულის სასახლეები და მათ ადგილას საფუძველი ჩაეყარა ახალ ჯამეს. ორმოც-ორმოცი, ორმოცდაათ-ორმოცდაათი მეჭური წყრთის? სიღრმეზე გაითხარა მიწა და საძირკვლის ჩაყრის დაწყებიდან სრული ერთი წლის თავზე შენობის საძირკველი მიწის ზედაპირს გაუსწორდა. მოვიდნენ კეთილშობილნი და მდაბიონი, ღვთისმოსავები, კოსმოსის მეცნიერების მცოდნე ვარსკვლავთმრიცხველები ყიბლანებით. ჯერ ლოცვა-დიდება შედგა, ათასი ზვარაკი დაიკლა და მიპრების ადგილი დადგინდა. მშენებლობის ზედამხედველობა კალენდერ-ფაშას მიენდო და ყარა-სუნბულ ალი-ფეენდი კი მშენებლობის ქათიბი და ყადი გახდა. ჩვენი მასწავლებელი ევლია-ფეენდი მშენებლობის იმამი გახდა. სკუტარელი შეიხი, პოლუსთა პოლუსი მაჰმუდ-ფეენდი მშენებლობის შეიხად დაინიშნა და მაჰმუდ ჩელები, ყარა-მაჰმუდ-აღა და კიდევ სხვა ორმოცამდე კეთილშობიანი ადამიანი — მუეძინებად. ნიადაგ ზრუნვა-
162 სა და მცდელობას არ აკლებდნენ მშენებლობას. იქონი დღეს, აწ განსვენებულმა სულთანმა აჰმედ-ხანმა ნაირფერი კარავი დაადგმევინა იქ, სადაც ადრე კოჯა მეჰმედ-ფაშას სასახლის მოხატულ-მოკაზმული კოშკი იდგა და ახლა ჯამეს პარემი იყო დაგეგმილი. შეკრიბა ყველა ვეზირი, მოხელე, ულემა და ისეთი დიდებული ნადიმი გამართა, რომ ამ უხვ წყალობას ვერ შეედრებოდა თვით აჰმედ-ხანის წინადაცვეთის სამეფო დღესასწაულიც კი. სასულიერო პირებმა ჰამის შემდეგ ლოცვა

წარმოთქვეს და ყველა თავ-თავის სამშობლოში წავიდა. აწ განსვენებულ სულთან აჰმედის ფერად-ფერად კარავში მისი უდიდებულესობა ფადიშაჰის წინაშე მუხლმოდრეკილნი დავრჩით სკუტარელი მაჰმუდ-ეფენდი, ევლია-ეფენდი, ყარა-სუნბულ ალი-ეფენდი, დასტაქართა შეიხი იბრაჰიმ-ეფენდი, სულთნის დაახლოებული მომღერალი დერვიში ომერ გულშენი და მე, მწირი. სულთანმა აჰმედ-ხანმა ასე მოგვმართა: „თუ მალალი ღმერთი ინებებს, ეს ჩვენი ჯამე დამთავრდება და ბრწყინვალე ტაძარი გახდება. ღმერთმა გვადირსოს მისი დამთავრება, მაგრამ ამ ჯამეს დიდი ვაკუფები სჭირიაო“. ევლია-ეფენდიმ და სკუტარელმა. მაჰმუდ-ეფენდიმ მყისვე მოახსენეს: „ჩემო ფადიშაჰო! საღვთო ომი გამოაცხადე და რომელიმე ქვეყანა დაიპყარ. მისი ყველა ნაგებობა და ჯიზიას შემოსავალი ამ თქვენს წმინდა ჯამეს ვაკუფად შესწირეთ. თქვენმა დიდმა წინაპარმა სულეიმან-ხანმა — უბიწო და წმინდა იყოს მისი საფლავი — პირადად დაიპყრო კუნძული მალტა და როდოსი; კუნძულები ისთანქოჲ, ჰერეჟე, ელიქი, სენბეჟი და ყველანი თავის ჯამეს შესწირა ვაკუფად. ამჟამადაც დიდი შეწირულებათა. სულეიმან-ხანის ვაკუფები თქვენ დიდ წინაპართა ვაკუფებზე უფრო ძლიერია. რა იქნებოდა, ჩემო ფადიშაჰო, რომ თქვენც წაართვათ ურწმუნო ვენეციელებს ხმელთაშუა ზღვაში მდებარე კუნძული კრეტა და [ამით] ურწმუნოთა ზომალდებისაგან გაწმინდოთ სტამბოლიდან ეგვიპტისაკენ მიმავალი გზა მუსლიმი ვაჭრების, მლოცველებისა და ჰაჯიებისათვისო“. დასტაქართა შეიხმა იბრაჰიმ-ეფენდიმ და სკუტარელმა მაჰმუდ-ეფენდიმ დასძინეს: „ამ კეთილი განზრახულებისათვის, ალაჰის თანხმობა-შემწყოებისათვის ფათიჰა [წარმოვთქვათო]“. იქ დამსწრეებმა ყურანის პირველი სურა წარმოთქვეს და ხელი პირზე გაისვეს. „თუ მალალი ღმერთის ნებაა, ჩვენი ლოცვა-ვედრება დასტურთან ახლოა. ეცადე, იღვაწე და აღრე, თუ გვიან ის კუნძულა დაპყრობილი იქნება. საჭიროა დაუყოვნებლივ, დიდად ვიზრუნოთ კუნძულის დასაპყრობი სამარაი მასალისათვის“. ამის საპასუხოდ სულთან აჰმედ-ხანმა — წყალობა და სიყვთე იყოს მასზე — ბრძანა: „კი, მაგრამ, ბატონებო! ჩვენ ვენეციელ ურწმუნოებთან ზავი და კეთილგანწყობილება გვაქვს³. ზავის საწინააღმდეგო საქმის ჩადენა მაჰმადიანური წესის საკადრისი არაა. რა საბაბით უნდა გავტეხოთ პირობა? განსაკუთრებით ახლა, როდესაც [ანატოლიის ვილაიეთებში აჯანყებულნი არიან ჩვენი ძლიერი მტრები: ყარა აზიჯი, სეიდ არაბი, კალენდერ-ოღლუ, ჯენეთ-ოღლუ. რადგანაც ძალიან გვაწუხებს მათი მოქმედება, ჩემი ლალა, ღირსეული ხარდალი მურად-ფაშა დიდი ჯარითურთ იმათ წინააღმდეგ ბრძოლაშია გართული. როგორღა დავიწყოთ ახალი ლაშქრობა და დავიპყროთ კუნძული კრეტა?“ ეს რომ ბრძანა, ევლია-ეფენდიმ მოახსენა: „ჩემო

ფადიშაპო, შენი მესამე სარდალი ყველა აჯანყებულს ამოწყვეტს, მე-
თორმეტე დღეს ჩემს ფადიშაპს სასიხარულო ამბავი მოუვა. იმ აჯან-
ყებულებს სიმტკიცე და დიდი დღე არ უწერიათ — წყალდიდობასა-
ვით წარმავალია. სარდალი მურად-ფაშა მათ გვამებს ჭებში ჩაპყრის
და თავის სახელს მატრიანებში ჩააწერინებს, როგორც კუფუჯუ მურად-
ფაშა“⁴.

მართლაც, როგორც კი სულთან აჰმედს სასიხარულო ცნობა მო-
უვიდა, მურად-ფაშამ ალეპოსთან, ანაზთან და ქელისთან ხმლის კბი-
ლებში გაატარა ყველა აჯანყებული და ჭებში ჩაყარაო, ფადიშაპი
დიდად გამხიარულდა, დამშვიდდა და გულითად სიამეს მიეცა. სკუტა-
რელმა მაჰმუდ-ეფენდიმ ფადიშაპს უთხრა: — კურთხეულ იყოს შენი
საღვთო ომი.

„ერთი რაყიფი მოკვდა, ერთიც ვადარჩა.

სამწუხაროა, რომ სასიკვდილე ცოცხალი დარჩა“.

ასე, ჩემო ფადიშაპო, დიდება ღმერთს, ისე დაიღუპნენ აჯანყებულე-
ბი, როგორც ამას წინათ ვამბობდით თათბირზე. კუნძულ კრეტას და-
საპყრობად ვიღვწოდეთ. პირველად ვენეციის ხელისუფალთ ნდობით
აღჭურვილი ელჩით წერილი გაუგზავნე და მოსთხოვე, რომ კუნძული
კრეტა ნებით დათმონ, ვნახოთ, რა მოხდება“. ეს რომ თქვა, მაჰმუდ-
ეფენდის ასეთი შესანიშნავი რჩევით აღფრთოვანებული სულთანი
აჰმედ-ხანი დატკბა და მაშინვე დაიწერა წერილები. ერთ მჭევრმეტყ-
ველ, ენამახვილ კაცს, რომელსაც კურდ ჩაუში ერქვა, წერილებთან
ერთად საჩუქრები გაატანეს და გაგზავნეს. იგი ჭენებით მიდიოდა და
შვიდ დღეში ბოსნას ჩავიდა. იქიდან ორ დღეში — ზარას ციხეში, რო-
მელიც ვენეციის ხელშია. იქიდან გაღმა, ვენეციაში გადავიდა გემით.
ერთი დღე ნაზარეთად წოდებულ ადგილას გაჩერდა. მეორე დღეს დი-
დი ამალით ვენეციის ხელმწიფე ფენჯ ფირიმს შეხვდა და იმით დივან-
ში სულთნის წერილი წაიკითხეს. როდესაც შინაარსი გაიგეს, ერთხმად
თქვეს: „რა ექნათ? ოსმალო, თურმე, კუნძულ კრეტას მოითხოვს? რა
164 გაეწყობა, ინებეთო“, აღუთქვეს. საპასუხო წერილი დაწერეს და იქ
დიდი პატივი სცეს. კურდ ჩაუში სტამბოლისაკენ გამოისტუმრეს და
მეცხრე დღეს ელჩი ჩაუში მგელივით მოვარდა⁵. ფადიშაპის დივანში
მათი წერილი სულთან აჰმედ-ხანს მიართვა პატიოსან ხელებში და მი-
წას ეამბორა. როდესაც წერილი თარგმნეს და წაიკითხეს, იქ ვესწრე-
ბოდით სკუტარელი მაჰმუდ-ეფენდი, ევლია-ეფენდი, სუნბულ ალი-
ეფენდი, შეიხ ულ-ისლამ-ეფენდი, პატივცემული იბრაჰიმ-ეფენდი,
დოლან-ეფენდი, მეველევის „მესნევის“ განმმართველი ისმაილ-ეფენ-

დი, კასიმ-ფაშას მეგლევეილთა სამყოფელის შეიხი ჯენუბნი აბდნი-ფეენ-
დი, დერვიში ომერ გულშენი, გუზელჯე გულაბნი-ალა, კუზუ ალი-ალა,
აბდ-ალა და მე, მწირი. წაიკითხეს წერილი, რომლის შინაარსი შემდე-
გი იყო:

„ოსმალთა შორის რჩეულო, მეთექვსმეტე ფადიშაჰი, დიდსახე-
ლოვანო — ხანგრძლივი იყოს მისი ძლიერება ქვეყნის დასასრულამ-
დე — მექასა და მედინას, იერუსალიმის, არაბეთ-სპარსეთის ერაყის
ფადიშაჰი, ჩვენო ხელმწიფე, სულთან აჰმედ-ხანო! მაღალმა ღმერთმა
დაიცივას თქვენი წმინდა სიცოცხლე ცოდვითაგან და მარადიულ ჰყოს
თქვენი დიდებული სახელმწიფო!

ჩვენსავით მცირე თანამდებობის ფენჯ ფირიმისაგან კუნძული
კრეტა მოგითხოვიათ. შვიდას სამოცდაათმილიანი გარეშეუპოწერილო-
ბის კუნძული კრეტა, რომელიც ნატვრაა ხელმწიფეთა, თავისი ექვს-
ჯერ ასიათასი ქვეშევრდომითურთ, სამოცდათექვსმეტი ციხით, წლიუ-
რად შვიდი ეგვიპტური ხაზინის შემოსავლით, შვიდას სამოცდაათი
სოფლით, შვიდი ოქროს, ვერცხლისა და სხვა საბადოთი თქვენი
იყოსო“.

[კითხვა] რომ დასრულდა სკუტარელმა მაჰმუდ-ფეენდიმ თქვა: „ამ
მიზნით — ფათიჰა! [წაიკითხოთო]“. ყველა რჩეულმა და მდაბიომ,
მეჯლისის დამსწრეებმა წმინდა ფათიჰა წარმოაქვეს და მაჰმადიანური
ყიენა გაისმა.

ჰოი, შვილო! ეს ღვთიური საიდუმლოება სულთან აჰმედის, სკუ-
ტარელ მაჰმუდ-ფეენდისთან და სხვა დიდ ღვთისკაცებთან ერთად ვნა-
ხეთ. დღედამ ველოდით — აბა, ეს კუნძული კრეტა როდის „გამო-
ჩნდებაო“. დიდება ღმერთს, კოჯა სულთან იბრაჰიმ-ხანმა ბავშვობისას
პირობა დადო მამის⁷ წინაშე, რომ კუნძულ კრეტას დაიპყრობდა და
აი, ახლა, თავისი პირობის შესასრულებლად აუსუფ-ფაშას ხელით და-
იპყრო კუნძული. როდესაც იგი მამის თვალწინ თავის ძმებთან თამა-
შობდა, ყოველ მათგანს [სათამაშო] ზარბაზანი ესროლა და როცა ისი-
ნი ძირს დასცა, ეს იმის ნიშანი იყო, რომ როდესაც ისინი გარდაიც-
ვებოდნენ⁸, მისი განუყოფელი უფლება იქნებოდა ხალიფობა — მის-
თვის, მისი შვილებისათვის, || შვილთა შვილებისათვის და ასე უსასრუ-
ლოდ. დიდება ღმერთს, რომ ცოდვებით სავსე მამაშენის მაგივრად, 165
რომელიც კუნძულ კრეტას დაპყრობაში მონაწილეობის მიღების ვედ-
რებაში იყო, შენ, ჩემმა საყვარელმა შვილმა, იომე და მიიღე მონა-
წილეობა კრეტაზე ჰანიეს დაპყრობაში. თუ ალაჰის ნება იქნება, ამას
იქითაც მივედოს. მონაწილეობა მთელი კუნძულის დაპყრობაში. მა-
ღალმა ღმერთმა სიკეთე და მშვიდობა მოგცეს, შვილო!“

აი, ასეთი ამბავი მომითხრო კრეტას პირველი დაპყრობისათვის ლოცვა-ვედრების შესახებ სასახლის კარისათვის თავდადებულმა, სულთნის დაახლოებულმა ადამიანმა დერვიშ მეჰმედ ზილიმ — მამაჩემმა, — შეიწყალოს იგი ალაჰმა უხვი წყალობით.

პანიეს დაპყრობის შესახებ კიდევ რამდენი ათასი აღწერა და ქებაც კი არის, მაგრამ მე, ცოდვებით სავსე მწირსა და არარაობას, მინცდამინც ნატიფად თხზვა და ჩემს განკარგულებაში არსებული უტყუარი ცნობების ლამაზად მოხსენება არა მქონია მიზნად; ნათელი და სადა ენით აღვწერ და ამას დავჯერდი, როგორც ხათქვამია: „აღამიანთა სიტყვა გონების მიხედვითო“. ესაა და ეს.

იმ წელს (1646) ჯივან კაფიჯი-ბაში მეჰმედ-ფაშა დიდვეზირის თანამდებობიდან გადააყენეს⁹ და კუნძულ კრეტას დიდებულ სარდლად დაინიშნა. დავთარდარი სალიპ-ფაშა საღრაზაში გახდა¹⁰. ადრე მის ძმას, მურთაზა-ფაშას¹¹ ვეზირობის წოდების მინიჭებითა და პატიოსანი თურქით ბუდინის ვილაიეთი ეწყალობა. იმავე კვირის განმავლობაში, ყოფილ ხაზინადარს, იბრაჰიმ ჩელეების სამოთხისებური ბაღდადის ვილაიეთი ეწყალობა ვეზირის ხარისხით. იმავე წლის რეჯების თვეში (აგვისტო) სალიპ-ფაშას მდივანმწიგნობრის შვილმა ჩელეები მეჰმედ-ფაშამ — იგივე ლოთობისათვის დასჯილი დევთერდარ ზაღე მეჰმედ-ფაშა¹² — დივანის რამდენიმე თანამდებობა დაიკავა და როდესაც სილაჰდარ-ალა იყო, სალიპ-ფაშამ მას ვეზირობის ხარისხით იანიჩართა აღობა უწყალობა. რადგანაც მან ეს თანამდებობა არ მიიღო, პატიოსანი ფირმანით იგი მთავარსარდალი გახდა და არზრუმის ვილაიეთი მიეცა. მე, მწირი ევლია კი, არზრუმის საბაჟოს მწერალი, მუეძინ-ბაში და [ვილაიეთის ფაშის] დაახლოებული პირი გავხდი. ეს ზემოხსენებული ფაშა დიდი მცოდნე, ტკბილმოუბარი, სათნო, კეთილი, გულადი, ყოველგვარ მეცნიერებაში დახელოვნებული, სახელოვანი პოეტი-ფაშა, საუცხოოდ მოლაპარაკე, გონიერი ვეზირი იყო. მადლობა ღმერთს, უწინდელზე მეტი წყალობისა და საჩუქრების მქონებელი გავხდი. ჩვენი კარვებითა და ბარვით არზრუმისაკენ სამოგზაუროდ გავემზადეთ. იმ დღეს [სულთან] იბრაჰიმ-ხანის წინაშე ფადიშაჰის ხალათის წყალობით გავპატიოსნდით. როდესაც ფაშა მიწას ეამბორა, იბრაჰიმ-ხანმა ბრძანა: „ლალა!||ამ ჩემი პატიოსანი სიგელის მიხედვით იმოქმედე. თუ გათახსირებული ყიზილბაშები აგვიჯანყდნენ და საზღვარს გადავიდნენ, შენ ხარ ჩემს სამეუფეო ფირმანზე თურქის გამომყვანი ღირსეული ვეზირი¹³. ანატოლიის ვილაიეთების ისლამის ლაშქარი, თვით ერეენამდე, შენს განკარგულებაშია“. ეს რომ თქვა, კეთილშობილ ფაშას ხელში მისცა წმინდა სიგელი და უბოძა ხუთი ქისა ოქრო გზის ხარჯი, ორმოცდაათი ქარავნის ჯორი, ორმოცდაათი ქარავნის აქ-

ლემი, ერთი მოწყობილი, ფერად-ფერადი კარავი და სიასამურის ორი საპატიო ხალატი.

მას შემდეგ, რაც იბრაჰიმ-ხანის ეს ლოცვა-კურთხევა მივიღეთ, სასახლის კონცხიდან სკუტარში გადავედით და ჩვენი კარვებითა და ბარგით დავბანაკდით ერთ ადგილას, რომელსაც ალა-ჩაირი ეწოდება. იმ დღეს ზონთქრის საკუთრველთმტვირთველთაგანი ჩერქეს თერზი მუსტაფა-ალა მუსელიმი გახდა და არზრუმისაკენ ქენებით წავიდა მალათიელ სილაპდარ სულეიმან-ფაშასთან. გამოცდილმა ფაშამ, როდესაც იგი სკუტარში იდგა, თავისი ხაზინადარი ულა ათლი ჩელები პატროსანი ფირმანით გადააყენა და მის ადგილას თავისი ნათესავი ალი-ალა დანიშნა ხაზინადარად. სრული ერთი კვირა სკუტარში ვიდექით ვისვენებდით და თადარიგს ვეწოდით.

XLIX

რეჯაბის თვის პირველს (1646 წ. 13. V [II]) დავმთარღარ-ჯადე მკვეფ-ფაშასთან ერთად არზრუმის ვილაიეთისაკენ ხმელეთით მგზავროვის დროს ნანახი საღებურები, დავაბი და დიდებული ძებლვანი

პირველი სადგურია სკუტარი, იგივე „ესქი დარი“², რომლის შესახებ წვრილმანი ამბები სტამბოლის აღწერაში და პირველ ტომში მაქვს სრულად ჩამოთვლილი. აქ ერთი თვე ვიდექით. რადგანაც მუსელიმი-საგან სასიხარულო ამბავი მოვიდა, არზრუმში წესრიგი დავამყარეო, არზრუმის ფაშამ ზვარაკები დაკლა. ეს იმიტომ, რომ დადასტურდა შემდეგი: სულეიმან-ფაშა არ მოუკლავთ და მასთან რომ შეტაკება ჰქონდა, იყო აბაზა-ფაშა, რომელიც ხომალდით ჯერ ალჟირში წასულა, იქიდან — ეთიოპიაში; იქიდან — ჰიჯაზში; იქიდან — ინდოეთში; იქიდან — ირანში; შემდეგ ისევ არზრუმში მოსულა და არზრუმის მოსახლეობასთან შეკავშირებული გამოსულა. იქ ამ ახლად გამოჩენილ აბაზას ჯარი შემოუჯრებია და არის იმის ნიშნები, რომ ისევ აპირებს ამბოხებას³. აი. ამიტომ უწყალობეს დავთარღარ-ზადეს, სარდლობასთან ერთად, არზრუმის ვილაიეთი. || მადლობა ღმერთს, სულეიმან-ფაშამ ეს ახლად გამოცხადებული აბაზა მოკლა და მისი თავი სტამბოლს გაგზავნა. რადგანაც სწორედ ამ დროს წავიდა მუსელიმი მუსტაფა-ალა და არზრუმში წესრიგის დამყარების ამბავიც გავიგეთ, დიდებული შაბანის თვის პირველში (1646 წ. 12. IX) დავიძარით და შვიდ საათში პირველ სადგურში — სოფელ ფენდიკში მივედით. იგი ქრისტიანების დიდი სოფელია ზღვის პირას. კეთილმოწყობილი ფუნდუ-

167

კები აქვს. ესენი სკუტარში მყოფი მეკირეთა უფროსის გამგებლობაშია, როგორც ვაკუფები. სუბაში ჰყავს. რადგანაც ბალ-ბოსტანი ბეგ-რია, სტამბოლის მწვანელიულობა აქედან მოდის. მისი სხვა აღწერილობა პირველ ტომშია. აქ სადრაზამ სალაჰ-ფაშასაგან ჩვენ ბატონ ფაშას ათი ქისა და ურიცხვი აღჭურვილობა მოუვიდა საჩუქრად. იქიდან გზა განვაგრძეთ კონაქში ალაჯა ჰასან ალას, ქილერჯიბაშის, მათბაჰ-ემინის და ხუთასი კაცის თანხლებით. ექვს საათში სოფელ გებზეში მივედით.

168 გებზეს აღწერა: ძველ დროს დიდი ქალაქი ყოფილა. 244 (858) წელს ბაღდადიდან მოვიდა ჰარუნ არ-რაშიდი ჯაფერ სეიდ ბათალყაზისთან ერთად. სტამბოლს ალყა შემოარტყა და როდესაც დაზავდნენ, სტამბოლში სილვერის კარის სიახლოვეს, იმ ადგილას, რომელსაც წითელ მონასტერს უწოდებდნენ და დღეს კი ამ ძველ ტაძარს კოჯა მუსტაფა-ფაშას ჯამეს ეტყვიან, ციხე ააშენეს და შიგ სამი ათასი მეომარი ჩააყენეს. ზავის პირობით შეთანხმდნენ, რომ ურწმუნოებისაგან წელიწადში ერთი ეგვიპტური ხაზინა უნდა მიეღოთ და ჰარუნ არ-რაშიდი ისევ ბაღდადისაკენ გაემართა. სეიდ ბათალყაზი სკუტარში დარჩა მცველად და იმავე წელს იმისათვის, რომ გებზეელებმა ბათალის რამდენიმე მეომარი დახოცეს, გებზე აიკლო, სახლები დაანგრია და ურწმუნოები ტყვეობის შამფურზე მწვადად ააგო, იქიდან ქალაქ მალათიასაკენ გაემართა. იმ ნანგრევებიდან ახლაც მრავალი ძეგლი მოჩანს გებზეში. შემდეგ კეისარმა კონსტანტინემ აქ ისევ ააშენა დიდი ციხე და ქალაქი შეაკეთა. შემდეგ ციხე სულთანმა ჩელები მეჰმედმა დაიპყრო და დაანგრია — ურჯულოებმა ფეხი აღარ მოიკიდონო. მერმინდელი ციხის ნანგრევები ალაგ-ალაგ მოჩანს. [სახელწოდება] „გებზე“ მცდარი გამოთქმია „გულ ბეზე“-სი⁴. სულთან მეჰმედხან II ყაზიმ სტამბოლის დაპყრობის შემდეგ აქაურობა გააშენა და ააყვავა. ყაზა ას ორმოცდაათი აზჩა ჯამაგირის თანამდებობით და კოჯაელის სანჯაყის მიწაზე მდებარეობს. სულთან სულეიმანის დროს სახელგანთქმულმა, ხიდის მფლობელმა კოჯა მუსტაფა-ფაშამ აქ ააშენა ძალზე დიდი ჯამე და ამიტომ მას ვაკუფად აქვს შეწირული. [ვაკუფის] მუთეველი განაგებს. ერთი მაღალი მთის წვერზე მდებარე, ზღვიდან ერთი საათის სავალზე დაკილებული უწყლო ადგილია. სულ ათასამდე კეთილმოწყობილი, ბალ-ვენახიანი, ძველი ყაიდის სახლი და სამი წმინდა ჯამე აქვს. მაგრამ ყველაზე საუკეთესო, სულთანთა ჯამეს მსგავსი, ტყვიის სახურავიანი, ლურჯგუმბათიანი ერთი დიდებული ჯამეა ისეთი, რომ სტამბოლში ვეზირების ჯამეებიც კი არაა იმისთანა. ეს ჯამე ნაქველმოქმედარია ედირნეს ახლოს მდებარე ხიდის ამშენებლის — მუსტაფა-ფაშასი, ვიზედაც ლექსია გამოთქმული:

„ნუ გახვალ ავი კაცის ხილით, ჯობს ისევ წყალმა წაგიღოს“.

განსვენებული მუსტაფა-ფაშა ეგვიპტის განმგებელი რომ იყო, ამ ჯამეს მარმარილო ფრლებად გაუკეთებინებია ეგვიპტეში სრულყოფილ მოქანდაკეებისაღვის. მათ შორის ერთი სიმაყი შანდალია გაკეთებული ისეთი, რომლას შესადარს მთელი მსოფლიოს მოქანდაკეებიც ვერ გამოიყვანენ. კიდევ რამდენი ათასი დიდი, ეგვიპტური უცხო რამ ნივთი გააკეთებინა და გებზეს ნავსადგურ დარიჯეში გამოგზავნა. ჯამეს კედლების შიდა მხარე სამი კაცის სიმაღლეზე ფერადფერადი მარმარილოთი არის დაფარული ისეთი საუცხოო ყაიდისა, რომლის მსგავსს სტამბოლში ვერც ერთ ჯამეში ვერ ნახავთ. მისი მიმბარი, მიპრაბი და მუეძინების გადმოსადგოში ისეთი ჯადოსნური, განსაცვიფრებელი ხელოვნებითაა ნაკეთები, რომ არავით არ შეიძლება მათი აღწერა და გადმოცემა. კვლავ ვიმეორებ: |||განა| „მოსმენილი შეედრება ნანახს?“ ეს ჯამე დიდი ხელოვნებითა და ოსტატობით ააგო სულეიმანიეს ამშენებელ კოჯა მიმარ სინანის მთავრმა თანაშემწემ — ჰუსამ კალფამ და გამოამკლავნა სრულყოფილი ცოდნა მშვენიერებისა და ნატიფობის მეცნიერებაში. ამ ჯამეს ოთხივე მხარეს სარკმელები აქვს უზარმაზარი ფრინველების მსგავსად წვრილად მოხატული სხივოსანი მინებით. როდესაც მათ ცეცხლისმფრქვეველი მზის სხივები ეცემა, ჯამე სხივებში ბანაობს. ამიტომ წერია მისი გუმბათის ზემო ნაწილზე დიდებული ყურანის ამათი: „აღაპი მნათობია ცათა და ქვეყნისა“. გუმბათის შიდა მხარე კანდელის რიგებითაა შემკული და სავსეა დაკიდებული [სანთლებით]. ჯამეში ისეთი ეგვიპტური ნახელავი ხალიჩებია, თითქოს ისპაჰანურიო. ქადაგებათა და მოძღვრებათა წარმოსათქმელად ერთი კათედრა აქვს, რომელიც ინდოეთის ხელმარჯვე სადაფის ოსტატთა ნახელავია. ამის მსგავსი კათედრის გაკეთება არ შეუძლიათ თანამედროვე ხის ოსტატებს. იმ ადგილზე, რომელსაც ჯამეს სამი მხრის სარკმელები დასცქერიან, ისეთი ყვავილნარია, რომ ზღაპრულ ბაღს ჰგავს. მისი სუმბულისა და რეჰანის, ვარდისა და არღვანის კეთილსურნელება ჯამეში მყოფი ჯამათის ცხვირ-პირს ელამუნება. ერთი, სამხრეთით გამავალი, ხელოვნებით ნაკეთი კარი აქვს ისეთი, გეგონება კარიბჭეაო. მის მაღალ ზღურბლზე ყარაჰისარელი ჰუსეინ ჩელების ხელით მოოქრულად და ლამაზად წერია თარიღი: „სიკეთე, მშვენიერება“. 930 (1524) წელი. ჯამეში [ყურანის] დიდებული სიტყვების სამოცდაათი წარწერაა ლამაზი ხელით გამოყვანილი. ყოველი მათგანი ეგვიპტის ხაზინად ღირს. მაგრამ ყველაზე ლამაზია მიპრაბის მარცხენა მხარეს იაკუთ მოსთასემნს დაშწერლობით გამოყვანილი დიდებული სიტყვები, რომლის მსგავსი არც ერთ ქვეყანაში არ მოიძებნება. მხოლოდ სულთან აჰმედის ჯამეში თუ

იქნება. ყიბლას კარის ორ მხარეს, გარეთა სოფაზე, ექვს ნაირ-ნაირ სვეტზე აღმართულია შვიდი გუმბათი. ამ ჯამეს ჰარემი სულთანთა ჯამესავით ვრცელია. ერთი მინარეთი აქვს ერთაივნიანი და ერთსართულიანი. ფრიად მწყობრად გამართული მაღალი მინარეთია. გამვლელ-გამომვლელი მგზავრების გასამასპინძლებლად ამ ჯამეს ერთი ფუნდუკი აქვს, რომელსაც შეუძლია სამი ათასი კაცისა და ორი ათასი ცხენის მიღება. ცალკე აქლემების სადგომიც აქვს. მგზავრებისა და გამვლელებისათვის ჯამეს ერთი სასადილოც აქვს, სადაც მთელი წლის განმავლობაში მოხუცსა და ახალგაზრდას, კაცსა და ქალს უხვად აპურებენ. გარდა ამისა, ახლაც ყოველ ღამე, ვახშმის შემდეგ, სასტუმროში მცხოვრებლებს სპილენძის სინებთა||აძლევენ ხოლმე: ყოველ ოჯახს — თითო სინს, ყოველ ადამიანს — თითო ნაჭერ პურს, ყოველ ოჯახს — თითო ქონის სანთელს, ყოველ ცხენსა და ჯორზე — თითო თოფრაკ საკვებს. ვაკუფებიდან მესტუმრეები მოდიან და ყველას ემსახურებიან. აი, ასეთი ძლიერი ქველმოქმედებაა. ერთი ნათელი აბანო აქვს შშვენიერი წყლითა და ჰაერით. ყველა ჩამოთვლილი შენობა ცისფერი ტყვიით არის გადახურული. ამათ გარდა, არის ორმოცდაერთი დიდი და პატარა ფუნდუკი და ას ოთხმოცი დუქანი. ამდენი კეთილნაგები შენობა სულ კოჯა მიმარ სინანის ნახელავია. ამ დაბას ქის წყალი აქვს. რადგანაც იგი მთაზე მდებარეობს, ამიტომ ჰაერი კი კარგი აქვს, მაგრამ წყალი არ უვარგა.

აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ 5 საათი და ჰელექე ე. ი. ჰერექეს ციხესთან მივედით. რადგანაც აქ მრავალი გმირი დაიხოცა, როდესაც სულთან მეჰმედ ჩელებიმ იგი ბიზანტიელებს წაართვა, ჰელექე ანუ „სიკვილის ადგილი“ უწოდეს. ზღვის ნაპირას, ორ ხევს შორის მდებარე ცივაბო კლდეზე საყარაულოსავით მტკიცედ ნაშენი პატარა, კოხტა ციხეა. ჩრდილოეთისაკენ ერთი კარი აქვს. კარი აღარ ჰკიდა და არც სახლები დგას შიგნით. დიდი ხნის მიტოვებულია. ციხის ძირას არის წისქვილი, რომელსაც შურენის წყალი აბრუნებს. [ჰელექეს ციხე] ნაპიეა კოჯაელის მიწაზე.

აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ ზღვის პირას და 8 საათში იზმითის ციხესთან მოვედით. მის შესახებ ცნობები ჩვენ დაწერილებით დაწვრთ ამ ტომის დასაწყისში, ათას ორმოცდაათ (1640) წელს რომ ვიმოგზაურეთ. აქაც ერთი დღე გავჩერდით და მეორე დღეს ნალარების დაკვრით, ხეთა ხეივნებსა და ჯუნგლებში აღმოსავლეთისაკენ ექვსი საათის სიარულის შემდეგ დაბა საბანჯას სადგურში მივედით. რადგანაც პირველად ერთმა იზმიდელმა კოჯამ აქაური მთიანი, ბუჩქნარიანი და ეკლიანი ადგილები მოასწორა, გაწმინდა, მოხნა, სოფელი გაჩნდა და საბანჯი⁷ კოჯა ეწოდა. შემდეგ, დროთა

განმავლობაში გაშენდა და კოჯა სულეიმან-ხანის დროს დაბად გადაიქცა. შიგ სარნი რუსთემ-ფაშას აშენებული დიდი ფუნდუკია, რომელიც ას სამოცდაათი კერასაგან შედგება. ერთი მშვენიერი ჯამე, ერთი აბანო და კარგი სავაჭრო რიგები აქვს. მისი ნაგებობები ცისფერი ტყვიითაა გადახურული. ათასამდე კრამიტის სახურავიანი სახლი აქვს. ყველა ნაგებობა ხუროთმოძღვარ კოჯა მიმარ სინანის აშენებულია. ერთი ფუნდუკი აქვს ფერთევ-ფაშასი. ისიც ხუროთმოძღვარ სინანის აგებულია. რადგანაც ამ საქველმოქმედო დაწესებულებათა უმრავლესობა რუსთემ-ფაშასია, მათ მისი ვაკუფის მოურავი განაგებს. ცალკეიანიჩართა სარდალიც ჰყავს. განთქმულია მისი თეთრი ბალი. აბანოს ძირას ერთი მეპურის დუქანია. რომელიც დერვიშის ლოცვა-კურთხევის მაღლით ერთგვარი თეთრი, წმინდა, მრგვალი პური ცხვება, რომელიც ყველგან „საბანჯას მრგვალი პურის“ სახელით არის ცნობილი. ორმოცი დღეც რომ იდოს, არც გახმება, არც დაობდება და არც გემოს შეიცვლის. იმდენად განთქმულია, რომ ერთი ახლად-გამომცხვარი პური ჭენებით წაუღლიათ ირანის შაჰისათვის და მასაც კი მოსწონებია. ზოგი ამბობს, რომ წყლისაგან არის ასეთი გემრიელი და წმინდაო. მის სანახებში ერთი სოფელია.

171

საბანჯას ტბისათვის ქების შესხმა: მისი გარეშემოწერილობა ოცდაოთხი მილია. გარშემო სამოცდაათექვსმეტი სოფელია, რომლებიც დაბებსა ჰგვანან. რადგანაც მთელი მოსახლეობა ამ ტბის წყალსა სვამს, მოწითალო პირისახე აქვთ. თუმცა მოსავალი უხვია, ვენახები არა აქვთ. ბაღები აუარებელია. ამ ტბის ნაპირებზე ისეთი ჯიშის ნესვი და საზამთრო მოდის, რომ ვირს მხოლოდ ორის წაღება შეუძლია. ამ ტბაზე სამოცდაათი-ოთხმოცი ნავია, რომლებსაც სოფლიდან ხალხი გადაჰყავთ, ხე-ტყე, ბარგი გადააქვთ, მათი საშუალებით ამ ტბის სამოცდაათ-ოთხმოცნაირ თევზს იჭერენ და ასე საქმიანობენ. კალმახი, კობრი, ქარიყლაპია, „ლუნა“ და სხვ. მტკნარი წყლოს თევზები ფრიად გემრიელია, სიმხნვევსა და ყუათს იძლევა. ტბის სიღრმე უმეტეს ადგილას ოცი კულაჩია. წყალი ფრიად გამჭვირვალე და ანკარაა. ნაპირებზე მდებარე სოფლების დედაკაცები სარეცხს რომ რეცხავენ, საპონს სრულებით არ ხმარობენ. რაც არ უნდა გარეცხონ, სუფთა და თეთრი დოღბანდით გახდება. ზემოხსენებული მრგვალი პურიც ბამბასავით თეთრი გამოდის, რადგანაც ამ წყლით იზილება. ტბის აღმოსავლეთით ორი საათის სავალზე მდინარე საქარია მიედინება, რომელიც კოჯაელნიში, დაბა ირვას გვერდით შავ ზოვას ერთვის. ცოტა-ოდენი მონღოლებაა საჭირო იმისათვის, რომ მდინარე საქარია ამ ტბას შეუერთდეს. რადგანაც ეს ტბა იზმითის ყურედან სამი საათის სავალზეა, მისგან გამოდენილი წყალი იზმითის მარილსახდელის წინ

ერთვის ზღვას. მიუხედავად იმისა, რომ ერთ დროს იზმითის ყურესთან ამ ტბის შესაერთებლად წერაქვითა და თოხით შეიარაღებული ასიათასობით მუშაც კი შეუყრიათ, იზმითის მოსახლეობას გული აუცრუებია: „ამას აურაცხელი ხაზინა და ნოეს სიცოცხლის ხანგრძლიობა სჭირდებაო“. ამან შეუშალა ხელი საქმის დაბოლოებას. მაგრამ მდინარე საქარია რომ ამ ტბას შეუერთდეს და ეს ტბა კი — იზმითის ყურეს, შავი ზღვიდან საქარიას საშუალებით ვერასოდეს შემოვიდოდა მტერი. თანაც ქალაქი იზმითი [საქარიაზე] მოექცეოდა და თვით ქალაქ ბოლუმდე ხუთი დღის სავალი მიწები გაშენდებოდა. ბოლუ ნავსადგურს დაუახლოვდებოდა, სტამბოლის ხომალდები თვით ბოლუმდე მიაღწევდნენ და სტამბოლში ერთი ფიცარი სამი ახჩა გახდებოდა, ერთი კანთარი შეშა — ხუთი ახჩა და სიკეთე გაიზრდებოდა — „ო, ალაჰო, გააადვილე იგი სიკეთით“.

აქედან ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ 6 საათი საბანჯას ტბის ნაპირ-ნაპირ, ხეების ზღვაში და თვალუწვდენელ, უღრან ტყეებს გაოცებული თვლებით ვუმზერდით. მდინარე საქარიაზე ხის ხილით გადავვდივით. ეს მდინარე ჩიფთელერის მთაში იღებს სათავეს, ამ ხის ხიდს ჩაივლის, შემდეგ კოჯაელის სანჯაყს გაივლის და ირვას ნავსადგურის წინ შავ ზღვას ერთვის. აქედანაც განვაგრძეთ გზა და დაბა ჰასანდენფაზარში დავისადგურეთ. იგი ტყიანი, მთიანი, ბალეზიანი, პატარა, ლამაზი დაბაა, რომელსაც ჯამე, ფუნდუკი და აბანო, სავაჭრო რიგი და ბაზარი აქვს. ყაზაა, რომლის ყადის ჯამაგარი ას ორმოცდაათი ახჩაა. იანიჩართა სარდალი, ქეთხუდა-ერი და სუბაში ჰყავს.

ამ ადგილას ერთი ლაფიანი, განთქმული ჰყანტობია. და ზედ დიდი ხის ხილია გადებული. ესეც რომ გავიარეთ, ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ 12 საათი ტყე-ტყე და დაბა ღუზჯეფაზარში მოვედით. იგი ბოლუს ნაპია. ტყიანი, მთაგორიანი ადგილია და ერთი ჯამე და ორი ფუნდუკი აქვს. ყველაფერი შემსი-ფაშას ქველმოქმედებაა. ბევრი სოფელი აქვს. დასავლეთით აქაშარისაყენ ორი საათის სიარულის შემდეგ სალანის წყალი გავიარეთ და დაბა უსქუბს მივაღწიეთ. გაშენებულია. ბოლუს მიწაზე მდებარე სახასოა. მისი ჯამე, აბანო, ფუნდუკი და სავაჭრო რიგი სრულქმნილია. აქედან ისევ ვიარეთ და 9 საათში დაბა ბოლუში მოვედით.

ბოლუს აღწერა: ოსმანის დროს არის დაპყრობილი მამაკი სუნკურ-ბაი შემსის მიერ და მას სამუდამოდ და საშვილიშვილოდ ოჯაქლიქად ეწყალობა. დღეისათვის მისი შთამომავლობა არ გამქრალა და შემსი-ფაშას შთამომავლებს უწოდებენ. მისი ციხე ბრუსას მთავრის აშენებულია. მიწიანი, მაღალ მთაზე მდებარე ოთხკუთხა, პატარა, თიხის ციხეა, რომლის ნანგრევებში სხვა რამე შენობა არ არის.

[სულთან მეჰმედ] ფათიჰის აღწერის მიხედვით|აქაურობა ანატოლიის მიწაზე ცალკე სანჯაყ-ბეგის სადგომია. ფადიშაჰისაგან მის ბეგს 300122 ახჩა ხასი ჰუმაჟუნი აქვს. [სანჯაყს] 14 ზეამეთი და 55 თიმარი აქვს. ჩერი-ბაში და ალაიბეგი ჰყავს. კანონის მიხედვით ჯებელოებიანად ორი ათასი რუასი მეომარი გროვდება. რუასამდე კაციც მის ბეგსა და ჩერი-ბაშის ჰყავს. სამასახიანი პატოსანი ყაზაა. ხუთი ნაჰიე აქვს. ერთია ქალაქის სანახების ნაჰიე; მეორე — გოქჩეს ნაჰიე; მესამე — საზაჯ გერედეს ნაჰიე, რომელიც ბოლუს მარცხნივია; მეოთხე — დურ-დურ დივანის ნაჰიე; მეხუთე — ბალლიჯას ნაჰიე. მის ყადის წლიურად ხუთი ათასი ყურუში ეძლევა და ბეგს — ათი ათასი ყურუში, მაგრამ აქ მეტისმეტი სამართლიანობის გამოჩენაა საჭირო. რამდენიმე ახჩა უკანონოდ რომ აიღონ, ქვეშევრდომები მაშინვე, სამ დღეში, სტამბოლს ჩავლენ, იჩივლებენ და მჩაგვრელ მმართველს სამაგიეროს მიუზღავენ. იანიჩართა სარდალი, სიფაჰიების ქეთხუდა, ნაჰიე ულ-ეშრაფი ჰყავს. მიუხედავად იმისა, რომ ძირითადად მდაბიო თურქებია, ბევრია წარჩინებული, დიდებული და ვაჭარი. ქეშმარიტად, კეთილმოწყობილი, გაშენებული დიდი ქალაქია და სათესველებიან მთაში მდებარეობს. ოცდაათობმეტი უბანი და ოცდაათობმეტი მიჰრაბი აქვს. სამი ათასამდე ყავრით დახურული, კობტა სახლია. ზოგი მდიდრის სახლი და ფუნდუკი კრამიტით არის დახურული. ფაშას სასახლე, შემსი-ფაშას სასახლე, ზულფუკარ-აღას სასახლე კეთილმოწყობილი, სამოთხის ბაღის მსგავსი სასახლეებია. ჯამეთა შორის ყველაზე ლამაზია სავაქრო რიგებში მდებარე მუსტაფა-ფაშას ჯამე, რომელსაც მრავალრიცხოვანი ჯამათი ჰყავს. ფერჰად-ფაშას ჯამეც ფრიად კეთილმოწყობილია და მთლიანად [სულთან] სულეიმან-ხანის ზუროთმოდგრის — კოჯა მიმარ სინანის ნაღვაწია. ამ ჯამეებს გარდა მეჩეთებიც აქვს. მის აბანოთა შორის განთქმულია შემსი-ფაშას აბანო. შვიდი ფუნდუკი, დახურული ბაზარი და შვიდი წყარო აქვს. ყველაფერი ეს შემსი-ფაშას ქველმოქმედებაა. ოთხასამდე კეთილმოწყობილი, შემკული დუქანია. არ ვიცი, აქვს, თუ არა მედრესე და ჰადისების საკითხავი სახლი, მაგრამ სამოცდაათამდე სასწავლებელი კი აქვს. სამასზე მეტია ყურანის ზეპირად მცოდნე. ულემა — ძალიან ბევრი. მისი მოსახლეობა მუჰამედისეულ წიგნს კითხულობს. გაუთლელი ადამიანებიც არიან. რადგანაც მისი წყალი და ჰაერი მშვენიერია, ლამაზები ბევრია. ქალებს ყველას ფარაჯები აცვიათ და ისე დადიან. მაგრამ ფრიად|თავდაქერილები არიან. ძალზე ბევრი ვენახი და ბაღი აქვთ. მათი საქმელ-სასმელიდან ქებულია თეთრი ბაღი და ბოზა. ერთნაირი სურები აქვთ, რომელთაც ხალხი საქანსა და ბუდუჯს უწოდებს. მოსახლეობის უმეტესობა ვაჭრები და კეთილშობილებია. რადგანაც მათ მთებში ბევრია ფიჭვი.

მცხოვრებლები ფიჭვის ფიცრებით ვაჭრობენ. ბოლუს ფიცარი სტამბოლში ქებული და მიღებულია. ამ ქალაქის დასავლეთით, ორი დღის სავალზე, ზღვის პირას მდებარეობს აქჩაშარის ნავსადგური. ბოლუს სანჯაყში შედის ერეგლის, ბართინის და ჰისარჩინის ნავსადგურებიც.

ბოლუს ცხელი წყაროები: ქალაქგარეთ, სამხრეთით, ბაღების ანლოს, ნახევარი საათის სავალზე, შემოზღუდული და გადახურული, ძველი გაკეთებული ცხელი წყაროა. მეტისმეტად ცხელია და მუნს რგებს. წყლის დამღვეს კუჭს მოუტრჩენს და ტანს ბამბასავით ვაუხდის. ძალზე სასარგებლო წყაროა. ქალაქის დიდი და პატარა ურმებით მოდის ამ ცხელ წყაროსთან და განსაღდება. იმ არემარეზე განთქმული ბუნებრივი ცხელი წყაროა. რაც შეეხება სალოცავ ადგილებს, ბოლუსში ცხელი წყაროს სიახლოვეს არის ერთი სავანე, რომელსაც ფოზად-ბაბას თექიე ეწოდება.

აქედან დავიძარით, ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ 12 საათი, აყვავებული სოფლები გავიარეთ და დაბა გერედეში მოვედით.

გერედეს აღწერა: იგი სასუბაშოა ბოლუს სანჯაყის მიწაზე. ასორმოცდაათახიანი ყაზაა. იანიჩართა სარდალი ჰყავს. ქალაქი ვრცელ დაბლობზე მდებარეობს და ათასი ყავრითა და კრამიტით დახურული, ძველებური ყაიდის სახლისაგან შედგება. ცხრა უბანი და ათი მიჰარაბი აქვს. ლამაზია ჯამე, რომელიც სავაჭრო რიგში დგას. სამი სავანე, ერთი აბანო, სამი ფუნდუკი, ორასი დუქანი და შვიდი ყავახანა აქვს. ხელოსნურ ამქართაგან ყველაზე მეტია მედანეები და დაბაღები. განთქმულია გერედეს ტყავეული და ტარსიკონი. მშვენიერჰავიანი ზეგანი ადგილია. მისი მცხოვრებლები ფრიად ჯანმრთელნი არიან. მრავლად არიან ლამაზი ქალები. ხალხი მეტწილად სოფტები და მედრესეს მასწავლებლებია. რადგანაც მათი მაწანწალები განთქმულია, ქურდიც ბევრია. ცნობილია აქაური ყინვები. ამ ყინვების თაობაზე ერთი ანდაზაა გავრცელებული: „არზრუმის ყინვას უთქვამს, გერედეშიც მომიკითხეთო“. მოსახლეობა მაგარი აგებულების, ჩასხმული, მამაცი თურქებია. მის გარშემო, სამხრეთით მდებარე ქალაქ ქარგირამდე, კეთილნამენი ნაჰიეები აქვს. ამ არემარეზე ორმოცი-ორმოცდაათი||ათასიანი მოსახლეობაა თურქებისა. მისი ნაჰიეებია: კიზილ ოზუ, ალაჯა ოზუ, ელე დივანი, ბირ დივანი, იქი დივანი, უჩ დივანი... ერთი სიტყვით შვიდი „დივანი“ ნაჰიეა. ყველა მთებში მდებარეობს. აი, რატომ დაარქვეს ამ თურქებმა დივანი: ჯერ კიდევ ბოლუს ბეგი იყო სელჩუკი სულთანი ალა ედ-დინი და ამ მთებს რომ დაიპყრობდა, მოსახლეობის გადმოსაბირებლად დივანს გამართავდა⁸, დოლს დააკვრევიანებდა. ამ-

ჟამად შვიდი ნაპიეს სახელწოდებას ერთვის სიტყვა დივანი. მოსახ-
ლეობა მეამბოხნა. მათი კილოკავის რამდენიმე ნიმუშს ქვემოთ გიჩვენ-
ნებთ.

L

დოსიას, გოლუს, „ოთხი დივანის“ თურქების მნა და
კილოკავი

აზიკ — პური; დაჰნქ — ხორბალი; დჰლა — ყურისგდება; ზი-
ბარ — დაწექ; ლაქლი — ურემი; უნ — ხმა; რაჰთლკ — დედაკაცი; ჟუმ-
ვითმჯ — გოგო; კზან — ბიჭი; ჯილიზ — პატარა; ჯბარ — ფუტკარი;
მრდ — აღამიანი; სჰააღლავეჯ — კაცი წინასწარმეტყველი; ჩალაფ ჰა-
კი — ღმერთის სამართალი; ჟალავეჯ ჰაკი — წინასწარმეტყველის სა-
მართალი; ისა ჟალავეჯ — იესო წინასწარმეტყველი; ჩბუჰკი ხოჯა —
განათლებული მასწავლებელი; ქლიჯი — სიტყვა; აიდიჯნი — შეიხი; ბან-
ლაბან — მუეძინი; სლა — ლოცვა; მზგთ — მეჩეთი; აზინე დამი — სა-
პარასკევო ჯამე; სავეჟერი — სასაფლაო; სინჟერი — სასაფლაო; თ/დ/
ჰრლიკ — აბანო; სავე — ტირილი; ქობლზ — ლეკვი; თ/დ/ულა — სანა-
დირო ძალი; ჩომარ — ცხვრის ძალი; მასთი — ფინია ძალი; ჟე-
თქზ — მწვეარი; ჩინაკ — ღომი; საფლიჯა — ბალი; დიქდუქ — ბლის
კერკი; ქიშნა — ალუბალი; ბალლი დარი — ლედვი; ქლმ — კომბოს-
ტო; კიზილ ალაჩ — სტაფილო; ჟერსაფი — სტაფილო; ფურჩუქლუ —
სტაფილო; ჰნზა — ნიახური; სფუქრ — ბოლოკი; ჩულაჩ — მზე; ოლ-
ლან ბაბუი — მსხლის ჩირი; თო/უ/გლიჯა დუნბაკ — ეკლიანი წაბლი; || 176
თულიჯა ჟუმრუ — ატამი; დუნბაკ — წაბლი; კაფლიჯა ბურკა —
კვერცი; ჟექაში — კვერცი; ჩულლუ ჩუჯუქ — ქათამი; მშათლკ —
სასაფლაო; ქოანუმუ — მწიფე ხილი; კაკ — ხმელი; კაკაჯ — ბასტურმა;
ჰაკი — ხოჯა; ზლი — სინი; ზრჰე ზღრა — კოვზი; მაუმაუ — კატა;
ჩღრდი — დანახა; მნჰკდმ — გავზრახდი; ფლათკ — ლოჯია; კირან —
განაპირა მხარე; ჰიადე — ეზო; აიღმა თფე — ფლავი; სარი აშთკბი-
ლი — ფლავი; კარიშ ქათიშ — კორკოტი; ჩაკლ მაკლ — ისპანახის მხა-
ლი; სიკი — ბურღული; ჩლუკ — თუთის(?) თ/დ/უ/ო/კმალი — ჰერისეს
წვენი; სარილი ბურმა — ბაკლავას მსგავსი; ჰვაჟი ზირლკ — ლვეზელის
მსგავსი; დუნგლ — მუშმულა; ბუდუჯ — ხის სასმისი; ჟლფ — თევზი;
გქრმსი — ღვინო; ჰვრ ფოლდადირ — შიგნით; ზივანმი — მიდიხარ?
ზლიბ — ცარიელი; სიკი — მუცლის ტკივილი; სეიქნენქ — ბალში;
სეიქნ — დასლან(?); ჩრად — სანთელი; აფშდი — სამფეხა; უჩბასდი —
სამფეხა; მკრკ — ბინძური; მუსმულ — სუფთა; ჩფ — ძალა; თუკთუკ —

როდინი; სუ/ო/მქე — უსარგებლო; კაკაკ — ლურსმანი; ქრმან — პატრონი; ჩიდაკ — ხმა; ისა ჰაკი — იესოს სამართალი, ჯვეკ — ლეზანი; ნე ბალნ — რა დაგემართა; ოქათ კათ — კარგია, კარგი; ჩხქნდი დდმ — თავი ამტკივდა; აძელმ — ჩემი ძმა; სთლქ — აფერუმ!

კიდევ მრავალი სიტყვა და გამოთქმაა, დროული და მახვილგონიერი კაცეც ვერ გაიგებს. ეს ის კილოკავია, მხოლოდ ამ ქვეყანას რომ ახასიათებს. მეტის ჩაწერა ვერ შეეძელი.

177 ამჯერადაც აღმოსავლეთით 8 საათი ვიარეთ, აყვავებული სოფლები გავიარეთ და სოფელ ბაინდირში დავისადგურეთ. ბოლუს სანჯაყის ნაპიერში ცალკე ყაზაა ას ორმოცდაათახჩიანი ყადის ჯამაგირით. რადგანაც სოფლები ციცაბო მთებზეა შეფენილი, განსვენებულმა ოსმანმა ამ მხარის ხალხი სისხლის ცრემლებით ატირა, სანამ დაიმორჩილებდა. ბაღებიანი, დაბის მსგავსი სოფელია და სამასი ყავრით დახურული სახლი აქვს. ერთი ფუნდუკი და ყოველ სახლში სტუმართათვის განკუთვნილი საჯინბო||აქვს. ყველა სტუმარი ამ სახლებში ათევს დამეს და საჭმელ-სასმელში ფულს იხდის. მაგრამ შეშა, წყალი და ბზე ცოტაა. ამგვარ საქმიანობას ეწევა ამ სოფლის მოსახლეობა. აქედანაც ვიარეთ, ათასი დავიდარაბითა და წვლებით გავიარეთ ერთი ვიწრო, საშინელი ხეობა, რომელსაც ჰამამლი ბოლაზი ეწოდება და 9 საათში დაბა ჩერქეშში მოვედით. იგი სასუბაშოა ქანგირის სანჯაყის მიწაზე. ასორმოცდაათახჩიანი ყაზაა. იანიჩართა სარდალი და სიფაპიების ქეთხუდა ჰყავს. ქალაქი ფერდობის ძირას მდებარეობს. პატარა ქალაქია, სადაც სამასი სახლი, ერთი ჯამე, ერთი აბანო და ორმოცი-ორმოცდაათი დუქანია. ჩვენი ბატონის, სულთან მურად-ხან მეოთხის მუსაპიბმა სილაჰდარ მუსტაფა-ფაშამ აქ ასორმოცდაათოთახჩიანი, ასდუქნოანი ფუნდუკი მოაწყობინა და დაბა ააყვავა, მაგრამ რახან მალე მოკვდა, კრამიტით დახურული დარჩა². კვირაში ერთხელ ყველა სოფელი აქ იკრიბება და დიდი ბაზრობა იმართება.

აქედან ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ გაშენებულ სოფლებზე 7 საათი და სოფელ კარაჯალარის სადგურში მოვედით. იგი ქანგირის ზემეთია. ერთი ჯამე, მდებარეობიანი და ნაყოფიერი მიწები, სამასი სახლი და საჯინბო აქვს. ღარიბი სოფელია. მისი მცხოვრებლები გამვლელ-გამომვლელებს უმასპინძლებიან და ამით ირჩენენ თავს. მაგრამ ეს გაუთლელი თურქები თითო კუნძს ორმოცჯერ მიჰყიდნიან ხოლმე თავიანთ სტუმრებს, რადგან იმ კუნძს ყოველდამ წყალში სდებენ. ადამიანი, რომელიც მას დასაწევად იყიდის, იძულებულია ათი ახჩის ღირებულების შეშაც დაუმატოს, რომ კუნძს ცეცხლი მოუკიდოს. თურმე, ერთი გამოცდილი მგზავრი, რომელაც ერევანს მიდიოდა სალაშქროდ, აქ ერთ სახლში დარჩა ღამის. გასათევად. ნაყიდი კუნძი

სიმკავით ამოსწვა — ნიშანი დაადო და წავიდა. სამი წლის შემდეგ ლაშქრობიდან რომ ბრუნდებოდა, მოვიდა და კვლავ იმ სახლში დადგა. კუნძის ყიდვა მოინდომა და ისევ ის სამკავით დანიშნული კუნძი მოუტანეს. ყველანი წუწკები, ძუნწები და ხარბები არიან. ისეთი, რომ ისიც დიდი სიკეთეა, თუ ამ კუნძს შორიდან დაანახებენ და ასეთ გზაზე გამვლელ-გამომვლელს ღამეს გაათევიანებენ.

მათ შორის ისეთი ლეთისმოსავეები არიან, რომლებიც ამბობენ: „მოგების მომხვეჭი ალაპის მეგობარიაო“ და შალს, „შმლა“-ს³, თივთიკს, წითელ სარტყელს; „მხირ“-ს⁴ და სხვა ნაირ-ნაირ ქსოვილს ამზადებენ და ვაჭრობენ. კარაჯალარის სარტყელი მთელ ქვეყანაზე განთქმული.

ჰაბიბ ყარამანის წმინდა საფლავი.— იყურთხოხ ამ წმინდანის საიდუმლოებანი: მისი დაბადების ადგილია ორთაქოჲ, ნიგდეს სიახლოვეს. სულთან მეჰმედ-ხან ფათიჰის დროს გარდაიცვალა და ამ კარაჯალარში ერთ პატარა აკლამაშია დამარხული. დიდებულებისა და მდაბიოთა წმინდა ადგილია. ბაირამელთა მიმართულებისაა. მისი სიკვდილის თარიღი:

178

„სული წმინდამ მისი თარღის შესახებ თქვა:

ქეშმარტად სამოთხეშია მისი სულის საგანე“.

ეს წინადადება ეფლათუნ-ზადეს ნათქვამია. წმინდა შეიხი ჰამზა-ეფენდი ამ წმინდან ყარამანის მოწაფეთაგანია. ეს ის წმინდა შეიხი ჰამზაა, რომელსაც მიეწერება ჰამზავის მოძღვრების მამამთავრობა. ჰაბიბ ყარამანის წმინდა საფლავი მოგინახულეთ, ყარაჯალარიდან ავიყარენით, ისევ ვიარეთ და 9 საათში სოფელ ყოჩისარში მოვედით.

სოფელი ყოჩისარი: ეს სოფელი ქანგირის განმგებლობაშია. მისი ნაპიეები კეთილმოწყობილია. ამისი ციხე 708 (1308—1309) წელს ოსმან-ყაზიმ წაართვა ბერძენ ურჯულოებს და რომ ამას იქით ურჯულოების სადგომი აღარ ყოფილიყო, ძირფესვიანად მოთხარა. ერთი ჯამე აქვს. კეთილნაშენი სოფელია და ქანგირის ყოჩისარს უწოდებენ.

აქედანაც აღმოსავლეთისაკენ 9 საათი ვიარეთ და ნაპიეს ციხესთან მოვედით.

ძველ ქალაქ თოსიას ნაპიეს ციხის აღწერა: ჩელები სულთან მეჰმედ-ხანის დაპყრობილია. სუბაში ჰყავს. ასორმოცდაათხინი ყაზაა. გაშენებული ნაპიეები აქვს. იანიჩართა სარდალი, სიფაპიების ქეთხუდა-ჟერე, ნაიბ ულ-ეშრაფი, შეიხ ულ-ისლამი, წარჩინებულები და დიდებულები ჰყავს, რომლებიც ქართული თურქისტანის ქალაქებიდან არიან⁵. წარჩინებულები და ულემები ბევრია. ქალაქი მაღალ ადგილზე მდებარეობს. სამი ათასი ყავრითა და კრამიტით დახურული, სუფთა

ფიცრით აშენებული, ძველი ნაკეთები სახლი და მრავალი ბალ-ვენახია. თერთმეტი უბანი და ოცდაერთი მიჰრაბია. შეიდი ფუნდუკი და აბანო, სამას ორმოცი დუქანი და ყავახანა, ერთი რკინისკარიანი, ქვითნაშენი ბაზარი აქვს, სადაც ყოველგვარი საქონელი მოიპოვება. მაგრამ მთელი მოსახლეობის საქმიანობაა ქსოვა. ამიტომაც ბაზარზე ფრიალ გაცხოველებული აღებმიცემობაა. განთქმულია მისი ნიგვზიანი და ლაბლაბო-იანი ჰალვა. ტკბილი ბოზა რძესავით თეთრია და ფრიალ განთქმული. ჰაერი მსუბუქია და მძიმე (sic)⁶. მოსახლეობა თურქებია და კარგი სამეგობრონი არიან.

თოსიას წმინდა ადგილები: ქალაქგარეთ, ერთ მდელთან ადგილას, გზის პირას მდებარეობს შეიხ ბაბას წმინდა საფლავი. ხალხის სალოცავი ადგილია.

179 იქიდან 8 საათი ვიარეთ ხან მთებში, ხან მდინარე ყიზილ ირმაკის ნაპირ-ნაპირ და სოფელ ჰაჯი ჰამზას მივალწვიეთ.

სოფელი ჰაჯი ჰამზა: რადგანაც ჰაბიბ ყარამანის მოწაფე ჰამზავნ ჰაჯი ჰამზა ამ სოფელში დაიბადა და სახელი გაითქვა, ჰაჯი ჰამზას სოფლად იხსენიება. მისი მოსახლეობა მთაში, კეთილმოწყობილ სოფლებში ცხოვრობს. დროთა განმავლობაში ერთი ძველი ჯამე დარჩენილა. სხვა საზოგადო შენობა არაა — ყველა დანგრეულია. მდინარე ყიზილ ირმაკის გაღმა მხარე მთლიანად ბალ-ვენახით არის შემკული. ეს მდინარე დაბა ბაფრას მხარეს, იმ ადგილას, სადაც შავ ზღვას უერთდება, მაღალი კლდეებიდან ეცემა და მისი გრიალი და გრუხუნი ადამიანს შიშს მოჰგვრის. აქაფებული მდინარეა, რომელიც უსარგებლოდ მიედინება. ზამთარ-ზაფხულ ალისფერი სისხლივით⁷ მიქეფარე, გემრიელი წყალია. მე, მწირმა, ერთხელ მოვისურვე ჩემი ცხენით გავსულიყავი გაღმა ბაღებში. იმავ წამს ცხენიანად რომ წამიღო, შიშით გულგახეტვილი გაღმა ნაპირზე ტირიფის ტოტს მოვეჭიდე და ცხენიდან გადმოვვარდი. ძლივს, დიდი წვალეობით გადავირჩინე თავი. თურმე, ძალზე ძნელი გადასასვლელი ყოფილა და დიდრონ ქვებზე მიედინება. შემდეგ მსახურებმა ცხენიც მომიყვანეს.

ამ ჰაჯი ჰამზადან ავიყარენბთ, ისევ აღმოსავლეთისაკენ გავუყვით ხან მთებში, ხან ყიზილ ირმაკის ნაპირ-ნაპირ. ვიწრო ვზაზე გავიარეთ, რომელიც ცამდეაზიდული სარმაშიკლმ კადას მთის ძირას გადის. ამ გზის ერთ მხარეს ციკაბო კლდეა და მარცხენა მხარეს კი — უფსკრული. აქ მრავალჯერ ჩავცვივდით ყიზილ ირმაკში და 9 საათში ოსმანჯიქის ციხეში მოვედით.

ხელოვნებით ნაგები ოსმანჯიქის ციხის აღწერა: ზოგი მემპტიანე გვამცნობს, ოსმანი აქ დაიბადა და ეს ციხეც თავის ემპრობის დროს ააშენაო. შემდეგ ციხე თურქულ ტომებს ილდირიმ ბაბახეთ-ხანმა წა-

ართვა 795 (1392—1393) წელს. ჩორუმის სანჯაყის მიწაზე სავოევო-
დოა. ასათახჩიანი ყაზაა. გაშენებული ნაპიეები, სარდალი და ქეთხუდა-
ფერი ჰყავს. ნაკიბი და მუფთი არა ჰყავს. წარჩინებულები — ძალიან
ცოტა. ბალ-ვენახი ბევრია. ციხე ყიზილ ირმაკის აღმოსავლეთ ნაპირზეა
და დიდი ხდით შეიძლება გადასვლა. მდინარის ახლოს, ციცაბო
კლდეზე მდებარეობს; პატარა, ძლიერი, მტკიცედ ნაშენი და მიუვა-
ლია. გარეშემოწერილობა რვაასი ნაბიჯია. ||ოთხკუთხა მოყვანილობის
მალალი. მკვიდრი ციხეა და ერთი რკინის კარი აქვს. რადგანაც ფრიად
მალაღზეა, შიგ შესვლა ვერ მოხერხდა. გარეუბანი შედგება ათასამ-
დე ბალ-ვენახიანი, ძველი ყაიდის თურქული სახლისაგან. ყველა ყავ-
რჩიანი ან მიწის ბანიანი, კეთილმოწყობილი სახლია. შვიდი უბანი და
შვიდი მიჰრახია. დუქნები ცოტაა, მაგრამ ყველაფერი იშოვება. ათი
ფუნდუკი აქვს. მდინარის ნაპირას ერთი აბანოა, რომლის წყალს ჩარ-
ხით ქაჩავენ ყიზილ ირმაკიდან. ქალაქის სამი მხარე ქვიშნარია. ტა-
ლახი სრულებით არ იცის. რადგანაც მისი ჰავა ძალზე ცხელია, ტკბილი
და წვნიანი ყურძენი მოდის. რახან ქვიშრობი ადგილია, მის მიწაზე
ერთი ჯიშის ხილი მოდის, სახელად გებრე, რომელსაც ძმრით ამჟავებენ.
ფრიად სასარგებლოა. ამ ქალაქის მწილი მთელ ქვეყნიერებაზეა გან-
თქმული. ყველა სახლი ღარიბულადაა მოწყობილი. მოსახლეობა ბექ-
თაშის დერვიშები არიან, იმიტომ, რომ ამ ქალაქის დასავლეთით, ერთ
შემადლებულ ადგილზე ბექთაშიების შეიხია დამარხული.

ქვეყნიერების ჩირაღდანის, წმინდანთა შორის უმთავრესის, რჩე-
ულთა შორის რჩეულის — მისი უწმინდესობა შეიხ კოაფუნ-ბაბას წმინ-
და საფლავის აღწერა: იგი უშუალო მოწაფე იყო მისი უწმინდესობა
ჰაჯი ბექთაშ-ველისა. მალალი ალლაჰის ნებით, აქ გარდაიცვალა და
აქვე დაიმარხა. შემდეგ, მისმა უდიდებულებობამ, სულთან ბააჰეთ-ვე-
ლიმ რამაზანის თვის ოცდამეშვიდე დამეს სიზმარში ნახა ეს წმინდანი
და თავისი წმინდა ანდერძით მის წმინდა საფლავზე ააშენებინა მალა-
ლი გუმბათი, წმინდა ჯამე, გამოჩენილი დერვიშებისათვის ერთი მოე-
დანი, ერთი საკმელების დასარიგებელი და გასამასპინძლებელი სახ-
ლი, სასტუმრო გამვლელ-გამომვლელთათვის, სამზარეულო მრავალ-
რიცხოვანი ოთახებითა და საკუქნაოებით. ეს საკველმოქმედო შენო-
ბები მთლიანად ტყვიით გადააბურვინა. ფრიად კეთილმოწყობილი,
დიდებული შენობაა და ერთი ფარსანგის მანძილადან გუმბათი ლურ-
ჯი ზღვასავით დელავს. გასხივოსნებული გუმბათის ელვარე ნიშანი
ადამიანს თვალს მოსჭრის. მის სამზარეულოში დღედაღამ გამოუღვეე-
ლი საკმელია.

რადგანაც მე, მწირი, უპირველესად ყოვლისა, შემადლებულზე
მდებარე აკლდამას ვეწვიე, მის ზღურბლს მდაბლად ვემთხვიე, „მშვი-

დობა შენდა“, ვუთხარ და წმინდა აკლდამაში შევედი. მისი წმინდა სულისათვის ყურანის კითხვა დავიწყე. რადგანაც გაბრწყინებული აკლდამა მუშკისა და ამბრის სურნელებით არის სავსე, მლოცველის გონებასაც აკეთილსურნელებს. ყოველ მლოცველს დერვიშები და თურბედარები ვარდის წყალს ასხურებენ. მის წმინდა ნეშტზე ბექთაშიების კუნკული დევს. || თექიეს მკვიდრებმა და დერვიშებმა მე, დერვიშთა მეგობარ ევლიას, ერთსულოვნად დამახურეს ის კურთხეული კუნკული. ალლაჰის დიდებითა და მოხსენიებით თქვეს: „თვალისჩინის ძალა მოგეცეს და ჯანმრთელობა ნუ მოგაკლდება, კურთხეულ იყოს შენი მოგზაურობა; ამ ქვეყანას და იმ ქვეყანას პატივდებულ და კურთხეულ იყავ; მტრის სიავისაგან დაგიფაროს!“ აკლდამის მოყვარულებმა ლოცვა-კურთხევით დასძახეს მაჰმადიანური მოწოდება და თათიჰა წაიკითხეს. როგორც კი თავზე დავიხურე კუნკული, ღვთის ნებით, ორივე ყურიდან ნიავმა გამიქროლა, ორივე თვალიდან ცრემლი მდიოდა მთელი საათი. შემდეგ, საწყალი თვალები არაბული ნაშხალებივით გამინათდა. იმიტომ, რომ, როდესაც მე, საწყალი მონა, შავ ზღვაში ვინჩრობოდი და შიშველი ვცურავდი, ზამთრის ყინვაში თვალისჩინი დამაკლდა და ხედვის ძალა წამერთვა. როდესაც ის ბედნიერებამოსილი თექის კუნკული დავიხურე, თვალისჩინი მომემატა. სიხარულისაგან, ვიდრე წმინდა ხათმის განსწმენდი სურის კითხვა არ ჩავათავე, ყურანის კითხვას არ მოვეშვი. შემდეგ ბედნიერებამოსილი აკლდამა დავათვალიერე, დერვიშებს დავუმეგობრდი და [წმინდან] ბაბას ნაწყალობევი საჰმელი გეახელით. ამჟამად იმ სინათლით სავსე აკლდამაში ინახება მისი უწმინდესობა ჰაჯი ბექთაშ-ველინისაგან მიღებული დერვიშის წამოსასხამი, სალოცავი ხალიჩა, დოლი, ალამი, დაფი, ყელსაბამი ჯაჭვი, კვერთხი, თექის კუნკული და კაბა. აკლდამის კედელ-კარებზე მრავალ მოგზაურს, ღმერთზე შეყვარებულს, სხვადასხვანაირი ხელით ნაირ-ნაირი ბეითები და შაირები დაუწერია. მეც, გულგანგმირული გაკვადნიერდი და ჩემი ხელით, განსვენებულის ბედნიერებამოსილი თავის მხარეს, ნათელი სულუსის და ჯილის ხელით კაფია ბეითი დავუწერე, რომელიც ანაზღად მომივიდა თავში: 1

„ნიშუში წინამძღვართა, მიება წინასწარმეტყველის ოჯახის ანისისა
საგანძური სიწმინდის საიდუმლოებისა — მისი უწმინდესობა — კოაუნ-ბაბა“

მიზეზი იმისა, თუ რატომ უწოდეს მას კოაუნ-ბაბა: სანამ ჰაჯი ბექთაშთან ერთად ხორასანიდან რუმში მოვიდოდა, დღე-ღამის ოცდამოთხ საათში, მხოლოდ ერთხელ ამოიღო ხმა ცხვარივით⁸. ეს სიჩუმე ამ სიარულის დროს ერთხელაც არ დაურღვევიათ. ამას გარდა, კიდევ მრავალ შემთხვევას ჰქონდა ადგილი. ბექთაშიებს ხალხში სიძულვი-

ლი აქვთ დამსახურებული, მაგრამ კოჟუნ-ბაბას ღერკიშები ცხვარი-
ვითა და ბატკანივით მოკრძალებული, მშვიდი, წყნარი, განმარტობუ-
ლი, ღვთით განათებული, სუნასა და ჯამაათისათვის მლოცველი, ღვთის-
მოსავი ხალხია. ერთი სიტყვით, მართალია, ჩვენ ბევრი არ გვიმოგზაუ-
რია, მაგრამ ამბობენ, რომ ასეთი აკლდამა რუმსა და არაბეთშიც არ
არისო.

|| ბურჰან-დედეს წმინდა საფლავი: ხიდის თავშია. [აქ დასაფლავე-
ბული] დიდი ფირია, რომელმაც ასობით სასწაულთმოქმედება მოახდი-
ნა. აქ სულთან ბააზეთ-ველნს ნაქველმოქმედარი დიდი ხილია, რო-
მელიც დათვალეირების ღირსი და ქვეყნიერებაზე განთქმულია. ცხრა-
მეტი თალი აქვს. ყოველი მათგანი ცისარტყელსა და ციურ „ირმის ნახ-
ტომს“ მიაგავს. ასეთ გადარეულ მდინარეზე დახელოვნებულ ხუ-
როთმოდღვარს საიმედო ხიდი აუშენებია; ანატოლიის ქვეყანაში მისი
მსგავსი არ მოიპოვება.

ამ ქალაქში ერთი ღღე დავრჩით. მეორე ღღეს გამგზავრების დო-
ლი დავუკარით, ხიდზე დასავლეთით გადავედით, მთებსა და ბაღებში
ვიარეთ. მთების საშიშ და სახიფათო გზებზე ვიარეთ და კლდოვანი.
ვიწრობი გავიარეთ, რომელსაც ღირექლნ ბელი ეწოდება. აქაურობა
ისეთი საშიში ადგილია, კაცი კლდეებზე რომ გავიდეს და ერთი ქვა
დააგოროს, ათას ადამიანს დაღუპავს. ერთი დაწყველილი ვიწრობია,
რომელზეც ჩიტიც ვერ გადაფრინდება. რუმში, არაბეთსა და ირანში
ღირექლნ ბელის სახელითაა საქვეყნოდ ცნობილი. მიზეზი ღირექლნ
ბელის დარქმევისა ისაა, რომ მისი კლდეები ჰაერშია გადმოკიდებული,
როგორც სვეტებზეუდგმელი მთა. რამდენ ქველმოქმედ ადამიანს
უთქვამს: „არ ჩამოინგრეს, საყოველთაო გზა არ გადაიკეტოსო“ და
კლდეების ქვემოდან ფიქვისა და ღვიის დიდი ბოძები შეუდგამს. ამი-
ტომ უწოდებენ ღირექლი ბელს⁹.

ჩვენი ბატონი ფაშა სწორედ ამ ადგილას ჩამოხდა ცხენიდან და
ბისმილას წარმოთქმით პირადად აიღო რამდენიმე ქვა მუსლიმთა გზი-
დან. იმავე წამს, დიდ არს ღმერთი, ოთხი ათასი მოხუცი და ახალგაზრ-
და ჩამოხდა ცხენებიდან და ხალხის სავალზე დაყრილი ქვები ქვემოთ,
ხევში გადაყარეს. ამავე დროს სამხედრო მუსიკით მოუწოდეს სამუ-
შაოდ და „ალაჰ, ალაჰის!“ ძახილით ერთ საათში გზა ისე გაწმინდეს,
რომ ერევნისა და ჰამადანის გზას დაემსგავსა. აქედანაც ვიარეთ და
9 საათში სოფელ ჰაჯიქოჯში მივედით. ღირექლნს ვიწროებიდან მო-
ყოლებული უკვე ამასიას საზღვრებია. ამ გავერანებულ სოფელს ერთი
დანგრეული ფუნდუკი აქვს. მაგრამ ისეთი ადგილია, რომ საუცხოოდ
გაშენება შეიძლება. აქედან სამხრეთისაკენ ვიარეთ მერზიფონის ველ-
ზე და 6 საათში სოფელ ქერქუჯავს მივალწვიეთ. ესეც ამასიის მიწაზეა.

ასორმოცდაათანჩიანი ყაზაა. სამოცი სოფელი მთლიანად ალაჰის მოციქულის ვაკუფია. მუსლიმური სოფელია ერთი ჯამეთი და ერთი ფუნდუკით. მაგრამ ამასაც||თანდათანობით გავერანებისაკენ აქვს პირი. თუმცა ისეთი ადგილია, რომ შეიძლება მისი კეთილმოწყობა, რადგანაც სადგურია. აქედან 8 საათში სახელგანთქმულ ქალაქ ამასიას მივალწიეთ.

LI

აღწერა ძლიერების მთისა, მადნაშუთა ზვინდა მწვერვალისა, აგალათაგან შემორჩენილი დიდების ქალაქისა — ამასიის ციხისა

ამბობენ, ციხე აშენებულია ამაღეკი ხალხის მიერ, რომელიც ძველ დროში იყო¹. მრავალ ხელმწიფეს გადაარჩენილი რუმის ციხეა. ზოგიერთი მათიანე ამბობს, რომ იგი ააშენა ფარაჰად მთის მნგრეველმა. შემდეგ, 476 (1083) წელს იგი ბერძნებს წაართვა დანიშნენდიანთა სულთანმა მელეჟ-ყაზიმ. თუმცა მრავალჯერ შემოარტყეს ალყა ირანის აზერბაიჯანის ფადიშაჰებმა, დაპყრობა ვერ შეძლეს. ერთხანს დანიშნენდიანთაგან სელჩუკების ხელში გადავიდა; მათგან კი, თემურის დროს, ოსმალთა ხელში მოხვდა. მისი დაპყრობის შემდეგ ილდირიმ ბააზუთ-ხანმა იფიქრა, თემურმა არაფერი აუტეხოსო და თავისი უფლისწული ისა ჩელები მის განმგებლად დანიშნა. სახელმწიფოს დედაქალაქად და სასულთნოს ტახტად იქცა და ხუტბა აღავლინა. აქ მოიჭრა ახჩა, რომელზეც ამოტიფრული იყო: „დიდება მის გამარჯვებას. მოიჭრა ამასიაში“. ეს იმიტომ, რომ მის მთებში და ქალაქშიც ვერცხლის საბადოებია. ფადიშაჰებისათვის განკუთვნილი სასახლე, სამოთხისებური ბაღი გაშენდა და ოსმალთა სატახტო ქალაქად იქცა. [სულთან მეჰმედ მეორე] ფათიჰის დროს ჩაიწერა, რომ სივასის ვილაიეთის მიწაზე ამასია მისი ბეგის სადგომიაო. რადგანაც თავის სანახებთანად დიდი ქალაქია, მრავალჯერ იყო ნაწყალობევი არფალიქის წესით სამთულიანი ვეზირებისათვის. ფადიშაჰური კანონის მიხედვით მისი ფაშის სახასო 20 000 [ახჩა] არის. სანჯაყში 19 ზემეთი და 42 თიმარია. ალაიბეგი და ჩერი-ბაში ჰყავს. სალაშქროდ შეიარაღებული, სრულყოფილი მეომრების მფლობელები არიან. სამასახჩიანი ყაზაა. მისი ნაჰიები ფრიად გაშენებულია. ინებაზარის, აკდალის, კეფალეს ნაჰიეებია. სანჯაყში ცხრა ყაზა შედის: ქოტრუ სემერე, ზეფთუნი, გუმუში, ბულაკი, 184 ||მერზიფონი, ქერქუვაზი, ლადიქი, ვერაჰ და ზენუნ აბადი — იგივე ელვან ჩელების საფლავი. ამასიის ყაზადან წლიურად შვიდი ათასი ყურუში შემოდის. მის ფაშას, სამართლის მიხედვით, სამოცდაათი ათასი ყურუში შემოსავალი აქვს. მისი ფაშის სახასო ექვსი სასუბაშოა:

ბაჭფაზარი, ვერაჲ, ინეფაზარნი, აკლანი, სულუ ოვა. სახასოებს ჰყავს. სუბაში, მუფთნი, ნაკიბ ულ-ეშრაფი, იანიჩართა სარდალი, კეთილმო-ბილი სიფაჰიების ქეთხუდა, წარჩინებულები და დიდებულები, ულემები და ლეთისმოსავები. მდიდარი სოვდაგრები ჰყავს. ძირძველი ოჯახებიდან არიან ხუთასახიანი [ჯამაჯირის მქონე]; მრავალი მოლა, ბეგი; ბეგის შვილები და ფაშისშვილები.

LI

აზასინის ციხის მოპვანილობის კება-დიღება

თავი ცისათვის მიუბჯენია. ძალზე მალა აზიდული კედელ-ბურჯები, საიდანაც მთელი ქვეყნიერების ხელი იშლება, ლურჯ ღრუბლებში უჩინარდებიან; მხოლოდ შიდა ციხის ჯამეს მინარეთები და სახლების სახურავები ჩანს და ისიც მზიან ამინდში, შუადღისას. მისი გარეშემოწერილობა ცხრა ათას სამოცი ნაბიჯია. ზუთკუთხა მოყვანილობისა და კუთხე-კუთხედ გადაბმული, სხვადასხვა ხერხით აშენებული ქვის ციხეა. ფარჰადის ნახელავი, მტკიცე ნაგებობაა: ორმოცდაერთი კოშკი და რვაასი ქონგური აქვს. შიგ მდებარე სახლები ჩემთვის ცნობილი არაა. მაგრამ კარგია ძველი ნახელავი სასახლეები, ჯაბახანა, ხორბლის ამბარი, წყლის სათავსები. ქვემოთ გამავალ მდინარესთან ჩასასვლელი წყლის გზები და 307 აუზი აქვს. მაგრამ სავაჭრო რიგი და ბაზარი არა აქვს. აღმოსავლეთისაკენ გამავალი ოთხი რკინის კარია. შიდა ციხეში [სულთან] ილდირიმ-ხანის ერთი ჯამეა. საოცარი, ჯოჯოხეთის ქვესკნელის ქსავით დიღევი აქვს. ციხეში სამოცდაათამდე დიდი და პატარა ზარბაზანია. რადგანაც [აქაურობა] შიდა ქვეყანაა, დიდი ბაღემეზ ზარბაზნები არ აქვს. ციხის ძირი მთლიანად გამოქვაბულებით არის დაღარული და სამავალითო რამაა. ჯელალის, ყარა მაზიჯის, ყარა საიდის დროს ვილაიეთის წარჩინებულები და დიდებულები მთელ თავის ძვირფასს წინეთებსა და ბარგს ამ გამოქვაბულებში ინახავდნენ და თავისი ოჯახებითა და ჯალაბობით აქ აფარებდნენ თავს. მიუხედავად იმისა, რომ დასაბრმავებელმა თემურმა შვიდი თვის განმავლობაში ალყა შემოარტყმევინა და მის დაპყრობას ცდილობდა, წარმატებას ვერ მიაღწია და იმედგაცრუებული გაბრუნდა. იმ მოსაზრებით, რომ რაც არ უნდა შიდა ქვეყანა იყოს, აჯანყებულებმა ფეხი არ მოიკიდონო, საყარაულო კარში გამზადებული დგანან თავით ფეხებამდე შეიარაღებული მეციხოვნეები და მეციხოვნეთა ალა.

ქვედა ციხე დგას ქალაქის შუაზე გამავალ მდინარე თოზანლს ნაპირას. ერთი წყება კედელი აქვს: დაბალი, ქვით აშენებული ციხეა. მისი გარეშემოწერილობა არ ვიცი. სამი კარი აქვს: სამხრეთისაკენ გამავალ დაბალ ხიდზე გაკეთებული „ბნელი“ კარი; მაიდანოსის კარი, რომელიც [სულთან] ბააზზეთ-ხანის ხიდის გასასვლელია; დასავლეთისაკენ — მოედნის კარი, რომელიც დიდი ხის ხიდის პირდაპირაა და ამ ხიდით შეიძლება გადასვლა ქალაქის ცისფერ მედრესეში. აღმოსავლეთ მხარეს არის სარგინის ხიდის კარი. ამ ხიდითაც შეიძლება გადასვლა ქალაქში მდებარე ყარიბების ჯამესაკენ. ამ ციხის მიდამოებში კეთილმოწყობილი სასახლეები და ექვსასი სახლია. მცირე ბაზრები აქვს. ჯამეც აქვს.

ციხის ძირას მიმდინარე წყალი — თუზანლ მოდის თუზანლს მთიდან, რომელიც ამ სანჯაყში, თოკათს ზემოთაა. იგი თოკათის ციხეს წინ ჩაუვლის, ძველი ინფეზარისა და კარ გოლუს შემდეგ თურპალის ციხის დაბას გაუვლის, გაცდება ჩენგელლს ვიწროებს, სარიკუსუნს, დადვიფერის ხიდს, ჩელანის ხიდს. შემდეგ ფარჰადის ვიწროებს გაივლის და ამასიაში შემოდის. ეს მდინარე ლაღიქის ტბის შესართავად გივლას — კავრესთან ჭანჭრობ ველზე მიედინება და ამასიის ახლოს უერთდება. რადგანაც ეს დიდი მდინარე ამასიაში შემოდის, ხალხში ასეთი უხამსი გამოთქმაა: „თოკათი...ს, ამასია სვამსო“. მას შემდეგ, რაც ამასიას გაცდება, მდინარეს ჩარშანბას წყალს უწოდებენ. კიდევ მრავალ ქალაქსა და სოფელს გაივლის; ნათესებს, ბალ-ბოსტნებს მორწყავს და შავი ზღვის ნაპირას მდებარე სამსუნის ციხის აღმოსავლეთით შავ ზღვაში ჩადის. მას დაბა ჩარშანბასთან მრავალი წყარო ერთვის. მდინარე ქერქუქსაც (ქელქითი), რომელიც ნიქსარის ციხის ძირას გადის, ეს უზარმაზარი მდინარე ბოლანჯქესენში იერთებს და შემდეგ სამსუნის ძირას შავ ზღვას უერთდება. ამ მდინარეზე სულთან ბააზზეთ [მეორე]-ველს დიდი ხდია უდიდესი ხელოვნებით აშენებული. ქალაქი ამასია მდინარის ორივე მხარეს არის კიბე-კიბედ შეფენილი მთებსა და ფერდობებზე. ძალიან დიდი ქალაქია. მდინარე ქალაქში სამხრეთიდან შემოდის, მრავალ ათას ბალ-ვენახს რწყავს. მრავალ წყლის ჩარხს აბრუნებს და პირდაპირ ჩრდილოეთისაკენ მიემართება. საერთოდ, ოსმალთა სახელმწიფოში განთქმულია ქალაქ ჰემას, ადანას და ამასიის წყალსაქაჩი ჩარხები.

ამგვარად, ამ მდინარის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილებად დაყოფილ ქალაქ ამასიაში 48 მუსლიმური და ხუთიც ქრისტიანთა უბანია. ხუთი ათასამდე დიდი და პატარა კეთილმოწყობილი სახლი და სასახლეა. მათ შორის ფადიშაჰებისათვის განკუთვნილი, ანუ სასულთნო სასახლე ორია. მდინარის პირას სამოთხის ბაღის მსგავსი ვარდ-

ბიანი და სუმბულიანი, მრავალი მეფური დარბაზით გაწყობილი, ნაირ-ნაირი ჯიშის ხეხილით სავსე სამაგალითო სასახლეა. ერთი საგანგებო ბალის ოსტატი, ორმოცდაათამდე ყვითელჩაჩიანი მთოხნელი მებაღე ჰყავს. ფაშის სასახლე მეჰმედ-ფაშას ჯამეს გვერდითაა. შიდა ციხეში ყველაზე განთქმულია სულთან ბააზეთის სასახლე, შამსი-ფაშას ძე აჰმედ-ფაშას სასახლე, ხოჯა აჰმედ-ფაშას სასახლე. გელდიქ კანლი ალი-ფაშას სასახლე. ყველა სასახლე კრამიტის სახურავიანია. ამათ გარდა, კიდევ ბევრი სასახლეა, მაგრამ გვეპატიება რომ ვერ აღვწერეთ, რადგანაც უმნიშვნელო საგნების აღწერა და კითხვა სხვა არაფერს იწვევს, გარდა მოწყენილობისა.

ამასიის ჯამეების შესახებ: სულ ორას ორმოცი მიჰრავია. პირველად — სულთან ბააზეთ [მეორე]-ველის ჯამე. ეს ხანი უფლისწულობის დროს პირველად ტრაპიზონში იყო. განმკებლად და მეორედ — ჭალაქ ამასიაში. აქედან სტამბოლში წავიდა და როდესაც მამამისი [სულთან] მეჰმედ-ხან ფათიჰი სკუტარის ახლოს მალთეფეში მოკვდა, დამოუკიდებელი ფადიშაჰი გახდა. „ამასიაში ვბრძანებლობდიო“ თქვა, ამასიის მოსახლეობას მთელი ურფის გადასახადი აპატია და ეს ჯამე ააშენა. ფრიად მშვენიერი ჯამეა. სიგრძე-სიგანით ას-ასი ნაბიჯია. მიჰრავი, მიმბარი და მუეძინის გადმოსადგომი დიდის ხელოვნებითაა ნაკეთები. ერთი ლურჯი გუმბათია, მაგრამ მაინცდამაინც დიდი არაა. კედელ-კარის მხარეს, სხვა სულთნების ჯამეების მსგავსად, კანდელებით გასაჩირადნებელი სოფა აქვს. სარკმელებში გამანათებელი შუშები. მისი თარიღია: „სასიხარულო შენობა. 893 (1488) წელი“. ორი მინარეთი აქვს და ერთი შიგნითა ჰარემი. ჰარემის გარშემო მოწყობილია მრავალი სოფა და ნაირ-ნაირი სვეტებიანი გუმბათები. შუაში ხელოვნებით ნაკეთები განბანვის აუზი აქვს. გარეთა ჰარემი დიდი სვეტებითაა შემკული. მეტად დიდი ვაკუფები აქვს. ციხის მხარეს სირიელების უბანში, მათ საცხოვრებლებთან ახლოს ქუჩუქ-ალას ჯამეა. გაღმა, მდინარე ჩიქირიქის ზემოთ სამოთხის ბალის მსგავსი ბააზეთ-ფაშას ჯამეა. ტყვიით დახურული, გუმბათიანი, ერთმინარეთიანი და თავიდან ბოლომდე ხამი მარმარილოთია მოგებული.

მეჰმედ-ფაშას ჯამე: წყლის პირას ძევს. ქვითნაშენი, ტყვიით დახურული გუმბათიანია და ერთი მინარეთი აქვს. პიღირ ილიასის ჯამე ჰალჰანეს უბანშია. დიდი ნაგებობაა და ტყვიის სახურავიანი გუმბათი აქვს. სასამართლოს [უბნის] ჯამე ყავრით არის დახურული. ამ ჯამეს სენაკებში ბევრი ნეშტი მთლიანად [შენახული] ტანით წევს კუბოებში. მინარეთი ხისაა. ფეთჰიეს ჯამე ეკლესიიდან გადაკეთებული და უმინარეთოა. **დორგოჩ-ფაშას ჯამე:** — მისი ამშენებელია ჩელები სულთან მეჰმედ-ხანის ვეზირი. ცისფერი მედრესეს ჯამე ტყვიით არის დახუ-

რული და უმინარეთოა. ამათ გარდა, სხვა სამლოცველოებიც მეჩეთე-ბად ითვლებიან.

ამასიის მეჩეთების აღწერა: სარაჯების მეჩეთი, ბუჯუქ-ალას მეჩეთი, კილიჯი მეჩეთი, კადიქოფრუსუს მეჩეთი, დირესუბნის მეჩეთი, ზემოთა ბაზრის მეჩეთი, საფარ-ალას მეჩეთი. ბედესთანის მეჩეთი, ჩოფ-ლიჯა მეჩეთი, მუსტაფა-ბეის მეჩეთი, კანლი ალი-ალას მეჩეთი, ქვემო ბაზრის მეჩეთი, ყარიბების მეჩეთი, ჩუკურლარის მეჩეთი, ხოჯა-ზადეს მეჩეთი, ათ მეიდანის მეჩეთი, კანლი-ბაზარის მეჩეთი, მაკაჯიქის მეჩეთი, ზემო მოედნის მეჩეთი, ქვემო მოედნის მეჩეთი. ამგვარად, ესენი ტყვიის სახურავიანი, სულთნების ჯამეების მსგავსი მეჩეთებია, რომლებსაც ჩვენ ვიცნობთ და გვინახავს.

ამასიის მედრესეების აღწერა: ათი წმინდა მედრესე. ე. ი. მეცნიერებათა||სასწავლებელი აქვს. მაგრამ მათ შორის ყველაზე დიდებული, შემკული და კეთილმოწყობილი სულთან ბააზეთ [მეორე]-ველის მედრესეა. სხვები: — მეჰმედ-ფაშას მედრესე, ყადის მედრესე, ცისფერი მედრესე, ბუჯუქ-ალას მედრესე — ტყვიის [სახურავიანი] შენობები და თუთის ხეებიანი მედრესეებია. ყველა ესენიც სასწავლებლებია. არის ქუჩუქ-ალას მედრესე; ბააზეთ-ფაშას მედრესე და სხვები. ცხრა ყურანის საკითხავი სახლია. მხოლოდ ბააზეთ-ხანის ყურანის საკითხავ სახლში სამასზე მეტია ყურანის ზეპირად მცოდნე. მათ შორის არიან ისეთებიც, რომლებიც დაახლოებული არიან ღმერთთან და სამოთხე აღთქმული აქვთ.

ერთი შემკული, დიდებული ჰადისების სახლი აქვს. ყრმათათვის ორასამდე სასწავლებელია. ამათ გარდა იმ უბნის მეჩეთებსაც, რომლებიც მე აქ აღწერე, ყველას აქვს თათო სასწავლებელი ყმაწვილებისათვის.

სახელოვან დერვიშთა სავანეების აღწერა: ორმოცამდე სავანეა მწირებისათვის. მათ შორის ყველაზე დიდებულია მევლანა ჯელალ ედინ რუმის სავანე, რომელიც მეველევიელთა დერვიშების როკვით შესასრულებელი ლოცვის სახლაა. ხიდირ ელიასის სავანე, ცისფერი მედრესეს სავანე, ფირების სავანე, შამლარ სავანე, გოლაბი-ზადეს სავანე, მუფთი-ზადე აჰმედ-ეფენდის სავანე, კადრის სავანე კანლი-ბაზარში, კეთროვანთა [უბნის] სავანე და სხვა.

საქველმოქმედო შენობების აღწერა: ათი საქმელების დამრიგებელი სახლია. მათ შორის ყველაზე დიდებულია სულთან ბააზეთ [მეორე]-ველის საქველმოქმედო სასადილო, სადაც ყოველდღიურად უკლებლივაა უხვი წყალობა ყველა ღარიბისათვის. მეველევიელთა სახლის საქველმოქმედო დაწესებულებაში თავისი დერვიშების გარდა სხვა მწირებსაც უხვად ამწყალობებენ. აქ არის ფირ ელიას-დედეს, მეჰმედ-

ფაშას, ჟურგოჩ-ფაშას და გოქ-ხათუნის, ჩობლის საქველმოქმედო შენობები.

ქარვასლების აღწერა: სულთან ბააზეთ-ველინს ქარვასლა — თავ-ხანე ხალასი ტყვიით არის გადახურული. ბაიაზეთ-ფაშას ქარვასლა — თაბ-ხანე ტყვიისსახურავიანია. ბაირამ-ფაშას თაბ-ხანე ქარვასლა — მისი ამშენებელია [სულთან] მურად მეოთხის ერთ-ერთი ვეზირი და ტყვიისსახურავიანია. ჩოფლიჯას თაბ-ხანე ქარვასლა კრამიტითაა და-ხურული. ცისფერი მედრესეს თაბ-ხანე ქარვასლა ჟურგოჩ-ფაშასია. „დოღრუ თოურ“-ის ქარვასლა. ყველგან უხვადაა წყალბა.

დიდვაჭართა ფუნდუკების აღწერა: ციხის მსგავსი, ცისფერი ტყვიით დახურული, რკინის კარიანებია. სარი მეჰმედ-აღას ფუნდუკი ტყვიისსახურავიანია; არის სულთან ბააზეთის ფუნდუკი, „ჟურგოჩ-ფაშას, ბააზეთ-ფაშას, ხოჯა მეჰმედის ფუნდუკები. ყაფანის ფუნდუკ-ში სასწორია. რიდვან-აღას ფუნდუკისა და მეჰმედ-ფაშას ფუნდუკის სიხლოვეს მდებარე დიდი თიმარ-ხანე ძველი აშენებულია

189

მარტოხელათა ფუნდუკის აღწერა: უტოლშვილოთა და უცხოელ-თათვის ოთახებია. ამათ თავიანთი მეკარეები და ოთახების ზედამხედ-ველები ჰყავთ. ყოველამ, ვანშობის შემდეგ, დოღს დაუკარავენ და კარი იკეტება. დაგვიანებულები ველარ შევლენ. შესული კი, რაც არ უნდა გაუჭირდეს, ძალიანაც რომ სტკიოდეს გული, გარეთ ვერ გა-მოვა. როგორც კი ინათებს, კარი იღება, იქ მყოფნი სამუშაოზე ან დუქანში მიდიან და თავის საქმეს მიხედავენ. დაცული ადგილებია.

აბანოების აღწერა: საზღი-ოღლუს აბანო. კუმაჩოქის აბანო, რომელიც ბააზეთ-ფაშას [მეჩეთის] ახლოსაა; მეჰმედ-ფაშას ჯამეს გვერ-დით — მუსტაფა-ფაშას აბანო; ჰუნქარსარაის ახლოს — სასახლის აბა-ნო; ალჩაქ ხიდის თავში, წყლის პირას — ალაჯა (ქრელი) აბანო; ჰაჯი-ზადეს ახლოს — ჩარდანხიანი აბანო; ფეთჰიეს ჯამეს ახლოს — ყადის აბანო; სულთან ბააზეთის აბანო; ჟურგოჩ-ფაშას აბანო; კანლიბაზა-რის აბანო. გაღმა ციხეში ოთხი აბანოა; ორი მათგანი უბრალო აბა-ნოებია, დანარჩენი კი ორგანყოფილებიანი. მოედნის უბანშიც ორი აბანოა, რომელთაგან ერთი ორგანყოფილებიანია!

სავაჭრო რიგი და ბაზარი: ასსამოცამდე ნაირ-ნაირი სახელოსნოა და ათას სამოცი დუქანი. მისი სავაჭრო რიგების უმეტესობა ბრუსას ბაზარივით მტკიცე ქვის შენობებია. ციხის მსგავსი, გუმბათებით შემ-კული, ოთხი რკინის კარიანი დახურული ბაზარი ბააზეთ-ხანის ჯამეს მხარესაა.

უბნები: ორმოცდარვაა. ციხის მხარეს არის შამლარის უბანი; გაღმა ქალაქის მხარეს — ბააზეთ-ფაშას უბანი; მეჰმედ-ფაშას უბა-ნი; სასახლისა და სივაჯე უბნის მოსახლეობა სომეხებია; სუფიების

უბანი; ჩოფლიჯა უბანი; ციხის ძირას — სარგისას უბანი; ხევისა და ყადის ხიდის უბანი; თემენას უბანი; კილიჯის უბანი; ააკაჯიქის უბანი; კანლი-ფაზარის უბანი და სხვ.

190 წარჩინებულების, დიდკაცებისა და დიდებულების ქება: ჩვენი აქაური კეთილისმყოფელია ჰაჯი-ფაშა ზადე. ბექირბეი, ქეთხუდა კულ-ოლლუ მეჰმედ-ალა, ღაზანფერ-ალა ფერუჯ-ალა, ბაკი-ფაშა ზადე რიდვან-ალა, ჩერქეს ალი-ალა, ქაფირ მურად-ალა, ჰელევაჯიქი მეჰმედ-ალა, მისი ძმა დელი აუსუფ-ალა, ყადი ზადე მეჰმედ-ალა, გურჯი ალი-ბეი. ყველანი ფაშობის ღირსი აღები არიან.

ქალაქის მცხოვრებლების გარეგნობისა და საქმიანობის აღწერა: რადგანაც მთელი მოსახლეობა ჭამა-სმისა და გართობის მოყვარულია, სახე მუდამ წითლად უდაჯღაჟებთ. მისი მცხოვრებლების ერთი ნაწილია ფაშა და ბეგი, ზაიმები, თიმარის მფლობელები და სამსახურის ხალხი. ერთი ნაწილიც — უღემები და ყადები, შეინები, — რომლებიც უღუფას იღებენ, იმამები და ხათიბები, ყურანის მკითხველები, ვაჰრები და მათი ნოქრები, ხელოსნები და ხელობის ხალხი.

ქალაქის მცხოვრებლების ენისა და ტანსაცმელის აღწერა: ძალიან ბევრია განათლებული და გონებამახვილი. მჭევრმეტყველურად და ენაშინანად საუბრობენ. სხვა მცხოვრებლები თავის განსაკუთრებულ კილოკავზე ლაპარაკობენ. თუმცა სიასამურმოვლებული შალის ფარაჯიანი წარჩინებულებიც არიან, საშუალო შეძლებისანი ტილოს ქსოვილს იცვამენ.

მათი ქალების სინორჩე, სილამაზე და სანდომიანობა მშვენიერი და ზომიერია. მათი სიტყვები გამოზომილია, კბილები — დამალული მარგალიტები. ფრიად კდემამოსილნი, ზრდილნი არიან და ჩადრებში გახვეულნი დაიარებია.

საქმელ-სასმელის შესახებ: კალილეს ნაჰიედან მოდის ხორბალი „აქლემის კბილი“. ისეთი თეთრი და წმინდა ლავაში, [მრგვალი პური] ქირდე ჩაკილი გამოდის, რომ ადამიანის სახის ფერს სარკესავით გაჩვენებს. ორმოცი ჯიშის მსხალა, ლალისფერი ბალი, შვიდი ჯიშის წვნიანი ყურძენი, თუთა და შვიდი ჯიშის კომში მოდის. აქაური კომშის მწნილის მსგავსი დედამიწის ზურგზე არაა — ფადიშაჰს ძღვნად მისდის. სასმელებიდან მუშკ-ამბრიანი ბაქმაზის შარბათი და კომშის მწნილის შარბათი კეთდება ისეთი, პაპანაქება სიცხეში და აბანოს ბუღში მარგებელია. ქეჩაში გაწურული დილიორანის ყურძენის სასმელი „შირა“ მუქი ლალისფერი და ძალის მომცემია. თუთის ბადაგი და მდოგვიით შენელებული სასმელი, შარბათი „ჰოლდუკლუ“. საჩუქრების სახით მიდის ირანშიც კი. თეთრი, გემრიელი შარბათებია.

ხელოსნობა: ხელოსნების ყოველ ამქარში ბევრია დახელოვნებული, მაგრამ ყველაზე მეტად მკერავეები, ე. ი. თერძები და ბამბის მპენტავეები არიან ცნობილი. ბამბის მპენტავეები თავის მშვილდს ხელში რომ აიღებენ, გამართავენ და ოცდაოთხნაირი წესით დაჰკრავენ, ადამიანი განცვიფრდება.

მათი დალაქები და მეპალვეები ფრიად განთქმულნი და დახელოვნებულნი არიან.

|| წარსულის საარაკო ძეგლები: თურმე, ამაღეკი ხალხის დროს მდინარე თუზანლი ამ ქალაქის შუაგულში არ გადიოდა. ვინმე ფარპადი შირინად წოდებულ ქალიშვილს სატრფოდ გახდომია და მისი სიყვარულით ეს მდინარე ქალაქში გადმოუგდია. ამიტომ უწოდებენ მის მთებს ფარპადის მთას. ფარპადის წერაქვების კვალი ცხადად ჩანს ქალაქის დასავლეთით მდებარე კლდეებზე. ქალაქის ყველა წყარო იმ კლდეებიდან მოდის და იქ სიძველის ბევრი ძეგლია.

წყლისა და ჰაერის სიმშვენიერე: რადგანაც ქალაქი მეხუთე სართულში მდებარეობს, მდინარის პირას, ხევებიან და გორაკებიან ადგილებში, მისი ჰაერი იმდენად ზომიერია, რომ ორთავ მხარეს მდებარე მთები მთლიანად ბალ-ვენახია მოსავლანი მიწებია. სახლების სარკმლები დასავლეთისა და ჩრდილოეთისაკენაა მიქცეული. ზამთარი სასტიკი იცის. რაც შეეხება წყლებს, ისინი [ქალაქის] უკან მდებარე ფარპადის მთიდან მოედინებიან. უკვდავების წყალია. ყველაზე ადრინდელია სოუკ ფინარი. ეს წყალი სახლიდან სახლში ნაწილდება და ასე უვლის ქალაქს.

გასართობი და სასეირნო ადგილები: სამოცდაათამდე სასეირნო ადგილი აქვს. მათ შორის ყველაზე განთქმულია კანლი ფინარი, სადაც ერთ ჯადოქარ დედაბერს, საზიზღარ წყეულს ფარპადისათვის უთქვამს: „შირინი მოკვდა, რაღას ჩალიჩობო?“ და შირინის სულის მოსასენებლად ნაკურთხი ლუქმა მიუცია. ფარპადსაც მაშინვე ჰაერში აუსვრია წერაქვი, თავი შეუშვერია, წერაქვით მიყენებული ჭრილობით მომკვდარა და ასე ვერ შეერთებია შირინს. ამიტომ უწოდებენ ამ ადგილს კანლი ფინარს².

LIII

სულთნებისა და ღიდაცების სალოცავი ადგილების აღწერა

ოსმალთა საგვარეულოს უფლისწულების სალოცავი ადგილი: მუსლიმური სალოცავი ადგილის მხარეს, კიბარისებს შორის არიან დამარხული, მაგრამ მათი წმინდა სახელები ჩემთვის ცნობილი არაა.

საიდუმლოების მზე, შეიხი ზაქარია ჰელვეთი: წმინდა ფირ ელი-
ასის მთავარი მოადგილეა. დასაფლავებულია ამასიაში, წმინდა ფირ
ელიასის აკლდამის სიახლოვეს, სარაჯების არემარეზე. დიდთა და მდა-
ბითთა სალოცავი ადგილია.

192 სულთანის სარწმუნოებისა, სიმურღისებურად წინასწარმეტყველი
სინამდვილისა, წმინდა შეიხი აბდ ურ-რაჰმან ჰუსამ ედ-დინი: || ფრიად
განთქმულია „გუმუშლუ-ზადეს“ სახელით. წმინდა ფირი ელიასის ქა-
ლის შვილია. დერვიშთა აღკურვილობა ჩააცვა შეიხმა ზაქარია ჰელ-
ვეთი. განსვენებული შეიხის შემდეგ ის გახდა სალოცავ ხალიჩაზე
მჯდომი მოძღვარი. ძალიან ბევრი გადმოცემაა მისი სასწაულების შესა-
ხებ. ასეთი რამეც კი: სულთან მურად მეორის სამი უფლისწული ამ
წმინდანის პატიოსან ხელზე სამთხვეველად მოსულა. მაშინ, როდესაც
პირველი ორი უფლისწული მის მადლიან ხელებს ეამბორებოდა, უფ-
ლისწული მეჰმედი ფეხებში ჩაეარდნია და ფეხზე კოცნით ძლიერ შე-
ვედრებია. შეიხსაც კისრიდან მოუხსნია ყელსაბამი, მეჰმედისათვის
შეუბამს კისერზე და უბრძანებია: „კონსტანტინეპოლში მუსლიმთა
საქმეებს კარგად ემსახურეო“. ღვთის განგებით, ოცი წლის შემდეგ
მეჰმედ-ხანი კონსტანტინეპოლის დამპყრობი გახდა. ამ წმინდან [შეიხს]
ღმერთის სიყვარულის გამომხატველი და სუფიური, ურიცხვი მკერ-
მეტყველური ლექსი აქვს. მისი მეტსახელია ჰუსამი. მისი სინათლით
სავსე აკლდამა მდებარეობს ამასიაში, ფირ ელიასის აკლდამის ახლოს,
იაკუბ-ფაშას სავანეში — წმინდა ჰყოს [ალაჰმა] მისი საიდუმლო.

მოლა კასიმ ხათიბ ბენ იაკუბი: მისი დაბადების ადგილი ამასიაა.
ზედმიწევნით, ზღვა ცოდნის აღამიანი იყო. ამასიაშივეა დასაფლავე-
ბული.

მოლა ალა ედ-დინ ელიქანი: ამასიელია და ამასიაშია დასაფლავე-
ბული. მისი სიკვდილის თარიღია: „გაემგზავრა ნეტარი“ 1018 (1609—
1610) წელი.

მოლა აბდ ალ-ჯაბარ აჯემი: ბალხელია. უფლისწულების აკლდამის
სიახლოვესაა დაკრძალული. შესანიშნავი მცოდნე იყო.

მოლა აბდ ურ-რაჰმან ბენ ალი მუვეიდი: ამასიელია. ამასიაშია
დაკრძალული; მისი გარდაცვალების თარიღია: „უთხარ მას, ვინც მოი-
ნახულებს, თარიღი მისი გამგზავრებისა [და] ადგილსამყოფელი შემ-
წესი, ნეტარისა და ღვთისნიერისა“.

პოეტთაგან გამოჩენილი მუნირი ეფენდი: ამასიელია. ამასიაშია
დაკრძალული. მშვენიერი ლექსები აქვს არაბული, სპარსული და თურ-
ქული. ლექსების უმეტესობა კაფიად აქვს გამოთქმული. ამასიას მბრძო-
ნებლის, სულთან აჰმედ-ხანის ვეზირთაგანია.

ნიჭიერი პოეტი, მიპრი მაპ ხათუნი: წმინდა ფირი ელიასის შთამომავალი, უმანკო ხათუნი ყოფილა. სამოცდაათი ტომი მნიშვნელოვანი წიგნი ახსოვდა ზეპირად. ყველა უღემა ცოდნასა და მეცნიერულ პეჭრობაში დაუმარცხებია. რადგანაც მისი სახელი „მიპრი მაპ“ არის, სამწერლობო მეტსახელად დაირქვა მიპრი. მას აქვს საუცხოოდ, ენაწყლიანად შესრულებული, ანბანზე შეწყობილი ბრწყინვალე დივანი, რომელშიც მშვენივრად და სიტყვაკაზმულად არის წარმოდგენილი სარწმუნოებრივი წესებისა და ვალდებულებების საკითხები. გალექსილი რისაღეებიც აქვს. ჯერ არნახულა თვისებებით აღჭურვილი, რჩეული და გამოჩინებული, ჯერ კიდევ გაუფურჩქნავი პოეტი იყო, როდესაც სამოთხის ბაღისაკენ გაემგზავრა. თავისი წმინდა პაპის — ფირ ელიასის აკლდამაში განისვენებს.

193

წმინდანთა შორის უწმინდესი, რჩეულთა შორის რჩეული შეიხი ფირ ელიასი: ამასიელია. სულთან ილდირიმ ბაჯაზეთ-ხანის შეიხთაგანია. თემურ [ლენგს] ესაუბრა და თვით შირვანამდე გაჰყვა. შემდეგ ისევ ამასიაში დაბრუნდა და რომ გარდაიცვალა, დიდებულ აკლდამაში დამარხეს. ამასიის მახლობლად მდებარეობს მაღალ ადგილზე, საიდანაც მთელი ქვეყნიერება მოჩანს და ეწოდება სევადიე. ძალიან ბევრ სასწაულთმოქმედებას მიაწერენ. მათ შორის: — როდესაც გარდაიცვალა და მიცვალებულების განმბანველი სხეულს ჰბანდა, თანაშირი² მრუდედ დადგა. წმინდანმა თავისი პატიოსანი ხელთ გაისწორა. მისი საფლავი ჰაჯიების სალოცავი ადგილია. მისი აკლდამა და საქველმოქმედო ნაგებობა სულთან ილდირიმ ბაჯაზეთ-ხანას აშენებულა. ასობით თავშიშველი და ფეხშიშველი დერვიში ჰყავს. რადგანაც ბევრი ვაკუფი აქვს, უხვად ამწყალობლებს გამვლელ-გამომვლელს. როდესაც მე, მწიროს, მეღირსა მომელოცა მისი წმინდა საფლავი, მისი სულის მოსახსენებლად ყურანის ლაღადით კითხვა დავიწყე. მისი აკლდამის კედელზე შემდეგი ბეითებია ქალაღზე დაწერილი:

„ალი! ნუ გარიყავ შენს მონას!

შენი სავანის სამოშია ის ამ ქვეყნად.

ჰოი, წმინდა ელია! მფარველად მოველინე მას

შენი შემწეობით მის ბედნიერებას საფუძველი დაუდე“.

კილიჩ არსლან სულთანი³: სელჩუკი სულთანი იყო და ამასიაშია დამარხული სურნელოვან მიწაში. ფარჰადის სალოცავი: ამაღეკების ტომიდან არისო, ამბობენ, მაგრამ ამასიელები დაობენ, რომ ისლამი მიღებული ჰქონდა და ისე გარდაიცვალაო. ამასიის სამხრეთით, მაღალი მთის მწვერვალზეა დაკრძალული ის ჯადო ქალი, რომელმაც უთხრა „შირინი მოკვდაო“ და ფარჰადს თავი მოაკვლევინა. ფარჰადისა და

შირინს შორისაა დასაფლავებული. საოცარი ის არის, რომ ფარპადისა და შირინის გულზე ორი დიდრონი ვარდია ამოსული. როდესაც ერთმანეთს შემოეხვევიან, ამ ჯადო ქალის გულზე ამოსული კვრინხის ეკლები მათ შორის ეჩხირება და ერთმანეთს აცილებს. საკვირველი იდუმალეებაა. სააქოსაც და საიქოსაც შეხვედრის ხელისშემშლელი ეშმაკია.

ამ სალოცავი ადგილების გარდა ამასიაში კიდევ მრავალი დიდი წმინდანია [დასაფლავებული]. მაგრამ, რაც მე მოვილოცე და მოვინახულე — ესენია. ყველა მათგანის სულისათვის ყურანის თითო წმინდა „მასინი“ წავიკითხე. მათ სულღებობას შემწეობა ვთხოვე და გული გამეხსნა.

194 || ჩვენი აქ ყოფნის მესამე დღეს გამგზავრების საყვირებმა დაუკრეს და ყველა გულითად მეგობარს გამოვემშვიდობეთ. იმ დღეს ჯენგელი ბელინდ¹ წოდებულ მთებსა და ტყეებში შიშისმომგვრელი, სახიფათო ადგილები გავიარეთ და 6 საათში მივღწიეთ კანლი ფინარის სადგურს. რისთვის უწოდეს მას კანლი ფინარი (სისხლიანი წყარო), უკვე ვთქვი. სასიერნო და საბალახო ადგილია. ერთი წყარო აქვს, უკვდავების წყაროს ჰგავს. ჩვენი ცხენები ამ სიხარულის მომნიჭებელ მდელიან ადგილას დავაბით და კარები დავდგით. რამაზანი იყო. გარშემო სოფლებიდან სურსათი მოვიდა. ერთი ღამე იქ ვისაამოვნეთ.

დილაადრიან დავიძარით, ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ 7 საათი და სოფელ იზილში მივედით. ნაჰიეს [მთავარი] დაბაა ამასიის მიწაზე. სამასკომლიანი გაშენებული ადგილია ბალ-ვენახით, ჯამეთი, მეჩეთით, ფუნდუჯით, აბანოთი, მცირე ბაზრით. აქაც მდელოებიან ადგილზე გავჩერდით. მეორე დღეს დავიძარით და 8 საათში დაბა ნიქსარში მივედით.

LIV

ალფირა დანიშმენდიანთა ბიზანტიისაჲს ქალაქისა — ნიქსარის
მტკიცე ციხისა

მისი პირველი ამშენებელი ბიზანტიის კეისარია. შემდეგ დანიშმენდიანმა მელექ-ყაზიმ 476 (1083—1084) წელს დიდი ბრძოლით წაართვა ბიზანტიელებს და დანიშმენდიანთა საგვარეულოსათვის პირველ სატახტო ქალაქად აქცია. შემდეგ ამასია დაიპყრეს. ამ ორ ციხეზე სელჩუკებსაც რჩებოდათ თვალი და თუმცა ბევრჯერ შემოარტყეს ალყა, გაწბილებულნი და ხელმოცარულნი გაბრუნდნენ. ამ „ნიქსარის“ სწორი გამოთქმაა „ნიქ პისარი“, ე. ი. კარგი ციხე-სიმაგრე. გავრცელებული სახელია „ნიქსარი“, — შემოკლებას დაუმახინჯები.

ციხე ციცაბოკლდოვან ადგილზეა. ქვეთ მტკიცედ ნაგები და ფრიად ძლიერი ციხეა. მისი გარშემოწერილობა ხუთას სამოცი ნაბიჯია. ექვსკუთხა მოყვანილობის ძველი ციხეა. აქა-იქ გამოწგრეული ადგილები და სულ სამი კარი აქვს — აღმოსავლეთით, დასავლეთითა და სამხრეთით. აქ არის ცხელი წყარო, ჭა; ციხეშია სამასამდე სახლი და ამბარი, ერთი ჯაბახანა, ეკლესიიდან გადაკეთებული ჯამე. რადგანაც მეციხოვნეები ციხეში ცხოვრობენ და შიდა ქვეყანაა, მათი რიცხვი მცირეა.

მაგრამ ჯემალნებისა და ჯელალნების შიშით ციხისკარს მუდამ დარაჯობენ. [ციხის] ქვედა გარეუბანი დიდი ქალაქია, თუმცა, ქუჩები ვიწრო აქვს. რადგანაც აღმართ-დაღმართებია, ცხენოსანი კაცი ბაზარზე ძნელად გაივლის; შეუძლებელია ბაზარში ურმით შესვლა.

ეს ქალაქი სივასის ვილაიეთში შედის და ვილაიეთის ფაშის სამეფო სახსოა; სასუბაშოა სააღრიცხვო განყოფილებით და შემოსავალი შვიდი ქისაა. ასორმოცდაათახიანი ყაზაა. თორმეტი ნაპიე აქვს. ამ ნაპიეებიდან ყადის ოთხი ქისა აქვს წლიური შემოსავალი და სუბაშის — შვიდი ქისა. მუფთი, სარდალი, ქეთხუდა-ფერი, წარჩინებულები ჰყავს. წარჩინებულთაგან ვარდარ ალი-ფაშას დივანის უფროსს, ნიქსარელ ჰალილ-ფენდის დიდი სასახლე აუშენებია, კაი გვარიშვილი და კეთილშობილი კაცია. ქალაქში სულ ორმოცდასამი უბანი და სამოცი მიწაბაია. მათგან ცხრა საპარასკევო ჯამეა; ციხის ჯამე ძველად ეკლესია ყოფილა. მცირე და ძველი ჯამეა. მელექ-ყაზის ჯამეში ჩადიან ქვის ხუთი-ექვსი საფეხურიანი კიბით. წაგრძელებული ძველი ჯამეა, რომელიც ციხის დამპყრობელს განეკუთვნება. მაგრამ ისეთი თანაზომიერი, მაღალი და კონტა ავურის მინარეთი აქვს, რომ ამბობენ, მისი მსგავსი ქვეყნიერებაზე არ მოიპოვებო. მინარეთის აივანს შემოვლებული აქვს რკინის მოაჯირი. ჩილეხანეს ჯამე კრამიტით დახურული ძველებური ყაიდის ჯამეა. ქალაქის დასავლეთ კიდეზე, სულ ბოლოს, ჯევერქის დიდი ჯამე ძველი ნაშენია და კრამიტითაა დახურული. ციხის გარეთ მდებარე ხალილ-ფენდის ჯამე ეხლანან აშენებული, კრამიტით დახურული, ხელოვნებით ნაგები ჯამეა. მუფთის ჯამე ძველი ყაიდისაა და ისიც ქალაქგარეთაა. ჯამეები, რომლებიც მე ვნახე, ეს არის. კიდევ სხვა, ძველი აშენებული მეჩეთებიცაა. ქალაქი შედგება ორი ათას შვიდასი სახლისაგან, რომლებიც ხევან, გორაკიან, ქვიან ადგილებზეა კიბე-კიბე აშენებული. ძველი ნაშენი, კრამიტიანი, ბანიანი, კეთილმოწყობილი და შემკული სახლებია. სამი აბანო აქვს. ციხეში არის მუფთის აბანო; ჩილეხანეს აბანო ციხის გარეთ არის — ბაზარში. ციხის გარეთაა, აგრეთვე, ჭაფირების აბანო. ამ ქალაქს ერთი კარგი ჩვეულება აქვს, რომლის მიხედვითაც, ურჯულოებს მუსლიმთა აბანოში

არ შეესვლებათ. ამას გარდა, ორმოცდახუთი სასახლის აბანოა, რომლებშიც ხანდახან უბნის მცხოვრებლები დადიან.

196 ნიქსარის ცხელი წყაროების აღწერა: სამხრეთით, ქალაქგარეთ, საკმაოდ მოშორებით||პატარა შენობიანი ცხელი წყაროა. წყალი ფრიად მარგებელია. ქვეყნის ყველა ბავშვი და ქალი თავის ტანისამოსს ამ წყლით რეცხავს. ფრიად მშვენიერი და გემრიელი წყალია, მაგრამ გოგირდის სუნი ასდის და ადამიანის სხეულზე ზეთივით სრიალებს. რადგანაც რგებს კეთრს, ქეცს, ნიკრისს და მუნს, ივლისში გარეშემო ქალაქებიდან მრავალი ათასი ოჯახის პატრონი მოდის, სამკურნალოდ იბანს ტანს, წყალს სვამს და სამშობლოში ბრუნდება. მთელ ქვეყნიერებაზე განთქმული, მშვენიერი ცხელი წყაროა. მედრესე, ჰადისების საკითხავი სახლი, ყურანის საკითხავი სახლი და განსაკუთრებული შენობები ქალაქს არა აქვს, მაგრამ სამოცდაათამდე საყმაწვილო სასწავლებელია. მთელი მოსახლეობა თავისი ბუნებით მორწმუნეა, კეთილშობილი და ცხოვრების სწორი გზით მიმავალი. მშვიდი საგანეა. ყველაზე მეტად ცნობილია ჩურეკქი ბუჟუქისა და ელიას-დედეს საგანეები. წყაროები, სებილები და გამდინარე წყაროები მრავალი აქვს. ქალაქის წყალი ქუჩებზე მიედინება და დაბახანაში ჩადის. აქ დაბადების თრიმლის გამოსახდელ წისქვილებს აბრუნებს. ქალაქში სამოცდაათზე მეტია თრიმლის გამოსაყვანი წყლის წისქვილი, ხუთასი დუქანი და სხვადასხვა სახელოსნოა. ეს კია, რომ მის დახურულ ბაზარს არ ვიცნობ. ციხიდან დაღმა, მეჩექმეთა [რიგზე] გამავალი სწორი და ვიწრო ქუჩის ორივე მხარეზე სულ დუქნებია. შარაგზები სულ მოკრწყლულია. რადგანაც მშვენიერი ჰავაა, აქაურებს სახე უღაჟღაჟებთ. ხალისიანი თურქები არიან. უცხო ადამიანის ფრიად პატივისმცემელი, კეთილი გულის ადამიანები არიან. სანაქებო საქმელ-სასმელი იციან. ბალ-ვენახი მის ყოველ მხარეს ამკობს. ისეთი მსხვილი ბროწეული მოდის, ერთი ოყა და ხუთასი ღირჰემი გამოვა წონით; თითო მარცვალი უინდის ნაყოფის სიმსხოა. კარგია აქაური ყველი, გუფთა და ბასტურმა. მის მინდვრებზე ბევრია ბრინჯის ყანა და ძალზე კარგი ბრინჯიც მოდის. ციხის ჩრდილო მხარე შავი ზღვის ნაპირიდან ორი დღის სავალზეა დაშორებული.

ნიქსარის წმინდა ადგილების აღწერა: ნიქსარის დამპყრობი, მისი უწმინდესობა მელექ-ყაზი იბნ დანიშმენდრი ციხის კართან მარხია. მის წმინდა საფლავს პატივს სცემენ და ამჟამად იგი სალოცავი ადგილია — ალაჰმა აცხოვნოს იგი.

197 ||ჩურეკი ბუჟუქ სულთან: ჯამეს ახლოს მარხია ერთ მაღალ აკლდამაში, რომელიც ბრწყინვალე საფლავია. ჰუშამ-სულთან: გააპატროსნოს ამ წმინდანის საიდუმლო ალაჰმა — დიდი წმინდანი.

აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ წავედით, გადავიარეთ მთები და ტყეები და 6 საათში სოფელ ბაშ-ჩიფთლიქის სადგურში მოვედით. აქ დასრულდა სივასის ვილაიეთი. ამას იქით არზრუმის ვილაიეთია. ეს სოფელი საზღვარზე მდებარეობს. ორასკომლიანი სომხური სოფელია. ზეამეთია. აქედან დილაადრიან გავედით და როგორც კი ფეხი შევდგით არზრუმის ვალაიეთის ესქეფსერის ყაზაში, მაშინვე ორას შვიდი სამსხვერპლო დაკლეს და ისე მოვიდნენ ჩვენ შესახვედრად ყველანი: არზრუმის წარჩინებული ჩაუშების ქეთხუდა, დავთრის ემინი, ჩაუშების ემინი, თიმარების დავთარდარი და დივანის სხვა წევრები. თითოეულმა მათგანმა ძვირფასი თვალმარგალიტი და ქურჭელი მოიტანა საჩუქრად.

ბოლოს, ჩვენს მაღალღირსეულ ფაშასთან ერთად არზრუმის ვილაიეთში შევედით. დიდი წვალებით გავიარეთ ხეობა, რომელსაც ესქეფსერი ეწოდება და 3 საათში სოფელ შაჰთაში მოვედით. ესქეფსერის ნაპიეში შედის და ორასკომლიანი სომხური სოფელია. ზეამეთია.

სკუტარიდან აქამდე სულ აღმა ვიარეთ აღმოსავლეთისაკენ. ყველა მდინარე იმ მხრიდან მოედინებოდა და თოკათისა და ოსმანჯიქისაკენ, ე. ი. დასავლეთისაკენ მიდიოდა. აქედანაც ყველაფერი მოჩანს, რაც რამ არზრუმის მხარეს მალაღია და მიწის ზედაპირზე ამოზიდულა. ამ სოფელ შაჰთადან წავედით, ახლა კი ჩვენი ვილაიეთიაო, ვთქვიით და დათვალაიერებას შევეუდექით. სოფლები, დაბები და ქალაქები მოვიარეთ და დავათვალაიერეთ. ხან აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ, ხან დასავლეთისაკენ, ხან სამხრეთისაკენ და ხან ჩრდილოეთისაკენ.

აქედან 4 საათი კეთილმოწყობილ სოფლებზე ვიარეთ. სოფელი თექიე მდებარეობს დაბა ესქეფსერის მიწაზე. საზეამეთო სოფელია ასი კომლითა და ერთი ჯამეთი. თუმცა წმინდა საფლავი აქვს, მაგრამ ჩვენთვის უცნობია. აქედან 5 საათში მოსავლიანი სათესველები გავიარეთ და სოფელ ჩავდარის სადგურში მოვედით. აქაურობა კოაჟულ-ჰისარის ყაზას ექვემდებარება. ასკომლიანი, გაშენებული სოფელია. აქედან 5 საათი ვიარეთ და მივალწიეთ კოაჟულ-ჰისარის ციხეს.

კოაჟულ-ჰისარის ციხე: უზუნ ჰასანმა ააშენა [სულთან] მეჰმედ ფათიჰის შიშით. მაგრამ შემდეგ [მაინც] დაიპყრო მეჰმედ ფათიჰმა. იგი არზრუმის ვილაიეთში, შიბინ ყარა-ჰისარის სანჯაყის მიწაზე, ნაპიე და ასორმოცდაათახნიანი ყაზაა. მისი ციხე ციცაბო კლდეზეა ქვით აშენებული; ოთხკუთხა, კოხტა ციხეა. მისი გარშემოწერილობა ათას სამასი ნაბიჯია. შიგაა ასი სახლი, საწყობები, ამბრები, ჯაბახანა, წყალსატევები. სამხრეთით ერთი რკინით მოჭედლილი კარი აქვს. ციხისთავი და სამოცდაათი მეციხოვნე ჰყავს. ციხის გარეთ ასსახლიანი გარეუბანი, ერთი ჯამე და რამდენიმე დუქანაა. ჩვენ რომ მივედით, ციხიდან ჩვიდ-

მეტი ზარბაზანი გავარდა და შედღუპი ატყდა. ციხის მოსახლეობა საჩუქრებით მოვიდა და ფაშას სიხარულით შეხვდა. ვეზირი ფაშის თვალწინ ათი ცხვარი დაკლეს მსხვერპლად, ათ-ათი ალთუნი წყალობა მიიღეს და წავიდნენ. ამ ციხეს ჩრდილოეთით, ორი გაღასარბენის მანძილზე, ზღვისპირას მდებარე ფერშამბა (სახუთშამბათო) ბაზარი აქვს. ქვეითი კაცი ერთ დღეში ჩადის. ერთხელ, სულთან აჰმედ-ხანის დროს, ოჩაკოვის კაზაკები შავი ზღვით გამოვიდნენ, მთები გადმოლახეს, ამ ციხის არემარე დაარბიეს, გაძარცვეს და გაიქცნენ. რადგანაც ციხე ზეგანზე მდებარეობს, ჰავა მშვენიერია. ბალ-ვენახი აქვთ, მთებზე სკებიით ფუტკარი ჰყავთ და მუშკისა და ამბრის სურნელებიანი თაფლი გამოდის. კოაულ-ჰისარის თაფლი საქვეყნოდ განთქმულია. მოსახლეობა მეამბოხე და ურჩია.

აქედან ვიარეთ, უფსკრულით ძირს დავეშვით, ჩავედით და მას შემდეგ, რაც 7 საათი ვიარეთ მდინარე ქერქუქის (ქელქითის) ნაპირების ხევებსა და გორებზე, სოფელ დოირანის სადგურს მივალწვიეთ.

ეს მდინარე სათავეს იღებს ქერქუქის მთებში; მას კოაულ-ჰისარის მთებიდანაც ერთვის მრავალი მდინარე, დაბლა ეშვება და ჩარშამბა (საოთხშამბათო) ბაზრის ქვემოთ ბოლახ ქესენში ერთვის ჩარშამბას წყალს, რომელიც წარმოშობილია ამასიადან გამოსული ზევან-ლონსა და „ჩიკრიკ“, ან „ჩიქრიქ“ მდინარეების შეერთების შედეგად. იქიდან კი შავ ზღვაში ჩადის. ეს მდინარე ქერქუქი უკვდავების წყალივითაა იმიტომ, რომ მისი სათავე დიდ მთებშია. ეს სოფელი დოირანი ამ მდინარის ახლოს მდებარე ასორმოცდაათკომლიანი, გაშენებული, სომხური სოფელია. აჯ-შარას ველზე მდებარეობს. აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და 4 საათში სოფელ ენდერესის სადგურში მოვედით. შიბინ ყარაჰისარის საზღვრებში, აჯ-შარას ველზე მდებარე ასკომლიანი, გაშენებული სომხური სოფელია. ზეამეთია, აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ 2 საათი და გავჩერდით ერთ ადგილას, რომელსაც თაბან აჰმედ-აღას ჩიფთლიქი ეწოდება.

ჩიფთლიქის მფლობელმა აჰმედ-აღამ აქ დიდი ნადიმი გაგვიმართა და ფაშას ერთი ქეჰილანის [ცხენი] მიართვა. სხვა მსახურებს — ოცი ცხენი, სამი ათასი ცხვარი, შვიდი წყება ჯორი, შვიდი წყება სწრაფი, დედალი აქლემი; ათი ქისა ახჩაც ნაღდი მიეცა საჩუქრად ჩვენ ბატონ ფაშას. ერთი ისეთი დიდებული ნადიმი მოაწყო, ენით აღწერაც კი შეუძლებელია. ორმოცი ქისა და სამოცდაათი აქლემი იქნა აღებული და დაითხოვეს. მე, მწირსაც, ერთი ცხენი მერგო. აქედანაც 2 საათი ვიარეთ და სოფელ ეზბედერის სადგურში მოვედით. შიბინ ყარაჰისარის მიწაზე ბალ-ვენახიანი, კეთილმოწყობილი სოფელი და ზეამეთია. აქე-

დან ავიყარებით და 4 საათში ერთ მომჯადოებელ ადგილას მოვედით, რომელსაც ზაგადერესი (ზაგას ხევი) ეწოდება.

ზაგას ხევი: ეს [ხევიც] უერთდება მდინარე ქერქუქს, რომელიც სათავეს იღებს გარეშემო მდებარე მთებში. ამ კლდოვან, ხევებიან ადგილას ერთი ასკომლიანი სოფელია. სოფლელების მონაყოლის მიხედვით, ძველ დროს ამ კლდეებში ერთი განძი ყოფილა. გამოქვაბულის კარიდან რომ შეეხედა კაცს, თვალ-მარგალიტი, ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭელი მრავლად ჩანდა. მაგრამ გამოქვაბულის კართან ორი ხმალი ყოფილა, რომელთაგან ერთი ჩადიოდა და მეორე ამოდიოდა. მრავალჯერ დაუდვიათ ამ ხმლების წინ გემის ანძები და [ხმლებს] კიტრავით დაუჭრიათ და დაუყრიათ. მოსულა ერთი ღვთის კაცი და აკლდამა რალაც ხერხით გაუღია. თუმცა გამოქვაბული ცხადად გამოჩენილა, მაგრამ განძის კვალიც კი გამჭრალიყო! აქვე ახლოს, ფრიად საოცარი ჯადო არისო, მითხრეს, მაგრამ მე, მწიროს, არ მინახავს.

აქედან წავედით და 5 საათში სოფელ ყარა იაკუბში მოვედით. იქიდან სამ საათში კორკონ კადასის სადგურში მაცვდით; იქიდან ერთ საათში სოფელ ბაროში; ისიც გავიარეთ და მოვედით ერთ ყრუ ხეობაში, რომელსაც თექმან-ბელნი ეწოდება. ეს [ხეობა] შვიდი-რვა თვე თოვლით არის ჩაკეტილი და ისეთი ძლიერი ყინვა იცის, ფრინველი ვერ ფრინავს. როგორც იქნა, დიდი ვაი-ვაგლახით გავიარეთ და სოფელ ყადი-ოღლუს სადგურს მივალწიეთ. იგი მუსლიმთა და სომეხთა სოფელია, მაგრამ რადგანაც ზეამეთია, გაშენებულია. აქედან 4 საათში მივედით შირანის ციხეში. დაბის მსგავსი. მუსლიმური, კეთილმოწყობილი სოფელია შიბინის სანჯაყში. აქედან 4 საათი რომ ვიარეთ, სოფელ კარაჯალარის სადგურში მოვედით. ზეამეთია და სომეხებისა და მუსლიმების სოფელი. აქედან ხუთ საათში სოფელ სარიჩალარის სადგურში მოვედით. ესეც კეთილმოწყობილი ზეამეთია და სომეხებისა და მუსლიმების სოფელი. ამის შემდეგ ათასი წვალღებით გავიარეთ სალვეთის ხეობა და მდინარე ქერქუქის აუზის დაბლობის ველს მივალწიეთ. აქაურობა წარმოადგენს ურიცხვ კეთილმოწყობილ და გაშენებულ, უხვმოსავლიან მიწებს. ამ [ველზე] 5 საათი ვიარეთ და დაბლობის ბოლოში მივალწიეთ გენჯ მეჰმედ-აღას სოფლის სადგურს. ორასკომლიანი, ერთი ჯამეიანი, კეთილნაშენი მუსლიმთა სოფელია. იგი შიბინ ყარაჰისარის ქერქუქის ნაპიეს საზღვარია. აქედან აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ ხუთი საათი და სოფელ ქერემლოში მივედით. კეთილმოწყობილი სოფელია. მისი გლეხები მუსლიმები და სომეხები არიან. ჯამე აქვს. ამ სოფლის უკან, ერთ გორაკზე დერმერის ციხეა. იგი სულთან აჰმედ [ბირველის] დროს ჯელაღების შიშით აშენებული, მომცრო, მაგრამ მნიშვნელოვანი გამაგრებული ადგილია; ჩრდილოეთისაკენ ერთი კარი

200

აქვს. შიგ სახლები, ციხისთავი და მეციხოვნეები არაა. აქედან ფაშამ და მისმა მხლებელმა სამასმა ცხენოსანმა ჭენებით ვიარეთ, მთები და კლდეები გადავიარეთ და 12 საათში კანლ-დედეს აკლდამის სადგურს მივალწიეთ.

კანლ-დედეს აკლდამა: დიდი მეუფე ყოფილა. გადმოცემები არსებობს მის მიერ მოხდენილი მრავალი სასწაულის შესახებ. სინათლით სავსე შენობაშია დამარხული. მისი წმინდა საფლავის გარშემო ნაირ-ნაირი შანდალი, ჩირაღდანი, სასაქმევლე და ვარდის წყლის ჭურჭელია შემოწყობილი. საფლავი შემკულია გარშემო მშვენიერი ხელით შესრულებული ასობით დიდებული ყურანის გამონათქვამით. შიგნით უდიდესი სულიერი სიწმინდე სუფევს და შესული [აღამიანი] გაბრუებული და გაოგნებული რჩება. დიდება ღმერთს, მოვილოცეთ და მის სულს მივუძღვნით წმინდა ლოცვა „აასინი“. ამ წმინდანის ზემოქმედების შედეგად მის მიდამოებში მდებარე სოფლები კეთილმოწყობილი და გაშენებულია. მათ მთებში ორმოცათასამდე ცხვარი, მსხვილფეხა საქონელი, ცხენები და სხვ. ჰყავთ. ორი კეთილმოწყობილი ჩიფთლიქი აქვს. ძველი ფადიშაპების დროიდან ხელთ აქვთ სულთნის ხელმოწერილი პატივების სიგელები იმის შესახებ, რომ ისინი განთავისუფლებული არიან ურფის გადასახადებისაგან.

სამასკომლიანი აყვავებული სოფელია. ერთი ჯამე და ერთი საეანე||აქვს. გამგლეღ-გამომგლეღთათვის უხვად აქვთ მოწყალება. საეანეს ყველა მცხოვრები ფეხშიშველი და თავშიშველი, გრძელთმიანი, [ღმერთის] მოსიყვარულე დერვიშები არიან. დიდსა და პატარას ხელში ხის გურზეები უჭირავს. ბევრს კი — თითო თავმოკაუჭებული რკინის კვერთხი. ფაშასთან დერვიშები პატივების სიგელებათა და საჩუქრებით მოვიდნენ, დალოცეს და ქება შეასხეს. ფაშამ ბრძანა:

— „ჰოი, დერვიშებო. რით დაიმსახურეთ გადასახადების პატიუბა?“

მათ უპასუხეს: „ჩვენო ხელმწიფევ! ადვილად! საღმრთო როკვის შესასრულებელი პატარა ადგილი გვაქვს. გვეცით პატივი და ნახეთ“. ფაშაც მათ თხოვნას დაეთანხმა და იმ სალოცავ მოედანზე მივიდა. დერვიშებმა მოედანზე ორმოც-ორმოცდაათ ურემ შეშას ცეცხლი წაუკიდეს, გარშემო ორმოცი მსხვერპლი შეწვეს და ტრიალი დაიწყეს. ფაშაც ცეცხლიდან მოშორებით სკამზე დასვეს. ათასზე მეტი ღვთისგლახა ცეცხლის პირას შეგროვდა და ცეცხლს წყება-წყებად გარს შემოერთყენენ. დოლის, დაირისა და დაფის [დაკვრით] ზიქრი დაიწყეს. ყველა დერვიში სრული ერთი საათი ახსენებდა ალაჰის სახელს — ზიქრს ასრულებდა. ბევრ მათგანს მტირალი, შიშველი შვილები ექირა ხელში და იმ ნიმროდის ცეცხლში ხალილისებურად, სალამანდრას

მსგავსად დასრიალებდნენ². ნახევარი საათის განმავლობაში ცეცხლი გორებდა შეაქუჩეს და [ცეცხლის რკალიდან] გამოვიდნენ. ცეცხლიდან გამოსულებს ღმა და წვერი შეტრუსული ჰქონდათ. ღვთის შემწობითა და წმინდანის სულიერი სიწმინდით მათ სხეულს არაფერი დასტყობია. მათი უმეტესობა ამ ყოფაში ფაშას არ ეახლა და თავის სენაკებში წავიდნენ. ფაშა და სხვა მკურებლები გააოცა ამ ამბავმა. იმ ადგილას ფაშას ერთი ისეთი დიდებული ნადიმი მოუწყვეს, რომ თაბან აჰმედ-აღას მიერ მოწყობილ ნადიმს გადააჭარბეს. საოცარი აქ ის არის, რომ ფაშა ამ აკლამასთან მოულოდნელად მოვიდა, რადგანაც გზის მოშორებით ძევს და მთებში მიმალულა სავანეა. ამოდენა საჭმელის მომზადება ერთ საათში როგორ მოასწრეს? ამან გააოცა ფაშა, პატიების სიგელები ხელრთვით დაუდასტურა და დერვიშებს ასი ოქრო შესწირა. ლოცვა-კურთხევა მივიღეთ.

აქედან ავიყარენით და 16 საათში თერჯანის დაბლობში მოვედით. ჰასან-ბეგის ჯამეს სადგურში დავბინავდით. აზერბაიჯანის მბრძანებელ უზუნ ჰასან-ბეგის აშენებული, დათვალეიერების ღირსი, გასხივოსნებული ჯამეა. სოფლის შუაგულში მდებარეობს და ხალხი ძალიან ეტანება.

|| მბრძანებელს [უზუნ ჰასანს] აქაური ჰავა მოეწონა და თერჯანის ველის თავში ეს ჯამე ააშენა. მისი მიზანი იყო აქ დიდი ქალაქის აშენება და სახელად ჰასან-აბადის დარქმევა. ბოლოს ამ ველზე [სულთან მეჰმედ] ფათიჰის წინააღმდეგ ბრძოლაში დამარცხდა და ერზინჯანს გაიქცა. ეს ველი ისეთი თმისა და ბრძოლის ველია, რომ ახლაც კი, როდესაც გლეხები მიწას ხნავენ, ადამიანის ძვლებს პოულობენ. სხვადასხვა განძეულობაც ბევრი ხვდებათ.

აქედან ქენებით ვიარეთ და 8 საათში ჩაუშების ქეთხუდეს სოფელში მივედით. ფაშა მთელ მის ჯარს აქ შეხვდა და ჩაუშთა ქეთხუდამ დიდი ნადიმი მოუწყო. ხუთი ცხენი, ხუთი ქისა ფული და ხუთი ქართველი ბიჭი საჩუქრად მოუყვანა. აქედან 5 საათში მოვედით სოფელ ფოლორში. კეთილნაშენი მუსლიმური სოფელია. აქედან ავიყარენით და 4 საათში თერჯანში. ალი-აღას სოფელში მივედით. თერჯანის ველზე მდებარე სამასკომლიანი, კეთილმოწყობილი მუსლიმური და სომხური სოფელია. ერთი ჯამე და აბანო აქვს. აქ ალი-აღამ დიდი ნადიმი გამართა და ათი ცხენი, ათი ქისა ფული, ათი წყება აქლემი, ათი წყება ჯორი საჩუქრად მიართვა.

აქედან წასულებმა ისევ თერჯანის ველზე ვიარეთ და სოფელ მამახათუნში მოვედით. არზრუმის ნაპიეში დიდ ხეობიან და გორაკებიან დაბლობზე ასკომლიანი, კეთილნაშენი მუსლიმური სოფელია.

მამა-ხათუნის წმინდა საფლავი: ეს წმინდანი ქალი დამარხულია ერთი კლდოვანი ხეობის ვიწრობაში, ძველად აშენებულ დიდ აკლამაში. იგი აკ კოაქუნლუს ერთ-ერთი ფადიშაჰის ვარსკვლავივით ლამაზი ქალიშვილი ყოფილა. მთელი შთამომავლობა აქაა პატივით დამარხული. მაგრამ სამარხი ჭაღსა და სხვა მორთულობას მოკლებულია. არც აკლდამის მომვლელი და დარაჯი ჰყავს. მარმარილოს კუბო მოხატული და მოგრძოა. მის მხარეს ერთი ჭამე და მცირე, მაგრამ მარგებელი აბანოა. აქედან რომ წავედით, 6 საათი ვიარეთ და სოფელ ჰებსინში დავისადგურეთ. არზრუმის ველის დასავლეთ კიდეზე ასკომლიანი სომხური სოფელია. მთელი არზრუმის წარჩინებულები ვეზირის დიდებულ კარავთან მოვიდნენ, შეხვდნენ და ძვირფასი საჩუქრები მოართვეს. მათთან ერთად ვიარეთ და 5 საათში ზღვა ხალხის თანხლებით სოფელ ილიჯაში შევედით.

203

მძღავრი ცხელი წყაროს აღწერა: არზრუმის ყაზას დასავლეთ მხარეში სამაგალითო ცხელი წყაროა. შიგ ყოველ წელს ერთი კაცი უეჭველად უნდა დაიხრჩოს. მაგრამ ფრიად მარგებელია. თუმცა წყალი ცხელია, გამაზავებელი წყალსაცავებით ნელდება. ძალიან უხდება მუნს. ერთმა ძველმა ფადიშაჰმა [ამ წყაროზე] დიდი თადი ააშენა და გასახდელში ვრცელი აუზი გააკეთა. წყალი და ჰაერი ფრიად მშვენიერია. მუსელიმმა მუსტაფა-ალამ აქ ფაშას საჩუქრად მიართვა ერთი ქეჰეილანის ცხენი ძვირფასი თვლებით მოჭედული უნაგირიანად, ერთი სიასამურის ქურჭი, ერთი მოოჭვილი კაპარჭი, თითო მურასა ხმალი და ხანჯალი, ნატიფად ნაკეთები სარტყელი, ათი ღონიერი და შეიარაღებული მხედარი ქეჰეილანის ცხენებით, ორმოცდაათი ცალი ქვედა ჯავშანი, ხელნავი და მუზარადი. ამალაში მყოფ სამასამდე ულუმას თითო ხელი გამზადებული ჩოხა და დიდებული ქსოვილები ჩააცვეს და სამოთხის ჰურიებს³ დაამსგავსეს. მე, მწირსაც, ერთი სიასამურის ქურჭი, ერთი ხელი ტანისამოსი და ასი ყურუში მიწყალობა. ეს იმიტომ, რომ რამდენიმე ხანს ამ მუსელიმის კეთილშობილი ვაჟიშვილის მასწავლებელი ვიყავი. 1056 (1646) წლის დიდებული შაჰანის პირველი დღიდან (19 სექტემბერი), ე. ი. როდესაც ჩვენ სტამბოლიდან დავიძარით, სამოცდაათ საღმურში გავჩერდით და ამ ილიჯას მოვალწიეთ. არზრუმში დიდი ზემოთ შესასვლელად ჯარის დაწყობას შეუდგნენ. იმიტომ, რომ ფაშა დიდი სარდალი იყო, რომელსაც [სულთნის ფირმანზე] თულარა გამოჰყავდა. ჰეშმარიტად, ჩვენი ფაშა დიდბუნებოვანი, დიდმშვენიერი და დიდსულოვანი, დარბაისელი კაცი იყო. არზრუმის ჯარი, ამ ილიჯადან მოყოლებული თვით არზრუმამდე, 6 საათის სავალ გზაზე ფრთებივით მარჯვნივ და მარცხნივ წყებებად განლაგებული, სმენაზე იდგა. ესენი აბჯრით, ქულაპებით, ხელნავებით და

ზურგის ჯავშნით იყვნენ შემოსილნი. წყებაში ჩვიდმეტ-ჩვიდმეტ კაცს ბასრას შუბები ეჭირა და ამ სავარცხლების რკინის წვეტებს ტყესავით დაეფარა გზის ორივე მხარე. მათი ცხენები ექვს-ექვსად დაწყობილნი, მოსართავებში, ჯავშანსა და ნაირ-ნაირ რახტში იყვნენ ჩაფლული და ისე იდგნენ წესის მიხედვით. ფაშის||წინ კი მიდიოდა რვა ოქროსთასიანი შათირი, რომელთაც ხელში მუსლიმურა ალებარდები ეჭირათ, წელზე მურასა ქამრები ერტყათ. მოსირმული და მბრწყინავი დიბა, შემკულ-აფერადებული საბატო ხალათები ეცვათ; თავზე მბრწყინავი და ჩახჩახა, თალის მოყვანილობის თავსაბურავი ჰქონდათ და სამოთხის ფარშავანგივით ნარნარად მიდიოდნენ. მარჯვნივ და მარცხნივ თავიანთი კარვებით მოდიოდნენ მათარაჯი-ბაში და მეთოფეები წითელი შალის ხიფთანებით. მურასა და მოოქვილი მათარები და თოფები ჰქონდათ და თავზე ოქროქსოვილი უსქუფები ეხურათ. დიდსულოვანი ფაშა მარჯვნივ და მარცხნივ სალამს იძლეოდა, მიემართებოდა და მთელი არზრუმის ჯარებიც საპასუხო სალამს მოახსენებდნენ. მისი შინა ულემები, რიცხვით ოთხასი, ჯავშან-იარაღში ჩამჯდარნი მიდიოდნენ. მათ უკან მიყვებოდით იმამი და მე, მწირი ჩვენს უკან აღამდარები და მედროშეები მოდიოდნენ; მათ უკან კი — რვა წყება ოსმალების სავგარეულოს მემუსიკეები უკრავდნენ. შიკრიკთა რაზმები, მუთეფარიკაები, საბატო ხალხი და კაფუჯი-ბაშიებიც საომარ მოწყობილობაში ჩაფლულები რაზმებად მოდიოდნენ. როგორც კი ამ ჯარის თავი არზრუმში შევიდა, ციხეში მდებარე ცამდე ატყორცნილი კოშკის — ქესიკ-კულეს — უმაღლესი მწვერვალიდან „შაჰნ“ ზარბაზნებმა მისალმების სროლა ატეხეს. იანიჩარებმაც გაისროლეს ზარბაზანი ციხეში. ილიჯადან გამოსვლის მეექვსე საათს, როგორც კი ფაშა ერზინჯანის კარით შევიდა არზრუმის ციხეში, დვთის სადიდებლად კედელ-ბურჯზე დადგმული ექვსას სამოცდაათივე ზარბაზანი ერთდროულად გავარდა; ცა და მიწა შეზანზარდა და ზარბაზნის ხმამ ცას უწია. ყველა ქვეითი ჯარისკაცი, შვიდი ოდა მაღალი კარის იანიჩარები, ჩორბაჯები, ჩაუშები თავიანთი ალების თანხლებით რაზმებად დაწყობილნი და თავით ფეხებამდე შეიარაღებულნი, როგორც კი მივიდნენ ფაშას სასახლესთან, მისასალმებლად გაემზადნენ. ფაშა მათ მიესალმა და სასახლეში შევიდა. ციხიდან კიდევ ერთი ბათქი გავარდა ზარბაზნებისა და მაღალ დივანხანაში მრავალი ასი შესაწირავი დაიკლა. გაიშალა მაჰმადიანური სუფრა და ისეთი დიდებული ნადიმი გაიშართა, თითქოს მწუხარების გამქარვებელი ლხინი იყო. ჭამის შემდეგ მუსიკოსებმა რვა-რვაჯერ დაუკრეს და მაღალი დივანის სხდომა შედგა. ბევრი საჩივარი გაირჩა და მტრობა აღიკვეთა. დივანის ამ სხდომაზე ციხის ოცდაშვიდ ალას, იანიჩართა ჯარს, მეთოფეების, ჯებჯეებისა და

ჯარის სხვა სახეობათა აღებს, მოხელეებს, საბაჟოს გამგებელსა და ციხისთავს სამოცდაათი საპატიო ხალათი ჩააცვეს. ყველას თანდასწრებით ბუხარის ემირის სიძეს — მოლა ჩელები-ეფენდის||ერთი ხელი მწვანე შალის, საისამურით გაწყობილი ტანისამოსი ეწყალობა. მე, მწირი, კი საბაჟოს მწერლის ხალათით გავბენდიერდი. ყველა ლოცვა-კურთხევას უთვლიდა [ფაშას] და თავ-თავის მადლიან სახლებში წავიდნენ. შემდეგ ბენდიერი [ფაშა] თავისი მოსაზრებისა და ღონისძიებების გატარებას შეუდგა. მე, მწირს, სასახლეში მიწყალობეს თექელი მუსტაფა-ფაშას აშენებული ერთი სენაკი. ჩემთვის საჭირო ყოველგვარი მოწყობილობა, თვით ყავა და შაქარიც კი მიწყალობა და ხუთივე ლოცვის დროს მის ლოცვა-კურთხევაში ვიყავი. ხან ნედიმისა და ხან საბაჟოს მწერლის მოვალეობას ვასრულებდი და ასე, შეძლებისდაგვარად, დავიწყე ცნობების შეგროვება არზრუმის მღვთმარეობის შესახებ. გავითვალისწინე ყველა „ქანუნ-ნამე“ და დავთარხანას დავთრები.

აღწერა ბენდიერების ხავანისა, მაგარი ციხისა, მტკიცედ შემოზღუდულ ქალაქ არზანრუმისა, ესე იგი არზრუმისა — სილამაზის გამოსახულებისა: ზოგიერთები ერზელუმსაც უწოდებენ. აზრებაიჯანის მეზობლად მდებარე ვრცელი ვილაიეთია. თუმცა ზოგიერთ მატანიეში ნათქვამია, რომ ანუშირვან სამართლიანის⁴ აშენებულიაო, ნამდვილად კი თეობატკინანთა ფადიშაჰმა — არზენ-ბაი ბენ სოკთარ ბენ გუნდუზ-ბაიმ ააშენა. მისი წინაპრები მაჰანის ქვეყნიდან მოვიდნენ, ვანის ტბის ნაპირას ხლათის ციხე ააგეს და იქ დამკვიდრდნენ. არზენ-ბაის ყველა წინაპარი ხლათშია დამარხული. ოსმალთა დიდი წინაპრები — ერთოდრული და სულეიმან-შაჰი ამ ხლათში მყოფი ფადიშაჰების შთამომავლები არიან. შემდეგ ეს ქალაქი არზრუმი და აზერბაიჯანი უზუნ ჰასანის ხელში გადავიდა, და მანაც ძლიერებითა და სიმტკიცით განთქმული ჰასან-ყალა ააშენა. შემდეგ [სულთან მეჰმედ II] ფათიჰის მიერ სტამბოლის დაპყრობა შეუტრდა, ოსმალთა სხვადასხვა სამფლობელოს ხელი დაადო და დაიწყო მშვიდობიანობის საწინააღმდეგო საქმიანობა. სულთან მეჰმედ ფათიჰმა კი ამის პასუხად ბერძნებს ტრაპიზონის ციხე წაართვა, თავისი ფლოტით ზღვა ჯარები გადმოიყვანა და სამასათასიანი ჯარით თურჯანის ველზე დაამარცხა უზუნ ჰასანი. ამის თარიღია: „ფუჰია მზაკვრობა მუხანათთა“, რაც ნიშნავს 866 (1462) წელს⁵. მის ვეზირს ფადიშაჰის მიერ [დანიშნული] აქვს ხასი — 1 214 600 ახჩა. ვილაიეთში 12 სანჯაყია. ხაზინის დავთარდარი, დავთრის ქეთხუდა, თიმარის დავთარდარი, ჩაუშების ქეთხუდა, ჩაუშების ემინი და ქათიბი ჰყავს. ალაი-ბეგი||და ჩერი-ბაშიც ჰყავს. მისი სანჯაყები შემდეგია: ყარაჰისარი შარკე (აღმოსავლეთის ყარაჰისარი), ქიღი, ბასიანი, ისპირი, ხნუსი, მანასკერტი, თექმანი, კურუჯანი, თორთუმი, მეენ-

კერტი, მამირევანი და არზრუმი. არზრუმი საფაშო სანჯაყია. ხაზინის დავთარდარის ხასი 1 152 900 ახჩაა, ზეამეთის ქეთხუდასი — 50 000, თიმარის დავთარდარისა — 20 200. არზრუმის სანჯაყში სულ 56 ზეამეთი და 2219 თიმარია. მთელ ვილაიეთში ყველა ზეამეთისა და თიმარის რიცხვი 5269 არის. სულეიმანის კანონის მიხედვით [თიმარებისა და ზეამეთების მფლობელები] თავისი ჯებელიებიანად ალაი-ბეგის ჰუსეინ-ალა ზადეს დროშის ქვეშ, თავიანთი ბაირალებით, 12 000 მეომარია. [ვილაიეთის] ფაშას სამეფო სახასოს შესაბამისად თავისი ჯებელები ჰყავს — 2 000 მეომარი. არზრუმს ჰყავს რჩეული, შეიარაღებული, მამაცი, გულადი და გამოჩენილი ვაჟკაცები. ნაპიებებისა და ააა-ბაშიების შორის ჰყავს იანიჩართა ალა, შვილი ოდა მალალი კარის იანიჩარები, ერთი ოდა თოფჩუ, ერთი ოდა ჯებეჯიები. ყველანი ციხეში დგანან. ერთხელ აბაზა-ფაშა, არზრუმში მოულოდნელად აჯანყდა. ერთ ღამეს ხელში ჩაიგდო ციხის შიდა ნაწილი და იანიჩარები ხმლის კბილებში გაატარა. გადარჩა მხოლოდ იანიჩართა ალა, რომელიც ამ დროს ციხის გარეთ აღმოჩნდა. აბაზა-ფაშა არზრუმის ციხის მფლობელი გახდა და სრული ათი წელი იყო ამბოხებული. მიუხედავად იმისა, რომ შეიძჯერ მოვიდნენ მის წინააღმდეგ ბექდიანი ფირმანებით აღჭურვილი სარდალი ჩერქეს მეჰმედ-ფაშა, დომუნქ ჰუსეინ-ფაშა, თემურ კაზიჯ ხალილ-ფაშა და კიდევ სხვა სარდლები, არზრუმი მიიწვერ დაიხსნეს მისი ხელიდან. აი, ამდენად მიუვალი, მტკიცე, სუსხიანი და უწყალო ციხეა⁷. შიდა ციხეც ასეთივე მტკიცეა. შემდეგ აბაზა-ფაშას წინააღმდეგ ლომგული, ასაფივით ჰკვიანი ხუსრევ-ფაშა⁸ მოვიდა ზღვა ჯარით, არ დაინდო და მისი ციხე ზარბაზნით დააზიანა. თვით [აბაზა-ფაშა] აიძულა სასწრაფოდ ეთხოვა შებრალება კისერზე სუდარაგადაკიდებულს. შემდეგ ხუსრევ-ფაშამ აბაზა სულთან მურად-ხან მეოთხეს მიჰგვარა. მისი დანაშაულებათა სია ცეცხლში დაწვეს და დანაშაული აპატიეს. შემდეგ მას ჯერ ბოსნასა და ბუღინის ვილაიეთები უბოძა, ხოლო ამის შემდეგ — ოჩაკოვის ვილაიეთი. ოსმალებმა მას შემდეგ მიაქციეს დიდი ყურადღება [არზრუმს], როდესაც აქ აბაზა გამაგრდა. უთვალავი ჯაბახანით⁹ და ექვსი ბოლუქის ალით გაადიდეს ჯარი. [არზრუმს] ჰყავს ორი ათას ხუთასი ჯარისკაცი და მეციხოვნე, თორმეტი ალა; შიდა ციხეში ხორბლის საწყობები, ას ოთხმოცი ზარბაზანია. თავრიზის კართან, ორ მცირე ციხეს შუა, მურად-ხანის თორმეტი ბალემეზ ზარბაზანი აქვს. მისი ციხე მდებარეობს ეფერლნის მთის ძირას, ზარბაზნის გასროლის მანძილზე, კალთოვან ციცაბო კლდეებიან მტკიცე ნიადაგზე. მის ჩრდილო, სამხრეთ, და დასავლეთის მხარეს არზრუმის ველია, რომელიც სიგარძე-სიგანით ორ-ორი ფარსანისაა. და-

სახლებული, რეჰანიანი და მდებლობიანი ველია. რამდენიმე ასი კეთილმოწყობილი სოფლით არის დამშვენებული.

დიდი მდინარე ევფრატის აღწერა: არზრუმის ველის ზედ შუაგულზე გადის. საქართველოს მხარეს, აღმოსავლეთით მდებარე დუმლუ-ბაბა-სულთანის აკლდამის კლდის ძირიდან გამოდის და დასავლეთისაკენ მიედინება. არზრუმის ველზე მრავალ ჭაობს, ყურეს, პატარა ტბასა და წყაროს ჰქმნის, რომლებიც ასიათასობით ბაღდადის წეროს საბუდარი გახდა. ეს მდინარე სოფელ ქანის ძირას გაივლის და მეორე კონაკზე ქემამის ციხის ძირას მიედინება. ამის შემდეგ იგი იერთებს მურად-ჩაის, რომელიც ქუთთების იზულში ბინგოლის ზეგანიდან მოდის, შემდეგ ძალას იკრებს და მალათიას სიახლოვეს მიედინება. სემისათს, რუმის ციხეს, ბირეჯიქის ციხეს, ბუმბუჯეს ხიდს, ბალისს, ჯაბარის ციხეს, რაკიეს ციხეს, რუჰბიეს, კირკისას, ინეს, ჰედიშეს, ჰიას, აბიარის, თაკუქს. ჰელეს, ქუფას და სხვა ადგილებს ჩაუვლის და იქიდან ბატაში კურნას ციხის ძირას შატ ალ-არაბს შეუერთდება. ზღვასავით დიდი მდინარეა, რომელშიც ბასრას პირდაპირ ინდოეთის გემები შედიან. მდინარე კი არა, ზღვაა. სათავედან შესართავამდე ოთხასი ფარსანგია. ოთხასამდე ქალაქსა და დაბას ჩაუვლის. სათავეს არზრუმის ველზე იღებს. იქაურობა მეტად სასიამოვნოა და მართალი და დიდებული ყურანის მოციქულთა სურაში ასეთი აააა მოთავსებული: „დაგაღვივინეთ თქვენ ევფრატის წყალი“. ევფრატის გარდა არზრუმისა და დიარბექირის მთებში 72 დიდი მდინარე ჩნდება და სრულიად არაბეთის ერაყსა და რუმს მოიცავენ. ხატატ მაკრიზი ამბობს, წმიდა დანიელმა თავისი ანგელოზების დახმარებით გათხარა და გამოიყვანა მდინარეები ტიგროსი და ევფრატი.

მდინარე ტიგროსი, რომელიც შატ ალ-არაბის მასაზრდობელია: სათავეს იღებს დიარბექირის აღმოსავლეთით, თერჯილსა და მუფარკინის შუა მდებარე ადგილებიდან. უთვალავ წყაროებს იერთებს, ჰასანქეიფს ჩაუვლის, იქ მოსულის კუნძულს მიადრევეს. ზემო ზარბენინსა და ქვემო ზარბენინს⁹ წყლებს იერთებს და გზას განაგრძობს. ეს ზარბის¹⁰ წყალი სომეხთა მთებდან მრავალ წყაროს იერთებს, მიჰქუხს და მიედინება. სახელად მეჯუნ ზარბს უწოდებენ. ტიგროსი აქედან გზას განაგრძობს და თეჰრის აღწევს. შემდეგ ბატაიში შატში შედის. ევფრატის ქების შესახებ არსებულ გადმოცემათაგანია, მის უწმინდესობას, ალაჰის დიდებას, იმამ ალის რომ უთქვამს: „ჰოი, ქუფას მცხოვრებნო! თქვენს მდინარე ევფრატს სამოთხიდან ორი წყლის სადინარი მილი უერთდება“. იმამი ჯაფერ სადიყი კი შემდეგნაირ ქებას ასხამს: „ისეთი დიდადკურთხეული მდინარეა, ვინც ერთხელ დაღვეს ევფრატის წყალს, მოისურვებს სამჯერ ან შვიდჯერ კიდევ დალიოს“. ძვე-

ლი ერაციის მცხოვრებლებმა ევფრატის მადლი და სარგებლობა იცოდნენ; მის ორივე ნაპირზე დამბები და თაღები ააშენეს და მდინარის მიერ განაყოფიერებული მიწები წესისაებრ მოხნეს და დათესეს. იგივე ჯაფერ სადიის მიერ არის მოთხრობილი, რომ მისი წყალი მრავალ ავადმყოფობას უხდება. იგი, მდინარე ევფრატი და ერთი მდინარე ალ-ასი წმინდა მიწის საზღვრებში გამავალი ერთადერთი მდინარეებია. თვით მადლიანი ნილოსიც კი არ შემოდის წმინდა მიწაზე. ნილოსი მხოლოდ პირველი სარტყლის გარეთ გამოდის და მეორე სარტყელში, ანუ ქალაქ დემიეტასა და რეშიდის ციხის წინ ჩადის [ზღვაში]. რადგანაც მდინარე ევფრატის სათავე თვით არზრუმის ჩრდილოეთით არის, ზამთრობით იყინება და ზედ მრავალი ქარავანი გადადის. რაც შეეხება რიკას მიწების სამხრეთ მხარეს, რადგანაც ვაკე ადგილია, მდინარე ევფრატი არ იყინება. ამგვარად, არზრუმის ციხის მცხოვრებლებს, რომლებმაც გემო იციან, უმეტეს შემთხვევაში ამ ევფრატის წყალი მოაქვთ და სვამენ. თუმცა არზრუმის ციხეში სამოთხის წყაროდ წოდებული წყალია, რომლის დაღვევაც უკვდავების ანკარა წყლის სმას უდრის.

209

არზრუმის ციხის მოყვანლობა და მისი შემადგენელი ნაწილები:
გორაკზე მდებარე, ოთხკუთხა, ლენის ქვითა¹ აშენებულია. გარშემო ორ რიგად კედელი აქვს [შემოვლებული], რომელთა შორის სამოცდაათი ნაბიჯია. პისარიჩას უწოდებენ. გარშემო თხრილი აქვს. თხრილის სიგანე ოთხმოცი ნაბიჯია და სიღრმე — ოცი წყრთა. მაგრამ საქართველოს და ერზინჯანის კარების თხრილები იმდენად ღრმა არაა. მათზე ხილით გადაისვლება. ორსაგდულიანი რკინის კარებია. ამ ორ კარს შორის ის ათი ბაღემეზ ზარბაზანია, რომლებითაც ერევანი დაიპყრეს თავრიზის კარის მხარეს მალა ატყორცნილა და შიდა ციხეზე მიერთებული კედელი თუმცა ერთმაგია, ძალზე მტკიცე და გამაგრებულია, ზღარბივით არის ზარბაზნებით აღჭურვილი. ზარბაზნები სახრჩობელას უბნისაკენ და ვერცხლის გუმბათისაკენ არიან მიშვერილი. გარე ციხეში გამავალი, ცამდეაზიდული, აგურით ნაშენი, მინარეთის მსგავსი მაღალი კოშკია. ქვისიკ-კულეს სახელით ცნობილი, ფიცრით გადახურული უმაღლესი კოშკია. ათი გრძელულიანი და მსხვილი ზარბაზანი აქვს, რომლებიც ციხის ოთხივე მხარეს მდებარე ველებისაკენ ფრინველს არ გაუშვებენ. კოშკის სიმაღლე ასი წყრთაა. შიდა ციხის კედლები სამოცი წყრთის სიმაღლისაა. სხვა კედლები ორმოცდაათ-ორმოცდაათი წყრთის სიმაღლისანები არიან. ციხის გარშემო ორივე წყება კედელი შედგება ორას ათი მტკიცე კოშკისა და ორი ათას ოთხმოცი ქონგური-საგან. სათოფურებიანი ქონგურებია. ციხეში სულ ათას შვიდასი სახლია. ყველა მიწის ბანიანი, ძველებური ყაიდის სახლებია. არზრუმის

ვილაიეთში ჩვენ¹ მიერ დათვალეირებულ ყველა სოფელსა და დაბას მიწის ბანიანი [სახლები აქვს].

არზრუმის სასახლეები: ფაშის სასახლეში ას ათი ერთმეორეზე სართულებად დადგმული სენაკია. ქვედა და ზედა სართულში დივან-ხანა და მაღალი ციხე-დარბაზებია. სამოთხის მსგავს მის ვარდნარში თაიარ მეჰმედ-ფაშას² ციხე-დარბაზი და თექელ-ფაშას³ ციხე-დარბაზია. თექელი ფაშას ციხე-დარბაზის [აშენების] თარიღის აღსანიშნავად მოყვანილია სიტყვები: „თაღზე თალი ბრწყინვალე“. აქ არის ჩვენი ბატონი ფაშას — დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშას⁴ ციხე-დარბაზი; ერთი აბანოა უკვდავების წყალის მსგავსი უხვი წყაროებით. გარეთა ეზოს გარშემო, სამეფო საჯინიბოს ზემოდან ყარაულების სენაკებია. სასახლის მოედანზე გამუდმებული ჯირითის თამაშია. ამ სასახლეს ორი კარი აქვს. ერთია დივანის კარი, რომელიც შადრევანთანაა. მაღალი ბქეა. ერთი უღრუნის კარია, რომელიც მუდამ დაკეტილია. ნათელმოსილი მოციქულის შარიათის სასამართლოს სასახლე. ჯაფერ-ეფენდის სასახლე, ქუჩა აბაზა-ფაშას სასახლე, ქეფენ იგენსი-ოღლუს სასახლე, ხანუმის სასახლე და სხვ. არის.

უბნები: სულ სამოცდაათი მუსლიმთა უბანი და შვიდი სომეხთა უბანია. კოპტები და ებრაელები არ არიან. ყველა სახლი ქვისაა. ზედა-სართულიანი სახლი იშვიათია. უმეტესობა ერთსართულიანია. რადგანაც ზამთარში სასტიკი ყინვები იცის და მოწმენდილი ამინდი იშვიათია, ხშირია შემთხვევა, როცა ათ-თერთმეტ თვეს თოვლი მოდის. ამიტომ მათი სახლები ერთსართულიანია, სახურავებსა და ბანებს წყალგაუქონავი საკვამურები აქვთ; სახლებს კი — ქეჩით დაფარული კარები. აბანოს მსგავსი სალოცავი სახლებია. ერთი სიტყვით, ისეთი ქვეყანაა, რომ მისი ნახვა ადამიანს ცოდნას შემატებს. იშვიათადაა კარგი ამინდი.

LV

არზრუმის ჯამეზის შესახებ

სულ სამოცდაჩვიდმეტი მიჰრაბია. ყველაზე ძველია ულუ ჯამე-თავრიზის კარის შიდა მხარეს ძველებური ყაიდის, მიწის სახურავიანი, ერთმინარეთიანი ჯამეა. აკკოფუნლუს ფადიშაჰების აშენებულია. სიგრძე-სიგანით ორასი ნაბიჯია. მისი მიმბარი და მიჰრაბი ძველებური ყაიდისაა. შიგნით, მაღლა ჩამწკრივებულ ფიქვის ორას კოჭზე ფიქვის ღირეები აწყვია. ქვითნაშენი გუმბათი არა აქვს. ჯამეს ერთ მხარეს ერევნისათვის განკუთვნილი სურსათის ორცხოობილი აქ ინახება. ძველი მეღ-

რესეს ჯამე იმ პირველ ჯამეს აღმოსავლეთ მხარეს აქვს მიდგმული და კედელი კედელს აკრავს. წყვილმინარეთიანია. ზოგი ამბობს, აკკოაუნ-ლუს ფადიშაპების აშენებულიაო. ზოგი კი გადმოგვცემს, ჰასან თავილის (უზუნ ჰასანის) აშენებულიაო. ერთი სიტყვით, ძველი ტაძარია. რადგანაც არზრუმი მრავალჯერ იყო ალყაშემორტყმული, დაშენილი ზარბაზნებისაგან ამ ჯამეს უმეტესი ადგილები დანგრეულია. იმის გამო, რომ ვაკუფებიც არ ჰქონდა შეწირული, გაპარტახებული და გავერანებულია. თავრიზის კარის შიდა მხარეს ერთი უბადლო კარი და ორი შესანიშნავი მინარეთია, რომლებიც ჩინური შორენკეცით არიან შემკული და მზესავით ბრწყინავენ. როდესაც სხივი დაჰკრავს, ადამიანს თვალთ დაუბნელდება და მეორედ შეხედვას ვეღარ შეძლებს. რადგანაც მინარეთები ცამდეა ატყორცნილი, მრავალი მოგზაური იძულებულია ჯამბაზობას მიმართოს [და ისე ავიდეს დასათვალეერებლად]. რადგანაც ჯამე დანგრეული იყო, სულთან მურად IV შეაკეთა და შიგ ბაღებზე ზარბაზნების ჩამოსასხმელად სახელოსნო მოაწყობინა. ამჟამად ჯამეში ხელსაწყობები და მოწყობილობა ინახება. ეს ჯამე თუ შეკეთდა, ისეთი ძველი იქნება, რომ დედამიწის ზურგზე ტოლი არ მოეძებნება. ღმერთმა ხელი მოუმართოს მის შეკეთებას! ლალა მუსტაფა-ფაშას ჯამე ფაშის სასახლის კარის წინ, სათემო გზის გადღმა მდებარეობს. სულეიმან-ხანის ვეზირის ლალა მუსტაფა-ფაშას აშენებულია. სტამბოლური ყაიდის, მაღალეუმბათოვანი, მთლიანად ხალასი ტყვიით დახურული ჯამეა. სიგრძე-სიგანით ოთხმოცი ნაბიჯია. მიჰრაბი, მინბარი, მუეძინის აივანი ულამაზესია. შიგნით იმდენად მდიდრული ქალები არაა. გარეთ სოფა აქვს. მაგრამ წმინდა ადგილი (ჰარემი) ვიწროა. სულეიმან-ხანის ხუროთმოძღვრის, განსვენებულ სინან-აღას აშენებულია. წინამძღვრად შეიხი ჰყავს სახელად ვანი-ეფენდი. ისეთი ზედმიწევნით მცოდნე უღემა, მკერმეტყველების ზღვაა, თითქოს ცოდნის ყოველ დარგში მეორე ნუ'მანი² არისო; ე. ი. ყურანის თარგმანებათა და განმარტებათა საუკეთესო მწერალია, რომლის სახელი მსოფლიოს მოსდებია. დახვეწილი ენის პატრონი, ამბების შესანიშნავი მთხრობელია. ვინც ერთხელ მოისმენს მის ქადაგებასა და დარიგებას, ყველაფერს მოინანიებს, განწმინდება და გათვითცნობიერდება. იანიჩართა იმამის სახელით წოდებული, ყურანის ზეპირად მცოდნე იმამი ჰყავს; დილის ლოცვაზე ყურანის ორი ნაწყვეტი რომ წაიკითხა, მთელი ჯამათი გაოგნდა და დაიბნა — იმდენად შთამბეჭდავი და მწველი, სევდიანი ხმა აქვს. იანიჩართა მუეძინის სახელით ცნობილი მუეძინი ჰყავს, რომელიც მეორე ბილ ალ-ჰაბეშია. ერთხელ რომ დაიძახებს მინარეთიდან დავითისებრი ხმით: „დიდ არს ალლაჰი. დიდ არს ალლაჰი“, ყველას — დიდსა და პატარას თმა ყალყზე დაუდგება და ტანი

აუცახცახდება. ვინც მუშაობს, საქმეს მიატოვებს; ვინც ქამს, საქმელს დაავადებს და ჯამესაკენ მიდის. | არზრუმის მცხოვრებლები მეტად ბეჭითად ასრულებენ ნამაზს. ჯაფერ-ეფენდის ჯამე ახლადამენებული, მაღალგუმბათიანი ჯამეა. შვების მომნიჭებელია, რომელსაც ერთი მაღალი მინარეთი, ერთი კარი, ახალი ყაიდის მიხედვით [გაკეთებული] რკინის ცხაურიანი ფანჯრები და შადრევნიანი წმინდა ეზო აქვს ყველა გუმბათი ტყვიით არის დახურული. ციხეში კიდევ ერთი ძველი აშენებული ჯამეა, რომელსაც ჯამათი ბევრი ჰყავს. ერზინჯანის კარის გარეთ ფაშის ჯამეა. ქვის გუმბათიანი, ტყვიის სახურავიანი, ერთმინარეთიანი საუცხოო ჯამეა. ჯამათი ცოტა ჰყავს. თავრიზის კარის გარეთ, თხრილის პირას გურჯი მეჰმედ-ფაშას ჯამეა. ერთმინარეთიანი, მიწის სახურავიანი, ქველმოქმედ დარბაისელთათვის შესაფერი, ღირსეული ჯამეა. ჯამათიც ბევრი ჰყავს. ამ ჯამეების გარდა სამოცდაათი მეჩეთია. დიდება დმერთს, ეს ქალაქი დღითიდღე სულ უფრო კეთილმოწყობილი და გაშენებული ხდება.

მედრესეები: მეცნიერებათა დასაუფლებლად მედრესეები, ყურანის საკითხავი სახლი, ჰადისების საკითხავი სახლი და ყმაწვილების 110-მდე სასწავლებელია. მათ შორის განთქმულია ლალა-ფაშას სასწავლებელი, ჯაფერ-ეფენდის სასწავლებელი და სხვები. დერვიშთა სავანეებიც ბევრია.

წყაროებს შორის განთქმულია ბაზარში [აშენებული] ორმილიანი „სამოთხის წყარო“, „აქლემის წყარო“, რომელიც ერზინჯანის კარს გარეთ არის, და თავრიზის კარის გარეთ, თხრილის ნაპირას მდებარე მუსტაფა-ფაშას წყარო. „ცივი წყარო“ აშენების თარიღია: „ცოტაა მდინარი წყალი“. სამოცდაათამდეც სებილია.

აბანოებს შორის ყველაზე განთქმულია ახლადამენებული ჯაფერ-ეფენდის აბანო. მისი წყალი და ჰაერი მშვენიერია. განათებულია.

ქალაქს სამოცდაათამდე ვაჭართა ფუნდუკი აქვს. მაგრამ სხვა ქვეყნების სახლებივით ტყვიის სახურავებიანი არაა, მიწით არის დახურული.

მარტოხელების ფუნდუკი: თერთმეტი ოთახია უცოლოებისათვის. ამ ქვეყანაში ჩამოსული სხვადასხვა ხელობის კაცნი აქ ცხოვრობენ, მუშაობენ და თავს ირჩენენ. მეკარეები და ოთახების განმგებლები ჰყავს. ყოველი ოთახი ერთი [რომელიმე] ჯამეს ვაკუფია.

სავაჭრო რიგები: რვაასამდე დუქანი აქვს. ოთხკარიანი, ქვის თაღიანი, კეთილმოწყობილი დახურული ბაზარი აქვს. აქ არის სარაჯხანა, აბრეშუმის მქსოველები, ოქრომჭედლები, თერძები; სიფაჰ-ბაზარი და ციხის ძირი მოკაზმულია. მისი ზარაფხანა ერზინჯანის კარის ახლოსაა.

მცხოვრებლების გარეგნობა: მცხოვრებლები თურქები, ქურთები, თურქმანები და სომხები არიან. || გოქდოლაკები¹ და სპარსელებიც არიან. ჯანმრთელი, მშვენიერი აღნაგობის, შუატანის. მკვირცხლი, ხნიერებიცა და ჭაბუკებიც ვაჟკაცი და ჩაფსკვნილი ადამიანებია. მეტად ძალუმი აღნაგობისანი არიან.

მათი სიკეთე და სილამაზე: სანამ ათიდან ოც წელს მიაღწევენ, ყმწვილები მეტად ლამაზები ჰყავთ. ამის შემდეგ ჩაფსკვნილი, ღონიერი გამოდიან, წვერ-ულვაში სწრაფად ამოსდით და ფრიად ხშირბალნიანი ხდებიან. მაგრამ წყნარი, ღინჯი, კეთილზნიანი და გონებაგამჭრიახი ხალხია.

მოსახლეობის ტანსაცმელი: დიდებულებს სისამურიანი შალი და ძვირფასი ქსოვილები აცვიათ და ისე საქმიანობენ. ულემები და კეთილმორწმუნეები, ასევე, შალის ფარაჯას და სარჩულიან ხიფთანს იცვამენ. მღაბიონი ხელოსნები არიან და ისინი უხეში სასარჩულე ქსოვილისაგან შეკერილ ხალათებს იცვამენ და ისე საქმიანობენ.

შავა: ჰაერი სამი თვის განმავლობაში ისეთი მშვენიერია, რომ ადამიანი სამარადისო სიცოცხლეს მოიპოვებს. მისი წყალი უკვდავების წყალია. ცხენებისა და ქალებისათვის ეს წყალი ძალზე მარგებელია.

სამოთხის წყაროდ წოდებულ წყალს ვინც ივნისში დალევს, [ყურანის] აჰა გაახსენდება: „წყალი აცოცხლებს ყველაფერს“. განედის მეთვრამეტე სარტყელსა და სიგრძედის მეხუთე სარტყელშია. იმის გამო, რომ ზამთარი სუსხიანი იცის, პურეული სამოც დღეში მწიფდება და ამბრებში ინახავენ. ერთი ქილა მარცვალი ოთხმოც ქილას იძლევა. ერთი ქილა ფეტვისაგან ასი ქილა მოდის. შვიდი ჯიშის ხორბალი იცის.

მათი სანაქებო ხელოსნობა, საქმელი და სასმელი: თურქები და ოქრომკედლები დიდი ოსტატები არიან. მათი ხმლები, რომელთაც „შირინ“ და „შირინ“ ეწოდებათ, მსოფლიოში განთქმულია. საქმელებიდან ქვეყნიერებაზე განთქმულია ქათმის [ხორცის] ღვეზელი, ჩირიშად წოდებული მცენარის ღვეზელი, გამტკიცული [ფქვილის] ერბოიანი პური, რომელიც ბაზარზე [იყიდება], ერთ კულაჩის [სიგრძე] წმინდა შოთი პური, ქადა, ცხვრის ხაში, მწვადი, ჰერისად წოდებული წვნიანი საქმელი. სასმელებიდან — შარბათი „ვემასი“, შილეს წყალი, ხალხური ბოზა.

საზოგადოებრივი და სასეირნო ადგილები: საჯირითო მოედანი, ბაზარბაშის წისქვილის მინდორი, გუმშუმლუ-გუმბეთის მოედანი, სოფელი უმუდუმი, აბდ ურ-რაჰმან-ყაზის სავანე, გურჯი მეიდანის სასეირნო ადგილები.

არზრუმს დაქვემდებარებული [ადგილების] აღწერა: ციხის სამი კარის გარეთ — აღმოსავლეთით, დასავლეთითა და ჩრდილოეთით რაიების სამი ათასზე მეტი გარეუბანია. მათ გარშემო კედელი არ აქვთ. თუმცა, შარავნაზე აკლამებია. ციხის სამხრეთით, თავრიზის კარიდან თვით ერზინჯანის კარამდე დაწყებულია ციხის კედლების შენება და თუმცა ზოგ ადგილას ერთი კაცის სიმაღლეზეა მიწის ზედაპირიდან ამოყვანილი, მისი დამთავრება ვერ განუხორციელებიათ. ეს კედლები რომ ბოლომდე აშენებულყო, არზრუმი მიუვალი ციხე იქნებოდა. სამხრეთით მდებარე გარეუბანი შვიდი უბნისაგან შედგება. ბაზარბაშის უბანიც აქ შედის და წყალი ბევრი აქვს. თავრიზის კარის გარეუბანი ძალიან დიდია, გორაკზე მდებარეობს და გადაჭიმულია დარაღჯის უბნებიდან მოყოლებული გუმშულუ-გუმბეთის [მიყენამდე]. გურჯის კარის გარეუბანი ციხის ჩრდილოეთით არის და შიგ რამდენიმე ათასი სახლი, დუქანი და ფუნდუკია. ამყამადაც შენდება. ყველა ვაჭარი აქ არის დასახლებული. ის საბაჟოც აქაა, რომელშიც მე, მწირი, ქათბად ვიყავი. მის ოთხივე მხარეს არაბეთის, სპარსეთის, ინდოეთის, სინდის, ხატაეთისა და ხოთანის ვაჭრებს სახლები აქვთ. სტამბოლისა და იზმირის საბაჟოების შემდეგ ყველაზე საქმიანი ეს არზრუმის საბაჟოა, რადგანაც ვაჭრებს სამართლიანად ექცევიან. ერზინჯანის კარის გარეუბანი საკმაოდ დიდია, ციხის აღმოსავლეთ მხარეს [მდებარეობს] და გადაჭიმულია დევე ჩემესიდან, თვით ალის წისქვილამდე. რადგანაც ამ გარეუბნებში მეტწილად სომეხი რაიათები სახლობენ, ცამეტი ეკლესია აქვს. მათი წეს-ჩვეულების მიხედვით, დაწინაურებულები ცისფერი შალის ტანისამოსს იცვამენ. თავზე პირსახოცი აქვთ წაკრული. მდაბიონი შალის გვებანაკს იცვამენ და ფეხზე მსუბუქი ქალამანი აცვიან. მეტად მშრომელი რაიათები არიან. სომეხი ქალები პრტყელთავიანები არიან და თეთრი თავშალი აქვთ მოხვეული. მუსლიმი ქალები წმინდად ნაქსოვ აბრეშუმს, დიბას, ოქროთი და ვერცხლით [მოქარგულ] თავსაბურს ატარებენ და თეთრ წამოსასხამში ეხვევიან. ფეხზე ხავერდის შარვალს, ყვითელ ჩექმებს იცვამენ და კარგი ყოფაქცევისანი არიან. უაღრესად ლამაზებსა და ტკბილმოუბართ თეთრი კბილები აცმულნი მარგალიტებით შევნიით. სურნელოვან ნაწნავებს გადმოიგდებენ და ახალგაზრდებს ხიბლავენ. რადგანაც მშვენიერი ჰაერია, მამაკაცები დიდხანს ცოცხლობენ. ომანიანობადაკარგულნი, დაუძღურებულნი ას წელიწადს მიადწევენ, ლაპარაკის უნარიც აღარ აქვთ, მაგრამ მაინც ცოცხლობენ.

არზრუმის მცხოვრებთა ენა და სხვა ამბები: მათი სიტყვები შემდეგნაირად გამოითქმის: „ჰარდა იდინ?“ რაც ნიშნავს: „სად იყავი?“ [ნაცვლად თურქული] „ნერდე იდინ“-ისა და სხვა ამის მსგავსი. მაგრამ

განსწავლულები მაღალფარდოვნად და მკვერმეტყველურად ლაპარაკობენ. ცნობილი არიან განათლებული ადამიანები და განსაკუთრებით — კალიგრაფი ომერ ჩელები. განათლებულთა წრის გამართობნი არიან ყველაზე ცნობილი ადამიანები: მედდაპი ჰამზა ბასეფა კასაბ კურთი, შაბბაზი, ჰაჰალბაზი კანდილო-ოღლუ, დიარბექირელი იაჰიას მოწაფე მომღერალი ვეისი ჩელები. ღვთის სიყვარულით თავდავიწყებამდე მისულნი: ქულჰანი აჰმედ-დედე გახურებულ, ცეცხლოვან აბანოს ღუმელში არხენად შედიოდა და იძინებდა; სიამ-დედე რამდენიმე უღანაშუალოს ჯალათის ხელიდან დაიხსნიდა, მეორე დღეს დამნაშავეებს მოძებნიდა, ხის ხმალს ურტყამდა და დახოცავდა. ეს ადამიანი დამბლადაცემული დერევიში კაცია და მრავალი სასწაული აქვს ჩადენილი. სეფერ-დედე არზრუმის ზამთარში შიშველი დადიოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ არზრუმში დიდი, სუსხიანი ზამთარი იცის, ბევრი შემოღობილი ბოსტანია. ნესვი, საზამთრო, კომბოსტო, ბადრიჯანი და შრეშის მცენარე აურაცხელი მოდის. აქაურობა სრულყოფილი ადგილია. სწორედ ამაზეა ნათქვამი: „სივრცე მხარეებისა და სიიაფე სანოვავისა“⁶. მიწა მოსავლიანია. რუმის დიდად კეთილმოწყობილი ქალაქია, რომელსაც ვრცელი ვილაიეთი აქვს. განთქმულია მისი ხორბალი და სხვა მარცვლეული, სარჩო კარგია, სათესველი — ბევრი, ბარაქა — დიდი, სიკეთე — მრავალი, მრავალი ათასი წყარო და მდინარეა. ისეთი სიიაფეა, რომ სულ ბევრი, ერთი ყურღუში ღირს ხუთი ვირის საპალნე აქლემის კბილივით [მსხვილი] ხორბალი. ორი ცხენის საჭმელი [ქერი] ერთი ახჩა ღირს და ერთი ვირის საპალნე ქერი — ორი ახჩა. ხუთი ცალი წმინდა, თეთრი პური, რაც ერთ ოყას იწონის, ერთი ახჩა ღირს. ერთი ოყა ცხვრის ხორცი ორი ახჩა და ერთი ოყა საქონლის ხორცი ერთი ახჩაა; ქათამი ერთი ახჩაა. ორმოცი კვერცხი ერთი ახჩაა; მტრედის მართვე ერთი ახჩაა, ასი ღირჰემის [წონის] ერთბოთი გატენილი ფენოვანი კვერი ერთი ახჩაა. სხვა სურსათიც ამასთან შეფარდებით ღირს. თუმცა ზამთრის სიმკაცრის გამო ბაღ-ვენახები არ არის, ფაშასარაის ბაღი, ჰაჯი მურადის ბაღი და ყვავილნარი, ქეფენ ინესი-ოღლუს ვარდნარი, პეტროსის ვარდნარი, ბაღი და კიდევ სხვა მრავალი ვარდის ბაღია. ამ ხსენებული ბაღების მუდამ აყვავებული ვარდი განთქმულია. აქა-იქ ყველგან არის ზამთრის ვაშლი, პანტა. მაგრამ სხვა ხილი არაა. სასიერო ადგილებში ალვისა და ტირიფის ხეები მრავალადაა. რადგანაც მკაცრი ზამთარი იცის, ორ თვეში კიდევ თესვენ, მკიან, ლეწვენ და დაუყოვნებლივ ამბრებში ინახავენ. იმ წელს, როდესაც ჩვენ იქ ვიყავით, ივლისი იდგა და ქექა-ქუხილი, ქარბუქი, ქარიშხალი, თოვლი და წვიმა იყო. ცხენები დაგვისხლტნენ და მეზო-

ბელ სოფლებამდე გაიქცნენ. ხუთი, ათი დღე ასე დაფეთებული დაეხეტებოდნენ. ხალხურ გადმოცემებში ასეთი თქმულებაც კი არის:

„ღერვიშისათვის უთქვამთ: — „საიდან მოდიხარო?“ — „თოვლის სალოცავიდან მოვდივარო“, უპასუხნია. „რა ქვეყანაა ისაო?“ და „არზრუმია, სადაც კაცი სიცივისაგან იჩაგრებაო“, უპასუხნია. „იქ ზაფხულს არ შეხვედრიხარო?“ — უკითხავთ. უთქვამს: „ვალლაჰ, თერთმეტი თვე და ოცდაცხრა დღე გავატარე. ხალხმა თქვა ზაფხული მოვაო. მე კი ვერა ვნახე“. კიდევ ერთი ამბავი: „ერთხელ ერთი კატა ერთი ბანიდან მეორეზე რომ ხტებოდა, მაღაყშივე გაყინულა. რვა თვის შემდეგ, ხორეზმშაპის ნოვრუზის დღეს, ყინული გადნა, კატამ დაიკნავლა და მიწაზე დაეცა“. ცნობილი ანდაზაა. ჭეშმარიტად, კაცს რომ ხელი სველი ჰქონდეს და რკინის ნაჭერს მოჰკიდოს, მაშინვე მიეყინება. ხელის რკინიდან მოცილება შეუძლებელი იქნება. რკინიდან ხელის მოცილება შესაძლებელი გახდება მხოლოდ მაშინ, თუ კაცი მძიმე კენესით ტყავს გადაიძრობს. აზოვსა და ყიფჩაღეთში ძლიერი ყინვები გადავიტანე, მაგრამ ასეთი სასტიკი ზამთარი არ მინახავს. ხილი ორი დღის სავალით მოშორებული ადგილებიდან — ისპირიდან, თორთუმიდან და ერზინჯანიდან მოდის. ატამი, გარგარი და ყურძენი ოითო ოყა ერთ ახჩად იყიდება. ერთ ურემ ნესესა და საზამთროს ათ ახჩად იძლევიან. ერთი სიტყვით, სანოვავის მხრივ შეუდარებელი ქალაქია. ოლონდ, ესაა, შეშა არ აქვს. მისი მთები მოშიშვლებულია. მაგრამ ღვთის განგებით, შეშა მაინც იაფია. ორი დღის სავალის მოშორებით მდებარე მთებიდან, რომელთაც ქერანი ეწოდებათ, სახომალდო მორები მოაქვთ. ორმოცი არშინის სიგრძისანი არიან და ორმოც ახჩად ჰყიდიან. დაკანონებულია, რომ საბაჟოში მოსულ ყველა ქარავენის აქლემს ფაშასათვის თითო გზა შეშა მოაქვს. გარდა ამისა, შეშას ცალკე მოხელე ჰყავს მიჩენილი. ერთი აქლემის საპალნე შეშას ოცდაათ ახჩად ჰყიდიან. მაგრამ, რადგანაც ადგილობრივ მცხოვრებლებს ცხვარი და მსხვილფეხა საქონელი ბევრი ჰყავთ, ღარიბები წივას სწვავენ. ღარიბი გლეხის კერა სახლის შუაგულ ადგილსაა მოთავსებული. [ოთახში] ირგვლივ საქონელი უყენიათ და სახლები აბანოსავით თბება. თონეებში ჰერისეს ხარშავენ და პურს აცხობენ.

217 ეგერლმ მთის აღწერა: არზრუმის. სამხრეთით, ნახევარი საათის სავალზე მდებარეობს ეს მაღალი მთა და ეგერლი-დალმ ეწოდება, რადგანაც მისი მწვერვალი უნავირაა⁷. ამ უნავირას საშუალებით გადადიან ხნუსისა და მანასკერტის ციხეებისაკენ და ბინგოლის ზეგანზე. ამ მთაზე სამკურნალო ბალახებისა და თუთიას ყვავილის სუნისაგან ადამიანს თავბრუ ესხმის. მთაში მოიპოვება მხვიარა, ეშფენი, რძიანა, კიჟი, ჟერუხა, რევანდი, ჯადვარი, მყრალი მანდრაგორი, შა-

პის ეგრუხა და კიდევ მრავალი ათასი ჯიშის სხვა სამკურნალო [ბალახი]». მრავალი თვალის ექიმი აქ აგროვებს თუთიას [ყვავილებს], ორმოცი წლის ჩინდაკარგულებს თვალში ზონდით ჩააწვეთებენ და დამრეტილ თვალებს გაუნათებენ. ასორმოცდაათი სახის სუმბული და რუმის მუშკი იქნება. ტულიპები: ზერინი, შაკაიკი და თერფილი, საკარნი და პიტნა განთქმულია და მათი სასიამოვნო სუნი ადამიანს სიცოცხლეს ანიჭებს.

ბალამ იბნ ბა'ურის ქებანი: ერთხელ, ამ მთის კალთაზე ჯირითს რომ ვთამაშობდი, ცხენიდან გადმოვვარდი. ცხენმაც თავი აიშვა [თითქოს თქვა] „სადა ხარ ეაერლის მთაო“ და გაიქცა. გონზე მოვედი, სხვა ცხენს მოვახტი და ჩემი რამდენიმე მონა-ბიჭის თანხლებით დავედევნე. ზედ მთის წვერზე დავიჭირე ცხენი და შევჯექი. იმ ადგილას ერთი მოგრძო საფლავი დავინახე. „ღმერთმა იცის, რომ დიდებული სალოცავია“-მეთქი და მისი სულისათვის ფათიპა წავიკითხე. ქვეითად გავიარე. ოთხმოცი ნაბიჯი გამოვიდა. თავსა და ბოლოში თითო შესანიშნავი, მაღალი, დაქვრეთილი სვეტი იყო ჩასობილი. ამ სალოცავი ადგილის თვალყრებით გართული რომ ვიყავი, იქაურობა სიმყარაღემ მოიცვა. რადგანაც ყველას თავბრუ დაგვეხვა, მე და ჩემმა ბიჭებმა ცხვირზე ხელი მოვიჭირეთ და საფლავს შევხედეთ. რას ნახავ!? ორმოში მიწა ბურღულის ფაფასავით ბუყბუყებს — კუპრისანი მიწაა. ძალზე გაკვირვებულები დავრჩით. ისევ შევსხედით ცხენებზე და მზის ჩასვლისას თავრიზის კარგთ [ქალაქში] შევედით. მზის ჩასვლის შემდეგ ფაშას რომ ვეახელი, ინება ეთქვა: „მაღლობა ღმერთს, რომ ცოცხალი ხარ! აბა, იპოვე, თუ არა ცხენი მთელი მოკანმულობითო“. „დიან, ვიპოვე. ეაერლის მთაზე ალლაპის ერთ-ერთი წმინდანის მოგრძო საფლავი მოვილოცე“-მეთქი და გუამზე, რაც ვნახე. ერთი არზრუმელი მწიგნობარი და მეცნიერი ჯაფერ-ეფენდიც იქ იყო. მან ბრძანა: „ფრთხილად, ევლია ჩელები. ის საფლავი მეორედ აღარ ინახულო. მოსე წინასწარმეტყველის — დიდება მას — წყევლით აღიარებულია, როგორც ურჯულო, რომელსაც ბელემ იბნ ბა'ურს უწოდებენ. მრავალი ასი წელი უცხოვრია. მოსე წინასწარმეტყველის [წყევლის] შემდეგ სულიერი კრილობის გამო ეგვიპტე დაუტოვებია და ამ მთაში დასახლებულა. ამჟამად მისი საფლავი ზამთარ-ზაფხულ ლეშივით ჰყარს. მისი საფლავიც კი ჯოჯოხეთის წამებას განიცდის და დუღსო“. მე, მწირო, განცვიფრებული დავრჩი.

კეთილშობილთა წინამძღვარი, მოსალოცი ადგილების მაჩვენებელი, სარეჟონობრივი გზების საიდუმლოების შემცველი, კეშმარიტყების სინათლის განმჭვრეტელი, შეიხი აბუ ისხაკ ქაზუნ — ღვთის წყალობა იყოს მასზე. მისი წმინდა სახელი იბრაჰიმი. მეტსახელი — აბუ ისხაკი. დაიბადა ქალაქ ქაზუნში. მამამისი წარჩინებული იყო. როდესაც ისლამით გააბატონდა, აბუ ისხაკის დედა დაორსულდა; 352 (963) წლის რამაზანს არის ამ ქვეყნად გაჩენილი. დღითიდღე წინ მიიწევდა სუფიობის გზაზე და პოლუსთა პოლუსი გახდა. დედამიწაზე სამოგზაუროდ გამოსულა და ბრუსასა და ედირენში გაჩერებულა. იქიდან ისევ არზრუმში მოსულა და თავრიზის კარის შიგნითა მხარეს დიდი კოშკი სამუდამო სამყოფელად აურჩევია. აკლდამს მიჩენილი ჰყავს მსტოვანი, რომელიც ხათუნის აკლდამის მცველია და მისი ამბავი პირველ ტომშია მოხსენებული. შემდეგ, ამ გუმბათში წმინდან აბუ ისხაკის ფერხითთ დამარხულა წამებული მურთაზა-ფაშა¹, რომელიც ერევანში შვიდ თვეს იყო ალყაშემორტყმული. დიშლენქ ჰუსეინ-ფაშას მიერ მოკლული აბაზა-ფაშა² იქაა დამარხული. ულუ-ჯამეს იმამ აზიზ-ფეენდისა და ულუ-ჯამეს იმამ ზეინებ-ფეენდის ცალკე წმინდა ადგილები არის. ფაშას სასახლის პირდაპირ, სივრი გუმბათში დაკრძალული არიან: სულთან კასიმ ბენ სულთან მაჰმუდ ლაზნევი³, მის გვერდით — მისი და ფირუზე ხანუმი, მის სიახლოვეს — ლალა-ფაშა, ქულ-ჰან აჰმედ-დედე. ერზინჯანის კარის გარეთ დევე ჩეშმესის ზემოთ მარხია სარწმუნოებისათვის ბრძოლაში დაღუპული სეიდ ჩანფოლად ზადე მუსტაფა-ფაშა⁴ — ღვთის წყალობა იყოს მასზე. მამაჩემისა და ჩემი, მწირის, უანგარო მფარველი და მწყალობელი იყო. ეფერლნ-დალის ძირას დიდებული აბდ არ-რაჰმან||ყაზი დამარხულია მაღალი, მშვენიერ სავანეში, საიდანაც ქვეყნიერება მოჩანს. ჰინდი ბაბა სულთანიც აქაა თავრიზის კართან გუმშულუ გუმბათად წოდებული, სრულყოფილი და დიდი ხელოვნებით ნაკეთები მაღალი გუმბათია. ძველ დროს მთლიანად ვერცხლის სახურავი ჰქონია. სულთან მაჰმუდ ლაზნევი აქაა დამარხული⁵. სამარხი ყუთის ქვაზე უბრალო წარწერაა: სულთან მაჰმუდი. „ლაზნევი“ არ წერია. კიდევ ბევრი წმინდანთა საფლავია, მაგრამ ყველაზე ცნობილები ესენი არიან — მაღალი ღმერთი აცხონებს მათ.

ჩვენნი ლაშქრობა ჟურთისტანში არზრუმის ვილაიეთის შუშაქის
ციხის წინააღმდეგ

ერევნის ხანის, ალი-ხანის ძე გენჯ ალი-ხანის წერილისა და ელჩე-ბის საშუალებით შევიტყვეთ, რომ მდინარე არეზის ვაღმა, სამხრეთით, მთებში მდებარე შუშაქის ციხის ბეგი აჯანყდა, მშვიდობა დაარღვია და ირანის ქალაქ ერევნის ოლქის ზოგი ადგილი გაძარცვა და დაარბიაო. აწიოკებულთა საჩივრის წერილები წაიკითხეს და დივანის ყველა წევრმა ბჭობა გამართა. გადაწყდა ლაშქრობის მოწყობა. მაღალი ბრძანებით სალაშქროდ იქნენ დაბარებული არზრუმის ყველა სანჯაყში მყოფი მირლივები, ზემათებისა და თიმარების მფლობელები და ყოველი ციხის ჯარის ნახევარი. კაფუჯი-ბაშიები სანჯაყ-სანჯაყ დადიოდნენ და ყოველდღიურად ჯარის შეკრება დაიწყო. გუმუშლუ გუმბეთის ველზე კარვებში დაბანაკდნენ. მაღალღირსეულმა ფაშამაც 70 სადროშო სეკბანითა და სარიჯათი, ოთხი ათასი მეომრით ხსენებულ ველზე ნაირფერადი კარავი დასცა. მირ-მირანებმაც მის გარშემო დაიდგეს კარვები: მოლა ქეთენჯი ომერ-ფაშას ძე მეჰმედ-ფაშა, ერაყიდან დათხონილი მისი ძმა ბაკი-ფაშა, ქესე აღაჩ-ფაშა, გურჯი დელე დილავერ-ფაშა, არზრუმის დავთარდარი ოსმან-ფაშა, სამეფო პარემიდან ჩაშნაგირთა უფროსის თანამდებობით გამოსული მამაცი და გულადი ისპირის მირლივა, თორთუმის ფაშა ჯაზი სეიდ აჰმედ-ფაშა და სხვა მირ-მირანები! სამეფო კანონით გათვალისწინებული წესით თავთავის ადგილზე დაეწყენ და სულ 76 ათასი ჯარისკაცი იყო. ირანის ელჩებმა ეს ზღვა ჯარი დაინახეს და ინანეს, რომ შუშაქის ბეგის შესახებ საჩივარი აღძრეს. შეიძლება [ოსმალების მიერ] ერევნის გარემოცვისა შეეშინდათ. შემდეგ, თვის მეოცე დღეს კაფუჯი-ბაში ალაჯა ათლი ჰასან-ალა ათასი შეიარაღებული ცხენოსანი მეომრით კონაქი გახდა და თული და კარავი მოიტანა. სეიდ აჰმედ-ფაშა ჩარხილ დაინიშნა და ბაკი-ფაშა კი — დუმდარად. მეორე დღეს ძღვეამოსილი ფაშა „გუმუშლუ გუმბეთის“ ყაზადან [დაიძრა] მართლმორწმუნე ჯარებით და ისეთი დიდი ლაშქარი დასძრა მტრების წინააღმდეგ, რომ გარშემო მყოფ ყიზილბაშებს თვალები დაუბნელდათ. ჯგუფ-ჯგუფად მოძრაობით 4 საათში დევე ბოაჟინდ წოდებულ ადგილს მიადწიეს და დაბანაკდნენ. მაღალღირსეულმა ფაშამ კარავში მოისვენა. ემირებისა და მირმირანების დიდი ნადიმისათვის სიუხვე გამოიჩინა. ყველანი თავთავის კარვებში წავიდ-წამოვიდნენ. აქაურობა მდელოებიან ველს წარმოადგენს; ბალახი და იონჯა ბევრია. ჩვენმა ცხე-

ნებმა იზალახეს და მალე მოლონიერდნენ. აქაურობა ცნობილი ბასიანის ველის დასაწყისია. მაგრამ ზამთრობით აქ მინარეთის სიმაღლის თოვლში, ზვავსა და ქარბუქში მრავალი ქარავანი ილუპება. თვით თაბანნი იასნი მეჰმედ-ფაშამაც² ვერ გადალახა ეს დევე ბოფუნის თოვლი და რადგანაც ქარავანს მაშველი ჯარი ვერ მიუყვანა, ის მშვენიერი ციხე გათახსირებული ყიზილბაშების ხელშია. ასეთი შეუბრალებელია დევე ბოფუნნი.

აქედან აღმოსავლეთისაკენ [ვიარეთ] და 3 საათში ჯაფერ-ეფენდის სოფელში მივედით. ჯაფერ-ეფენდიმ დიდი წვეულება გაგვიმართა და ფაშას ერთი ცხენი, სამი ბიჭი და სამი ქისა მიართვა ძღვნად. სამასკომლიანი, კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფელია. აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ ბასიანის ველზე და ხუთ საათში ჰასან-აბადის ციხეში მივედით.

221 **ჰასან-აბადის ციხის აღწერა:** აზერბაიჯანის მბრძანებლის — უზუნ ჰასანის მიერ არის ხელახლა აშენებული აბულფათიძის [სულთან მეჰმედ II] შიშით და ამიტომ, ცნობილია ჰასან-ყალას³ სახელით. ბასიანის ველზე ზღუდედ ამართული, ცამდე აზიდული მაღალი ციხეა. შემდეგ ხანებში დიდი ძალით გარშემორტყმულ იქნა და ყარა-ფუსფუსის ქუთმა შთამომავლებმა დაიპყრეს. არზრუმის ვილაიეთის ბასიანის სანჯაყის ბეგის საჯდომია. სულეიმანის კანონის მიხედვით მისი ბეგის სახასო 12 400 ახჩაა. 6 ზეამეთი და 225 თიმარი აქვს. ალაბეგი, ჩერი-ბაში, ფუზ-ბაში ჰყავს. ომიანობის დროს ჯებელიებთანად ათასხუთასიანი ჯარი დგება და მეციხოვნეთა ნახევართან ერთად ფაშის ბრძანებით მაშველად მოდიან. დიდება ალაჰს, როდესაც პატივცემული ფაშა ამ ციხის ძირას დაბანაკდა, ციხიდან თოფებისა და ზარბაზნების ბათქებით და სხვა საბრძოლო იარაღებით ისეთი სროლა ატყდა, რომ ცა და მიწა ზანზარებდა. ჰასან-ყალა სალამანდრასავით ნიმროდის ცეცხლში აღმოჩნდა. ირანის ელჩმა ეს ამბავი რომ დაინახა, სუნთქვა შეეკრა და ენა ჩაუვარდა. არისტოტელესავით ბრძენმა ფაშამ ციხისთვის ბრძანება გაუგზავნა ერთი მიჰთერის ხელით და უბრძანა ციხის სასწრაფოდ საომრად გამზადება. ყველა ჯარისკაცი შეიარაღებული უნდა დამდგარიყო ციხის კედელზე. როგორც კი [ჩვენი ფაშა] ციხის დასათვალიერებლად მივიდოდა, ჯაბახანა უნდა მოერთოთ, უეცრად მაჰმადიანური ყიფინა აეტეხათ და თოფისა და ზარბაზნის შედლუხი მოეწყოთ. ნასამხრევს, როდესაც ფაშა ირანის ელჩთან ერთად ბასიანის ბეგის წვეულებაზე მიდიოდა, ციხიდან „ალლაჰ, ალაჰ“-ის ძახილი და თოფ-ზარბაზნის ქუხილი ცას მისწვდა. ელჩი გაოცდა და თქვა: „ჰოი, სამეფო ქვეყნის კეისარო, საოცარი ჰასან-აბადის ციხის მფლობელი ხარო“. შემდეგ ციხეში შევიდა. ალიჯას კარის შიდა მხა-

რეს, ორი კარის შუა ადგილას მუზარადებით, ოქროს ქუდებით, ნაირ-ნაირი ხელსაწყო-იარაღებით მოკაზმული მეომრები შარავზის აქეთ-იქითა მხარეს მისასალმებლად წყებებად იყენენ განლაგებული თვით შიდა ციხემდე. შიდა ციხეში საპარასკევო ლოცვა შესრულდა და როგორც კი გარეთ გამოვიდა, ციხის ყველა კედელ-ბურჯი დროშებით და ნაირ-ნაირი ბაირადებით მოირთო. ფაშა ციხეში შესასვლელად გამოვიდა მეჩეთიდან და სულთან სულეიმანის ორმოცდაოთხმეტკაველიანი ზარბაზნები გაასროლინა. მათი ყუმბარები თვით ჩობან ქოფრუმდე მიაწვდინა. შემდეგ პურ-მარილი მიირთვა და ციხის ბეგსა და ციხისთავს თითო საპატიო ხალათი უბოძა. ფაშა კვლავ საზეიმო სვლით მოვიდა კარავში. შემდეგ 150 ახჩიანი თანამდებობის ყადი, იანიჩართა სარდალი, სიფაჰიების ქეთხუდაფერი, მუფთი, ნაკიბ ულ-ეშრაფი და სხვა წარჩინებულები ფაშას ეახლნენ და მიწას ემთხვიენენ.

ჰასან-ყალას აღწერა: ბასიანის ველის ჩრდილოეთ მხარეს, ერთი მთის კალთაზე||ცამდე აზიდულ ციცაბო კლდეზე დაფუძნებული ციხეა, რომლის აღმოსავლეთ მხრიდან — თბილი წყაროდან დაბლა ჩახედვა ადამიანის გაბედულებას აღემატება. ველისაკენ ზღუდედ აღმართული, დიდებული, „ირმის ნახტომის“ მსგავსი, მშვენიერი, ქვის საძირკველიანი ციხეა. შიგ ციხისთავის, იმამისა და მუეძინის გარდა არავინ არის. [ციხეში] ცხენი და ვირი ვერ ავა. ერევნის ლაშქრობაში მურად მეოთხისათვის პატარა, მაგრამ მნიშვნელოვანი ციხე-კოშკი იყო; აქედან მთელი ქვეყნიერება მოჩანს. ჩვენი ბატონი მეღუქ აჰმედ-ფაშა⁴ ერევანს რომ მიდიოდა, ამ ციხე-კოშკში გახდა სილაჰდართა ნიშანჯი, რომელიც ცნობილია „კოჯა ნიშანჯის“ სახელით. ერთ ღამეს სანთლის ალით მურად-ხანის საბანი დაეწვა და ამისათვის ვადააყენეს. ამ ციხის ირგვლივი ზომა ათასი ნაბიჯია. თხრილი არ აქვს. დასავლეთით ერთი რკინის კარი აქვს. ამ შიდა ციხეს ჩრდილოეთ მხარეს ეზო აქვს. მას ქვევით გარეუბნის რაბათის ციხე დაბლობ ადგილზეა. მხოლოდ ორსართულიანი, დიდი ციხეა. გარშემოწერილობა ექვსი ათასი ნაბიჯია. ოთხკუთხა მოყვანილობის, მოგრძო, ქვით ნაშენი, კოხტა ციხეა, რომელიც თეთრი გედევით მოჩანს. მისი კედლები თვრამეტი არშინის სიმაღლისაა. მხოლოდ ორი ზღუდე აქვს. სამ მხარეს თხრილი ძალზე დაბალი აქვს, მაგრამ მტრის შიში სულ არ არის. იმიტომ, რომ დაცემული ადგილი და წყლიანი მიწაა და მტერი ამ მიწაზე სანგრებში ვერ ჩავა. ერთი წყრთის სიღრმეზე რომ მოითხაროს მიწა, წყალი ამოვა. ქაობიანი და ქყანტობი ადგილია. არზრუმის კარი დასავლეთისაკენ გადის. დიდი რკინის კარია. აღმოსავლეთით შებმული ილიჯას კარი და ოღრანის კარი დაკეტილია. შვიდასი მეციხოვნე და ციხისთავი ჰყავს; შესანიშნავი ჯაბახანა, სამოცი ცალი დიდი და პატარა ზარბაზანი აქვს. ცნო-

ბილმა აბაზა-ფაშამ ვერაგულად, მოულოდნელად აიღო ეს ციხე და აჯანყდა. მისი სამხრეთი მხარე ბასიანის ველია, რომლის სიგრძე შვიდი ღლის სავალია. ციხეში ხუთას ოთხმოცდაათამდე მიწის სახურავიანი, ქვით ნაშენი საზამთრო სახლებია. ციხეში ცხრა უბანი და ცხრა მიკრაბია.

223 მის ჯამეებს შორის ყველაზე ბრწყინვალეა სულეიმან-ხანის ჯამე. ერთმინარეთიანი, მიწის სახურავიანი, ძველი ყაიდის, დაბალი ჯამეა. ქალაქს პატარა ბაზარი აქვს. მაგრამ დახურული ბაზარი და სხვა რამ შენობები არ აქვს. ყმაწვილების ექვსი სასწავლებელი, ერთი ფუნდუკი და ერთი აბანო აქვს, თუმცა იგი მეტწილად დაკეტილია. აქ სახლობენ მამაცი, სახელოვანი, გაბედული, ნიჭიერი, || თავმდაბალი, ყარბთა მეგობარი ადამიანები. რადგანაც ჰავა მშვენიერია, მათ შორის არიან ბუნების მიერ ნიჭით დაჯილდოებულნი. განსაკუთრებით [ალსანიშნავია] პოეტთა მეფე ნეფ'ო-ეფენდი⁵. ამ სურნელოვან მიწაზე დაბადებულა. ნეფ'ო-საგან კი რამდენმა ადამიანმა მიიღო სარგებლობა და თავისი ცოდნა სრულჰყო! ამ ციხეში და მის არემარეზე ბალ-ვენახის [გაშენება] არ შეიძლება — ზამთრის სუსხი მეტისმეტად ღიძია. მაგრამ მარცვლეულის მოსავალი უხვი იცის. ეს კია, რომ მისი თაფლი და პური მათობელაა. მე, მწირმა, ციხისთავის სახლში ხშიადს თაფლი მივატანე; ნახევარი საათის შემდეგ თავბრუ დამეხვა და კინაღამ ციხიდან გადმოვვარდი.

თბილი წყლების აღწერა: ამ ქვემო რაბათის სამხრეთის მხარეს მდებარე კედლების წინ შვიდი თბილი წყაროა. მათი წყლები მეტად ზომიერია. მცირე გუმბათებით აშენებული თბილი წყლებია. რვა თბილი წყარო კი ღიადა. ამოდის. თითო წყარო საქონელს რიგრიგობით ხმარდება. როდესაც რომელიმე შინაური ცხოველი დაავადდება, თუ აქ აბანავებენ, მორჩება. ამ ცხელი აბანოების წყალი აქლემებით მიაქვთ, მუნითა და კეთრით დაავადებულებს ასმევენ და შვებას ანიჭებენ. მთელ ქვეყნიერებაზე ცნობილი თბილი წყაროებია. ეს ქალაქიც რომ დავათვალიერეთ, ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და 3 საათში საფარ-ალას სოფელში მოვედით. სამასკომლიანი სოფელი და ზეამეთია. იქიდან ისევ აღმოსავლეთისაკენ 3 საათი ვიარეთ და ერთ ადგილას მოვედით, რომელსაც ჩობან-ქოფრუსუ ჰქვია. აქ ხიდის იმ თავში გაეჩერდით, რომელიც ჰასან-ყალას მხარეს იყო და ჯარი გაღმა გადავიდა.

ჩობან-ქოფრუსუ: რადგანაც იგი ჩობანიანთა⁶ საგვარეულოს ერთ-ერთი მელიქის აშენებულია, ჩობანის ხიდს უწოდებენ. მდინარე არეზე ცისარტყელასავით ნათელ, სანიმუშო შესახედობას წარმოადგენს მდინარე არეში ბინგოლის ზეგანიდან გამოდის, აღმოსავლეთისაკენ

მოედინება და მანასკერტის ძირას გადის. შემდეგ ართიფის, ხნუსის ციხეებს წინ ჩაუდის და თალიან ხიდს გაივლის. მრავალ ას სოფელს რწყავს და ამ ჩობან ქოფრუსუსაც გაივლის. ერეენის|ციხის ძირას მდინარე ზანგას ერთვის, [შემდეგ] — მტკვარს და მისი მეშვეობით გილანის ანუ ხანართა ზღვაში ჩადის. ეს მდინარეც მქუხარება. ბინგოლის ზეგანზე თოვლი რომ დადნება, ზღვასავით ბობოქრობს და ღრიალებს.

ფაშამ მთელი ჯარები ამ ჩობან-ქოფრუსუდან სამ დღეში გადაიყვანა და თავისი ამალით გადავიდა, აქედან შვედ საათში სოფელ დიდი ართიფის სადგურში მივედით. ხნუსის სანჯაყის მიწაზე, 150 კომლიან სომეხთა სოფელ ართიფთან გაჩერდა; აქედან ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ და რვა საათში კუზულუ-ბაბას სოფელში მოვედით, სადაც სულთანი არის დამარხული. ესეც ხნუსის მიწაზეა. იქიდან 6 საათში ხნუსის ციხეში მოვედით.

ხნუსის ციხე: აზერბაიჯანის ერთ-ერთი მპყრობელის — უზუნ ჰასანის ბიძის — შაჰ-შაბურის აშენებულია. შემდეგ ხანებში მისმა ქურთებმა მორჩილება გამოაცხადეს და ციხის გასაღებები სულეიმან-შაჰს ჩააბარეს. ამჟამად არზრუმის ვილაიეთში [შედის] და სანჯაყის ბეგის საჯდომია. ფადიშაჰის მიერ მის ბეგს დანიშნული აქვს სახასო 484 000 ანჩა. მის ლივაში ორი ზეამეთი და 425 თიმარია. კანონის მიხედვით ჯებელიებიანად ორიათასიანი ლაშქარი შეგროვდა და ჯარის კარვებში დაბანაკდნენ. ყველანი მაჰმუდის ქურთები არიან⁷. 150 ანჩიანი მშვენიერი ყაზაა. ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს, მაგრამ სარდალი, ქეთხუდა, მუფთი და კეთილშობილი არავენ ჰყავს. ჩაუქი მხედრები კი ბევრია.

ციხის აღწერა: დროის მიხედვით, არზრუმიდან სამხრეთისაკენ სამი დღის სავალზეა, მაგრამ პირდაპირი ხაზით ოქროს რგოლებიანი ხიდის⁸ წინ მდებარეობს. ამ ხნუსის ზღუდე მაღალი გორაკის ციცაბო კლდეზე [აშენებული] ოთხკუთხა, ძლიერი შენობა და მტკიცე ციხეა. ერთი უსასრულო ველის⁹ ზედ შუაგულში, დაკემულ ადგილასაა, მაგრამ [ხელოვნური] დაბრკოლებები აქვს. გარშემო ცადატყორცნილი პიტალო კლდეებია. ციცაბოკლდოვანი მიდამოები აქვს. აღმოსავლეთიდან ციხეში შემოდის ანკარა წყალი. ციხის ქვედა მხარეს, კედლის ძირას ოსტატს რკინის ცხაური აუგია. ხსენებული წყალი მასშიშედის და იმას იქით მრავალ ბოსტანს უნაწილდება და რწყავს. ამ რკინის ცხაურში წყლის გარდა ვერაფერი ვერ გაატანს. ციხის კარი ამ გამდინარე წყაროს სათავეს სიახლოვესაა. ციხის ათას ორას სახლში ქურთები ცხოვრობენ. სულ შვიდი მიჰრაბი სამლოცველო აქვს. ერთი ფუნდუქი და აბანო, აგრეთვე, მცირე ბაზარი აქვს. ყველა შენობა მიწის ბანიანია. კრამიტიანი შენობა არაა. მოსახლეობას ცხვარი და ახე უტ-

ვალავი ჰყავს. მცხოვრებლები ქალაქის დასავლეთით მდებარე ბინგოლის ზეგანზე გადიან და იქ გრილ ჰაერზე ისვენებენ.

რადგანაც მალაზჯერდ ე. ი. მანასკერტის ციხის ბეგი არზრუმის სანჯაყის მირლივია, ამ ადგილას სამი ათასი შეიარაღებული და სრულყოფილი მაჰმუდის [ტომის] ჯარით მოვიდა, საპატიო ხალათი ჩაიცვა და თავზე თულიანი თავსარქმელი დაიხურა. იმ დღეს ვეზირის ბრძანებით ჯარის მეწინავე, მზვერავი ნაწილების უფროსი გახდა. მეწინავე ბაკი-ფაშა და უკანმავალი სეიდინ აჰმედ-ფაშა 53 ათას მეომარს ჩაუდგნენ სათავეში, 12 „შაჰი“ ზარბაზანი და 2 კულუმბურა ზარბაზანი მიეჩინათ. ილოცეს, [ღმერთს] ქება-დიდება შეასხეს და ზნუსის ციხიდან შუშუქის ციხისაკენ გაემართნენ. ჩვენი ბატონი ფაშა ათი ათასამდე მეომრით ზნუსის ველზე დარჩა. აქედან მთელ ჯართან ერთად აღმოსავლეთისაკენ ფრიალო მთებში შევედით. ციცაბო და უფსკრულიანი ადგილები 6 საათში გავიარეთ და სოფელ ხასიქში მოვედით. ქურთების ორასკომლიანი სოფელია. იქიდან მე, მწირი, ორას მამაც ცხენოსანთან ერთად ზია ედ-დინის ციხეში მივედი. აზერბაიჯანის ხელისუფლის — ზია ედ-დინის აშენებულია და აზერბაიჯანის მიწაზე ძლიერ გამაგრებული ციხე და მტკიცე ზღუდეა. არზრუმის [ვილაიეთის] ზნუსის სანჯაყის საზღვრებია. ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს. ერევნის დაპყრობის დროს [ამ ციხის] მცხოვრებლები დამორჩილდნენ და გასაღებები ფადიშაჰს ჩააბარეს. ურფის გადასახადებისაგან განთავისუფლებულნი არიან. სარდალი ან ვინმე ასეთი არ ჰყავთ. ერთი ჯამე და ექვსასი მიწის ბანიანი, ერთსართულიანი სახლია. ერთი ფუნდუკი, აბანო და 40—50 დუქანი აქეს. რადგანაც ქვიანი და ქაოზიანი მიწაა, მაინცადამაინც კეთილმოწყობილი არაა. მაგრამ მისი ხალხი ძალზე მამაცი და გულადი ვაჟკაცები არიან.

226

სანიმუშო თბილი წყლების აღწერა: მდინარე არეზსა და ვანის ტბას შორის თბილი წყაროა, რომელიც დათვალეირების ღირსია. ზია ედ-დინის ციხის ახლოსაა. ეს თბილი წყარო ხუთ, ექვს ადგილას გამოდის; ერთმანეთისაგან ათ-ათი, თხუთმეტ-თხუთმეტი ნაბიჯის მანძილზე მდებარე თაღებიანი წყაროებია. ზოგი ყინულივით ცივი წყაროა; ზოგი კი — მდულარე წყალივით ცხელი. ყველა დანარჩენებიც ამ სახითაა — ერთი დულილამდე ცხელია და სხვა — ყინულივით ცივი. საოცარი ღვთის წყაროა. აქედანაც, ვეზირის ბრძანების შესაბამისად, ციხის მეომართა ნახევარი აღებიანად წავიყვანეთ, დასავლეთისაკენ მთები, კლდეები გადავლახეთ და 9 საათში ავნიქის ციხეში მოვედით. ესეც ზია ედ-დინის აშენებულია და სულეიმან-ხანისათვის ქედი მოუხრია. ციცაბო კლდეზე, მაღალი, ოთხკუთხა, კოხტა ციხეა. აქედანაც გზა განვაგრძეთ და შუშუქის ციხეს მივალწვიეთ. „შუშუქ“-ი, ქურთების

თქმით, იმ მთის სახელია, რომელზეც ციხე მდებარეობს. ციხე სულ-თან ჰასანის ძე ზია ედ-დინის აშენებულია. ცამდე აზიდულა, ციცაბო კლდის წვერზე [მდებარე] ოთხკუთხა, პატარა ციხეა. ციხის ძირიდან ზარბაზნის ერთი გასროლის მანძილზე განლაგდა ჯარი თავისი ზღვის-ოდენი მეომრებით. ციხე იმავე საათს ალყაშემორტყმული იქნა. ქვემო და ზემო საფარებში მუსლიმი გმირები სანგრებში შევიდნენ და თოფის სროლა დაიწყეს. იმავე წამს ციხიდან ზარბაზნისა და თოფის ერთი ბათქი დასცხეს და თვალის დახამხამებაში სამოცდაათმა კაცმა შესვა მოწამეობრივი სიკვდილის თასი. სარდალმა სეიდნ აჰმედ-ფაშამ მაშინვე რამდენიმე ასი გამოცდილი მირმირანი და სხვა ემირები ტკბილი ენით, ჯარი კი წყალობით გაიერთვულა, კალთა აიკრიფა, მთელი ძაღ-ღონე მოიკრება და ოთხი გრძელი „შაჰის“ ზარბაზანი ციხის აღმოსავლეთ მხარეს, მოშორებით მყოფ ზღუდეებზე დადგა. საფარის უკანა მხრიდან შიდა ციხეს ზარბაზნის ერთი ბათქი რომ დასცხო, ღვთის ბრძანებით, შუშიქის ბეგის ბიძაშვილ ჩენდედან შეჯა-ბეგს ზარბაზნის ბირთვი მოხვდა და იმავე წამს სული გააფრთხობინა. ციხეში ვაი-უბე-ღურება დატრიალდა. გმირებმა ყოველის მხრიდან ობობასავით ჯამ-ბაზურად დაიწყეს აცოცება ციხის გამონგრეულ ადგილებზე. ერთი სიტყვით, ერთი დღე და ღამე დიდი ომი იყო და მეორე დღეს ციხის ქონგურებზე დანებების ბაირადები აფრიალდა. ყველა ქურთი მოთქმა-ყვირილს მოჰყვა: „შეგვიწყალეთ, ჰოი, ოსმალთა რჩეულ ჯარისკაცე-ბოო“. სარდალი სეიდნ აჰმედ-ფაშა ციხის კართან რომ მოვიდა თავი-სი ბოლუქ-ბაშისა და [არზრუმის] ფაშის აღის — ალაჯა ათლნს თან-ხლებით, ციხიდან მძევლად გამოვიდა ქურთების ორი სახელოვანი ბე-გი. მათ თქვეს: „ამ ღამით ჩვენი ბეგი მუსტაფა-ბეგი|ციხიდან ქამან-დით ჩაეშვა და სპარსეთში გაიქცაო“. გამოცდილი სარდალი სეიდნ აჰმედ-ფაშა მაშინვე მიუხვდა სიცრუეს, არ დაიჯერა და უთხრა: „საჩ-ქაროდ მოძებნეთ თქვენი ბეგი, თორემ შვიდივეს თავ-ფეხს დაგ-ყრე-ვინებთ და ხნუსის ძირას მდგარ არზრუმის ვალნს — ვეზირ მეჰმედ-ფაშას გავუგზავნიო“. ეს შვიდი კაცი გათოკა. ციხეში სასწრაფოდ შე-იყვანა შვიდასი კაცი და შუშიქის ბეგის სასახლის ქონება და ნივთები ხელში ჩაიგდო. ქურთი ავანაკები გარეთ გამორეკეს და მთელი მათი იარაღი და აღკურვილობა დაიპყრეს. ერთი სიტყვით, ციხე მთლიანად დაიპყრო და ჩვენ ბატონს მეჰმედ-ფაშას მახარობელი გაუგზავნა. იმ დღეს ციხეში მუჰამედის სადიდებელი იქნა წაკითხული. ციხეში ორი ათასი მეთოფე ჩადგა. თოფ-ზარბაზნის დიდი შედლები შეიქნა და თვით ირანის საზღვრებამდე დაარბიეს შუშიქის ბეგის ხალხი და ქვე-ყანა. ასიათასობით ცხვარი და მსხვილფეხა საქონელი, ცხენი და ჯორი ნადავლად წამოვიყვანეთ. იმისათვის, რომ შუშიქის ბეგი ხელში ჩა-

227

გვეგლო, ამ ქვეყანაში კაცები დაიგზავნენ. ჯამუში დოლაკ თულუნგნი იზოვეს და ერთ დღეს სარდალმა აჰმედ-ფაშამ იგი ჯალათს გადასცა. იმ დროს, როდესაც უწყალო ჯალათს მისი თავი ტანისაგან უნდა მოეშორებინა, ფეხზე წამოდგა და თქვა: „ჰოი, დემირ აბაყ-ფაშა! ერთ წამს შემიწყალე, ერთი სათქმელი მაქვს“. ჯალათმაც შეიწყნარა. მანაც თქვა: „ღმერთმანი, შუშუქის ბეგი მაქუს ციხეში მოვარდა და სპარსეთის ხანს აცნობაო. ეხლა ჰათმის ციხეში ზის დაპატიმრებულიო“. მაქუს ციხეში შუშუქის ბეგის საძებნელად მაშინვე გაეშურნენ ბაკი-ფაშა, ქუთფაჯ-ფაშა, დელი დილავერ-ფაშა, მანასკერტის ბეგი მეჰმედ-ბეგი და სამი ათასი მეომარი.

ჯერ მინვალის ხევის ნაპირ-ნაპირ ვიარეთ რვა საათი აღმოსავლეთისაკენ. კლდეები, მთები გადავიარეთ და სოფელ გუნბეთ თეჰმურასში მივედით. ირანის ერთ-ერთი ხანი თეჰმურასი ჩიღალ-ოღლუსთან ბრძოლაში ჩაძაღდა და აქვეა დამარხული ერთ აკლდამაში. ორას-კომლიანი სოფელია. სპარსელებს და შუშუქელებს ხარაჯას უხდიან. აქედან ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ შვიდი საათი ბუჩქნარსა და ღორღიანში და შაჰ გედიქი გადავიარეთ. თითქმის სამი საათიც ერთ ტულიბებით მოფენილ ველზე ვიარეთ და მაქუს ციხეში მოვედით.

228 მაქუს ციხის აღწერა: თუმცა მისი ამშენებლის კვალი არ ჩანს, ამბობენ, რომ ანუშირვანის აშენებულიაო. || როდესაც სულეიმან-ხანს ქურთები დამორჩილდნენ, აქაურობაც მაჰმუდის ტომის ბეგს ებოძა, მაგრამ მაჰმუდის ტომის ერთ-ერთი ბეგის — მანასკერტის ბეგის მბრძანებლობაში იყო, რომელმაც იგი ვერაგულად დაიპყრო. როდესაც ბაღდადის დამპყრობელ მურად-ხან მეოთხის დიდგვზირი ყარა მუსტაფა ფაშა¹⁰ ბაღდადის დაპყრობის შემდეგ დერნეს და დერთენგის მხარეს საზღვრების მისაზომად მოვიდა, ჩვენი ბატონი მელეჟ აჰმედ-ფაშა ჯერ კიდევ დიარბექირის ვალი იყო და ისიც მას გაჰყვა. [ეს ციხე] ოსმალეთის ფარგლებში შევიდა და [სანაზლაუროდ] ზავის დასადებად ოსმალებმა დაანგრიეს შეჭრიზორის მიწაზე მდებარე აჰმედის ციხე. სპარსელებმა კი ვანის საზღვრებში მდებარე კუთურის ციხე მოთხარეს. შემდეგ ოსმალებმა დააქციეს ეს მაქუს ციხე, ერევნის სიხლოვეს, და მისი ბეგი მანასკერტში დასაგეს. შემდეგ, შუშუქის ციხის ბეგის განდგომის დროს სპარსელებმაც იხელთეს დრო, ერთ ღამეს არხეინად ჩააყენეს თავისი მაზანდარანელები ამ მაქუს ციხეში და დიდად გამაგრებული ციხე მიიღეს.

ციხის აღწერა: მდინარის ნაპირას მდებარეობს. სოკოს ჰვავს — ძირი წვრილი და ზემო ნაწილი ვეებერთელა ველივით აქვს. მარმარილოსებური, ტანწერწეცა, ცამდე აზიდული, ყოველი მხრიდან მიუვალი და მიუდგომელი, სწორუბოვარი ციხეა. მის ქვემოთ მდებარე

კლდეებზე ხის ხილით გადადიან. ერთი კარი აქვს. კარის შიდა მხარეს მინარეთში ასასვლელი კიბესავით კლდეში გამოჭრილი საფეხურებით აღიან მალლა ციხეში. შიგ შეიდასამდე სახლია. მაგრამ იმდენად კეთილმოწყობილი არაა. რომ გაშენდეს, მიუვალი და შეუდარებელი გახდება. ერევნის ხანის მიწაზე სასულთნოა და შიგ ორი ათასი მაზანდარანელი მეთოფეა ჩაყენებული. მდინარეზე გადებულ ხიდს ყოველდღამ მალლა სწევენ და ციხის კლდე კუნძულივით რჩება. ციხის უმაღლესი ადგილიდან ასი კულაჯის სიგრძის თოკიანი ჩარხით ააქვთ მალლა წყალი და წყურვილს იკლავენ. ამ ციხის ხანი ათასი დიზოქენი ყმაწვილის თანხლებით ჩამოეგება ქვემოთ ჩვენ სარდალს და დიდი წვეულება გაუმართა. ნადიმის შემდეგ ჩვენმა სარდალმა ბაკი-ფაშამ შუშიქის ზეგი მოსთხოვა — შევიწყნარებო. მან (ხანმა) თქვა: „უპირველესად თავდებად დადგეს მთელი ჯარი, რომ არაფერი დაუშავდებათ“. ფაშაც ალაპის სახელით შეპირდა. ციხიდან წაიყვანა ბეგი, ერთ დღეში თავის ციხეში მიიყვანა და სეიდი აჰმედ-ფაშას ჩააბარა. ის კი მეშვიდე დღეს ხნუსის ციხეში მოვიდა და არზრუმის||ვალის — ჩვენ ბატონ მეჰმედ-ფაშას გადასცა. ყველა მირ-მირანმა და ემირმა, თანამდებობის კაცებმა, ავნიქელმა აჰმედ-ალამ და სხვებმა სთხოვეს და მოკვლას რომ გადაარჩინეს — გაუშვეს. მისი ციხე კი მანასკერტის ბეგს — მეჰმედ-ბეგს ებოძა. ყველა მუსლიმი გმირის თანხლებით, უვნებელნი, ნადავლით დატვირთულნი, ძღვევამოსილნი და გამარჯვებულნი არზრუმისაკენ გავემართენით. იმ დღეს შვიდი საათი ვიარეთ და სოფელი ილიჯალარში დავისადგურეთ. ეს სოფელი მდინარე არეზის ნაპირას მდებარეობს, ბიზანეთის ციხის საბრძანებელში. სომხებისა და მუსლიმების სამასკომლიანი სოფელია.

229

აქ ჩვენმა სახელოვანმა ბატონმა ერევნის ხანის ელჩს კასიმ-ხანს და თავრიზის ელჩს სეიფ ალი-ხანს დიდი წვეულება გაუმართა და მეგობრული წერილები მისცა. თითოეულ მათგანს უბოძა ორ-ორი დაურახტავი ქეჰილანის ცხენი, თითო მარჯნის კრილოსანი, მშვილდისარი, კიდევ — გენუისა და ვენეციის აბრეშუმის ქსოვილი და ყველას მიმართა: „ჩვენ, ოსმალებს, უკადრის საქმედ მიგვაჩნია ზავის პირობის დარღვევა. შუშიქის ბეგის — მუსტაფა-ბეის ელი დავარბიეთ და ციხე სხვას ვუბოძეთ. ამგვარად, თქვენ, ესე იგი, ჩვენმა ძმამ, ერევნის ხანმა, მას უჩივლეთ. მაქუს ციხეში თქვენს მიერ ჩაყენებული ჯარი გამოიყვანეთ და ზავით გათვალისწინებული წესის მიხედვით ციხე დაქციეთ, თორემ, ამჟამად, თულრას დამსმელი დიდი სარდალი ვარ. ზღვის-ოდენა ლაშქარს გამოვიყვან და მთელი ერევნისა და ნახჭევნის მოსახლეობას დავარბევინებო. ეს რომ თქვა, ელჩებმა თავი მდაბლად დაუკრეს და უპასუხეს: „ბატონი ბრძანდებითო“. ამიტომ თითოეულ მათ-

განს სპარსული ყაიდის სიასამურის ქურქი ჩააცვა და ქილარჯი ველნი-
 ალა ელჩ კასიმ-ხანთან ერთად ერევნისაკენ გაემართა. ალაჯა ათლი ჰა-
 სან-ალა ელჩ თავი-ხანთან ერთად გაემართა ნახჭევნისაკენ. მე, მწირს,
 კი, რადგანაც საბაჟოს ქათიბი ვიყავი და იქ ვაჭრები უნდა მოსულიყუ-
 ნენ, წერილები ვადმომეცა. თავრიზის ხანისათვის ვადასაცემად ერთი
 ძვირფასად შეკაზმული ცხენი, ერთიც ქსოვილგადაფარებული ქეჭვი-
 ლანის ცხენი, მშვენიერი სასულთნო ხელსახოცები, ერთი მარგალიტის
 კრიალოსანი, ერთი წყვილი კაპარჯი ჩაბარდა თავრიზის ხანის ელჩ
 სეიფ ალი-ხანს. მე, მწირიც, მის ამაღაში გამამწესეს. ჩვენმა ბატონმა
 ფაშამ მითხრა: „ჩემო ევლია, ღმერთი იყოს შენი მფარველიო“ და
 ელჩის პატივისცემა დაგვავალა. ხანთან თხოვნის წერილები დაიწერა:
 „იქნებ აქეთკენ საბაჟოში ქარავნები გამოგზავნოთ“. ესენიც მე,
 მწირს, ჩამაბარეს და ერთი ქისა გზის სახარჯო, ერთი ხელი საპატიო
 230 ტანისამოსი მომცეს. ჩემს თერთმეტ || მსახურს გარდა თითო დანაყო-
 ფიდან ხუთ-ხუთი, ათ-ათი კაცი შემომიერთდა. სულ ორმოცდახუთი
 კაცი ვიყავით. ჩვენ ბატონ ფაშას მოწიწებით გამოვეთხოვე, მაღალ
 ალაჰს მივერდე და ერევნისა და ნახჭევნისაკენ გავემართეთ.

LVIII

ჩვენი ახრა მდინარე არეზის ნაპირიდან და ირანში მდებარე
 არმენისა და ნახჩევნის მიმართულებით წასვლა!

ჯერ მდინარე არეზის ნაპირას ვიარეთ 7 საათი აღმოსავლეთისაკენ
 და სოფელ ჰაილაჯიქს შევალწიეთ. ეს სოფელი ავნიქის ციხის საბრძა-
 ნებელშია. მცხოვრებლების ნახევარი სომხებია და ნახევარი — მუს-
 ლიმები, რომლებიც მაჰმედის [ტომის] ქურთები არიან. ერთი ჯამე
 აქვს. აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ არეზის ნაპირ-ნაპირ და
 ბარუთხანეს სადგურში მოვედით. შუშიქის ციხის საბრძანებელში ხე-
 ვის ნაპირას მდებარეობს. სამასკომლიანი, მწვანეში ჩაფლული სოფე-
 ლია და მის მიწაში გვარჯილა მოიპოვება. ამიტომ უწოდებენ [ამ სო-
 ფელს] ბარუთხანეს. კეთილნაშენი სოფელია. აქედან ისევ აღმოსავ-
 ლეთისაკენ ვიარეთ 13 საათი და სოფელ დუში კაბას სადგურში მივე-
 დით. მისი ციხე დანგრეულია. ავანის ხევად წოდებულ მშვენიერ
 წყლის პირას მდებარეობს და ვებანაკდით კარვებში და მეფურად დავისვენ-
 ეთ. აქედან რომ წამოვედით, 13 საათი ვიარეთ აღმოსავლეთისაკენ და
 ჩაღლა ღურთას სადგურში მივედით. კეთილნაშენი სოფელია. მისი მო-
 სახლეობა სულ შუშიქის ქურთებია. შუშიქის ციხეც ხელმარცხნივ მო-
 ჩანდა ყვითელ კლდეებზე. მისასალმებლად შევიდჯერ გაისროლეს ზარ-

ბაზანი, რაც ნიშნავდა: „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანებაო“. მათმა ბეგმა ძალიან ბევრი საჭმელ-სასმელი მოგვართვა ძღვნად. აქედან ერევნისაკენ გამართნენ ერევნის ხანის ელჩი კასიმ-ხანი და ნიქსარელი ქილარჯი ველი-ალა. მე, მწირი, და ჩვენი ელჩი ნახჭევნის ხანის ელჩთან ერთად მარჯვნივ მდებარე მთებზე გავლით ნახჭევნის გზას დავადექით. აღმოსავლეთით მრავალი იალალი, მთა და ბალი გადავიარეთ და 13 საათში ირანის სამფლობელოს პირველ ციხეს — კარშის ციხეს მივალწვიეთ.

კარშის ციხე: თემურ-ხანის შვილის — შაჰრუჰ მირზას^ა აშენებულია. || შემდეგ აზერბაიჯანის სულთან უზუნ ჰასანის მობრძანებლობაში გადავიდა. ამჟამად ერევნის მიწაზეა და აზერბაიჯანის ქალაქია. მისი ციხე გორაკზე მდებარე, ცამდე აზიდული, შევარდნისა და არწივის ბუდესავით მაღალია. ოთხკუთხა, კვითნაშენი, სიხარულით დასახლებული ციხეა. შიგ ათასი დიზჩოქენი ყმაწვილი არის. როდესაც მეციხოვნეთა მეთაურმა ჩვენთან ერთად მყოფ ელჩებს საჩუქრები მოუტანა, ჩვენთვის ციხიდან 70--80 ზარბაზანი გაასროლინა და შედღუხი ატეხა. მცირე, წვრილი ზარბაზნების ხმამ მარცხნივ და მარჯვნივ დაიქუხა. ჩვენ ციხის ძირას კარვებში დავბინავდით და ნელი სვლით ქვედა ქალაქი დავათვალიერეთ. ქალაქი მაინცდამაინც კეთილმოწყობილი არ არის. მაგრამ ძველად დიდი ქალაქი და ძლიერი ციხე ყოფილა. შემდეგ, 1043 წელს (1633—1634), როდესაც სულთანი მურად-ხან IV ერევნის ლაშქრობაში მიდიოდა, არზრუმის, ახალციხის, ყარსის, ვანის ჯარები ერთ ადგილას შეყარა. ეს ქალაქი კარში ისე დაარბიეს და დაანგრიეს, რომ თავიდან აშენება გახდა საჭირო. დღემდე ისევა დანგრეული. შვიდი მინარეთიანი ჯამე და მცირე ზაზარი აქვს. მაგრამ ზალვენახი არა აქვს. რადგანაც ქალაქი მდინარე კარშის პირასაა, მისი ჰავა მშვენიერია. მისი მიწა დაბლობი ადგილია და ამიტომ ძალიან კარგი ბრინჯი მოდის. ეს მდინარეც სუქუნის მთიდან გამოდის და არეზს ერთვის. ციხის აღამ ელჩი და მე, მწირი, წვეულებაზე მიგვიპატიჟა. ჩვენი ცხენებით ნახევარ საათში შევექვით ციხეში ასვლა. როდესაც იქიდან გადმოვიხედე, მიწა ქამელეონივით ჩანდა. შაჰის დიზჩოქენ-ალა, რომელსაც თავსარქმელი ფერად-ფერადი ფრთებით მოერთო და თავზე ჭრელჭრული ჰქონდა შემოხვეული, მაშინვე ჩვენთან მოვიდა და დიდი ბატვიით მოგვესალმა: „ჰეი, ყურბან! კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება. თქვენი ხმალი და ჩემი კისერიო“ და მიგვიწვია სახლში, საიდანაც მთელი ქვეყნიერება მოჩანდა. მშვენიერი მასპინძლობა გავციწია. სიყვარულის ასპარეზზე, სუფრის ადგილას კალმით მოხატული პურ-მარილი გაიშალა. თერთმეტი სახეობის ფლავი გეახელით: „ავ შილაფლავი“, „ქოქუ“ ფლავი, ზაფრანიანი ფლავი, „უდის“ ფლავი,

შილაფლავი, „ხოშ“ ფლავი, „ჩილაგ“ ფლავი, ამბრიანი ფლავი, ნიგრიანი ფლავი, „გოსა“ ფლავი, „დუზუნ“ ფლავი. სხვა საკმელები: მწვანელით შეკაზმული ქაბაბი, ნამაქდანი, მასტაბას წვნიანი და სასიამოვნო ხორციანი ხორბლის ფაფა მივირთვით და გულითადად ვისაუბრეთ. წვეულების შემდეგ ელჩს, მე, მწირს, ალაჯა ათლი პასან-აღას მშვენიერი ფოცხვის ქურქები გვიძლენა. იქიდან ძირს ჩამოვედით ჩვენს კარავში. უკან მოგვყოლა ორმოცდაათამდე ცხვარი, ათასამდე თეთრი პური, 7—8 ჯორის საპალნე ხილეულისა და „ავშილეს“ შარბათი. იმ დამეს დიდი დღესასწაული გადავიხადეთ, კიდევ ორი დღე დავრჩით აქ და მდინარე კარშის ნაპირზე მაღალი კოშკები დავათვალიერეთ. ძალიან ლამაზი, ტანწერწეტა მინარეთიანი, უბაღლო ჯამე აქვს. მის მახლობლად არის თავ ად-დინ მუნშის აბანო და შვიდიც ფუნდუკი. რადგანაც მისი პავა მშვენიერია, ყოველთვის, როდესაც მათი ლამაზმანების ძლიერად სურმაწასმული ჯეირნის თვალები მზერას მიაპყრობენ გულის მურაზებს, სულს სიხარული ეფინება. მეორე დღეს, დილაადრიან ამ ქალაქიდან ავიყარენით, სამასამდე მაზანდარანელის თანხლებით აღმოსავლეთისაკენ 13 საათი ვიარეთ და დაბა (ქენდ) მასირში მოვედით. ამ ქვეყნებში სიტყვა „ქენდ“-ს კასაბას, ე. ი. დაბას მნიშვნელობით ხმარობენ. მასირის მთის კალთებზე მიწის ბანიანი, ათასკომლიანი დაბაა, ვენახიანი, ბაღიანი, კეთილნაშენი და ცივი წყლით მდიდარი. მათ საძოვრებზე მდინარე გადის. შვიდი ჯამე, სამი აბანო, სამასამდე პატარა დუქანი და ბაზარი აქვს. აქაც ერეენის მიწების საქალანთარო არის. ერთი დამე ამ ლამაზ ადგილას გავათიეთ. შემდეგ ავიყარენით, 14 საათი ვიარეთ და ქენდურახ-ხანს მივალწიეთ. ეს ქალაქი ნახჭევნის მიწის საზღვრებშია და ნახჭევნის ხანის სახასია. ძალიან გაშენებული და ყვავილოვანი დაბაა. მესტუმრე მოვიდა და დიდი პატივი გვცა. ამ დაბიდან ორი სპარსელი ბიჭი გვეახლა და მსახურებად დაგვიდგნენ. კარგი მომღერლები იყვნენ. როდესაც ისინი ხორასნული კილოთი რამეს იმღერებდნენ, ადამიანს სულს ჩაუდგამდნენ. იქიდან ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ ხეობით შვიდი საათი და უჩ ქილისას⁴ სადგურს მივალწიეთ.

უჩ ქილისას საოცრება: ამ ტაძრის დიდი ნაწილი ანუ შირვანის ამენებულია. წელიწადში ორმოცი-ორმოცდაათი ათასი კაცი თვით საფრანგეთიდან მოყოლებულიც კი აქ იყრის თავს. ამ მთის უმაღლეს მწვერვალზე, მდებარეობს ველზე მათ ერთი ძველი ხალიჩა აქვთ, რომელსაც გაძფენენ ხოლმე. რაც კი იმ მთებში სასარგებლო ხეები, ველური მცენარეები და ბალახის ჯიშებია, ყველას ერთ დიდ ქვაბში ჩაყრიან და ავსებენ. ზედადგარს დადგამენ და ხალიჩაზე ძლიერ ცეცხლს გააჩაღებენ. ცეცხლი სრულებით არ წვავს ხალიჩას. შემდეგ იმ საკმელს გაინაწილებენ და ბევრ მათგანს ევროპაშიც კი მიაქვს, როგორც ნა-

კურთხი. შოგი კი იქვე ჭამს, ტკბება და ნადიმობს. მე, მწირმა, ბერებს გამოვკითხე ამ ამბის საიდუმლოება. [ბერმა] მრავალი საოცარი თქმულება ამიხსნა. მან თქვა: „ღმერთმანი, ეს ის ხალიჩაა, რომელიც წმინდა იესოს გამოჰყვა დედის საშოდან. ისრაელთა შიშით გამოქცეულში ჩაიკეტა. ბალახბულახი მოაგროვა და მასზე მკვდარი გააცოცხლა. როგორც სასწაული, ებრაელთა მთელ ტომს ამ ხალიჩაზე მოხარული საქმელი უხვად მისცა. შემდეგ ხანებში ეს ხალიჩა ბედნიერი ნასრის ხელში გადავიდა. მისგან კი ანუშირვან სამართლიანთან მოხვდა. მანაც, ეს ტაძარი რომ ააგო, ზედ საქმელი მოახარუშინა. მას შემდეგ, რაც ჩვენც მასზე საქმელს მოვხარშავთ, განვიწმინდებით და ისე ვიცავთ, როგორც ჩვენ საკუთარ თავს. თვით სულეიმან-ხანმაც კი ამ ხალიჩაზე ორჯერ დაიხოქა და ილოცა, როდესაც ნახჭევანის ლაშქრობაში იყო მოსული“. თითქოს აბრეშუმისა არისო და თან არც ბამბაა, არც მატყლი. ერთგვარი მონაცრისფრო, დიდი სალოცავი ხალიჩაა, მაგრამ ძალიან მძიმეა — ჩემი, მწირის, მოკლე ჭკუით, იგი დამხადებულა იმ ჯიშის ქვისაგან, რომელიც კვიპროსის კუნძულზე მოაპოვება. როდესაც ამ ქვას ჩაქუჩით დანაყავენ, ტილოს მსგავსი გახდება. შემდეგ ძაფად დაგრეხენ და განზანვის ხელსახოცებს, ნაზ და ლამაზ საცვლებს აკეთებენ და სტამბოლის წარჩინებულებისა და ფადიშაჰისათვის საჩუქრად მოაქვთ. თვით ჩვენ ბატონს კააა სულთანს მამამისმა მურად-ხან IV ხუმრობით უთხრა: „ჩემო კააა! შენ კლდისაგან გაკეთებული ქვის პერანგი უნდა მოგცე!“⁴⁵ და ერთი ქვედა საცვალი და ერთი პერანგი აჩუქა. ერთხანს კააა სულთანს კლდის პერანგი ეცვა და რომ გააქუჭყიანებდა, ცეცხლში აგდებდა და წვავდა. სუფთა და თეთრი ხდებოდა. ისევ იცვამდა. საოცნებო და ნაზი პერანგი იყო. ჩვენ წარჩინებულებს და დიდებულებს ბევრი აქვთ. კაფუდანმა ჰუსამ ზადემ მე, მწირს, ერთი ამგვარი ხელსახოცი მაჩუქა. რომ გავაჭუჭყიანე, ცეცხლში დაწვი. მას შემდეგ, რაც მეღექ აჰმედ-ფაშას თანდასწრებით კარგად გამოიწვა, ბამბის ყვავილივით გახდა. ეს ხალიჩაც უეჭველად კვიპროსის ქვისაგან არის მოქსოვილი — ესაა და ეს! არაერთი სასწაული აქ არაა.

|| მას შემდეგ, რაც აქაურობაც დავათვალიერეთ, უჩ ქილისადან ავიყარენით, აღმოსავლეთისაკენ გავიარეთ კეთილმოწყობილი და გაშენებული დაბები, მოსავლიანი მიწები, მთები და ველები, მლაშობი და მწირი ადგილები. ნახჭევანის საზღვრებში მდებარე ერთ დაბაში მივედით. შელუნის მთის კალთაზე იყო. თერთმეტი მინარეთი მოჩანდა, მაგრამ, რადგანაც მე, მწირი, იმ ხანებში, ცოტა არ იყოს, უგუნებოდ ვიყავი, ჩემ გემოზე ვერ დავათვალიერე. აქ არსებული ბექთაშიების სავანე მოვიწახლეთ და მათი შეიხის ნიშეთ-დედეს კურთხევა მივიღე. მეორე დღეს დილაადრიან ავდექით და ამ თვალუწვდენელ ველზე თორ-

მეტი საათი ვიარეთ, მაგრამ გზაში სამჯერ დავისვენეთ ამწვანებულ მდელოებზე. შემდეგ, ველის სამხრეთ მხარეს, ერთ მდელოზე, მდინარე ზანგის სადგურში მივედი. მდინარის პირას ჩვენ კარვებში დავბანაკდით. მთელი ამ ველის მოსახლეობა ამბობდა „ოსმალები მოსულანო“, საჩუქრებით მოდიოდნენ, სიხარულით მოჰქონდათ უთვალავი საკმელ-სასმელი და სტუმართმოჭვარულად გვხვდებოდნენ. ჩვენ მსახურებსაც კი ისე დაებერათ მუცლები, თითქოს ავადმყოფი ღიბიანები იყვნენ. ჩვენი ცხენების მუცლები მეფურ ქანდაკებას დაემგვანა მათ მიერ კარვების წინ შეჭმული ნოყიერი ბალახისა და იონჯისაგან. ეს მდინარე ზანგი სათავეს იღებს სამხრეთით მდებარე ხარანის მთებში და ჩრდილოეთისაკენ მიედინება. ასობით დაბასა და სოფელს რწყავს, მდინარე არეზს იერთებს და გილანის ზღვას ერთვის.

აქედან ისევ აღმოსავლეთით, კეთილმოწყობილ დაბებსა და ველებზე გადავინადირეთ, ვიარეთ, 10 საათში სედერქის დაბას მივალწიეთ. ნახჭევნის მიწაზე მდებარეობს და იმამ ალი რიხას ვაკუფებია. ყოველგვარი გადასახადებისაგან გათავისუფლებულია. კეთილმოწყობილი და დამშვენებული, ათასკომლიანი, უთვალავ ბაღ-ვენახიანი, მშვენიერპაერიანი დაბაა. მცხოვრებლები შიიტები არიან.

სედერქის თბილი წყლები: ქალაქგარეთ, ბაღების კიდეზე მალაღუმბათიანი თბილი წყაროებია, რომელთაგან სამში, ზომით ათი ათზე [აღლიან] აუზებში, სპარსელი ლამაზმანები ვერცხლისტიანი თევზებით დასრიალებენ და ერთმანეთს მოუტირებლად ეხვევიან. ამ ქალაქის მოსახლეობის უმეტესობა ვოქლოლაკი და ფეიქრები არიან. ეზიხიანად მღერიან „მანო“-ებს მშვენიერი, მაღალი ხმა აქვთ. აქედან ისევ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ 14 საათი და აჰმედ-ბეგის სავანეს სადგურს მივალწიეთ. ნახჭევნის მიწაზე ხუთასკომლიანი, ვენახებიანი, ბაღებიანი, კეთილნაშენი დაბაა. რადგანაც ოსმალთა ხელში ყოფნის დროს ნახჭევნის გამგებელმა ზაალ-ფაშას ძე აჰმედ-ფაშამ აქ სტამბოლური ყაიდის მინარეთიანი ჯამე ააშენა, მას სპარსელთა ენაზე აჰმედ-ფაშას სავანის დაბას უწოდებენ. ამჟამად ეს დაბა იმ მომჯადოებელი ჯამეს ვაკუფია. აქედან ისევ ვიარეთ 16 საათი კეთილნაშენი დაბების გავლით და დიდ ქალაქ ყარაბაღლარში მივედი.

დიდი ქალაქის ყარაბაღის აღწერა: ეს ქალაქი პირველად მანუჩარმა ააგო. ძალიან ძველია. ამჟამად ნახჭევნის მიწაზე ცალკე სასულთნოა. მეჰმედ III-ს⁷ დროს (1595—1603) ოსმალთა ხელში იყო და მერე სპარსელების ხელში გადავიდა. თვალდასაბნელებელმა თემურმაც ამ ყარაბაღლარში გამოიზამთრა და უთვალავი ჯარებით ხუთი თვე დარჩა. აი, ასეთი კეთილნაშენი, ამწვანებული, თვალუწვდენელი ველია. მრავალჯერ გამოიზამთრა აქ სულეიმან-ხანმა და სხვა სარდლებ-

მაც. ამჟამად ალაგ-ალაგ კვლავ შენდება. ჩვენმა მსახურებმა [ქალაქ-ში] ორმოცამდე მინარეთი დაითვალეს. დიდება ღმერთს, ამ ქალაქის მშვენიერი ჰაერის წყალობით გუნება გამომიკეთდა. ცხენზე ამხედრებული თანამგზავრებთან ერთად ქალაქის სახელდახელოდ დათვალიერებას შევუდექი. ჩვენი მესტუმრის თქმით [ქალაქში] ათი ათასამდე ბალ-ვენახიანი სახლი და 70 მიჰრაბი არის; ამათ რიცხვში ორმოცი მინარეთიანი ჯამეა. ფუნდუკი და აბანო, სავაჭრო რიგები აუარებელია. ახლაც მათი რიცხვი იზრდება. საკმელ-სასმელის სიუხვით განთქმული ქვეყანაა.

ელჩთან ერთად ერთ ბაღში რომ ვსეირნობდით, ერთმა მებაღემ, რომელსაც დაზღან-ყული ერქვა, ოცდაექვსი ჯიშის წყლიანი მსხალი მოგვიტანა: მელეჯე, აბასი, ორღუბადი. ამ ჯიშის მსხლის შემკმელს პირში ვარდის წყლის გემო უჩნდება. ლალისფერი ბროწეული მოდის. ერევის ბრინჯი, ფლავი და ხორციანი ხორბლის ხალიფათა გემრიელია. მათი მზარეულები ფრიად სუფთანი არიან და ყველა მუსლიმია. ირანში საკმლის გამყიდველები ბერძნები და სომხები არ არიან. არსებითად, აქ ბერძნები საერთოდ არც არიან. მხოლოდ სავაჭროდ მოსულები თუ გამოერევიან. მაგრამ ებრაელი, შიიტი, კურაბი ბევრია. მელაჰიდე, ზენადკე, ჯაფერონ, ჯებონ, კულდონ, ჰურუფონ, ზემინონ და სხვადასხვა სწორ გზას აცდენილი მწვალებელი ადამიანი ძალიან ბევრია. მას შემდეგ, რაც ყარაბაღში ამგვარად ვისეირნეთ და დავათვალიერეთ, სამხრეთისაკენ განვაგრძეთ გზა და ნახჭევანის ციხეს მივალ-წყით.

|| ქვეყნიერების მშვენების; ნახჭევანის ციხის აღწერა: ჭეშმარი- 236
ტად, ქვეყნიერების ფერადოვნად მოხატული ქალაქია. ზოგი ნახჭევანს უწოდებს და ზოგიც — ნახშევანს. ირანის მიწაზე ერთ-ერთი საუკეთესო ქალაქია, რომელიც ამჟამად აზერბაიჯანის ფარგლებში [შედის] და ცალკე სახანოა; ხანს ბევრი მეომარი ჰყავს. ეთიმაღოვლე, ქალანთარი, მუნში, ტარულა, დიხოქენების ალა, ჩიგაენ-ალასი ჰყავს. ყველა ეს მოხელე ერევა ხელისუფლებაში. ყადი და შეიხ ულ-ისლამიც ჰყავს. ეს ქალაქი ძველ დროს შაჰ-აფრასიების⁹ აშენებულია, რომლის წინაპრების აკლდამები ახლაც ჩანს. მისი მეფობის დროს ნახჭევანი იმ ზომამდე კეთილმოწყობილი და გაშენებული ყოფილა, რომ მის ტრამალებზე ერთი ნაბიჯი მიწაც კი არ იყო თავისუფალი. შემდეგ მონღოლებმა ხარბად დაადგეს თვალი, მიწაზე დაუტეველი ჯარით მოვიდნენ და ამ ქალაქის საქვეყნო ხატოვანება წარხოცეს, დაანგრიეს, გაავერანეს: მისი ციხე დაღუწეს და მტვრად აქციეს. შემდეგ, ოსმალთა სავაჭარეულოს წევრის, მეჰმედ-ხან მესამის დროს ოსმალების ხელში რომ იყო, გზად-აბნეული შაჰის მხრიდან ზულფუყარ-ხანი მოვიდა და ნახჭევანი და-

იპყრო. შემდეგ მურად-ხან მეოთხის ჯარი მოვიდა და თაბანნი დასნი მეჰმედ-ფაშამ აქაურობა დაიპყრო. აი, ამგვარად, დატრიალდა ქვეყნის ამბები. როგორც იტყვიან:

„ფუქდება მრავალი ათასი საქმე, იმართება მრავალი გართობა.
ეს გასაოცარი საქმეა, რომელსაც ვერაფერი შეაჩერებს“.

საერთოდ, ამ ქვეყანაზე ყველაფერი ვერანდება; ესეც უეჭველია, რომ ყველაფერი წარმავალია, როგორც ნათქვამია დიდებულ ლექსში. მურად მეოთხის შემდეგ აქაურობა კიდევ უფრო აყვავდა და გაშენდა. ათი ათას ორასი, მიწის ბანიანი დიდი სახლებითაა გაწყობილი და სამოცდაათი ჯამეთი და სალოცავი სახლით დამშვენებული. ორმოცი მეჩეთი, ოცი სასტუმრო. შვიდი კარგი აბანო და ათასამდე დუქანი აქვს. შენობების უმეტესობა ლამაზია. სიგრძელის მეოთხე სარტყელისა და განედის მე-18 სარტყელის შუაგულში მდებარეობს და ჰავა ოდნავ მკაცრია. რადგანაც ბალ-ვენახები ცოტაა, ხეხილი მცირე რაოდენობით არის.

სანაქებოა მისი შვიდი ჯიშის ბამბა: ზალნი, მუნლანი, ზაფრანი, ლალნი, ხას, ბემაზ. აგრეთვე — მარცვლეული და ხორბალი.

237 ხელოსნები ხელგაწაფულნი არიან. მთელ ქვეყნიერებაზე განთქმულია მტის ყალემქარი — ბაჰრამ გურნი¹⁰ და ჩითის სუფრები¹⁰ ქერი ფრიალ ნოყიერი და ბევრია. თითო ცხენს ოთხი ოყა შავი ქერი ჰყოფნის. მათ ბოსტნებში საკმაოდ წყლიანი ნესვები და საზამთრობი მოდის. მათი ლამაზმანები თეთრი ფერისანი არიან. მამაკაცები ზანზალაკებიან თავსაბურავს — გრძელ თავსახვევს იხვევენ და კიდებზე ქურქშემოვლებულ ყალემქარის ტანისამოსს იცვამენ. ფეხზე ფერადი ქეჩის შარვალს, მწვანე-წითელ, ნარინჯ-ფურინჯისფერ ფეხსაცმელს იცვამენ. ქალები წოწოლა თავსაბურავს იხურავენ და ზედ თეთრ მოსასხამს იხვევენ. ფეხზე ნაირფერ ჩექმას იცვამენ. მათი ლამაზმანები ნაირ-ნაირი, მტრედისფერად შეღებილი ქურქისაგან შეკერილ ისპაჰანურ ქუდს იხურავენ. გულისგამხარებელი მირზებივით დაგოგმანებენ, ხუმრობენ, კოპწიობენ და ხალხს თავს აწონებენ. მცხოვრებლები შაფნს მიმდევრები არიან. შაფნს სარწმუნოებისა ვართო, გაცხარებული იჩემებენ, მაგრამ ტყუილია. ჯაფერის მიმდევარი ხალხია. როცა ლოცვის დრო დადგება, ხუთივე ლოცვას ასრულებენ. მაგრამ მუსლიმი ჯამათთან ერთად არ ასრულებენ ლოცვას¹¹. მრავალრიცხოვანი მრევლიანი, საუცხოო ჯამეები აქვს ისეთი, რომ ყოველი მათგანი სამარადისო სამოთხეა. მათ შორის ჯენაბი აჰმედ-ფაშას ჯამე, ფერჰად-ფაშას ჯამე, გუზელ ალი-ფაშას ჯამე, ჯიდალ-ოღლუს ჯამე, ჰადიმ ჯაფერ-ფაშას ჯამე, შემკული და მოხატულებია შორენკეციანი ფაიფურითა და

ჩინური მინანქრით. რამდენიმე მათგანის გუმბათებიც კი ფაიფურით არის დახურული. აქ არის 33 მინარეთი, რომლებიც სტამბოლურ ყაიდაზეა აგებული. აჰმედ-ფაშას ჯამე ისეთივეა, როგორც რუსთემ-ფაშას ჯამე სტამბოლში. ჯენაბის აბანო ფრიად მშვენიერი და ნათელია. კარი და კედლები ფაიფურითა და მოკიქული შორენკეცითაა მოპირკეთებული, იატაკი მარმარილოთია მოფენილი. ყველა ფეშთემალი ჭადრაკისებურად არის მოხატული. ჩვენი სასტუმროს ახლოს არის ზაალ-ფაშას აბანო. მისი ყველა კარი და კედელი ქაშანური ფაიფურისაა. იატაკი მთლიანად მოფენილია შინდისფერი, ქარვისფერი და თეთრი მარმარილოთი. ნათელი აბანოა; ყველა სარკმელი ბროლისა და ნეჯფის მთის ბროლისა აქვს. გუმბათის ქვეშ, შუა ადგილას დიდი აუზია. ერთი სიტყვით, მჭევრმეტყველთაც არ ყოფნით ძალა ღირსეულად შეაქონ ამ აბანოს კარგი ჰაერი, სიმშვენიერე და სისუფთავე და მით უფრო — მე, მწირ ეგლიას. შაჰის ბაზარზე მდიდარი ვაჭრები და ქველმოქმედი სოვდაგრები არიან. ყოველი მათგანი კარუნის საუნჯის¹² მფლობელი, მდიდარი ვაჭრები და ღირსეული ადამიანები არიან. მოსახლეობა დროსტარებისა და ნადიმობის მოყვარული ხალხია. ნახჭევნის ხანი რიზა ელ-დინ-ხანი ჩვენ შესახვედრად მოვიდა და ელჩი და მე, მწირი, ერთ ბაღში წაგვიყვანა. მოკითხვის წერილები ბაღში წაიკითხა; ყველა წარჩინებული და დიდებული ესწრებოდა. სასიამოვნო საუბრითა და სიმღერებით დამშვენებული მეჯლისი გაიმართა. ბაიკარასაც კი შემურდებოდა ამათი. თურმე მაღალღირსეული ხანი ნიჭიერი, კარგი მოსაუბრე ყოფილა. აღრე იგი ხაზინდარ-ბაში იყო შაჰ-სეფნისა, რომელმაც სულთან მურად-ხან IV-ს ბაღდადი ჩააბარა. ერთი ქართველი ბიჭი ყოფილა, რომელიც ხაზინდარ-ბაშის თანამდებობის შემდეგ ხანი გამხდარა. არისტოტელივით ბრძენი ვინმეა. მისი საპატიო წოდებაა დევლეთ მირზა-ხანი. წვეულების შემდეგ ამ ბაღში პირველად ჩვენი ბატონი ფაშისაგან ელჩობით მოსულ ალაჯა ათლი ჰასან-ალასა და მე, მწირს, გვიბოძა თითო საპატიო ხალათი, ათ-ათი აბასური თუმანი აბანოს ფულად და თითო ცხენი. თავის ელჩსაც ხალათი ჩააცვა. დარბაისელი, გულუხვი ხანი იყო. ორმოც-ორმოცდაათამდე ისეთი გამჭრიახი, შორსმჭვრეტელი, მასთან დაახლოვებული, თანამეინახე და უღელმა ჰყავს, თითოეული მათგანი ყოველ მეცნიერებას ბოლომდე ჩასწვდომია.

ამ ქალაქის კუთვნილი გლეხობა და სხვა მისთანანი დეჰკანების [მდაბიო] ენაზე ლაპარაკობენ. მაგრამ გამოცდილი მელექსეები, სიტყვა-კაზმულად და მოსწრებულად მოსაუბრეები ლაპარაკობენ ნატიფ და დახვეწილ ფალაურ და მონღოლურ ენებზე, რომლებიც ძველი ენებია. ქალაქელებიც ასევე ლაპარაკობენ. თავის ადგილას იქნება აღნიშ-

ნული, უპირველესად ყოვლისა, დეჰკანნი, დარი, ფარსი, ლაზნი, ფეჰლე-
ვი ენებზე ნათქვამი. სპარსული ენის შესახებ განსვენებული ქემალ-
ფაშა ზადე თავის „ქემმარიტების დაწვრილებით ამბებში“¹³ ამბობს:

„დაილამი ამბობს „თაქსირში“: — ჰკითხა ალაჰის მოციქულმა —
ალაჰიმც აკურთხებს მას და გაუმარჯვებს — მიქაელს — მშვიდობა
მასზე: — „ამბობს რაიმეს ალაჰი — მაღალიმც არს იგი — სპარსუ-
ლად?“ მიუგო: — „დაიხ, ო, ალაჰის მოციქულო! ამბობს აბრაამის
გრაგნილში — მშვიდობა მასზე: „რასაც ვუხამ ტირანთა ამ ერთ მუჰა
მიწას, ამბავს მაშინ მოვიტან“; და თქვა წინასწარმეტყველმა — მშვი-
დობა მასზე: — „ვინც ჰკიცხავს სარწმუნოებისათვის მცნობლის მოქმე-
დებას, მას არ სწამს ალაჰი“. და თქვა წინასწარმეტყველმა — მშვიდო-
ბა მასზე: — „სამოთხის ხალხის ენა არაბულია, სპარსული კი დარია“¹⁴.

LIX

ამ (სპარსული) ენის ზოგი სიტყვის მნიშვნელობა!

239 აექ — ერთი 1; დო — ორი 2; სე — სამი 3; ჩარ — ოთხი 4; ფნჯ —
ხუთი 5; შშ — ექვსი 6; ჰქთ — შვიდი 7; ჰშთ — რვა 8; ნჰ — ცხრა
9; ||ღჰ — ათი 10; ბანქზღჰ — თერთმეტი 11; დვაზღჰ — თორმეტი 12;
სანზღჰ — ცამეტი 13; ჩარღჰ — თოთხმეტი 14; ეზღ — ღმერთი; ფეზ-
დან — ღმერთი; ხდა — ღმერთი; ფრვრდქარ — ღმერთი; ფელამბრ,
ფიამბრ — წინასწარმეტყველი; ნან — პური; აბ — წყალი; გნდმ —
ხორბალი; არზნ — ფეტვი; ხვაბ — სიზმარი; მასთ — მაწონი; ბია —
მოდ; მრუ — არ წახვიდე; ფსრ — ვაჟიშვილი; რუ — წადი; ბგუჲ —
თქვი; ეჲ ფდრმნ — მამაჩემო; ეჲ ბრადრმნ — ჩემო ძმაო; ქასჰ — ჩა-
ნახი; ქოზე — ჰიქა; სბუ — თასი; ჰნმ — ქვევრი; ჯარუბ — ცოცხი;
ზინ — უნავირი; ნმდ — ქეჩა; თნგ — ვიწრო; თნქ — ყური; ბარდომ —
საძუე; სინა ბნდ — სამკერდე ღვედი; ჰავიდ — აქლემის კეხი; ფთრაქ —
უნავირის საღრტილი; რქაბ — უზანგი; ღვამ — ღვამი; აქსარ — ავ-
შარა; ბშმაქნდ — დიდსულოვანი; თაზიანე — მათრახა; ჯამე — ნიფხა-
ვი; ფირაპნ — პერანგი; ღორდისე — თითისტარი; ქოთლან — თითის-
ტარი; ოსლქ — მასტიკის ფისი; ვლიზე — შავი ფისი; ქოზორდ — საკ-
მეველი; სრიჰ — თაფლი; ენქრდ — თაფლი; ენგბინ — თაფლი; აბ-
ქამჰ — პურის შეჰამანდი; ბაჰა — წვნიანი; სქბა — ძმრიანი საკმელი;
ჰაიგინე — ერბოკვერცხი; ქაჰი — ერბოიანი ტკბილი; ფაფა; ჩნქალ
ხასთ — ვერმიშელის საკმელი; ლუზინე — ნუშის ჰალვა; ბათლა —
ჰალვის ქვაბი.

„ის ბანგი ხურმახურისა, რომლის ადგილი ტკბილეულშია,

მუღამ უმიწროებაში იყოს მომარხულე სუფის კიცხვისაგან.

როცა ვნახე ზისი, ყუათი, ნასიამოვნებმა სულითა და გულით,
ვთქვი: ქემპარიტად, მისი ხვედრი იყოს ისტორია! მისი წყალობა —
მუღმივი“.

კიდევ მრავალნაირი გამოთქმა და სიტყვა არის, მაგრამ ჩვენ ამას
დავჯერდით. მის სანახებში მობინადრე თარაქამებს, გოქლოლაკებს,
მონღოლ ტომებს განსხვავებული კილოები აქვთ, რომლებსაც, თუ
ღმერთი ინებებს, თავ-თავის ადგილზე აღვწერ. ამ ნაჰქევის ველზე და
მის სანახებში ძლიერი და გამაგრებული ციხეებია. რამდენიმე მათგანი 240
ვნახეთ; თუმცა, კარგად ვერ დავათვალიერეთ, რადგანაც მათ ვხვდე-
ბოდით ნადირობიდან დაბრუნებისა და გასეირნების დროს. მათ შორის
ყველაზე ძლიერია ალინჯაკ ვანი, რომელიც მოლა ქუთბ ედ-დინის აშე-
ნებულია, სერანისა და სუსუ მარვანის ციხეები; რადგანაც ეს უკანას-
კნელი მერვან ალ-ჰამრარის აშენებულია, „სუს მარვან“-ს უწოდებენ².

LX

ნახშივანში ხანისბაან საჩუქრები და წმინდები მივიღეთ და
თავრიზის ძველისაჰან გავმარბით

ჯერ სამხრეთისაკენ ვიარეთ რვა საათი და ქესიქ გუმბათის სად-
ვურში მოვედით. ეს არის კეთილმოწყობილი და გაშენებული დაბა,
რომელსაც ათასი სახლი, ბალ-ვენახი, სამი ჯამე, ფუნდუქი და აბანო
აქვს.

მირზა რეზა ბენ ჰუსეინ ბაიკარას წმინდა საჯლავი: მცხოვრებ-
ლები მის შესახებ ამბობენ, ჰუსეინ ბაიკარას შვილიაო. მის სარკოფაგ-
ზე წერია: „ჰუსეინ ბაიკარას შვილი, რომელიც დავაჟკაცებას ვერ მო-
ესწრო“. ცამდე აზიდული თაღი და გუმბათია. აკლამის მცველებმაც
აგე-ჩინეს, რომ ეს დაბა ბაიკარას შთამომავლობის მიერ ამ წმინდა აკლ-
დამისათვის არის შეწირული ვაკუფადო. იქიდან აგაყარენით, შვიდი
საათი ვიარეთ და მდინარე „დიდ არეზთან“¹ მივედით. სათავეს ვანის
ვილაიეთში მდებარე ფეთიანიში ქუთრების მთებში იღებს და ჩრდი-
ლოეთისაკენ მიედინება. მდინარე ზანგას² ერთვის. ცხენით გავსლა რომ
არ შეიძლება, ისეთი დიდი მდინარეა. აქედან ერთი საათი ვიარეთ კე-
თილმოწყობილ, ყვავილნარებიან, გაშენებულ სოფლებზე და ქალაქ
ყარაბაღში მოვედით.

ქალაქ ყარაბაღის აღწერა: მცირე აზერბაიჯანის ქალაქია. ეგრის
(ერლათ) დამპყრობ სულთან მეჰმედ-ხანის ვეზირმა, დიდებულმა სარ-
დალმა კოჯა ფერჰად-ფაშამ³ დაანგრია. ისევ რომ გაშენდა, მურად-

241

ხან IV მისი მცხოვრებლების ურჩობის გამო ხელმეორედ დაანგრია, როდესაც ერევნის დაპყრობის შემდეგ ბრუნდებოდა. ამჟამად ნელ-ნელა შენდება. თავრიზის ფარგლებში ცალკე სასულთნოა. ათასი მეომარი||ჰყავს. ქალანთარი, ტარულა, მუნში, ბინბაში, დიზხოქენების ალაჰყავს. ქალაქი ვრცელ ველზე მდებარეობს და სამოთხის ბაღის მსგავსია; სამი ათასი სახლი, შვიდი ჯამე, შვიდი აბანო, სამი ფუნდუკი და ექვსასი დუქანი აქვს. სასიამოვნო ქალაქია, რომლის მიდამოები კარგი და მშვენიერია. აყვავებული მხარეა, რომლის ნათესების სიუხვე და ბარაქა დიდია. ჰავა მშვენიერია, მდინარეები — ბევრი. სუფთა და გემრიელი, გამჭვირვალე, მოჩუხჩუხე წყარო აქვს. მისი ბაღ-ბოსტნები და თვალუწვდენი ველ-მინდორი შემკულია. მისი სანაქებო საჭმელ-სასმელებიდან განთქმულია ათი ჯიშის წყლიანი, ლალისფერ-წითელი ყურძენი, წმინდა ღვინო და ალუბლის ნაყენი, შილეს წყალი, თვრამეტი ჯიშის ტკბილი და წყლიანი ბროწეული. განსაკუთრებით განთქმულია მისი დიდი, კაცის თავისოდენა კომში. მისი წყლები ადგილ-ადგილ მიწისქვეშა არხებით მოედინებიან. ძველებური ყაიდის მეჩეთებისა და ჯამეების თაღები მახვილწვერიანებია და ფერად-ფერადი შორენკეცითაა დაფარული. ქალაქში თერთმეტი მინარეთი მოჩანდა. მაგრამ ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა თქვეს, სამოცდაათი მიჰრაბი არისო. იმ პირობით, რომ ქალაქი უნდა გააშენონ, მისი მცხოვრებლები ურფის მთელი გადასახადებისაგან განთავისუფლებულ არიან. მხოლოდ ირანის შაჰს უგზავნიან ძღვენად წელიწადში ასი აქლემის საპალნე არღუბარს, მილჩეს, აბასის ჯიშის მსხლის ჩირს, ქლიავს, გარგარს, გარგარის ჩირს, კომშს, „ანჯახ“-ს⁴, ჩამიჩს და მრავალნაირ ნაყოფს. ერთი სიტყვით, აზერბაიჯანში სამი ყარაბაღია და ყოველი მათგანი სამოთხის ბაღს ჰგავს.

ამ ქალაქიდანაც ავიყარენით, სამხრეთისაკენ ერთი საათი ვიარეთ და მდინარე არეზისა და მდინარე ზანგის⁵ შესართავ ადგილას ათასი გაჰირვებით გაღმა გავედით. ეს მდინარეებიც ვანის მთებიდან — ფაითანიში, ბეფრედუსი აბაღაი — იღებს სათავეს, ამ ადგილზე გაივლის და ნახჭევნის ველიდან სამი დღის სავალის ქვემოთ მდინარე არეზს ერთვის. ის კი — მდინარე მტკვარსა და მტკვარი — მდინარე თერგს⁶. ეს უკანასკნელი ხაზართა, ანუ გილანის ზღვას უერთდება. ეს მდინარეებიც რომ გავიარეთ, კიდევ ექვსი საათი ვიარეთ და დაბა ქერქანეში გავჩერდით. იგი მდებარეობს თავრიზის ვილაიეთში, ქალაქ მერენდის ფარგლებში. სამასი სახლი, ჯამე და აბანო, მცირე ბაზარი აქვს და კეთილმოწყობილი დაბაა. ეს კია რომ მოსახლეობა ყიზილბაშებია და ამიტომ გაიძვერები არიან. მათი მოსაქმეობა ფეიქრობაა, რადგანაც მათი

242

ველის||ბამბა სანაქებო და ბევრია. ნარმას ქსოვენ. აქედან ისევ სამხრე-

თით ვიარეთ 9 საათი და დაბა ზენუსეში გავეჩრდით. აქაურობა თავ-
რიზის ხანის სახასოა. ათასამდე კეთილნაშენი სახლი, ჯამე, ფუნდუკი,
აბანო, მცირე ბაზარი, ბალ-ვენახი აქვს და გაშენებული დაბაა. მაგრამ
წყალს ქეზიდან იღებენ. იქიდან ისევ სამხრეთისაკენ ვიარეთ 10 საათი
და ქალაქ თესვის მივალწიეთ.

ქალაქ თესვის აღწერა: თავრიზის მიწაზე, მერენდის სულთნის
საზღვრებში, მდინარე არეზის ნაპირზე მდებარეობს. სამი ათასი მიწის
ბანიანი სახლი, შვიდი ჯამე, სამი აბანო, ექვსი ფუნდუკი და მცირე სა-
ვაპრო რიგი აქვს. მისი მფლობელი სულთანია. ათასი ხელქვეითი
ჰყავს. მუნში, ქალანთარი, ტარულა და ყადი ჰყავს. მის ბალ-ვენახს
მთელი ქვეყანა უჭირავს. ეს ქალაქი ქალაქ მერენდიდან ათი ფარსახის
მანძილზეა. მისი ჰავა და ლამაზმანები საქვეყნოდ ქებულია. ნაირ-
ნაირი წყლიანი ხილი მოეპოვება. მოსახლეობა მთლიანად შიიტურია-
მათი საქმიანობაა ბალ-ვენახის მოვლა.

იქიდან პირდაპირ სამხრეთისაკენ გავემართეთ, ტრამალეზსა და
უდაბნოებზე გადავიარეთ. საკმაოდ ბევრი ჭიდან დავლიეთ სიცოცხ-
ლის წყალი. აქაური წყლები უმთავრესად მიწიდან ამოდიან. თორმე-
ტი ფარსახი ვიარეთ და ქალაქ მერენდს მივალწიეთ.

აღწერა სამოთხის მსგავს ქალაქ მერენდისა, რომელიც ელვენ-
დის ხანის საჯდომია: აზერბაიჯანის ქალაქია და მთავარი სასულთნო.
ათასი ხელქვეითის მფლობელია. ყადი, ქალანთარი, მუნში, ტარულა და
დიზხოქენების ალა ჰყავს. თავრიზიდან თოთხმეტი ფარსანგის მანძილ-
ზეა. მათ შორის დაუშუშავებელი მიწები არაა. თავიდან ბოლომდე
ვარდ-ყვავილნარი და ბალ-ბოსტანია. ქალაქი მდებარეობს თავრიზის
აღმოსავლეთით და ძველ დროს ემირ თემურის შვილის — შაჰრუჰის
სანადირო ადგილები ყოფილა. თუმცა სულთან მურად-ხან [IV-ს] დარტ-
ყმა განიცადა, ადგილ-ადგილ მაინც გაშენებულია. სამი ათასი სახლი,
შვიდი ჯამე, სამი ფუნდუკი, ხუთი აბანო და ექვსასი დუქანი აქვს. ისე-
თი რამ, როგორცაა დახურული ბაზარი, მედრესე და სკოლა — არ
აქვს. მაგრამ სამოცდაათამდე ხეივანიანი სასეირნო ადგილი აქვს. ყო-
ველი ხეივანი სამოთხის ბაღს მოგაგონებს. აქაურ წყლიან ხილს თვლა
არა აქვს. აქაური ლამაზმანები მჭერმეტყველურად მოამბენი არიან და
თუ სალაღობო საუბარი დაიწყეს, ოკაცს მოაჯადოვებენ. მოსახლეობის 243
უმეტესობა მხედრები და შეიარაღებული მსახურია, მაგრამ ყველანი
შიიტები არიან. იგი ძველი ქალაქია და მისი უწმინდესობა, მალა-
განათლებული თაფთაზანის* დიდი წინაპრები — ჰუსეინ თაფთაზანი
ალი ხანდრ, შეიხი სუსმარ, ალი ედ-დინ მერკედრ და სხვა მრავალი
დიდი პიროვნება [ქალაქის] სამხრეთ მხარეს მიწაში განისვენებს.

ამ ქალაქის სულთნისაგანაც საჩუქრები მოგვეციდა. თავრიზის ხანის ელჩთან ერთად სამხრეთისაკენ ველზე დავეშვიტ და წავედით. რადგანაც შარა გზის ნაპირები მწყობრად გამწკრივებული ძეწნებითა და უზარმაზარი ქადრებით იყო გადაჩრდილული, მზე სრულებით არ დაგვინახავს. რამდენიმე კიდან ადვილად დავლიეთ გემრიელი წყალი და დაბა ქეპრინს მივალწიეთ. ათსკომლიანია და თავრიზის სახანოს მუნშის დაბაა. ექვსი ჯამე, სამი აბანო და ორი სასტუმრო სახლი აქვს. კეთილმოწყობილი ქალაქია, რომლის ბაღ-ვენახი უსაზღვროდ ბევრია, მთელი მოსახლეობა შიიტია. აქედან ისევ სამხრეთისაკენ ვიარეთ შვიდი საათი და დაბა სეპლანს მივალწიეთ. იგი თავრიზის ხანის სახასია. ერთ ვაკე ველზე მდებარე, შემკული და კეთილნაშენი დაბაა, რომელსაც ათასი სახლი, ბაღ-ვენახი, შვიდი ჯამე, ფუნდუკი. აბანო და მცირე ბაზარი აქვს. თავრიზელებს ამ დაბის ბაღ-ბოსტნებში მაღალი კოშკები და სასიამოვნო სასიერო ადგილები აქვთ. მოსახლეობა შაფის მოძღვრების მიმდევარია, მაგრამ რაფიზიებიც არიან. მისი ჰავა საქვეყნოდ ქებულია. აქედან ავიყარენით და მარჯვნივ გავემგზავრეთ. რომ მივდიოდით, შამ-ყაზან მეჰმედ შაჰის გუმბათი ექვსი საათის სავალიდან ჩანდა. მისი წმინდა სულის მოსახსენებლად ფათიჰა წავიკითხეთ და ერთ მდელით ადგილას ოდნავ შევისვენეთ. თავრიზისაკენ კაცი გავგზავნეთ. სამი საათის შემდეგ ცხენებზე შევსხედით და თავით ფეხებამდე შეიარაღებულები დავიძარით თავრიზის ელჩთან ერთად ისე, რომ ჩვენი ცხენების თავები ერთმანეთს უსწორდებოდა. მისი ხელქვეითები და საზეიმოდ მორთული საბარგული წინ მიდიოდნენ ისევე, როგორც ჩემი, მწირის, ორმოცამდე ხელქვეითი. უცბად ჩვენს პირდაპირ გამოჩნდა მრავალრიცხოვანი ჯარი. თურმე, თავრიზის ხანის ქეთხულა ჩვენს შესახვედრად გამოსულიყო. ისე შევედით მასთან ერთად სასურველ ქალაქ თავრიზში დიდი ჯარის თანხლებით, რომ ჩემი ცხენის უზანგი თავრიზის ქეთხულდას ცხენის უზანგს უსწორდებოდა. ქალაქის სავაკრო რიგებსა და ბაზარში მრავალი ათასი კაცი გამოვიდა ამ სანახაობის საცქერლად. მე, მწირიც, მათ ვათვალიერებდი და ასე მივალწიეთ სრულ ორ საათში ქალაქის ერთი ბოლოდან ხანის

244 ლემდე. მძალადირსეული ხანი ალი-ხანი წინ მოგვეგება და მე, მწირი, მაღალ დივანხანაში მიმიყვანა. იქ გვერდ-გვერდით დავსხედით. დიდი სხდომა გამართა. ხაყანის დოლით, აფრასიაბის ნაღარით, ჯემშიდის ბუკითა და ზურნით⁹ სამჯერ დაუჯრეს და ბრწყინვალეობამ და დიდმშვენიერებამ გამოჩინა იწყო. თავზე ჯიღებით, ჩალმებით, თავით ფეხებამდე შეიარაღებული და რაზმებად დაწყობილი ღულამები სმუნად იდგნენ. საზეიმო მუსიკის დამთავრების შემდეგ, მე, მწირი, ფეხზე წამოვდექი, არზრუმის ვეზირის — ჩვენი ბატონის დავთარდარ ზადე

მეკმედ-ფაშას წერილები უბიდან ამოვიღე, ვეამბორე და ხანს ხელში მივეცი. ისიც ფეხზე წამოდგა და წერილი ჩამომართვა. რომ ეამბორა და თავზე დაიდო, თავის მუნშის გადასცა. ეშიკაღასიებმა მე, მწირს, ადგილი მომიჩინეს და როგორც მაჰმადიანური წესი მოითხოვდა, ისე დავდექი. მუნშიც წერილს მოწიწებით ეამბორა და მაღალი ხმით დაიწყო კითხვა. როგორც კი წაიკითხა წერილში მოხსენებული მუჰამედისა და პირველი ოთხი ხალიფას წმინდა სახელები, კეთილშობილი დამსწრეები ფეხზე წამოდგნენ და ისე სცეს პატივი რჩეული მოციქულის სახელს. მაგრამ ოთხი პირველი ხალიფას სახელების [ხსენების დროს] ზოგიერთები დასხდნენ¹⁰. წერილის წაკითხვის შემდეგ მისი შინაარსი ცნობილი გახდა. ხანმა სიტყვა დაიწყო და თქვა: „თუ მაღალმა ღმერთმა ინება და ყოვლის შემოქმედი შემწედ გამიხდა და მე, უკნინესს, სიცოცხლე მიწყალობა, ქვეყნიერების მწირი კეისრის, [ოსმალეთის] ფაღიშაჰის ვეზირს — ჩემს ძმას ამ თვის განმავლობაში ათას სულ ქარავნის აქლემს და ათას სულ ქარავნის ჯორს ვუგზავნი დიდი სიამოვნებით. კეთილად მობრძანებული ხართ და სიამოვნება მოგეტანოთ. კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება. თქვენ ხართ ჩემი სიცოცხლე და თვალის სინათლე!“ ეს რომ თქვა, მე, მწირი, გვერდით დამისვა და მრავალი კარგი მისასალმებელი სიტყვით გამახარა. დიდი ნადიმი მოაწყო. სმა-ჭამის შემდეგ ვარდის წყლები დააფრქვიეს და საცეცხლურებით სურნელება აკმეეს. მე, მწირმაც, გამოვიტანე ფაშის მიერ გამოგზავნილი საჩუქრები: მარგალიტის კრიალოსანი, კაპარჭი, გენუისა და ვენეციური ტალღისებრი აბრეშუმის ქსოვილი და წარმოვთქვი: „თქვენი ძმა, დიდებული ფაშა გესალმებათ და ამ საქონელს თქვენ მაღალღმადობულებას საჩუქრად გიგზავნით, რათა ხელცარიელი მოსვლა არ გამოგვივიდეს“—მეთქი და ნივთები მივართვი, მარგალიტის კრიალოსანი და კაპარჭით გაიხარა და შესანიშნავაო, თქვა. „ორი მშვენიერი, წმინდა სისხლის ქეპეილანის ჯიშის [არაბული] ცხენი გამოგიგზავნათ საჩუქრად და თქვენი ბედნიერების აღსანიშნავად იყოს“—მეთქი, ვუპასუხე. მაშინვე ფეხზე წამოდგა და დივანხანას ნაპირას მოვიდა. მე, მწირმა, ნიშანი მივეცი. ||პირველად ძვირფასი 245

თვლებით შემკული, მოოჭვილი რახტიანი ცხენი გამოიყვანეს. [ეს] არაბული ცხენი მოგვგმანებდა და რომ მოგვიახლოვდა, ირანის დივანის ყველა წევრი განცვიფრებული დარჩა. მე, მწირმა, ბისმილა ვთქვი, ნიავით მონავარდე ცხენის აღვირი ხანს ხელში მივეცი და „ბედნიერებაში“—მეთქი ვუთხარი. მეტისმეტი სიხარულისაგან ხანი იმ არაბულ ცხენს ისე მოახტა, უზანგში ფეხი არ შეუყვია. მარჯვე ცხენოსნობის გამოჩენით მოედანზე გააჰკენ-გამოაჰკენა და ჩამოქვეითდა. შემდეგ მეორე ცხენიც მოვუყვანე. მისი ნახვით გაიხარეს მეჩინბეთ-

უხუცესს ჩააბარეს. შემდეგ ხანის ბრძანებით ჩემ ხელქვეითებს შილეს შერბეთი მისცეს. ხანმა ჩვენი თავი ჩააბარა მიჰმანდარსა, კორუჯი-ბაშის და ქალანთარის ტარულას. ამალიანად ქალანთარის ბაღში მივე-დით და იქ დავდექით. ქვეყნიერების დამამშვენებელი, სამოთხის ბაღი იყო. ჩვენ თან მოგვყვა საჩუქრები და სასტუმრო გაივსო. ესენი იყო: აბანოს ფულად ორმოც თუმანზე მეტი, ერთი ოქროს რახტიანი ქე-პეილანის ჯიშის შავი ცხენი, ერთი ჭრელი იორღა ცხენი, შვიდი აქლე-მის საპალნე საჭმელ-სასმელი. შემდეგ გზირებმა ქალაქში გამოაცხა-დეს: „აი, აქ არის სუნიტ ოსმალთა ელჩი. შაჰის სურვილი და ხანის ბრძანებაა, ლანძღვა-გინება არ დაუწყეთ. თუ შეურაცხყოფას მიაყენებთ, სუნიტები დაგზოცავენ და თქვენი უდანაშაულო სისხლი დაიღვრება. ასე იცოდეთო“. ოთხი რჩეული ხალიფასათვის შეურაცხყოფა არ მიუყენებიათ. ესენი მათ უდიდებულესობას: [ხალიფა] აბუბაქრ-სა და ოსმანს — ალაჰიმცაა კმაყოფილი მათით — იმდენად არ ლანძღავენ. მაგრამ მათი უკმაყოფილების საგანია [ხალიფა] ომარი. ღმერთ-მა დაიფაროს! მის ხსენებაზე კადნიერდებიან და უტიფრად იქცევიან¹¹. იმ დღეს ხანის მიერ გამოგზავნილი ისპაჰანელები გულადად დადიოდ-ნენ, ოქრომკედლით მოქარგულ ჯავშან-ტანისამოსში იყვნენ. ჩვენი მიჰ-მანდარის ათი ღულამი მოვიდა და ყველა ხელზე გვეამბორა. თურმე, ირანის მიწაზე არსებული წესის მიხედვით, ოსმალთა ელჩებს ხანები ათ მსახურს უგზავნიან. ამათი სახელები შემდეგი იყო: ჯივან არა, სა-დიკ-ხან, რამიშ, მირზა-ხან, ეზდან ალმ, ქაქუნჯ, ყურბან-ბაი, სოჰრამ, მეზიდ-ხან, ბარკუვე. ამის შემდეგ მცირედ დავისვენეთ და ამ საოცარი ქალაქის დათვალიერებას შევუდექით.

LXI

აღწერა დიდი ალაჰისა და ძველი ტიხისა —

გომოხილავი თავრიზისა

მონღულურ ენაზე „თევრის“-ს უწოდებენ. დარბის ენაზე — „თევ-
 245 რიზ“-ს; მდებარედ — „თაბრიზ“; ძირითად სპარსულ ენაზე „თებ-
 რიზ“ ეთქმის, რაც ნიშნავს — „ციების გამქრობი“. ნამდვილი ამბავია: ვინმე ციებიანი კაცი სხვა ქვეყნიდან თუ მოვა თავრიზში, წყლით სულს მოითქვამს და ციებ-ცხელებისაგან განიკურნება. ეგვიპტის ქალაქ კი-
 როს შიდა ციხეშიც ასევე შეუძლებელია ციებ-ცხელება იყოს. თავ-
 რიზის დამაარსებელია ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდი. ზემოხსენებულის
 ხათუნს — ზუბეიდას აქაური ჰავა ძალიან მოეწონა და რადგანაც ხალი-
 ფა მამუნზე იყო ფეხმძიმედ, ეს მიწა მიჩნეულ იქნა ამბრის სურნე-

ლების მომდევნ, სიხარულის მომნიჭებელ წმინდა ადგილად. [ხალიფას] დაუბყრია, ბევრი დაუხარჯავს და დიდი ქალაქის აშენება დაუწყიათ. მისთვის აბასელთა სპარსელ ულემებს სახელად თებრიზი დაურქმევიათ. ამგვარად, ისეთი [დიდი] ქალაქი გამხდარა, რომ თავრიზის გარს შემოვლას სამი დღე მოუნდებდა. შემდეგ აბასელი ხალიფას, მუთავაქილ ალი ულ-ლაჰის³ დროს დიდი მიწისძვრა მომხდარა, თავრიზი დანგრეულა და გავერანებულა. ორმოცი ათასი კაცი ნანგრევების ქვეშ მოჰყოლია. რადგანაც ხალიფა მუთავაქილი ბაღდადიდან მიწაზე დაუტეველი ჯარით თავრიზში მოვიდა და მრავალი ფულის დახარჯვის [შედევად] ქალაქი ხელახლა ააშენა, მისი მეორე დამაარსებელი გახდა. ქალაქის ერთი მხარე უჯანის მთამდეა მისული, მეორე — საჰლანის მთამდე. ერთი მხარეც — სინჯანისა და კიზის მთამდე და [ამიტომ] ქალაქის გალავანი იმ ქვეყანაში ყველაზე მტკიცე და ძლიერი გახდა.

თავრიზის ციხის აღწერა: [ციხის] კედლების გარეშემოწერილობა ექვსი ათასი ნაბიჯი იყო. ამჟამადაც ჩანს მისი ნაშთები. სამასი კოშკი, სამასი ქონგური და ექვსი კარი ჰქონდა. მისი კარიბჭეებია: უჯანის კარი, სარვანის კარი, სარზუდის კარი, შამ-ყაზანის კარი, სარუს კარი და თავრიზის კარი. ყოველ კარს იცავს და დარაჯობს ხუთასი ჯარისკაცი. ჰულაგუ-ხანიც⁴ თავრიზში დადგა და სატახტო ქალაქად აქცია. მისი მესამე დამაარსებელი გახდა და შეეცადა, რომ ყველა ფადიშაჰი თავის გამგებლობის ქვეშ მოექცია. შემდეგ სულთან მუჰამედ ხოდაბენდემ ოზარლუმან⁵ მის მიერ ახლად აშენებულ ქალაქში ათასობით აქლემზე დატვირთული მოიტანა თავრიზში მდებარე ჰულაგუს კოშკი. მთელი ხეტყე ალლუნის ხისა და კვიპაროსისა იყო და ერყენგისებური ნახატები მნახველს თვალს სჭრიდა. შემდეგ, სულთან მაჰმუდ შამ-ყაზანის⁶ ეპოქაში, სამართლიანი მმართველობისა და წესრიგის შედეგად ეს სანახები ისე გაშენდა, რომ თავრიზი ლიანის, სინჯანის, უჯანის, სეჰლანის მთებამდე მიდის და ქვეყნიერების დამამშვენებელ, სწორუბოვარ ქალაქად იქცა; გარეშემო გალავანი შემოერთყა. ქვეითად მავალ კაცს²⁴⁷ მისი გარშემოვლა ოთხი დღის განმავლობაში ძლივს შეეძლო. აბასელთა ხანაში აშენებულ ციხეში იგი შიდა ციხე გახდა. ამის შემდეგ თავრიზმა მრავალი ხელმწიფისა და ფადიშაჰის ხელში გაიარა და ხან დიხნგრა, ხან აშენდა. 959 (1552) წელს [სულთან] სულეიმან-ხანმა მისი მოსახლეობა დაიმორჩილა და მმართველობა კი შაჰ ალკას-მირზას მისცა⁷. მაგრამ 961 (1654) წელს აქაურობა ისევ შიიტებმა დაიბყრეს. ბოლოს, ოსმალთა სულთნის მურად-ხან მესამის დროს მისი ვეზირი ოზდემირ-ოღლუ ოსმან-ფაშა სარდალი გახდა და ზღვისოღენი ჯარით ირანისაკენ გაიგზავნა. ჯილაღ-ოღლუ სინან-ფაშა⁸ კი მეწინავე გზის-მკვლევნი ლაშქრით წინ გაუშვეს. სახელოვანმა ოსმან-ფაშამ უდიდესი

მამაცობით წართვა არღებილელთა ჩამომავალ შაჰ ჰაიდარს⁹ თავრი-
ზი და ურიცხვი ლაშქრით ქალაქში გამაგრდა. მთელი აზერბაიჯანი
ხელში რომ ჰყოლოდა, თავრიზის შუაგულამდე შაჰის ხეივნის მხარეს
ოთხკუთხა, ფარკადისებური ნახელავი ქვის ციხე ააშენა. მისი გარე-
შემოწერილობა თორმეტი ათას შვიდასი მექური სამშენებლო არში-
ნია. კედელ-ბურჯები განმტკიცდა და გაძლიერდა. შამ-ყაზანის კარის
თავზე შემდეგი თარიღია [გამოყვანილი]: «ილო თავრიზი ოზდემირის
ძემ». წელი 993 (1584). მეორე წარწერა: «ღვთის შემწეობით აღებუ-
ლია თავრიზი». წელი 993. ოსმან-ფაშამ ეს ციხე რომ ააშენა, თავრი-
ზის მეხუთე ამშენებელი გახდა. ოცდათექვსმეტ დღეში ზღვა ლაშქრის
საშუალებით ციხე გაასრულა და შიგ ჯაბახანა და სხვა საჭირო მარაგი
მოათავსა. ორმოციათასამდე მეომარიც [ციხის] მცველებად დაინიშნა.
მაგრამ ღვთის ბრძანებით, ოზდემირის ძე ვერ მოესწრო თავრიზში პირ-
ველი საპარაკევო ლოცვის შესრულებას. ერთ დღეს, მას შემდეგ,
რაც საღამოს ლოცვა აღავლინა, სამუდამოდ განისყვნა¹⁰. მთელმა ჯარ-
მა ჯიღალე-ზადე თავის სარდლად აღიარა და თავრიზის ციხის გასაღე-
ბებთან ერთად ორსმან-ფაშას სიკვდილის ამბავი სტამბოლში გაგზავ-
ნეს. უმალ სტამბოლიდან ჭენებით მოვარდა ერთი მალემსრბოლი კა-
ფუჯი-ბაში სირიის ტრიპოლის ვეზირ ჰადიმ ჯაფერ-ფაშასთან და მისი
სარდლად დანიშვნის ამბავი შეატყობინა. ახალი სარდალი ჯაფერ-ფა-
შაც დიდი სისწრაფით წამოვიდა, თავრიზში შევიდა და საქმეს შეუდ-
გა. თავრიზი შაჰ ყაზანის დროს რომ იყო, იმაზე მეტად კეთილმოწყ-
ობილი და გაშენებული გახდა. ქალაქის მოსახლეობა თავაში ჯაფერ-
ფაშას¹¹ აღწერის მიხედვით, ითვლიდა სამას ათას კაცს საკუთრივ ქა-
ლაქში და ხუთასათასამდე — მის ვილაიეთში. მაგრამ შემდეგ, როცა
ოსმალთა შორის სიფაჰიებისა და იანიჩარების მღელვარება დაიწყო,
ირანის ხანმა ხელსაყრელი შემთხვევა გამოიყენა და დაიპყრო განჯა,
შირვანი, შემახა, დარუბანდი, ერევანი, ნახჭევანი და თავრიზი¹². ამის
შემდეგ ჩვენმა ბატონმა მურად-ხან IV შირვანის, შემახას, თბილისის,
დმანისის ციხეები დაიპყრო და ირანში მოვიდა. შვიდ დღეში დაანგრა
ერევნის ციხე, ნახჭევანი, მარანდი, ყარაბაღლარი და ქალაქ თავრიზ-
ში ერთ კვირას გაჩერდა. თავრიზიც კარგად დაღეწა, ბედნიერად წა-
მოვიდა ჯერ ვანისკენ და შემდეგ სტამბოლში ჩამოვიდა¹³. მეორეს
მხრივ, შაჰ აბასი ირანისა და თურანის ჯარით თავრიზს მოვიდა, შემო-
ირიგა იგი და ქალაქი გააშენა¹⁴.

მისი შენობები: ეს ქალაქი ირანის ხელშია და აზერბაიჯანის სა-
ტახტოა. იგი სახანოა. მრავალჯერ ყოფილა ხანების სახანო. ათი ათა-
სი ჯარისკაცი ჰყავს. მუფთონ, შეიხ უს-სადათი, მოლა, ქალანთარი, მუნ-
შნ, ტარულა, კორუჯი-ბაში, დიზჩოქენების ალა, ჩიგ ფეჟენ ალასი, ია-

საულთა ალა, ემიქ-ალასი და მიჰმანდარები ჰყავს. ამდენი ალა ქალაქ თავრიზში წესრიგს იცავს და სამართალს ეწევა. არავის შეუძლია სხვის მდოგვის მარცვალსაც კი დაადოს ხელი.

თავრიზის ჯამეების აღწერა: სამას ოცი მიჰრაბია. მათგან ცხრა-მეტი ყოფილი ხელმწიფის აშენებული ჯამეა. ორმოცდაათი — ხანებისა და ოსმალთა ვეზირებისა. სხვები კი ქვეყნის წარჩინებულების აშენებულია. ყველაზე ადრინდელია ზუბეიდა ხათუნის ძველი და დიდი ჯამე. გუმბათი და ყველა კედელ-კარი ქაშანური მინანქრით აქვს აგებული და ერთი უბადლო, მაღალი მინარეთია. მუთავაქილ ალი ულლაჰის ჯამე ძველი ყაიდისაა და ქაშანური შორენკეცითაა აგებული. მაგრამ დროთა განმავლობაში ქველმოქმედ პირებს შეუკეთებიათ და ძველი სახელი დაკარგული აქვს. ახლა დამასკურს უწოდებენ. სულთან მეჰმედ შამ-ყაზანის ჯამე ძველთაგან „სამოთხის ბაღში“ გაშენებული, გასხიოსნებული ჯამე ყოფილა. ესლა ვიწროდ დგას. ერთმინარეთიანი, ძველსაძირკვლიანი ჯამეა. ირანის შაჰის — შაჰ ემინის ჯამე „თალ-ი-ქესრას“¹⁵ მსგავსი მაღალი შენობაა და კაცს ეგონება ეგვიპტეში მდებარე ზაპირ ბაიბარსის¹⁶ ჯამეაო. ერთმინარეთიანი ლამაზი ჯამეა, მოხდენილი ჰარემით, ქაშანური შორენკეცით მორთული¹⁷ და ცამ-
249
დე აზიდული გუმბათებით შემკული. ყველა კედელ-კარი თეთრი, გაკრიალებულია. პრიალა ჩინური ქაღალდით არის შემკული თეთრი მარგალიტებით. კაცი რომ შევა, გამოსვლა აღარ უნდა. მაგრამ შიიტების შესვლა არ შეიძლება, რადგანაც მიჰრაბის წინ სამოთხის მსგავსი ხეივანია, რომლის მსგავსი მელექ აჰმედ-ფაშასაც არ უნახავს ცაზე¹⁷. მისი ნაირ-ნაირი ყვავილების საამო სუნი ჯამაათს სურნელებას აფრქვევს. მგალობელი ფრინველების სევდიანი ხმები მწუხარე ადამიანთა კრებულსაც კი გულზე ეფინება. სპარსელთა ქვეყანაში ამ შენობას „ჰეშთ ბეჰეშთ“-ს¹⁸ უწოდებენ. სულთან ჰასანის ჯამე აზერბაიჯანის ერთ-ერთი ხელისუფლის — სულთან უზუნ ჰასანის აშენებულია. სულთან [მეჰმედ] ფათიჰთან ომში დამარცხებული უზუნ ჰასანი თავრიზში გამოიქცა და აქ გარდაიცვალა. მისი საფლავი ამ ჯამეს გვერდითაა. ჯამეს კედლები შიგნითა და გარეთ, თაღები მთლიანად ჩინური შორენკეცით არის აშენებული. მისი მიჰრაბი და მინბარი, მუეძინების აივანი ნატიფი ხელოვნების უბადლო ნიმუშია და კაცთაგან ხელთუქმნელი. მისი ოთხივე მხარის სარკმელები მკედლური ხელოვნებითაა ნაკეთები და თავიდან ბოლომდე ნეჭეფის ქვებით შემკულ-გაბრწყინვალვებული. სამხრეთის კარის გარშემო არსებული „ნაირ-ნაირი ფერადი მოზაიკა, ესლემი წარწერები, თურიჯი, გერიშმე და რუმის მოხატულობანი“¹⁹ ჯაღოქრობას აღარაფერი უკლია. ამ საქმეში ოსტატი მხატვრის დახელოვნება ჩანს. ყველა კარიბჭისა და სარკმლის ზემოთ მწყობრი წარ-

წერებია. ყველა შესრულებულია იაკუთ მუსთასიმისებური²⁰ დამწერლობით. მიჰრავის ორ მხარეს ორი თანაბარი, ყვითელი ქვის ნაჭერია ისეთი ქარვისა, რომ კაცს ეგონება, თითო მათგანს ირან-თურანზე [გაწერილი] ხარაჯის ფასი ადევსო. ამ სვეტების მსგავსი სხვა ქვეყნებში არ არის. ამას გარდა, კიდევ არის ცხრამეტამდე სულთნის ჯამე. ყოველი მათგანი ისე შემკულა და დიდებულია, რომ მათი აღწერა და ქების შესახმა შეუძლებელია. მაგრამ ღარიბი ჯამეები უჭამათოდ არიან დარჩენილები. ამ ჯამეებშიც, რუმისა და არაბეთის ჯამეებივით, ხალხმრავალი ჯამათით არ მიმდინარეობს ლოცვა. როგორც კი სალოცავად მოუწოდებენ, ყველა მიდის ჯამეში, ლოცვას აღავლენენ, აღარ 250 ჩერდებიან და მიდიან. უზუნ ჰასანის ჯამესქირდაპირ შაჰ-აბასის ჯამეა. დიდი ხელოვნებით ნაკეთებია. იგივე უზუნ ჰასანის ჯამეს სიახლოვეს შაჰ მაქსუდის²¹ ჯამეა. შაჰ-აბასის ჯამე სარაჯხანეს [უბნის] თავში ერთი სწორუპოვარი ჯამეა. ულუ ჯამე ისეთი დიდია, რომ სამხრეთის კარიდან ძლივს დაინახავ მიჰრავის კართან მდგომ ადამიანს. ორას-საფეხურიანი, დაქანებულსახურავიანი ჯამეა. ამ ჯამეების გარდა მრავალი მეჩეთიც არის.

მედრესეები: ორმოცდაშვიდი დიდი მედრესეა; ჯერ ისევე გაშენებული და კეთილმოწყობილი სასწავლო დაწესებულებებია. იქ ყველა მეცნიერება ისწავლება. მსოფლიო მეცნიერება ჰყავთ. ყველაზე დიდია შაჰ-ჯეჰანის²² მედრესე.

ყურანის საკითხავი სახლები: ოცამდე საკითხავი სახლი აქვს. მაგრამ ირანელებისათვის მიუღწეველია პატიოსანი ყურანის ჯეროვნად, კარვად და ქეშმარიტებით კითხვა. უმეტეს შემთხვევაში შეცდომით კითხულობენ²³.

ჰადისების სახლები: წინასწარმეტყველის ჰადისების საქადაგო შვიდი სახლია. მაგრამ მათი ღვთისმეტყველები ჰადისების ცოდნით განთქმული არ არიან. ესენი მოქმედებენ სიტყვით: — „უწმინდესობა ალი“ — ალაჰიმცაა მისით კმაყოფილი; სიტყვით: „თორმეტი იმამი“. ანდა იტყვიან: „თქვა — მშვიდობა იყოს მაღალი ღვთისა მათზე და სალამი...“ და ალის სიტყვას უგუნურად გადმოსცემენ. ზოგ ჰადისს სწორად კითხულობენ, მაგრამ ალის სიტყვა მათთვის მიღებულია. ალის ჰადისების მრავალი ათასი წიგნია.

ყმაწვილების სასწავლებლები: ექვსასამდე სასწავლებელია. შიხ ჰაკის სასწავლებელი, ჰასან მფმინდის სასწავლებელი, ნაკი-ხანის სასწავლებელი, სულთან ჰასანის სასწავლებელი, სულთან იაკუბის სასწავლებელი არის. აქ ბიჭებს ყოველ წელს თითო ხალათს აძლევენ.

ღერვიშთა სავანეები: ას სამოცი სავანე აქვს თავრიზს. მათ შორის

განთქმულია: შამსი თავრიზელის სავანე; ბულდუჯ-ხანის სავანე, ზეინაბის სავანე, აკილის სავანე, ემირ ჰაიდარის სავანე და სხვები.

წყაროები და გამდინარე წყლები: ექვსი გამდინარე წყაროა. ყველას სათავე სემენის მთაშია. ამათ გარდა, ქალაქის შიგნით და გარეთ გაყვანილია [მიწისქვეშა არხები]: ცხრაასი ქარიზი და კანავათი.

სებილები: ათას ორმოცი სებილხანაა. შესანიშნავი ნაგებობითაა შემკული. მათში ყველაზე განთქმულია გულ რუსთემ-ხანის სებილი, 251 შაჰ-ისმაილის სებილი, ბრმა ხუდაბენდეს სებილი, ხოჯა-შაჰის სებილი, რიზას სებილი, იარალის სებილი.

უბნები: ამ ქვეყანაში უბანს დერვაზე ეწოდება. ათას სამოცამდე უბანი აქვს. ყველაზე ცნობილი უბნებია: დემეშკიე, ფილბადის — ხიდის უბანი, მიჰვარანის, რეზჯუს, შოთორბანის უბანი — დიქ-ხანის სასახლე ამ უბანშია, ხიბანის, სორხაბის — ესენი თავრაზის ჩრდილო ნაწილში არიან; ემირკიზის, სერდაბის. ოზდემირზადე ოსმან-ფაშამ სერდაბის უბნის წყლის მიწისქვეშა სათავეს გაასუფთავა, კანავათითა და ქარიზებით ამ უბნიდან გამოიყვანა და ახლაც მოდის წყალი. ჩარ მინარის, მირმერის და დერვაზეს უბნებიც ცნობილია.

წარჩინებულთა სასახლეები: ათას სამოცდაათამდე სასახლე აქვთ. მათ შორის ყველაზე ცნობილი ალავერდი-ხანის სასახლეა ემირკიზის უბანში. რეის უბანში — რუსთემ-ხანის სასახლე; იმავე რეის უბანში — ბენდ-ხანის სასახლე; იმავე უბანში — ფირიუდან-ხანის სასახლე. სულთან ჰასანის ჯამეს სიახლოვეს — ხანების სასახლე.

ქარვასლები: ორასამდე ქარვასლა აქვს. მათ შორის განთქმულია ზუბეიდას ქარვასლა, შაჰ-ჯეჰანის ქარვასლა, შაჰ-ისმაილის ქარვასლა, ფირ-ბუდანის ქარვასლა, შაჰ-ჯეჰანის ქალიშვილოს — ალემ-შაჰის ქარვასლა.

მდიდარი ვაჭრების ფუნდუკები: სამოცდაათამდე სოვდაგართა ფუნდუკია. მათ შორის განთქმულია ჯაფარ-ფაშას ფუნდუკი, რომელიც მექედეთა ბაზარზეა; ბენდერის ფუნდუკი, ბეგუმის ფუნდუკი, ბაბა ჰაკი თემლიქ-ხანის ფუნდუკი.

მარტოხელთა ფუნდუკები: ას ათამდე მარტოხელების სახლია. მუსთაქიმის ფუნდუკი, ფერჰადიე, ჯაფერიე, ფირუზ-ხანის ფუნდუკი, გოუჰარის ფუნდუკი, ჯილალე ზადე-ფაშას ფუნდუკი. ქალანთარის ფუნდუკი და სხვები.

სავაჭრო რიგები და დახურული ბაზარი: სულ შვიდი ათასი დუქანია. უმრავლესობა ალექოს, ყაიდის, ქვით ნაშენი და მტკიცეა. მთელი საქონელი და ნივთები ამ ბაზარზე იყიდება. დიდი დახურული ბაზარია, სადაც მრავალი მდიდარი სოვდაგარი ვაჭრობს. ქვითნაშენი, ერთგუმ-

ბათიანი ვეებერთელა დახურული ბაზარია ისეთი, მსგავსი არსად არაა. ოთხი რკინის კარი აქვს, რომლებიც საეაჭრო რიგებისაკენ იღება.

252

|| მოსახლეობის გარეგნობა: რადგანაც ჰავა მშვენიერია, მთელი მოსახლეობა — მოხუცი და ახალგაზრდა — მკვირცხლი და ტანადია. მათი ლამაზმანების პირის ფერი გაფურჩქვნილი ვარდით ლალისფერია; ალერსის მოყვარული პირი საიდუმლოებათა კოლოფია. თვითონ²⁴ ტანკენარები, ტულისის დაწვებიანი, შავწვერ-ულვაშებიანი, თეთრი ფერის, ლამაზსახიანი, თუმცა ამაყი და ამპარტავნები არიან. მშვენიერი ქვევისანი არიან და სიტყვები ტკბილი და დაშაქრული აქვთ.

კეთილშობილნი და წარჩინებულნი: სწორ გზას აცდენილთა და-ჩვეულებები ბევრია, მათ შორის — კეთილშობილნი, დიდებულნი და წარჩინებულნი. მაგრამ ავმარის, დუმდუმის, დუმბულის, ხალჯანის, თარაქამას, გოქდოლაკის ტომი ბევრია. ვაჭრობის საშუალებით კარუნის სიმდიდრეს დაუფლებული ხალხია. ყველანი შიას მიმდევრები არიან.

ღირსეული მეცნიერები: ორიათასამდე სისხლის გამომშვეები, მკურნალი, დასტაქარი და თვალის ექიმი ჰყავს. მაგრამ მოსახლეობას ისინი არც იმდენად ესაჭიროება. ამათი უმეტესობა მთებში მეცნარე-ულობას აგროვებს.

ღვთისმოსავნი და შეიხები: შვიდი ათასზე მეტი სათნო, ერთი დმერთის მაღიარებელი მოძღვარი და დამრიგებელი, ღრმად მოხუცებული შეიხი ჰყავთ. ამ ქვეყანაში მიხრწნილ მოხუცებს და ხანდაზმულ ადამიანებს დიდ პატივს სცემენ. მათ დაუკითხავად არაფერს აკეთებენ. მათი რჯული სწორი არ არის.

მთხველები და პოეტები: სამოცდათვრამეტი კაცია „დივანის“ შემქმნელი, მქვერმეტყველი, ამბავთა მხატვრულად გადმომცემი, პოეტთა შორის უკეთესი და განათლებული. თავისი დროის ყველაზე განათლებული ადამიანები არიან ძავერბ, შაბბ, საიბბ, ედჰემბ, ჩაქერბ, ჯაბბ, რაზბ, „დივანის“ შემქმნელი სეიდბ ვაჰიდბ, ჩვენი სახლის პატრონი ძაზდან-აკა, მერდან აკა-ხანი, ყურბან ყულბ, ხოჯა თედდბ, ფირ ბაშ-აკა, მირზა-ბაი, ჰუსამ-აკა, ელვენდ-აკა, რეზა-ბაი, ქელბ-ქელბ²⁵ და სხვანი ის პოეტები არიან, რომლებიც მე ვინახულე. კეთილშობილთაგან დედე შერიმის სახელით ცნობილი ერთი ღვთისმოსავია. მთელი სიცოცხლის განმავლობაში არავის უნახავს დაძინებული.

მცხოვრებლების ტანსაცმელი: წარჩინებულები და დიდებულები თავზე ჰრელ და წითელ თავსახვევს იხვევენ. გამოთქმა „ყიზილბაშ“²⁶ აქედან მოდის. მაგრამ ბევრი სპარსულ ყაიდაზე იხვევს მაჰმადიანურ თეთრ ჩაღმას²⁷. დამკვიდრებულია წესი, რომ ქულებზე წვეტიანი ჯი-

და უნდა ჰქონდეთ; მას „თაჯს“²⁸ უწოდებენ. მაგრამ უღემების „თაჯი“
ორ მტკაველზე მეტია. || მდაბიონი ერთი მტკაველის სიმაღლე მოოქ- 253
ვილ ქუდის იხურავენ. წარჩინებულები ცისფერი სიასამურის ქურქს
იცვამენ. სხვები — ჩოხას²⁹.

მოსახლეობის ენა: განათლებული ადამიანები სპარსულად ლაპა-
რაკობენ. მაგრამ თერეს, მთის ავშარებს, დოლაკებს განსაკუთრებული
კილო აქვთ, რომლის რამდენიმე მაგალითს ქვემოთ გიჩვენებთ:

ჰზე თანმამშ — ჯერ არ მინახავს; მნმჩუნ ხათრ მანდა ულუფდრ —
მე მაწუხებს; დარჯნჰმშ — გავბრაზდი; ფარუნჯშმ — მტერი გავხდი;
აფარგლნ ჩაკრი — წაიღე ღვინო³⁰.

სანამუშო შენობები: სულთნის ჯამეს შენობა, შაჰ-იაკუბის შენო-
ბა, შაჰ-ხიაბანის შენობა, სეჰლანის კოშკის შენობა; შაჰ-ჯიჰანის შე-
ნობა, ჰადიმ ჯაფერ-ფაშას კოშკის შენობა, შამ-ყაზანის კოშკის შენო-
ბა. მაგრამ მირმირის უბანში რომ არის ალი შაჰის თალი, „თალი-ქეს-
რას“ ჰგავს. ამირ-ხანის ციხის შენობა და შაჰ-ისმაილის ჯამეს შენობა
დანგრეულია. შაჰ-ისმაილის ჯამეს პირდაპირ მდგარი ჰადიმ ჯაფერ-
ფაშას ციხეც დანგრეულია. სურჰაბის მთის კალთებზე რომ არის მეჰ-
მედ შამ-ყაზანის ერთ-ერთი ვეზირის³¹ მიერ აშენებული რეშიდიეს
ციხე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს. თუმცა კიდეც ბევრი ძვე-
ლი ხუროთმოძღვრების ძეგლი და განსაცვიფრებელი შენობაა, ესეც
საკმარისია.

ჰაერი: ამ ქვეყანაში დილის ქარი ქრის, რომელსაც „ბად-ე-ნესიმს“
უწოდებენ და მთელ ხალხს სამუდამო სიცოცხლეს ანიჭებს. ამიტომაც
ამ ქვეყანაში სრულებით არ არის ციება. შეიხები და მოხუცებულები
ას სამოცდაათ წლამდე ცოცხლობენ და არისტოტელესავით მოაზროვ-
ნები არიან.

ქები: თავრიზში ცხრა ქარიზის წყლების გარდა შვიდი ათასამდე
ჭაა, მაგრამ ქარიზის წყალი ჰის წყალზე გემრიელია. ქების [სიღრმე]
ოცდაათიდან ორმოც წყრთამდეა. ზამთრის ყინვებში მათი წყლები
თბილია და ზაფხულში კი ცივდება. ქალაქი სიგრძელის მეოთხე სარ-
ტყელსა და განედის მეფერამეტე სარტყელზე მდებარეობს.

ქალაქ თავრიზის ბედის ვარსკვლავა: აზერბაიჯანის ვარსკვლავთ-
მრიცხველების ვარაუდით, როცა თავრიზის ამშენებელმა პირველი ქვა
დაადებინა, მისი ზ-ო-ზოდიაქის თანავარსკვლავედის ღრიანკალის ნი-
შანს დაემთხვა. მისი [თავრიზის] უფალი მარეხის ბედისა ყოფილა³².
ისევე, როგორც სულთან მურად მეოთხემ, თემურმა და ჩინგიზმაც გა-
დასწვეს და დააქციეს.

|| აბანოები: ოცდაერთი სიამოვნების მომგვრელი აბანო აქვს: ფე- 254
სის კოშკის აბანო, მიწისფერი აბანო, ჯეჰანშაჰის აბანო — ჯეჰანშაჰის

ჯამეს ახლოსაა, მირმირის უბნის აბანო, სერის კარიბჭის უბნის აბანო, ზარჯუს უბნის აბანო, ფილ ბაღის უბნის აბანო. ყველა ამ აბანოს სასიამოვნო წყალი და ჰაერი აქვს. თითოეულ მათგანში არის თითო, ან ორ-ორი სამკურნალო აუზი, საშუალო ზომის სოფა და წყლის შადრევანი. მათი მექისეები მოკრძალებული, ფერიასავით ლამაზი ჭაბუკები არიან. სულთან ჰასანის ჯამეს უკან არის მეაქლემეების უბნის აბანო, რეის უბნის აბანო, ხიბანის უბნის აბანო, სურჰაბის უბნის აბანო. ამათ გარდა, შვიდასამდე კიდევ არის სასახლეების აბანოები. ამ აბანოების შორეუ-კეცებზე უმთავრესად ძუზულს³⁵ წარწერებია.

ქირანახული და მოსავალი: ამ ველზე მოყვანილი შვიდი ჯიშის ხორბალი მეტად უხვმარცვლოვანია. ცერცველა და ქერი უხვად მოდის. ბამბაც შვიდი ჯიშისაა. სხვა მწვანილეულიც აუარებელაა. ერთი სიტყვით, ვრცელი, სიიაფით ცნობილი, კეთილნამენი და აყვავებული ქვეყანაა.

ხელოსნობა: არც ერთ ქვეყანაში არ არიან ისეთი სრულყოფილი, დაოსტატებული კედლის მომხატველები, მხატვრები, ოქრომკედლები და თერძები, როგორც აქ. ყოველგვარი ხელობის უმაღლესი [ღონე] ამ ქალაქშია. კერძოდ, აქაურ ძვირფას ქსოვილს. აბრეშუმის ტანსაცმელს, ხავერდს, დარაიას თავრიზულს უწოდებენ და საქვეყნოდაა ცნობილი.

საქმელები: განთქმულია წმინდა და თეთრი ლავაში. პური „ჰაკილ“, გამტკიცული მრგვალი პური, ერბოიანი ზლითი, ფენოვანი ღვეზელი, ფენოვანი პური, კაკბის მწვადი, ქათმის ღვეზელი. ორმოცნაირი სურნელოვანი ფლავი, ჰერისეს შეჭამანდი, „მსბას“ წვნიანი; მათ მზარეულებს აქვთ „ღღვაზ“-ში შემწვარი, „ფალუზე თერი“,³⁴ რომლებიც განთქმულია.

ხილეული: მსხალი „ნეჯმ-ი ხალეფ“, ფეილამბარ და სეფეთ მელიანი; გარგარი, „ნეჯმი აჰმედი“, წვრილი ყურძენი, [ყურძენი] რაზეჟი, მელეჟი, „თებრიზე“, „ჯეზირე-ი მეჯდ ელ-დინ“; საქალებო მსხალი — ზენანი³⁵. სხვა ჯიშის ხილიც განთქმულია.

სასმელები: განთქმულია მუსკატის ყურძნის შვიდნაირი შირა, „მელექის“ ჯიშის ყურძნისაგან დამზადებული წმინდა ღვინო, ღვინო „კოჯნაზ“, ბროწეულის შარბათი, ვარდ-ბროწეულის შარბათი, შილეს
255 წვნი შარბათი, „სეჰლანის“ სასმელი, ზამთრის სასმელი, თაფლის წყალი, მდაბიოთათვის — ფეტვისა და ბრინჯის ბოზა³⁶.

საქველმოქმედო ნაგებობანი: შაჰ-აკუბის³⁷, ხალიფა მუთავაჟილის, ზუბაიდა ხათუნის, სულთან ჰასანის საქველმოქმედო ნაგებობანი თუმცა განთქმულია, უსახსროდ არიან.

სასეირნო ადგილები: მთა სურჰათი ანუ წითელი მთა. სამხრის-
ღროს მისი უმაღლესი მწვერვალებიდან ურმიის ტბა მოჩანს. ყოჩალი
მოსიარულე ფეხით ერთ დღეში მოაღწევს აქამდე. სასეირნო ადგილი
„ბაღავათი“ შედგება ორმოცდაშვიდიათასამდე ბალ-ვენახისა და გა-
სართობი ადგილისაგან. მათში ყველაზე ცნობილია შაჰ აკუბის ბაღი,
რომელიც მისი ჯამეს სიახლოვესაა. მაღალღირსეულმა ხანმა ამ სა-
მთხის ბაღში მე, მწირს, დიდი წვეულება გამიმართა, მსგავსი ჯერ არ
მინახავს. როდესაც [სულთან] მურად-ხან მესამის ვეზირი კოჯა ფერ-
ჰად-ფაშა თავრიზის მმართველი იყო³⁸, ამ აკუბ შაჰის ბაღის სიმშვე-
ნიერით მოიხიბლა და ააშენა ნაირ-ნაირი ხეარნაკისებური³⁹ კოშკე-
ბი, სენაკები, დარბაზები, ხეივნები და [აქაურობა] ააყვავა. როდესაც
[სულთან] მურად-ხან მეოთხემ ქალაქი თავრიზი ააოხრა, ამ ბაღს ჩიფ-
თელერღი ოსმან-ალა მიუჩინა მცველად. აქამდე ისეთი მაღლიანი
ბაღია, გეგონება ედემიაო. იმ სასახლეში, სადაც ჩვენ ვინადიმეთ, წარ-
წერა იყო, რომელიც ასე ბოლოვდებოდა: „ააშენა ფარჰადმა შირინის
სასახლე“⁴⁰. რაც ნიშნავს 983 (1575—1576) წელს⁴¹.

შაჰ-სეფნის⁴² ხეივანი: ენას არ ძალუქს მისი შექება. ჩოგანის მო-
ედნის გასართობი ადგილი: ამ ადგილის შუაგულში კვიპაროსის ორი
ბოძია ერთმანეთზე მიბმული და კენწეროზე ერთი ვერცხლის თასი
დევს. პარასკეობით მეომრები და ხანის ხელქვეითები ნიავეით
სწრაფ ცხენებზე შესდებიან და იმ მოედანზე თამაშობენ — ხსენე-
ბულ თასს წვეტიან ისრებს ესვრიან. ყველა გულშემატკივარი ამ
[სანახაობას] უტკერის. განსაკუთრებით ხვარაზმ-შაჰის ნოვრუზის⁴³
დღეს! ერთმანეთთან აბრძოლებენ ცხენებს, რომლებიც მანამდე ორ-
მოცი-ორმოცდაათი დღის განმავლობაში სიბნელეში ჰყავთ — დიდი
სანახაობაა! აქლემების ბრძოლაც ფრიად კარგი გასართობია. კამეჩე-
ბის ბრძოლა, ყოჩების ბრძოლა, ვირების ბრძოლა, ძაღლების ბრძო-
ლა, მამლების ბრძოლა ამ ნოვრუზის დღის დასასრულის დიდი სანა-
ხაობანია და სპარსთა ქვეყნისათვისაა დამახასიათებელი. სამაგალითო
სასეირნო ადგილია. ყოველწლიურად, წმინდა მუჰარემის მეთათე დღეს⁴⁴
ჩოგანის მოედანზე [კარგებით გამოდიან და ბანაკდებიან წარჩინებუ- 256
ლები, დიდებულები; დიდი და პატარა აქ დგება. სამი დღე და ღამე
გულითადი საუბარი მიმდინარეობს ქერბელას ველზე წამებულთა⁴⁵
სულების [მოსახსენებლად]. ასობით და ათასობით ქვაბებში აშურას⁴⁶
აღულებენ, მდიდარსა და ღარიბს უხვად გასცემენ — ქერბელაში წა-
მებულთა სულებს სწირავენ მათი კეთილი საქმეების აღსანიშნავად.
იმავე დღის დასასრულს უხვად გაიცემა შაქრის შარბათები. წყლის
მზიდავები ტიკებიდან ცივ წყალს ასხამენ ბროლის, ნეჯედის ქვის,
ციხფერი და ყვითელი აქატის თასებში. „ქერბელელი წმინდანის —

ჰუსეინის გულისთვისო“, ამბობენ და ორივე მხარეს აქცევენ. მრავალი წარჩინებული და დიდკაციც ქერბელელი ჰუსეინის სულის საამებლად კისერზე ტიკს ჩამოიკიდებს და წყალს აქეთ-იქით არიგებს. თავრიზის ხანიც ამ ადგილებში ჰრელად მოხატულ-მოფარდაგულ კარავს დადგამს და თავრიზის ყველა წარჩინებული შეიკრიბება. რუმში რომ წინასწარმეტყველ მუჰამედის დაბადების დღეს ლოცვები იკითხება, იმის მსგავსად კითხულობენ ჰუსეინის მოკვლის შესახებ სალოცავს. [ალის] ყველა რჩეული მიმდევარი გაოგნებული, მოწიწებითა და მოკრძალებით ისმენს. როდესაც მკითხველი წარმოთქვამს: „ასე აწამა დაწყველილმა შიმერმა⁴⁷ საწყალი წმინდა იმამი ჰუსეინიო“, მაშინვე მოფარდაგულიდან ყველას დასანახავად გამოიტანენ თეთრ სხეულს, რომელსაც თავი და ტანი ცალკე აქვს. იმამის სხვა ჩამომავლების მიმსგავსებულ სხეულებს აკეთებენ — უწყლობისგან განსვენებულ უმწიკვლო-უცოდველებისა. ხალხში ალაჰის სადიდებელი ყვირილი და ღრიანცელი ატყდება; ყველა აღტყინდება, გაბრუნდება და გაოგნდება. აქ ასობით მუსლიმი დალაქი [ალაჰის] ნამდვილ მოტრფიალეთა შუაგულში შედის; ვინც იმ დღეს ჰუსეინის ეშხით სისხლის დაღვრას აპირებს, სამართებლებით მკერდსა და მკლავებზე ჰრილობებს დაუსვამენ და სისხლს გამოუშვებენ. მწვანე მინდორი სისხლით შეივლებება და ტულივებით მოიფინება. ალაჰის მოტრფიალები ისე თავგამოდებულად იგვემენ, მკლავს იდაღავენ და სისხლს იდენენ, როგორც ეწამენ ჰასანი, ჰუსეინი და აკილი. შემდეგ იმამ ჰუსეინის სხეულის გამოსახულებას მოედინიდან გაიტანენ და უსასრულო გოდებოთა და ღმერთის ერთარსობის აღიარებით ჰუსეინის მკვლელობის ამბავს სრულად წარმოადგენენ. შეჰამენ აშურას და სამი დღე-ღამის განმავლობაში გულითადად საუბრობენ.

რადგანაც ამ ქალაქის ჰავა მშვენიერია, უთვალავი გასართობი და ვარდყავილნარი აქვს. თვით ქალანთარის ბაღის სასახლის თაღზეც, რომელშიც ჩვენ ვიყავით დაბინავებული, კუთბ ედ-დინ მეჰმედ ჯეზიდის წარწერაა: „ეს არის სასიამოვნო ადგილი და დიდებული სასახლე“. რადგანაც სხვა უბრალო ამბების ჩამოთვლა მაინცდამაინც სასარგებლო არ არის, ამიტომ ტყუილუბრალოდ სირცხვის გაგრძელებას მოვერიდეთ.

LXII

ამბავი ხანთან მართად თავრიზის სანახების შემოვლისა და
ღამთვალეიერებისა

||თავრიზის გარშემო შვიდი კეთილმოწყობილი და გაშენებული²⁵⁷
ნაპიეა. სანადიროდ გავედით ათასამდე მეომრითა და დოლის დაკვ-
რით. თან გვყავდა შევარდნები, ქორები, მწვერები, მეძებრები. ჯერ
მეპრან-რუდის ნაპიეზე გავიარეთ. ეს ნაპიე თავრიზის აღმოსავლეთით
მდებარეობს და თავრიზის კარიდან ხუთი ფარსახით არის დაშორებულ-
ლი. რუთის, ისფენევისა და სეიდაბადის დაბები კეთილმოწყობილი სა-
ცხოვრებელი ადგილებია. მრავალრიცხოვანი ჯამეები, ფუნდუკები,
აბანოები, მცირე ბაზრები და ბალ-ბაღჩები აქვთ. მეორე ნაპიე — სე-
რავდუდი, თავრიზის დასავლეთით მდებარეობს და მის ბალ-ვენახებს
აკრავს. სამოცი კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფელი აქვს. მათ
შორის ყველაზე ცნობილია სოფლები: დუშთი, ჯულან დერუქი, ელ-
ფაბენდლისი, ლაქდერხი. ქეჯა აბადი. ჯამეებიანი, აბანოებიანი და მე-
ჩეთებიანი სოფლებია. მათი სახნავ-სათესი მდინარე სერავდუდზე
მდებარე ნაყოფიერი მიწებია. მესამეა დიდეჰერდერის ნაპიე. თავრი-
ზის სამხრეთ-დასავლეთით ოთხი ფარსახის მანძილზე მდებარეობს.
ოცდაოთხამდე სოფელი აქვს. მეოთხეა ერდენკის ნაპიე. თავრიზის
დასავლეთითაა ერთი ფარსახის მანძილზე. ოცდაათი სოფელია. ყვე-
ლა ჯამეებიანი, აბანოებიანი, ფუნდუკებიანია. მეხუთეა დუდკათის
ნაპიე. სურხაბის მთის გადაღმა მდებარეობს, თავრიზის ჩრდილოეთით.
ეს ნაპიე თავრიზიდან ერთი ფარსახით არის მოშორებული. ასოფლია-
ნი, კეთილმოწყობილი და გაშენებული მიწებია. მეექვსეა ჯანიმ რუ-
დის ნაპიე; ოცი სოფელი აქვს. მეშვიდეა ბედესთანის ნაპიე; თავრიზის
მხარეზეა. სამოცდაათი კეთილმოწყობილი, გაშენებული, ჯამეიანი,
ფუნდუკიანი, აბანოიანი სოფელი შედის. ჩვენ რომ გადმოვცეთ ხან-
თან ერთად ჩვენი ნადირობა თავრიზის ნაპიეებში და თავრიზის მთე-
ლი ვითარება, წიგნის ვეებერთელა ტომი გამოვა. ეს იმიტომ, რომ თავ-
რიზი ირანის მიწაზე ყველაზე სახელგანთქმული ქალაქია. კეთილმოწყ-
ობილი და გაშენებული ამყოფოს ალაჰმა, რადგანაც ამ ქვეყანაში
დიდად მოვიღბინეთ, ვისიამოვნეთ და გავიხარეთ.

LXIII

საოცრება პამპროზისა

||ერთხელ მე და ხანი გულითადად ვსაუბრობდით. მე, მწირს, სუფ-²⁵⁸
თა ლეინო! შემომთავაზა. შორს დავიჭირე:

— ალაჰსა ვფიცავ და ალის წმიდა სულს გაფიცებთ! დღემდე არ შემეცოდავს. აკრძალული და მათრობელი არაფერი დამიღევია. არც გამიგია, ჩვენ დიდ წინაპართაგან ვინმეს ვემო გაესინჯოს ამ აკრძალული სასმელისათვის. მოიღეთ მოწყალება, რჩეულ მეჭლისთან ბოდიში მომხადეთ და მაპატიეთ. — ჩვენი სიცოცხლის თანაბარო ძმავო! — თქვა ხანმა — აბა, შეხედე! გულის სინარული და თვალის ჩინო, ამოდენა კაცი მირხა-შაჰი ფეხზე წამომდგარი გაწოდებს სუფთა ღვინოს. მისი ხათრი იქონიე და ფილა ჩამოართვი, მანამდე მეც არ შევსვამ ლალისფერ ნუნუას! ჩემო კარგო, ვისი შიში გაქვს? დედამიწის კეისრის — შაჰისა?² თქვენი შაჰი ხუთი თვის სავალზეა. შენი ხანისა?³ — თავრიზიდან არზრუმამდე ორმოცი დღის სავალია. მაშ, ვიღასი უნდა გეშინოდეს? მეც მკაცრად ამიკრძალა ჩემმა შაჰმა. მე, ირან-თურანის შაჰის ხანთა-ხანს, ქელბ ალი-ხანს მითხრა: — ვინც ჩემ პურსა ქამს, ჩემი სულთნები იქნებიან ისინი, თუ ხანთა-ხანები, არავინ დალიოს ღვინო, თორემ გულ-ღვიძლს დავაგლეჯო. შაჰის გაფრთხილება მხედველობაში კი მივიღე, მაგრამ საქეიფო და სამხიარულო მეჭლის რომ ვაწყობ, სუფთა ღვინოს — ანკარა ნუნუას შევექცევი. ახლა! ვისი გეშინია? აბა, დალიე ღვინო!

— ჰოი. ჩემო კარგო ხანო! — მივუვე მე, მწირმა. — შენ თუ შენმა კარგმა შაჰმა ავიკრძალა, მე — შაჰთა-შაჰების ფადიშაჰმა. მან, შეუდარებელმა, ერთი წვეთის დაღვევაც კი გადაჭრით და გარკვევით ამიკრძალა ყურანის შემდეგი სიტყვების საფუძველზე: „ღვინო, მესიერის თამაში, კერპები და აზლამის თამაში ეშმაკის ბინძური საქმეა“⁴. მე იმ ყოვლადძლიერი ღმერთისა მეშინია, რომელმაც არარაობიდან შექმნა ყოველივე ამეამად არსებული. მის ბრძანებას ვერ დავარღვევ და ღვინოს ვერ დავღვევ-მეთქი.

— ღმერთმანი, ნამდვილი მართლმორწმუნე და სარწმუნოებისათვის გახელბული ყოფილხარო, — მიპასუხა ხანმა.

— ღმერთმა იცის, ჩემო ხანო, რომ სარწმუნოებისათვის გახელბული არა ვარ; ნუშან ბენ საბითის — ალაჰიმც იყოს მისი კმაყოფილი — მოძღვრების მიმდევარი, მორწმუნე, მსოფლიო მოგზაური. ადამიანთა მეგობარი და სამეფო საგვარეულოს მორჩილი ღვთის კაცი ვარ-მეთქი, მივუვე.

259 მეჭლისის დამსწრენი, ხანის ახლობლები ჩემი სიტყვების გაგონებაზე გაშეშდნენ. ხანი თავისას არ იშლიდა. ფეხზე წამოდგა, გულითადი მეგობრებიანად მომიახლოვდა და შემდეგი სიტყვებით მომმართა:

— ჩემო თვალის სინათლე! ჩემო ევლია ჩელები! ოღონდ ჩემი კეთილმორწმუნე მონების ხელით მორთმეული ერთი თასი დალიე და

რომელსაც მოისურვებ, ფეშქაში იყოს — გეზდან-შირი იქნება იგი, თუ მირზა-შაჰი, ფარვიზი თუ ფირუზი, ალი იარი თუ ზავალიზი. შაკ-ლევენდი, სეიდ-ყული თუ ხალხანი. მურთაზა ალი და თორმეტი იმამი თუ გიყვარს, სცადე, რომ თავი გახურდეს და გულს მოეშვას. ამ წარმავალ ქეიფში სურვილი შევისრულოთ და დრო ვატაროთ. — ამას რომ ამბობდა, თავისი ბიჭები დამახვია.

მე, მწირმა, კვლავ შეწყალება ვთხოვე მალალ ღმერთს და ასე მივმართე:

— ჩემო ხანო! გულითადი საუბარი განა ისაა, კაცმა მაგ ხოჯა ნაკდინით გამოწრუპოს მიწოდებულ ღვინო, უგონოდ დათვრეს და თქვენს წინაშე აბდაუბდას მოჰყვეს! ესაა ირანული ღვინო და ქეიფი?

ეს რომ მოისმინა ხანმა, ჰკრა პანდური ხოჯა ნაკდინს და მეჯლისის თავში დასვა.

უგონოდ მთვრალი ხოჯა ნაკდი მოჰყვა ბაიათებს:

„ისეთი მთვრალი ვარ, ქვეყანა რაა არ ვიცი;

ვინ ვარ, მერქიფე ვინაა? ღვინო წითელია? — არ ვიცი“.

[ხანმა] ისევ დამაძალა ღვინო. მივხვდი, რომ სანდო მეჯლისში ვიყავი და ვთქვი:

— ჩემო ხანო! გასამხიარულებლად სუფთა ღვინოს შეექცევით. მაგას ღვთიური მხიარულება არა სჯობია? აბა, ერთი, დაირა მომიტანონ და საღვთო ქეიფს გაჩვენებთ, მეთქვი.

— ალის ხათრით იყოს! აბა, ჩემ ძმას დაირა მოუტანეთ! — ბრძანა ხანმა.

ინდური ნახელავი, ბროლის ზანზალაკებიანი დაირა მომიტანეს. ხელში ავიღე და რუმის სეგაჰის პანგზე წარმოვთქვი ნაწყვეტი ბაიათიდან:

„შენი სიყვარული მარადიულ სიცოცხლეს გვაგონებს;

თითქოს ზეცაში სიკვდილს ეტრფის ყველა სნეული“.

||სამი ოთხთავიანი სიმღერა, ერთი სიმაი და ერთი ცღუბეთი 260 ვიმღერე, მეჯლისის წევრები გავაოცე და დავამთავრე. ხანმა უმალ გადმოიგდო სპარსული ყაიდის მოსასხამი და საკუთარი ხელით მხრებზე მომასხა.

— ათასი ვაშა! ასი — ყოჩაღ! ჰოი, ქვეყნიერების კეისრის ახლობელო! — შესძახა. ერთი ქართველი ბიჭი, აბასური თუმანი, ნიავეით მონავარდე ყარაჩუბუკი ცხენი? მიწყალობა და თქვა:

— დარწმუნებული იყავ, რომ ამიერიდან ღვინოს აღარ დაგაძალე!

სრულ ერთ თვეს ვილხენდით. ამდენ მთვრალ და უგონო, მოქიფე და მომლხენ თავირზელთაგან ერთიც არ მინახავს ქუჩაში გამოსული. მოსახლეობა უაღრესად ზრდილია. მათ შესახებ მკვერმეტყველური ლექსია გამოთქმული:

ჯთავრიზი ისევე, როგორც მისი შვიდი ტომი, სისპეტაკით,
ქეშმარიტად, ჰგავს ეანვისაგან გასუფთავებულ სარკეს.
თუ იტყვი, მეგობრობაში ერთგულნი არ არიანო,
სურათი სარკეში გამოჩნდება, სხვაგან — არა“.

XLIV

სასურველი თავირზის ზოგადი კიბა

[თავირზის] ყველა საუკეთესო თვისებათაგან ერთი ის არის, რომ რადგანაც გამდინარე წყლები მრავლად აქვს, შარაგზებს დღედაღამ ხვეტენ ცოცხებით და მტერის ნამცეცსაც კი არ ტოვებენ. შემდეგ წყალს ასხამენ. სავაჭრო რიგები და ქუჩები ისეთი სუფთა და გრილია, რომ ივლისის თვეშიც კი სიცხით არ შეწუხდება ადამიანი.

მეორე კარგი თვისება ისაა, რომ მაჰმადის ჩამომავალ კეთილ-შობილ ქალწულებს მონის ჩამომავალს არ აძლევენ და ისევ თავის თანასწორებს მისცემენ. მე, მწირს, ამის შესახებ შემდეგი კითხვა მომცეს: „თქვენ ურჯულო ქალს ყიდულობთ და ცოლად ირთავთ. ამბობთ, ამაში არაფერი არ არის ცუდიო. თუ ასეა, მაშინ ეს მაჰმადის ჩამომავალი ქალები ჩვენც რომ ურჯულოებსა და გადაგვარებულებს მივცეთ, მათ შვილებს რა უნდა ვუთხრათო?“ მე, მწირმა მივუთხრე: „ასეთი რამ მართლაც არ არის კარგი. თქვენი საქციელი ამ მხრივ გონიერულია. მაგრამ [ყველა ხალხის] ბავშვებს დაბადებიდანვე დაჰყვებათ ისლამი. მხოლოდ შემდეგ, დედ-მამის არასწორი აღზრდის შედეგად, სკოდავენ [და სხვა რჯულს იღებენ], როგორც ეს წმინდა ჰადისშია ნაბრძანებული: „არავინაა ისეთი, || ვინც ისლამის ბუნებით არ დაბადებულიყოს, შემდეგ კი მშობლები მათ აებრაელებენ, ან აქრისტიანებენ და ამაზღვანებენ“¹. ამ სიტყვებით ყველანი გავაჩუქე.

მესამე კარგი თვისება ის არის, რომ შეიხ სეფეს კანონით, სავაჭრო რიგებში ყიდვა-გაყიდვა წარმოებს სპილენძის, ვერცხლის და თქროს² ფულით. ამ მხარეში სხვა ფული არ გადის. ფული შვიდ ადგილას იჭრება. პირველია ძველი სატახტო ქალაქი არდებილი³ [და ეწოდება] არდებილში მოჭრილი. აგრეთვე — ჰამადანში მოჭრილი, ბაღდადში მოჭრილი, ისპაჰანში მოჭრილი, ფბილისში მოჭრილი, ნეჰავენდში მოჭრილი ფული და თავირზში მოჭრილი. მათი ფულის ერთ

მხარეზე წარწერილია: „არ არის ღმერთი თვინიერ ალაჰისა და ალია მეგობარი ალაჰისა“. მეორე მხარეს სათანადო შაჰის სახელია ამოკვეთილი. მაგალითად, შაჰ-აბასის მიერ თავრიზში მოჭრილ ფულზე წერია: „მონა, ძალლი ალისა — შაჰ-აბასი“. მათ სპილენძის ფულზე წერია: „მოიჭრა თბილისში“, „მოიჭრა თავრიზში“. მეორე მხარე კი წარწერით შემკულია და [ფულის მოჭრის] წელია ამოტვიფრული. ხმარებაში მყოფ ფულზე, ფართლის საზომების ბოლოებზე, საწყაო ქილებზე, მოქარგულ ქსოვილებზე წერია წმინდა გამონათქვამი: — „არ არს ღმერთი, თვინიერ ალაჰისა“. ვაი მას, ვისაც აზრად მოუვა დაარღვიოს იმ წესით წარმოებული ყიდვა-გაყიდვა, რომელიც ემყარება მცნებას — „არ არს ღმერთი თვინიერ ალაჰისა“. თვალში გაეარვარებულ შანთს გაუყრიან, თავზე გახურებულ ქვას დაადებენ და ასე დაასახიჩრებენ. სავაჭრო რიგების დუქნებში, ბაზრების მოედნებზე ყვითელი ბრინჯაოს ჭაჭვიანი სასწორებია ჩამოკიდებული. არავითარ შემთხვევაში არ მიეკარება ადამიანის ხელი. მუდამ ასე ხელუხლებელია. მუშტარს ზუსტად აუწონავენ სასწორის თეფშზე და ჩააბარებენ. ხორბლის, ბრინჯისა და სხვა მარცვლეულისათვის ქილას არ ხმარობენ [საწყაოდ]. ყველაფერს სასწორით ჰყიდიან. ქსოვილები და საქონელი მექის წყრით იზომება. საქონელი და ტყვეები კი კანონს დაქვემდებარებული შემფასებლების მიერ დადგენილი ნიხრით იყიდება. შაჰის კანონი ასეთია.

მეოთხე საუკეთესო თვისება ისაა, რომ მათი დუქნების მხარეულები კერძებს რიგიანად ამზადებენ და სანამ არ დაასუფთაებენ დუქნების კედლებზე განლაგებულ ქაშანურ და სპილენძის ჭურჭელს, ფაიფურის თასებს, დუქნის ვალების ნება არა აქვთ. როგორც კი გათენდება, ლოცვითა და ღვთის დიდებით გაალებენ თავიანთ დუქნებს. შემდეგ პერისეს, ფლავს, ზაფრანიან ფლავს, მწვადს, ერბოკვერცხიან ფლავს. მუზაფერ ფლავს, შილაფლავს, ერთი სიტყვით, სხვადასხვა კერძებს უცხოელებსა და ადგილობრივებს ჩამოუტრიგებენ და მიჰყი- 262
დიან. ვერცხლივით მოკალული დიდი სინების ნაპირებზე თალიკის ხელით ამოტვიფრულია ამა: „აქმევენ საჰმელს“, და ჰადისები: „არ არის დიდება უფრო მაღალი, ვიდრე ისლამი“, „დიდება ადგილისა მისი ძლიერებითაა და დიდება სახლისა — მისი ოჯახით და დიდება ხალხისა — მისი ხელგაშლილობით“⁴. წარჩინებულებსა და დიდკაცებს ჰამის შემდეგ ხელსახოცს მიაართმევენ, სუფთა ტაშტითა და სურით ხელებს დააბანინებენ. ღარიბები და მსახურები კი მარჯვენა ხელს მარცხენა ილლიაში გამოისვამენ და მარცხენას, მარჯვენაში. ესენი ცუდ ყოფაში არიან.

მოსახლეობას თორმეტი იმამის პატივსაცემად სამზარეულოების თორმეტი ამქარი აქვს ჯარისათვის, რომლის რაოდენობა ათასებს აღწევს¹. უღემები და სხვა წარჩინებულები თავიანთ სახლებში იმზადებენ საჭმელს. სხვები თავიანთ ქოხებში ანთებენ ცეცხლს და წყალსაც იქ აცხელებენ. ყველა მსახური და ჯარისკაცი უცოლშვილოები და უსაქმურია. სავაჭრო რიგებში და ბაზრებში ყიდულობენ საჭმელს და იქვე ჭამენ. მართლაც რომ ცუდი საარსებო პირობები აქვთ. მაგრამ, რადგანაც სიუხვეა, სურსათ-სანოვაგეს იაფად შოულობენ. მომჭირნე და მარტოხელა ხალხისათვის ეს უფრო ხელსაყრელია. თუ ჯარისკაცი სამ თვეს ბაზარზე ჭამს საჭმელს, როდესაც შაჰისაგან სარგო გამოვა, მისი მზარეული იტყვის: „მე ამა და ამ მეომრის მზარეული ვარო“, ჯარისკაცის სარგოს იღებს და მიდის. იოტის ოდენა ზედმეტის აღება არაფრისა შეუძლია. მზარეულებს, რომლებიც დაარღვევენ ამ წესს, ენას ამოგლეჯენ. შემდეგ ის მზარეული სარგოს პატრონს თორმეტი დღის განმავლობაში უმისპინძლდება. თუ შაჰი ან სპასალარი სალამ-ქროდ გავა, თავიანთ ჯარში ქეჩის კარვიან მზარეულს გვერდს ვერ აუვლიან, რადგანაც მთელ ჯარს სჭირდება მზარეულები. ირანის კანონის მიხედვით დამნაშავეს არ ჰკლავენ და არც ახრჩობენ. ტარულას და მუჰთასიბს დამნაშავეები სიკვდილით დასასჯელ მოედანზე გამოჰყავთ. ჯალათები არ იბრალებენ და ამ დამნაშავეებს ათი დღე-ღამე უწყალოდ აწამებენ სამას სამოცი სახის წამებით.

263 მე, მწირმა, ვთქვი: „ჩემო ხანო! განა შეიძლება ამდენი წამება|განიცადოს ადამიანიშვილმა, ღმრთისაგან ესოდენ პატივდებულმა?“ ხანმა მიპასუხა: „ჰოი, ჩემო ძმაო! ისინი რომ მოსასპობები არიან, ეს სამართლიანი მოწმის საშუალებით დადასტურდება; დამტკიცების შემდეგ, მთელი ხალხის თვალწინ არ მოგკლავთ და მცონარე ხალხის გასაფრთხილებლად ამგვარ ტანჯვაში ვამყოფებთ. ადამიანზე მეტად დამჩაგვრელი და ურჩი არავინ არის, რომ გამჩენის წინაშე ეთქვას: „ქემ-მარიტად, უფალი თქვენი მალალ არს“². ამიტომ ვაწამებთ ასე“. მე, მწირმა, ვუპასუხე: „მაგრამ, რადგანაც ამის გამაფრცხვლებელი იყო აი³, მის აღზრდაში მისი გავლენა არ ჩანს. შარიათით აუცილებელია მათი მოქმედების ზღვარდება. იმის მიხედვით, რომ იყოს, როგორც გადაწყვეტილია: „მოკვეთეთ ქურდ კაცსა და ქალს ხელები“ და ამა: „სული სულისა წილ“⁴, ქვეყნიერების ხალხი უფრო მეტ შიშსა და კრძალვას იგრძნობენ. ხანი დამეთანხმა — „მართლაც, რომ კარგ რჩე-

ვას იძლევიო“, — თქვა და გაჩუმდა. მაგრამ ასე რომ აწამებენ, იმით არის გამოწვეული, რომ თავრიზის მცხოვრებლები თავაშვებულები და გზასაცდენილი მწვალებლები არიან. თავიდანვე ასეთი ჩვეულება აქვთ. თავრიზში ორმოცდაორი სომხური ეკლესიაა.

LXVI

დიდგაცვივისა და დიდი წმინდანების საფლავები

თავრიზს აქვს სასაფლაოები, რომელთაც ეწოდებათ: სურბაზი, ჯერენდი, ქეჯილაბი, დულიან ქუჭი, ჰეიჯანი. წიგნის შემდგენლების, მწერლების, ღვთისმეტყველების უმეტესობა ამ [სასაფლაოებზეა] დამარხული.

აქ დასაფლავებულ პირთა სახელები: იმამ ჰფერანე, შეის იბრაჰიმ ქეჯანანი, შეის შექერ-ხანი, ბაბა ჯერახი, ბაბა ჰასან მეიმენდო, შეის შეჯა ვეჯალინი. შეის მალინ თავრიზო, შეის ჰასან ბულდარო, შეის ბედრ ედ-დინ ქერმანო, შეის ნურ ედ-დინ ბიმარესთანო.

სურხაბის სასაფლაოზე დამარხული პოეტები: ენვერო, ზეჰირ ედ-დინ ფარიაბო, ფელეჰი შირაზი, შამს ედ დინ სუბჰანი, ფელეჰი შირვანი — შეიწყალებს მათ ალაჰი!

თავრიზის გარშემო დაბებში დამარხული დიდი წმინდანები ალაჰისა: || ქეჯიჯანის სოფელში — ხოჯა მეჰმედ ქეჯიჯანი — კურთხეულ იყოს მისი საიდუმლოება. სეჟად აბადის სოფელში მათი უწმინდესობა შეიდასამდე მწერლისა და პოეტის — დმერთმა აცხონოს ისინი — საფლავი არის. 264

თავრიზის ახლოს მდებარე შეჰიდის მთაზე წინასწარმეტყველის სპასალარის, მისი უწმინდესობა უსამას² საფლავია. აქვეა მართლმორწმუნეთა მბრძანებლის — წმინდან ჰამზას დიდებული ძმის, მისი უწმინდესობა აჯელის³ აკლამა. ზემოხსენებული წმინდანი მის უწმინდესობა სარიესთან ერთად ნეჰავენდის ომში⁴ იყო მივლენილი, დაიჭრა და თავრიზში გარდაიცვალა. ამას გარდა, აქ არის მათი უწმინდესობა შეის სალუსის და შეის სელამის საფლავები

სურხაბის სასაფლაოზეა საფლავი წმინდა ომეია ბენ ომერ იბნ ომეიასი. მჭერმეტყველების საბადო, ღვთის დიდების საიდუმლოებათა მუფთი, წმინდა შეისი სეიდ ჯანმიმე მწერლობასა და თხზვაში უბადლო იყო. ძველ და ახალ მეცნიერებებში — შეუდარებელი. თავისი დიდებული ცხოვრება მთლიანად მეცნიერებას შესწირა. მისი განათლების დიდებულებას საზღვარი არა ჰქონდა და მოთხოვნების სიმშვენიერეს კი — ნაპირი — კურთხეულ იყოს მისი საიდუმლოება. მიმი

ჯანის სიახლოვეს ულემათა შორის გამორჩეულ ალის საფლავზე შემდეგი ბეითია: „მემკვიდრე საწინასწარმეტყველო მეცნიერებისა, ერთადერთი დასაყრდენი მაღალი შარიათისა“. მეცნიერებათა მემკვიდრე, სიძნელეთაგან მსხნელი, წმინდა თავი! მე, მწირმა, წმინდა საფლავის მოლოცვის შემდეგ მის საფლავზე ეს ბეითები დავეწერე:

„კეთილმორწმუნე გუნდის წინამძღვარი,
ის არის მოწყალე უხუცესი.
ანთო რეიში და ბუხარაში ჩირალი
მარადისობის ქვეყანაში იყოს მისი დასამკვიდრებელი.
იხაროს მისმა სულმა მუღმივ ღვთაურად, მუღამ მისი მონა იყოს ევლია“.

მეიხარანის უბანში წმინდა ალის ჩამომავლები არიან დამარხული. სურხაბის მთაზე მოციქულის ორი შთამომავალია დამარხული — აინი ალი და ზეინი ალი. სერის უბანში ძველი სპარსეთის ერთ-ერთი ფადიშაჰის — აფრასიაბის თავია დამარხული. სულთან მეჰმედ II-ს მასწავლებელი, აკ შამს ედ-დინის ძე შეის ნასრ ულ-ლაჰიცი აქაა დამარხული. თუმცა თავრიზის შიდა და გარე ნაწილებში კიდევ მრავალი სრულყოფილი აკლდამაა, მაგრამ, რადგანაც მათი აღწერა ჩვენს „მოგზაურობის წიგნს“ გააჭიანურებდა, ამით დავკმაყოფილდით.

LXVII

ხანთან ერთად შამ-ყაზანის წმინდა საფლავისაკენ მგზავრობის დროს ჩვენ მიერ დათვალიერებული ციხეები

265 ||ათასამდე საუკეთესო ცხენოსნით გავემგზავრეთ და დასავლეთისაკენ ხუთი საათი ბაღებსა და ღობეებიან ბოსტნებს შუა რომ ვიარეთ, დაბა აჯი სუს მივალწიეთ. კუმლას ციხისაკენ მიმავალ შუა გზაზეა. ეს ორასკომლიანი კეთილმოწყობილი და გამუნებელი სოფელი ხანის სახასია. ერთი ჯამე და სამი საფანე აქვს. თავრიზის ველების ყველა წყალი სოფლიდან სოფელში მიწის ქვეშ მიედინება. შარაგზებზე ათასობით ჭაა. რადგანაც სოფლის წყალი მომლაშოა, მწარე წყალს (აჯი სუ) უწოდებენ. აქ სოფლის ქალანთარი მოვიდა და ხანს კარგი წვეულება გაუმართა. დილიდანვე დასავლეთისაკენ ოთხი საათი ვიარეთ და შამ-ყაზანის წმინდა საფლავთან მოვედით.

266 მაჰმუდ შამ-ყაზანის წმინდა საფლავის აღწერა: აქაურობა ჩინგიზიანთა ხანაში სამოთხის ბაღის მსგავსი ადგილი ყოფილა. რადგანაც დამსკოს ჰგავდა და დამსკოს მხარეს მდებარეობდა, სახელად შამ დარქმევია. შემდეგ მაჰმუდ ყაზანს აქ ძლიერი ციხე აუგია და ყაზანზე დაურქმევია. მისი ათასამდე გლეხი ურფის გადასახადებისაგან

გუთავისუფლებია და ამ ციხეში ჩაუყენებია. შემდეგ, თავისი აკლამის ასაშენებლად სპარსელი, არაბი, ინდოელი ოსტატები და ხუროთმოძღვრები შეუკრებია, ფრიად მაღალი და სამაგალითო შენობა აუგია. სტამბოლში მდებარე გალათას კოშკის მსგავსი, ცამდე აზიდული გუმბათია. მაგრამ იმ დროს, როდესაც მე ვნახე, ციხის კარის ერთი მხარე მიწისძვრისაგან ჩამონგრეული და დაფშვნილი იყო. ხანთან ერთად შიგნით შევედი, მოვილოცეთ და ყაზან-შაჰის სულსათვის თითო ფათიჰა წავიკითხეთ. მის ახლოს ერთი სავანეა. შიგ ო.ა ასზე მეტი ღვთისერთგული დევრიშია. კარის გარეთ ასიათასობით მსხვერპლად შეწირულ [ცხოველთა] თავებისაგან ვეებერთელა კოშკი აუგიათ. რადგანაც მთელი ირანის მოსახლეობას სწამს ეს მაჰმუდ შამ-ყაზანი, ყოველწლიურად ათასობით აღთქმული ცხვარი მოჰყავთ. ათი წყრთის სიღრმის ერთი ისეთი ჭაა, ივლისშიც კი მისი წყალი ყინულის ნაჭერი გეგონება. ამ ადგილს შამ-ყაზანს უწოდებენ. მონღოლურ ენაზე — შამბ ყაინს. მაგრამ, რადგანაც აკლდამაში დასაფლავებული სულთან მაჰმუდ ყაზანი მონღოლთა ფადიშაჰი იყო, ალბათ თავრიზელებმაც ადვილად გამოსათქმელად შამ-ყაზანი შეარქვეს. ამისი ნამდვილი განმარტების საფუძველი ესაა. ეს დიდებული აკლდამა ველიანის მთაზე მდებარეობს და მთის ძირთან ახლოს დადგმული საუცხოო შენობაა. აკურთხოს ალაჰმა აქ დამარხული წმინდანის საიდუმლოებანი.

აქედან ავიყარენით, დასავლეთისაკენ ვიარეთ და ველიანის მთის ძირას მდებარე სოფელ ველიანში მოვედით. სამასკომლიანი, ლამაზი და მიმზიდველი სოფელია, რომელსაც აქვს ჯამე; ფუნდუკი. აბანო, სტუმართა მისაღები სახლი, საქველმოქმედო ნაგებობები; კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფელია. ზემოთ რომ იყო მოხსენებული სავანე, მისი კუთვნილი გახდა და ნეტარი ვეზირის ხოჯა რაშიდ ედ-დინ დუნბულის ქველმოქმედებაა. აქედან ავიყარენით, ისევ დასავლეთისაკენ გავემგზავრეთ და ხუთ საათში კუმლას ციხეს მივალწიეთ.

||**კუმლას ციხის აღწერა:** ეს ციხე 998 (1590) წელს სულთან მე-267 რად-ხან III-ის დროს (1574—1595) დიდებული სარდლის — კოჯა ფერჰად-ფაშას აშენებულია. ოთხკუთხა ციხეა და ველიანის მთის კალთაზე მდებარეობს. გარეშემოწერილობა ოთხმოცი ნაბიჯია. შვიდი კოშკი და ორი კარი აქვს. ერთი კარი დასავლეთითაა და მეორე — აღმოსავლეთით. აღმოსავლეთის კარი თავრიზის კარია. თავრიზში სარდლად ყოფნის დროს ჰადიმ ჯაფერ-ფაშა ერთხელ ირანის ლაშქარს გაქცევია და [ამ] ციხეში გამაგრებულა. ჯარიც უკან მოჰყოლია და ციხისათვის ალყა შემოურტყამს. ერთ ღამეს ჯაფერ-ფაშას ციხის ის კედელი გაუტყრია, რომელიც თავრიზისაკენაა და შვიდი ათასი რჩეული მე-

ომრით გარეთ გამოსულა; უდარდელი ძილით შეპყრობილი სპარსელ-
თა ლაშქარი ხმლის კბილებში გაატარა, ამოქლიტა და ვინც ხმალს გა-
დაურჩა, თავრიზამდე სდია. [გამოქცეულმა] ლაშქარმა თავრიზს რომ
მიადწვია, დაინახა, რომ ჰადიმ ჯაფერ-ფაშას ქეთხულდა ციხეში ჩაკეტილი
იყო და თავისი ბაღემეზ ზარბაზნებით გაანადგურებდა. ამ ორ ძლიერ
მტერს შუა ჩაიღუპნენ. ჰადიმ ჯაფერ-ფაშა კვლავ სარდალი გახდა. ამ
კუმლას ციხის გამონგრეულ ადგილას დიდი ალაყაფი ააგო და სახე-
ლად გედიქ კაფუ² ანუ „თავრიზის კარი“ ეწოდა. ციხეში ასი სახლი
და ერთი ჯამეა. ციხის გარეუბანს, რომელშიც ძირითადი სამოქალაქო
მოსახლეობაა, უსაზღვრო ბაღ-ვენახი აქვს. კუმლას ყურძენი, ქლიავი,
აბასური და მელჯა მსხალი განთქმულია. ქალაქს სამოცდაათი მიწრაბი
და თერთმეტი ჯამე აქვს. მათ შორის მშვენიერი ნაგებობაა ფერჰად-
ფაშას ჯამე. ქალაქის განაპირასაა სხვა ჯამეები, ფუნდუკები, აბანოები,
სავაჭრო რიგი და ბაზარი. ეს ქალაქი თავრიზის მიწაზე მდებარე ცალკე
სასულთნოა. ათასამდე სამხედრო მოსამსახურე, ქალანთარი და ტარუ-
ლა ჰყავს. ყადის ადგილია. აქაც დიდი წვეულებები გაგვიმართეს და
მისი სულთნისაგან საჩუქრები მივიღეთ. ამ ქვეყნებში სანჯაყის ბეგს
სულთანს უწოდებენ. მირმირანს „ხან“-ი ეწოდება: სამთულდიანი ვეზი-
რის თანამდებობას — „ხანლარ-ხან“; დევთერდარს — „ეთიმადოვლე“;
სარდალ ვეზირს — „სიფაჰსალარ“; კაფუჯი-ბაშის — „ყორუჯი-ბაში“;
რეის ულ-ქუთთაბს — „მუნში“; ალაიბეგს — „ქალანთარ“; სუბაშის —
„ტარულა“; ალაი-ჩაუშს — „იასაულ-ალასი“; იანიჩართა აღას — „დიზ-
ჩოქენ აღასი“; იანიჩარებს — „დიზჩოქენ“; მესტუმრეს — „მეჰმანდა-
რი“. ხსენებულ მოხელეებს მართვა-გამგეობასთან კავშირი აქვთ. ირა-
ნის ქვეყნის კანონი ასეთია.

აქედან ავიყარენით, ბაღ-ვენახებზე ვიარეთ და სერავრუდის ნა-
ჰიეში მოვედით. დიდი დაბა და ნაჰიეა. თავრიზის ჩრდილო-დასავლეთ
მხარეს ქალაქის მსგავსი, ფუნდუკიანი, აბანოიანი, ჯამეანი და მცირე
ბაზარიანი დაბაა. ქალანთარი მოვიდა და ხანს მასპინძლობა გაუწია. აქ
ერთი ღამე გულითადად ვისაუბრეთ და დილაადრიან წამოვდექით. აღ-
მოსავლეთისაკენ ბაღებზე გადავინადირეთ და მდინარე სერავრუდის
ნაპირზე მდებარე დაბა დუშთში მოვედით. აქ საუბრე გვახელით და
ცოტაოდნავ დავისვენეთ. სერავრუდის ნაჰიეში კეთილნაშენი აბანო-
იანი, ფუნდუკიანი და ჯამეიანი, ბაღ-ვენახიანი დაბაა, რომელშიც ათა-
სი სახლია. იქიდან გზა განვაგრძეთ და მოვედით დაბა ალკაბენდელის-
ში. კეთილმოწყობილი სამასკომლიანე დაბაა, რომელსაც სამი ეკლესია
აქვს და მხოლოდ სომეხი მოსახლეობა ჰყავს. იქიდან გავედით და სამი
საათის სიარულის შემდეგ დაბა ლაქიდრახში მივედით. შაჰ-სეფის ხა-
თუნის სახასია. სერავრუდის ნაჰიეში და იმავე სახელწოდების მდინა-

რის ნაპირზე მდებარე ორიათასკომლიანი მუსლიმებისა და სომხების სოფელია. ესენი ყველანი გაუთლელები არიან. სერავრუდის მთაზე ერთი დანგრეული ციხეა. აქედან წავედით და დაბა გევაბადს მივალწიეთ. ხუთასი სახლი, ჯამე, ფუნდუკი და აბანო აქვს. აქედან კვლავ აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და რუდკათის ნაპიეში შევედით. თავრიზის ჩრდილოეთით, სურხაბის მთის გადაღმა მდებარეობს და ასსოფლიანი ნაპიეა. აქაც ვინადირეთ და ძველ ქალაქს მერალას მივალწიეთ.

ქალაქ მერალას აღწერა: აზერბაიჯანის მიწაზე, თავრიზის საზღვრებში ცალკე სასულთნოა. ათასამდე ჯარი, ყადი, ქალანთარი, ტარულა და მუნში ჰყავს. იგი ძველ დროს, უშანგ-შაჰს^ა აუშენებია და აზერბაიჯანის პირველი სატახტო ქალაქია. მთელ ქვეყნიერებაზე ცნობილი, ბაღნარიანი, კეთილხეხილოვანი ქალაქია. მეცნიერებას დაუფლებული უღემა ბევრია. მისი მოსახლეობა ფართოლით მოვაჭრე, ბაშბის მპენტავი და ფეიქარია. თუმცა ეს ქალაქი სულთან მურად IV-ს ლაშქრის მიერაა დანგრეული, ალაგ-ალაგ შენდება. მისი განმაახლებელი იყო ომაელი მერვანი^ბ, რომლის ხელმწიფობის დროს სამოცდაათიათასკომლიანი კეთილნაშენი ქალაქი ყოფილა. ამჟამად სეჰენდის მთამდე ალაგ-ალაგ ძველი ხუროთმოძღვრების ძეგლები ჩანს. შვიდი ათას ასსამოცი მიწისსახურავიანი სახლი, თერთმეტი ჯამე, ორმოცი ფუნდუკი, სამოცი მეჩეთი, ორმოცი დერჯიშთა სავანე, თერთმეტი მომჯაღოვბელი აბანო და სამი ათასი დუქანი აქვს. ეს ქალაქი დანგრეულ-გავერანებულია ბაღდადის ხალიფა მუსთანსირის^გ წინააღმდეგ მონღოლთა ტომის ჩინგიზიანთა საგვარეულოს წარმომადგენლის, ჰულაგუს გალაშქრებისას^დ. რადგანაც მის ჩრდილოეთით მდებარე სეჰენდის მთა ჩრდილოეთის ჰაერს ეღობება, [ქალაქის] ჰაერი მძიმეა. წყლები სეჰენდის მთის ზეგანიდან მოდის და ბაღ-ბოსტნებს რწყავს. ქალაქის დიდგვაროვანთა სახლებში მცირე და დიდი შადრევნები და აუზებია. მისი ყურძენი, ბროწეული და მწვანილი განთქმულია. ნცხოვრებლები მეტად თეთრები, მშვენიერთვალეებიანი, ტბილმოუბარნი, ნათელსახიანი და გარეგნულად კეთილი ადამიანები არიან. ღვთისმოსავი ხალხია, მაგრამ უმრავლესობა მაინც მალულად ჰანეფის რწმენისანი არიან. მათი ქალები უმეტესად ფეჰლევის ენაზე ლაპარაკობენ. მკვერმეტყველი, საუცხოო მოსაუბრე ბევრია. რვა ნაპიე აქვს: სერაჰუნ, ფანაჰუნ, დერჯურთ. ქარდველ^ე, ჰეშთრულ, ბეჰსანდ, ენგურან. კიზილურან. ამ ნაპიეებს 80—100 კეთილნაშენი სოფელი აქვთ. სულ ექვმდებარება ხუთას სამოცი სოფელი. სამოცი მათგანი დიდი ქალაქის მსგავსი სოფელია ჯამეთი, ფუნდუკით, საქველმოქმედო ნაგებობითა და აბანოთი, სავაჭრო რიგებითა და ბაზრით. შვიდი კეთილნაშენი ციხე აქვს. ციხეები ცალ-ცალკე რომ აღწეროთ, ერთი ტომი წიგნი გამოვა. ამ ქა-

ლაქიდან ავიყარენით და ერთ ადგილას გავჩერდით, რომელსაც დურნა ჩაირი ეწოდება. მშენიერი, გაშლილი ადგილია, მცენარეულ-ბალახოვანი, ორასკომლიანი. ქალაქ უჯანის ნაპიეა. მთელი მოსახლეობა მებაღეები და ბაშის მვენტავებია. იქიდან დაბა სეთექიზში მოვედით. ესეც ქალაქ უჯანის კეთილმოწყობილი, ათასკომლიანი დაბაა. იქიდან გზა განგვარძეთ და ძველ ქალაქ უჯანში მოვედით.

ძველი ციხისა და ქალაქის — უჯანის აღწერა: თავრიზისაკენ ზღუდელ აღმართული უჯანის მთის აღმოსავლეთ კალთაზე მდებარეობს. ძველ დროს ფრიად დიდი ქალაქი ყოფილა, მაგრამ ჰულაგუს დაუნგრევიან. მისი პირველი ამშენებელი ფეშადიანთა [ხელმწიფე] ბიჟან იბნ 270 გაიუმარს ბენ გულარზია⁸. || ძველთაგანვე ფრიად შემკული ქალაქი ყოფილა. დროთა განმავლობაში დაინგრა და მისი მოსახლეობა თავრიზში გადასახლდა. შემდეგ, ჰიჯრით 696 (1296—1297) წელს ჩინგიზიანთა საგვარეულოს წევრმა მაჰმუდ შამ-ყაზანმა ციხე შეაკეთა და განაახლა. უჯანის მთის კალთაზე [მდებარე] ოთხკუთხა ციხეა. გარე შემოწერილობა ორი ათასი ნაბიჯია. აღმოსავლეთით ერთი რკინის კარი აქვს. ციხეში ასი სახლი დგას. მეციხოვნეები არა ჰყავს. გარეუბანში სამი ათასამდე მიწის ბანიანი სახლიაო, — ვადმოგვცა მისმა ქალანთარმა. შვიდი ჯამე, სამი აბანო, შვიდი სასტუმრო და ექვსასი დუქანი აქვს. უხვად მოდის ხორბალი და ცერცვი. წყალი უჯანს მთიდან მოედინება. ხლი ცოტაა. მოსახლეობა შადის მოძღვრების მიმდევარია. მაგრამ როგორც ნაბრძანებია: „დამალე შენი ოქრო, შენი მრწამსი და შენი გზა“, ამ წესის დამცველი ხალხია: მათი სარწმუნოების არსი დაფარულია. ქალაქი რომ დავათვალიერეთ, ნადირობით მივედით მიჰრანირულის ნაპიეში. თავრიზის აღმოსავლეთ მხარესაა ხუთი ფარსანგის დაშორებით. სამოცი კეთილნაშენი სოფელი აქვს. ვერდი და ესფეჯი კეთილმოწყობილი და ქალაქის მსგავსი დაბებია. ესენიც რომ გავიარეთ, დაბა სეიდაბადში მოვედით. სპარსელების ვადმოცემაა: — რადგანაც იგი ააშენა თეჰმურას-შაჰის დროს მისმა ვეზირმა სეიდმა, სეიდ აბადი უწოდესო. თუმცა სოფელმა სულეიმან-ხანის თავდასხმა განიცადა, მისი უდიდებულესობა მურად მეოთხის ძლევამოსილ დარტყმას გადაურჩა. დიდი დაბაა, რომლის ბაღებსა და ხეივნებში ორი ათასი სახლი, შვიდი ჯამე, ფუნდუკი და აბანო, სავაჭრო რიგი და ბაზარია. აქაც ერთი დამე გავათიეთ. მეორე დღეს სამხრეთისაკენ 7 საათი ვიარეთ და დაბა მანმაჰში მოვედით. იგი ბრმა ხუდაბანდეს⁹ ქალიშვილის გაშენებულა. ათასკომლიანი სოფელია. აქედანაც ავიყარენით და 9 საათში ქეჰრევანის ციხესთან მოვედით.

აზერბაიჯანის ქეჰრევანის ციხის აღწერა: იგი სულეიმან-ხანის შიშით ააშენა შაჰ-თამაზის¹⁰ დროს ავშართა ხანმა სეიფე ყულ-ხანმა¹¹.

არც ოსმალებს დაქვემდებარებია და არც ირანის შაჰს. ბოლოს, რო-
 დესაც კოჯა ფერჰად-ფაშა თავრიზიდან ბაღდადისაკენ მიდიოდა, ქეპ-
 რევანის სულთანი მუმეინდ-ხან ავშარი ფაშის ჯარს ზურგიდან წა-
 მოეწია და რომ დაარბია და გაძარცვა, თავის ციხეს შეაფარა თავი. 271
 ფაშამ ამ ამბავზე თვალი დახუჭა და მშვიდობით ჩავიდა ბაღდადში.
 დაბრუნებისას ამ ციხისათვის ჩვიდმეტი დღე ჰქონდა ალყა შემორტყ-
 მული. რახან ვერ აიღო, გაბრუნდა. შეპრიზორში მოვიდა და ბაღდად-
 ში დიდებულ სარდლად დარჩა. აქეთ კი ქეპრევანის მპყრობელი მუ-
 მენიდ-ხანი გათამამდა; ბაღდადიდან თავრიზისაკენ მიმავალ ვაჭრებსა
 და მუსლიმური სარწმუნოებისათვის მებრძოლ ვმირებს არ ატარებდა
 და რაც შეეძლო, ხელი მიჰყო ოსმალებისადმი ვერაგობას. იქამდე მი-
 ვიდა, რომ ერთხელ ორმოც-ორმოცდაათათასამდე ავაზაკი მეომარი
 შეაგროვა და მომხიზვლელი თავრიზის არე-მარის ძარცვა-რბევა დაა-
 პირა; მაგრამ ჯაფერ-ფაშა თორმეტი ათასი გულადი მეომრით მოუ-
 ლოდნელად წამოვიდა თავრიზიდან მოჯანყის წინააღმდეგ, მისი ჯარი
 დაამარცხა და უბედური მეიმენდი მარტოღმარტო გაიქცა ქეპრევანის
 ციხისაკენ. ჯაფერ-ფაშა შვიდიათასამდე ცხენ-აქლემის ქარავნითა და
 სხვა ნადავლით თავრიზში დაბრუნდა. ამ გამარჯვების აღსანიშნავად
 თავრიზში ზეიმი მოაწყო, მეორე დღეს სამოცდაათი ათასი ჯარისკა-
 ცით, შვიდი ბაღემეზ ზარბაზნით და ორმოცი შაჰი ზარბაზნით ეკვე-
 თა ამ ციხეს. სამი დღე გარშემო ადგა ქეპრევანის ციხეს და მესამე
 დღეს რომ აიღო, მეიმენდი¹² ცოცხლად ჩაიგდო ხელში. ჯაფერ-ფაშამ
 ყური მოაქრა, ხელში მისცა და უთხრა: „წყეულო! რა შეუძლია გააკე-
 თოს თავრიზში საჭურისმა მბრძანებელმა? აი, შეხედე, ჯარი რომ და-
 გიმარცხა, ფეხდაფეხ მოგყვა, ციხე დაიპყრო და გაათოკა; ყურიც მო-
 გაქრა და ამით შენ კიდევ უფრო მეტად დაგასაჭურისა“¹³. შემდეგ,
 ჯალათებს გადასცა და თუმცა უნდოდა მოეკვლევინებინა, თავის ემი-
 რებს ათქმევინა: „სჯობს ქონება წაართვა, ვიდრე მოჰკლაო“. მანაც
 ეშმაკურად აღუთქვა თავისუფლება, ათასი ქისა [ფული], ათასი საპალ-
 ნე ქსოვილი აიღო, შემდეგ ჩამოახრჩო და სულთან მურად-ხან მესა-
 მეს გაუგზავნა მისი თავი, ციხის გასაღებები, ორას საპალნემდე ნა-
 დავლი. შიდა ციხეში მურად-ხანის სახელობის ჯამეა. თერთმეტი წელი
 ოსმალთა ხელში იყო. ბაღდადის გზაზე დგას და მრგვალი მოყვანილო-
 ბის მაღალი ციხეა. გარეშემოწერილობა ექვსი ათასი ნაბიჯია. ორი ქვის
 კარი აქვს. ერთი ჩრდილოეთისა და მეორე — სამხრეთის. სამხრეთისას
 არდებილის კარს უწოდებენ. ახლა სასულთნოა. ათასი ჯარისკაცი, ყა-
 დი, ქალანთარი, მუნში და ტარულა ჰყავს. გარეუბანი ათას ბაღ-ვენა-
 ხიან სახლს შეიცავს. თუმცა სამოცი სალოცავი მიჰრავი აქვს, თურმე, 272
 მხოლოდ თერთმეტში სრულდება საპარასკევო ლოცვა. შვიდი აბანო,

თერთმეტი ფუნდუკი და რვაასი ღუქანია. ქალაქში ყოველნაირი ხე-
ლოსნობაა, მაგრამ განთქმულია ყალამქარი ჩითის საბანი და გამოსაყ-
რავი ნარმა. ბალი და ვენახი ქვეყნიერების დამამშვენებელია. რადგან-
ნაც ჰავა მშვენიერია, ლამაზებიც ბევრია და მომღერალ-მუსიკოსები —
განთქმული. აქედან სამხრეთისაკენ წავედით და დაბა ბენდში მოვე-
დით. არდებილის მიწაზე, ათასკომლიანი და კეთილნაშენია. დიდი და-
ბაა, რომელსაც აქვს ჯამე, ფუნდუკი, საქველმოქმედო ნაგებობა, სა-
ვაჭრო რივი და ბაზარი. აქ ჯიდალე-ზადეს სახელობის ერთი ჯამეა ხე-
ლოვნებით ნაგები, რომელიც უსათუოდ ღირსია დათვალიერებისა.
აქედან 9 საათი ვიარეთ სამხრეთისაკენ და ქალაქ არდებილში მო-
ვედით.

ირანის ძველი დედაქალაქის — არდებილის ციხის აღწერა: ირანის
ერაყის მხარეს მდებარეობს. აზერბაიჯანის მიწაზე ირანის შაჰების
პირველი სატახტო ქალაქია და შეიხ სეფს¹¹ საცხოვრებელი ადგილი-
ერთ დროს ოსმალებმა დაიპყრეს და სამირმირანოდ აქციეს. შემდეგ
კვლავ უცხოელების ხელში ჩავარდა, მისი ციხე დანგრეა, გავერანდა
და მცხოვრებლები გულდამწვრები დარჩნენ. შემდეგ [სულთან] მურად
IV-ს დიდებულმა სარდალმა, მამაცმა ლომმა ხუსრევ-ფაშამ ჰამედანის,
დერქეზინის და არდებილის მხარეები დაარბია. მერე არდებილი ისევ
გაშენდა. ამჟამად სახანოა და ირანის საბრძანებელში შედის. სამი
ათასი ჯარისკაცი, ტარულა, ქალანთარი, მუნში, ყადი, შეიხ ულ-ისლა-
მი ჰყავს. ქალაქი სეჰლანის მთიდან ერთი დღის სავალზეა. გარშემო,
ერთი დღის სავალზე, მთები აკრავს. ქალაქი ფართო, ნაყოფიერი ვე-
ლის სწორედ შუაგულ ადგილას მდებარეობს და მის ერთ მხარეს უკვე-
დავების წყალის მსგავსი პატარა ტბაა. მისი პირველი ამშენებელია
არდებილის ძე ერდმენი, ჰაიქანიანთა მელიქთაგანი.

[ხალიფა] ომარმა ბასრა რომ დაიპყრო და ირანის ქვეყნისაკენ
გაეშურა, ამის შიშით აშენდა ეს ციხე¹⁵. არდებილი ძველ დროს ძა-
ლიან დიდი ქალაქი ყოფილა და მისი ერთი კიდე თვით სეჰლანის მთას
აღწევდა. ახლა კი ქალაქსა და მთას შორის ორი ფარსანგის მანძილია
და რადგანაც თითო ფარსანგი თორმეტი ათასი ნაბიჯია, ოცდაოთხი
ათასი ნაბიჯი გამოდის. ამ მთის უმაღლეს მწვერვალზე მარადიული
თეთრი თოვლი მოჩანს. ქალაქ არდებილის წყლები ამ მთიდან მოდის.
ანკარა, გემრიელი წყლებია და მეტად სწრაფად მოსანელებელი. თუმ-
273 ცა მცხოვრებლები შაფს მოძღვრებას აღიარებენ,||ცნობილია, რომ
ესენი „ჯაფერის“¹⁶ არიან. არდებილსა და თავრიზს შორის ოცდახუთი
ფარსანგია. მსუბუქად აღკაზმული ცხენოსანისათვის ორი დღის სავა-
ლია. ჰაერი არზრუმისას ჰგავს. თუმცა ზამთარი სასტიკი იცის, ჰერ-
ნახული უხვი მოდის და ხორბლის მოსავლის ნაწილი შემდეგი წლი-

სათვის რჩება. ერთი ქილა თესლიდან ოთხმოცი ქილა მარცვლეული მოდის. რადგანაც მკაცრი ზამთარი იცის, ბალ-ვენახი და ხილეული არ არის. მაგრამ შემოღობილი ბოსტნები და ყვავილნარები ბევრია.

არდებილის ტბის აღწერა: უკვდავების წყლიანი ერთი პატარა ტბაა; მის ზედაპირზე მრავალი მებაღურის ნავი დასრიალებს. აღმოსავლეთი ნაპირი თავრიზის ახლოსაა. დასავლეთი ნაპირი ერთ ფარსანგზეა ურმიამდე. არდებილსა და ტბას შორის ხეივანბიანი, კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფლებია. აქაური ნავეებით გადაპყავთ ნებისმიერ მხარეს ვაჭრები თავიანთი ბარგით და საერთოდ, ყველა, ვინც მოისურვებს. კერძოდ, დასავლეთ ნაპირზე მდებარე ურმიაში, ღუმდუმნსა და ღუმბულმს [ტომების] ქალაქებში. ამ ტბის გარეშემოწერილობა ვანის ტბისაზე დიდია. ქვეით კაცს მხოლოდ ათ ღღეში შეუძლია შემოუაროს. ვანის ტბის წყალი მომაკვდინებელი შხამივით მწარეა. ამისი კი სიცოცხლის წყალივით ტკბილი და გემრიელია. სიღრმე სამოცდაათი კულაჩია. ეს ტბა იმ ღამეს არის გაჩენილა, როდესაც დაიბადა მუჰამედი. იმავე ღამეს გადაყირავდნენ და ჩამოინგრნენ ხოსროვის [სასახლის] თალი, მექას კერპები და წმინდა სოფიას გუმბათი¹⁷. ტბას ყოველის მხრიდან ერთვის ორმოცდახუთამდე დიდი და პატარა წყარო. ყველაზე დიდია მდინარე სეჰლანი. რომელიც არდებილს რწყავს და შემდეგ ტბას ერთვის. მდინარე ქეჰრანიც ამ ტბაში ჩადის. სხვა მდინარეების სახელები არ ვიცი — არ მინახავს.

საოცარი წარმოშობის ქვა: არდებილში, გზის გადაღმა. რკინაზე მძიმე, შავი, მრგვალი ქვაა. დაახლოებით სამი კანთარის სიძიმის გლუვი, პრიალა ქვაა. ძველ წინასწარმეტყველებს ქვაზე მრავალი ებრაული წარწერა გაუკეთებიათ. ზედ ერთი კაცის გამოსახულებაა, რომელსაც გაშლილი ხელები ცისკენ აღუპყრია. როდესაც არდებილში სიუხვის მომნიჭებელი წვიმა არ მოდის, წარჩინებულები, დიდი და პატარა ამ ქვას ქალაქში მოაგორებენ. დიდებულება ღვთისა! სამ ღღესა და სამ ღამეს მოდის წვიმა და მადლიანი წყლით ნათესებს, სოფლებსა და დაბებს რწყავს. შემდეგ ქვა ისევ ძველ ადგილას მიაქვთ და წვიმა გადაიღებს. საოცარია, რამდენადაც ახლო მოვა ქალაქთან ეს ქვა. ²⁷⁴წვიმაც იმდენად ძლიერდება — არდებილის მცხოვრებლებს წვიმისაგან თვალი ვერ გაუხელიათ. თუ ქვა თავისი ადგილიდან აიღეს და ქალაქგარეთ წაიღეს, ვიდრე ის იქაა, არდებილის ტბა ნაპირებიდან გადმოვა, მოვარდება და ხალხის დაღრჩობასა და ქვეყნის წალეკვას იწყებს.

როდესაც ამ ქვას თავისი ადგილიდან აიღებენ, მის ადგილას მეორე დიდი, ოთხკუთხა კლდე გამოჩნდება, რომელზედაც, აგრეთვე, ამოკვეთილია მრავალი წარწერა ებრაულ და სირიულ ენებზე. ოთხკუთხა ქვას თორმეტი ნახვრეტი აქვს. ყოველი ნახვრეტიდან თითო წყარო

იწყებს დენას. სანამ ის პირველი ქვა თავის ადგილას არ მოვა, წყლის დენა არ შეწყდება. არდებილის ზოგიერთი უღემას აზრით, ეს ის ქვაა, რომელსაც წინასწარმეტყველმა მოსემ უდაბნოში თავისი კვერთხი თორმეტჯერ დაჰკრა და თორმეტი წყარო გამოადინა. მის შესახებ ახსენებენ აიას: „დაარტყი შენი კვერთხი კლდეს და გადმოსქდა მისგან თორმეტი წყარო“¹⁸. მაგრამ, არდებილის მცხოვრებლების აზრით, ეს ქვა ირანის შაჰების წინაპარი და თითქოს, უდიდესი პოლუსის ხარისხს მიღწეული შეიხ სეფის თილისმა ყოფილა. საოცრება აღაჰისა! რადგანაც არდებილში კატა დიდხანს ვერ ცოცხლობს, თავი ძალიან ბევრია.

არდებილის მცხოვრებლების ტანსაცმელი, შალის მოსასხამები თავგებისაგან ნაკუწებადაა ქცეული. ამიტომაც, რომ ქალაქში კატა ფულზე იყიდება. [ქალაქს] ცალკე დალალები ჰყავს კატებისა; გალიაში სვამენ და ჰყიდიან. აქ განსაკუთრებით თეთრყელა კატა მოსწონთ და ჩემი თვალით ვნახე, როგორ გაიყიდა ას ყურუშად. მაგრამ მაინც დიდხანს ვერ ცოცხლობენ. მათი დალალები კატის გაყიდვის დროს შეთხზულ ბათებს ამბობენ მალალი ხმით:

„ჰოი, თქვენ, მსურველებო მონადირე კატისა,
დამსჯელისა, შინაურისა და მხიარულისა,
ქურდი კი არ არის, დარღის გამჟარვებელია:
სამეფლს არ აძლევს თავისა“.

კიდევ სხვა მრავალი სანახაობაა, მაგრამ მათ აღწერას თავი დავანებე.

LXVIII

გემლინის წმინდანთა სალოცავი ადგილები

275 შეიხი სეფი იბნ შეიხ ხოჯა ალი იბნ შეიხ სადრ ედ-დინ მუსა|| იბნ შეიხ სეფი ედ-დინ აბუ ისხაკ არდებილელი¹. ეს პიროვნება მთელი ირან-თურანის შაჰების წინაპარია. ერთ მალაღუმბათიან აკლდამაშია დამარხული. ასობით აკლდამის მცველი დერვიში ჰყავს. მლოცველებს ღღედალამ უხვად აქვთ მისი წყალობა. ვაკუფები დიდი აქვს-შეიხმა სეფიმ ირანის სახელმწიფო განაგო კუთბიეთის თანამდებობით. მის ადგილას ტახტზე ავიდა მისი შვილი შეიხი ჰაიდარი². ამისმა შვილმა შეიხმა იბრაჰიმმა სიზმარი ნახა, რომ ვირმა წიხლი ჰკრა. თავისი სიზმარი ჰაჰამისს — შეიხ სეფის აახსენებინა. მანაც უთხრა: „ო, იბრაჰიმ! ირანის მიწაზე დიდი ხელმწიფე გახდებო“. და მართლაც, შეიხმა იბრაჰიმმა ფული მოსკრა და მის სახელზე ხუტბა აღავლინეს³.

შეის სეფინდან მოყოლებული შაჰ-აბას პირველამდე ტახტზე ავიდა ხუთი შაჰი, რომლებიც ფულს სკრიდნენ⁴. ამ ქალაქიდან ავიყარენით, ჩრდილოეთისაკენ ცხრა საათი ვიარეთ და სოფელ არამშაჰში დავბანაკდით. ექვსასკომლიანი უბალო და უვენახო დაბაა.

იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ რვა საათი და დაბა იარალიში მოვედით. სამასკომლიანია. ჯამე არა, მაგრამ სავაჭრო რიგები და ბაზარი კი აქვს, სადაც კვირაში ერთხელ იმართება ბაზრობა.

აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ შვიდი საათი და დაბა ზათიმადში მოვედით. დიდპერდის ნაპიეში შედის. რვაასკომლიანი, გაშენებული დაბაა. აქედან წავედით და შვიდ საათში ისევ ქალაქ თავრიზში შევედით. კიდევ რამდენიმე დღე დავტყვით და ვინადიმეთ. მათმა ქალანთარმა, ტარულამ და მესტუმრემ ქარავანი გაამზადეს, რომელიც ათასი სული ქარავნის პირუტყვისაგან შედგებოდა. ხოის, ბეჰისთანის, ჯურისის, ერევნის ხანებთან გასაგზავნი წერილები დაიწერა, რომ ყოველ სადგურში ჩემთვის პატივი აღმოეჩინათ და სახელოვანი მხლებლები მოეჩინათ.

ჩვენს ბატონთან, მაღალღირსეულ ფაშასთან მეგობრული წერილები დაიწერა და საჩუქრად გაიცა ათი წყება აქლემის საპალნე ბრინჯი, ქიშმიში, აბასური ჯიშის მსხლის ჩირი, ბროწეული, ორი ქეჭვილანის ჯიშის ყარაჩუბუკი ცხენი, ოთხი ლურჯა ჯაიარი ცხენი⁵ და ორი ქართველი ბიჭი.

მე, მწირსაც, მიბოძეს ათი აბასური თუმანი, ორი ბასი თუმანი, ერთი ქართველი ბიჭი, ერთი სპარსულ წესზე გაკეთებული სიასამურის ქურჭი, ერთი ხელი სპარსული ტანისამოსი, ერთი ქურჭის მოსახამი, ექვსი სახანო ჩალმა, ერთი წყება აქლემის საპალნე ერევნული ბრინჯი, ერთი ყარაჩუბუკი ცხენი, ერთი უზბეკური ლურჯა ჯაიარი ცხენი თავის ლაგამიანად.

იმ დღეს გამოვეთხოვეთ ჩვენს მეგობრებს და მეორე დღეს მაღალღირსეული ხანი ჯარიანად ამხედრდა, სამეფო დოლი დააგრიალა,¹⁷⁶ აფრასიაბის საყვირი დააკრევენა და მიგვაცილა აინიალის წყაროდ წოდებულ ადგილას, რომელიც თავრიზის გარეთ არის. იქ ისეთი ნადიმი მოგვიწყო, რომ ენით აღწერა არ შეიძლება. აქ მე, მწირს, ხუთი თუმანი აბასური და ხელქვეითებს კი ოცი თუმანი ვერცხლი საგზაო სახარჯო მოგვცა.

ჩემ თანამგზავრებს უბოძა თითო ქაშანური ხავერდი, სამ-სამი ქეჩერათის ატლასი და სამ-სამი ცალი მუჰამედური ჩალმა. იასაულთა ალა სამასი საუკეთესო ცხენოსნის თანხლებით მე, მწირს, შემწედ მომცა და უთხრა: „აბა, იასაულთა ალაე! ჩემი ქმა, ბატონი ევლია ქვეყნიერების კეისრის, მურად-ხან მეოთხის [ქალაქ] ერევნიდან თავრიზამ-

დე მომავალი კეთილმოწყობილი გზებით უნდა ატარო. მათ ქარავანს კარგად გაათევინე ღამე და ისე გააცილეო“. ისევ შეჯდა ცხენზე და ჩვენთან ერთად ნახევარ საათს იარა. შემდეგ გამოგვეთხოვა, დავკოც-ნა და ისინი თავრიზისაკენ წავიდნენ, ჩვენ კი ჩვენ გზას დავადექით.

LXIX

ჩვენი გაგზავრება აზერბაიჯანის თავრიზის ვილანიმთიდან მრმვნისაკენ

ჯერ თავრიზის ჩრდილოეთით, თავრიზის ველის ყვავილნარებში გაშენებულ სოფელ ჰაჯი ჰერამის სადგურში მოვედით. თავრიზის მიწაზე კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფელ-ხეივანია. სამასკომლიანია და მისი უდიდებულესობა შამ-ყაზანის ვაკუფია. შამ-ყაზანის აკლდამაც აქედან მოჩანს. აქ ჩვენმა მესტუმრემ შესაფერისი მასპინძლობა გავვიწია. დილაადრიან ორასი საუკეთესო ცხენოსანი ვიახლეთ, ქალანთარს გამოგვებოვეთ და გამოვბრუნდით. ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და დაბა სეფიანში მოვედით. ძველ დროს დიდი დაბა ყოფილა. მონღოლებს დაუნგრევიათ. ეხლა თავრიზის მიწაზე ათასკომლიანი, სამოთხის ბაღის მსგავსი დაბაა. ამ დაბაში ძალიან ბევრი წმინდა ადამიანი — ხორასნელი წმინდანები, სპარსელი კეთილშობილი წმინდანები, მთხველეები და მწერლები — მარხია. მოვიანახლეთ და მოვილოცეთ, მაგრამ მათი სახელები ჩემთვის ცნობილი არაა. ოცზე მეტი სინათლით სავსე გუმბათოვანი აკლდამაა. ყოველ წელს, აშურას თვეში ამ დაბაში რამდენიმე ასი ათასი კაცი იყრის თავს. აშურას ხარშვენ და ჰუსეინის მოკვლის ამბავს კითხულობენ. თუმცა მცხოვრებლები 277 საირთოდ შაფის მოძღვრებას აღიარებენ, აქა-იქ ხანეფის მიმდევრებიც არიან.

აქედან ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და მეზიდ-ხანის სადგურში მოვედით. აქ არის ხუთასი მიწის ბანიანი სახლი. ბალ-ვენახიანი, წყაროებიანი კეთილმოწყობილი დაბაა. თავრიზის საზღვარია. ორი ჯამე, ერთი ფრიად დიდი და კეთილმოწყობილი ფუნდუკი აქვს. ერთიც აბანო და სავაპრო რიგია.

აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ დასახლებულ ველზე და 7 საათში. დაბა ქერემის მივალწიეთ. ნახჭევნის საზღვრებში ათასკომლიანი დიდი დაბაა. შვიდი ჯამე, ფუნდუკ-აბანოები, სავაპრო რიგები და ბაზარი აქვს.

აქედანაც ორასი მხლებელი ავიყვანეთ, ჩრდილოეთისაკენ ლელიან და ჭაობიან ადგილებზე გადავიარეთ, მდინარე ქენდუშლა-ჩაის ნაპირზე კარვებში დავბანაკდით და დავისვენეთ. ერთი ღამე მოვილხი-

ნეთ. ეს მდინარე ნახჭევნის მთებში იღებს სათავეს და მდინარე არეზს ერთვის. იქიდან ქვიშნარ ადგილებზე მგზავრობას შეუვლდექით. მტკრის შავი კორიანტელი ცასა სწვდებოდა. 2 საათში ხოის ციხეში მოვედით.

მიმზიდველი ციხისა და ქალაქის — ხოის აღწერა: აზერბაიჯანის მიწაზე ცალკე სასულთნოა, რომელსაც ათასამდე მეომარი ჰყავს. მას ჰყავს მოხელეები: ყადი და მუფთმ, ნაკიბი და მუნში, ქალანთარი და ტარულა, კორუჯი, დიზჩოქენი, მიჰმანდარი. ქალაქი ხოი მერენდის დასავლეთით ათი ფარსანგის მანძილზე მდებარეობს. მისი ციხე ველზეა. ოთხკუთხა, ქვითნაშენი, ლამაზი ციხეა. გარეშემოწერილობა ოცი ათასი ნაბიჯია. თხრილები, რომლებიც გარშემო აკრავს, მიანცადამინც ღრმა არ არის. ორი კარიბჭე აქვს: ერთი სამხრეთისაკენ — თავრიზის კარი, მეორე დასავლეთისაკენ — მენენდის კარი. ციხის შიგნით ასი სახლი და ერთი ჯამეა. ციხის ამშენებელი ფერჰად-ფაშაა, მაგრამ ძველი ქალაქის ამშენებელია ჰაიდარ-შაჰი. ეს ქალაქი მრავალჯერ დანგრეულია და კვლავ აშენებულა. ქალაქის გარეუბანი შვიდი ათასი სახლითა და სამოცდაათი ჯამე და მეჩეთით არის დამშვენებული. თერთმეტი საპარასკევო ჯამეა. ორი აბანო, შვიდი ფუნდუკი და ათასამდე ღუქანი აქვს. ირგვლივ ბაღ-ბოსტნითაა დამშვენებული. ამ ქალაქის გარეშემოწერილობა ცამეტი ათასი ნაბიჯია. მურად-ხან მეოთხის მიერ დანგრევის შემდეგ ხელახლა შენდება.

მთელ მის ველზე მსხვილმარცვალა ბრინჯი მოდის. ცხელი ჰაერი აქვს. ბამბა და წყლიანი ყურძენი იცის. მისი მდინარე სალამასის მთაში იღებს სათავეს და მდინარე არეზს ერთვის. ბაღ-ბოსტანი და ყვა- 278 ვილნარი განთქმულია. ხილიდან ყველაზე ცნობილია ფეიღამბარის მსხალი და სხვ.

მოსახლეობის სახის ფერი თეთრია. მის ნაპიეებში ას ოთხმოცი გაშენებული სოფელია. მოსახლეობის უმეტესობა შადრს მოძღვრების მიმდევარი სუნიტებია; თურმე, შაჰ ისმაილი ამათგან ხარაჯას იღებდა „ტულ საკალის“ სახით. ამჟამად, შაჰ სეფრს დროიდან ხარაჯისაგან თავისუფალი არიან. მიუხედავად იმისა, რომ წვერს გრძლად იზრდიან, ხარაჯას არ იხდიან! ლამაზები ბევრი ჰყავთ.

აქ მისი უწმინდესობა შამს თავრიზელის საფლავი მოვილოცე. ერთიც ემირ ბოდაის აკლდამაა. ეს კაცი თურქმანთა საგვარეულოს წევრი იყო და მას შემდეგ, რაც ანტიოქიასთან ჯვაროსნებთან ბრძოლაში დამარცხდა, ისპაჰანს რომ გარბოდა, 495 (1101—1102) წელს აქ გარდაიცვალა. ახლა ხოის გარეთ მისი აკლდა??: მოჩანს.

ხოის ხანს წერილები გადავეცით და ორ დღეს იქ მოვილხინეთ. მრავალი საჩუქარი მივიღეთ, ორასი შეიარაღებული თანამგზავრი ვიახელით, ისევე ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ 9 საათი და ქალაქ ბეჰესთან-

ში მოვედით. ამას ქალაქ ხოსი დაქვემდებარებული ქალაქებისაგან გამოყოფილი საკუთარი ქალანთარი ჰყავს. ძველთაგანვე თავრიზის მსგავსი ქალაქი ყოფილა. ჰულაგუს ხალხს დაუნგრევია. ეხლა ათასკომლიანი მცირე ქალაქია. სამი ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და მცირე ბაზარი აქვს, მაგრამ ქვის დახურული ბაზარი კი არა აქვს. მის ბაღ-ბოსტნებს ბოლო არ უჩანს.

იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ 3 საათი ვიარეთ და ჩოროსის ციხეში მოვედით. ცალკე სახანოა ნახჭევნის ფარგლებში. ორი ათასი ჯარისკაცი ჰყავს. ყადი და თორმეტი ზაბითი ჰყავს თორმეტი იმამის პატრისაყვამდ. მისი ციხე გორაკზე მდებარეობს და ხუთკუთხა, სადა კედლიანია. აზერბაიჯანის მპყრობელის — უზუნ ჰასანის აშენებულია. მურად-ხან მეოთხის თავდასხმა განიცადა. დამსკდარი კედლები და კირჩამოცვენილი ადგილები აქვს. სამხრეთისაკენ ერთი კარია. ციხის შიგნით ჰასან-ფაშას ჯამეს გარდა, სხვა შენობა არ არის, მაგრამ ციხის გარეუბანში შვიდი ათასი სახლია. სახლები ახალი აშენებულია თერთმეტი ჯამე აქვს. პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ: ოზდემირის ძე ოსმან-ფაშას ჯამე, თიმურ-ხანის ძე ფერაჰ-შაჰის ჯამე... შვიდი ფუნდუკი და ორასი დუქანი აქვს. ჰაეის სიმშვენიერის გამო მათი ქალები ფრიად ლამაზი შესახედაობისანი და კდემამოსილები არიან. მთელ აზერბაიჯანშია ქებული აქაური ნაირნაირი ხორბალი და სხვა მარცვლეული. მეტად კეთილმოწყობილი კოშკები და სასახლეები აქვთ.

279 რადგანაც ამ ქალაქის ხანი ეაჟუბ-ხანი გულითად მეგობართა შორის საყვარელი ადამიანი, გონებამახვილი, სასიამოვნოდ მეტყველო, ტკბილად მოსაუბრე და ნადიმობის მოყვარული ვაჟკაცი იყო, მასთან სამი დღე და დამე საამოდ ვიმუშაიფეთ და ჰუსეინ ბაიკარას ლექსები ვიმღერეთ. მეოთხე დღეს ხანმა გვიბოძა ერთი ხელი მოსასხამი, მრავალნაირი აბრეშუმის ქსოვილი, ქურქი, ფარაჯა, რამდენიმე ჭრელი ჩალმა და სამი თუმანი აბასური „თეთრი“. გამოვეთხოვეთ ყველა ძვირფას ადამიანს, ვისაც კი დავემეგობრდით, და ორას შემწე მხლებელთან ერთად ქალაქიდან გავვდით.

აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და მდინარე ყარა ჩუბუკზე გადავედით. ეს მდინარე ჩურესის მთებში იღებს სათავეს, მრავალ სოფელს რწყავს და მდინარე არეზს ერთვის. ივლისში წყალმცირე ხდება — თხასა და ასეთ წვრილფეხა საქონელს შეუძლია გადასვლა. შემდეგ პირდაპირ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ კეთილნაშენ სოფლებზე და 4 საათის შემდეგ მელლი რევანის სოფელში გავჩერდით. ერევნის საზღვრებში მდებარე, ხუთასკომლიანი ბაღ-ვენახიანი, ჯამეიანი, ვაშენებული სოფლების მხარეა. მდინარე მელლის ნაპირზე მდებარეობს. ეს მდინარე სეფენდის მთებიდან იღებს სათავეს და მდინარე არეზს ერ-

თვის. იქიდან ჩრდილოეთისაკენ ფართო, აბიზინებულ მდელოებიან ველებზე ვიარეთ და 8 საათში ღუთ-ალიმის სადგურს მივალწვიეთ. აქაურობა მდელოებიანი, ტულიბებით მოფენილი ველია. დაუსახლებელია. საძოვრებიანი, ნაყოფიერი მიწაა. ამ ველის ახლომახლო სოფლების ტარულამ და ქალანთარმა მოიტანეს, რაც კი გვჭირდებოდა და აგრეთვე, — სასმელები. ამ სიხარულისმომგვრელ ადგილას ერთი ღამე დავრჩით სტუმრად. იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ მდინარე არეზის ნაპირ-ნაპირ, გაღმა გავედით და დაბა კაფაჯში დავდექით. ეს სოფელი მდინარე არეზის აღმოსავლეთ მხარეს მდებარეობს. ერთი ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და სამასი სახლია. ბრინჯი მოდის. ერევანს დაქვემდებარებული, კეთილნაშენი და ლამაზი, პატარა დაბაა. იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ქვიშნარ ადგილებში ვიარეთ და 4 საათში დაბა ავშარლიში მოვედით. ერევნის მიწაზე კეთილნაშენი დაბაა, რომელსაც ათასი სახლი, ჯამე, ფუნდუკი, აბანო, მცირე სავაჭრო რიგი აქვს. მის ველ-მინდორზე ბრინჯი მოდის. რადგანაც მისი გლეხობა სუნას მიმდევარ თურქმანთა ავშარის ტომისაა, დაბას „ავშარლი“ ეწოდება. ცალკე ქალანთარი და მესტუმრე ჰყავს.

ისევ მდინარე არეზის ნაპირის გაყოლებით საამო ადგილებზე ვიარეთ და 7 საათში ქალაქ შურამელში მივედით. ძველ დროს დიდი ქალაქი ყოფილა, მაგრამ ამჟამად მანინცადამანინც გაშენებული არაა. სასულთნოა. ათასი ნოქარი ჰყავს. ჯამე, სასტუმრო, აბანო და მცირე ბაზარი აქვს. 280

აქედან ისევ 10 საათი ვიარეთ და სადგურ შარაბ-ხანეში მივედით. ხუთასკომლიანი, ჯამეიანი, ფუნდუკიანი, კეთილმოწყობილი დაბაა.

კვლავ ვიარეთ და დაბა სეიფ ედ-დინში მივედით. ერევნის სანახებში, მდინარე არეზის ნაპირზე მდებარეობს და ერევნის ერთ ხანს სეიფ ყული-ხანს აუშენებია. ერევნის ხანების სახასიათოა. ას ოთხმოცი სახლი, ერთი ჯამე, ბრინჯის ყანები, ბალები, დერვიშთა სავანე, ფუნდუკი და აბანო, სავაჭრო რიგი და ბაზარი, ვენახები, ბოსტნები აქვს. ბრინჯის მოსავლიანი დაბაა. როდესაც შურად-ხან მეოთხემ ერევანს ალყა შემოარტყა, ამ დაბაში სამოცდაათი ათასი დიდი ხე მოსჭრა და ერევნის წინააღმდეგ მიმართული სიმაგრეები ააგო. მაგრამ მას შემდეგ ამ დაბის ბალებში კვლავ ისეთი ხეები გაიზარდა, მათი აღწერა შეუძლებელია.

ამ დაბიდან ერევნის ხანს კაცები გავუგზავნეთ, მეორე დღეს დილაადრიან ცხენებზე შევსხედით, ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და მდელოზე ოდნავ შევისვენეთ. კვლავ ცხენებზე შევსხედით და რომ მივდიოდით, ჩვენს პირდაპირ გამოჩნდა დიდი ჯარი. თურმე, ჩვენსკენ

მოდის ერევნის ხანის ქეთხუდა ელვენდ-აკა. სალამ-ქალამის შემდეგ ამ დიდ ჯართან ერთად ვიარეთ ისე, რომ უზანგი უზანგთან გვქონდა და ერევნის ციხეს მივალწიეთ.

LXX

აღწერა აზერბაიჯანის ციხის — მრმენისა¹, ხოჯათა ჰალამისა

ქალაქში შესვლისას ოცდაერთჯერ გავარდა ზარბაზანი და გაიმართა შედღუხი. საზეიმო მწყობრით შევედით ხანის სასახლეში. შიგ კაციშვილი არაა. ცარიელი სასახლე იყო. თურმე, ხანის და ხაზართა ზღვის ნაპირზე მდებარე ბაქოს — ბაკუს² ციხის ხანისათვის მიუციათ. ხანიც ქორწილში წასულიყო. მისმა ქეთხუდამ სასახლეში მოგვათავსა და საჭმელ-სასმელი მოგვცა. ჩვენც ჭამა-სმასა და მოლხენას შევუდექით. არზრუმისაკენ გავგზავნეთ თავრიზიდან ჩვენთან ერთად მოსული ქარავნები და ყველაფერი, რაც კი ჰასან-ბეგისათვის გადასაცემად გვქონდა თავრიზის ხანის წერილიანად. მე, მწირს, დავალეხული მქონდა ქარავნის შედგენა და რამდენადაც შესაძლებელი იყო, დავათვალიერე ცნობილი ქალაქი ერევანი.

281 ||ამბავი ქალაქ ერევნის აშენებისა: 810 (1407—1408) წელს ემირ თემურის ერთმა სოვდაგარმა ხოჯა-ხან ლახიჯანელმა ერევნის მიწაზე შემოსდგა ფეხი. რას ხედავს! ნაყოფიერი მიწა... მთელი თავისი ჯალაზობით აქ დამკვიდრდა. ბრინჯის მოყვანით დღითი დღე მდიდრდებოდა და ეს დიდი დაბა გააშენა. შემდეგ, 815 (1412—1413) წელს ირანის შაჰი შაჰ-ისმაილი³ თავის ვეზირს — რევან ყულღ-ხანს ავალებს იქ ციხის აშენებას. მანაც შვიდ წელიწადში ციხე ააშენა და სახელად უწოდა „რევან“. ზანგი — კურ მდინარის აღმოსავლეთ ნაპირზე აგურითა და ქვით აშენებული ლამაზი ციხეა, მაგრამ ცალფა [კედლიანია]. 990 (1582) წელს⁴ სულთან სულეიმან-ხანმა ნახჭევნის ქვეყნისაკენ გაილაშქრა და მისი დაპყრობის შემდეგ ერევანი ააღებინა ისლამის ლაშქარს. ეს მცირე, მაგრამ მნიშვნელოვანი ციხე ალაგ-ალაგ დაანგრევიანა. უხვი ნადავლით სტამბოლს დაბრუნდა. შემდეგ, მურად-ხან მესამის დროს, დიდგვირი ფერჰად-ფაშა ირანის საომარი ასპარეზის სარდალი რომ გახდა, განჯის, შირვანის, შემახას, ერევნის, ნახჭევნის მხარეები დაარბია და აიკლო. შაჰის შვილისა და მისი ხელქვეითების სასახლეები დაანგრია და ქვა-ქვაზე არ დატოვა. მერე მოვიდა, ერევნის ციხის ძირას დადგა და შეისვენა. იმისათვის, რომ ერევანი მთლიანად ჩაეგდო ხელში, დიდებულად ნათქვამის მიხედვით: „და მოეთათბირა მათ...“⁵, საქმის კაცებთან მოითათბირა და ალყა შემოარტყა სამოთხის

ბაღს, რომელსაც თოკმაკ-ხანის სასახლე ეწოდება. მდინარე ზანგის ნაპირზე დაიწყო სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიმართული დიდი სამშენებლო თხრა. ას ორმოცდაათათასმა ისლამის ჯარისკაცმა დიდ გულმოდგინება გამოიჩინა და ორმოცდახუთ დღეში ციხე დაამთავრა; ორმოც დღეში შეავსო ჯაბახანა და ყველაფერი, რაც ციხისათვის იყო საჭირო. პირველი მირ-მირანობა ვეზირობით ეწყალობა სულეიმან-ხანის პატიოსან პარეშში აღზრდილ ჯიღალა ზადე აუსუფ-ფაშის⁶. ფერ-პად-ფაშამ [ციხის] დასაცავად სამოცდაათი ათასი ჯარისკაცი ჩააყენა. თვითონ გაემგზავრა იქვე, მეზობლად მდებარე შურაგელის ციხის შესაკეთებლად. მისი შეკეთების შემდეგ შიგ ჯარი ჩააყენა. ამის შემდეგ ყარსის ციხეც შეაკეთა და მართლმორწმუნეთა ჯარებით გაავსო. არტანიც დაიპყრო, შეაკეთა და შიგ ბევრი იანიჩარი ჩააყენა. ახალციხის ციხე თეთრი მარგალიტით შეაკეთა და შიგ სამი ათასი მეომარი ჩააყენა. იქაც თეიმურაზ-ხანის ვაჟიშვილი ვეზირობის წოდებით დანიშნა და სტამბოლისაკენ გაემართა. აქ კი ჯიღალა ზადე აუსუფ-ფაშა|ვანის 282 ვილაიეთში სამართლიანად გამგებლობდა და ქალაქი ისეთი კეთილ-ნაშენი გახდა, როგორც იგი სულეიმან-ხანის დროს იყო. ყოველი სოფელი დიდ ქალაქად გადაიქცა. შემდეგ, 1212 (1603) წელს, სპარსელებმა განჯა და შირვანი დაიპყრეს და ერევანსაც შეიღი დღის განმავლობაში უშენდნენ. რადგანაც არზრუმიდან მამველი ძალა არ მოვიდა, ციხეში მყოფი მუსლიმი გმირები დაიმშენ და უწყლოდ დარჩნენ. იძულებული გახდნენ, ქალაქი ირანის სარდალ თოკმაკ-ხანისათვის ჩაებარებინათ. იქიდან უიარაღოდ გამოვიდნენ, ქვეითად მოვიდნენ ყარსში და იქიდან კი — არზრუშში. შემდეგ, 1037 (1627) წლამდე სპარსელების ხელში იყო და წინანდებურზე მეტად აყვავდა და გაშენდა. მაგრამ შიგ ჩაყენებული ემირგუნ-ხანის⁷ ჯარები ყალიზმანის, ყარსის, ჩილდირის, ახალციხის, არტანის მხარეებს გადასწვდნენ. ახალციხისა და საქართველოს ბეგებმა, არზრუმის ვალიმ სტამბოლისაკენ გაგზავნეს დახმარების მთხოვნელები და მოხსენებითი ბარათები გაატანეს. მაშინვე გაიგზავნენ ელჩები ირანის შაჰთან. სასულთნო თუდი სკუტარის ბაღში აღმართეს. მთელი ანატოლიისა და რუმელიის შირ-მირანები ერევანისაკენ გაემართნენ. 1044 (1635) წელს სულთან მურად-ხან მეოთხე სკუტარის სამოთხის მსგავსი ბაღის წინ, სულეიმანისეულ კარავში დადგა მიწაზე დაუტეველი ჯარით, ოსმალური ადათ-წესები შეასრულა და სრულყოფილად მოამზადებინა საჭირო მასალა. ორმოცი ათასი. იანიჩარი, ოცდაორი ათასი გულადი სიფაპი საჩუქრებითა და წყალობით აავსო და თან წაიყვანა. ბაირამ-ფაშა კაიმაკამად დატოვა სტამბოლში. ხსენებულ წელს, პატიოსანი შევალის მეხუთე დღეს (25/111) სკუტარიდან დაიძრა, გადაიარა კონია, იქიდან — კეისარია და სივასში მო-

ვიდა. ამ სადგურში სულთნის ნედიმს, სილაპდარ მუსტაფა-ფაშას მეორე ვეზირობა ეწყალობა, თან ნედიმის თანამდებობაც შერჩა. სილაპდარი მუსა-ფაშა⁸ კი სამეფო კარვის სამსახურში კონაქილ დინიშნა. ნიშანჯი-ფაშაც სილაპდარი ხდება და მელექ აჰმედ-ფაშა — ჩოხადარი. კვლავ მთელი რიგი სადგურები გაიარა და არზრუმის ველზე ორი მხრიდან წამოსულმა და შეერთებულმა ჯარმა ორას ათასს მიაღწია. რუმელის ვილაიეთის მუთასარიფის — ჯანფოლადის ძე მუსტაფა-ფაშას ოცდაერთმეტათასიანი ჯარიც მოვიდა. ყველა ვილაიეთების ჯარებიდან მომზადდა ათას შვიდასი გმირი, რომელნიც ქეჰეილანის ცხენებზე 282 იყვნენ ამხედრებულნი. არზრუმის ვეჯალის, ხალილ-ფაშას სულთანნი შემოსწყრა, რითაც დიდად გაიხარეს მისმა მტრებმა სილაპდარ-ფაშამ და მურთაზა-ფაშამ. არზრუმი კი ებოძა სირიის ვეზირს ქუჩუქ აჰმედ-ფაშას. ვილაიეთი სრულ არფალიკად დაენიშნა სილაპდარ მუსტაფა-ფაშას. შემდეგ არზრუმიდან სამ დღეში მოვიდა ჰასან-კალეში და იქიდან ყარსის გზით ერევნისაკენ წავიდა. ოცდამეერთე დღეს ორასი ათასი ჯარისკაცით ერევნის ვილაიეთში დაბანაკდნენ. სპარსელები ციხიდან გრძელლულიანი ზარბაზნებით ჯარს აწუხებდნენ. ჯარს არ შეუტყუდავს, ზარბაზნაია, თუ რა, და მდინარე ზანგზე გაღმა გადავიდა. მდინარეზე რომ გადადიოდნენ, წყალმა მოიტაცა ერთი საბრალო სოლაკი, რომელიც მის ხელმწიფურ უდიდებულესობას უზანგთან ახლდა. მისმა უდიდებულესობამ, ფადიშაჰმა ფიცხლავ წელზე სტაცა ხელი და გადაარჩინა⁹. მდინარეზე რომ გადავიდნენ, ყველას თვალწინ, დღის სინათლეზე დაიწყო გმირების ჩაყენება სანგარ-თხრილებში. ზაგარჯობაში რუმელიის ვილაიეთის [ჯარებით] და ჯანფოლად ზადე მუსტაფა-ფაშა იანიჩართა ოცი ოდათი თავრიზის კარის მხარეს შევიდა სანგრებში. მარჯვენა [ფრთიდან] სანგრებში შევიდა ანატოლიის ვეზირი გურჯი მეჰმედ-ფაშა ვილაიეთის ჯარებითა და ოცი ოდა სამეფო იანიჩარებით. საღრაზამმა თაბანი მასნი მეჰმედ-ფაშამ დაქირავებული ჯარითა და იანიჩართა ოცი ოდათი რუმელიისა და ანატოლიის ჯარებს შორის დაიკავა სანგრები და ბრძოლა დაიწყო. იანიჩართა ალა ყარა მუსტაფა-ფაშა იანიჩართა ქეთხუდას და ათი ოდა იანიჩარის თანხლებით მდინარე ზანგის მხრიდან შევიდა სანგრებში და ოცი ზარბაზანი დაუშინა ციხეს. ერთ დღეს თვით მურად-ხანი შევიდა რუმელიის ვილაიეთის სანგარში, „ყარა ბალნი“ ზარბაზანი დაუშინა და ხანის სასახლეს დაუქუხა. წამსვე ხუთი მხრიდან ატყდა ოცი ზარბაზნის გრიალი. არზრუმის ვალი ქუჩუქ აჰმედ-ფაშა¹⁰ ჩრდილოეთის მხრიდან ორმოცდაათი ზარბაზნით მაღალ სიმაგრეზე დადგა. სპარსელებს თავი არ ააწეინა და ციხის ნგრევას შეუდგა. კავუდანი დელი ჰუსეინ-ფაშა ერევნის ციხის პირდაპირ მდებარე მუჰანადის გორაკიდან ციხის გარეთა და შიდა ნაწილს

დღედ აღამა ურტყამდა. ზარბაზნების ცემისაგან შეუძლებელი გახდა არამცთუ ციხის სათოფურებთან და ქონგურებზე დგომა, სახლების სარდაფებში გაჩერებაც კი. მურთაზა-ფაშა კი ბოლუქის სიფაპიებთან ერთად თოფრაკ-კალეს მიდამოებში გუშაგობდა. მუსა-ფაშა და ქენან-ფაშა სამეფო მუთეფერიკაებით ფადიშაჰის კარვის||დასაცავად დაინიშნენ. ერთი სიტყვით, ციხის ოთხივე მხარე ხუთი საათის განმავლობაში ადამიანთა ზღვად იქცა. საგუშაგო რაზმებმა ხელი მიჰყვეს ორი ვილაიეთის აკლებასა და რბევას. მტერთაგან აღარავის შერჩა ძალა. სუნიტ მოსახლეობას ყოველდღე საჩუქრები მოჰქონდა და შეწყალებას ითხოვდა. მთელი ზრუნვა იქით იყო მიმართული, რომ ციხის მცველებს თვალის გახელის საშუალება არ მისცემოდათ. მეცხრე დღეს ციხის კედლებურჯებზე გამოსულმა სპარსელებმა დაიძახეს: „შეგვიწყალეთ, ჰოი, ოსმალთა საგვარეულოს რჩეულნი!“-ო და ერევნის ხანი მძევლად და შეწყნარების მთხოვნელად გამოგზავნეს ციხის კლიტეებიანად. მართლმორწმუნეთა ჯარები ციხეს გარს შემოეხვივნენ. მეორე დღეს ციხიდან გამოვიდა დანებებული მახანდარანის თუფენქჩიების ალა მირ ფეთაჰი და ხელმწიფის ფეხის კოცნით გააპტიოსნდა. ციხის მცველები ნახჭევნისაკენ გაგზავნეს. ციხეში წაიკითხეს მაჰმადიანური აზანი და შვიდი დღე ციხის კედელ-ბურჯები დროშებით იყო მორთული. ხუთივე ლოცვის დროს, ნამაზის შემდეგ სამჯერ დასცემდნენ მაჰმადიანურ ყიყინას და სამჯერ ისროდნენ თოფ-ზარბაზნებს. ამ ვითარებაში ორმოც დღეში ციხე ხელახლა შეეკეთა. მურთაზა-ფაშა ერევნის მმართველად დაინიშნა და ორმოცი ათასი მუსლიმი გმირით ციხის მცველად დარჩა. სულთანმა მურად-ხანმა კი მის მიერ შეპყრობილი ერევნის ხანი ემირგუნა და სხვა ხანები წინ გაირეკა. გზაზე ემირგუნას ალუპოს ვილაიეთი უწყალობა, მაგრამ რადგანაც მან თავისი ქეთხელა მურად-ალა მოკლა, ალუპოს ვილაიეთის [გამგებლობიდან] გადააყენა და ალუპო ქუჩუქ აჰმედ-ფაშას მისცა. ემირგუნა აუსუფ-ფაშა კი სტამბოლში მოვიდა და სულთნის დაახლოებული პირი გახდა. შემდეგ ირანის შაჰი მოვიდა ასიათასიანი ჯარით. ციხეს ზარბაზნის უშენდა და სახიფათო მდგომარეობა შეუქმნა. რადგანაც თაბანი ასრ მეჰმედ-ფაშა მტრობდა ერევანში გამაგრებულ მურთაზა-ფაშას, მან ვითომ ვერ მოასწრო ერევნის დასახმარებლად მისვლა. შვიდ თვეში გამოილია ციხეში მომარაგებული საკმელი და დენთი. ბოლოს, ერთ ღამეს, მურთაზა-ფაშამ ალმასის ბეჭედი გადაყლაპა და მოკვდა. მეორე დღით ოსმალთა ჯარი დანებდა, გამოვიდა ციხიდან და ციხე შაჰს ჩააბარა. მაგრამ როდესაც [ჩვენ] ჯარი მიდიოდა, ყიზილბაშთა ჯარი ხელმეორედ დაესხა თავს და ზოგი ამოწყდა, ზოგიც თვითონ გადავარდა მდინარე არეზში. წყალში გადამხტართა ერთი ნაწილი გადარჩა; ყარსისა და ბაჰაზეთის ცი-

ხეებში მოხვდნენ და თავი დააღწიეს. მურად-ხან მეოთხემ ეს სამწუხარო ამბავი რომ გაიგო, მოემზადა და ახალი ადგილიდან სცადა სპარსელთა ხელიდან||გათათვისუფლებინა უდიდესი იმამისა და უპირველესი წინამძღვრის — ჩვენი ბატონის აკლამა — სამოთხის ქალაქი ბაღდადი. ამგვარად, 1045 (1635) წლიდან მოყოლებული ერევანი სპარსელთა ხელში იყო და ასეთი კეთილმოწყობილი და გაშენებული გახდა. მაგრამ, რადგანაც მისი ციხე აშენებულია ცალფა კედლით, ძლიერ შეტევას ვერ უძლებს. ციხე მდინარე ზანგის ნაპირზე მდებარეობს, სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენაა გრძლად გაკიმული და მეტისმეტად ვიწროა. ამჟამადაც ატყვია კედელ-ბურჯებს მურად-ხან მეოთხის ზარბაზნების კვალი. ციხის ის ადგილები, რომლებიც ფერჰად-ფაშამ ააშენა, ორმოცი მექურთის წყრთის სიმაღლისაა. თოკმაკ-ხანის მიერ აშენებული ადგილები კი ორმოცდაათი წყრთის სიგრძისა და ოცი წყრთის სიგანისაა. კიბე-კიბე ნაშენია. თუმცა მდინარე ზანგის მხრიდან თხრილი არა აქვს, მაგრამ სათოფურები ბევრია. სამხრეთით, აღმოსავლეთითა და ჩრდილოეთით თხრილები აქვს, მაგრამ, რადგანაც ქაობიან ადგილზეა, იმდენად ღრმა არაა. მისი თხრილი ზოგ ადგილას ასორმოცდაათი წყრთის სიგანისაა. სამი მაგარი, რკინის კარი აქვს. თავრიზის კარი სამხრეთისაკენ ვადის, მეიდანის კარი — ჩრდილოეთისკენ. მას დააღვას კარსაც უწოდებენ. ჩოგნის [სათამაშო] მოედანი ამ მხარესაა. ერთი ცხილის კარია, რომელსაც სპარსელები „დერვაზე-ი ფოლ“-ს¹¹ უწოდებენ. ასი ცალი ოსმალების დატოვებული დიდი და პატარა ზარბაზანი აქვს. სხვა იარაღსა და ჯაბახანას რიცხვი და საზღვარი არა აქვს, რახან აქაურობა აზერბაიჯანის საზღვარია და ძლივს აქვთ ხელში ჩაგდებული სპარსელებს. სამიათასამდე მეციხოვნე, ხანის სამიათასიანი ჯარი და ვილაიეთის შვილიათასიანი ლაშქარი ჰყავს. აქაურობა მრავალჯერ იყო სახანოდ. ყადი, მოლა, წმინდა შეიხი, ქალანთარი, ტარულა, მუნში, იასულთა ალა, ყორუჯიბაში, ეშიქაღასი, დიზჩოქენების ალა, შვიდი მიჰმანდარი და შაჰბანდარი ჰყავს. ქალაქში ორი ათას სამოცამდე მიწის ბანიანი სახლია. მათგან ყველაზე კეთილნაშენია ხანის 'ასახლე; რომელიც ემირგუნა-ხანს აუშენებია. ამ სასახლის ახლოს, მარცხენა მხარეს შაჰის ზარაფხანაა, სადაც აბასური და ბასური სიქა იჭრება. დააღვას კარის გარეთ მდებარე დიდ გარეუბანს ძველ ქალაქს უწოდებენ. გარეუბანს ფუნდუკი, ჯამე, სავაჭრო რიგი და ბაზარი აქვს. ხიდის თავში ხანის ბაღია. იქვეა ჯამე, ფუნდუკი, აბანო; სავაჭრო რიგი ბევრია — ქალაქი გეგონება.

286 მას შემდეგ, რაც აქაურობა 1045 (1635) წელს ირანის ხელში გადავიდა, ციხეს აღმოსავლეთით, გარეთა მხარეს დაემატა სამი მიწა-

ნაყარი, კიბე-კიბე გამართული, მდელითი დაფარული პატარა გამაგრებული ადგილი. ქვის შენობაზე უფრო მაგარი და მტკიცე გახდა.

ქალაქს რომ ვათვალიერებდით, ერევნის ხანისაგან ჩაფარი მოვიდა და მე, მწირი, ქორწილზე მიმიწვია. მისმა ქეთხუდამ ათი აბასური თუმანი გზის სახარჯო მომცა. მოვემზადეთ და ორმოცამდე ხელქვეითითა და ჩვენი მხლებლებით ერევნიდან ბაქოსაკენ გავემგზავრეთ.

LXXI

ერევნიდან ბაქომდე მოგზაურობის დროს ნანახი

ერევნიდან ჯერ ჩრდილოეთისაკენ, ბრინჯიან მინდვრებზე ვიარეთ ზანგა-კურის ნაპირ-ნაპირ და დაბა ხოჯა-ბაღში მოვედით. ერევნის ხანის სახასია. დიდი და გაშენებული დაბაა, რომელშიც ხუთასი სახლი, ჯამე და აბანო არის. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ რვა საათი და დაბა დემირჯი ჰასანში მოვედით. ძველ დროს თურქმანთა ქალაქი ყოფილა. ამჟამად თურქმანთა ტომის საზამთრო სადგომია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ქალაქ განჯას მივადწვიეთ.

აღწერა დიდი, მომხიბლველი განჯის ციხისა — საიდუმლოების განჯინისა: ქალაქი ირანის შაჰს — თაჰმასპ-ხანს წაართვა 1014 (1605) წელს² კოჯა ფერჰად-ფაშამ. სარი აჰმედ-ფაშა³ მისი ქეთხუდა გახდა და მეჰმედ-ფაშა — მმართველი. მაგრამ სპარსელები ძალიან დიდი ჯარებით შემოდგომიან, ალყა ექვს თვეს გაგარქლებულა და რადგანაც [ოსმალებს] მაშველი ძალა არ მოსულა, მუსლიმ გმირებს, ძალაუნებურად, ციხე ჩაუბარებიათ. რომ მიდიოდნენ, სპარსელებს ყველანი დაუხოციათ. როდესაც ეს ამბავი ერლაუს დამპყრობ სულთან მეჰმედ-ხან მესამეს⁴ მიუვიდა, თუმცა შეეცადა რამე ეღონა, ვერაფერი გააწყო. ამჟამადაც ირანის დიდი ქალაქია, მაგრამ ციხე შაჰს დაუნგრევინებია. ექვსი ათასი სახლი, ბაღ-ვენახი, ჯამე, ფუნდუკი, საქველმოქმედო ნაგებობანი და აბანო, დახურული ბაზარი, კეთილმოწყობილი სავაჭრო რიგები აქვს. ქალაქი ბაღ-ვენახიან ველზე მდებარეობს და სამხრეთით მთებია. მის მიწა-წყალზე [თუთის] ისეთი ბაღებია, რომ განჯის აბრეშუმი ყველგან განთქმულია. მის გარშემო ველებზე სოფლებია, რომლებიც შვიდ ნაპიეს შეადგენენ. მათი საქმიანობა ბამბის, ბრინჯისა და აბრეშუმის მოყვანაა. ცხენის განჯური ნალი და რკინა ისევეა განთქმული, როგორც მისი აბრეშუმი.

ეს ქალაქი სახანოა. სამი ათასი ნოქარი, მუნში, ქალანთარი, ტარულა, ყადი და ჰაქიმები ჰყავს. მაგრამ როდესაც ოსმალთა ხელში გადმოვიდა, მისი ჰაქიმი გახდა ჰადიმ ჰასან-ფაშა⁵. მან, ბარდას ციხე

რომ დაიპყრო, შაჰ-თამაზის ძმისწული ჰაიდარ-მირზა მძევლად აიყვანა და მშვიდობა ჩამოაგდო. ფერჰად-ფაშამ ეს უფლისწული სტამბოლს გაგზავნა.⁸

რუმის წამებულების წმინდა საფლავები: მუსლიმი გმირები, რომლებმაც უწყალო შაჰს ციხე დანებებით ჩააბარეს, შიშველ-ტიტვლები გამოვიდნენ გარეთ და თორმეტი კაცი მოწამეობრივი სიკვდილით დაეცა. ისინი ქალაქგარეთ დამარხეს და იქაურობას „რუმის წამებულების აკლამებს“ უწოდებენ. რამდენჯერმე შეამჩნიეს ვილაიეთის მცხოვრებლებმა, როგორ დაადგა ნათელი მათ [საფლავებს]. სამი დღე ამ ქალაქის ხანის სტუმრები ვიყავით და ორმოცდაათამდე თანამგზავრით განჯიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ გავემართენით. ჩვენ ხელმარჯვნივ, აღმოსავლეთით ბურესთანის სახანოს ქვეყანაა. მის საზღვარზე გადავედით და ქელექ ჰეზარ-აჰმედის სადგურში მივედით. იგი ძველად ქალაქი ყოფილა. ესლა შვიდასკომლიანი, ბალ-ვენახიანი, აყვავებული და გაშენებული დიდი დაბაა და განჯის ხანის სახასოა. ჯამე, ფუნდუკი და აბანო აქვს. ქვეყნიერებაზეა განთქმული მისი ნაზი აბრეშუმი. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ რომ ვიარეთ, 9 საათში სოფელ მაქუჩა-რულში მოვედით. მდინარე მტკვრის ნაპირზე მდებარეობს. შვიდასკომლიანი ჯამე და აბანოიანი მუსლიმთა სოფელია. გიაურები სრულებით არ არიან. მათი აბრეშუმი ქებულია. მდინარე მტკვრის გაღმა სომხების ერთი სოფელია, რომელსაც ქენდერე ეწოდება. ისინი ამ მაქუჩა-რულის მხარეს ნაგებით გადადიან და გაიძვერობენ. ეს სოფლები განჯის საზღვარია. აქედან ავიყარენით, კუშმუნჯას უღელტეხილი გადავიარეთ და არეშის⁷ ციხეში მოვედით.

დიდი ქალაქისა და ციხის — არეშის აღწერა: ირანის ქვეყანაში, შირვანის ვილაიეთშია. ძველ დროს გაიუმარს-შაჰის⁸ აშენებულია. 995 (1587) წელს⁹ მურად-ხან მესამის ვეზირია — ლალა ყარა მუსტაფა-ფაშას¹⁰ მეოხებით არის დაპყრობილი. ამის შემდეგ, [არეშის] მისა-
288 შველებლად მოსულ ირანის ორმოცდაათათასიან ჯარს ციხე ოსმალთა ხელში დახვედრიო. მაშინვე შემოსდგომიან ციხეს და შუადღემდე უომნიათ. მამაცი ლალა-ფაშა მუსლიმი გმირებით დაუყოვნებლივ დაესხა თავს სპარსელებს და ოცდაათი ათასი სპარსელი მიწაზე დაანარცხა. მათი სარდალი ამირ-ხანი დაატყვევეს და შებოჭილი წამოიყვანეს. ხმალს გადარჩენილი თურქმანები, ქართველები, გოქდოლაკთა დევშირმეები გაიქცნენ. ამათაც შირვანის ჯარით შეხვდა ოზდემირის ძე ოსმან-ფაშას ქეთხუდა და მდინარე მტკვრის ნაპირზე ყველანი ამოეჯლიტა. ზოგნი ოსმალთა ხმლის შიშით მდინარეზე გადებულ ხიდს მიაწყდნენ; ხიდი ჩაინგრა და ყველანი ერთად ჩაეკვიდნენ მდინარეში. შემდეგ დიდებულმა სარდალმა ნახა, რომ იგი ქალაქ განჯასა და შირ-

ვანს შორის [მდებარე] ფრიად საჭირო ქალაქია. დაუყოვნებლივ შეკრიბა ყველა მუსლიმი გმირი. სხვადასხვა მშენებლები, ქალაქის კალატოზები შეყარა, ქალაქ არეშის გარეთ მდებარე ბაღს, რომელსაც შაჰის ხეივანი ეწოდება, ირგვლივ კედელი შემოარტყა და ფართე და ღრმა თხრილი გაათხრევენა. ღირსეული ციხე ააშენა, რომელსაც სამი კარი, ჩვიდმეტი ფლემი და მიწაყრილის პატნეზი აქვს. მისი გარეშემოწერილობა ცხრა ათასი ნაბიჯია. სარდალმა იგი ორმოც დღეში გაასრულა, მურად-ხანის პარემში აღზრდილ კათასი-ბეგს სამირმირანოდ უწყალობა და თვითონ კი სტამბოლისაკენ გაემართა. ამჟამად ეს ლამაზი ქალაქი რანა-შაჰის მთის კალთებზე ქალაქ ბრუსას მსგავსი, მშვენიერპავიანი, ბაღ-ვენახიანი, ყვავილნარიანი ადგილია. ათიათასამდე მიწის ბანიანი სახლი და ორმოცამდე ჯამე აქვს. განთქმულია მურად მესამის ჯამე, ფერჰად-ფაშას ჯამე, ყარა სინან-ფაშას ჯამე და სხვანი. ქალაქის სახელი არის „არეს“ ე. ი. „ალეფი“, „რა“ ფათჰათი და „სინი“ სუქუნით¹¹. მაგრამ ირანის თურქმანები და დაღისტინის ყუმუხები „არეშ“-ს უწოდებენ. შემდეგ, სულთან მუსტაფა-ხანის ტახტზე ასვლის დროს, იგი სპარსელებმა დაიბყრეს. ორმოცი უბანი და ორმოცი მიწრაბი ითვლება. მედრესე, დერვიშთა სავანე და ყმაწვილების სასწავლებელი აქვს. თექვსმეტი აბანო, რვაასი დუქანი, ჩვიდმეტი ყავახანა და ვაჭრების ფუნდუკია. მათი დიდკაცების ცოლები წარმოშობით გურჯისტანის, დაღიანის, აჩიკ ბაშის და შავშეთის ტომთა ქალები არიან¹².

რადგანაც მისი ჰავა მშვენიერია, ლამაზები ბევრი ჰყავთ. გარ- 289
შემო შეიდი დიდი ნაჰიე აკრავს. ყოველ მათგანში ას-ასი კეთილმოწყობილი სოფელია. მათ შორის კეთილნაშენია არეშის ახლოს მდებარე ლევანის ქვეყანა¹³. სოფელი სულთანჯიქი და დიდი ფილოვნას სანახები, სადაც ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშას მიერ განვლილი ხიდია, სოფელი შაი და სხვები კეთილმოწყობილია. მთაში, რომელიც ქალაქის უკან მდებარეობს, თურქმანების ტომი იალაღზე გადის. აქ შაქის ციხეც გაშენებულ-კეთილმოწყობილი ადგილია. თუმცა მას დროდადრო დაღისტნელები ესხმიან თავს, ციხე ჯერ კიდევ არეშის ხანის სამფლობელოშია. არეში დაღისტანის და საქართველოს შორის [მდებარე] დიდ სახანოა. სამიათას ოცი ნოქარი, ყადი, მუნში და თერთმეტი ჰაქიმი ჰყავს. ამ ქალაქში სამი დღე გავჩერდით. ხანისაგან საჩუქრები მივიღეთ და ორას მაზანდარანელ მეთოფე თანამგზავრთან ერთად ჩრდილოეთისაკენ ორი სადგური რომ გავიარეთ, შაქის¹⁴ ციხეში მოვედით. შაქის ციხის აღწერა: ეს ციხე ძველად აუშენებია ალექსანდრეს, რომელიც ქართველთა შოშალა¹⁵ მეფეთაგანი იყო. მისგან დაღისტნის ბეგის ხელში გადასულა. თუმცა შემდეგ სპარსელების [ხელში] გადა-

ვიდა, მაგრამ მურად-ხან მესამის ვეზირმა ლალა ყარა მუსტაფა-ფაშამ დაიპყრო და ლევან-ხანის ძე ერეკლე-ბეგს¹⁶ უწყალობა. შემდეგ, მუსტაფა-ხანის ტახტზე ასვლის დროს (1617) სპარსელთა ხელში ჩავარდა. ამჟამადაც სასულთნოა. ათასი ჯარისკაცი ჰყავს. შირვანის ვილაიეთში, გორაკზე მდებარე, ქვით აშენებული ლამაზი ციხეა. ორი კარი აქვს, რომელთაც განჯისა და შირვანის კარები ეწოდებათ. დაღისტნის საზღვარზე მდებარე მოხერხებული და კეთილმოწყობილი ციხეა, მაგრამ საქართველოსად ითვლება, რახან მისი ამშენებელი ქართველია. სამი ათასი სახლი, შვიდი ჯამე აქვს. სავაჭრო რიგებში მდებარე მირზა ალი-ბეგის ჯამე, ციხეში მდებარე ლალუმ ოღლუმ აჰმედ-ბეგის¹⁷ და [სულთან] მურად-ხან მესამის ჯამეები ცნობილია. ფუნდუკი და აბანო, მცირე ბაზარი აქვს. [თუთის] ბაღები აქვთ და შეუდარებელი აბრეშუმი იცის.

ციხის აღმოსავლეთით ერთი დღის სავალზე გადავლახეთ მდინარე ყანუხი¹⁸, რომელიც მდინარე ზანგს¹⁹ ერთვის. აქედან პირდაპირ ჩრდილოეთისაკენ გავუყვებით, მდინარე კაბურზე²⁰ ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშას ხილით გადავედით და მივადწიეთ ადგილს, რომელსაც 290 ცხვრის ფხნი (კოჟუნ გეჩიდ) ეწოდება. აქ ადამიანის ძვლების გორები იდგა. ნეტავ რა არის-მეთქი, — ვკითხე ჩვენ თანამგზავრ ალი-აღას. მან მითხრა: „მურად-ხან მესამის სარდალმა ლალა მუსტაფა-ფაშამ ირანს დაქვემდებარებულ თავრიზის, მულანის, ლორის, ნახჭევანის, ყუზანის, ყარაბაღ-ყაზანის, ყაზახის ხანების განკარგულებაში მყოფი ოცი-ათასი ჯარისკაცი ამ ბრძოლის ველზე მოიმწყვდია და წინასწარმეტყველი აღის ხმლით ცემა დაუწყო. ერთი მხრიდან ოზდემირ-ოღლუმ, ერთი ფრთიდან ალექს ვალი მეჰმედ-ფაშა, ერთი ფრთიდან მარაშას ვილაიეთის მფლობელი მუსტაფა-ფაშა ეკვეთნენ; თვალის დახამხამებაში ათი ათასი სპარსელი ჯარისკაცი ამოწყდა. დანარჩენი ათი ათასი კი ცხვრის ფონად წოდებულ ადგილას წყალში გადაცვივდა, თითქოს ცხვრის ფარა სასაკლაოზე მიდისო, და დაიჩრჩო. ამის შედეგად ამ დიდ ომში ლალა მუსტაფა-ფაშას ხმლით ამოწყდა ორმოცი ათასი შაჰსევანი. დაე, ამოწყდნენ ოსმალები! აი, ეს ძვლები მათი ნიშანიაო“. მათი ლეშების მოსახსენებლად ფათიჰა წაიკითხეს და ისე გაიარეს.

აქ ფონზე გავედით, ჩრდილოეთისაკენ ვრცელ ტრამალებზე ვიარეთ და მდინარე აკ სუზეც გადავედით. ამ მდინარეს სპარსელები გილან-ჩაის უწოდებენ. არეშის მთებიდან მოდის და მდინარე მტკვარს ერთვის. ისიც გავიარეთ და სამ საათში მაჰმუდ-აბადის ნაჭიეში მოვიღეთ. დიდ ტრამალებში ორასი კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფელია. ამბობენ, აქ ყოველწლიურად ათასი აქლემის საპალნე აბრეშუმი მოჰყავთო. სოფლები კი არა, ნამდვილი დაბებია. ჯამეები, აბა-

ნოები, საშაპო ბაზრები აქვთ. მისი მოსახლეობა სომხების, გოქდოლა-
კების, თურქმანების, მონღოლებისა და ყუმუხთა ტომები არიან. ერთ
ტომსაც „ით თილ“-ს უწოდებენ.

ით თილის ტომის შესახებ: მონღოლურ ენაზე „ით თილ“ ნიშ-
ნავს „ძაღლის ენიანს“. ცოფიანი ძაღლივით ანჩხლი ტომია და ბრძო-
ლის დროს ერთგვარად ბაძავენ [ძაღლის] ყავყავს. ასეთივე მურდალი
ტომი იყო მარდინის ციხის სიახლოვეს სენჯაპის მთაში მცხოვრები
გრძელთმიანი ქურთებიც, როდესაც ჩვენ ბატონ მელექ აჰმედ-ფაშას-
თან ერთად ოციათასამდე გავწყვიტეთ. ერთი ურჯულო, ავხასიათიანი,
მძორის მქამელი, ვირზე ამხედრებული ტომია. მათ რომ ჰკითხო,
„წმინდა ჰამზას შთამომავლები ვართო“, იტყვიან. მაგრამ არ იციან, რა
არის „მარხვა, ლოცვა, ჰაჯი, ზეჟათი“²¹. ერთ ქალს შვიდი, რვა კაცი 291
ირთავს ცოლად. თუ ამ ქალს შეეძინება მრუშობის ნაყოფი შვილი,
რამდენად ძნელი უნდა იყოს მამის გამოცნობა! მაგრამ თვითონაც ნაბი-
ჭვრები, აქაც იოლად გამოდიან. ბავშვს ვაშლს აძლევენ. მამობის მძიე-
ბელთაგან რომელსაც ესვრის ამ ვაშლს ბავშვი, მამაც ის არისო, გადა-
წყვეტენ. ამის შემდეგ ქალი მის განკარგულებაში გადავა და ველარა-
ვინ შეეცილება. ეს ის საძაგელი ტომია, რომელსაც სპარსელთა ქვეყა-
ნაში სანთლის ჩამქრობებს ეძახიან²². ასეთი საქმის ჩამდენი ტომი არც
ერთ ქვეყანაში არ გვინახავს. მაგრამ, შაჰისა და ხანების უაღრესად
მორჩილი ტომია.

კაითაკების ტომის აღწერა: ამ ქვეყანაში არის ერთი ტომი, რო-
მელსაც კაითაკებს უწოდებენ. ამათი რიცხვი ოც ათასს აღწევს. მათი
მიწა-წყალი დაღისტნის საზღვრებშია. დრო და დრო ქალაქ არეშსა და
შაქში მოდიან სავაჭროდ. გარეგნობით ფრიალ საოცარი ხალხია. ქვაბი-
ვით დიდი თავები აქვთ, თმები — როგორც ტომარა, ორი თითის სიძს-
ხო წარბები; ისეთი განიერი მხრები აქვთ, ზედ კაცი დაეტევა; მკერდ-
ფართე, წელწვრილი, მსუქანბარძაყიანი, ბრტყელტერფა, მრგვალ-
თვალედიანი, წითელი პირისახიანი, პირმრგვალი ხალხია. რწმენა შაფნი-
სა აქვთ. ძორძობი ადამიანები არიან. როდესაც ისინი არეშისა და შა-
ქის ბაზრობაზე მოდიან, დაბლობში ფეხით ეშვებიან და შაქში ურმებ-
ზე სხდებიან, რადგანაც მათი სპილო ტანის ტარება ცხენებსა და ჯო-
რებს არ შეუძლიათ. ურმებში შესაბამელ კამჩებს უნაგირს ადგამენ და
სხდებიან. თავზე ჩალმა აქვთ. ყადიებივით იპარსავენ ულვაშებს და
გრძელი წვერებით ორივე მხარეს დიდის ამბით ესალმებიან [შემ-
ხვედრს]. ფრიალ საოცარი პირსახის, ოლუზთა მოდგმის ტომია. გილა-
ნის, შირვანისა და შემახას მცხოვრებნი მასხრად იგდებენ.

მონღოლთა ტიპის ერთი შტოს — კაითაჰაზის სიტყვები და
გამოთქმები:¹

მორი — ცხენი; აჯრლა — ულაცი; გუვან — ფაშატი; უთღან — მა-
მალი კვიცი; კულუნ — კვიცი; ნუ — დათვი; ნოხაჲ — ძაღლი; თაუ-
ლაჲ — კურდღელი; სუსარ — სინდიოფალა; გახა — ღორი; ქერემუნ —
ციყვის ქურჭი; ბულადან — სიასამური; ჯუმრან — თაგვი, ჯირან —
292 არემი; ||უთთან — სპილო; უმსთმ — ყარყუმის ქურჭი; ჰინე — მგელი;
შბუ ლსუნ — შავყურა; თმგნ — აქლემი; ლაოშა — ჯორი; ჰუქუ — ხა-
რი; მილუნ — კატა; ეჰჰინ — ობობა; ფუვასუდ — ტილი; კუმრილა —
ჰიანჭველა; ბსლკუნ — ნიანგი; ჰქიე — ძერა; დკავ — ქათამი; დკა-
ვენ — კვიპაროსი; სკრჯა — შიშია; ლაჯინ — შევარდენი; თილქუ — მი-
მინო; ეთავენ — კაკაბი; ბთუკჯინ — მწყერი; ჯიღე — უბუმბულო
ბარტყი; ჯილა — წეროს...?; ჯაკჯაი — ჰაიპათის ტრამალი; სურჰან —
ფადიშაჰის სახელი; შნბ — სასაფლაო; ჯად — მტერი; შნბ ბაჲ — მესაფ-
ლავეები.

მათ კიდეც მრავალი გამოთქმა აქვთ, მაგრამ ჩვენ ამით დავეკმაყო-
ფილდით — მცოდნესათვის ქარაგმაც საკმარისია. ისინი წარმოშობით
მანანიდან მოსული მონღოლები არიან. თვითონ კი თურქები არიან და
მონღოლურად ლაპარაკობენ. მონღოლურად თურქულს ნიშნავს. ეს
ტომი ჩვენ ვნახეთ მაჰმუდაბადის ოლქში. იქიდან ისევ ჩრდილოეთით
ვიარეთ და გილანჩაის ნაპირს მივადექით. შირვანის ქვეყნის ფარგ-
ლებში გილანჩაის ნაპირზე მდებარე ექვსასკომლიანი, ოღაზთა და თურ-
ქმანთა სოფელია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ ტრამალებზე
და ქალაქ ნიაზაბადს მოვედით.

ქალაქ ნიაზაბადის აღწერა: შირვანის საზღვრებში მდებარეობს;
ეზიდგერდ შაჰის² აშენებულია. წინათ დიდი ქალაქი ყოფილა. მისი
ნაგებობების ნანგრევები, მაღალი თაღები ახლაც ცისარტყელსავით
მოჩანს. შემდეგ ხანებში მონღოლები, დაღისტინის ყუმუხები, კაითაქე-
ბი და სხვები შეკავშირებულან, ამ ქალაქს მოულოდნელად დასხმიან
თავს, დაუნგრევიათ და გაუვერანებიათ. მაგრამ ოსმალთა სულთან მუ-
რად-ხან III-ს დიდებულმა სარდალმა კოჯა ფერჰად-ფაშამ ამ ქალაქ-
ში გამოიზამთრა და შემდეგ შირვანისაკენ რომ გაემართა, მისი ციხე
ნანგრევებად აქცია. ამჟამად ირანის საზღვარსა და დაღისტანს შორის
მდებარე საზამთრო სადგომია. ორმოცი მიჰრაბი და ორმოცი უბანია.
ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და სავაჭრო რიგი აქვს. თვითონ სასულთნოა და
293 ათასამდე ნოქარი და თორმეტი ჰაქიმი ჰყავს. ||მისმა ქალანთარმა ვად-

მოგვცა, ექვსი ათასზე მეტი ბალ-ვენახიანი სახლო არისო. კეთილმოწყობილი ქალაქია, რომელსაც ვრცელი და გაშენებული მხარე აკრავს. ლამაზები — ბევრია, ნათესები — მრავალი; ქველმოქმედება და ბარაქა — გამრავლებული, წყალობა — უხვი და ბევრი — გამდინარე წყაროები. მაგრამ შუა ქალაქში მდებარე ციხე დანგრეულია, მაშინ როდესაც ასეთ მოსავლიან, მშვენიერ ჰავიან მიწაზე მეტად საჭიროა.

ავშარ-ბაბას წმინდა საფლავი: ეს პიროვნება ჩვენი დიდი წინაპრის წმინდა თურქ-თურქან ხოჯა აჰმედ ისავის³ მემკვიდრეთაგანია. რადგანაც სპარსელებს სწამთ ეს პიროვნება და მისი სარწმუნოებრივი ნიმართულება, მის სავანეში ასზე მეტი მწირი ღერვიშია. გამველე-გამომველეები სავანეში უხვ წყალობას იღებენ. მისი საფლავი რჩეულთა და მდაბიოთა სალოცავი ადგილია. ქალაქის მოსახლეობის უმრავლესობა პანეფის მოძღვრების მიმდევარია. იმიტომ, რომ შირვანის ქვეყანაში შედის და ხსენებული ქვეყანა კი სამოცდათვრამეტი წელი იყო ოსმალების მმართველობაში. ქალაქიდან გამცილებლები ვიახლეთ, ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და დაბა ფერაჰზარში მოვედით. იგი შემახას საზღვრებში, [მდინარე] აკ-სუს ნაპირზე მდებარეობს. ხუთასკომლიანი პატარა ქალაქია. ჯამე, ფუნდუკი და აბანო, მცირე ბაზარი აქვს: მისმა მესტუმრემ მე, მწირს, დიდი პატივი მცა.

აქედან ავიყარენით, ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ბრმა ხოდაბენდელ წოდებული შაჰის სანადირო ადგილებში დავნაყრდით. იქიდან სოფელ თილ-ჩაიში მოვედით. მის მდინარეს გოქ-სუსაც უწოდებენ. დაღისტინიდან მოდის და აქ ერთვის მდინარე მტკვარს.

იალბუზის მთა⁴: იალბუზის მთიდან ძალიან ბევრი მდინარე ჩამოდის და აქ მდინარე მტკვარს ერთვის. იალბუზის მთიდან ჩრდილოეთისაკენ დაქანებული მდინარეები კი ხაზართა ზღვას ერთვისან. იმავე მთის სამხრეთ მხარეზე გამავალი მდინარეები შავ ზღვას ერთვისან. ჩრდილოეთიდან დაქანებული ხევისწყლები კი საერთოდ მდინარე ყუბანს ერთვისან. მდინარე ყუბანი კი ტამანის ნახევარკუნძულის სიახლოვეს შავ ზღვას უერთდება. იალბუზი მეტად დიდი და მაღალი მთაა: გარშემო ოთხი ზელმწიფის [სამფლობელო] და სამხრეთით აბაზას ტომები სახლობენ. მისი სიგრძე ოთხმოცი დღის სავალია. აბაზას ქვეყანა აღმოსავლეთ (sic) მხარეშია. ამ მთის ძირას სამეგრელოს, გურჯისტანის, აჩიკ ბაშის, შავშეთის, გურიელის, დადიანის ხალხები სახლობენ და ამ ტომებიანად საქართველოს სიგრძე ორმოცი დღის სავალია. საქართველოს||საზამთრო სადგომში, ირანის ფარგლებში მდებარე თბილისის ვილაიეთისა და ქალაქ სერირ ალლანის საზღვრები იალბუზის მთის კალთებია და მისი სიგრძე ცხრამეტი დღის სავალია. აქედან შიგნით [მთებში] იმავე იალბუზის მთის ჩრდილოეთის ქარის მხარე ჩერ-

ქებთა ქვეყანაა. აქ მცხოვრები ჩერქეზული ტომებიდან ყაბარდო, ბენი, ბოლიუკაი, ხუთუფაი, მამსუხი, ბოზადუკ, თაკაუზანა, შეფაქე და კიდევ სხვა ტომები გამოირჩევა და იმავე მთის კალთებზე ცხოვრობენ. მისი სიგრძე ოთხმოცდაერთი კონაკია. ამ ანგარიშით იალბუზის მთის სიგრძე ორას ორმოცი კონაკი გამოდის. ძალზე დიდი მთაა და ათი კონაკის ზომის უმაღლესი მწვერვალი დღესავით ცხადად ჩანს. ეს მთა ერთი იმ თორმეტთაგანია, რომლებიც დედამიწის ზურგზე არსებულ ას ორმოცდარვა მთიდან ყველაზე დიდები არიან. არ არსებობს ადამიანი, რომელსაც მის ნახევრამდე მაინც შეეღწია. ყოველნაირი ჯიშის ქმნილება ამ მთაში ცხოვრობს.

პირველად ჩვენ მიერ აღრე აღწერილ დაბა გოქ-სუში გავჩერდით. იგი დიდი დაბაა და ქალანთარი და მიჰმანდარი ჰყავს. შეიდასკომლიანია. ბალ-ვენახები აქვს. მისი აბრეშუმი ქებულია. მთელი მოსახლეობა სუნიტებია და შაჰ-ისმაილს წვერის ხარაჯას⁵ აძლევდნენ. მაგრამ ეს-ლანდელი შაჰის — აბას მეორის⁶ დროს მთელი ურფის გადასახადისაგან გათავისუფლებული არიან და შემახას მიწაზე კეთილმოწყობილი სოფლებიდან ერთ-ერთი ესაა. აქედან ავიყარენით, ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ ველებზე 7 საათის განმავლობაში და დაბა აკ-სუში მოვედით. იგი შემახას მიწაზე მდებარეობს. ათასკომლიანი კეთილნაშენი დაბაა, რომელსაც ჯამე, ფუნდუკი და აბანო, ბალები და ვენახები აქვს. აკ-ჩაა ამ დაბაზე გადის და მდინარე მტკვარში ჩადის. იგი სათავეს შირვანის მთებში იღებს; ჯერ შემახას ველზე რწყავს ბრინჯის ნათესებს და შემდეგ მდინარე მტკვარს ეოთვის. აქედან კვლავ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და შემახას ციხესთან მივედით.

შემახის ციხის აღწერა: მისი პირველი ამშენებელი ირანის ერთ-ერთი შაჰი — ეზდიგერდია. შემდეგში მრავალ მეფეთა საბრძანებელი ყოფილა. მისი ქვეყანა შვიდი სახანოსაგან შედგება. ამბობენ, მას სახელად „შამი-ახი“-დან შემოკლებით ნათქვამი „შემახი“ ეწოდება. თითქოს მისი პირველი მცხოვრებლები სირიიდან მოსულები ყოფილან⁷. თუმცა დაღისტნელები უწოდებენ: შამხი, გილანელები — შამ-აკი, მაინც მისი სწორი სახელი არის შემახი — შემაკი.

295 ორმოცი სახანო და ორმოცდარვა⁸ საყადიოა. ორმოცი ნაჰიე, სა-
მოცდაათი ციხე და ათას სამასამდე კეთილნაშენი სოფელი აქვს. ძვე-
ლი და გაშენებული ქალაქია. სულეიმან-ხან [პირველის] ვეზირი ულამა-
ფაშა, ყარაამანიის ვალი ფირი-ფაშა⁸ სულეიმან-ხანის წერილით შირვა-
ნის ამ ქალაქში მოსულან; ქალაქის წარჩინებულებმა მოითათბირეს და
ციხის გასაღებები ფირი-ფაშას ჩააბარეს, ოსმალოებს დაემორჩილნენ
და დაექვემდებარენ. როგორც კი გადასცეს ეს მზავი სულეიმან-ხანს,
მაშინვე ინება მისი მმართველობა ფირი-ფაშასათვის ჩაებარებინა. შემ-

დღე შაჰ-თამაზი შვიდ თვეს გარშემო ადგა ამ ციხეს⁹. შიგ მყოფნი რომ დანებდნენ, ყველანი გააერთიანა და მათი მმართველობა თავის ძმას — ალკას-მირზას მისცა¹⁰. თუმცა ალკას-მირზა აქ სამი წელი განავებდა შემახას, რადგანაც თავისი ძმის საქციელმა დააეჭვა და სიცოცხლისათვის საშიშად მიიჩნია, 954 (1547) წელს შირვანი დაავდო და ერთ ღამეს თავისი ხელქვეითებით ოსმალთა ქვეყნისაკენ იბრუნა პირი. ჰაიპათის ტრამალეზზე ორმოცი დღის მგზავრობის შემდეგ კაფაში მივიდა. იქ ხომალდში ჩაჯდა, სტამბოლში ჩამოვიდა; განსაკუთრებული, კარგი შეხვედრა მოუწყვეს. ალკას-მირზას [სტამბოლში] მოსვლის თარიღი: „მორჩილი გახდა სულეიმანის დროს ალკას-მირზა“ 954 (1547) წელს.

ალკას-მირზა სტამბოლში ფერთევე-ფაშას სასახლეში დადგა. იმ დროს ედირნეში მყოფი [სულთან] სულეიმან-ხანი ზემით მოვიდა სტამბოლში. ედირნეს კარით შემოვიდა და შეჰზადეს ჯამეს გვერდით [მდგარმა] ალკას-მირზამაც ეს საზეიმო სვლა ნახა. მის უდიდებულესობა ფადიშაჰს, რომელიც მას ყურადღებით მოეცა, მიმართა: „ჰოი, ოსმალთა საგვარეულოს რჩეულო! შენ ბრწყინვალეობასა და დიდებულებას როგორ ეკადრება წინააღმდეგობა არ გაუწიოს ჩემ ძმას, რომელსაც თავი ირანის შაჰად მოაქვს?“ ეს უთხრა და ჯარის წესრიგითა და ბრწყინვალეობით გაოცებული დარჩა. შემდეგ, როდესაც სულეიმან-ხანი ვანისა და აზერბაიჯანის ლაშქრობაში წავიდა, ეს ალკას-მირზაც თან წაიყვანა. ამ ამბის თარიღია: „შაჰთა შაჰი შაჰ-თამაზის წინააღმდეგ გაეშურა“ 954 (1548) წელს. თავრიზში ლალა მუსტაფა-ფაშა დაინიშნა დიდებულ სარდლად შირვანის ვილაიეთის წინააღმდეგ გასალაშქრებლად და ალკას-მირზაც, როგორც [შირვანის] ადრინდელი მმართველი, მას გაჰყვა. ნახჭევანი, ერევანი, განჯა, შირვანი მთლიანად გააპარტახა. დაბრუნებისას შაჰ-თამაზის სიკვდილის ამბავი შეიტყვეს¹¹. შემდეგ შემახას ციხესაც შემოადგნენ. და შვიდ||ღღეში შაჰ-თამაზის შვილის 296 დანებებით აიღეს. ისევ შეკეთდა და განახლდა. შიგ საკმარისი რაოდენობის ჯარი ჩააყენეს და საომარი მასალა მოამზადეს. ალკას-მირზასაც შირვანის ვილაიეთში მაჰმუდ-აბადის ხანობა მიეცა. რადგანაც გაცეცხლებული იყო, სპარსელებს რამდენჯერმე დაესხა თავს და ხალხი და ქვეყანა გააპარტახა. შემდეგ შირვანში ქიშკი ატყდა. ბოლოს, სულთან ჭურად მესამის დროს ოზღემირის ძე ოსმან-ფაშამ დარუბანდი და ეს ადგილები დანებებით ჩაიბარა და მისი ციხე შეაკეთა. თუმცა შემდეგ ისევ სპარსელების ხელში აღმოჩნდა, კოჯა ფერჰად-ფაშას მიერ გათავისუფლებულ იქნა. ბოლოს, რადგანაც სპარსელებმა ისევ დაიპყრენ აქაურობა, დარუბანდის ფაშა და ხენდან-ალას გვარეულობა დანებებით გამოვიდნენ ციხიდან და სტამბოლში ჩამოვიდნენ¹². მას აქეთ ირა-

ნის ხელშია და ამჟამად სახანოა. ყადი და თორმეტი ჰაქიმი ჰყავს. მისი ციხე მდინარე მტკვრის ნაპირას მაღალ გორაკზე მდებარეობს. ქვით აშენებული, მტკიცე სიმაგრეა. შიდა ციხე გამაგრებული და კეთილნაშენია, მაგრამ ქვედა ციხე ალაგ-ალაგ დარღვეულია. ციხისთავი, დიზ-ჩოქენების ალა და ათასამდე მეციხოვნე ჰყავს.

ქალაქში დაახლოებით შვიდი ათასამდე მიწის ბანიანი, კეთილმოწყობილი სახლია. ყველა სახლს წყალი ჩაუდის. მის ბაღ-ვენახს ზღვარი და სათვალავი არა აქვს. 26 უბანია. რადგანაც მედიანისა და შაბურანის უბნები ქალაქის ფრიად რჩეულ ადგილას არიან, [აქ] დიდი ხელოვნებით ნაგები სახლებია. სამოცდაათამდე მიჰრავი აქვს. დივალის ჯამე ძველი ნახელავია. ძველად შაჰ-თამაზისა ყოფილა. რადგანაც იგი სუნიტი იყო, ეს ჯამე აუშენებია, მაგრამ გარეუბანში რომ მრავალრიცხოვანმრევლიანი დიდი ჯამეა, შაჰ-სეფერს აშენებულია. მისი შენობა მშვენიერია. წმინდა ეზოში შაფის ყაიდის აუზი და შადრევანია. მათ გარშემო მოწაფეების სენაკებია და რადგანაც ფერჰად-ფაშას ჯამეს ვაკუფები არა აქვს, მათი კარები გამოკეტილია. მაგრამ რუმის ყაიდაზე აგებული მეტად ლამაზი ჯამეა. ოზდემირ-ზადეს ჯამე ამჟამად მედრესეა აქ ქალაქის მუფთი ასწავლის. შვიდი მედრესე და ერთი საჰმლის დასარიგებელი ნაგებობაა შაჰ ხოდამენდესი; ყმაწვილების ორმოცი სასწავლებელი და შვიდი სასიამოვნო აბანო არის. ყველაზე უკეთესია შაბუდის აბანოს წყალი, ჰაერი და ადგილმდებარეობის სილამაზე. მრავალრიცხოვანი ცალკე განყოფილება, აუზები და შადრევნები აქვს. მეიდნის აბანო, კაზაკ-ხანის აბანო და ფარაჯ-ხანის აბანო ციხის გარეთ არის. ციხის სიახლოვეს მდებარე ჰასარ-ხანის აბანო მათ შორის განთქმულია. ამათ გარდა ყოველ ბაღშიც თითო აბანო და თითო შაფის ყაიდის აუზია. ორმოცდაათამდე ქვითნაშენი ქარავასლა აქვს. მათი მიჰმანდარები ყველანი კარგი ადამიანები არიან. სტუმრები ფუნდუკის ოთახებს დაუკეტავად მიხურავენ ხოლმე და სავაჭრო რიგებში ან ბაზარზე თავის ნებზე, დამშვიდებით ივაჭრებენ. საქონელს ფუნდუკში თავისუფლად ტოვებენ და მათ დარაჯები უგდებენ ყურს. ამ ზომამდე მშვიდობიანი და უშიშო ადგილია შირვანის ქვეყანა. თუმცა ორასამდე ბატარა დუქანი აქვს, ქვით ნაშენი დახურული ბაზარი არა აქვს. მაგრამ ყოველგვარი ძვირფასი საქონელი მაინც მოიზოვებ. ყავახანები ფრიად. შემკული და საამოდ მოსაუბრეთა საკრებულოა. მის ნაყოფიერ მიწაზე მოდის ბრინჯი, ბამბა, შვიდი ჯიშის ყურძენი, აბაშური და მალჯას ჯიშის მსხალი, საზამთრო. ჰავა ზომიერად რბილია, რადგანაც ქალაქი მეხუთე სარტყლის ბოლოში მდებარეობს. მისი ქალები მთელ ქვეყნიერებაზე ქებულია. მოსახლეობის უმეტესობა სუნიტური სარწმუნოებისაა, უღემები და ღვთისმოსავეები ბევრია. საიდუმლოდ

აღვლენენ ლოცვას ჯამაათთან ერთად. აქ შემახას ხანთან — თავი-
ხანთან შეიდი დღე ვისტუმრეთ, ვინადიმეთ და მოვილხინეთ. თავი-ხანი
კარგი ხასიათის, სპარსულად მოლაპარაკე, მოსპარეზე და მორწმუნე
ბყო. მასთან რომ ვიყავით, წარჩინებულებთან მშვენიერი მეგობრობა
და ურთიერთობა დავამყარეთ და [ხანისაგან] ისეთი წყალობა მივი-
ღეთ, რომ არ მოველოდით. აქედან ბაქოს ციხეში ერევნის ხანის ქორ-
წილში წასასვლელად ათასი ცხენოსანი ვიახლეთ, ჩრდილოეთისაკენ
გზას ვავუღქით და ნადირობით ვიარეთ. გზაზე შემოგვხვდა სალოცა-
ვი ადგილი, რომელსაც ეწოდება ფირ დერგუპის აკლამა. ალი კოჩ-
დედეს სახელით [ცნობილი] ღვთისმოსავი შეიხი იყო. აქედან ისევ
ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ 6 საათი და ფირ მერიზათ-სულთანის აკლამ-
მასთან დავბანაკდით. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენი მსლებლები ქა-
ლანთარის სახლში ჩამოხტნენ სტუმრად, მე, მწირი, ფირის აკლამა-
ში გავჩერდი. თუმცა უბრალო ხალხი ავადმყოფთა შეიხს უწოდებს,
მისი ნამდვილი სახელი მერიზათია. ღური-დედეს სახელითაც არის
ცნობილი. ირანში „მერიზათ“ სპარსულად ნიშნავს „მოხრილს“. მართ-
ლაც მოძღვარი ფირი სალოცავ ხალიჩაზე მჯდარა მაღალი მთის ძირას.
მღებარე დიდი სასახლის ერთ კუთხეში. მის უწმინდესობას სახე შა-
ლის ძამებთი||შეემოსა და მოდრეკილი იჭდა. სახე ყიბლასაკენ ჰქონ- 298
და მიშვერილი და თავი კი — სენაკის ერთ ქვაზე მისვენებული. მისი
უწმინდესობის სხეული ახლაც ბამბასავით თეთრია და ცოცხალივით
არის გაუხრწნელად შენახული. ეს წმინდანი ყველა მსახურს ცოცხლად
მიანია. დღედაღამეს მის სამსახურში ატარებენ, აკლამას იცავენ,
ასუფთავებენ, ყოველ ღამე წმინდანის ხელსაბანს და განბანვის ქურ-
ჭელს წყლით ავსებენ და ამზადებენ. როგორც კი გათენდება, დოქი
ცარიელი დახვდებათ. ამდენი წლის განმავლობაში წმინდა წამოსასხამს
ნამცეცი მტვერი არ ადევს. მის ბედნიერ აკლამაში მლოცველები
ალოესა და ამბრის კეთილსურნელებით იუღინებებიან.

შეიხი სეფი არდებილიდან მოვიდა და როდესაც მოინახულა და
მოილოცა ეს ბედნიერების თავშესაფარი. ათი აზერბაიჯანული ხაზინა
დახარჯა და გააშენა. შემკულობაში მას შეიძლება გაუტოლდეს მხო-
ლოდ იმამ მუსა რეზას აკლამა, რომელიც მეშხედშია. ვინც შიგ შე-
ვა, ფრიად სასიამოვნო მოწიწება და მოკრძალება დაეუფლება. მე,
მწირმაც, მოვილოცე წმინდა საფლავი და მისი წმინდა სულისათვის
„მასი“ წავიკითხე. რადგანაც სავანეზე თარიღი არ არის [გამოყვანილი],
წმინდანის გარდაცვალების დრო ჩვენთვის უცნობი დარჩა. მაგრამ მი-
სი წარმოშობა და ის, რასაც ქვემოთ მოგახსენებთ, მიამბო განათლე-
ბულმა. ყოველგვარი ამქვეყნიური ამბებიდან განდევილმა და საზრუ-
ნავს მოკლებულმა პიროვნებამ — სალაპ ედ-დინმა. მისი უწმინდესობა

წმინდა შეიხ იბრაჰიმ შირვანელის სამსახურში ყოფილა მუეძინად და დიდი მეცადინეობით წმინდანობას მიადწია. მაღალი ზეციდან მამლის ყვირლს გაიგონებდა და აზანს წარმოსთქვამდა. მისი უწმინდესობა შეიხი იბრაჰიმიც ზურგზე გადაუსვამდა ხელს და ბრძანებდა: „მერიზათ, მერიზათ“¹³. ამიტომ მისი უწმინდესობის სხეული არ გაიხრწნა; სალოცავ ხალიჩაზე ცოცხალივით ზის. თითქოს ცოცხალი, საღმრთო ფიქრში გარინდული მქადაგებელი მოძღვარიაო. მისი აკლამის მლოცველებისა და ფათიჰას წამითხვევლების ამქვეყნიური და იმქვეყნიური ნატვრა შვიდ დღეში ასრულდება. დღემდე მრავალი გამოცხადება და სასწაული მომხდარა — გააპატიოსნოს ალაჰმა მისი საიდუმლო!

ამ აკლამიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ გაუუკევით. ერთი მილი ზალ-ბოსტნიან სოფლებზე ვიარეთ და სოფელ ხარიჯში მოვედით. აქ მოვილოცეთ წმინდა შეიხ რეზას საფლავი.

წმინდა შეიხი რეზა-სულთანი: ეს პიროვნება დური-ბაბას შეიხია. მისი სავანე რჩეულთა და მდაბიოთა სალოცავი ადგილია. ირანის შაჰ-მა ხოდაბენდემილი დიდი სავანე ააშენა. საქველმოქმედო ნაგებობები და ვაკუფები ბევრი აქვს. აქედანაც ავიყარენით, ჩრდილოეთისაკენ 7 საათი ხეივნებს შორის ვიარეთ, კუზლუს ქარვასლაში დავისადგურეთ. სოფელი არ აქვს. შაჰ-ისმაილის მიერ ხეივანში აშენებული დიდი ფუნდუკია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ალთი ალაჯის სადგურში მოვედით. სპარსელები „შეშ დერაჰთ“-ს¹⁴ უწოდებენ. სუფთა მდლეობიან ადგილზე დიდი ქარვასლაა. მისი სოფელი გავერანებულა. ეს ადგილი დარუბანდის საზღვრებში, მესქერის ნაჰიეში შედის. აქედან კვლავ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ხიზირ ზენდეს წმინდა საფლავთან მოვედით. ესეც დიდ აკლამაში წევს. მისი წმინდა სხეული ხელუხლებლად არის შენახული. ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშამ ეს სულთანი იწამა, ნადირობის დროს შემთხვევით ისარგებლა და მის წმინდა საფლავთან რომ მოვიდა, კეთილად მოაწყო. ამჟამად შირვანელების სალოცავი ადგილია. ისევ მესქერის ნაჰიეში ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ქალაქ შაბურანის ფარგლებში რიქალის დაბაში მოვედით. თუმცა რიქალად წოდებული დაბა შემახას ახლოსაც არის, მაგრამ ის ნცირე დაბაა. ქალაქს ჯამე, ფუნდუკი, აბანო, სავაჭრო რიგი, ბად-ვენახი და სამიათასამდე მიწის ბანიანი სახლი აქვს. თავიდანვე დარუბანდის მბრძანებლობაში ყოფილა, მაგრამ ამჟამად ბაქოს ვილაიეთის საბრძანებლოს ერთი სასიამოვნო, პატარა ქალაქია. მოსახლეობა უმეტესად მომთაბარე თურქმანი სუნიტებია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და მდინარე რიქალის ნაპირზე დავნაყრდით. შემდეგ, მდინარის პირას რომ მივიდოდით, უცბად ზურგიდან — ხაზართა ზღვის ნაპირიდან, მეტად დიდი ჯარი გამოჩნდა. რას ვხედავთ?! ათიათასზე მეტი

თურქმანთა, მონღოლთა, ყუმუხთა, ყალმუხთა, ქუდექთა, მულანთა, ყუ-
ზანთა ტომებისაგან შეკრებილი და შეკოწიწებული ჯარით შოდიან
ირანის ხანები: განჯის, ერევნის, ბაქოსი, მულანის, გილანისა, ლორისა,
და მრავალი სულთანი. სტივრსა და აფრასიაბის საყვირს უკრავდნენ,
ხაჯანის დოღს სცემდნენ და ისე მოდიოდნენ. ჯარის შუაგულში მო-
მავალმა ცხენი გამოაჰენა და [ჩვენსკენ] რომ წამოვიდა, შემახას ხანმა
მე, მწირს, მითხრა: „პოი, უფალო ევლია! ეს ერევნის ხანი უნდა იყო-
სო“. ხანი მოვიდა და ჯერ მე, მწირს, ჩამომართვა ხელი ცხენდაცხენ.
შემდეგ ერევნისა და გილანის ხანსაც ვეამბორე და ასე შევხვდით
ერთმანეთს. სამ საათში, სანამ ბაქოს ციხემდე მივალწევდით, ერთმანე-
თი გავიცანით. როდესაც ბაქოს ციხის ძირას მივედით, ციხის კედელ-
ბურჯებიდან, ზღვის პირზე აშენებული კოშკებიდან ზარბაზნის ისეთი
შედლუხი იატყდა, რომ ბაქოს ბებერი ციხე სალამანდრასავით ცეცხლ- 300
ში გაეხვია. თურმე ხაზართა ზღვის მოპირდაპირე — დასავლეთის მხა-
რეში მდებარე მოსკოვის ხელმწიფისაგან ასტრახანის, ფაქ-ხანის, სა-
რასი, ჰამემდექის ციხეებიდან ელჩები მოსულან და საქორწილო
ძღვენი ჩამოუტანიათ. [შედლუხიც] იმისათვის მოუწყვიათ, რომ მათ-
თვის ციხის ჯაბახანა და სიმაგრე ეჩვენებინათ. ამ ყოფით ათას ორ-
მოცდაჩვიდმეტი (1647) წლის წმინდა მუჰარემის თვის პირველ პა-
რასკევ დღეს (8 თებერვალი) ბაქოს ციხეში შევედით.

ბაქოს ციხის აღწერა: შირვანის ვილაიეთში შედის და ირანის სა-
ზღვარია. აქ ვინადიმეთ და ქამის შემდეგ ხანს მივართვი არზრუმის ვა-
ლის, ჩვენი ბატონი მეჰმედ-ფაშას წერილი: საჩუქრად კი — მარგალი-
ტის კრიალოსანი, ტალღოვანი აბრეშუმის ფრანგული ქსოვილები და
ხმალი. სიხარულისაგან ალერსიანი სიტყვები მითხრა: „კეთილი იყოს
თქვენი მობრძანება! კეთილი იყოს თქვენი ფეხი!“ თავრიზისა და ნახ-
ჭევნის ხანების წერილებიც გადავეცი, „კურთხეულ იყოს თქვენი ქორ-
წილი“-მეთქი ვუთხარი და მრავალი ქება-დიდება ვუძღვენი. საერ-
თოდ რომ ვთქვათ, წერილებში მე, მწირს, ბევრს მაქებდნენ. ერევნის
ხანმა, მე, მწირი, თავისი დის სასახლეში გამამწესა სტუმრად. ათი
დღე და ათი ღამე მოვიღხინეთ. რაც შეეხება ხანს, ერთი ხანი და სულ-
თანა არ დაუტოვებია, მარგალიტის კრიალოსანი რომ არ ეჩვენებინა.
იმ დღეს მე, მწირს, ერთი ხელი სპარსული ტანისამოსი და ათი ბასუ-
რი თუმანი მეფური წყალობა მებოძა. ჩემს თანამგზავრებთან ერთად
ქალაქის დათვალიერება დავიწყე.

ბაქოს ციხე ოთხკუთხა მოყვანილობის ლამაზი ციხეა, რომელიც
მოსკოვის ხელმწიფის საწინააღმდეგოდ აშენებულა დარიოს შაჰის
მიერ ხაზართა ზღვის ნაპირას, მაღალ გორაკზე. შიდა ციხეს ერთი კა-
რი აქვს დასავლეთისაკენ. ნახჭევურთი რკინისაა. გარეშემოწერილობა

შვიდასი ნაბიჯია. სამოცდაათი კოშკი და ექვსასი ქონგური აქვს. კედლის სიმაღლე ორმოცი მექური წყრთაა. რადგანაც კლდეზე მდებარეობს, თხრილი არა აქვს. ციხის გარეთ სამოცდაათამდე მიწის ბანიანი ძველი სახლია. თუმცა ერთი ჯამე აქვს, რომელსაც ჰაიდარ-შაჰის ჯამე ეწოდება, მაგრამ უმინარეთოა. ფუნდუკის, აბანოს და სხვა ამისთანების ნატამალიც არ არის. მაგრამ ზღვის პირზე რომ დიდი გარეუბანია, კეთილნაშენი ქალაქია, რომელშიც ათასამდე სახლი, ბალვენახი, ჯამე, ფუნდუკი და აბანო, სავაჭრო რიგები და ბაზარია. მისი სამი მხარე ვალავნით არის დაცული და სამი კარი აქვს. ჩრდილოეთისაკენ — გილანის კარი, სამხრეთისაკენ — დარუბანდის კარი; დასავლეთისაკენ¹⁵, ზღვის პირას — ნავსადგურის კარი. ამ გარეუბანში შვიდი დიდი მინარეთი ჩანდა. თუმცა სამი აბანო აქვს, მათ შორის ფრიად კარგია მირზა-ხანის აბანო. მისი სავაჭრო რიგები და ბაზარი იმდენად შემკული არ არის. რადგანაც მოსკოვის [სამეფოს] საზღვარია, შაჰსევანებისა და დიზხოქენების ჯარი ჰყავს. შირვანის ვილაიეთში ცალკე სახანოა, რომელსაც სამი ათასი მეომარი და თორმეტი ჰაქიმი ჰყავს. ცალკე ყადი ჰყავს და შვიდი ნაჰიესაგან შედგება. მოსკოვის კაზაკები მის წინააღმდეგ მრავალჯერ წამოვიდნენ „ჩაიკა“ ნავეებით მდინარე ვოლგით და გილანისა და ბაქოს ნაჰიეები გაძარცვეს და დაარბიეს. ეს იმიტომ, რომ მოპირდაპირე მხარეს სამასი მილის მანძილზე მოსკოვის ქვეყანაა. თვით იმ წელსაც კი, როდესაც ეს ციხე ოზდემირ-ზადემ დაიპყრო¹⁶ და შიგ ოსმალო კუბად-ფაშა იყო მმართველად, ირანის წაქეზებით მოსკოვის კაზაკები მოვიდნენ და თუმცა ბაქოს ციხეს შემოადგნენ, მათთან ერთად სპარსელებიც ხმლის კბილებში გაატარეს. ახლა მათი ძვლები ზღვის ნაპირას ერთ მაღალ გორაკზე ყრია. ქალაქის ჰაერი რბილია. ამიტომაც, რომ მის მიდამოებში ბრინჯი და სელი მოდის და ბალვენახია გაშენებული. ბამბაც მშვენიერი იცის. ესაა, რომ წყალს ნავთის სუნი ასდის. ქალაქის სიახლოვეს შვიდ ადგილას ნავთის საბადოებია ისეთი, ყოველ მათგანს თავისი ფერი აქვს, ყვითელი, წითელი, შავი... და ასე შემდეგ. მის ნაჰიეებს შორის მესქერის, სეღანის, რეინების ნაჰიეების მცხოვრებლები თავლისა და ქონის სანთელს არ სწევენ, ყველანი შავ ნავთს ანთებენ ქრაქში. მისი მცხოვრებლები ფრიად წარმოსადგენი, ტანმოვლილნი არიან და საკმაოდ ჰყაიფ ლამაზმანებიც. ქალაქი განედის მეცხრამეტე სარტყლის ფარგლებშია. მისი მოსახლეობა უმეტესად სუნიტებია. ამ ციხესა და დარუბანდს შორის ზღვისპირით ოთხი დღის სავალია. მათ შორის გაშენებულია მესქერის ნაჰიეს სოფლები. მოსახლეობა მომთაბარე თურქმანებია. თავის კარგებიანად მომთაბარეობენ. ქალაქი შაბურანი ბაქოს აღმოსავლეთით სამი დღის სავალზეა. შემახას ციხეც აღმოსავლეთით¹⁷ არის ხუ-

თი დღის სავალზე. გილანი კი ჩრდილოეთითაა¹⁸. ბაქო შემახას ნავ-
სადგურია. ჩინეთ-ხატაეთიდანა და ხოთანიდან, ფაღფურ ილისა და
ზენანის ქალაქებიდან, ყალმუხებისა და მოსკოვის ქვეყნებიდან ელჩე-
ბი და ქარავენები გამუღმებით ეზიდებიან საქონელს. მოსკოველები
განუწყვეტილად მოდიან ბაქოში, ყიდულობენ მარილს, ნავთს, ||ზაფრა- 302
ნას, აბრეშუმს და მოსკოვისაკენ მიჰქვით. მოსკოვის წარმოგზავნილები
ჩამოდიან და მძევლად რჩებიან. მოსკოვის ქვეყნიდან ირანში უმეტე-
სად ბაქოზე გავლით და ნაწილობრივ კი, გილანზე გავლით გააქვთ
სიასამური, თევზის კბილი, რუხი ციყვის [ქურჭი], ბულღართა ქვეყნის
თელათინი.

ბაქოს ნაპიერებში ზოგან გვარჯილიანი ადგილებია. ადამიანმა ან
ცხენმა ფეხი რომ დაადგას და ცოტახანს გაჩერდეს, დაეწეება. მექა-
რავნეები ზოგ ადგილას [მიწას] მოთხრიან, ორმოში ქვებს ჩადგამენ და
საკმელს მიწის სიმბურვალთ თვალისდახამხამებაში ხარშავენ —
ღვთის სიბრძნის საკვირველებაა. ქალაქის ახლოს. ჩრდილოეთით¹⁹,
მდინარე მტკვარი ზღვას ერთვის. მოსკოვის კაზაკები ხანდახან ამ მდინა-
რეში შემოდინან ხომალდებით, რომლებსაც გვერდებზე ლერწამი აქვს
[შემოკრული] და ირანის ქალაქებს ძარცვავენ და არბევენ. აქ მოტა-
ცებული ტყვეები გილანის ბაზარზე მიჰყავთ და უშიშრად ჰყიდიან.
თუმცა [ეს] მდინარე დუნაის სივანისაა, სიღრმე მცირე აქვს. ქალაქის
ერთი მხარე რომ დავათვალთქრეთ, მეორე მხარეს სპარსელთა ქორ-
წილზე ვისიამოვნეთ. საქორწინო ოთახში ნეფე-პატარძლის საზეიმო
გაცილება რომ ავწერო. ერთი ტომი გამოვა. ერევნის ხანის — თაკი
ალი-ხანისაგან და ბაქოს ხანის — ეშრაფ-ხანისაგან სპარსული სიასა-
მურის [ქურჭები], ქართველი [ბიჭები], ფარშავანგი და აქლემები გვე-
წყალობა. ერევნის ხანმა კი იცისრა, რომ საბაუოსკენ ათასი აქლემის
ქარავანს გაგზავნიდა და ჩვენი ბატონი ფაშასათვის საჩუქრად გად-
მოგვცა ერთი სიასამურის ქურჭი, ათი წყვილი გილანის მშვილდი,
ექვსი ქართველი ბიჭი, ათი წყვილი თევზის კბილი, სამი ცალი სურნე-
ლოვანი შამამა²⁰. მეგობრული წერილიც ცალკე დაწერა. მე, მწირსაც,
ათი ბასური თუმანი გზის სახარჯო და ჩვენი მხლებლებს ათი აბასური
თუმანი გვიწყალობა. ბაქოს ყველა წარჩინებულს გამოვეთხოვეთ და
სამხრეთისაკენ გავემგზავრეთ.

LXXIII

ბაქოს ციხიდან საპართიპოლოსაკენ გამგზავნა

ბაქოსა და ერევნის ხანებისაგან ასი თავით ფეხებამდე შეიარაღე-
ბული ნოქარი ვიახლეთ, ბაქოდან სამხრეთისაკენ¹ ვიარეთ მლაშობ
ადგილებში და ნავთის საბადოები დავათვალთქრეთ.

ნავთის საბადოები: ზოგან ზღვის ნაპირას და ზოგანაც მესქერის ნაპიერში მიწიდან მოჩქეფს ნავთი. იმავე წესით გროვდება, როგორც 303 ბუნებრივი ცხელი წყაროები; ნავთი წყლის ზედაპირს ნალბივით ეფინება. ნავთი შემოსავლის ცალკე წყაროა და შაჰს წლიურად შვიდი ათას თუმან ფულს აძლევს. ნავთის გამგებელის კაცები ამ პატარა ტბებში შედიან, წყლის ზედაპირზე ქეჩით ნავთს აგროვებენ და თხის ტიკებში ასხამენ. შემდეგ ამას ვაჭრები ყიდულობენ და სხვადასხვა ქვეყნებში მიაქვთ. რვა ფერის ნავთი მოიპოვება. მაგრამ ყვითელი ნავთი ძალიან კარგია. შავი ნავთი საშაჰია — ირანის საზღვრებზე მდებარე ციხეებში მიაქვთ. ეს საზღვრებია უზბეკეთთან, ინდოეთთან, ერაყთან, ქურთისტანთან, საქართველოსთან, დაღისტანთან და ოსმალეთთან. ამ შავი ნავთით გარემოს ანათებენ. როდესაც მათ ჯარები დაესხიან თავს, თავზე და ფეხქვეშ ნავთით გაქლენილ [ცეცხლმოკიდებულ] საბნებს, ძველ ნივთებს აყრიან და ასე იბრძვიან. ციხისა და ქალაქის საომარი მასალისათვის აუცილებლად საჭიროა. თვით შაჰის სამყოფელში, სასახლის კარზე ანთებული ყველა ჩირაღდანი ბაქოს ნავთისაა. ნავთს მცველები ჰყავს, რომლებიც დღე და ღამ მორიგეობით დარაჯობენ, რადგანაც, თუ ცეცხლი მოხვდა, დაუსრულებლად ენთება და ჩაქრობა შეუძლებელია. ამიტომ ნავთის საბადოების ნაპირებზე მიწას მთებრივთ აგროვებენ და გამზადებული ყრია. ნავთის საბადოს ერთი ნაპერწკალი რომ მოხვდეს, მთელი მოსახლეობა მაშინვე მოცივდება, ზედ მიწას დააყრიან და ჩააქრობენ. სხვა საშუალება არ არის. კიდევ მრავალ ადგილას, კლდეებსა და გამოქვაბულებში ყოფილა ნავთის საბადოები, მაგრამ მე მხოლოდ ეს საბადოები დავათვალიერე.

აქედან ისევ სამხრეთისაკენ² ვიარეთ ზღვის ნაპირ-ნაპირ და მესქერის თურქმანების კარვებში დავბინავდით. ამ ტრამალებზე მონღოლები, ყუმუზები, თურქმანები, ბაკა თურქმანები საზამთრო კარვებში ცხოვრობენ და იზამთრებენ. ძალიან ნაყოფიერი სადგომია.

საზართა ზღვის სპილოსყურებიანი ნიანგი: აქედან ავიყარენით და ზღვის ნაპირ-ნაპირ რომ მივდიოდით, ღელვისაგან ნაპირზე გამოგდებული ერთი თევზი ვნახეთ. სიგრძით სრული ასი ნაბიჯი იყო. ორი თავი ჰქონდა. ერთი კუდთან ჰქონდა და გველის თავს მიუგავდა; მეორე დადი თავი იყო, აბანოს გუმბათის ოდენა. თითქოს ეს იყო ზღაპრებში აღწერილი გველეშაპი. ზედა ყბაზე ას ორმოცდაათი კბილი ჰქონდა და ქვედაზე — ას ორმოცი. ყოველი კბილი თითო წყრთის სიგრძისა და ადამიანის ბარძაყივით მსხვილი იყო. სპილოს მსგავსი ყურები და მრგვალი მაგიდის ტოლი თვალები ჰქონდა. თავის ბეწვივით ბალნით

304 შემოსილი ქმნილება იყო. მართლაც რომ ერთი რაღაც საზარელი და

შემადრწუნებელი თევზი იყო. ბაქოს, შემახას, დარუბანდის მთელ მოსახლეობას თავი შეეყარა და იმას ათვალიერებდა. ხაზართა ზღვაზე მოგზაურმა ხოჯა სარი-ხანმა შემდეგი გვიამბო: „ეს თევზი ხაზართა ზღვისათვის დამახასიათებელი ნიანგია, რომელსაც მეზღვაურები სპილოსყურა ნიანგს უწოდებენ. საერთოდ, თევზებს მისი ეშინიათ. მართლაც, ამ ხაზართა ზღვის სანაპიროზე რომ სამაგალითო ნიუარებსა და ლემებს პოულობენ, სხვა ზღვის სანაპიროებზე მსგავსი არ მოიძებნება. ნიუარების უმრავლესობა ზღვის ცხოველებსაც კი არა ჰგავს. ოთხკუთხა, ხუთკუთხა მოყვანილობისა, გურზივით მრგვალი, წვრილკუდიანი ქმნილებები არიან. მაგრამ თევზები — „ქეფი“ და „მინა“ მეტად ლამაზებია და ერთი წყრთის სიგრძისანი არიან. ლეტაუა, სურჰენდამ, საბზი, სიაჰი და სხვა ჯიშის თევზები იჭმევა და თითქოს მოსეს სუფრისაა [ისე გემრიელია]“. ეს ხაზართა ზღვა, მეზღვაურების თქმით, შავ ზღვაზე დიდია. არაფერს არ უერთდება და გამოცალკეებულად დიდი ზღვაა. ამბობენ, რომ მასში ისევე, როგორც შავ ზღვაში, კუნძულები არაა. ნავსადგურები ბევრი აქვს. ლეღვა შავ ზღვაზე უფრო ძლიერი იცის. სიგრძივ მისი ბოლო ფადფურის ქვეყნის საზღვრებია და აქაურობა მეშვიდე სარტყლის დასასრულია. მისი დასავლეთი მხარე მოსკოვის ქვეყანაა. აღმოსავლეთი — ირანის გილანი, უზბეკების, ბულღარის, ყალმუხების, ჩინეთის, ფადფურის, კოზაკის ქვეყნებია და კოზაკებსა და მოსკოვის ქვეყანას შორის არსებული ზღვის სივრცე ზამთრის ყინვებისაგან შვიდი თვე გაყინულია. ყინულების ნაჭრებზე ყალმუხი თათრები გადადიან და მოსკოვის ქვეყანას არბევენ. წამოყვანილ ტყვეებს ჩინეთ-ხატაეთში, ხოთანში ჰყიდიან და მდიდრდებიან. გილანის, ბაქოს, დარუბანდის, თერგის ციხეების წინ ხაზართა ზღვა სრულიადაც არ იყინება, რადგანაც ზომიერჰავანი ადგილია. ბაბკლ-ებვაბად ზღვადი და რუბანდიდან პირდაპირ სამხრეთისაკენ ერთი ყურაა. ზღვას დასასრული აქვს დაღისტნის სამფლობელოს საზღვრებში ავართა ქვეყნის სიახლოვეს, მდინარე თერგის ნაპირას, მოსკოველების თერგის ციხესთან. ზღვა თავისი მდებარეობით სამხრეთიდან ჩრდილოეთით არის გაჭიმული და სიგრძე ოთხი ათასი მილია. მისი სიღრმე სამი საძირავის სიგრძისაა, ე. ი. სამასი წყრთაა. ზღვაში ათასამდე ხომალდია. მათ მეზღვაურებს ძალიან ეშინიათ მოსკოვის კაზაკების „ჩაიკებისა“. ხანდახან ზღვაზე დიდი ბრძოლა იმართება ამ ზღვაში არაა ისეთი დიდი, გალიონის მსგავსი ხომალდები, როგორც ოკეანეებშია. მათი გემების კიდევები ლერწმით არის შემოკრული და მეზღვაურები მაინცდამაინც დახელოვნებული არ არიან.

ხაზართა ზღვის ნაპირიდან აღმოსავლეთისაკენ ვაკე ტრამალეზზე ვიარეთ და დიდ ქალაქ შაბურანს მივალწიეთ.

შაბურანის აღწერა: შირვანის ვილაიეთის გამგებლობაში მყოფი ლამაზი ქალაქია, მაგრამ დარუბანდზეა მიწერილი. ძველ დროს ყოფილა აშენებული შაჰ ისფენდიარის მიერ. შემდეგ ჰულაგუს მონღოლები მოვიდნენ, ქალაქი აიკლეს. და დაანგრეს, მისი მოსახლეობის გულ-ღვიძლი მწვადებად ააგეს, სახლები მიწასთან გაასწორეს. შემდეგ კვლავ გააშენებულა. ბოლოს, როდესაც [სულთან] მურად-ხან მესამის ვეზირმა ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშამ დარუბანდი დაიპყრო, რადგანაც ქალაქ შაბურანის მოსახლეობაც დანებდა, სანჯაყის ბეგის სადგომად იქნა არჩეული. შემდეგ ხანებში, [სულთან] მურად-ხან მეოთხის ტახტზე ასვლის დროს (1623), სპარსელებმა შირვანი დაიპყრეს და შაბურანიც თავისი მმართველობის ქვეშ მოაქციეს. ახლაც სასულთნოა დარუბანდის ფარგლებში. მისი მიწა-წყალი მეხუთე სარტყლის დასასრულს მდებარეობს და თავრიზის შემდეგ ირანში ეს ქალაქია თავისი ჰავით განთქმული. სამოცდაათი მიწრაბი და ამდენივე უბანი აქვს. ცნობილი ჯამეებია: თოქმაკ-ხანის ჯამე, ავშარ-ხანის ჯამე, უზუნ-ჰასანის ჯამე. უზუნ-ჰასანის ჯამეს მსგავსი არსად არ არის. თურმე, თვით ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშა ყოველ პარასკეობით დარუბანდიდან მოდიოდა დიდი ზემით და ამ ჯამეში ლოცულობდა. დათვალეერების ღირსი, ძველი სამლოცველოა, რომლის ოთხივე კედელზე ნაირფერადი, ნატიფად შესრულებული მოჩუქურთმებული მხატვრობა, მარმარილოს მთლიანობა ხუროთმოძღვრებაში გარკვეულ ადამიანებს ისე აკვირებს, რომ პირდაღებული რჩებიან. ქალაქი მესქერის ხეობაში, ნაყოფიერ ადგილას მდებარეობს. შვიდი ნაპიე აქვს. თითოეული მათგანი ცნობილია შვიდი მთიების სახელებით.

აქედან სამხრეთისაკენ⁵ გავემართებით, მომთაბარეებს შორის ვიარეთ და ზღვიდან მოშორებით ვრცელ ველზე [მდებარე] აბაა ჩერიზში მოვედით. იგი დარუბანდის ფარგლებში შედის და დაღისტნის მბრძანებელ მიხალ-შაჰის სახასია. ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშამ მისცა საბოძვრად. თუმცა შემდეგ სპარსელების ხელში გადავიდა, მაინც 306 შაჰ-მიხალის მბრძანებლობაში დაარჩა. პატარა ქალაქია, რომელსაც ხუთასი სახლი, ჯამე და აბანო, ქარვასლიანი მცირე სავაჭრო რივი და ბაზარი აქვს.

მის მოსახლეობას მეტწილად დაღისტნის ყუმუხები შეადგენენ. კარგ აბჯარს აკეთებენ. აქედან ისევ სამხრეთისაკენ⁶ ვიარეთ და დაბარექალი ხელმარცხნივ მოვიტოვეთ. მესქერის ნაპიეზე გავლით დარუბანდის ციხეს მივალწიეთ.

აღწერა ბენდერ-ბაბისა, ე. ი. ბაბ ელ-ეზვაბისა, აღექსანდრე მაქედონელის სიმაგრისა — რკინის კარის ციხისა: ზოგი მემატიანის სიტყვით, ამ ციხის აშენება მიეწერება არაბთა⁷ ხელმწიფე ისკანდერ ზულ-

კარნაინის. მას შემდეგ, რაც ალექსანდრემ ზღუდე ააშენა, დარუბან-
 დის მიწაზე მოვიდა. რას ნახავს! დალისტინის საზღვრებში, ზღვის პირას
 მდებარე მომაჯადოებელი ადგილი... თავის სწავლულებს მოეთათბი-
 რა რათა დარუბანდის მიწა-წყლის სიმაღლე განესაზღვრათ. გაირკვა,
 რომ ხაზართა ზღვა შავ ზღვაზე მაღლა იყო. ამიტომ მას დაუპირებია
 ხაზართა ზღვის შეერთება შავ ზღვასთან და ამ ორ ზღვას შუა მშე-
 ნებელი ოსტატები გაუგზავნია. დალისტინიდან სამ დღეში მიულწევით
 იალბუზის მთის კალთებთან სამეგრელოს ფარგლებში, შავი ზღვის
 სანაპიროზე, მდინარე ფაშას შესართავთან. მისი სიმაღლეც გაუზო-
 მით და უნახავთ, რომ შავი ზღვა ხაზართა ზღვაზე ბევრად დაბლა
 ყოფილა. ამიტომ დაუწყიათ მთის მხვერტავეებისა და მთხრელების, აგ-
 რეთვე საჭირო ხელსაწყოების მომზადება. მაგრამ სწავლულები წი-
 ნაალმდეგ წასულან და უთქვამთ: „ჰოი, ალექსანდრე! შენ დაკისრე-
 ბული გქონდა იაჭუჯის კედლის აშენება. რაც შენ ახლა დაიწყე, შორე-
 ული ოცნებაა. მართალია, ამ ორ ზღვას შორის მანძილი სამი დღის სა-
 ვალია, მაგრამ იალბუზის მთის ძირას რომ კაეის კლდეებია, მათ გა-
 ხაზვრეტად საჭიროა ათასობით ხაზინა და ნოეს სიცოცხლე. თქვენ კი.
 როგორც ვარსკვლავთმრიცხველობის მეცნიერება გვატყობინებს, ოც-
 დათერთმეტი წლის ხელმწიფობა გიწერიათ და ამის შემდეგ ღმერთს
 წარუდგებით⁹. კიდევ უფრო სასარგებლო საქმეებიც არისო“. ალექ-
 სანდრემაც, რადგანაც იმ დამეს საშინელი სიზმარი ნახა, გადაიფიქრა.
 შემდეგ, დარუბანდიდან შვიდი დღის სავალ მანძილზე, დალისტინის
 მთებზე შავ ზღვამდე სამი წყება მტკიცე კედელი ააშენებინა და სამი
 რიგი დიდი თხრილი გაათხრევინა. ეს კედელი საზღვარი გახდა [ერთის
 მხრივ] აღმოსავლეთით მოსახლე ირანისა და თურანის ხალხსა და [მეო-
 რე მხრივ] დასავლეთით მდებარე ყივჩაღთა ტრამალების ხალხების: ბე-
 ნი ესფერის, ყირიმელების და რუსებს შორის. კავკასიონზე, დარიალის
 მთებში სამი წყება კედელი¹⁰ და სამი წყება თხრილი მე, მწირმა ევ- 307
 ლიამაც, ვნახე. ყირიმიდან ყუმუხთა ქვეყნისაკენ მიმავალნი თუ ყუ-
 რადლებით დააკვირდებიან, შეამჩნევენ. ზოგი ამბობს, ალექსანდრეს
 აშენებული იაჭუჯის კედელი ეს არისო, მაგრამ ის არ უნდა იყოს.
 ალექსანდრეს შემდეგ ალაპის წმინდა მოციქულის დრომდე იმ ისპაკის
 სიტყვით 882 წელი გავიდა. მოციქულის ჰიჯრის¹⁰ შემდეგ ჩვენი მოგ-
 ზაურობის დრომდე კი ათას ორმოცდაჩვიდმეტი წელია გასული. ამ-
 გვარად, ალექსანდრეს [დროიდან] ამ დრომდე 1939 წელი შესრულდა.
 ამიტომ კედელი ძალიან ბევრ ადგილას დაინგრა; ზოგ ადგილას კე-
 დელ-ბურჯებია დარჩენილი; ღრმა თხრილები ქვიშით გავსებულია. ვინც
 ეს წვრილმანები გაითვალისწინა, მისთვის საიდუმლოება აღარ არის.
 „თუჰუა“-დ წოდებულ ღირსშესანიშნავ მატრიანეში ნათქვამია: „ალექ-

სანდრემ მიწის სიღრმეში სამოცდაათ დღეში გვირაბი გაათხრევენა და ამ საშუალებით ხაზართა ზღვა მდინარე ფაშაში ჩაუშვაო“. მაგრამ მე, მწირი, ამას არ ვიზიარებ. 1050 (1640) წელს, აზოვის ლაშქრობაში რომ მივდიოდი, მდინარე ფაშას ნაპირზე გავჩერდი. მისი წყალი უკვდავების წყალივით გემრიელი იყო. ხაზართა ზღვის წყალი კი მომაკვდინებელ შხამზე უარესია. მისი წყლით რომ განიბანოს ვინმე, სხეულის სასირცხვო ადგილებს ცეცხლივით დასწვავს. როგორ შეიძლება, რომ [ხაზართა ზღვა] მიწის ქვეშეთიდან მდინარე ფაშას ერთვოდეს და ფაშას წყალი მიანც შექარზე ტკბილი დარჩეს — მცდარი აზრია. ალექსანდრეს კედლის ხაზართა ზღვის ნაპირზე ეს დარუბანდი არის აშგნებული. დარუბანდი მთის კალთაზე მდებარე, ზღვაში შეჭრილი ძლიერი ციხეა.

დარუბანდის ციხის აღწერა: მისი პირველი ამშენებელიაო ალექსანდრე ორჩქიანი, რაც სადავო ამბავია. შემდეგ, ომაელი ძაზიდ ბენ აბდ ალ-მალქის¹¹ დროს ხარიჯიტებს წაერთვათ და მთელი დაღისტნის მოსახლეობა ისლამით გააბატონდა. შემდეგ მრავალი გარემოცვა განიცადა, ხან დაინგრა, ხან გაშენდა და ბოლოს, ცხრაას ოთხმოცდაექვს (1578—1579) წელს [სულთან] მურად მესამის ვეზირის, ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშას სარდლობით მიწაზე დაუტეველი ჯარი ამ ციხის წინააღმდეგ წამოვიდა. მისი მბრძანებელი ჩირაღ-ხანი გათოკეს. ციხე დანებდა და ჩაბარდა. [ოსმან-ფაშა] შირვანის ვილაიეთის დიდსულთვანი მბრძანებელი გახდა და ციხე შეაკეთა. მუსლიმი გმირები ციხიდან გამოვიდნენ და შირვანის ქვეყანაზე ღამის გამოხდომა მოაწყვეს, თავს 308 დაესხნენ და სამოცდაათი ციხე ჩაიგდეს ხელში. იგი ციხის მცველად დარჩა ათასი იანიჩარის, ოთხი ბოლუქი სიფაჰის, ათი ოღა ჯებეჯის, ათი ოღა სამეფო კარის თოფჩის თანხლებით, სამოცი ზარბაზნით, ხუთასი ზანდუკი ჯაბახანით, სხვა მოწყობილობით და თხუთმეტი ათასი მეომრით. რადგანაც სამართალი და მართლმსაჯულება დაკუთლი იყო, მისი სანახები აყვავდა და გაშენდა. ყივჩაღთა ტრამალებიდან, ჩერქეზეთიდან, დაღისტნიდან გზები გაიხსნა და ყირიმიდან თათართა ჯართან ერთად მოდიოდა საომარი მარაგი და ხელსაწყოები. მაგრამ, შემდეგ ხანებში, რადგან მაშველი [ძალა] არ მოვიდა, ციხე სპარსელებს ჩაბარდა. მუსლიმი გმირები ჯერ დაღისტანში მივიდნენ, იქიდან ჩერქიზეთში გადავიდნენ და შემდეგ — ყირიმში. აქაურობა ფრიად კეთილნაშენია და ამჟამად სახანო ირანის ხელში. თორმეტი ჰაქიმი, მუნში და ქალანთარი, იასაული, ყორუჯი, დიზჩოქენი, ჯალათების აღები, ორი ათასი ახალგაზრდა დიზჩოქენი, ცხრა ათასი ნოქარი ჰყავს. ციხის ხანს შეეხვდი და ერევნის, გილანისა და ბაქოს ხანების წერილები გადავეცი. მან ზღვის ნაპირზე, კაითაჯ-ხანის ბურჯზე, ზღვისაკენ გამყუ-

რე მაღალი სასახლე მოგვიჩინა და ჩვენი დატკობისათვის იზრუნა. ოთხმოც წელს მიღწეული, გათეთრებული, ნიადაგ მთვრალი, სახანო საქმეებში გამოუცდელი იყო და სახელად ერქვა შეფი-ხანი. მაგრამ გონებამახვილი, პოეზიაში ჩახედული, კალიგრაფი, კარგი მოსაუბრე ადამიანი იყო. მე, მწირს, ხუთი თუმანი სახარჯო მიწყალობა და ჩვენ მიჰმანდარებს ყოველდღე უგზავნიდა ჩვენთვის განკუთვნილ ულუფას.

მიზეზი იმისა თუ რატომ ეწოდება „დემირ“: ალექსანდრემ აქ რომ ზღუდე ააშენა, ერთი რკინის კარი გაუკეთა და ყარაულები დააყენა. რადგანაც ეს რკინის კარი თვით ანუშირვანის დრომდე მტკიცე შემორჩა, ციხეს „რკინის კარი“ უწოდეს. მისი მეორე ამშენებელი ანუ-შირვანია. მესამე ამშენებელი გეზდიგერდ-შაჰია. მეოთხე ამშენებელია შაჰ-ისმაილი; მეხუთე ამშენებელი ოზდემირ-ოღლუ ოსმან-ფაშაა. რადგანაც ციხის დასავლეთი¹² მხარე ხაზართა ზღვის ნაპირზე მდებარეობს, კედლების საძირკვლებს ზღვის ტალღები ეხეთქება. იმის შესახებ, რომ ეს კედლები გეზდიგერდ-შაჰის შემდეგ ხაზარ-შაჰის აშენებულა, იმ ნავსადგურის კარზე, რომელიც ზღვის ნაპირას მდებარეობს, სპარსული ბეითებით [აშენების] თარიღი იყო აღნიშნული. ასევე ზღვის მხარეს მოჩანს ალექსანდრეს მიერ აშენებული კედელ-ზღუდე. რაოდენ დიდი და ფართო კედელი ყოფილა! თუ მეფეებმა მოისურვეს, იმ კედლიდან ციხემდე ნავსადგურის მოწყობა შეიძლება. ამჟამად მისი კედელ-ბურჯები ახლაც ჩანს ზღვაში. ზღვის ნაპირიდან 309 კედლამდე ისრის ერთი [გასროლის] მანძილია. ზღვიდან ციხის უკან მდებარე მთამდე ციხის სიგანე ისრის ერთი გასროლაა. ციხე ხუთ-კუთხა მოყვანილობისაა და ერთ მაღალ გორაკზეა აშენებული. მართალია, მე, მწირს, ბევრი არ მიმოგზაურია, მაგრამ ასეთი გეგმით [ნაგები] მტკიცე ციხე-სიმაგრე არ მინახავს. დახელოვნებულმა ხუროთმოძღვრებმა, წინდახედულმა ხუროებმა ეს ციხე სამ ნაწილად ააგეს და სამი მტკიცე და მაგარი, სამპირი რკინის კარით გამართეს. ციხის ერთი ნაწილი აღმოსავლეთით მდებარე მთას ეფარება. მეორე კარი ქალაქისაკენ გადის. არლანას მხარეს მოფარებულ კედელში ორი კარია. ქვედა ქალაქისაკენ გადის ორი მაგარი კარი. ერთი მათგანი მესქურის კარია, რომელიც აღმოსავლეთის მხრიდან გასცქერის მესქურის ნაპიეს. ამ კარიდან გასულები ცხენის ურმებით მიდიან შემახას ციხისაკენ. ერთი კარიდანაც სამხრეთის¹³ მიმართულებით შეიძლება წასვლა ყიფჩაღთა ტრამალისაკენ, ყირიმისაკენ და ჩერქეზეთისაკენ. მაგრამ დაღისტანში ცხენის ურემი ვერ შეაღწევს. უბრალო ურემები მოსკოველების ოირგის ციხისაკენ, ყაზანისა და ყიფჩაღთა ტრამალეზისაკენ გადის. ციხის მესამე ნაწილი ზღვის მხარეს მდებარეობს. შიგ მანცოამაინც, კეთილნაშენობა არ არის. ყარაილა-ხანი ციხის მცველ-

ბისა და დიზხოქენებისათვის ჯერ კიდევ აშენებდა სახლს. ეს ციხე სავსეა გილანისა და ბაქოს მხრიდან მოსული სოვდაგრების ცხენის ურმე-ბით. ამ ქვეყანაში ზღვიდანაც მრავალი ხომალდი მოდის. ამიტომაც იგი ფასეული და მტკიცე ციხეა. ციხე ოთხკუთხა მოყვანილობისაა და მისი გარეშემოწერილობა თერთმეტი ათას სამოცი ნაბიჯია. სამოცდაათი დიდი კოშკი აქვს. ყოველ მათგანში დაწესებულია ყარბთა და მარტოხელათათვის თითო მედრესე და მეჩეთი. მოსწავლეებს ქრაქის დასანთებად ბაქოდან შავი ნავთი მოსდით. ხანის კეთილშობილი სამზარეულოდან ხორბლის წვენი ურიგდებათ. ასეთი გულისხმიერი მოქცევით უღემებს ხელს უწყობენ, რომ ციხე დაიცვან. ციხე გარშემო დაკბილულია შვიდი ათას სამოცი ქონგურით. ყოველ უკუნეთ ღამეს ციხეს ნავთით აჩირაღდნებენ. ეს იმიტომ, რომ ციხეს შვიდი ბოროტგანმზრახველი მტერი ჰყავს. ერთი მტერია მოსკოვის კაზაკები, რომლებიც დღენიდაღ მოდიან ხომალდებით და ციხის სანახებს არბევენ. თუმცა ციხის ძირამდე არ მოდიან, რადგანაც ზღვის ნაპირზე სამოცდაათი ბაღემეზ ზარბაზანი დგას. ყველა ოსმალური ზარბაზნებია; ისეა 310 გაპრიალებული, ადამიანის სახეს სარკესავით აჩვენებენ. სხვა მტრები ოსმალები და ყირიმისა და ყალმუხეთის თათრები არიან. სამხრეთიდან მტერია ჩერქეზები. სამხრეთიდან მისი მტერია დაღისტინის ყუმუხთა ტომი. აღმოსავლეთიდან¹⁴ მისი მტერია საქართველოში [მდებარე] თეიმურაზ-ხანის¹⁵ ოლქი. ამის გამო ციხეში სხედან გამზადებული მეციხოვნეები და თუ ვინმე დაესხა თავს, ცეცხლს დაანთებენ და ციხის მოსახლეობას შეატყობინებენ.

შიდა ციხის ნაგებობანი: ქვები, რომლებიც ციხის ოთხივე კედელშია, სპილოს ტოლებია. არც ერთი მათგანის აწევა არ შეიძლება, თუნდაც ორმოცდაათმა კაცმა მექანიკის კანონი გამოიყენოს. ციხეში ათას ორასამდე მიწის სახურავიანი სახლია. სამხრეთით ციხის კედელზე მიდგმულია დიდი სასახლე, რომელიც ირანის ერთი პირველი სასახლეთაგანია. ამ სასახლეზე მიდგმულია ერთი დიდი ჭამე. მისი მინარეთი დანგრეულია. ჭამეს სიახლოვეს არის ოსმალური ხუროთმოძღვრების წესით აშენებული კოხტა აბანო. მისი ამშენებელი უცნობია. ციხის აღმოსავლეთისაკენ გამავალი კაიკის კარის ახლოს ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშას ჭამე, ფუნდუკები და დუქნებია. ციხის გარეთ მშვენიერი უბანია. ათასამდე სახლი აქვს. მის გარშემო მრავალი ბაღე ვნახია. სასადილოები არ აქვს. ჭამე, ფუნდუკი, აბანო, სავაჭრო რიგი და ბაზარი ბევრია. უმეტესად აბრეშუმისა ქსოვენ და ამით ირჩენენ თავს. ყუმუხი ხალხის დიდი უმრავლესობა კარგ ჯავშანს აკეთებს. მისი მოსახლეობა სუნიტია და შაფნს მოძღვრების მიმდევრები არიან.

ქალაქი, იბნ ჰაუკალის სიტყვით, განედის მეთვრამეტე სარტყელსა და მეხუთე ძირითადი სარტყლის ბოლოში მდებარეობს. მისი ჰავა რბილია. დღის ხანგრძლიობა ჩვიდმეტი საათი, შვიდი წუთი და ორი წამია. ზღვის გაღმა დასავლეთი¹⁶ ნაპირი სპასი მილის მანძილზე მოსკოველთა აპემდექის, ყაზანის, ალათარუს ქვეყნებია. ამათ იქით ყიფჩაღეთის ტრამალეები და ჰაჰათის ველია.

ეს ოცი წელია თეიმ-შაჰი, მუჟუნჯაკ-ხანი, კუბა კალმახ-ხანი ხუთ-ხუთი, ექვს-ექვსიათასიანი ტომებით ამ საუცხოო ველებზე მომთაბარეობენ. ყირიმის ქვეყნამდე ამათ მიერ გაგზავნილი დამის მოთარეშეები ჭენებით მივიდნენ აზოვის ციხის სიახლოვეს და მდინარე ქოქუმლუს ნაპირზე ეგვიპტიდან დათხოვნილი გურჯი მუსტაფა-ფაშა მოკლეს¹⁷. ამათ არ იციან, რა არის სარწმუნოება, ღვთისმოსაობა, ურჯულოება, ჭეშმარიტი გზიდან გადახვევა. საქონელივით ველზე მცხოვრები, სპილოსტანა არსებები არიან. ||მათი უმრავლესობა ნებართვით მიდის მოსკოვის, ჰემდექის, ყაზანის მხარეებში და ერბო-კარაქს ჰყიდის. ამ ბოლო დროს მოსკოვის ვაჭრების მეშვეობით დარუბანდის ნავსადგურში მოსვლაც დაიწყეს. დარუბანდში ჩინეთიდან, ხატაეთიდან, ხოთანძიდან, ფაღფურიდან, მოსკოვიდან ყოველწლიურად ასეულ ათასობით კაცი მოდის სავაჭროდ და საბაჟოს დიდი შემოსავალი აქვს. როდესაც ოსმალთა ხელში იყო, მისი ნავსადგურისა და შირვანის ვილაიეთისაგან წლიური შემოსავალი ორას ორმოცდაშვიდ აუქ ახჩას შეადგენდა. მის ნოქრებს. შვიდი სანჯაყის სულთნებს, დალისტნის მბრძანებელს მშვიდობისა და კეთილგანწყობილებისათვის სახასოები და ულუფა ეძლეოდათ. ამჟამად დაკავებული აქვთ და მართავენ ოზდემირ ზადე-ფაშას მიერ დაპყრობის შემდეგ მეჰმედ-ფენდის მიერ ჩატარებული აღწერის მიხედვით. ახლაც, იმ აღწერის მიხედვით, შირვანის ვილაიეთი სამოცდაათი ყაზასაგან შედგება. შვიდი სახანო და თორმეტი სასულთნოა. იმავე აღწერის მიხედვით, თიბარი და ზეამეთი არ აქვს. სულთნებისა და სხვა მბრძანებლების ხასებს ხელს ვერავენ ახლებს. კეთილმოწყობილი და გაშენებული ადგილია. მისი მცხოვრებლები ლოცულობენ: „ღმერთო, კვლავ ოსმალებს მოუპართე ხელიო“. და განა მართო ეს? როდესაც ჩვენ აქ ვიყავით, სტამბოლიდან ერთი გოქდოლაკი ჯაშუში მოიჭრა და ხანს უთხრა: — „ჩემო ხანო! გასულ წელს ოსმალებმა ხმელთაშუა ზღვაში კუნძულ კრეტას წინა აღმდეგ სარდალი აუსუფ-ფაშა გაგზავნეს; აილო პანისას ცხენე, შიგ ჯარი ჩააყენა და რადგანაც ამ ქვეყანას მოეველინა [სულთან] იბრაჰიმ-ხანის უფლისწული მეჰმედი, დიდი შედლუხი და ზემი მოაწყო. შვიდი დღე და შვიდი ღამე აქაურობა გაჩირადღნებული იყოო“. ეს რომ გაი-

გეს, შირვანის, შემახანს, გილანის სუნიტებმა ლხენა, ნადიმი და ცეკვა დაიწყეს.

დარუბანდის მოსალოცი ადგილები: ომაელი მეზიდ ბენ აბდ ალ-მალიქი, რომელიც ათაქე-ხათუნის ნაშობია, სირიიდან ზღვა ლაშქრით ნოვიდა დარუბანდის სანახების წინააღმდეგ და დიდი ომი გადაიხადა. შვიდასზე მეტი კეთილშობილი დაიღუპა. ესენი დამარხეს სასაფლაოზე, რომელიც დარუბანდის დასავლეთი კედლის გარეთ ერთი მილის დაშორებითაა. მათი საფლავების ქვებზე „სულუსი“ და „ქუფი“ ხელით გამოყვანილია თარიღი და სახელები. მათ შორის ჰადისთა სამოცდაათამდე გადმომცემიათ, ამაყობენ აქაური წარჩინებულები. ოსმალთა საფლავებიც არის; „ჯილს“ ხელით [გაკეთებული] წარწერები აქვთ. ესენი რომ დაწვრილებით ავწერო, ჩვენი „მოგზაურობის წიგნი“||შეტისმეტად გაქიანურდება. ჯებელ არბაინის წმინდა საფლავი ანუ ორმოცთა ადგილი, ორმოცი დიდი აკლდამაა და ადამიანთა წმინდა საფლავია. დედე კორკუდის¹⁸ წმინდა საფლავი: დიდი მეუფეა. შირვანელებს ეს სულთანი სწამთ. ყველა ესენი მოვილოცეთ, დარუბანდის ხანისაგან მივიღეთ ათი თუმანი „ყაზი-ბეი“, ერთი ლურჯა ცხენი, ათი ნაქერი მუჯერათის ბამბის ქსოვილი, რომელიც კარგად იყიდება, ორასი თანამგზავრი და რჩეულ მეგობრებს გამოვეთხოვეთ.

LXXIV

დარუბანდიდან საქართველოსაკენ გამგზავრება

ციხიდან ჯერ სამხრეთისაკენ 12 საათი ვიარეთ ტყე-ღრეში და დაღისტნის ფარგლებში დაბა გორაში მივედით.

სადგური გორა: ეს არის დაბა, რომელიც დაღისტნის მბრძანებელ შაჰ მიხალ-ხანის სატახტო ყაბასარანის ფარგლებშია. ბალ-ვენახი, ათასი შემკული და კეთილმოწყობილი სახლი, პატარა ჯამე აქვს. სავაჭრო რიგები და ბაზარი არა აქვს, ოღონდ, პარასკეობით გარშემო სოფლებიდან ხალხი იკრიბება და ალებ-მიცემობას ეწევა. თუმცა, არ იციან, რა არის ალთუნი, ყურუში — ვაჭრობა გაცულა-გამოცულის წესით წარმოებს; უხსოვარი დროიდან ასეა. მისი ათი ათასამდე მცხოვრები შაფის მოძღვრების მიმდევარნი, წმიდა რწმენის, ღვთისმოსავე ადამიანები არიან. ამ ქალაქში ერთი ქალი არ დამინახავს. თურმე, დაღისტანში ქალი მხოლოდ მაშინ ათვალეირებს ქალაქს, როდესაც უკვე განსვენებული სასაფლაოზე მიჰყავთ! ქალებს მაშინაც კი არ შეუძლიათ ზღურბლს გადააბიჯონ, წმინდა ჰაჯის შესასრულებლად წასვლაც რომ უნდოდეთ. მცხოვრებლები მხიარული სახის, საუცხოო მე-

გობარი, ჯანიანი აღამიანებია. კარგი ბალ-ვენახები აქვთ. აქედან ავიყარენით. ისევე ბაღებსა და ხეივნებში ვიარეთ და ავართა ქვეყანაში მივედით. იგი დაღისტნის მბრძანებლის სახასო ქვეყანაა. სამი დღე ამ ქვეყნის სოფლებს ვათვალიერებდით და ქალაქ სერირ ულ-ლანში მივედით. ამ ოლქის ციხე ძველ დროს არის აშენებული პორმუხ თაჯდარ ბენ ანუშირვანის მიერ. მას შემდეგ, რაც ამ ქალაქისათვის მრავალი 313 ომი და ბრძოლა მოხდა, ირანის შაჰმა, ბრმა ხოლბანდემ დაღისტნის მბრძანებელს წაართვა. ოსმალები არ დაეპატრონონ და ციხე დაანგარია. ამჟამად სპარსელების ხელშია. არემის ციხის მბრძანებლის მიწაზე, იალბუზის მთის კალთაზე მდებარეობს. დაღისტნის მატთანეებში წერია: „ამ ქალაქისათვის სარირ ულ-ლანის დარქმევის მიზეზი წინასწარმეტყველი სოლომონის მიერ მისი კეთილმოწყობაა, როდესაც მან ჰაერში სეირნობის დროს ტახტი აქ დაიდგა და იალბუზის მთას ათვალიერებდა“. ძველი ქალაქია, რომელიც დარუბანდის, შემახასა და ნიაზბადის შორის მდებარეობს. რადგანაც სამ საზღვარს შორის მდებარეობს, მაინცადამაინც კეთილმოწყობილი არაა. იმის გამო, რომ მისი ჰავა ცივია, ბალ-ვენახი ცოტა აქვს. სამიათსამდე მიწის ბანიანი სახლი და ჯამეები აქვს. მის ჯამეებს ჯამაათი ცოტა დარჩენიათ, იმიტომ, რომ სპარსელთა ხელშია. შვიდი აბანო, თერთმეტი ქარვასლა, სამოცდაათამდე სავაჭრო რიგი და ბაზრის დუქნები აქვს. რადგანაც [მხოლოდ] ერთი ღამე დავრჩით სტუმრად, შიდა ნაწილი ვეღარ დავათვალიერე. სახანო და ყაზაა. ქალანთარი, მუნში, ტარულა და ათასამდე ნოქარი ჰყავს. მოსახლეობის უმრავლესობა სუნიტია. ბამბის ქსოვილებს ქსოვენ. რადგანაც ჰავა მშვენიარია, მისი ღამაზმანები განთქმულია. მის დასავლეთით ერთი მდინარეა, რომელიც იალბუზის მთიდან გამოდის და მდინარე მტკვარს უერთდება. აქედან კვლავ სამხრეთისაკენ ვიარეთ და ხათანის ოლქში მივედით. [ხათანი] დაღისტნის მბრძანებლის ერთ-ერთი ოლქის კეთილმოწყობილი და გაშენებული დაბაა, რომელსაც სამასი სოფელი ეკუთვნის. მისი ერთი მხარე იალბუზის მთაა. აქაც სამი დღე ვათვალიერეთ მისი სოფლები და სოფელ წახურში მივედით. ას ორმოცდაათ სოფელს შეიცავს. დაღისტნის მბრძანებლის ერთ-ერთი ტომის მეთაურის — ემირ ჯუსუფ-ბეგის საბრძანებელშია. მაგრამ მრავალჯერ ნამყოფი არიან სპარსელების მორჩილებაში. ამჟამად მისი მოსახლეობა შაფნს მოძღვრების მიმდევარი სუნიტები, შვიდი ათასამდე მეომარი ხალხია. მათ ბეგთან ერთი ღამე ვისაუბრეთ. მან გვიძღვნა კვერნის 50 ქურჩი და გარეული კატების ქურჩები. მე, მწირმა, კი ვაჩუქე სამი მოხატული კაია-სულთანის ხელსახოცი. ამ სოფელში შეიხ ემირ-სულთანის წმიდა საფლავია. დიდი სულთანია. დაღისტნის ამ ოლქში რომ ულემები და ღვთისმოსავეები

არიან, ასეთებს. სხვა მხარეებში ვერ ნახავ. ამ ქვეყანაში არ არის სიც-
314 რუე, ჭორაობა, სიავე, ბოროტგანზრახულობა, სიძულვილი, სამპარტავ-
ნობა, მტრობა და შუღლი. მწვალბელ რაფიზონებს არც თავის ქვეყა-
ნაში უშვებენ და არც ყიდვა-გაყიდვას ეწევიან მათთან. წელიწადში
ერთხელ აქ დიდი ბაზრობა იმართება, დაღისტანი აქ გათავდა და აი,
ამიერიდან საქართველოში შევედით.

საზღვარზე მდებარე უღუღის ციხის შესახებ: ირანის მბრძანებ-
ლობაშია. ეს ციხე ხელმარცხნივ მოვიტოვე და მე, მწირი, შაქის ცი-
ხის საზღვრებისაკენ წავედი. სოფელ ზუჭურიაში მივედით. საქართვე-
ლოში, თეიმურაზ-ხანის სამფლობელოს ფარგლებში, თბილისის ხა-
ნისადმი დაქვემდებარებული დიდი სოფელია. მისი ქვეშევრდომები
ქართველი აზნაურები, სომხები და გოქდოლაკები არიან. აქედან გზა
განვავრძეთ და ქალაქ „კახეთში“³ მივედით. საქართველოშია და ირანის
ზრძანებლობაში იმყოფება. მისი პირველი ამშენებელი ანუ შირვანია-
დროთა განმავლობაში [ციხე] ზოგ ადგილას დანგრეულა. მისი გარე-
შემოწერილობა თოთხმეტი ათასი ნაბიჯია. ას სამოცდაათი ბურჯი და
სამი კარიბჭე აქვს. შიდა ციხეში ორი ათასი კეთილმოწყობილი სახ-
ლია. დანგრეული ჯამეები, ფუნდუკი და აბანოები, სავაჭრო რიგი და
ბაზარი აქვს. მისი წყალი ანკარაა. წყლები იალბუხის მთის ცხრა ფე-
ნის ქვემო კალთებიდან გამოდის და „კახეთის“ ბაღ-ვენახებს რომ
მორწყავს, მდინარე მტკვარს ერთვის. მისი აბრეშუმი ქებული არაა,
რადგანაც ჰაერი სიცივისაკენ იხრება. მისი მოსახლეობა სომხები, გოქ-
დოლაკები და ქართველები არიან. მათი მბრძანებელი ცალკე სულ-
თანია. ათასამდე ნოქარი ჰყავს. თორმეტი აღმასრულებელი და ყადი
ჰყავს. სანამ შაჰ-ისმაილსა და სულთან სელოჰ-ხან [პირველს] შორის
ჩილდირის ომი⁴ მოხდებოდა, [შაჰ ისმაილი] აქაური ჰავით დამტკბარა,
ქალაქში სამი წელი უცხოვრია. ციხის გარეთ აუშენებია ქადრაკულად
დაგეგმილი ქუჩებიანი დიდი გარეუბანი; გეგონება შუა უნგრეთის
ქვეყანაში მდებარე ქალაქი კეშაო. [ჩილდირის] ომში კი შაჰის ასითას-
მა ჯარისკაცმა ხმლის კბილებში გაიარა, მხოლოდ შაჰი გადარჩა და
აზერბაიჯანში შეაფარა თავი. შემდეგ იერიშით მომავალი ოსმალთა
ჯარი და საქართველოს ლაშქარი ამ ქალაქში მოვიდნენ, დაარბიეს და
აიკლეს. შემდეგ ხანებშიც იმდენად ვერ გაშენდა. როდესაც ფერჰად-
ფაშამ არემის ციხე განაახლა, ამ [კახეთის ციხის] ქვები ურმებით იქ
წააღებინა. მისმა სულთანმა მე, მწირს, მეგობრულად მომცა ერთი
დღის სავალზე გამცილებელი. სამხრეთისაკენ ვიარეთ და ნოდარი-ხა-
315 ნის სოფელში გავჩერდით. მდინარე მტკვრის||ნაბირას მდებარეობს.
ათასი სახლი, ჯამე, ფუნდუკი და აბანო აქვს. აქედანაც გზა განვავრ-
ძეთ და თბილისის ციხეში მოვედით.

ამბავი თბილისის შესახებ: ირანელი ისტორიკოსის — „შერეფ-ნა-მეს“ ავტორის სიტყვით, ეს ქალაქი აუშენებია ალექსანდრე მაკედონელის ხაზინადარ ბითლისს. ვანის ვილაიეთში რომ არის ბითლისი, ისიც მას აუშენებია. შემდეგში ეს ციხე მოჩანს მთელი მრავალჯერ ყოფილა ალყაშემორტყმული, ხელიდან ხელში გადადიოდა და ბოლოს საქართველოს ერთ-ერთი მმართველის — დაუთ-ხანის მფლობელობაში აღმოჩნდა. ამ უქანასკნელის ხელში რომ იყო, ოსმალთა შიშით ირანის შაჰს შეაფარა თავი, გვირგვინი დიდგა და თავის სამფლობელოში ხანი გახდა; დიდხანს მულქიეთის წესით ანუშორვანივით სამართლიანად განაგებდა. რომ ააყვავა და გააშენა [ქალაქი], ბოლოს, სულთან მურად მესამის დროს ლალა ფერჰად-ფაშა⁷ მიწაზე დაუტეველი, ურიცხვი ლაშქრით წამოვიდა საქართველოზე, ჩილდირის ციხე და მასზე დაქვემდებარებული სამოცდაათი ციხე დაიპყრო. როდესაც დაუთ-ხანმა გაიგო, რომ დიდებული სარდალი თბილისისაკენაც გამოემართა, ორმოცი ათასი მეომარი თბილისის დასაცავად დააყენა და სამომრად მოემზადა. მეორეს მხრივ [ოსმალთა] ჯარი სასწრაფოდ დაიძრა, შირვანის ველზე გაჩერდა და კარავი დასცა.

სარდალმა პირველად წერილი გაგზავნა თბილისში და [ისლამის] სარწმუნოებისაკენ მოუწოდა: „ან ისლამი მიიღეთ, ან ციხე ფადიშაჰს ჩააბარეთ და ციხის გარეთ მოხარაჯე ქვეშევრდომები გახდით. წინააღმდეგ შემთხვევაში, გადაწყვეტილია, რომ ქვეშაობითი სარწმუნოებისათვის ყველა თქვენგანს აუცილებლად ხმლით აკუწოთ, თქვენს ცოლ-შვილსა და ჯალაბს ტყვედ წავიყვანთ“⁸. წერილი რომ მივიდა და მისი შინაარსი ცნობილი გახდა, ყველანი შეიკრიბნენ და ბჭობა მოაწყვეს. „ოსმალთა, რაც უნდა, ის ქნას“-ო გადაწყვიტეს, ელჩი გაავდეს და ციხეში ჩაიკეტნენ. მაგრამ წინდახედულმა პირებმა, რომელთაც იცოდნენ რომ ისლამის ჯარების შემოტევას ვერ გაუძლებდნენ, ისევ მოითათბირეს; [ამის შედეგად] ყველამ ქვეყანა დატოვა და ციხე დაცალეს. დიდებულმა სარდალმა ეს ამბავი რომ შეიტყო, ისლამის ლაშქრით დაედევნა, თბილისის ახლოს მდინარე მტკვარი გადალახა, ერთი დღე და ერთი ღამე ჭენებით იარა და ზაგემის ციხის ძირას თბილისის ხანს წამოეწია. ისინი ცოლ-შვილითა და ჯალაბით ჯაგნარსა და ტყე-ღრეში გამაგრებულიყვნენ. მუსლიმი გმირები თავს დაესხნენ დაქარ- 316
თველებსა და ყიზილბაშებს თავები დააყრევინეს. ძალიან დიდი ნადავლი ჩაიგდეს ხელში. ყველაზე უბრალო მეომარმაც კი იმდენი ოქრო იშოვა, ერთ ფარს გაავსებდა. ამის შემდეგ, ძლევა მოსილმა სარდალმა იანიჩართა ალა იანიჩართა შვიდი ოღათი თბილისის ციხის დასაკავებლად გაგზავნა და თვითონ ისლამის ლაშქრით ზაგემის ციხის დასაპყრობად დაიძრა. ციხე დანებდა და ისე დაიკავა. შიგ ჯარი ჩასხა. შემ-

დევ ჩრდილოეთისაკენ გაემართა და გრემის ციხეს ალყა შემოარტყა. ციხემ ოსმალთა იერიშის ძალას ვერ გაუძლო. [ციხის მცველებმა] შეწყყნარება ითხოვეს და ციხე დიდებულ სარდალს ჩააბარეს; შიგ მყოფნი კი ჯოჯოხეთში გაიქცნენ. მე, მწირს, ზაგემის ციხე არ მინახავს, მაგრამ როდესაც კახეთის ციხის ველით გავდიოდი, გრემის ციხე დავინახე, ოღონდ შიგ არ შევსულვარ. ოსმან-ფაშამ ამ ქვეყანაში სანადიროდ გამოსული ლომივით აიღო ოცდაექვსი დიდი და პატარა ციხე. შიგ ჯარი და მეციხოვნეები ჩააყენა. შემდეგ გადასერა მანძილები და თბილისში შესვლის დღეს დიდი სიხარული და ზეიმი შეიქნა. შემდეგ ღირსეულმა სარდალმა ციხე ძალზე გაამაგრა და მისი ვილაიეთი აღწერა⁹. მართვა-გამგეობა მირ-მირანობის წესზე კასტამონუს ვილაიეთის განმგებელს სოლაკ ფერჰად-ფაშას ძე მეჰმედ-ფაშას¹⁰ ჩააბარა, სხვადასხვა საომარი საქურველი და მოწყობილობა შეავსო. იანიჩართა ოცი ოდა, ჯებეჯიების ხუთი ოდა, თოფჩუების ხუთი ოდა [და] ას სამოცდაათი სხვა დანგრეული ციხეებიდან გამოყვანილი ჯარები [თბილისის ციხეში] ჩააყენა. თირეს, მენტეშეს, თექეს, ჰამიდის სანჯაყებისა და სივასის ვილაიეთის ჯარები მთლიანად მეციხოვნეებად გაამწყსა. საქართველოს სხვა მხარეებიც მოაწესრიგა და სტამბოლისაკენ გაემართა.

ამის შემდეგ სპარსელებთან ერთად საქართველოს ურჯულოებს თბილისის ციხე შეიდი თვის განმავლობაში ალყაშემორტყმული ჰქონდათ. ყველა მუსლიმი გმირი შიმშილისა და სიძვირისაგან უკიდურეს გაჭირვებაში აღმოჩნდა. ისინი იძულებული გახდნენ ეჭამათ ჯერ ცხენები, ბოლოს ძაღლები და თანდათანობით — ბრძოლაში დაცემულ მუსლიმ მებრძოლთა გვამებიც. ისეთი [სიძვირე იყო], რომ ერთი სუბაშის ძალი შეიდი ათას ახად იყიდეს და შეჭამეს. ასეთ ყოფაში მტრის ყოველის მხრიდან თავდასხმას მამაცად უწყევდნენ წინააღმდეგობას. ღვთის განგებით, არზრუმის ვალ მუსტაფა-ფაშა¹¹ ზღვა ლაშქრით გამოეშურა და რომ მოაღწია, სპარსთა სარდალი იმამ-ყული¹², რომელსაც ციხისათვის ალყა ჰქონდა შემორტყმული, გაიქცა და აუარებელი ნადავლი დასსურსათი ბრძოლის ველზე დატოვა. ციხეში გარშემორტყმული გმირები განუზომელი ნეტარებით აღივსნენ. მუსტაფა-ფაშა რომ მივიდა ციხის ძირას, ისლამის ჯარი გამოცოცხლდა. მეორედ დიდგვნირის შეილმა ჰუსნ-ფაშამ სამი ათასი აქლემის საპალნე ხორბალი, სხვა მარცვლეული სურსათი მოიტანა და ამბრებში შეინახეს. პატარა ციხეში ახლაც არის საწყობები. სულთან მურად მესამის დროიდან სულთან მუსტაფას ტახტზე ასვლამდე¹³ ეს ციხე ოსმალთა ხელში იყო. შემდეგ ქართველი ურჯულოები და სპარსელები შეერთდნენ, მოულოდნელად მიიტანეს იერიში, შიდა ციხიდან მუსლი-

მი გმირები შეწყალებით გამოიყვანეს და ციხე შაჰს ჩააბარეს¹⁴. იმ დროიდან სპარსელთა ხელშია. ძალიან კეთილმოწყობილი და გაშენებულია.

თბილისის ციხის აღწერა: მდინარე მტკვრის ნაპირზე, ციცაბო კლდეზე ერთმანეთის პირდაპირ ორი ციხეა, რომელსაც ბითლისს — თბილისის უწოდებენ. მათ შორის მდინარე მტკვარი მიედინება. რადგანაც ერთი კლდიდან მეორე კლდეზე დიდი ხილია [გადებული], ერთი ციხიდან მეორემდე ადვილად გადაისვლება. დიდი ციხე მდინარე მტკვრის სამხრეთითაა და პატარა ციხე — ჩრდილოეთით. მდინარე მტკვარი: დიდ ციხეს ველის მხარეზე აქვს კარი, რომელიც პატარა ციხისაკენაა გაყვანილი. ამ კარის წინ მტკვარი კედელს ეხეთქება და ისე მიედინება. შეიდი დღის სავალზე ბაქოს ციხესა და ქალაქ გილანს შორის ხაზართა ზღვას ერთვის. სათავეს ჩილდირის ვილაიეთის მთებში იღებს, ყარა არტაანზე გამოივლის, ახალციხისა და აწყურის ციხეებს ჩაუვლის, თბილისზე გაივლის და ხაზართა ზღვას ერთვის. ძალიან დიდი მდინარეა და ირანელი ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ მას ათას სამოცამდე შენაკადი აქვს.

ამ მდინარის პირას, ციცაბო კლდეზე ბითლისის მიერ აშენებული დიდი ციხის გარშემოწერილობა ექვსი ათასი ნაბიჯია. მაგრამ ძველი ნაშენია. კედლის სიმაღლე სამოცი წყრთაა. სამოცდაათი ბურჯი და სამი ათასი ქონგური აქვს. ერთი ხილიანი კარი აქვს. თხრილი არა აქვს. მდინარე მტკვარს ერთი წყლისთვის განკუთვნილი, ხვრელიანი კოშკი გადაჰყურებს: ალყის დროს იქიდან იკლავენ წყურვილს. გალაენის შიგნით ექვსასი ბანიანი სახლია. ხანის სასახლე ამ ციხეშია, ჯამე, ქარვასლა, აბანო და მცირე ბაზარი აქვს.

პატარა ციხე შემდეგქარის აშენებული ეზიდვერდ-შაჰის მიერ¹⁵. 318 ერთ ციცაბო გორაკზე დგას. ოთხკუთხა, პატარა ციხეა. ხიდის თავში პატარა კარია. შიდა ციხეში სამასი სახლი და ჯამეა, მაგრამ ბაზარი და სხვა რამ ნაგებობა არაა. ეს ციხე დიდი ციხის ჩრდილოეთით მდებარეობს. პატარა ციხე დიდ ზღუდეზე მტკიცეა. [ციხის] კოშკებს სამი ათასი მეციხოვნე იცავს. ყოველ ბნელ ღამეს მცველები „ხოდა ხუბ“-ს¹⁶ გაიძახიან.

მცხოვრებთა უმრავლესობა ოსმალთა დროიდან მოყოლებული სუნიტებია და ჰანეფნისა და შაფნის მოძღვრების მიმდევრები არიან¹⁷. ულუმა ბევრია.

აქ მოჰყავთ ხორბალი; წმინდა და თეთრი თბილისური პური, თეთრი და წითელი ატამი. ქებულია მისი ბამბა და ანგორის მატყლი. მდინარე მტკვარს მოსავლისათვის სარგებლობა არ მოაქვს. ყველაფერი

წვიმის წყალობით მოდის. თუმცა მდინარე მტკვარი თავის შენაკადე-
ბიანად ასორმოცდაათამდე დასახლებულ ადგილს ჩაუვლის, არცერთი
მათგანისათვის სარგებლობას არ იძლევა. ამიტომ არის, რომ მას
„ქორ“ უწოდებენ. მონღოლურად ამ მდინარეს უსარგებლოს მნიშვნე-
ლობით „ურ“-ს¹⁸ უწოდებენ. თუმცა მისი წყალი ძალზე ვემრიელია,
რადგანაც დაბალ დონეზე მიმდინარეობს, მაღალ ადგილებს ვერ
რწყავს.

მისი [ჩვეულებრივი] აბანოები ქებული არ არის, რადგანაც ქა-
ლაქში ცხელი წყლებია.

თბილისის ცხელი წყლების აღწერა: დიდი ციხის აღმოსავლეთით
ბუნებრივი ცხელი წყალია. წყალი ისეთი ცხელია, რომ შიგ ცხვრის
თავ-ფეხი მოიხარშება. გუმბათიანი, სასარგებლო ცხელი წყაროა.

წმინდანთა საფლავები: იმამი ჰუსამ-ეფენდი, ფერჰად-ფაშას ქეთ-
ხუდა რიდვან-ალა, ჯემ ალი-ეფენდი სიბრძნის ოკეანე ყოფილან.

თბილისი კახეთის ციხიდან ხუთი დღის სავალზეა. არეშის ციხემ-
დე ოთხი დღის სავალია და განჯის ციხემდეც — ოთხი დღისა.

ორას თანამგზავრთან ერთად სამი თუმანი აბასური ფული გზის
სახარჯო მივიღეთ, სამხრეთისაკენ ვიწრო გზებით ვიარეთ და ოთხ
საათში მცხეთის¹⁹ ციხემდე მივედით. ციცაბო კლდეზე პატარა, ოთხ-
კუთხა ციხეა. სპარსელების მბრძანებლობაშია და თბილისის ნაპივა.

გორის²⁰ ციხეც ჩვენს მარჯვნივ, ერთ მაღალ გორაკზე მოჩანდა.
მასთან არ მივსულვართ, შორიდან დავათვალიერეთ; აქედან გზა განვა-
გრძეთ პირდაპირ და სურამის²¹ ციხესთან მივედით. თბილისის ხანის
მბრძანებლობაში მყოფი, გორაკზე მდებარე პატარა ციხეა, მაგრამ უაღ-
რესად ძლიერი, მტკიცე სიმაგრეა, რომლის ბურჯები და კედლები ცას
319 ებჯინება. მისი ამშენებელი ანუშირვანია. საქართველოს ერთი უძვე-
ლესი ციხეთაგანია. მცხოვრებთა უმრავლესობა ქართველები, გოქდო-
ლაკები და სომხები არიან.

აქედან ავიყარენით, დასავლეთისაკენ 4 საათი ვიარეთ და აწყურის
ციხეს მივალწიეთ.

აწყურის²² ძველი ციხის აღწერა: [ამ ციხეს] ალექსანდრეს ქვა-
ბულს უწოდებენ. ისტორიულ თხზულება „შარაფ-ნამეს“ მიხედვით
საქართველოში პირველად აშენებული ციხე ეს არის. დიდი ალექსანდ-
რეს აშენებულია. ის გარემოება, რომ დიდი, ოთხკუთხა. გრანიტის [ნა-
გებობა], გვიჩვენებს, რომ ალექსანდრეს აშენებულია. ოთხკუთხა
ძველი ციხეა. საქართველოს მიწაზე, ახალციხის საზღვრებში სამო-

ადგილეთ არის. სამხრეთისაკენ ერთი კარი აქვს. მას ალა განაგებს. ორასამდე ჯარისკაცი ჰყავს. ჯამე, ფუნდუჯი, აბანო, ორმოც-ორმოც-დაათამდე დუქანი აქვს. თვალწარმტაცი ვენახები და ბაღები ბევრია. რადგანაც აქაურობა საქართველოს შავშეთის ხალხის საზღვრებშია, მცხოვრებნი ქართულად მეტყველებენ.

L X X V

შავშეთის ქართველების ენა¹

ართ — ერთი; ორი — ორი; სამ — სამი; ოთხი — ოთხი; ხუთ — ხუთი; ექსი — ექვსი; შდი — შვიდი; ზ(რ)ვაი — რვა; ხჯრაი — ცხრა; ათი — ათი; ფუჟ(რ)ი — პური; ჩიღალ — წყალი; ხჯ — ხორცი; ღით(ნ)ე — ღვინო; ბაქ(ლ) — ბალი; ფსმალ — მსხალი; კუვახ — კვახი; ღლი — ღვდი; კურზთ(ნი) — ყურძენი; რათხლი — თხილი; ნსუ — ნესვი; ფროჩ[წ]უღული — ბროწეული; ხრბუჯკ — ხაბურზაკი; ფრ(ე)ოლი — ბეოლა; კ[გ]ოკ[გ]ო — გოგო; კ[ქ]ალ — ქალი; აქ[ქ] მოღ ბჯო — მოღი, ბიჯო; ფ[პ]ურ ჯამოს — პური ვჯამოთ; დაჯღ ბჯო — დაჯექ, ბიჯო; ...²; არ ს[წ]ვიღს ხსამ — არ წახვიდეთ უღაბნოში; აქ[ქ] ფ(ბ)ათ[ტ]ონი — მოღი, ბატონო; ფ[პ]ური ჩ[ქ]ამოს — პური ვჯამოთ; ...³; აქ[ქ]მოღ არ ს[წ]ვიღს(ს) — მოღი, ნუ წახვალ; დაჯღ ფ[ბ]ათ[ტ]ონ — დაჯექ, ბატონო; ფ[ბ]ათ[ტ]ონ ერთ — ბატონი ერთი; აქ[ქ]იმ ფ[პ]ით[ტ]რია — ვნახო პატარაა; იღიღი არსი — არა დიღია; |არ 320
ღ[ყ]ღოს — არ ვყიდულობ: კარ არ არას კ[გ]ლხა — კარგი არ არის, გლახაა; ჩ[ც]იხი — ცხენი; ჩ[ჯ]ორი — ჯორი; ვრი — ვირი; ჩ[ქ]აღლი კუღიან — ძალი ეშმაკია.

კიდევ ბევრი სიტყვა და გამოთქმა აქვთ, მაგრამ რადგანაც კალამს არ მოჰყვება, მხოლოდ ამდენის დაწერა შევძელი.

საქართველოს მეფეების წარმომავლობა⁴: ნიმროდიდან წარმომავალ ხალხებში პირველნი ებრაელები არიან. მათ შემდეგ — ქართველების დადიანისა და შავშეთის ხალხები. ამათ შემდეგ გურიელი, აჩიკ ბაში, მეგრელი ხალხია. ყველა ესენი ებრაელები და, დავითის — მშვიდობა იყოს მასზე — მრევლთაგანი იყვნენ; ქრისტიანობა მიიჩემეს და სახარების მიხედვით მოქმედებენ. ესენი თორმეტ ენაზე ლაპარაკობენ. თითოეული მათგანი თავის კილოზე ლაპარაკობს. ვერაფრით ვერ გაიგებ. მათი აზრით, შავშეთისა და დადიანის ხალხები უნატიფეს ენაზე მეტყველებენ. მოსკოვის ხელმწიფის შთამომავლობა რომ ამოწყდეს, ამ საქართველოდან ერთ ბეგს წაიყვანენ და გაამეფებენ. კეთილშობილი

ხალხებია. ქართველი მღვდლები ჩემულობენ, რომ მათი საგვარეულო
შტო აღის ქეიქავუსამდე და მისი მეშვეობით კი — წინასწარმეტყველ
დავითამდე. ამგვარად, ერთ უცნაურ ამბავს მოგვითხრობენ: „საქარ-
თველოში ერთი ხელმწიფე იყო. მის შემდეგ გამეფდა მისი ქალი-
შვილი, რომელსაც თამარი ერქვა. მამისაგან მემკვიდრეობით მიღებულ
სამფლობელოში მართვა-გამგეობა დაიწყო. [ამ] დედოფლის ქალიშვი-
ლი სრულწლოვანი რომ გახდა, მეფის შვილს მისცეს, რომელსაც ბეგ
დივანი ერქვა. ამ ქალიშვილს სამი ვაჟი შეეძინა. ბიჭები რომ დაეყ-
კაცდნენ, საქართველო გაინაწილეს. უფროს უფლისწულს, რომელსაც
მარულა ერქვა, მისცეს ქუთათისის ქვეყანა, რომლის ნამდვილი სახე-
ლი აჩიკ ბაშის ქვეყანაა. ამგვარად, ბაში აჩუკის ხალხის შთამომავლო-
ბა ამ დიდი უფლისწულისაგან მოდის. შუათანა ვაჟს სიმონს თავრი-
ზის ოლქი მისცეს. უმცროს ვაჟს — დადიანს — ბალითის ქვეყანა ამ-
გვარად, დადიანის ხალხის წარმომავლობაც მას უკავშირდება. იმის
გამო, რომ ეს დადიან-ბეგი ქვეყნის დამამშვენებელი, სამართლიანი
მზრძანებელი იყო, მთელი საქართველო მას დაემორჩილა. ამჟამად,
საქართველოში სამეგრელოსა და იმერეთის ბეგებს ისეთსავე პატივს
სცემენ, როგორც მღვდელმთავრებს. ხელმწიფეები ტანტზე ასვლის
დროს ამ სამეგრელოსა და იმერეთის ბეგების ხელით შემოირტყამენ
ხმალს. როდესაც შაჰ სელიმ პირველი ტრაპიზონში იყო [ბეგლარ-ბე-
321 გად], ქუთათისის⁵ ციხეში იმერეთის. ბეგთან კარგი მეგობრობა დაამ-
ყარა. როდესაც დამოუკიდებელი ფაღლიშაჰი გახდა, იმერეთის ოლქს
ხარაჯა და ურფის გადასახადი მოუხსნა და გაათავისუფლა. დღემდე
თავისუფალი არიან. უბრალოდ, ყოველწლიურად სტამბოლში ტყვეებს,
შევარდნებს, სონღულებს, ჯორებს და იშვიათი სილამაზის ქართველ ქა-
ლებს აგზავნიან.

აქედან ავიყარებით, ნაყოფიერ ადგილებში ვიარეთ და ახალ-
ციხეს მივადწიეთ. თუმცა ამისი სახელი „ახისხაა“, ამ სიტყვას გარ-
შემო მცნოვრები ხალხები თავთავის ენაზე [სხვადასხვანაირად] ამბო-
ბენ. მაგალითად: „ახისკა“, „ახირკისკა“, „აკისკა“⁶. მაგრამ ფაღლიშაჰის
დავთარხანაში წერია: „ჩილდირის ვილაიეთის განმგებელი მავანი ფა-
შაო“. ციხის პირველი ამშენებელი ანუშირვანია. ანუშირვანი ყოველ-
წლიურად საილალოდ ექვს თვეს ახალციხეში ატარებდა. შემდეგ
მრავალთა ხელში გადავიდა. „შერეფ-ნამეს“ ისტორიული ცნობის მი-
ხედვით, ომაელი [ხალიფა] ჰიშამ ბენ აბდ ალ-მალიქი⁷ სირიიდან მო-
ვიდა ზღვისოღენა ჯარით, დაიპყრო ალუპოს, აინთაბის, მარაშის, მალა-
თიას, დიარბექირის, არზრუმის და სხვა ციხეები. შემდეგ საქართვე-
ლოსაკენ გაემართა და ახალციხის ციხეც დაიპყრო. მას შემდეგ. რაც
დამორჩილდნენ თბილისი, საქართველოსა და დაღისტნის სხვა ქალა-

ქები, ჰიშამი სატახტო ქალაქ დამასკოში გაბრუნდა. შემდეგ ხანებში ქართველები თავს გავიდნენ, მთლიანად მიატოვეს ისლამი და მორჩილებიდან გამოვიდნენ. შემდეგ აქაურობა დაიპყრო აზერბაიჯანის მბრძანებელმა ყარა ყოიუნლუ ყარა ალუყუმმა⁸. თემური რომ გამოჩნდა, ყარა-ალუყუმმა ვეღარ გაუძლო და ოსმალთ [სულთან] ბაიაზეთ ილდირიმ-ხანს შეაფარა თავი. შემდეგ ეს ციხე სულთან უზუნ ჰასანს დარჩა. თუმცა თემური უზუნ ჰასანის წინააღმდეგ წამოვიდა. უზუნ ჰასანი კეთილგონივრულად გაეშურა მისკენ, მის უზანგს ეამბორა და თავისი ქვეყანა ძარცვა-რბევას გადაარჩინა⁹. ამის შემდეგ აზერბაიჯანის სახელმწიფოს შეიხის — სეფეს შთამომავლის ე. ი. ირანის შაჰის — შაჰ-ისმაილის ხელში გადავიდა. ეს ახალციხე იალაღად აქცია და შემდეგ საქართველოს ხალხი დაიპყრო და დაიმორჩილა. [სულთან] ბაიაზეთ-ხანის¹⁰ ხანაში ოსმალთა ვილაიეთი გააპარტახა და თვით არფა ჩოყურად წოდებულ სივასამდე შეიდი სავილაიეთოს ადგილი ხელში ჩაიგდო. იმ დროს [უფლისწული] სელიმ-ხან პირველი ტრაპიზონის მბრძანებელი იყო. ამ ავისმოქმედი შაჰის ჯარს წამოეწია, ლომივით დააცხრა და ყველანი ამოწყვიტა. ფადიშაჰი რომ გახდა, პირველი სავითო ომის ნათლობას||რომ იტყვიან, მისი შედეგი იყო შაჰ-ისმაილის 322 წინააღმდეგ ზღვა ჯარით გალაშქრება. ჩალღირანის ველზე [გამართულ] ომში ირანის ასიათასიანი ლაშქრის ამოწყვეტა — შაჰ-ისმაილის სივასამდე შესვლის პასუხად. ამ ომში შაჰმა მხოლოდ თავის სიცოცხლის გადარჩენა შეძლო და აზერბაიჯანში გადაიხვეწა. სულთანმა სელიმ-ხანმა კი ამ ომის შემდეგ მთელი გურჯისტანი¹¹ თავის მბრძანებლობას დაუმორჩილა.

ახალციხის ციხის დაპყრობის თარიღი: „იღუმალმა ხმამ თქვა მისი თარიღი — აიღო ირანის სახელმწიფო რუმის სულთანმა“¹².

შემდეგ იგი სელიმ-ხანმა დიდ ვილაიეთად აქცია და ერთ ვეზირს უწყალობა. [ეს] ჩილღირის ვილაიეთი ცამეტი სანჯაყისაგან შედგება. ხაზინისა და თიმარის დავთარდარი, დავთრისა და ჩაუშების ემინი, ჩაუშების ქეთხუდა და ჩაუშთა ქათიბი ჰყავს.

სანჯაყები: ოლთისი, ხერთვისი, არტანუჯი, ჭაქარაქი, არტაანი, ფოცხოვი, მაჭახელა, ახალციხე — ფაშის საპყოფელი სანჯაყია, ფერთექრექი, ლივანა, მცირე ლივანა. შავშეთის სანჯაყები ღურთლული და ოჯაკლიკებია და მულქიეთის წესით არის მფლობელობაში.

მისი ხასები: ოლთისი 300 017 [ახჩა], ფერთექი 462 190 [ახჩა], არტანუჯი 280 000 [ახჩა], არტაანი 300 000 [ახჩა], შავშეთი 65 600 [ახჩა], ლივანა 365 000 [ახჩა], ხერთვისი 200 500 [ახჩა], ჭაქარაქი 365 000

[ახჩა], ფოცხოვი 206 500 [ახჩა], მაქახელა 20 322 [ახჩა], აჭარა 200 000 [ახჩა], ფანაკი¹⁴ 400 000 [ახჩა].

თითოეულ სანჯაყში არსებული ზეამეთები და თიმარები: სულ 656 თიმარი და ზეამეთია. კანონის მიხედვით ჯებელიებითურთ 800 მეომარი გამოდის. ფაშის ლაშქრიანად ათას ხუთასი მეომარია. ოლთისში 3 ზეამეთი და 123 თიმარია; დიდ არტაანში 8 ზეამეთი და 87 თიმარია; არტანუჯში 4 ზეამეთი და 42 თიმარია; ქაქარაქში 2 ზეამეთი და 72 თიმარია; ხერთვისში 13 ზეამეთი და 35 თიმარია; ფოცხოვში 12 ზეამეთი და 68 თიმარია; ფანაკში 8 ზეამეთი და 54 თიმარია; სასინი¹⁵ 7 ზეამეთი და 4 თიმარია. ლორე — 9 ზეამეთი და 10 თიმარი: ახალციხე — 10 ზეამეთი და 17 თიმარი; ახალქალაქში 11 ზეამეთი და 32 თიმარია; ხათლა¹⁶ 18 ზეამეთი და 7 თიმარია, ისპირში 4 ზეამეთი და 14 თიმარია. სალაშქროდ წასვლის პირობის უზრუნველსაყოფად ათას სამოცი სოფლიდან ყოველწლიურად სამასოცი ქისა შემოდის. ზეამეთებისა და თიმარების მფლობელების სარჩოა. სულთან სელიმ [პირველმა] ეს ვილაიეთი სანჯაყის ფაშას უბოძა ბრწყინვალე თულრით და არზრუმის, სივასის, მარაშის, ადანას, ოზმას ვილაიეთები ჩილდირის ვალის დაუმორჩილა. მათი დაცვისათვის მუდმივი მზადყოფნა კანონი იყო. პირველად 500 ახჩის გასამრჯელოიანი დიდი ყადის ადგილი — მეველეიეთი უბოძა ესქელიბი რამაზან-ფენდის. ახლა სამასახიანი თანამდებობის პატიოსანი ყაზაა. მის ყადის სამართლის წარმოებისათვის წლიურად შემოუდის 7 ქისა. ფაშას კი — 80 ქისა. არის სუბაშის თანამდებობაც. ჩილდირის მირმირანისათვის სამეფო ხასი 400 000 [ახჩა]. ორი ათასამდე ჯარისკაცი, ციხისთავები, შვიდი ასეული მაღალი კარის იანიჩართა ალა, ჯებეჯიების ალა, თოფჩუების ალა ჰყავს. ყველა მხარე დასახლებული და გაშენებული იყო, მაგრამ 1044 (1634—1635) წელს ყიზილბაშებმა იხელთეს დრო და დაიპყრეს. მას შემდეგ, რაც სულთან მურად მეოთხემ ირანს ერევანი წაართვა, ახალციხეც აიღო¹⁷. აქამდე შენდება და მშვენიდება.

ახალციხის ციხის აღწერა: ციციბო გორაკზე ქვით მტკიცედ ნაგები მომხიზვლელი ციხე-ქალაქია. ორი კარი აქვს. შიდა ციხეში ათას ასამდე უვენახო, უბაღო, მიწით დახურული სახლია. ერთი კარი აღმოსავლეთითაა, მეორე — დასავლეთით. ოცდარვა მიპრაბი აქვს. ზემო ციხეში სულთან სელიმ პირველის ჯამე ძველი ნახელავი სამლოცველოა და მიწის თხელი ფენითაა გადახურული. საერთოდ, ამ ქალაქში ტყვიით დახურული შენობა არ არის. ამ მშვენიერი შენობის მინარეთი დანგრეულია. გუნბეთ-ოღლუს ჯამე მიწითაა დახურული; უმინარეთოა. ქვემო ციხეში ხალილ-აღას ჯამე ძველი აშენებული, მრავალრიცხოვანი მრევლის პატრონი, ლამაზი და გულისგამამხიარულებელია. ვინაიდან

ვილაიეთის მცხოვრებნი სუნას მიმდევარი, მორწმუნე და ერთი ღმერთის მადიარებელი ხალხია, ამიტომ, გარდა ხუთი ლოცვისა, ყველა ჯამეში ყურანი და სხვა ცოდნის წყარო იკითხება. საგანგებო სასწავლებელი, ჰადისების სახლი და ყურანის საკითხავი სახლი არა აქვთ, მაგრამ ცოდნის მაძიებელი ბევრია.

ციხის გარეუბანიც დიდად კეთილმოწყობილი და გაშენებულია. ცნობილია დელი მეჰმედის ფუნდუკი და ექმეჰქი ისა-აღა-ოღლუს ფუნდუკი. ბევრი წნულით შეღობილი ბოსტანია. დიდია ქველმოქმედება და სიუხვე.

მშვენიერი წყალი უდესქმთებიდან მოდის, ამ ქალაქის ნათესებს 324 რწყავს და აწყურის¹⁸ ციხისაკენ მიედინება. აქედან ქვიშხეთის ციხის სიახლოვეს მდინარე არეზს ერთვის¹⁹.

ამ ციხიდან გარეუბანში გადასვლა თხრილზე გადებული ხილით შეიძლება. გარეუბანს გალავანი არ აქვს. ამ უბანში სამასი პატარა დუქანია. დახურული ბაზარი არ აქვს. რადგანაც მისი ჰავა რამდენადმე მკაცრია, ხალხი ჭანიანი, მამაცი და სახელოვანია. განსაკუთრებით — ვილაიეთის ვაღი ვეზირი საფარ-ფაშა²⁰; წარმოშობით ქართველი, გულადი, უნარიანი, მოასპარეზე ადამიანი იყო და ასევე, მისი ქეთხულა დერვიშ-აღაც ქართველის ჩამომავალი, კეთილშობილი ვაჟკაცი იყო. სეიფ-აღა და სხვა საგვარეულოს ხალხი უნარიანი და ვაჟკაცი ხალხია,

ახალციხიდან ერევამდე ექვსი დღის სავალია. შუაში ყარსის ციხეა. ახალციხიდან თბილისამდე ხუთი დღის სავალია და წასვლა შეიძლება აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთის გზით. აქედან განჯისაკენაც ხუთი დღის სავალია აღმოსავლეთით.

LXXVI

ჩილდირის ვილაიეთის სხვადასხვა მხარეში დამორჩილებული
და დაპყრობილი საქართველოს ციხეები

ჩილდირის ახლოს ხერთვისის ციხე ლალა-ფაშას მიერ 986 (1578) წელს არის დაპყრობილი. ლალა-ფაშამვე დაიპყრო ხერთვისის ახლოს ახალქალაქის ციხე. ფარაქანის² ციხე და დიდი ვალეს ციხე ორ მაღალ მთას შორის [მდებარე] მაღალ გორაკზე პატარა ციხეებია.

საქართველოს ერთ-ერთი ბურჯი — ქუთათისის³ ციხე ჩილდირიდან ორი დღის სავალის სიახლოვესაა. აჩივ ბაშის ქვეყნის პატახტოა. **بیرات** — ის⁴ მთის ახლოს გაშენებულია და გურჯისტანის დედაქალაქია. სელიმ-ხანის [ტრაპიზონში] მოადგილეობის დროს აქაურობა ოჯაყლიკის წესით სამფლობელოდ იქცა. ხასი 606 000 [ახჩაა]. **პატარა-**

ქის⁵ ციხე ახალციხესა და არტაანს შორის ჩილდირის ვილაიეთში მდებარე ლივია. მირ-ლივას სადგომია. ლალა-ფაშას დაპყრობილია. მისი ბეგის ხასი 365 000 ახჩაა. ალაი-ბეგი და ყადი ჰყავს. ხუთასი მეომარია გროვდება.

325 ქაჯის⁶ ციხე 990 (1582) წელს ფერჰად-ფაშას დაპყრობილია. ჩილდირის ახლო ციციბო კლდეზე [აშენებული] მაგარი ციხეა. ქალის⁷ ციხეც ჩილდირის ახლო, მდინარე ჯაყის ნაპირას ციციბო კლდეზე [აშენებული] შეუდარებელი ციხეა. ოქროს ციხე⁸ ქვეთ არის ნაშენი და ქალის ციხიდან სამი საათის სავალზეა. ციხე ოღორია⁹ ახალციხის ახლო, მიუვალი პატარა ციხეა. ალის¹⁰ ციხე ახალციხის ახლოს არის. ფოცხოვის¹¹ ციხე ახალციხის ვილაიეთში სანჯაყის ბეგის სადგომია. ხასი, ზემეთი და თიმარი ზემოთ არის მოხსენებული. 985 (1578) წელს ლალა მუსტაფა-ფაშას მიერაა დაპყრობილი. ასორმოცდაათ-ახიანი ყადის ადგილია. ალაიბეგი და ჩერობაში ჰყავს. ძველ დროს შავშეთში ორთულიანი მირ-მირანი ჰყავდა. ჩილდირისაკენ შვიდი საათის სავალია.

შავშეთის¹² ციხე: ოჯაკლიკის წესით არის სამფლობელო. ყადი არა ჰყავს. შავშეთში მიუდგომელი და აუღებელი ადგილია.

ციხე ხარება¹³: არტანუჯის ციხის სიახლოვეს ერთი ხევის პირას მდებარე მიუვალი ციხეა.

არტანუჯის¹⁴ ციხე: ჩილდირის ვილაიეთში სანჯაყის ბეგის სადგომია. ბეგის ხასი და ზემეთი არის მოხსენებული.

ციხე „უხთეჯი“¹⁵: სანჯაყის ბეგის საჯდომია. სახელმწიფო დაეთარში მაჰახელად¹⁶ იწერება. მიუვალი ციხეა. მისი ბეგის ხასი აღწერილია.

ჯაყისმანის¹⁷ ციხე: ჩილდირის ახლოს მიუვალი ციხეა. კიდევ სხვა ციხეებიც არის.

ამ სანახაობათა შემდეგ მისი აღმატებულება საფარ-ფაშასაგან ორი ქართველი ბიჭი, ერთი ცხენი, ერთი კარგი თოფი, ქართული წინდა და ასი ყურუში გვებოძა და თანამგზავრებთან ერთად არზრუმისაკენ გავემგზავრეთ.

LXXVII

ახალციხიდან არზრუმამდე მდებარე ადგილები

ახალციხიდან პირველად ვალგარის ზეგანი გადავიარეთ და 4 საათში კილნავის¹ ციხეში მივედით. არტაანის ფარგლებშია. ისევ დასავ-

ლეთისაკენ ვიარეთ ციცაბო გზებით და ყარა-არტანის ციხეს მივალ-
წით.

||ყარა-არტანის ციხე: სელიმ-ხან პირველის დაპყრობილია. ჩილ- 326
ღირის ვილაიეთში სანჯაყ-ბეგის სადგომია. მისი ბეგის ხასი 300 000
[ახჩაა]. სანჯაყში 8 თიმარი და 87 ზეამეთი არის. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბა-
ში, ციხისთავი, ორასი მეომარი ჰყავს. ბეგის ჯებელებიანად ათასი
ჯარისკაცია. ას ორმოცდაათი ახჩის თანამდებობის პატიოსანი ყაზა აქვს.
ნაკიბ ულ-ეშრაფი არა ჰყავს. მისი მუფთი ახალციხეშია. ციხე ციცაბო
კლდეზე [დგას]; ოთხკუთხა, მტკიცე, ლამაზი ციხეა. ერთი მხრიდან
ზღუდე არ აქვს. სამოცდათორშეტი კოშკი და სამი კარი აქვს. მთავრო-
ბის სასახლეში მის მიერ გამოგზავნილი ჯებეჯიების ერთი ოდაა. ამ ქა-
ლაქში განთქმულია კაჟა-ფაშას თხრილი.

არტანის ახლომახლო მდებარე ციხეები: ვალეს ციხე 987 (1579)
წელსაა ლალა-ფაშას მიერ დაპყრობილი; კომკის ციხე არტანის
ახლოსაა და 986 (1578)² წელს ლალა-ფაშას დაპყრობილია. ახა-
რის ციხე ოლთისის ახლოსაა. ფერაუქის ციხე, ჰამალარის ციხე, მამირ-
ვანის ციხე, ნაზარბათის ციხე, ყაზნ საფარ-ფაშას ციხე, ქენჯეს ციხე,
ყაზანის ციხე და სხვები ლალა-ფაშას დაპყრობილია³. ყმაწვილების
სასწავლებლები, მცირე ბაზრები, აქა-იქ პატარა ფუნდუკები არის.
რადგანაც მისი ჰავა ცივია, ზალ-ვენახი არ აქვს. ხილი თორთუმიდან
და აჭარის ციხიდან მოდის. არტანის მცხოვრებლები მართლმორწმუ-
ნე, ერთი ღმერთის მადიარებელი, სუნიტი, სტუმართმოყვარე ხალხია.
უმეტესობა ზენა-თესვას ეწევა. ერთი ნაწილი ხმელეთზე მოვაჭრეა. მის
მთებში საამური ხილი მოდის, რომელსაც „ქოქუმა“⁴ ჰქვია. ეს ციხე
არზრუმის ჩრდილოეთით ხუთი დღის სავალზეა. არტანიდან ყარსი ერ-
თი დღის სავალზეა.

აქედან ისევ დასავლეთისაკენ გავიარეთ კლდოვანი ადგილები
და კოლას ციხეში მივედით. ახალციხის მიწაზე საქართველოს ერთი
ბეგის — ლევან-ხანის აშენებულა. სელიმ-ხანის დროს ჩატარებული
აღწერის მიხედვით ჩილღირის ვილაიეთში სანჯაყის ბეგის სადგომია.
მისი ბეგის სახასო, კანონის მიხედვით, 300 000 ახჩაა. ალაიბეგი, ჩე-
რიბაში, ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავთ. კოლას ციხე [სულთან]
სელიმ-ხანის დაპყრობილია; ციცაბო კლდეზე დგას. ყადის თანამდე-
ბობა 150 ახჩიანია. ჯამე, ფუნდუკი და აბანო აქვს. აქედან ისევ და-
სავლეთისაკენ || 8 საათი ვიარეთ და ფანაქის ციხეს მივალწით. მისი 227
აშენებელი ქართველი მეფის სახელი აქვს შერქმეული⁵. [სულთან]
სელიმ-ხანის დაპყრობილია. ჩილღირის ვილაიეთში შედის და სანჯა-
ყის ბეგი ზის. მისი ბეგის სახასო 400 000 ახჩაა. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბაში
ჰყავს. კანონის მიხედვით, ჯებელებითა და ბეგის ლაშქართურთ, ათა-

ქის⁵ ციხე ახალციხესა და არტაანს შორის ჩილდირის ვილაიეთში მდებარე ლივია. მირ-ლივას სადგომია. ლალა-ფაშას დაპყრობილია. მისი ბეგის ხასი 365 000 ახჩაა. ალაი-ბეგი და ყადი ჰყავს. ხუთასი მეომარი გროვდება.

325 ქაჯის⁶ ციხე 990 (1582) წელს ფერჰად-ფაშას დაპყრობილია. ჩილდირის ახლო ციკაბო კლდეზე [აშენებული] მაგარი ციხეა. ქალის⁷ ციხეც ჩილდირის ახლო, მდინარე ჭაყის ნაპირას ციკაბო კლდეზე [აშენებული] შეუდარებელი ციხეა. ოქროს ციხე⁸ ქვით არის ნაშენი და ქალის ციხიდან სამი საათის სავალზეა. ციხე ოღორია⁹ ახალციხის ახლო, მიუვალი პატარა ციხეა. ალის¹⁰ ციხე ახალციხის ახლოს არის. ფოცხოვის¹¹ ციხე ახალციხის ვილაიეთში სანჯაყის ბეგის სადგომია. ხასი, ზეამეთი და თიმარი ზემოთ არის მოხსენებული. 985 (1578) წელს ლალა მუსტაფა-ფაშას მიერაა დაპყრობილი. ასორმოცდაათ-ახიანი ყადის ადგილია. ალაიბეგი და ჩერობაში ჰყავს. ძველ დროს შავშეთში ორთულდანი მირ-მირანი ჰყავდა. ჩილდირისაკენ შვიდი საათის სავალია.

შავშეთის¹² ციხე: ოჯაკლიკის წესით არის სამფლობელო. ყადი არა ჰყავს. შავშეთში მიუდგომელი და აუღებელი ადგილია.

ციხე ხარება¹³: არტანუჯის ციხის სიახლოვეს ერთი ხევის პირას მდებარე მიუვალი ციხეა.

არტანუჯის¹⁴ ციხე: ჩილდირის ვილაიეთში სანჯაყის ბეგის სადგომია. ბეგის ხასი და ზეამეთი არის მოხსენებული.

ციხე „უხთეჯი“¹⁵: სანჯაყის ბეგის სადგომია. სახელმწიფო დავთარში მაჰახელად¹⁶ იწერება. მიუვალი ციხეა. მისი ბეგის ხასი აღწერილია.

ჭაყისმანის¹⁷ ციხე: ჩილდირის ახლოს მიუვალი ციხეა. კიდევ სხვა ციხეებიც არის.

ამ სანახაობათა შემდეგ მისი აღმატებულება საფარ-ფაშასაგან ორი ქართველი ბიჭი, ერთი ცხენი, ერთი კარგი თოფი, ქართული წინდა და ასი ყურუში გვებოძა და თანამგზავრებთან ერთად არზრუმისაკენ გავემგზავრეთ.

LXXVII

ახალციხიდან არზრუმამდე მდებარე ადგილები

ახალციხიდან პირველად ვალგარის ზეგანი გადავიარეთ და 4 საათში კილნავის¹ ციხეში მივედით. არტაანის ფარგლებშია. ისევ დასავ-

ლეთისაკენ ვიარეთ ციციბო გზებით და ყარა-არტანის ციხეს მივალ-
წიეთ.

||ყარა-არტანის ციხე: სელიმ-ხან პირველის დაპყრობილია. ჩილ- 326
ღირის ვილაიეთში სანჯაყ-ბეგის სადგომია. მისი ბეგის ხასი 300 000
[ახჩაა]. სანჯაყში 8 თიმარი და 87 ზეამეთი არის. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბა-
ში, ციხისთავი, ორასი მეომარი ჰყავს. ბეგის ჯებელიებიანად ათასი
ჯარისკაცია. ას ორმოცდაათი ახჩის თანამდებობის პატიოსანი ყაზა აქვს.
ნაკიბ ულ-ეშრაფი არა ჰყავს. მისი მუფთი ახალციხეშია. ციხე ციციბო
კლდეზე [დგას]; ოთხკუთხა, მტკიცე, ლამაზი ციხეა. ერთი მხრიდან
ზღუდე არ აქვს. სამოცდათორშეტი კოშკი და სამი კარი აქვს. მთავრო-
ბის სასახლეში მის მიერ გამოგზავნილი ჯებუეების ერთი ოდაა. ამ ქა-
ლაქში განთქმულია კააა-ფაშას თხრილი.

არტანის ახლომახლო მდებარე ციხეები: ვალეს ციხე 987 (1579)
წელსაა ლალა-ფაშას მიერ დაპყრობილი; კომქის ციხე არტანის
ახლოსაა და 986 (1578)² წელს ლალა-ფაშას დაპყრობილია. ახა-
რის ციხე ოლთისის ახლოსაა. ფერაუქის ციხე, ჰამალარის ციხე, მამირ-
ვანის ციხე, ნაზარბათის ციხე, ყაზი საფარ-ფაშას ციხე, ქენხეს ციხე,
ყაზანის ციხე და სხვები ლალა-ფაშას დაპყრობილია³. ყმაწვილების
სასწავლებლები, მცირე ბაზრები, აქა-იქ პატარა ფუნდუკები არის.
რადგანაც მისი ჰავა ცივია, ბაღ-ვენახი არ აქვს. ხილი თორთუმიდან
და აპარის ციხიდან მოდის. არტანის მცხოვრებლები მართლმორწმუნ-
ენ, ერთი ღმერთის მადიარებელი, სუნიტი, სტუმართმოყვარე ხალხია.
უმეტესობა ხენა-თესვას ეწევა. ერთი ნაწილი ხმელეთზე მოგაქრეა. მის
მთებში საამური ხილი მოდის, რომელსაც „ქოქუმა“⁴ ჰქვია. ეს ციხე
არზრუმის ჩრდილოეთით ხუთი დღის სავალზეა. არტანნიდან ყარსი ერ-
თი დღის სავალზეა.

აქედან ისევ დასავლეთისაკენ გავიარეთ კლდოვანი ადგილები
და კოლას ციხეში მივედით. ახალციხის მიწაზე საქართველოს ერთი
ბეგის — ლევან-ხანის აშენებულია. სელიმ-ხანის დროს ჩატარებული
აღწერის მიხედვით ჩილღირის ვილაიეთში სანჯაყის ბეგის სადგომია.
მისი ბეგის სახასო, კანონის მიხედვით, 300 000 ახჩაა. ალაიბეგი, ჩე-
რიბაში, ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავთ. კოლას ციხე [სულთან]
სელიმ-ხანის დაპყრობილია: ციციბო კლდეზე დგას. ყადის თანამდებ-
ობა 150 ახჩიანია. ჯამე, ფუნდუკი და აბანო აქვს. აქედან ისევ და-
სავლეთისაკენ || მ საათი ვიარეთ და ფანაქის ციხეს მივალწიეთ. მისი 327
აშენებული ქართველი მეფის სახელი აქვს შერქმეული⁵. [სულთან]
სელიმ-ხანის დაპყრობილია. ჩილღირის ვილაიეთში შედის და სანჯა-
ყის ბეგი ზის. მისი ბეგის სახასო 400 000 ახჩაა. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბაში
ჰყავს. კანონის მიხედვით, ჯებულებითა და ბეგის ლაშქრითურთ, ათა-

სი მეომარი გამოჰყავს. მისი მცხოვრებლები ღვთისმოსავნი არიან, ხენათესვას ეწევიან და მომჭირნეობით ცხოვრობენ. ძალიან კარგი წყალი აქვთ. მისი მოსახლეობა შედგება სომეხი გოქდოლაეებისა და ქართველი აზნაურებისაგან.

აქედან ისევ სამხრეთ-დასავლეთით ვიარეთ და 2 საათში მაირვანის⁶ ციხეში მივედით. ქართველი მბრძანებლების აშენებულია. ლალა ყარა მუსტაფა-ფაშას დაპყრობილია. ძველთაგანვე სანჯაყის ბეგის სადგომი ყოფილა. ახლაც არზრუმის ვილაიეთში სანჯაყის ბეგის სადგომია. მისი ბეგის სახასო 203 000 ახჩაა. ჩერი-ბაში და ალაი-ბეგები ჰყავს. ბეგის ჯებელიებიანად 500 მეომარი გამოდის. 150 ახჩიანი წმინდა ადგილია ყადისა. ციხისთავი, აზაბთა ალა და მეომრები ჰყავს, მისი ციხე ოთხკუთხა, ძლიერი შენობაა. სამხრეთისაკენ ერთი კარი აქვს. სულ რვაასი სახლია. მცხოვრებლები სუნიტები არიან და ნაკიშბენდის მიმდევარი ღვთისმოსავი ხალხია. ჯამე, აბანო, ფუნდუკი და მცირე ბაზარი აქვს. აქედან ისევ დასავლეთით ვიარეთ და სოფელ იდთან მივედით. მაირვანის ნაჰიეში მდებარე მუსლიმებისა და სომხების სოფელია. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და სოფელ ყარაკონქს მივედით. არზრუმის ვილაიეთის ნაჰიეა. კეთილმოწყობილი სოფელი და ზეამეთია.

ისევ გავიარეთ გურჯი ბოლაზნი⁷; ამწვანებულ მხარეებში ვიარეთ და სოფელ უმულდუმ-დედეში მივედით. მაღალი მთის კალთაზე მდებარეობს. ასკომლიანი კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფელია. ეს სოფელი მდინარე ეფფრატის სათავესთან მდებარეობს. ამგვარად, მდინარე ეფფრატი ამ სოფლის მიდამოებში ერთი დიდი გამოქვაბულიდან გამოდის. თითო მექური წყრთის სიგრძე თევზებია ისეთი, თითქოს სამოთხის საჭმელიაო. ამ ადგილას უმულდუმ-დედეა დასაფლავებული და რადგანაც რჩეულთა და მდაბიოთა სალოცავი ადგილია, ვერავინ ბედავს ამ თევზების ჰერას. მაგრამ თუ ერთი ფარსახით ქვემოთ დაიქერენ და შეჭამენ, ადამიანს კეთილსურნელება მოეფინება. რამდენიც არ უნდა ჰამოს კაცმა, არ შეახურებს და არ დაამძიმებს.

დუმულუ-დედეც წმინდა საფლავი: დიდი აკლდამაა. შეიხ იბრაჰიმ-ევენდიცი⁸ დიდი კეთილშობილი ადამიანი იყო.

იქიდან ისევ არზრუმის ველზე ვიარეთ და არზრუმის ციხეს მშვიდობით მივალწიეთ. ტანისამოსის გამოუცვლელად ვეახელით ჩვენ ბატონ ფაშას, მისი ფეხის მტვერს სახე და თვალები გავუსვით და ერევის ხანის წერილი და საჩუქრები მივართვით. მასთან კეთილშობილური საუბრით გავპატიოსნდით და ჩვენს მიერ ნანახი განსაცვიფრებელი ციხეებისა და ძეგლების ამბავი დაწვრილებით ვუთხარით. რადგანაც დიდად ნასიამოვნები დარჩა, მე, მწირს, თავით ფეხებამდე საპატიო ტა-

ნისამოსი და სამასი ყურუში აბანოს სახარჯო მიბოძა: საბაჟოს ქათი-
ბობის ჩემი სარგო ორი ქისა მომცა. ერთი კვირა დავრჩი, მაგრამ ერე-
ვის ხანისაგან ისევ მოვიდა მეგობრობის წერილები. აქ ნათქვამი იყო:
„ყარსის ჯარები ჩვენი ქარავნის ხალხს ავიწროვებენ, გთხოვთ, ერთი
თქვენი მსახური ალა გამოგზავნოთ, მოვიდეს და ქარავნები არზრუმში
ჩაიყვანოს“. მე, მწირი, მეთუ დღეს ისევ გამავზავნეს სპარსელთა
ქვეყნისაკენ.

LXXVIII

ათას ორმოცდაჩვიდმეტ (1647) წელს კვლავ ირემის

შემხრისაჲსი გამგზავრება

არზრუმიდან აღმოსავლეთისაკენ 11 საათი ვიარეთ და ჰასან-კალეს
მოვედით. იგი აღრევე მაქვს აღწერილი. ისევ აღმოსავლეთით ვიარეთ
ბასიანის ველზე და სოფელ ბადლიჯივანლიში მივედით. სომხური სო-
ფელი და ზეამეთია. ეს გავიარეთ და 9 საათში სადგურ მეიდანჯიქში
მოვედით. ბასიანის ველზე კეთილნაშენი სოფელია. ისევ აღმოსავლე-
თისაკენ ვიარეთ და 10 საათში მექენკერტის ციხეში მოვედით. არზრუ-
მის ვილაიეთში ჩორასან-ბევის მბრძანებლობაშია. მისი ციხე ციკაბო
კლდეზე მდებარეობს; ოთხკუთხა ციხეა. ციხისთავი და ას ორმოცდა-
ათი მეციხოვნე ჰყავს. ორასამდე სახლია. ბასიანის ყაზას სანაიბოა.
[სულთან] სულეიმან-ხანის ერთი ჯამე აქვს, ერთი მცირე აბანო და
ფუნდუკი. სახნავ-სათესი მიწების მოსავალი უხვია. იქიდან კვლავ აღ-
მოსავლეთისაკენ ვიარეთ. არზრუმის საზღვრებში ხანის ზეობა ვადავ-
ლახეთ და ფეხი შევდგით ყარსის ვილაიეთის საზღვრებში. მედი-ქი-
ლისად წოდებული, დანგრეული, დიდებული ქრისტიანული ტაძარი
გავიარეთ და ვიწროებში გავედით. ერთ მდგლოებიან ადგილას 6 სა-
ათი დასავლეთისაკენ ვიარეთ და ბარდუზის ციხესთან მოვედით.

||**ბარდუზის ციხე:** ყარსის საბრძანებელშია და აშენებულია აკყო-
აუნლუს მეფე იზ ედ-დინის მიერ; ასეა დაწერილი მისი თარიღი ჯი-
ლის დამწერლობით ციხის ზემოთა მხარეს. ციხე ერთი ხევის ნაპირას
მდებარეობს. ოთხკუთხა, ქვის შენობაა. ციხისთავის ქალიშვილს
ასორმოცდაათამდე საქველმოქმედო ნაგებობა აქვს. ჯამე, მეჩეთი, სა-
სარგებლო მცირე აბანო, სავაჭრო რიგი და ბაზარი აქვს. იქიდან სამ-
ხრეთისაკენ ვიარეთ და გეჯკოვან-დუღმანის ციხესთან მოვედით. }

ამავი გეჯკოვან-დუღმანის ციხისა: ზოგ მატინაუში [ნათქვამია,
რომ]: „ბეუანის, საფაქის, აფრასიების ბრძოლების მოთხრობებში“ მო-
ხსენებული ეს ციხე აბასელთა ხალიფა აღ-მუსთანსირ ბილლაჰის²

მბრძანებლობაში იყო; მონღოლი ჰულაგუ-ხანი მოვიდა, ქალაქი დაან-
გრია და მოსახლეობა ჩაგვრისა და ძალადობის ცეცხლში შთააგდო“. თუმცა, შემდეგ, აქაურობა ყარაყოფუნლუ ყარა-მუსულმანის გარჯით კეთილმოწყობილი გახდა და გაშენდა, მაგრამ თემურმა ხელმეორედ დაანგრია. როდესაც სულთან სულეიმანი ნახჭევანის ყახასაკენ მოდიოდა, ისლამის ლაშქრის მეწინავე [სარდალმა] ლალა ყარა მუსტაფა-ფაშამ აქაურობა დაიპყრო. ამჟამად ყარსის ვილაიეთის მფლობელობაშია და ცალკე სანჯაყ-ბეგის სადგომი ადგილია. მისი ბეგის სახასო 153 500 ახჩაა. ალაი-ბეგი და ჩერი-ბაში ჰყავს. კანონის მიხედვით [სანჯაყის] ჯებელიები ბეგის ჯარიანად შეადგენენ ათას ორას სრულყოფილ ჯარს. მისი ციხე ერთ ხევიან ადგილას მდებარეობს; ოთხკუთხა და პატარაა. ციხისთავი, აზაბებისა და მოხალისეების ალა, სანასი მეციხოვნე, ას ორმოცდაათი ახჩის ჯამაგირის მქონე ყადი ჰყავს და შვიდი კეთილმოწყობილი ნაპიე, 1 200-მდე მიწის ბანიანი სახლი, სამი მცირე ჯამე და ორმოცი-ორმოცდაათი ღუქანი აქვს.

იქიდან აღმოსავლეთისაკენ ვიარეთ და ოსმალეთის საზღვრის დასასრულს ყარსის ციხეში მოვედით.

ყარსი-ღუღმანის ციხის ამბავი: ოსმალთა სახელმწიფოში სამი ყარსის სანჯაყია. ერთია ყარა-თაშლიკის ყარსი სელეჯქეში, [მეორე] — მარაშას ყარსი, ერთიც ღუღმან-ყარსია — ზემოხსენებული. [სულთან] მურად-ხან მესამის დროს ლალა-ფაშა სარდალი გახდა და ანატოლიის ვეზირ ჯაფარ-ფაშას, სირიის ვეზირ თავილ მეჰმედ-ფაშა ზადე ჰასან-ფაშასა და ბილანლი ალი-ფაშას ამალით და ასი ათასამდე მეომრით³²⁰ ყარსის მიწაზე მოვიდა და დაზანაკდა. მან გონივრულად მიიჩნია, რომ აღეშენებინა სპარსელების მიერ დანგრეული ყარსი და მის აღდგენა-შეკეთებას შეუდგა. რუმელიის ფაშის მაჰმუდ-ფაშას მსახურის მიერ არაბული ჯილბის დამწერლობით შესრულებულ ოთხკუთხა თეთრი მარმარილოს ქვა აღმოჩენილა. იგი ქვემო გარეუბნის სამხრეთისაკენ გამავალი კარის მხარეს დაუდგიათ. მისი შინაარსი შემდეგია: „ააგო ეს კურთხეული ციხე ფირუზ აკამ — გაძლიერებს ალაჰი მის მიმდევრებს — ჩვენი უფლის, სულთან იზ ედ-დინის დროს — განამტკიცა ალაჰმა მისი სახელმწიფო შეწვევითა სულთან ქარიმ ედ-დინის ქალიშვილისა — გაანათლოს ალაჰმა მისი სამარე და მისი განსასვენებელი“.

მის მეორე ამშენებელ ლალა-ფაშას ეს ძველი ძეგლი დიდი მოწიწებით დაუდგამს იმ ადგილას და ყველა ქველმოქმედთათვის თვალსაჩინო გაუხდია. ციხე სამოცდაათ ღუქში გაასრულა; მთელი ჯაბახანა და მოწყობილობა შეავსო და გაამზადა.

[ციხის] შეკეთების დროს ერთმა ღვთისმოსავმა ჯარისკაცმა, რომელმაც ყურანი ზეპირად იცოდა, სიზმარი ნახა და ლალა-ფაშას შემდგენაირად უამბო: „სიზმარში ერთი უძლეური პოხუცი გამომეტყნა და მითხრა: „მე აბულ-ჰასან ალ-ჰირყანის მეძახიან. ჩემი სამყოფელი ამ ადგილას არის. თუ ჩემი ნიშანი გინდა, შენი ფეხის წვერთან ერთი ღრმა ჭაა. მოთხარე იგი, რათა საკვირველება ნახო“, როგორც კი დამთავრდა სიზმრის თხრობა, რამდენიმე ასმა მუშამ დაიწყო მათთვის მიჩნეული ჭის თხრა. ჭაში გამოჩნდა ერთი ოთხკუთხა, ფერადი მარმარილო. კეთილშობილ მუსლიმ გმირებს ის მეწამულა ქვა დიდი ალაპის ხსენებით ამოუღიათ. ზედ მშვენიერი ხელით დაწერილი ყოფილა — „მე ვარ მოწამებორივი სიკვდილით გარდაცვლილი საიდი ჰირყანი“. მისი ტანი ჯერ კიდევ ისეთი იყო, თითქოს ცოცხალიყო. დაჭრილ მკლავზე ბაღდადი ჰქონდა შემოხვეული. ზურგზე წამოსხმული შალის ჰირყა არ დამპალიყო; მარჯვენა მხარეს მიყენებული ჭრილობიდან ალისფერი სისხლი ჟონავდა. [ისლამის] გმირებს ეს ამბავი რომ უნახავთ, ალაპის ხსენებით საფლავი დაუფარავთ და შიდა ციხეში, როგორც პირველი ამშენებლის, ჰასან ჰირყანის თექე და პატიოსანი ჯამე ამშენებულა. ლალა მუსტაფა-ფაშას ნაქველმოქმედიო. ყარსის ვილაიეთი აღწერილია; ამჟამადაც ოსმალთა ხელშია და ფადიშაჰის ბრძანებაში ასე იწერება ხოლმე — „ყარსის ვილაიეთის მფლობელი ჩემი ვეზირი მავანი ფაშა“. ირანის საზღვარზეა. რამდენჯერმე არფალიკის 331 წესით იყო გაბოძებული თულღიანი ვეზირებისათვის. ამჟამად მის ფაშას ფადიშაჰისაგან გარდაკვეთილი აქვს 600 000 ახჩა სამეფო სახასო. ძველად არზრუმის სანჯაყი იყო. დავთრის ქეთხულა, დავთრის ემინი და სხვა მოხელეები არა ჰყავს. მისი სანჯაყები შემდეგია: მცირე არტანის, ხუჯუჯანი, ზარუშატი, გეჩვანი, ვერიშანი. ყარსი ფაშის ადგილსამყოფელია. ზეამეთია 7, თიმარი — 102. მათი ჯებელიები და ფაშის ჯარი სამი ათასი რჩეული მეომარია. ესენი მრავალჯერ წინააღმდეგენ ირანის შვიდ-რვა სახანოს. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბაში, სამასახჩიანი ყადის თანამდებობა, ციხისთავი, აზაბ-ალა, სამი ოდა იანიჩარი, ერთი ოდა ჯებეჯი, ერთი ოდა თოფჩი ჰყავს. ჩორბაჯიები თავის ჯარისკაცებიანად არზრუმში დგანან. ათას ხუთასი მეციხოვნე ჰყავს. ვანის, ყარსის, ანალციხის ჯარები საზღვარზე დგანან და განთქმული არიან სიმამაციითა და ქველობით. რადგანაც ციხის ჯარს ოჯაკლიქის წესით აქვს დანიშნული მდინარე ეფვრატის ნაპირზე [მდებარე] ბირეჯიქის ციხის წინ გამავალი ხომალდების და ალებოს ვილაიეთში მდებარე სურუჯის და მანბაჯის სოფლების შემოსავალი, ამიტომ მას (ჯარს) წლიურად სამოცდაათი აუქი ახჩა ჯამავირი მისდის. ყარსის ვილაიეთში ათი ყა-

ზაა და ყოველ ყაზაში — რვა ნაკიე. შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ ულ-ემ-რაფი, წარჩინებულები და დიდებულები ჰყავს.

ყარსის ციხის აღწერა: ჩრდილოეთით, ციხის უკან, ზარბაზნის გასროლის მანძილზე ერთი მაღალი მთაა. ამ მთის კალთაზე მდებარე გორაკზეა შიდა ციხე. ქვემოთა სიმაგრე ვაკეზე მდებარეობს. სულ ხუთი წყება მაგარი ზღუდეა. ციხის კარი აღმოსავლეთით გადის. ზემო ციხედ წოდებულ შუა ციხეში რკინის მაგარი კარია და დასავლეთისაკენ გადის. გალავანში არის ციხისთავის სახლი, მამაცი მეციხოვნეების სახლები და სრულყოფილი და კარგი ჯაბახანა. მაგრამ შუა ციხეში არ არის სავაჭრო რიგები, ბაზარი, ფუნდუკი, ან აბანო. ამ ციხის ქვემოთ მდებარე გარეუბანი დიდი სიმაგრეა. ორი წყება მტკიცე კედელია. სამი რკინის კარი ახალია. გამზადებული და შემკულია მუზარადებით. ჩაჩქანებით, თოფებით, სხვადასხვა და ნაირნაირი საომარი საქურველით; მას ამშვენებენ კარისმცველები და გუშაგები. დასავლეთით, არზრუმისაკენ გადის ერთი ამ კართაგანი, რომელსაც წყლის კარსა და ჯარის კარს უწოდებენ. ერთიც, ყალიზმანის მხარეს, ფართო [კარია], რომელსაც კორთა კაფუს (შუა კარი) სახელით მოიხსენიებენ. მესამე, ბაჰრამ-ფაშას კარი აღმოსავლეთით, ერევნის მხარეს გადის. ციხის კედლებზე [მოწყობილ] საყარაულო სახლებში გუშაგები დღედაღამ მორიგეობენ და ყოველ ბნელ ღამეს ციხის კედელ-კარებს მაშხალებით აჩირაღდნებენ. გარეუბნის გალავანი მაინცადამაინც მაღალი არაა, მაგრამ ფრიად განიერი და მტკიცე ნაგებობაა. ქვედა ციხის გარშემო თხრილის მაგივრად ტბაა, რომელიც მას გარს შემორტყმია ბაჰრამ-ფაშას კარიდან შუა კარამდე. უკვდავების წყაროსავით წყალი აქვს. ამ მხრიდან შეუძლებელია ციხის აღება. ციხის გარშემო ორას ოცი მტკიცე კოშკია. ორი ათას ოთხმოცი ქონგური აქვს. ამ დიდი რაბათის გარეშემოწერილობა 5700 ნაბიჯია.

შენობები: ამ ციხეში სამი ათასი სახლია წარჩინებულებისა, დიდებულებისა და ხელოსნებისა. ორმოცდაშვიდი მიჰრაბია ჯამეებისა და მეჩეთებისა. ამათგან მხოლოდ რვაში წარმოითქმება საპარასკევო ღოცვა. მათგან ყველაზე ძველია წმიდა შეიხ ჰასან ჰირყანის ჯამე ლალა-ფაშას აშენებული; გამოჩენილი წმინდა შეიხი ჰასან ჰირყანი, რომლის ამბავი ზემოთ მოგახსენეთ, სულთნის ჯამეს ახლოს არის დამარბული და წარჩინებულებისა და მდაბიოების სალოცავი ადგილია. ამას იქით წყლის კარის მხარესაა ვაიზ-ეფენდის ჯამე; მოედნის მხარეს — ულუ ჯამე; სულეიმან-ეფენდის ჯამე ფრიად მშვენიერი, დიდებული და სინათლით სავსე ჯამეა; გადაკეთებული ეკლესიაა.

პუსეინ-ქეთხუდას ჯამე: დიდი მონასტერი იყო, რომელსაც წითელი ეკლესია ეწოდებოდა. სამეფო ბრძანებით ჯამედ რომ გადაკეთ-

და, ამით წყვილიადისაგან იხსნა თავი. ბრწყინვალე ჯამეა, რომელსაც ამჟამად მრავალრიცხოვანი ჯამაათი ჰყავს; ეს იმიტომ, რომ ამ ქალაქის მოსახლეობა მეტად მორწმუნეა.

ომარ-ეფენდის ჯამე: როდესაც სპარსელებმა დაიპყრეს ციხე, რადგანაც ჯამეს პატრონის სახელი ომარ-ეფენდი იყო, შეურაცხვეს და ასეთი მშვენიერი, ნათელი სალოცავი სახლი დაანგრიეს⁴. სხვა ჯამეებშიც საქონელი დააბეს.

კალთაკჩი-ზადეს ჯამე: ბაპრამ-ფაშას კართან არის; ძველი აშენებული, დიდი ჯამეა. ბაირამ ჩელები-ზადეს ჯამე. ემირ აფსუფ-ფაშას ჯამეს ერთი ლამაზი მინარეთი აქვს. თვრამეტი სასწავლებელია ყმაწვილებისათვის და მედრესეები კი — არა. ყველა მეცნიერება ჯამეებში იციოთება.

აბანოები: წყლის კარის შიდა მხარეს, კედლის ძირას [მდებარე] ემირ აფსუფ-ფაშას აბანოს მშვენიერი წყალი და პაერი აქვს; შენობა სასიამოვნო შესახედავია; გამახალისებელი, ნათელი და მომხიბლავი აბანოა. შუა კარის შიდა მხარეს [მდებარე] ძველი აბანოც ძალიან კარგია.

თუმცა, ყურანის საკითხავი სახლი და სასადილო არ არის, რადგანაც დიდგვარიან ოჯახებს უადრესად დიდსულოვანი ჩვეულება ახასიათებთ, რომელიც მიღებულ წესზე მეტია, გამვლელ-გამომვლელისათვის წყალობა უხვად აქვთ. უცხო მოგზაურებს წყალობას მიაგებენ და საჩუქარსაც მისცემენ. მიწები მცენარეულით დაფარული და მოსავლიანია. თუმცა ქვეთნაშენი დახურული ბაზარი არა აქვს, მაგრამ ორასი დუქანი არის. რადგანაც მეხუთე სარტყლის შუაგულში მდებარეობს, ხანგრძლივი სუსხიანი ზამთარი იცის და ამიტომაც ბალ-ვენახები არ აქვს. მაგრამ მარცვლეულის მოსავალი უხვია. აქაური მცხოვრებლები ფრიად მკვირცხლები არიან და ვაჭრობითა და ხვნა-თესვით ირჩენენ თავს. როგორც ზედა, ისე დაბალი ფენების ხალხს აქვს სევდიანი ბაიათი — „დაუმსახურებელი სახელი სავალალოა“. დიდი ჯამეს ახლოს დგას ფაშის სასახლე. ამ სასახლის ახლოს არის შარიათის სასამართლო.

ყარსიდან თორმეტი საათის სავალზე სოფელი არჩბუქი და ბალირ-საკის ხევი გავიარეთ, სამ საათში ულლარის ზეგანიც გადავიარეთ და მესამე დღის ბოლოს ახალციხეს მივალწიეთ. ამ ციხეში ჩვენი მოსვლის დღეს ახალციხის ფაშასა და ჯარის სხვა აღებს ვადავეცი ჩვენი ბატონის — არზრუმის ვილაიეთის გამგებლის — დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშას სიამოვნების გამომხატველი წერილი. როგორც კი წაიკითხეს იგი და შინაარსი მათთვის ცნობილი გახდა, ყველა წარჩინებულმა და მეჯლისის დამსწრეებმა თქვეს: „ღმერთმა ნუ ქნას, რომ

ჩვენ თავს დავესხათ ერევნის სპარსელთა ქარავნებს და მათ რამე ვაწყენინოთ. ეს [ამბავი] მხოლოდ სპარსელების და ყალიზმანელების ცილისწამებაა. გასულ კვირას ყალიზმანელებმა ბაქის აღების საბაბით ერევნის ვაჭრები გააწამეს. მათთვის ჭკუის სწავლებაა საჭიროო“.

აქ ცხენებზე შევსხედით, ერთი დღის სავალი მანძილი მდელით მოფენილ ველზე ვიარეთ სამხრეთის მიმართულებით, მდინარე არეზის ნაპირს მივადექით და გაღმა ნაეტიკებით გავედით.

ყალიზმანის ციხის აღწერა: აზერბაიჯანის მიწაზეა. მდინარე არეზის სამხრეთი ნაპირი მთლიანად აზერბაიჯანის საზღვრებში ითვლება. მდინარე არეზი სათავეს იღებს დასავლეთის მხარეს ბინგოლის ზეგნიდან. მრავალ ციხესა და ქალაქს გაივლის და აღმოსავლეთისაკენ მიედინება. არფა-ჩაი მდინარე ზანგს ერთვის იმ ადგილას, რომელსაც ფილე აღზის მთა ეწოდება.

რადგანაც ეს ყალიზმანის ციხეც არეზის გაღმა, სამხრეთ ნაპირზე მდებარეობს, აზერბაიჯანის საზღვრებშია, მაგრამ ოსმალეთის ვილაიეთია. რადგანაც იგი აშენებულია ანუშირვანის ერთ-ერთი ვარსკვლავით კდემამოსილი ქალიშვილისა, მისი სახელი აქვს დარქმეული. რამდენიმე ხელმწიფის ხელში გაიარა და ბოლოს უზუნ ჰასან-შაჰის ხელში მოხვდა. მისგან შაჰ-ისმაილის მფლობელობაში გადავიდა. შემდეგ ხანებში [სულთან] სულეიმან-ხან [პირველს] დაემორჩილა და ყარსის ვილაიეთში ცალკე სანჯაყი გახდა. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბაში და ცხრა-ასი მეომარი ჰყავს. ასორმოცდაათახჩიანი თანამდებობაა ყადისა. ციხისთავი და სამასი მეციხოვნე ჰყავს. მათთვის დანიშნული ულუფა მარილსახდელებისაგან იკრიბება. ციხის დასავლეთით დიდი მარილსახდელი და მდიდარი საბადოა⁵. ასეთი არაჩვეულებრივი საბადოა წისქვილის ქვისა, რომ ირანში, არზრუმსა და სხვა ქვეყნებში ყალიზმანის მთებიდან გააქვთ წისქვილის ქვები.

ვერეს ქვა: ამისაგან დასტაქრები სოლომონის მალამოს აკეთებენ და წყლულებზე და ჭრილობებზე ადებენ. ამ მთებიდან გააქვთ ოქრომქვედლების ბურღი, დალაქების სალესი ქვა და ასპიდის ქვა. ორ ადგილას ოქროსა და ვერცხლის საბადოებია. მაგრამ ამჟამად მიტოვებულია, რადგანაც საწარმოო ხარჯები მათ შემოსავალს აღემატება.

მისი ციხე ფერდობ ადგილზე მდებარეობს და ძლიერი, მტკიცედ ნაგები. ოთხკუთხა პატარა ციხეა. შიგ [სულთან] სულეიმან-ხანის ჯამეა. დაბლობსა და მაღლობზე შვიდასი სახლი, კიდევ სხვა ჯამეები, ფუნდუკი, აბანო და მცირე ბაზარი აქვს. თუმცა სავაჭრო ქალაქი არ არის, მაგრამ საზღვარია. აღრნ-დაღი, რომელიც ერევნის დასავლეთით მოჩანს, ამ ყალიზმანის ახლოსაა. ცნობილი მაღალი მთებიდან ერთ-ერთი ესაა. თურქმანთა საზაფხულო საძოვრებია.

რადგანაც ყალიზმანი არეზის ნაპირზე მდებარეობს, რბილი ჰავა აქვს. ალაგ-ალაგ ბალ-ვენახი აქვს. ზრდილო, გულდია, მშვიდა ხალხია და ლამაზმანები ფრიად გულისმომტაცნი არიან. მომღერლების უმრავლესობა სპარსულ მანის მღერის. კარგი ხმის მქონე, გულკეთილი ხალხია.

|| როდესაც ჩვენ მხლებელ ყარსის წარჩინებულებთან ერთად ყა- 335
ლიზმანში შევედით და ყველანი ბეგის დივანში გამოვცხადდით, ყარსისა და ყალიზმანის ჯარისკაცებს შორის დიდი შეხლა-შემოხლა მოხდა. რადგანაც ყალიზმანის აღები ალაჰს იფიცებოდნენ და უარყოფდნენ ბრალდებას — „ჩვენ სპარსელთა ქარავნისადმი ხელი არ წაგვიპოტინებია, მხოლოდ ის ბაეი ავიღეთ, რაც კანონით გვეკუთვნოდაო“, ჩვენ, პატიოსანი ბრძანების მოთხოვნისაგან, რომელიც ხელთ გვქონდა, ყალიზმანის ალათაგან ჰასან-ალა, ჩალოკ საფარ-ალა და კიდევ შვიდი ალა წავიყვანეთ და ერევნისაკენ გავემგზავრეთ. ყარსის ფაშისაგან, თერთმეტი აღისაგან, ყალიზმანის ბეგისაგანა და წარჩინებულებისაგან ფეხის ქირის სახით მე, მწირმა, მივიღე ერთი ქისა ყურუში, ორი „მაჰმუდის“ ჯიშის ცხენი, ორი ქართველი ბიჭი და ყალიზმანიდან მღანარე არეზზე ისევ ნავტიკებით გადავედით.

LXXIX

სადგურები, რომლებიც ირანისაგან გავიარეთ

მალაზბერდის ციხე: ძველი კანონის მიხედვით საქართველოს მიწაზე, ყარსის ვილაიეთის მბრძანებლობის ქვეშ მირ-ლივას სადგომი აღვილი იყო. რამდენჯერმე დაიპყრეს სპარსელებმა და მხარე გავერანდა. ახლა ყარსის ერთ-ერთი ნაჰიაა. მისი ციხე ირანის შაჰის — მალაზხანის აშენებულია. შემდეგ აკყოფენლუს სულთანთა ხელში გადავიდა; ამათ კი შაჰ-ისმაილმა წაართვა. შემდეგ ხანებში [სულთან] სულეიმან-ხანმა დაიპყრო. მისი მბრძანებელი ციხისთავია. ას ორმოცდაათი მეციხოვნე ჰყავს. სამოადგილეოა. მისი ციხე კლდეზეა ქვისაგან აშენებული და წინ სხვა რამ თავდასაცავი ნაგებობა არ აქვს. პატარა, ხუთკუთხა, კოხტა ციხეა. ექვსასამდე ბალ-ვენახი და სახლი აქვს. ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და ათი დუქანი აქვს. ციხის ძირას არფა-ჩაე მიედინება. ეს მღინარე საქართველოს მხრიდან მოდის, ამ ადგილს გაივლის და მღინარე არეზის ახლოს მდებარე ადგილას, სოფელ თექელთის ძირას, არეზს ერთვის. ეს მალაზბერდის ციხე სპარსელთა შურაგელის ციხის მიწაზეა, მაგრამ ციხე ირანის ხელშია დარჩენილი და მთელი შურაგელის ნაჰიე კი ყარსის მბრძანებლობაშია. ამ ორ [ციხეს] შორის საზღვარია

მდინარე არფა-ჩაი, რომლის გაღმა, აღმოსავლეთ ნაპირზე ირანის სამ-
336 ფლობელობებია. ||აქეთა, დასავლეთი ნაპირი ყარსის მიწაზეა. ამ ციხის
უკანა მხარეს ერთი დღის სავალზე ძვეს ანის ციხე. ყარსის საბრძანე-
ბელში, გორაკზე, ჰატარა, ოთხკუთხა, დანგრეული ციხეა. ამბობენ,
ანუშირვანის აშენებულა. რადგანაც ციხეში ერთი კეთილნამენი და-
სახლებაა, ზეამეთია. ქვეშევრდომები სომხებია. ამ ანის ციხესა და ყარსს
შორის ძვეს მთა — იქი ნახი. იგი ყარსის გაღალმა მდებარეობს და მათ
შორის მანძილი ერთი დღის სავალია.

ეს ციხე გავიარეთ, ვრცელ მდელოებზე ვიარეთ, 9 საათში ზარუ-
შატის ციხეს მივალწიეთ.

ზარუშატის ციხის აღწერა: ირანის შაჰების აშენებულა. რადგანაც
აქ ბევრ სპარსელს გაუხდა სატირლად საქმე და ხმლის ლუკმა გახდა, ამ
ციხეს ზარუშდს უწოდებენ. ამჟამად ყარსის ვილაიეთში სანჯაყის ბე-
გის სადგომია. ალაი-ბეგი და ჩერი-ბაში ჰყავს. ომის დროს ათას ორასი
შეიარაღებული მეომარი იკრიბება. ასორმოცდაათხაჩიანი ყადის თანა-
მდებობაა. მუფთი და ნაკიბი არა ჰყავს. ციხისთავი და ასორმოცდაათამ-
დე მეციხოვნე ჰყავს. მისი ციხე ერთ გაშლილ, ლამაზ ადგილას, მაღალ
გორაკზე მდებარეობს. ძლიერი ოთხკუთხა ციხეა, მაგრამ მიანცადა-
მიანც დიდი არ არის. მის შიგნით და გარეთ სამასი სახლია. ჯამე, ზა-
ვიე, აბანო, ფუნდუკი და მცირე ბაზარი აქვს. ყარსიდან აღმოსავლეთი-
საკენ მიმავალ ერევნის გზაზე მდებარეობს და მისგან ერთი დღის სა-
ვალზეა. ჰავა ფრიად მშვენიერი აქვს. ამ ციხიდან ისევ აღმოსავლეთი-
საკენ ვიარეთ 9 საათი და სოფელ თალიშს მივალწიეთ. ირანის მიწაზე
ერევნის საზღვარია. აქედან სოფელ ყარა-თიფრსაკენ და იქიდან კი აღ-
მოსავლეთით 12 საათი ვიარეთ და სადგურ უჩი ქილისას (ეჩმიადინი)
მივალწიეთ. ამბობენ, რუმის კეისრის აშენებულაო. სამ მონასტერთა-
გან ერთში სომეხი ქალიშვილები ცხოვრობენ, მეორეში — ბერძნები
და სომხები. ირანის ქვეყანაში ერთი ეს ძველი მონასტერი — უჩი ქი-
ლისა არის განთქმული სალოცავი და მეორე — ღედი ქილისა (შვიდი
ეკლესია, რომელიც ნახჭევნის გზაზე მდებარეობს. მაგრამ აქ სამაგა-
ლითო ძეგლები ძალიან ბევრია. ამ მონასტერში მზადდება მირონის
ზეთი, რომელიც ჰეშმარიტად საოცრებაა. აბრეშუმის ხალიჩაზე დგა-
მენ ქვაბს. ქვეშ ცეცხლს შეუწთებენ და ბალახსა და სხვა მცენარეებს
ხარშავენ. ცეცხლი ხალიჩაზე არ მოქმედებს და ხელუხლებელი რჩე-
ბა. შემდეგ ამ მცენარეულის წვეს ე. ი. ზეთს სურებსა და თუნგებში
337 ასხამენ და რომ აკურთხებენ, ევროპაში მიაქვთ. იქიდან ამ მონას-
ტერში შეწირულობანი მოდის. ამ ზეთს სხვადასხვა სნეულებს, დაქ-
რილთა იარებს უსვამენ და, მათი აზრით, შველის.

საოცრება: ამ მონასტრის ეზოში აშენებული მაღალი თაღის ქვეშ მსხვილი რკინა ჰაერში გაჩერებული; მუდამ ასეა. — ექვსივე მხრიდან არ არის დაკავშირებული და დაყრდნობილი. ქრისტიანთა აზრით, ეს რკინის ძელი ერთი თორმეტ მოციქულთაგანის — წმინდა სიმონის სასწაულმოქმედებითაა [ჰაერში] გაჩერებული. ამის მნახველ ზოგ მუსლიმსაც ასე სწამს. როგორც კი ძლიერი ქარი დაეტაკება ამ ძელს, შეინძრება. მღვდლებს უფიქრიათ, არავინ ახლოს ხელიო და გარშემო მავარი ხის მოაჯირი შემოუვლიათ. ჩემის, მწირის, აზრით ეს სასწაული არაა — იგი მარტივია.

თვალთმაქცურად დაკიდებული რკინის ძელი: მშენებელ ოსტატს ჯერ ის მაღალი თაღი აუშენებია, რომელიც ამ რკინის ძელის ზემოდან არის. ამ თაღის წვერში, შუაგულში, მაგნიტის დიდი ქვა დაუტანებია. ერთი დიდი მაგნიტის ქვაც გეომეტრიის კანონის მიხედვით იმ თაღის წვერის პირდაპირ დაუდვია. ამ ორი მაგნიტის შუა რკინის ძელი რომ მიიტანა, რადგანაც ორი მაგნიტის ძალა ერთმეორეს ათანაბრებს, ძელი ასე [ჰაერში] გამოკიდებული რჩება. ერთი სიტყვით; არც თორმეტ მოციქულთა და სიმონის სასწაულმოქმედებაა და არც რამე თილისმა. ვინც კი ნახავს, გაოცებისაგან პირდაღებული რჩება. მე, მწირმა, ჩემი ცოდვებით სავსე სუსტი ქკუით ასეთი მოსაზრება გამოვთქვი; ღვთის ნებით, ჩემს მოსაზრებაში შეცდომა არაა. მონასტერს ხუთასამდე ბერი ჰყავს. ირანიდან და ოსმალეთიდან ყოველამ ხუთასი-ექვსასი ცხენოსანი მოდის და აქ ჩერდება. ბერები ტომრებსა და თოფრაკებს გამოიტანენ და მასპინძლობენ. საოცარი ქრისტიანული სავანეა.

აქედან კვლავ აღმოსავლეთისაკენ წავედით, გავიარეთ მდინარე არეზი და ზანგი და მეორედ მივედით ერევანში. ერევნის ხანი თავი ალი-ხანი თავისი დის ქორწილიდან მობრუნებულყო და პირდაპირ სასახლეში ვესტუმრეთ. მეორე დღეს ყარსისა და ყალიზმანის აღებთან ერთად ხანის დივანში მივედით. ყარსელებმა და ყალიზმანელებმა ბევრი იყაყანეს. [ეუბნებოდნენ]: „ჩემო ხანო! განა საკადრისია, რომ არზრუმის ვეზირთან უდანაშაულოდ დაგვასმინეთ და გვირივლეთ, თითქოს, ქარავანს დავესხით! ევლია-ალა თავზე დაგვაყენეთ და გამოსაძიებლად აქ მოგვაყენეთ“.

||საუბრის დასასრულს ყალიზმანის ციხის 338. აღები უდანაშაულოები აღმოჩნდნენ. მატყუარები და ცილისმწამებლები ქარაენის ხალხი ყოფილა. ისინი კი არზრუმს წასულიყვნენ. ბოლოს, მათ შორის თანხმობა დამყარდა და თავი-ხანი ყველა ადას სამ დღეს დიდი წვეულება მოუწყო. მე, მწირს, ისევ ხუთი აბასური თუმანი და ერთი ცხენი მიწყალობა. [არზრუმის] ფაშას — ერთი ჯორი და

ერთი აქლემის საპალნე ერევნის ბრინჯი; სასაზღვრო აღებს — ქსოვილის ხუთ-ხუთი, ათ-ათი ნაჭერი. ერევნის ციხიდან ხანის წერილებით ისევ არზრუმისაკენ გავბრუნდით.

LXXX

ერევნიდან კვლავ არზრუმში დაბრუნება

ერევნიდან შვიდასიანი ქარავნით¹ გამოვედით, დასავლეთისაკენ 5 საათი ვიარეთ და სოფელ აბდალლარში მოვედით. ასკომლიანი, ბაღვენახიანი სპარსული სოფელია. დაპყრობის დროს ყარსის ფარგლებში შევიდა, მაგრამ ახლა ირანს ეკუთვნის. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ 4 საათი ვიარეთ და სოფელ იბარანს მივადწიეთ. ხუთასკომლიანი სოფელია. გოქდოლაკის ტომისაა. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ ბალახით და სხვა მცენარეულით დაფარულ [ადგილებში] და სოფელ შარაბხანეში მივედით. გორაკზე მდებარე, წმიდაადგილებიანი, სამასკომლიანი კეთილმოწყობილი და გაშენებული, ურიცხვ ბაღვენახიანი სოფელია. იგი ზეამეთია ყარსის ფარგლებში. აქედან ისევ დასავლეთით ვიარეთ მდელოებიან ველებსა და მთის კალთებზე და 4 საათში სოფელ ბეგუმში მივედით. რადგანაც იგი ძველ დროს უზუნ ჰასან შაჰის ვარსკვლავივით კდემამოსილი ქალიშვილის სოფელი იყო, დღესაც ბეგუმის სოფელს უწოდებენ. ეს იმიტომ, რომ სპარსელები შაჰის ქალიშვილებს „ბეგუმ“-ს უწოდებენ. იგი ყარსის საბრძანებელშია. სამასკომლიანი სოფელია. მისი ჯცხოვრებლები არიან სომხები და ქართველი აზნაურები. მაგრამ ეს ოდესღაც დიდი ქალაქი ძირითადად დასაბრძანებელმა თემურმა დაანგრია. ამჟამად არფა-ჩაას ნაპირზე წარსულის ძეგლების ნაგებობანი ჩანს. ამ შენობებს შორის შვიდი მაღალი გუმბათია. შიგ ტახტებზე მოუთავსებიათ ზოგი დაწოლილი, ზოგი დამჯდარი, თითქოს ცოცხლები არიანო, აკყოფნულუს შაპები: მეჯენდ-ხანი, ავშარ-ხანი, უთფაბა-ხანი, გუნდუზბა-ხანი². ყოველი კაცის||საფლავის ქვაზე, მაღალ აკლდამაზე აღნიშნულია სახელი და გამოსახულება, სიკვდილის მიზეზი და თარიღი. ამ დანგრეული ქალაქის გარშემო დიდი იალაღებია.

აქედან ისევ დასავლეთით ვიარეთ ლელიან, ჭაობიან, მლაშობ ადგილებში და შურაგელის ციხეში მივედით.

შურაგელის ძველი ციხის აღწერა: სულთანი ჰუსეინ ბაიკარა დატკბა ჰაერით, რომელიც ამ ქალაქის ძირას გამავალ მდინარე არფაჩაის [ნაპირებზეა], ეს ციხე ააგო და გააშენა ექიმ შურაგერის მითითებით. შემდეგ, როდესაც ყარა-მუსტუფის⁴ მფლობელობაში იყო, თე-

მურმა დაანგრია. თუმცა შემდეგ ისევ გაშენდა, მაგრამ ქალაქი მაშინ დაანგრია [სულთან] სულეიმან-ხანის მეწინავე ლაშქარმა, როდესაც ნახჭევნის დასაპყრობად მიდიოდა. მაგრამ მდინარე არფა-ჩაის ნაპირებზე ახლაც შეიმჩნევა სასახლეები და დიდი გუმბათები, რომლებიც თემურის მიერ დანგრეულ ადგილებზე დარჩნენ. „თუჰფედ“ წოდებულ ისტორიის აღწერის მიხედვით მუსიკის მეცნიერებაში რომ ორმოცდარვა შემადგენელი ნაწილია, ერთი შურაგელისაა. ქალაქი რომ შენდებოდა, ამ ექიმმა გამოიგონა იგი და რომ აშენდა, ქალაქს სახელად შურაგელი ეწოდა. ამ ქალაქის მცხოვრებლები, დიდი და პატარა, სიამტკბილობისა და მოლხენის მოყვარულია და სპარსულ ყაიდაზე შურაგელის ხმაზე ბაიათებს მღერიან. ქალაქი მიწაცადამაინც კეთილნაშენი არ არის; ციხე დანგრეულია. სამასი სახლი აქვს. რადგანაც მისი ნაპიერების უმრავლესობა არფა-ჩაის გაღმა მდებარეობს, ერევნის მფლობელობაშია. აქეთა ნაპირი მთლიანად ყარსის საბრძანებელშია. ესეც საქართველოდანაა. იმიტომ, რომ მდინარე არეზისა და ზანგის ჩრდილოეთით ორმოცი დღის სავალი, კავკასიონის მთების ჩათვლით, ხაზართა ზღვამდე დადისტანად და საქართველოდ ითვლება. მისი დასავლეთი მხარე არზრუმს აღწევს.

აქედან დასავლეთისაკენ ვიარეთ და ხუთ საათში ექვსი მდინარე გავიარეთ. სულ პატარა წყლებია. ზოგი საქართველოდან მოდის, ზოგი — აწყურის მთებიდან და ამ სოფლებს რომ გაივლიან, მდინარე არეზს ერთვიან. მათი გასავლელი გზა ზოგან ჭაობიანი და მდელოებიანია.

გეჩდის ნაპიეში მივედით. ერთი მდინარე აქვს, რომლის სახელი არ ვიცი. როდესაც სულთანი მურად-ხანი ერევნისაკენ მიდიოდა, ამ მდინარეზე გაიარა და იმ ადგილს, სადაც კარავი ედგა, სოფა ააშენა. მისი ნაშთი ახლაც მოჩანს. ყარსის წარჩინებულებს მის გარშემო რამდენიმე ხე დაურგავთ და სალოცავ ადგილად გაუხდიათ. მოგზაურებისა და გამგელებისათვის||სასტუმროდ გამოსადეგი საძოვარი ადგი- 340 ლია.

ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ ნაყოფიერ მიწებზე და სოფელ ბულანიკთან მოვედით. ყარსის ერთ-ერთი ზაიმის ჩალიკ საფარ-აღას თავისუფალი ზეამეთია. სამასკომლიანია.

აქედან კვლავ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და ისევ ყარსის ციხეში მოვედით. ერთი ღამე ციხისთავ ალი-აღასთან დავრჩით, დილაადრიან ყველა ამხანაგსა და მეგობარს გამოვეთხოვეთ.

კვლავ დასავლეთისაკენ ვიარეთ ნაყოფიერ მიწაზე და დუშკაიას სადგურში მოვედით. ყარსის ფარგლებში ორასკომლიანი ზეამეთის სოფელია.

აქედან აღმართ-დაღმართ ვიარეთ ცამდე აწვდენილ ფიჭვეებს შორის და სადგურ ვერნიშანში მოვედით. ყარსის საზღვრებშია და ძველად სანჯაყი ყოფილა. მდინარე არეზის გაღმა მხარის — ვანის ვილაიეთის ბაიაზეთის ციხის საზღვრებშია მიწერილი. ამჟამად ყარსის ალაი-ბეგი აქ ზის. სამასკომლიანი სოფელია. აქედან ჩრდილოეთით ორი დღის სავალზე ახალციხეა.

აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ ველებზე და ზეინ-ხანის ციხეში მოვედით. ყარსის მიწაზეა; ორასი სახლი აქვს, ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს. ჯამე, ფუნდუკი, აბანო, ორმოცი-ორმოცდაათი დუქანი აქვს. აქ გამვლელ-გამოვლულების მომსახურობისათვის ბაჟს იღებენ. ყარსის ფაშის სასუბაშოა. მისი ციხე ოთკუთხა, ქვის შენობაა. ვისი აშენებულია, არ ვიცი. ციხის მცხოვრებლებს ვკითხე და მათაც არ იციან. პატარა ციხეა. ფრიად ჯიუტი ხალხი ჰყავს.

კვლავ დასავლეთისაკენ ვიარეთ, ფიჭვნარიანი გზები და ხეობები გავიარეთ და მივედით დიდ ვიწროებში, რომელსაც „სოღანლი ბელი“ ეწოდება. რუმში, ირანში, ბალხსა და ბუხარაში საქვეყნოდ ცნობილი მხარეა, რომლის გამვლელ სოვდაგრებსა და დიდკაცობას წელი მოსწყდებათ ხოლმე. ასი ათასი გაჭირვებით ისიც გადავლახეთ და ხსენებული ხეობის გაღმა სოფელ კუმადამიში მოვედით. ბასიანის სანჯაყის საზღვრებში, მდინარე არეზის ნაპირას ასორმოცდაათკომლიანი სოფელია. ბალ-ვენახი არ აქვს. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ ველებზე და სოფელ ბასიანში მოვედით. სამასკომლიანი სოფელია. არზრუმში ეს არის ვილაიეთის აღმწერის, ჯათარ-უფენდის ზეამეთი.

აქედან გზა განვაგრძეთ, მდინარე არეზზე გადებული ხიდი ჩობან ქოფრუსუ გადავიარეთ და ვაკე მინდვრებზე ისევ ჰასან-კალესთან მოვედით. აქედან კვლავ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და მშვიდობით შევედით არზრუმში.

ჩვენ ბატონი ფაშა აბდ არ-რაჰმან-ყაზის სასეირნო ადგილას ვნახე, ერევნის ხანის [გამოგზავნილი] ბრინჯი, სხვა საჩუქრები, ხანის მეგობრობის წერილი და სამასაქლემიანი ქარავანი ჩავაბარე. არზრუმში ჩემს უბრალო სახლს მშვიდობით მივალწიე. ისევ მებრძანა საბაჟოს მდივნობა და ისევ ვეღირსე ყოველ ღამე ჩვენ ბატონ დავთარდარ-ზადესთან საამური საუბრის პატივს. ჰუსეინ ბაიკარაზე ვმუსაიფობდით.

ერთხელ სტამბოლიდან სალიჰ-ფაშას ბრძანებით მოვიდნენ კარისკაცთა უფროსი გენიჯი ალი-ალა, საღრაზამის თალჰისჯი სიავუშ-ალა და სულთან იბრაჰიმ-ხანის ფირმანი მოიტანეს. შედგა მაღალი დივანი და ფირმანი წაიკითხეს. ამ უზენაესი და ბედნიერებამოსილი ფირმანის შინაარსი შემდეგი იყო: „არზრუმის ვილაიეთის მფლობელო ვეზირო, ჩემო მეჰმედ-ფაშა, — ხანგრძლივი იყო მისი დიდებულება — ჩემს

ფირმანს რომ შიღებ, ჩემს დიდებულ ბრძანებაში აღნიშნული არზრუმის ვილაიეთის ჯარები და სხვა მოხელეები იახლე, ირანის [მიწაზე] ერევნის ციხის ახლოს რომ ყარსის ველებია, ზღვა ჯარი შეყარე და ბრძოლისათვის მზად იყავით“. მისმა აღმატებულება ფაშამ ბრწყინვალე თულრას ხელი დაადო — ჩემი შესასრულებელი საპატიო ბრძანებაა და არზრუმის, მარაშის, სივასის ვილაიეთებში მჭევრმეტყველური იარლიყებით კაფიჯი-ბაშიები დააგზავნა. მე, მწირი, კი გამგზავნა ჯანჯას და თორთუმის სანჯაყების განმგებელ სეიდინ აჰმედ-ფაშასთან.

LXXXI

ფადიშაჰის ბრძანებით ჩვენი წასვლა არზრუმიდან ბაიზურთს, ჯანჯას, ისპირს, თორთუმსა და ახრა-ქალას

ჩვენი ბატონი ფაშასაგან მივიღე ფადიშაჰის ბრძანება, სხვა ციხეების აღათთვის წერილები და ცხრა მსახურის თანხლებით ჯარის შესაკრებად გავემართე. არზრუმიდან ჩრდილოეთისაკენ ველზე 2 საათი ვიარეთ და სოფელ ქანში მივედით. ორასკომლიანი კეთილმოწყობილი სოფელია. ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ არზრუმის ველზე ხუთი საათი და უმუღდუმ-სულთანის სოფელში მოვედით. იგი ადრე აღვწერე. ისევ ჩრდილოეთისაკენ ხეობები და მთები გადავიარეთ და გვე-³⁴²დით გურჯი-ბოლახის ხიდზე, რომელიც მდინარე ევფრატზეა გადებული. უზუნ ჰასან-შაჰის მიერ აგებული დიდი ხილია. როდესაც არზრუმში აბაზა-ფაშა აჯანყდა, გაიგო სტამბოლიდან იანიჩართა ორმოცი ოლა მოვიდა და ამ ხიდის ახლოს დაბანაკდაო; ოც ათას მეომარ ვაჟაკს სარდლად დაუნიშნა ქორ-ხაზინადარ ეფშირ-ბეგი, გამოგზავნა და ყველა ამოაწყვეტინა. ახლა მათი ძვლები ხიდთან გროვებად ყრია. აქედან ისევ ექვსი საათი ვიარეთ. გურჯი ბოლახი (საქართველოს ყელი) გავიარეთ და იქვე მდებარე გურჯი ბოლახის სოფელში მოვედით. არზრუმის ფარგლებში ორასკომლიანი საზეამეთო სოფელია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ ტულიბებით მოფენილ ადგილებზე და 9 საათში დომლუ-სულთანის სადგურს მივალწიეთ. რჩეულთა შორის დიდი წმინდანი იყო და ცალკე აკლდამაშია დამარხული. მისი აკლდამა დიდი სალოცავი ადგილია. ციცაბო, მაღალი მთაა. ამ მთაში დიდი გამოქვაბულია, რომელიც მდინარე ევფრატის სათავეს წარმოადგენს. რადგანაც არზრუმის ვილაიეთში, ქიღნის სანჯაყის მთებში რკინის მადანი მოიპოვება, მათგან ზარბაზნის ყუმბარებს ასხამენ. ამ მაღალი მთიდან ასობით წყარო გამოდის; რკინის საბადოებს ჩაუვლიან და ევფრატს ერთვიან. ამიტომაა, რომ ამ ადგილის შემდეგ ევფრატის

წყალს გემო უფუჭდება. ამ დომლუ-სულთანის კლდიდან გამომაველი მთავარი წყარო სამოთხის წყაროა, რომელიც უკვდავების წყალს ჰგავს. ამბობენ, მისმა უწმინდესობამ მას შემდეგ, რაც წინასწარმეტყველობის მაღლი მიენიჭა, ღვთის მაღლი მდინარეზე მიმართა და აქ კეისრისაგან მიღებულ ერთ ადგილას დადგა. თუმცა ამ ანკარა წყალს დიდხანს სვამდა თასით, ბოლოს ხელში მიაწოდეს სასიკვდილო შხამის თასი. ეს მისი სამყოფელი მართლმორწმუნე, ერთი ღმერთის მაღიარებელთა ორასკომლიანი სოფელია. დაბის მსგავსია და აქვს ჯამე, სავანე, მცირე ბაზარი. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ახჩაყალას მოვედით.

ახჩაყალას აღწერა: თორთუმის სანჯაყში შედის; საქართველოს მიწაზე მდებარეობს და იგი ულამა-ფაშას აუშენებია საქართველოს დასაპყრობად და ხელში ჩასაგდებად. მაგრამ დროთა მსვლელობით ციხე დანგრევის პირასაა. ციხისთავი და მეციხოვნეები არა ჰყავს. თორთუმის ჩრდილოეთით მდებარეობს. ექვსასი სახლი, ჯამე, ფუნ-
343 დუკი, აბანო, მცირე ბაზარი და სასულთნო ბაზარი აქვს. ზაფხუთველი უფლისწულობის დროს ტრაპიზონში ვალს თანამდებობაზე რომ იყო, ამ ციხეს ალყა შემოარტყა და რადგანაც მისი დაპყრობა ძალიან გაუჭირდა, დაპყრობის შემდეგ მისი ზოგი ადგილი დაანგრევინა.

აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ 6 საათი და სოფელ სავლუში მოვედით. ჯათიჯას მიწაზე ასკომლიანი საზეამეთო სოფელია. მაღალი მთის წვერზე მდებარეობს. ბალ-ვენახი არა აქვს და მარცვლეულის მოსავალი კი დიდი. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ 7 საათი და ქალაქ ჯათიჯას — გუმუშხანეს მოვედით. ჯერ გუმუშხანეს ემინთან მივედით, შემდეგ — შარიათის სასამართლოში. ვილაიეთის ყველა წარჩინებული შეიკრიბა და ის დიდებულ ფირმანი წავიკითხეთ. „ვისმენტ და ვემორჩილებითო“, თქვეს და ყველა მეომარმა, ლაშქრობიდან გათავისუფლებულმა მუსლიმმა დაიწყო ერევნის ლაშქრობისათვის მზადება. ჩვენ კი ქალაქის დათვალიერებას შევუდევით. რადგანაც ამ ქალაქში დიდი ალექსანდრეს ერთმა მმართველმა ფილკუს აუნანმ ვერცხლის მაღანი აღმოაჩინა, ალექსანდრემ ქალაქი ააშენებინა. შემდეგ ქართველების ხელში გადავიდა. ბოლოს აზერბაიჯანის მბრძანებელს — უშუნ ჰასანს ჩაუვარდა ხელში. რადგანაც უშუნ ჰასან-შაჰი [სულთან] მეჰმედ [II] ფათიჰთან თერჯანის ველზე გამართულ ბრძოლაში დამარცხდა, ციხე ფათიჰ მეჰმედ-ხანის ხელში გადავიდა. იმ დროს არც ერთი ქვეყანაში არ იყო ისეთი ვერცხლის მაღანი, როგორიც აქაა. თუმცა, იმ დროს ქალაქს ეწოდებოდა გუმუშხანე, ოსმალების დავთარ-ხანეში ჯათიჯად ჩაიწერა. მთელი მოსახლეობა ყველა გადასახადისაგან გათავისუფლებულია და ვერცხლის მაღნების დამუ-

შავება ევალება. ქალაქი ამჟამადაც ოსმალთა ხელშია და სამოცდაათი ვერცხლის საბადოა, რომელთაგან ზოგი გაუქმებულია და ზოგიც მოქმედი. ოსმალთა სახელმწიფოში, სადაც კი ვერცხლის საბადოებია. ყველა ქალაქია. ანატოლიაში — ყალიზმანი, ჰაქარი, ბინგოლი, სანჯარი; აკრა, მისრი; სირიაში — ლიბანის მთები, მან-ოლლუს მთა, მერზიფონის ქალაქი და სხვები; რუმელიაში, ბოსნას ფარგლებში — სრებრენიჩესე; უსქუბის ახლოს — კარატოვა; ფერშეთნეს ახლოს — ნოვობურდა; სალონიკის ახლოს სიდირ კიფსი და კიდევ სხვა ადგილებია. მაგრამ ქალაქ გუმუშხანეს მადნეულის ძარღვები შვიდი ხელისგულის დადებამდე უფრო სქელია და ყველა ძარღვი ტყვიის [შენარევის] გარეშე, ხალასი განძია. ამ ქალაქის ემინის უბანში ზარაფხანაა. მაგრამ ამ- 344
ჟამად უქმადია. მე ეხლაც ვინახავ რამდენიმე აჩას, რომელსაც აწერია: „მოიჭრა ჭათიჯაში“... ეს ქალაქი მალიანად დავათვალიერე, ვილაიეთის წარჩინებულებისაგან სამასი ყურუში, ერთი ვეცხლის სასაკმევლე, ვარდის წყლის ჭურჭელი და ერთი ქეჰეილანის [ჯიშის] ცხენი მივიღე; ორ დღეში მთები და გორები გადავიარეთ და ბაიბურთის ძველ ციხეში მივედი.

ბაიბურთის ძველი ციხის ამბავი: ოსმალთა დიდ წინაპრებთან ერთად მაჰანის ქვეყნიდან მოსული აკყოფუნლუები ამ ქალაქში დასახლდნენ. იალალზე რომ გამოვიდნენ და ხეტიალობდნენ, გუმუშხანეს ველზე დიდი განძის მნიშვნელობის მქონე საბადოები უპოვიათ და რადგანაც ისინი „ბაჰ“ გამხდარან, ბაბურთი დაურქმევიათ. შემდეგ დამახინჯებულა — ბაიბურდი დარქმევია. უზუნ ჰასანის ხელში რომ იყო [სულთან მეჰმედ II] ფათიჰის ვეზირის — მაჰმუდ-ფაშას მიერ გათავისუფლებულ იქნა. ამჟამად, [სულთან] სულეიმან-ხანის აღწერის მიხედვით, აზრუმის ვეზირის სამეფო ხასიდან გამოყოფილი სასუბაშოა. ასორმოცდაათაჩიანი ყადის თანამდებობაა. მისი ყადის წლიური შემოსავალი ექვსი ქისაა. ციხისთავი, მეციხოვნეები, შეიხ ულ-ისლამი და ნაკიბ ულ-ერაფდი, წარჩინებულები და სიფაჰიები, ქეთხუდა-ერი და იანიჩართა სარდალი ჰყავს.

ბაიბურთის ციხის აღწერა: ციცაბო კლდეზე, ხუთკუთხა, მტკიცედ ნაშენი ციხეა. ორმოცი მექური წყრთის სიმაღლე კედლები აქვს. თხრილი არა აქვს. ციხე-სიმაგრის შიგნით სამასამდე ძველი აშენებული სახლია. სავაჭრო რიგები, ბაზარი, ფუნდუკა და აზნაო არ აქვს. ორი კარი აქვს. ერთი აღმოსავლეთით არის, ბაღების მხარეს. სამსაგდულიანი რკინის კარია. მეორე დასავლეთისაკენ გადის და სამორიგეო სახლის კარია. სამორიგეოს კარის ქვემოთ მდებარე ქალაქში ათასამდე მიწის სასურავიანი სახლია. ქალაქში ცხრამეტი მუსლიმური უბანია და შვიდი სომხური. ებრაელები და ბოშები არ არიან. რადგანაც ზღვის სა-

ნაპირო აქედან სამი დღის სავალზეა, ბერძნები ბევრია. მცხოვრებლების უმრავლესობა თურქმანები და ქურთებია. სულთან მეჰმედ II-მ დაპყრობის შემდეგ აქ გადმოსახლა ქალაქ თირედან სამიათასამდე კაცი. [ბაიბურთის] მოსახლეობის უმეტესობა იმ თირელების ნამრავლია.

345 ღვთისმოსავი და მორწმუნე ხალხია. მათ ჯამეებს შორის მრავალჯამათიანია სულთან მეჰმედ II ჯამე, რომელიც შიდა ციხეში მდებარეობს. სავაჭრო რიგებში დგას ზაჰიდ-ფეენდის ჯამე, რომელიც დღე-ღამე მლოცველებითაა სავსე. ერთი მწყობრი, ლამაზი მინარეთი და მარცხენა მხარეს ორი მაღალი კარი აქვს. ამ ზაჰიდ-ფეენდის ჯამეს მარცხნივ მდებარეობს შარიათის სასამართლო, სულთნის სამღებრო, სოფლის ნაწარმ მარცვლეულის ყაფანი. ქალის უბნის² გვერდით ყაზი-ზადე მეჰმედ ჩელების ჯამე საკმაოდ ფართო, მშვენიერი, ხელოვნებით ნაგები ჯამეა. არის შენგელ-ბაჰს ჯამეც. მდინარე ქოროხის გადაღმა მდებარე უბანს აურთის უბანს უწოდებენ. აქაც ერთი ძველი ჯამეა, მაგრამ ფიცრით აგებული მინარეთი აქვს. სასადილო და საგანგებო სტუმართა გასამასპინძლებელი სახლია, სადაც გამვლელ-გამომვლელს უხვად აქვს პატივისცემა. აქ არის სასწავლებელი, სადაც საჯარო სწავლება წარმოებს. მოსწავლეებიც ჰყავთ. ყოველ ჯამეში და ზოგიერთ სავანეში მედრესეებია, სადაც უფასოდ ასწავლიან. სამი აბანოა. ერთია ქოფრუს აბანო, რომელიც ციხისძირასაა. მეორე — შეჰიდ ალი შენგაჰის აბანო. ერთიც წითელი აბანოა. სამი დერვაშთა სავანეა. ყაზი-ზადე მეჰმედ ჩელები³ თავის ჯამეს გვერდით ერთი დიდი ფუნდუკი ააშენა და ჯამეს ვაკუფად შესწირა. ყოველ ბაზრობის დღეს ამ ფუნდუკის წინ ხუთი, ათი ათასი კაცი იკრიბება, დიდი ბაზრობა იმართება და აღებ-მციემობას ეწევიან. სამასამდე დუქანია, კარგად შემკული, სახელსწიფიანი დახურული ბაზარი აქვს, რომელიც სასამართლოს გვერდითაა. ალაგ-ალაგ ყავახანებია. მათი საქმელებიდან განთქმულია ახალთახალი კარაქი, ფენოვანი და ერბოიანი თეთრი პური, ქათმის ღვეზელი, თეთრი და ადგილობრივი „ქლების კბილის“ ჯიშის ხორბალი. ქსოვილებიდან მეტად ცნობილია და ყველა ქვეყანაში გადის ბაიბურთის ფარდაები და სალოცავი ხალჩები⁴. რადგანაც ცივი ქალაქია, ხილეული მაინცადამაინც ბევრი არ იცის. სამოცდაათამდე ყმაწვილების სასწავლებელია. მათი ბავშვები ფრიად ნიჭიერი, გონიერი და კეთილშობილები არიან. მოხუცებულები ას ორმოცდაათ წლამდე ცოცხლობენ. ტკბილმოუბარი, ხატოვნად მოსაუბრე, ფრიად კდემამოსილი და ზრდილი ქალები ჰყავთ. რადგანაც არზრუმის მიწაზე მდებარეობს, საიალადო ადგილებია. ქალაქი არზრუმის ჩრდილოეთით მდებარეობს ორი დღის სავალზე. ტრაპიზონი მის ჩრდილოეთით ძვეს.

რადგანაც მთიანი ადგილებია, ბაიბურთიდან ტრაპიზონში ქვეითი ორ დღეში ჩადის და ცხენოსანი — ოთხ დღეში.

მდინარე ქოროხი: არზრუმის მთებიდან გამოდის, მრავალ მცირე ქალაქსა და დაბას||რწყავს და ბაიბურთში მოდის ქალაქში მოედინე- 346
ბა, ქალაქის ქვედა ნაწილიდან ციხის ძირამდე მიიკლავნება და გონიოს-
თან შავ ზღვას ერთვის. ზოგი ამბობს, სიტყვა „ქოროხი“ „ჯუ-ი რუპ“-ის
დამახინჯებული გამოთქმააო. ასეთ შემთხვევაში იგი ნიშნავს „სულის
მდინარეს“⁵. ბაიბურთელები მთებში მიდიან, ხეებს წამოაქცევენ, დას-
ქრიან და ამ მდინარე ქოროხში ჩაუშვებენ. შემდეგ ქალაქში აშენე-
ბულ ჯებირთან მიიტანს წყალი. ყველა თავისი ნიშნით მოძებნის თავის
ქონებას და სახლში მიაქვს.

ბაიბურთის წმინდა ადგილები: იმ ჯამეს უკან, რომელიც მდინა-
რე ქოროხის გაღმა უბანში მდებარეობს, არის ერთი მთა; სახელად
დუღლარ-დადი ეწოდება. იქ ერთი ტულიპებით მოფენალი ადგილია
და აბდ ალ-ვაჰაბ-ყაზი მარხია. რჩეულთა და მდაბიოთა სალოცავი ად-
გილია. ქალაქში მდებარე ჯამეს უკან, ნახევარი საათის სავალზე ცამდე-
აწვდენილ კლდეზე საღვთო ომში დაღუპული ოსმან-ყაზი ბაბა მარხია.
ქვისსაძირკვლიანი აგურის გუმბათი აქვს. შუაში ერთი დიდი საყინულე
ქურქელი დგას. ჯალირ კანლი-დედეს სალოცავი ადგილი: ქალაქის მო-
სახლეობის უმრავლესობას ეს წმინდანი დიდად სწამს. რადგანაც ახ-
ლახანა გარდაცვლილი, მისი სასწაულების მომსწრე ხალხი ახლაც
ცოცხალია. ოდნავ დანგრეულ, მაღალ აკლდამაშია დამარხული.

ამ ადგილთან ახლოს დახელოვნებულ მშენებელს მდინარე ქო-
როხზე ფიჭვის სვეტებით აუშენებია მერცხლის ფრთასავით [გაშლი-
ლი] ხიდი, რომლის მსგავსი შეიძლება იყოს მხოლოდ ჰერცოგოვინას
სანჯაყის ქალაქ კარჯას წინ გამავალ ღრმა მდინარეზე გადებული ხიდი.
რადგანაც ამ ქოროხის ხიდს ერთი თალი აქვს, უფრო მაღალია და მე-
ტი ხელოვნებით ნაკეთები. ქალაქი დავათვალიერეთ.

ლაშქარიც დიდებული ბრძანების შესატყვისად შეგროვდა და
გაემზადა. მე, მწირს, სამასი ყურუში „ფეხის ქირად“ მომცეს. ორასი
ამხანაგი შევიყარენით და ქალაქ თორთუმში მივედი.

თორთუმის ციხის ამბავი: საქართველოს მეფის — მამრულის
აშენებულია. შემდეგ უხუნ ჰასანის ხელში გადავიდა და მისგან კი —
[სულთან მეჰმედ II] ფათიჰისა. მაგრამ შემდეგ ისევ ქართველებმა
დაიპყრეს. [სულთან] სულეიმან-ხანმა როგორც კი შეიტყო მისი და-
პყრობის ამბავი, მაშინვე მეორე ვეზირი აჰმედ-ფაშა კარგა დიდი ჯა-
რის სარდლად დანიშნა და გააგზავნა. ისიც მოვიდა და სანგრებში რომ
შევიდა, შვიდი დღისა და შვიდი საათის ბრძოლის შემდეგ ციხე და-
იპყრო. შიგ საქმათ რაოდენობის მეციხოვნეები, ჯაბახანა, ზარბაზნები,

347 სურსათი და სხვა მარაგი დატოვა. თავისი ჯარით||ნიგჯახის ციხისაკენ წავიდა და აქედან — ამირახორის ციხისაკენ. ციხეები დანებდნენ; დაიკავა და შიგ საკმარისი რაოდენობის ჯარები ჩააყენა. იქიდან ახჩა-ყალეს მივიდა. შვიდ დღეში დაიპყრო და ციხის ბურჯზე მაჰმადიანური ლოცვა აღავლინა.

იქიდან ნიქერდის, აშირდას, პატარა ახჩა-ყალეს ციხეებისაკენ გაემართა. მათი ბეგები ამანით დამორჩილდნენ⁵. ამის შემდეგ ისპირისა და ფერთექრეჰის ციხეებმაც ითხოვეს შებრალება და ახლაც ყველანი დამორჩილებულნი არიან. რადგანაც ამის შემდეგ დადანლის ნაპიესაკენ გაემართნენ, სამოცდასამი სოფლიდან თხუთმეტი დამორჩილდა და დანარჩენები კი დააქცავეს. ამის შემდეგ დაპყრობილ იქნა თაქისი, ახჩაყალე. ლივანას⁶ ხეობა და ჯარი თორთუმში მოვიდა. თორთუმიც აღწერეს, როგორც სანჯაყის მთავარი ქალაქი. ახლაც ასეა. ალაი-ბეგი და ჩერი-ბაში ჰყავს. ომიანობის დროს ჯებელიებიანად და თორთუმის ბეგის ლაშქრიანად სამოცი ათასი რჩეული მეომარი გამოჰყავს. მის ფაშას, სამართლის მიხედვით, წლიურად თორმეტი-ცამეტი ათასი ყურუში შემოსდის.

ლაშქრობაში ჩვენი წასვლის წელს სეიდნ აჰმედ-ფაშამ, რამდენადმე ძალადობით. თორთუმის სანჯაყიდან მისაღები შემოსავალი ოცდოთხი ათას ყურუშამდე აიყვანა. ის კი არა, როდესაც მე, მწირი, მასთან სულთნის ბრძანებით მივედი, მის სანჯაყში მყოფ თიმარებისა და ზეამეთების მფლობელთა გარდა, გადასახადებისაგან გათავისუფლებული იმამები და ხათიბებიც კი შეავაწროვა: „ლაშქრობა გვევალებათ“ და ამის სანაზღაუროდ ათი ათასი ყურუში აიღო. მე, მწირი, კი თავის სასახლეში მომათავსა და ქალაქი დამათვალეობინა.

ასორმოცდაათახიანი ადგილია ყადისა და ცხრა ნაჰიე. მათგან შემდეგია ცნობილი: იუვანე, დადანლი, ისპირი. ამ ნაჰიეებიდან ყადის სამი ათასი ყურუში აქვს წლიური შემოსავალი. შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ ულ-უმრაღი. წარჩინებულები და დიდებულები, ციხისთავი, მეციხოვნეები, იანიჩართა სარდალი და ქალაქის სუბაში ჰყავს.

თორთუმის ციხის აღწერა: მაღალ გორაკზე ოთხკუთხა შენობაა. ერთი რკინის კარი აქვს. შიდა ციხეში თვრამეტი სახლი და [სულთან] სულეიმან-ხანის მცირე ჯამეა. ერთი ამბარი აქვს. ქვედა გარეუბანში კეთილმოწყობილი და მშვენიერი შენობებია, რომელთა რიცხვი შეიდას აღწევს. შვიდი უბანი და შვიდი მიჰრაბი აქვს. ორი აბანო, ორი ფუნდუკი, ათი ყმაწვილების სასწავლებელი და სამოცდაათამდეც ყო-

348 ეველგვარი ხელობის სახელოსნო დუქანია||აქვს. დახურული ბაზარი, საქველმოქმედო ნაგებობა. მედრესე და მისთანანი არ აქვს. ყოველ სახლს მრავლად აქვს ბაღ-ვენახი. რადგანაც მშვენიერი ჰაერია, ხე-

ხილი ბევრია. ყურძენი, მსხალი და ლალისფერი ატამი სანაქებოა. რადგანაც ქალაქი არზრუმიდან ორი დღოს სავალზეა დაცილებული, ვაჭრებს ხილი ყუთებით გადააქვთ არზრუმში. არზრუმის ვილაიეთში ერზინჯანის შემდეგ ქალაქი თორთუმია სამოთხას ბალივით შემკული. მისი ხალხი სტუმართმოყვარე, გულკეთილია. მშვიდი, მართალი ადამიანები არიან. თორთუმში გვარჯილასაც იღებენ. ქალაქი ერთ ხეობიან ადგილას მდებარეობს.

ქალაქის დათვალიერების შემდეგ თორთუმის ქართან ერთად არზრუმის ვილაიეთისაკენ გასამგზავრებლად დიდკაცი რომ იკრიბებოდნენ, ამ დროს სეიდნი აჰმედ-ფაშას ამბავა მოუვიდა, შავი ზღვის ნაპირზე მდებარე გონიოს ციხე კაზაკებმა მოულოდნელად აიღესო. მან მაშინვე დაგზავნა მაცნეები, რომლებმაც დაიწყეს ძახილი: „ტანზე დავითის ჯავშანი ჩაიცვით, [სულთნის] ბრძანებას ნუ მოუცდით — ცხენებზე შესხედით! ჭეშმარიტი სარწმუნოებისათვის წმინდა ომსა და მოწამეობრივ სიკვდილს ვინც ეძებს; ვისაც უნდა ცხენი, თიმარი და ზეამეთი მიიღოს, წამოვიდეს!“ . ჩვენც ქალაქიდან გამოვედით, ბაღების თავში ოდნავ შევისვენეთ და ათასი რჩეული, მსუბუქად წამოსული, შეიარაღებული მეომარი შეგროვდა. „ვაი მას, ვინც უკან არ გამომყვებო!“ — ვამბობდით. სამჯერ დავძახეთ მაჰმადიანური ყიჟინა და ჩრდილოეთისაკენ გავემართუნით. მთელი ჩვენი ჯარით, რომელიც ხაილისა და ქეჰეილანის ცხენებზე ისხდა, იმ დღედაღამეს ჭეხებით ვიარეთ. იმ ადგილებიდან, სადაც გავიარეთ, ჩვენ თან წავასხით ასეთი ხალხი, რომლებიც მხედრები არ იყვნენ, მაგრამ იარაღის დაჭერა და სროლა შეეძლოთ. მეორე დღეს, დილით ერთ ხევში ჩავედით და დავბანაკდით. იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ერთი დღე ჭეხებით ვიარეთ და იმ ადგილას, სადაც ტრაპიზონის საზღვრებიდან გონიოს საზღვრებში შევედით, სამეგრელოს ჯარებს შევხვდით. სეიდნი აჰმედ-ფაშასთან მოვიდნენ და ყველას პატივი მიეგო. მოვიდა სამი ათასამდე ჩაცმულ-დახურული, შეიარაღებული, თავითფეხებამდე ცისფერ რკინაში ჩამჯდარი, ხელშუბიანი, ქეჰეილანის ცხენიანი, გველუშაივით [ვაჯაკცი] მეგრელი აზნაური, ათასამდე ქვეითი მეთოფე და ქართველი წარჩინებულები. ესენი გარეგნობით სხვადასხვანაირი იყვნენ. ზოგი თმაგაწეწილი იყო, ზოგი — თმახუჭუჭი. ორმოც-ორმოცდაათ წლისანებსაც კი წვერი გაპარსული ჰქონდათ და საოცარი გამომეტყველებისანი იყვნენ⁷. ასე წარსდგნენ. კოჯა ყაზნი სეიდნი აჰმედ-ფაშაში დაუყვავა, ყოველ 349

მათგანს აღთქმა მისცა და მიესიყვარულა. იმ დამეს მანძილები გადაესერეთ და დილაადრიან მივალწიეთ გონიოს ციხეს, რომელიც შავი ზღვის ნაპირზე მდებარეობს. დავინახეთ, რომ ციხე კაზაკებით იყო საესე და ციხის კედელ-ბურჯები ჯვრებით მოერთოთ. ციხეში მყოფმა

კაზაკებმა ისლამის ჯარი რომ დაინახეს: „ჰოი, წმინდა გიორგო“, — ყვირილი მორთეს. ციხეში უშიშრად იყვნენ დაბინადრებულნი და მათ სამოცდაათი „ჩაიკა“ ნავი კი ციხის ძირას დაებათ და იქ ეყვნათ. კაზაკები ციხეში მთვრალეები და უგონოები რომ იყვნენ, სეიდნ აჰმედფაშამ თვალის ასახვევად ასორმოცდაათამდე იჩ-ალებითა და თორთუმის გზაზე შეხვედრილ სამეგრელოს და გურჯისტანის ქვეით ჯართან ერთად ერთხმად შესძახეს „ალაჰ“, „ალაჰ“ და თვალეები დაუბნელეს. [ამ დროს] მეორე მხრიდან ზღვის ნაპირზე მდგარ ხომალდებს შორის შევიდნენ და დაუნდობლად გადასჭრეს თოკები. სამოცდაათი ნავით შავ ზღვაში გავიდნენ და ყოველ ნავში ყარაულად დატოვებული ხუთ-ხუთი, ათ-ათი, მთვრალი და უგონო კაზაკები ზოგი ხმლის კბილებში გაატარეს, ზოგიც დაატყვევეს და ნიჩბები მოასმევინეს. ყველა გმირმა შედლუხი ატეხა, ნავეები ციხიდან ზარბაზნის გასროლის მანძილზე ჩოზანის მხარეს ერთ ყურეს მსგავს ადგილს დატოვეს. კაზაკები ციხეში ალყაშემორტყმული დარჩნენ და გათავისუფლების იმედი რომ გადაუწყდათ, გაცოფდნენ და ცეცხლის ფრქვევა დაიწყეს. აქეთა მხარეს კი მუსლიმი გმირების რიცხვი სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა და ციხეზე იერიშის მისატანად საომარი მასალის მზადება დაიწყეს. ურჯულოებისაგან ხელში ჩაგდებული ნავეების ანძები და ნიჩბები, აგრეთვე სამეგრელოდან ლაზური „მენექისლა“ ნავეებით მოსული მეგრელების ნავეების ანძებიც კიბეებად აქციეს. მათი ნავეებიც ხმელეთზე გამოიყვანეს და საფარად ციხის ძირას მიათრიეს. ციხის აღმოსავლეთით და სამხრეთით რიგიანი სანჯრები გათხარეს და ყველა მუსლიმი გმირი, სამეგრელოსა და გურჯისტანის აზნაურები იმ ნათელ დღეს სანჯრებში შევიდნენ. ციხიდან კაზაკები გარეთ მყოფ გემებს უშენდნენ ტყვიას, აქეთა მხრიდან კი მუსლიმი გმირები და სარდალი — ციხეს. ამ დროს კაზაკებმა პოლკის ბაირალი ააფრიალეს, გარეთ გამოვიდნენ და მუსლიმ გმირებს თავს დაესხნენ. აქეთა მხრიდან ყაზი სეიდნ აჰმედფაშამ თავისი სამასი მამაცი, ღონიერი მეომრით, „ალაჰ, ალაჰის“ ძახილით კაზაკებს ერთი ისეთი მახვილი დაჰკრა, რომ გადარჩენილებმა აირჩიეს მდინარე ჭოროხში გადაცვენოლიყვნენ და ან დამხვრჩალიყვნენ, ან გაღმა გასულიყვნენ. მაგრამ ვინც მოახერხა გაეცურა და გა-

356 დარჩენილიყო, მაინც ვერ გადაურჩა მუსლიმი გმირების ხმლებსა და თოფებს. ოსმალებმა დაწვეს ჭოროხში მდგარი ხომალდები; ორასი კაზაკი კი, ვინც ხმაღს გადაურჩა და ციხეში ვერ შეასწრო, ცალ-ცალკე შებორკილი ტყვედ წამოიყვანეს. მას შემდეგ, რაც [ციხეზე] სამჯერ შიიტანეს იერიში, სამოცდაათმა მუსლიმმა გმირმა შესვა მოწამებრივი სიკვდილის თასი. ბოლოს, როდესაც სეიდნ აჰმედფაშამ ეს ვითარება დაინახა, კაფუჯი-ბაშიები ბათუმის სანჯაყის ნაპიებში გავ-

ზავნა ჯარის მოსაგროვებლად. გარშემო ნაჰიეებიდან ორმოცდაათი თო-
ფებითა და შუბებით შეიარაღებული ლაზი, ზიდულელ წოდებული დუ-
დუკების დაკვრითა და თეთრი დროშებით გუნდ-გუნდად მოვიდნენ და
მდინარე ჭოროხის ნაპირზე დადგნენ. გამარჯვებულმა სარდალმა მათ
დასვენება არ აცალა და ჩერქეზულ ენაზე ყველა გმირი საომრად აღა-
ფრთოვანა და წააქეზა: — „მალე, ჩემო ძმებო! თავგამოდება თქვენ-
ზეა. სარწმუნოებისათვის ზრუნვა თქვენც გაგაყეთილშობილებთ და
მეც“. ისინიც ტალღა-ტალღა წამოვიდნენ. ყველას ხელში ეჭირა თითო
კონა ფიჩხი, თითო თოფრაკი წივა, თითო კონა სიმინდის ჩალა, ქოქუ-
მის ბუჩქის, ღომისა და ფეტვის ჩალის კონები და როდესაც ციხეს
გარშემო კონებს უწყობდნენ, ზოგი მოკლეს, ზოგიც დაჭრეს. ამ იერიშ-
შიც სამოცდაათი გმირი ეღირსა მოწამეობრივ სიკვდილს. სეიდმე აჰ-
მედ-ფაშამ მეჰმედის ლოცვა წარმოთქვა და გემის ანძებისა და ნიჩბ-
ებისაგან გაკეთებული კიბეებით ციხის კედელზე უშიშრად შეფრინდა.
ყიჟინა დასცა და ციხის აღმოსავლეთი კუთხის კოშკზე იჩალებთან ერ-
თად მსხვერპლის მოდარაჯე ობობასავით ამოჰყო თავი. ხმალამოლე-
ბულმა დასძახა: „აბა, არ გაუშვათ, ჩემო ვაჟაკებო“. ასე რომ დაინა-
ხეს თავისი სარდალი, როგორც შავი ჭიანჭველები დაეხვევიან გველე-
შაჰს, ისე შეესიენ ციხეს მუსლიმი გმირები და შეტევა დაიწყეს. კახ-
კებმა დაინახეს, რომ გმირები კედელზე ხმლებს აჟღარუნებენ და მო-
დიან. მრავალი მათგანი ცეცხლში ჩახტა და დაიწვა; ზოგი, ხმლის ში-
შით რომ გარბოდა, გადავარდა და დაიღწა, ზოგიც მდინარე ჭოროხ-
ში გადაეშვა, ჩაიძირა და გაქრა. ერთი სიტყვით, იმ დღეს შუადღიდან
სამხრამდე არც ყაზნი სეიდმე აჰმედ-ფაშას და არც მუსლიმ გმირებს
ერთი ნაჭერი პურიც კი არ ჩაედოთ პირში. ბოლოს, სამხრის დროს,
ციხე დავიპყართ. მადლობა ალაჰს, პირველი ლოცვის წაკითხვა მე,
მწირს, მარგუნა. ციხე გმირებით აივსო. ადრე გადარჩენილი „ჩაიკა“
ნაგები ციხის ძირას მოიტანეს, ყველა მათი მოწყობილობა თავ-თავის
ადგილას დააწყვეს და გაამზადეს. მაცნეების მოწოდებით გაიმართა 351
ზარბაზნების შედლუხი, რომელიც სამი დღე და ღამე გაგრძელდა: მად-
ლობა ალაჰს, რომ მე ამ ბრძოლაში ვიყავი. ციხეში მუჰამედის სადი-
დებელ პირველ ლოცვას რომ ვკითხულობდი, აღმოსავლეთიდან — მდი-
ნარე ჭოროხის ნაპირიდან ფერადფერადი ჰაირალებითა და დროშებით
აქეთ მომავალმა ათასობით ჯარისკაცმა ციხეში ზარბაზნის სროლა და
ჩვენ მიერ მოწყობილი შედლუხი დაინახა; [ჯარმა] „დიდ არს ალაჰიო“,
თქვა და ციხის ძირას მოვიდა. დაინახეს, რომ ციხე დაპყრობილია,
სეიდმე აჰმედ-ფაშა ციხეშია და საომარი მასალის მოწყობას ხელ-
მძღვანელობს. თურმე, ეს ჯარი გამოუგზავნია არზრუმის განმგებელს,
ჩვენს ბატონს დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშას. არზრუმის ვილაიეთის

ჯარი ყარსის ფაშის — ქეთენჯი ომერ-ფაშას ძე ბაკი-ფაშას სარდლობით ხუთ დღეში მოსულა არზრუმის ველებიდან გონიოს ციხის ძირას და შეიდი ათასი რჩეული მეომარი ჰყოლია. გონიო!, ძირას, მდინარე ჭოროხის ნაპირზე უკარეებოდ დაბანაკდნენ. ერთ მხარესაც ბასიანის სანჯაყის მფლობელი ქენან-ფაშა დაბანაკდა. მეორე მხარეს კი ბასიანის სანჯაყის თიმარებისა და ზემეთების მფლობელებთან ერთად დაბანაკდა მეციხოვნეთა ნახევარი, რომელთა [საერთო] რაოდენობა ორი ათასს შეადგენდა. ცალკე განლაგდნენ: ქეთენჯი ომერ-ფაშას ძე თავილ მეჰმედ-ფაშა, რომელსაც ახალციხის დაცვა ევალებოდა თავისი ურფას ვილაიეთის ჯარით, ბირეჯიქის ბეგის, ალი მერდან-ბეგის ლივას ჯარი და კიდევ სხვა მოხალისეთა და განწირულთა რაზმები⁸. მანასკერტის ბეგი მეჰმედ-ბეგი ორი ათასი დარჩეული, მამაცი, სახელოვანი ვაჟაკით მდინარე ჭოროხის ნაპირზე დაბანაკდა. ქილმის სანჯაყის მფლობელ თაბანი მასი მეჰმედ-ფაშას მეჩირაღე დელი ჰუსამ-ბეის ებრძანა ლივას ათასი ჯარისკაცით ციხის ძირას, ზღვის ნაპირზე ხელში ჩაგდებული ნაგების დაცვა. ერთი სიტყვით, ქემანის, ერზინჯანის, თერჯანის, ქელქექის, კუჟულუ ჰისარის, ჰაჯი მურადის ციხის, გუმუშხანეს, ბაიბურთის, ხნუსის, ისპირის, თექმელის, კუზუჯანის, თორთუმის, მეჯენკერტის, მამირვანის სანჯაყებისა და სხვა ციხეებისა და დაბების ყველა სანჯაყ-ბეგი და ალაი-ბეგი ჩერბაშიებთან ერთად მოვიდნენ და გონიოს ციხის ძირას დაბანაკდნენ. ამათ შემდეგ ჭოროხის ნაპირზე ორი ათასი რჩეული მეომრით დაბანაკდა მუსლიმ სარი დერვიში — ქეთხუდა ყარაჰისარის სანჯაყისა, რომელიც ახალციხის ფაშის — პატიოსანი, პირნათელი კოჯა საფარ-ფაშას არფალიკი იყო. ეს [მუსლიმ სარი დერვიში ზემოხსენებული] სანჯაყების უკანმავალი იყო.

352 ციხის ძირას[შე]დგა დიდი სახელმწიფო დივანი. მეორე სარდალმა ბაკი-ფაშამ ფეხზე წამომდგარმა თქვა: „ბედნიერი იყოს შენი საღეთო ომი! არზრუმის ვეზირმა, ჩვენმა დიდებულმა სარდალმა დავთარ [დარ]-ზადე მეჰმედ-ფაშამ სალაში გიძღვნათ და ეს ოქროთი ნაქარგი ხალათი და სიასამურის მოსასხამი გიბოძათო“. ეს რომ თქვა, თან წამოღებულ ხალათი და მოსასხამი ყაზი სეიდო აჰმედ-ფაშას ზურგზე წამოასხა, თავზე თული მიამაგრა; დალოცა და აკურთხა.

ღვთის სიბრძნით, სამხრობის ეჰმს ზღვაში ორმოცი-ორმოცდაათი ლაზური „მენქეისლა“ ნავი გამოჩნდა. რომ მოდიოდნენ, შიგ მყოფებმა დაინახეს, რომ ციხე მუჰაჰედის ხალხათაა სავსე და მის გარეთაც კარვებში ამდენი ოსმალო მეომარია დაბანაკებული: ერთიმეორის მიყოლებით იწყეს ნაგების უკან გაბრუნება. ესენი იყენენ ურჩი აზნაურები, რომლებიც ციხეში [მყოფი] კაზაკების დასახმარებლად მოდიოდნენ. სეიდო აჰმედ-ფაშას ჯარი მაშინვე ორი მხრიდან გაქანდა და

ტყვია დაუშინა. სადამომდე გაგრძელებული დიდი ბრძოლა შეიქნა. ორმოცდაშვიდი ნავი დაიპყრეს და ისლამის ჯარმა უხვი ნადავლი ჩაიგდო ხელთ. ნავეებში მყოფნი ტყვედ ჩაცვიდნენ. იმ ღამეს ციხეში და მის გარეთ ისევ ატყდა თოფ-ზარბაზნის შედღულენი და დილამდე საწეიმოდ იყო გაჩირაღდნებული. მეორე დღეს, დილაადრიან მდინარე ჭოროხის ნაპირიდან დაძრული მტვერი ცას მისწვდა და ქვეყნიერების მნათობის ბრწყინვალეობამ და ჯავშნის, აბჯრის, მუზარადების ნათებაჲ [ხალხს] თვალი მოსჭრა. მწკრივებად დაწყობილი სამაგალითო ჯარი გამოჩნდა და მოახლოვდა. თურმე, ჩვენი ბატონის, არზრუმის ვალის — მეჰმედ-ფაშას პატიოსანი ბრძანებით ჩილდირის ვილაიეთის მფლობელი ვეზირი კოჯა საფარ-ფაშა⁹ ახალციხიდან ქენებით წამოსულა. და გონიოს დასახმარებლად მოსულა. მასთან ერთად საქართველოდან მოვიდნენ ექვსი ათასი გულადი ქართველი მეომრით თეიმურაზ-ხანის ძე, ლევან-ხანის ძე და ალექსანდრე-ხანის ძე¹⁰. როგორც კი ასეთი ამბავი მოუვიდა სეიდ-ფაშას, ბაკ-ფაშა, ქუთფაზ-ფაშა და სხვა მირ-ლიეები, ალაი-ბეგები, ჩერი-ბაშიები თავით ფეხებამდე შეიარაღდნენ და საფარ-ფაშას შესახვედრად გავიდნენ. ფრიად სამაგალითო სანახაობა ვნახეთ. საფარ-ფაშა საგანგებო ჯარით, წყლის მზიდევებით, მეთოფეებით და შათირებით რომ მოვიდა, სეიდ-ფაშამ და ბაკ-ფაშამ ცხენდაცხენ უპასუხეს სალამზე. [შემდეგ] სეიდ-ფაშა მარჯვნივ ამოუდგა, ბაკ-ფაშა — მარცხნივ და დიდი ჯარით ციხის ძირას მოვიდნენ. 353

ციხის კედელ-ბურჯებიდან ზარბაზნის ერთი ბათქი გავარდა — „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანებაო“, ერთიც — თოფების ბათქი: — „მოხარული ვართ თქვენი ნახვითო“. საფარ-ფაშა თავისი ჯარით ციხე-სიმაგრის ძირას დაბანაკდა. მას შემდეგ მოსვლა იწყო სურსათმა გურჯისტანის, სამეგრელოს, ბათუმის, ლაზისტანის სანჯაყებიდან. მეორე დღეს, დილით გონიოს ციხის სამხრეთ მხარეს გამოჩნდა დიდი ჯარი, რომელიც ხოფასა და რიხეს მხრიდან ზღვის ნაპირ-ნაპირ [მოდიოდა]. თურმე, ტრაპიზონის¹¹ ფაშას მოუყვანია. სამი ათასი სახელოვანი მეომარი, სამოცდაათი სანდალი, ასი ლაზური „მეწეკისლად“ წოდებული ნავით ჯარი და სურსათი, ათი „შაჰი“ ზარბაზანი მოუტანია და გონიოს ციხის დასახმარებლად მოსულა. როდესაც [ამის შესახებ] ამბავი მოუვიდა სეიდ აჰმედ-ფაშას, მის შესახვედრად არც თვითონ წავიდა და არც ჯარი გავზავნა. ტრაპიზონის ფაშა მოვიდა და ციხის ერთ მხარეს დადგა. შემდეგ, როდესაც იგი ციხეში მოვიდა, რათა სეიდ აჰმედ-ფაშასთან [შეხვედრიო] პატივი მიეღო, [სეიდ აჰმედ]-ფაშამ მას სრულებით არ, სცა პატივი და იქ დამსწრეებს მიმართ:

„შეხედეთ, ერთი, მაჰმადიანებო! მე რომელი სანჯაყის მბრძანებელი ვარ?“

ვილაიეთის წარჩინებულებმა უპასუხეს: „ამჟამად თორთუმის სანჯაყის მფლობელი ხართ“.

ფაშამ ბრძანა: — „კი, მაგრამ, თორთუმი ამ გონიოს ციხიდან რა მანძილზეა?“

კეთილშობილმა დამსწრეებმა თქვეს: — „ოთხი-ხუთი დღის სავალი“.

ფაშამ რისხვით თქვა: — „ოთხი-ხუთი დღის სავალზე დაშორებულ ადგილიდან მოვედი და გონიოს ციხე გავათავისუფლე, თუმცა ეს სრულიად არ მევალებოდა. მე ვცდილობდი მიმესწრო და ღვთის ბრძანებით, ჭეშმარიტი სარწმუნოების გადარჩენის მიზეზი გავმხდარიყავი. მომხედე, ფაშა, შენ ტრაპიზონის ფაშა იყო, ორთულიანი მირ-მირანი იყო, გონიოს ციხე შენი ვილაიეთის მიწაზე და ტრაპიზონიდან ორი დღის სავალზე იყოს და შენ კი ამ შვიდი დღის განმავლობაში რატომ არ უნდა მოხვიდე ციხის დასახმარებლად. მე ამას ჩემს ფადიშაჰს მოვანსენებ. საჩქაროდ დამიძახეთ მდივანმწიგნობარსო!“ — გასცა ბრძანება ფაშამ.

როდესაც მისი სურვილის შესაბამისად საქმის მოხსენებას ადგენდნენ, ფაშამ ბრძანა: „მთავარო ბოლუქ-ბაშივებო! მომასორეთ ეს ტრაპიზონის [ვილაიეთის] მოღალატეები!“, [შემდეგ ტრაპიზონის] სამოცდაათ წარჩინებულს უთხრა: „რატომ არ წააქეზეთ თქვენი ფაშა ამ ციხის გასათავისუფლებლად?“ ძალზე გაუწყრა, გაკიცხა და ყველანი ციხეში ჩაამწყვდია. მდივანმწიგნობარმა კი დაწერა მოხსენება ციხის დაპყრობის შესახებ, ტრაპიზონის ფაშის დაუხმარებლობის შესახებ და

354 როდესაც სამი მირ-მირანისა და სხვა მოხელეების, გონიოსა და ტრაპიზონის ყადიების ბეჭედდასმული საერთო მიმართვა ფადიშაჰისათვის უნდა გაეგზავნათ, ტრაპიზონის ყველა წარჩინებული სეიდნე აჰმედ-ფაშას ფეხებში ჩაუვარდა და შეევედრა: — „შეგვიბრალე, ბატონო! ჩვენს ამბავს ფადიშაჰს ნუ მოახსენებო“. სეიდნე-ფაშამ არ დაუთმო, თავისი სიტყვა არ გადათქვა და „უსათუოდ მოვანსენებ ამ თქვენ ურჩობასო“, — დაიქინა. ბოლოს ტრაპიზონელები ფაშებს ჩაუვარდნენ ფეხებში და ისინი სეიდნე-ფაშასთან სათხოვნელად მიგზავნეს. საქმე მორიგებითა და შეთანხმებით გაათავეს და სამი დღის დავის შემდეგ როგორც იქნა, ტრაპიზონის ფაშამ, მისი ვილაიეთის წარჩინებულებმა და მთელი ტრაპიზონის ვილაიეთმა ძალაუნებურად გაიღეს საქმის მისაჩქმალად ორმოცდასამი ქისა ყურუში, სამი ცალი სიასამურის ქურქი, თორმეტი მონა და თორმეტი მხევალი. პირადად ტრაპიზონის ფაშამ მისცა ერთი ოქროთი მოქარგული აბრეშუმი და თავისი ახლად მოქარგული შვიდგანყოფილებანი კარავი, ერთი ძვირფასი ქვებით მოქედილი ხმალი, მოოჭვილი დაშნა, შვიდი კაპარქი, ტრაპიზონის ქებულ

ოქრომკედლების ჩინებული ნახელავი ნაირ-ნაირი ჭურჭელი, სასაკმევლო, ვარდის წყლის ჭურჭელი, ნაირნაირი რახტი, ვერცხლის შანდლები, გურზები და საომარი ცულები; სამი წყება აქლემი, სამი წყება ჯორი, ჭენებით დავარდნილი ცხენების სანაცვლოდ ას ოცი ცხენი მიიღეს და საქმე იმით გაათავეს, რომ ფადიშაჰს არ მოახსენეს. ფადიშაჰის კარს მოახსენეს მხოლოდ ის, რაც შეეხებოდა გონიოჲ ციხის დასაპყრობად და დასახმარებლად მოსული მირ-მირანების, ალაი-ბეგებისა და სანჯაყ-ბეგების მონაწილეობას ფადიშაჰის სამსახურში. სეიდნ აჰმედ-ფაშამ გონიოს ციხის გათავისუფლების სასინარულო ამბის შესატყობინებლად ერთი კაფუჯი-ბაში გაგზავნა, რომელიც „გურჯი ბეზადეს“ სახელით იყო ცნობილი. მეორე კაფუჯი-ბაშის ხელით კი ეს ამბავი ჩვენ ბატონ არზრუმის ფაშას შეატყობინა. ამ დროს მდინარე ჭოროხის ნაპირიდან მტვერი ავარდა და ისლამის ლაშქარი გამოჩნდა. თურმე, არზრუმის ვალის, ჩვენ ბატონ მეჰმედ-ფაშას ალა — ალაჯა ათლნ ჰასან-ალა გონიოს ციხის დასახმარებლად სარდლად გამხდარა. არზრუმის სანჯაყის თიმარებისა და ზეამეთების მფლობელებთან ერთად თავისი ციხეების მეციხოვნეთა ნახევარი, ორმოცი ბაირალი სეკბანი და სარიჯა, ბაშ ბოლუქ-ბაში, ბოლუქ-ბაშიები: — ქუჩუქ აჯემ კულუ, ჩათალი, მუმუჩეთუ, ჯალიკ ალი, ჰეიბელნ, ნაკიშლნ, ჯალიკ ალი, ზერე-ქეთლნ, დამალნ აშკუნა, სენჯაბლნ, ჰადირლნ ჰაჰალნ, მესჯაჰ-ოღლუ, 355
ჯენეთ-ოღლუ. ყარა ფირნ, სოლაკ ველნ, ქულჯა ალნ, კაფან არსლანი მაჰმადიანური ყიჟინით გადმოვიდნენ. მათ გადმოყვნენ: ერთი ბაირალი — სამასი მამაცი ცხენოსანი, ერთი ბაირალი — სამასი ცხენოსანი მოხალისე, ექვსი ბაირალი — ქარივით სწრაფი შაკრიკი, მეომრები, ერთი ბაირალი — ექვსასი მუთეფერიკა, ერთი ბაირალი — სამასი პატივის ღირსი ალა, ერთი ბაირალი გულადი ჰაშნაგირი, ერთი ბაირალი — ორასი სარაჯი, ერთი ბაირალი გარე ქილერჯიებისა, ორასი შეიარაღებულდ ახალგაზრდა, ორასი ჯავშან-იარაღში ჩამჯდარი ზელშუბიანი ირ-ალეზი. მათ მოწინავეთა ბაირალით მოჰყვებოდნენ მიჯთჰაჲ ლულამ ალასის მეთაურები, ორმოცი „სანდალის“ პატრონი ორმოცი-ორმოცდაათი ამხანაგით და ცხენებზე ამხედრებული კაფუჯი-ბაშიები. მათ ნალარის დაკვრით გადმოჰყვა სარდალი ალაჯა ათლნ ჰასან-ალა. გონიოს ციხის ძირას კარვებში დაბანაკდნენ. სეიდნ აჰმედ-ფაშამ დიდი წვეულება გაუმართა. მეორე დღეს ყველა სოფელ-დაბიდან კალატოზები და ღურგლები მოიყვანეს და დაიწყო ციხის შეკეთება. პირველად თხრილები გაწმინდეს. ციხის დამწვარი ნაწილი და შიდა ციხეში მდებარე [სულთან] ბაი-ახეთ [II] ველნს ჯამე შეკეთდა. 700 ახალი ჯარისკაცი და ციხისთავი ჩააყენეს. დატოვეს მოწყობილობა, ჯაბახანა, ურწმუნოებისაგან დავლად აღებული თოფები და ასე მოაწყვეს. ტრაპიზონის ვილაიეთის და

ბათუმის სანჯაყის ჯარი ციხის დასაცავად დაეტოვებოდა. 6 000-მდე ძლე-
 ვამოსილი ჯარით მდინარე ჭოროხის ნაპირ-ნაპირ არზრუმისაკენ გავე-
 მართენით. გზაში [მდინარის] ნაპირზე ერთ მდელთან ადგილზე გავ-
 ჩერდით. სეიდ აჰმედ-ფაშამ ყველა მუსლიმი გმირი საათბიროდ
 მოიხმო და თქვა: „ეს სამეგრელო ტრაპიზონის ვილაიეთის მბრძანებ-
 ლობაშია და მაშინ, როდესაც საჭირო იყო ჩვენთვის ძაღვი ძალის
 გამოგზავნა, კახაყებს დაუჭირეს მხარი და ფადიშაჰს განუდგნენ. მათი
 ნაგები და რუსების „ჩაიკები“ ჩემს ფადიშაჰს მივართვი. დაე, ტრაპიზო-
 ნის ციხის ნავსადგურში იდგნენ. ფადიშაჰის მიერ რა ბრძანებაც არ უნ-
 და იყოს გამოცემული, ვილაიეთის ვალ მის მიხედვით უნდა მოქმე-
 დებდეს. ამდენი ათასი კახაკი და მეგრელი ტყვე კი [სულთნის] ტახტს
 მივართვი, მაგრამ ახლა, როდესაც ეს დიდებულთა კრებული ამხედ-
 რებული ისლამის ჯარისა მზადაა, როგორ ვიძიოთ შური მეგრულ ურ-
 ჯულოებზე, რომ ამდენ მგზავრობაგადატანილმა მართლმორწმუნებმა
 356 ნადავლ-ნაშოვრით ისარგებლონ?“ || როგორც კი საქმის განხილვა და-
 იწყო, გურჯისტანს განმგებელმა საფარ-ფაშამაც მეგრელებისადმი
 თავისი სიძულვილის გამოსახატავად თქვა: „ისლამის ლაშქრის ქვეი-
 თი და ცხენოსანი ჯარი მეგრელებს შეეუსიოთ. ჩვენი, ახალციხისა და
 გურჯისტანის გმირები მეგზურებად მივცეთ და საღვთო ომის ნადავ-
 ლი მათაც გავუზიაროთ“. ასე დამთავრდა ბჭობა და მე, მწირმა, ამ გან-
 ზრახვას ფათიჰა წავეუკითხე. იმავე წამს მუსლიმ გმირებს შორის ძა-
 ხილი დაიწყეს მაცნებება. მთელი თავისი იარაღით გაემზადნენ და იდგ-
 ნენ სარდლის ბრძანების მოლოდინში.

LXXXII

ღამე თავდასხმა საპართიველოს კმეხანაზე

ქუთფაჯ-ფაშა ლაშქრის მეწინავე გახდა და 3 000 სახელოვანი
 მეომრით მდინარე ჭოროხის ნაპირის გაყოფებით სამხრეთისაკენ გავ-
 მართა. მას უკან გაჰყვა სამეგრელოს მიმართულებით 3 000-მდე გურ-
 ჯისტანის ახალციხის ჯარი. სეიდ აჰმედ-ფაშა კი მათ მიჰყვა მხოლოდ
 9 რჩეული მეომრით. ბაკ-ფაშა კი 3 000 მეომრით უკან გაჰყვა დუმ-
 დარად. არზრუმის შიბინ ყარა-ჰისარის ჯარებს ებრძანათ მარჯვენა
 ფრთაზე ევლოთ და ქიღმს, ბასიანის, მამერვანის ჯარებს — მარცხენა
 ფრთაზე. ხნუსისა თექმანის, მანასკერტის სანჯაყთა ბეგებს დაევალოთ
 ისლამის ლაშქრისათვის სურსათის, ქერის, ალაფისა და თივის მომ-
 არაგება. იმ დღეს ათი საათი ვიარეთ და გავჩერდით ბათუმის სანჯაყი-
 სა და სამეგრელოს შორის მდებარე ადგილას, რომელსაც „ზარ ჩაირნ“

ეწოდება. დილაადრიან მდინარე ჭოროხზე ფონით რომ გავდიოდრთ, საფარ-ფაშამ საქართველოს ჯარით დაიწყო სამეგრელოს ნაპიეს — დერანიეს¹ რბევა-აკლება. ეს რომ დაინახა მეგრელმა მოსახლეობამ, გაქცევა არჩია და მთებში გაიხიზნა. მაშინვე ჩვენი ბატონი დავთარ-დარ ზადეს პირველი სადროშე, 22 ბოლუქის მთავარი ბაირადი 2 200 მებრძოლით ციცაბო მთებში გაიშალნენ და ბაჯანას² მეგრელებს გარს შემოერტყენენ... ტყვიის ერთი ბათქი დაახალეს და მათთან დიდი ბრძოლა დაიწყო. ამის შემდეგ ბაჯანა დაპყრობილ იქნა და იქიდან³ შევიდა- 357
 სი ტყვე წამოიყვანეს. ჯარი ნადავლით აივსო. ამ ბრძოლაში [ოსმალთა] გმირთაგან შვიდი ვაჟკაცი დაეცა. ბაკე-ფაშაც ნადავლ-ნაშთით გამდიდრდა და ისლამის ჯარს შეუერთდა. მუსლიმი გმირები დაიგზავნენ და გუნდ-გუნდად დაყოფილნი, მთებს, ხეობებსა და ბაჯანელებს ყოვლის მხრიდან შეესივნენ. თვით „მერვე“⁴-ს ციხემდე მიადწიეს. [ციხეში] მყოფებმა ციხის ორ მხარეს კარი გააღეს და ისლამის ჯარს ბრძოლა დაუწყეს ციხის გარეთ. სამ საათს იბრძოდნენ და ონიქის ციხის ბეგმა ალ-ბეიმ, ველ-ბეიმ და ნაკიშლი ბოლუქ-ბაშიმ როდესაც ნახეს, ციხის დასავლეთი მხარე ცარიელიაო, ქამანდი რადაცნაირად ესროლეს, ციხეზე აძვრნენ და ნელ-ნელა თავისი ვაჟკაცებიც აიყვანეს. კედელ-ბურჯებზე აზანი წაიკითხეს. გარეთ გამოსული ურჯულოები შიგ ველარ შევიდნენ და ხმლის ლუკმა გახდნენ. ხმალს გადარჩენილები კი ტყვედ ჩაცვივდნენ. ამ ბრძოლაშიც სამოცდაათმა მუსლიმმა შესვა მოწამეობრივი სიკვდილის შარბათი. 300 მეგრელი დაატყვევა და 700 მოკლა. ისლამის ჯარი სიმდიდრითა და ნადავლით აივსო. ბრძოლის დროს დატყვევებული ბიჭები და ქალაშვილები ძღვევამოსილ სარდალს ჩააბარეს. აქედან ისევ ავიყარენით, ტყიან ადგილებში 9 საათი ვიარეთ და ბოდლოს ველს მივადწიეთ. [სულთან] სელიმ-ხან პირველი უფლისწულობის დროს ტრაპიზონის განმგებელი იყო და რადგანაც ამ ულაშაზეს მიდამოებში გაჩერდა, მდინარე ზობარის ნაპირზე ერთი მაღალი სოფა [ააგეს]. მხოლოდ ზვის ხეებით დამშვენებული ხეივანია. აქაც გაჩერდით. ისლამის გმირებმა მიდამოები ღამე დალაშქრეს. მეწინავე ქუთფაჯ-ფაშას ფრთაზე ორი გაიძვერა დაიჭირეს. ისინი სეიდო აჰმედ-ფაშას მიჰგვარეს და ალაპარაკეს. მათი ნაამბობი შემდეგი იყო: „ჩვენ მეგრელი ბეგის — ჟაფშუს კაცები ვართ. ჩვენმა ბეგმა იმისათვის გამოგვზავნა, რომ გავგეგო გონიოს ციხე რუსებმა დაიპყრეს, თუ ამჟამად ოსმალთა ხელშიაო? ღვთის ნებით, აი, ტყვეობის მარწუხებში მოვხვდით. ახლა თქვენ იცით!“ ამათ დაიწყეს ჩვენი მეგზურობა იმ სოფლებისაკენ, სადაც ბევრი ნადავლის აღება შეიძლებოდა. სეიდო აჰმედ-ფაშამ ისინი გამოიყენა და წინ გაიძღოლა. მათ მიერ ნაჩვენებ მიმართულებას მანაც არ ენდობოდა და ისლამის ჯარისკაცები ერთად

იყვნენ, თავით ფეხებამდე შეიარაღებულნი; ასე გადავსერეთ გზები და
358 თეიმურაზ-ხანის ქვეყანაში შევედით. თურმე ეს ტომი ახალციხის||ვე-
ზირის — საფარ-ფაშას ქვეშევრდომი ყოფილა. თეიმურაზ-ხანის შვილი
სამი ათასი შეიარაღებული, სრულყოფილი, თავით ფეხებამდე რკინაში
ჩამჭდარი ქართველი ვაჟაკებით, ორი ათასი ქვეთი ჯარით და მეთო-
ფე ჯარით მოვიდა და [ოსმალთა] ჯარის ერთ მხარეს დადგა. სარდალ
ყაზი სეიდნი აჰმედ-ფაშას საჩუქრები გამოუგზავნა. ამ თეიმურაზ-ხანის
შვილსაც ჰყოლია განდგომილი ტომები. ისლამის ჯარს გაუძღვა, ფერ-
ნაქის, სელსელის, ფარაკანის, ფენაქის, ქომლას, სამარლას ნაპიეები
დაიპყრო და სამი დღის შემდეგ ახარის ციხის ძირას დაბანაკდა. ეს
ციხეც დაიმორჩილეს. ერთ გორაკზე პატარა, მრგვალი ციხეა. ანუ-
შირვანის შვილის — ჰორმუზ გვირგვინოსანის აშენებული ყოფილა.
პატარა ზარბაზნები აქვს. მისი მცხოვრებლები მეომარი ხალხი არ ყო-
ფილა. მაგრამ საშინელი ქურდობა იციან. მათ შეუძლიათ ციდან ვარს-
კვლავიც კი მოიპარონ. ქუთფაჯ-ფაშას ფრთიდან ორი ისეთი ვარსკე-
ლავით ლამაზი ქალწული წამოიყვანეს, რომ მათი მსგავსი ვერ მოი-
ძებნება თვით იმ ფერიებში, რომლებიც დამსკოს ახლოს არიან⁴. თი-
თქოს იმათ ამბავს აუწყებს ქვეყანას ყურანის დიდებული ამა: „ჩვენ
შევექმენით ადამიანი საუკეთესო აღნაგობით“⁵. სეიდნი აჰმედ-ფაშამ
ისინი ქუთფაჯ-ფაშასაგან ათას-ათას ყურუშად იყიდა და ოც სხვა ქა-
ლიშვილთან ერთად სულთან იბრაჰიმ-ხანს გაუგზავნა. ამ დროს მანას-
კერტის ფრთას ტყვედ ჩაუვარდა სამეგრელოს ბეგის ბიძაშვილი. მან
ასი ტყვე, ათასი სული საქონელი, მრავალი საპალნე ოქროქსოვილი,
მრავალი საპალნე ფარჩა მისცა და თავი გამოისყიდა. ამ ძლევამოსილ
ლაშქრობაში ერთი ზროხა ნახევარ ყურუშად იყიდებოდა და ერთი
ცხვარი — ხუთ ახჩად. ამ დროს სეიდნი აჰმედ-ფაშას აჩიკ ბაშის ბეგი-
საგან საჩუქრად მოუვიდა ხუთი მონა და ხუთი მხევალი. მე, მწირსაც,
ერთი მონა და ერთი მხევალი მიბოძა. აქედან ძლევამოსილი ლაშქრით
გამარჯვებულად ვიარეთ დასავლეთისაკენ და 11 საათში ნიჩახის ციხე-
ში მივედით; იქიდან — ახჩა-ყალაში; იქიდან — ჯიქის ციხეში; იქი-
დან — ნიკერტის ციხეში; იქიდან ქუჩუკ-ყალაში. ამგვარად, გურჯის-
ტანი და სამეგრელო თავიდან ბოლომდე დაპყრობილ-დამორჩილებულ
იქნა. მათი ბეგები ყაზი სეიდნი აჰმედ-ფაშასთან საჩუქრებით მოვიდნენ.
რადგანაც ეს ციხეები მთიან ადგილებში მდებარეობენ, მათ აღარ მივ-
ხედეთ, გვერდი ავუარეთ და აფვანეს ნაპიე დავიპყარით. აქედან გზა
განვაგრძეთ, თექრეჯის ციხის ძირას გაეჩერდით და შევისვენეთ. ჯა-
359 რის ხმაური რომ გაიგონეს,||მეგრელები შეშინდნენ, ციხიდან საჩუქრე-
ბით გამოვიდნენ და შეწყალება ითხოვეს. თხოვნა მხედველობაში არ
მივიღეთ და ჩვენი ჯარი ტყვეებითა და ნადავლით აივსო. ამგვარად

ყველა ისე დაიტყირთა, რომ აღარ შეეძლო წაეღო შარიათით გათვალისწინებული თავისი წილი [ნადავლისა]⁶.

მდინარე ჭოროხს დაყვევით, გონიოს ციხის ძირას დავბანაკდით და დავისვენეთ. ნადავლი ტრაპიზონში გაიგზავნა და გონივრულად გაიყიდა.

LXX XIII

მეგრელების მნა!

ართი — ერთი; ორი — ორი; შ(ს)უმი — სანი; ომ(თ)ხ — ოთხი; ხუთი — ხუთი; ფშქვი — ექვსი; იშქვითი — შვიდი; რუუო — რვა; ჯ(ჩ)ოლ(ხ)ორ — ცხრა; ვთი — ათი; ართი ვთი — თერთმეტი; ქოა(ბ)ალ — პური; დაჰ(ჩ)ხირ — ცეცხლი; ფორ — ფარი; იზხური — ცხვარი; დრკ(ყ)ათ — ქამარი; დუდი — თავი; დშქა — შეშა; ჯოლოზ(რ) — ძაღლი; ჯ(ჩ)ხუ — ძროხა; გისინ — ხბო; იჯმ — მარლი; იჯ[ც]ხნ — ცხენი; ლაჯ — ლორი; გრუთ(ნ) — ვირი; თუთ — დათვი; კ[ც]ვლ — ყველი; მრჯვან — მაწონი; ...²; ...³; ვაა — მოდი; ჩ[წ]აა — ადამიანი; დახორ(დ) — დაჯექ; მლაული — არ წახვიდე, თინა — გოგო; ოჯ[ქ]კომ — ვკამოთ; ვაა ჩ[წ]აა — მოდი, კაცო; აშ მორთ — აქეთ; მლაული ჩ[წ]აა — არ წახვიდე, კაცო; აში მორნ(თ) ვაა მამად — ლომი არის მამა; ვაა დიას — მოდი, დედა; ართი ლაჯ ოჯ[ქ]კომ — ერთი ლორი ვკამოთ; ჯოლოზ(რ) — ძაღლები⁴; თნი იავუ ბჯუდ ჰათმა ლაფა — შევთხოვ, რათა დმერთმა ქვად გაქციოს; ვაა ჩ[წ]აა — მოდი, კაცო; დბ(ი)პრ მლად(ვ)ლი იზხური ქობალ ოჯ[ქ]კომ — დაწექ, არ წახვიდე ცხვარი, პური ვკამოთ; ვაა ჩ[წ]აა დახოდ კ[ც]ვლ ქობალ ჯრჰვან⁵ ოჯ[ქ]კომ — მოდი, კაცო დაჯექ, ყველი, პური, მაწონი ვკამოთ. კ[გ]დმობრუთ(ნ)დი და მაკოჯ[ც]ე მამა დაგრჩინო — გადმობრუნდი და მაკოცე მამაშენის გულისთვის.

|| ამ სამეგრელოში ყოველ ტომს თავისი დამახასიათებელი, გან- 360
საკუთრებული კილოკავი აქვს. დიდი ქვეყანაა. სამოცდაათნიარი მოსავალი მოდის. ბევრი ჰყავთ ცხვარი, თხა, ლორი. მთებში — ირემი, შველი...⁶ ქვეილანის ცხენები ჰყავთ, მაგრამ თათარისტანში, გურჯისტანსა და სამეგრელოში სულ არ იცის ვირი და ჭორი. ამ ქვეყნებში ბევრია კვერნა, კლდის კვერნა, მელა, გარეული კატა, მგელი და [გარეული] ქათამი. რადგანაც პურსა და ქერს ცოტას თესვენ, ცოტაც მოდის; სიმინდი და ლომი ბევრი მოდის. მაღალ მთებში უხვად არის კაქლის, ბზის, ფიჭვის და ღვივის ხეები; კიპარისის ხეები იშვიათია. ესენიც აბაზა და ჩერქეზი ხალხებივით მთებში ცხოვრობენ. მათი სოფლე-

ბი მუღამ ერთ ადგილზეა — არ მომთაბარებენ. ბალ-ვენახიანი, ეკლე-სიებიანი, კეთილმოწყობილი ციხეები და სოფლები აქვთ. ეს იმიტომ, რომ ისინი ძველი ხალხია და მათი მიწა დიდი ქვეყანაა.

აქედან სამხრეთით, არზრუმისაკენ გავემართებით და მესამე დღეს დავანღის ნაპიფში მივედით. თორთუმის სანჯაყის მიწაზე მდებარეობს და მორჩილი ნაპიფა. რადგანაც უსაფრთხო და მშვიდობიან ადგილას შევედით, ახალციხის ვეზირმა საფარ-ფაშამ სეიდნი აჰმედ-ფაშასაგან ნებართვა აიღო და მრავალი ტურფა და იშვიათი საჩუქარი მიართვა. ჩვენ ბატონ არზრუმის განგებელსაც საჩუქრები გაუგზავნა. [ახალციხის] ვილაიეთის ჯარი თეიმურაზ-ხანის შვილთან, ალექსანდრე-ხანის შვილთან და ქართველ ბეგებთან ერთად ჩილდირისაკენ გავმართ-ნენ. ყაზნი სეიდნი აჰმედ-ფაშა კი ძლევამოსილი ლაშქრით 4 საათში მივიდა ერთ ადგილას, რომელსაც აჟუვანეს ხევი ეწოდება. ისპირისა და თორთუმის მთელი მოსახლეობა საჩუქრებით მოვიდა სეიდნი აჰმედ-ფაშასა, ბაკი-ფაშასა და ქუთუფაჯ-ფაშასთან. საჩუქრები მიართვეს. აქა-ურობა სეიდნი აჰმედ-ფაშას სანჯაყის საზღვარია. აქედან გზა განვაგრ-ძეთ და ქალაქ თორთუმში შევედით. ყველა წარჩინებული სეიდნი აჰ-მედ-ფაშას შესახვედრად გამოვიდა. შარაგზის მარჯვენა და მარცხენა მხარეს იდგნენ და ულოცავდნენ: — „კეთილი იყოს თქვენი საღვთო ომიო“. მთელი ჯარი რომ გადავიდა, „სამ“-ისა და „ნერიმანი“-ივით⁷ ბედნიერი ყაზნი სეიდნი-ფაშასთვის ჩვენი ბატონის — დავთარღარ ზა-დე-ფაშას მიერ გამოგზავნილი კარვის მოწყობილობა კარავში შეიტა-ნეს და მის ცხენს ექვსი ცალი ნახჭევური ფოლადის ცხენის ჯავშანი გადაჰკიდეს. || იმ ქეპელიანის [ციხეზე] ყაზნი [სეიდნი აჰმედ-ფაშა] შეჯდა. სუნიტების წესზე თავზე მოხვეული თეაღესანი ძირს ეშვებოდა, თავით-ფეხამდე რკინაში იყო ჩაფლული, „ბურლუკ“ და „უფალუკ“⁸ შვიდთავიანი გველშაპივით მოდიოდა და მარჯვნივ და მარცხნივ სა-ლამს აძლევდა. ხალხი ორივე მხრიდან ლოცვა-კურთხევას უთვლიდა: „ღმერთი შეგეწიოს, ჰეი, ალაჰისათვის მებრძოლო გმირო!“ ამ დროს ციხეში ზარბაზნები გავარდა მისი კეთილი მობრძანების აღსანიშნავად და ქალაქ თორთუმის მთებმაც გუგუნი გამოსცეს. სეიდნი აჰმედ-ფაშა დიდი ზარ-ზეიმით მივიდა თავის სასახლეში. ბაკი-ფაშა, ქუთუფაჯ-ფაშა და სხვა მუსლიმი ვიპირები, რვა სანჯაყის ბეგი სამ დღეს ქალაქგარეთ ვბანაკობდით. მეოთხე დღეს არზრუმისაკენ გავემართეთ.

ჩვენი მგზავრობის მესამე დღეს, ათას ორმოცდაჩვიდმეტი (1647) წლის კასიმის პირველ დღეს⁹ ფეხი შევდგით არზრუმის მიწაზე და გავ-ვიარეთ ადგილი, რომელსაც საქართველოს ყელი (გურჯი ბოღაზი) ეწოდება. სოფელ უმდუმში მივედით. აქედან ძლევამოსილი ლაშქარი დიდი ზეიმით არზრუმში უნდა წასულიყო. რადგანაც ამ დროს ფაშის

ჯარის დასახვედრად მოვიდა ჩვენი ბატონი დავთარდარ ზადეს ქეთხულა ალი-ალა, დიდი ზარ-ზეიმით ვიარეთ და ჩამოვხტით ჩვენი ბატონი დავთარდარ-ზადეს კარავთან, რომელიც გუმუშლუ გუნბეთში იდგა. ჩვენმა ბატონმა მალაღირსეულმა ფაშამ თქვა: „ბედნიერი იყოს შენი წმინდა ომიო“, სეიდნ აჰმედ-ფაშას შესახვედრად კარვის კარამდე მოვიდა და ერთმანეთი გულში ჩაიკრეს. ბაკი-ფაშა მარცხნივ მოისვა, სეიდნ-ფაშა — მარჯვნივ; დასხდნენ და მოისვენეს. ქუთფაჯ-ფაშა და სხვა მირლივებიც ფაშის ხელზე კოცნით გაპატიოსნდნენ. ყველა გმირს ისეთი დიდებული პატივი სცა, ენით გამოთქმა შეუძლებელია. შემდეგ ყველა გმირს 170 ცალი ოქროთი ნაკერი საპატიო ხალათები უბოძა. სეიდნ-ფაშას, ბაკი-ფაშას და ქუთფაჯ-ფაშას თითო სიასამურის ქურჭი ჩააცვა. დაიწყო ყველა მირლივასაგან ნადავლისა და საჩუქრების მოსვლა. პირველად სეიდნ-ფაშასაგან მოვიდა ას ორმოცდაათი კაზაკი ჭაბუკი, თერთმეტი კაზაკი ატამანი, ორასი მეგრელი ტყვე, ას ორმოცდაათი მონა, ორმოცი ოყა ვერცხლის ქურჭელი, ასი მხევალი, ერთი ჯორის საპალნე ოქროქარგული კვერნის ბეწვი, შვიდი ჯავშანი და სხვა ძვირფასი ნივთები. შემდეგ, როდესაც საფარ-ფაშას, ბაკი-ფაშას და ქუთფაჯ-ფაშას საჩუქრებიც მოვიდა, გახარებულმა ფაშამ მათ, კაფუჯი-ბაშიებსა და ვილაეთის წარჩინებულებს უხვი საჩუქრები დაუბოძა. იმ დღის შემდეგ ზამთრის სუსხი გაძლიერდა და კარვები თოვლმა დაფარა. მკვლელის თათბირზე გადაწყდა, რომ ერევნის სალაშქროდ არ წასულიყვნენ, რადგან შეიძლება, ჯარი დაუძლურდესო. ყველა თავის სამშობლოსაკენ გაემართა. ჩვენი ბატონი ფაშა თავისი დიდებული კარვით გუმუშლუ გუნბეთში დაბინავდა. ლხენასა და ქეიფში ვიყავით გართული. თურმე, ჩვენი ბატონი ფაშა ჩემზე ოდნავ გულაყრილი ყოფილა. სეიდნ აჰმედ-ფაშას ვთხოვე, მისი საშუალებით შევეწყნარებინე. მანაც შესაფერის დროს უთხრა: „თუმცა დანაშაული ჩავიდინეთ, როდესაც თქვენი დიდებული ბრძანებით ჩვენს სამსახურად მოსული ევლია ჩელები გონიოს გასათავისუფლებლად წავიყვანეთ, მაგრამ გთხოვთ აპატიოთ, რადგან გონიოს აღების დროს მუჰამედის ლოცვა პირველად ევლია ჩელებიმ თქვა და მრავალჯერ დასძახა მაჰმადიანური მოწოდება გმირების საომრად აღსაფრთოვანებლად. მსოფლიო მოგზაურია, კეთილმოუბარი, ყურანის ზეპირად მკოდნე და ალაჰისათვის მებრძოლი თქვენი მონა-მორჩილი. ჩვენი დანაშაულია და მას კი აპატიეთო“. ჩვენმა ბატონმა ფაშამაც ხუმრობით დაიწყო: „მას არ ეპატიება. რადგანაც ჩვენ იგი სანჯაყ-ბეგებთან ერთად ერევნის ჯგუფში განვაწესეთ. ის კი ისეთ ადგილას წავიდა, სადაც არ უბრძანებიათ. დანაშაული ეპატიება, თუ თავიდან ბოლომდე რვა საათში წაიკითხავს ყურანს; თუ წმინდა ხათმს რვა საათ-

ში შეასრულებს; თუ არა და ენით დასჯა შუბით მიყენებულ კრილობაზე მიძიმეა“. ეს რომ თქვა, მე მწირი, ხელზე ვემთხვიე და ალაპის სახელით ცხრა საათზე მეტ ხანს ვასრულებდი ხათმს. ისევ მივედი და მიწას ვემთხვიე. ერთი სიასამურის ქურჭი, ვერცხლით დარახტული ჟღალი ცხენი, ერთი ხელი ტანისამოსი, ორი ქართველი მონა მიწყალობა და მე, მწირი, არზრუმის ვილაიეთის სალოცავ სამსახურში გამამწესა. დღე და დამ მოლხენასა და ნეტარებაში ვიყავი. მაგრამ, როგორც ერთ ბეითშია ნათქვამი: „ყოველი დიდებისა და სიხარულის ბოლო უბედურება ყოფილა; კარგი დღის დასასრული მწუხარება ყოფილა“ — ბედკრული დროის წესით, ჩვენი ქეიფი მწუხარებით წაიბილწა; ასე რომ სტამბოლიდან ერთა შიკრიკი მოვიდა და თქვა: „სულთან იბრაჰიმმა დიდვეზირი სალიპ-ფაშა მოაკვლევინა და მის ადგილას თეჭერეჯი აჰმედ-ფაშა დანიშნა დიდვეზირადო“¹⁰. მიუხედავად იმისა, რომ ფაშა ძლიერ შეწუხდა, არავის გაანდო ამბავი, დღედაღამე საუბარში გაატარა და არზრუმში დარჩენილ [ჯარებს] დაუკავშირდა. ეს იმიტომ, რომ სალიპ-ფაშა ჩვენი ფაშის მამის, მუსტაფა-ფაშას რჩეული მსახური იყო. ჩვენი ბატონი ფაშისათვის არზრუმის ვილაიეთის ზომებაც მისი მეშვეობით მოხდა. ჰეზარფარა აჰმედ-ფაშა¹¹ კი, მას შემდეგ რაც მუსტაფა-ფაშა ბაშთეჭერეჯი გახდა, ჩვენი ბატონის —

363 დავთარდარ-ზადეს|მოსისხლე მტერი იყო. ფაშამ ისევ განაგრძო სეიდნსთან, ბაკისთან, ქუთფაჯთან, დელი დილავერ-ფაშასთან თათბირი. რადგანაც მე, მწირმა, დიდი ხნიდან ვიცოდი ამ ფაშების ამბავი, საჭიროდ ვცანი სათითაოდ ამეწერა.

ქეთენჯი ომარ-ფაშას ძე ბაკი-ფაშა¹²: პატიოსანი, ამაყი, დიდებული, უბრალო, სარკესავით სუფთა გულიანი, გულლია ხასიათის ადამიანია. ზოგი ისეთი ამბავი გადახდენია და ისეთ მდგომარეობაში ყოფილა, რომ ჯაჰვებით შებორკილი მელამიც კი არ იტყოდა უარს¹³. გონიოს ომიდან დაბრუნების შემდეგ მირღავებთან და ემირებთან ერთად მაჰმადიანური სუფრის თავში რომ ილხენდნენ, ბაკი-ფაშა და სეიდნი აჰმედ-ფაშა საუბრის დროს შეკამათდნენ და საჩხუბრად გაიწიეს. მე, მწირს, მითხრეს: „ადექი, ევლია, განგვსაჯე: მშიერ კუჭზე ვიკიდოთ, რომ შემდეგ კარგად ვჭამოთ“. მე, მწირმაც, მსაჯულობა ვითავე. შეიბნენ. რადგანაც ბაკი-ფაშა ძალუმი იყო, სეიდნი-ფაშა დაჯანა. ის იყო სეიდნი-ფაშა უნდა დაემარცხებინა, რომ ამის შემდეგ ორი მცდარი ილეთი ჩაატარა. სეიდნი-ფაშა კი მთელი მონდომებით გაისარჯა, რაც ძალა ჰქონდა მკლავებს გადასცა და მთასავით ბაკი-ფაშა ისე დაახეთქა სუფრაზე, სუფრის ძვირფასი მოწყობილობა და საკმელები სულ ნამცეც-ნამცეც იქცა. მთელი დამსწრე საზოგადოება განცვიფრდა, შეცბა და ის იყო ყველანი თავ-თავის კარგებში უნდა

წასულიყვნენ, რომ მასპინძელმა, ჩვენმა ბატონმა დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშამ ბრძანა: „ჩქარა, სხვა საჰმელებიო“ და სუფრა ხელახლა გააწყობინა. ამ ორ ვეზირს კი დიდებული ტანისამოსი ეწყალობა. ბაკი-ფაშამ თქვა: „მე დავმარცხდი — მაძლარი ვარო“ და თავისი კარვისაკენ გასწია. ჩვენმა დიდსულოვანმა ბატონმა შესანიშნავი სუფრა გააწყობინა, მეჰაშნიკეთა უხუცესს ჩააბარა და ბაკი-ფაშას კარავში გაუგზავნა. მეორე სუფრაც გააწყობინა და სეიდნი-ფაშას გაუგზავნა. მეჰაშნიკეს დააბარა: „ესენი თავის ჭურჭლიანად ჩემს ძმებს, ბაკი-ფაშას და სეიდნი-ფაშას უძღვენიო“. შემდეგ ჩოხადარ ბეჰლულადას ხელით სეიდნი-ფაშას გაუგზავნა ერთი სიასამურის ქურჭი და ბაკი-ფაშასაც ერთი სიასამურის ქურჭი — სილაჰდარ ფილიბელი მეჰმედ-ადას ხელით. თან დაამატა: „გაფრთხილდით, თუ რამე მოგცენ, არ აიღოთ, თორემ თავებს დაგაყრევინებთო“. დამსწრეთ გაუკვირდათ ეს დიდსულოვნება. ბაკი-ფაშა სამეფო ფუტკარივით დიდმუცელა, კარგი მოჭირითე და ცხენოსანი იყო, მაგრამ უბრალო ცხენი ვერ უძლებდა. მიუხედავად ამისა, მაინც მარჯვე ცხენოსანი და მკვირცხლი იყო. მისი მხიარული ქცევა საზღვარს სცილდებოდა, მაგრამ საღვთო ომში ფრიად სახელოვანი გმირი იყო. როდესაც ყარსში მბრძანებლობდა, ერევნის ხანებსა და ირანის სულთნებს შავ ღღეს აყრიდა. აი, მაგალითად: ერთხელ, შუალამისას, ყარსიდან გაქრა სამასი მარჯვე მხედრის თანხლებით და სამი დღის შემდეგ უკნებელი და ნადავლით დატვირთული დაბრუნდა — სამასი ტყვე მოიყვანა. შუშიქის ციხისათვის ბრძოლაში მის მიერ გამოჩენილი სამართლიანობა და სინდის-ნამუსი [ხალოფას] ეტოლებოდა. თავისი განსწავლულობითა და ღვთისმოსაობით თითქოს მეორე თაფთაზანი¹⁴ იყო: ისეთი დიდსულოვანი და გულუხვი იყო, რომ იმისთანა კაცს არ უნახავს. არსებითად, თუ ეს ორი თვისება ერთ ადამიანშია თავმოყრილი, მთელი საქციელი და უარყოფითი თვისებები გაქარწყლებულია, იმ ნათქვამისა არ იყოს: „ქონება და ცოდნა ფარავს ყოველგვარ სირცხვილს“¹⁵.

364

განსაკუთრებული სიმამაცით ქვეყნის დამამშვენებელი ვაჟაკი და მეთაური იყო. ოხუნჯობა თავის წრეში იცოდა. ფადიშაჰის დივანში მტკიცედ და ღირსეულად ეჭირა თავი; კეთალშობილი ადამიანი იყო.

ყაზი სეიდნი აჰმედ-ფაშა¹⁶: თავგადასაყვალს თვითონ ჰყვებოდა ზოლმე. აბაზებისა და ჩერქეზების ხალხებს შორის ერთი ტომია, რომელსაც საძი ეწოდება. აბაზური ენაც იციან და ჩერქეზულიც. მამაცი, გულადი, მპარავი ხალხია. უმთავრესად აბაზას ტომებში ტრიალებენ. თვით მათი განსაკუთრებული კილო გვიჩვენებს, რომ იმ ტომიდან არიან. რადგანაც აბაზებს შავი ზღვის სანაპიროზე ნავსადგურები

აქვთ, ამათ აბაზები ძალიან სჭირდებათ. ამ აბაზთაგან გამოსული მე-
 ლექ აჰმედ-ფაშა, თავის დაახლოვებულ სახელოვან ადამიანთან ერ-
 თად, რომელსაც ზენჭუსი ერქვა, საძის მთებში საყაჩაღოდ წავიდა. ეს
 სეიდი აჰმედ-ფაშა, რომელიც მაშინ ბავშვი იყო, ტყვედ ჩაიგდეს და
 ნავსადგურში ვაჟარს მიჰყიდეს. ვაჟარმა იგი ეგვიპტეში ჩაიყვანა და
 ერთ . . . ს¹⁷ მიჰყიდა. სანამ ოცი წლისა გახდებოდა, სეიდნ-ფაშა ჯი-
 რითობასა და ცხენოსნობაში იწვრთნებოდა. ისე დახელოვნდა, რომ
 ერთხელ, როდესაც ჯირითს თამაშობდნენ ასპარეზზე, რომელიც კაი-
 როს გარეთ არის, სეიდნ-ფაშამ სამხედრო ხელოვნების ყოველ სახე-
 ბაში ოსტატობა გამოიჩინა და ეგვიპტეში სახელოვანი და გამოჩენი-
 ლი ადამიანი გახდა. ერთხელ მეწამული ზღვის გემით მიემგზავრებო-
 და; ჰასანის კუნძულის ახლოს ხომალდი დაიმსხვრა, ყველანი დაიხრჩ-
 ვნენ და მხოლოდ სეიდნ-ფაშა გამოვიდა ნაპირზე — ერთი ღლე და
 ღამე მოცურავდა ფიცარზე მჯდომი. მულიჰის ციხე-სიმაგრეში მო-
 ხვდა და იქ რამდენიმე ღლეში მომჯობინდა. თავისი ბუნების შესაფე-
 რი, ერთგული მეგობარი იშოვა, აიღო ჯოხი და ეგვიპტისაკენ გაე-
 მართნენ. გზაში სამ არაბს||შეეფეთნენ. არაბებმა იფიქრეს: „გახვალო-
 თო“ და მათი გაძარცვა მოინდომეს. სეიდნს შუბი მოუღერეს; სეიდნმ
 ფიცხლავ, ოსტატურად გააგდებინა არაბს ხელიდან შუბი. თავში ბე-
 ბუთი ჩასცხო და არაბის ფაშატს მოახტა. დანარჩენი ორი არაბიც არ
 დაინდო, ცხენებიდან ჩამოყარა და თავები დააყრევინა. მეორე არაბის
 ტანისამოსი მისმა ამხანაგმა სეიდნ-ალიმ გადაიცვა. სხვა არაბებსაც
 შეებრძოლნენ და ორი ვაჟაკი თერთმეტი ფაშატით ნოვიდა ეგვიპტე-
 ში. აქ ეგვიპტის ფაშის სამსახურში იმყოფებოდნენ. რადგანაც სულ-
 თან იბრაჰიმ-ხანს მოჯირითეები სჭირდებოდა, ფირმანით ეგვიპტიდან
 გამოითხოვა თორმეტი მოჯირითე. ეს სეიდნ-ფაშაც მათთან ერთად
 სტამბოლს გაგზავნეს. სასახლეში ჯერ სეფერლნ იყო. შემდეგ ხაფთან
 ალთის თანამდებობას მიაღწია. იქაც სახელითა და ღირსებით შედის
 სახასო ჯარის ნაწილში. ჯირითის მოთამაშეებსაც ბევრს შეუწყუბა გუ-
 ლი. ერთხელ სულთან იბრაჰიმმა სეიდნს უბრძანა: „აბა, სეიდნ! ჩემ
 დაახლოვებულ პირებს გაუფრთხილდი, ჯირითი არ დაჰკრაო“. სეიდნმ
 აბაზური კილოთი უპასუხა: „ღმერთსა ვფიცავ, ჩემო ფადიშაჰო! თუ
 ისინი დამკრავენ, მეც ყველას დავკრავ. ბრძოლაში ხუმრობა არ იქ-
 ნება — თუ თავში დამკრავენ, მე მათ კბილგებში ვაძგერებო“. იბრაჰიმ-
 ხანს მოეწონა და უბოძა ათასი ოქრო, ერთი სიასამურის საპატიო ხა-
 ლათი. მასთაგი-ბაშის თანამდებობას მიაღწია. ერთხელ, ჩემენ-საფას
 ასპარეზზე ჯირითს რომ თამაშობდა, ხელმწიფის რამდენიმე დაახ-
 ლოებულმა პირმა გამოიწვია ჯირითში. ერთი მათგანი სეიდნს შეება.
 სეიდნმ იგა იმავე წამს დაამარცხა, ჯირითით ცხენიდან ჩამოავდო და

365

სული ვააფრთხობინა. მისმა ამხანაგმაც მოუღერა თუ არა სეიდის ჯირითი დასაკრავად, სეიდმა მასაც აძგერა ჯირითი და უსულო მკვლარით ცხენის ფლოქვებთან დაახეთქა. სულთნის სასახლის საავადმყოფოში წაიყვანეს. ამ ამბავმა იბრაჰიმ-ხანი საშინლად განარისხა და ბრძანა: „ამ ასპარეზზე სეიდზე უმაღლესი ჩამოაგდეთ ცხენიდან და მოკალითო“. მის გვერდით მყოფმა პატროსანმა დაახლოებულმა პირებმა უთბრეს: „ჩვენო ფადიშაჰო! ახლა სეიდ ცხენზეა, თვალებს აბრიალებს, შვიდთავიან გველესადაც არის ქცეული, ხელი დაშინისათვის უტაცნია და წელზე თორმეტნაირი იარაღი ჰკიდია. ჩვენ რომ ვთქვათ კიდევ: „მოდით დავცხოთ და მოვკალითო“, მაგას აქ ცხენიდან ათასი კაციც უნდა ჩამოაგდებს. ბევრი დაიღუპება და ფადიშაჰის თვალ- 366 წინ სირცხვილით თავი მოეჭრებათ. ჩვენ ფადიშაჰს ვეხვეწებით — ამჯერად ეს ერთი წვეთი სისხლი აპატიეთ და სხვა დროს იყარეთ ჯავრიო“. სულთან იბრაჰიმ-ხანმა მათი მუღარა არ შეისმინა, გაცეცხლდა: „თვალწინ მიკლავს დაახლოებულ პირებს და მე ცოცხალს ვაუღუშებ? საგანგებოდ ვააფრთხილეთ, ჩემი დაახლოებული პირები არ დაეხოცა“. ეს რომ თქვა, უბასუხეს: „ჩვენო ფადიშაჰო! ეს არის საბრძოლო ასპარეზი და სულთანთან სიახლოვეს არა აქვს მნიშვნელობა, შერცხვენის ასპარეზი კი არ არის, ვაჟკაცობის ასპარეზია. აქ სულ ერთია დამრტყმელი და ის, ვისაც დაჭრეს, მოკლული, თუ მკვლეელი — ოსმალთა კანონია. ჯირითი ომის ერთი სახეობააო“. მრავალი ტყბილი სიტყვით განუმარტეს და ემუღარნენ. მიუხედავად ამისა, მანაც თავისი დაიქინა და ბრძანა: „უსათუოდ მოკალითო“. სეიდის ერთგულმა მეგობრებმა უსიტყვოდ ანიშნეს. სეიდი მაშინვე ცხენის კისერზე გაწვა, ადგილიდან მოსწყვიტა ცხენი და ჩემენ-საფას ასპარეზიდან გაქუსლა. სამეფო საჯინბოს კარის [უბანში] იყო, შემდეგ სამეფო კარის უბანში გადავიდა, სტამბოლში საიდუმლოდ იმყოფებოდა და მიიმალა. სულთნის ბევრი დაახლოებული პირის თხოვნით, რამდენიმე დღის შემდეგ სამეფო სასახლის ქაშაგაგითა უფროსის თანამდებობა მიიღო. იქიდან ბუღინში წავიდა სიაველ-ფაშასთან. აქ მას შიმონტორნას სანჯაყი უბოძეს. კობანის სანჯაყის ნაპიერებში და ბალატონის ტბის ნაპირზე ფუკის, ქემენდვარის, ეგერვარის ციხეებსა და ურჯულოებს — ზრინის ძესა და აგვანის ძეს¹⁸ დღედაღამ ებრძოდა. შუა უნგრეთში ვაი-უბედურება დაატრიალა. ააოხრა და დაანგრია ტატას, პაპას, პერსირემის, ჩობანიჯას, სიუვარის, სენ-მარტინის, იანინას, კომარნოს სანჯაყები. ავსტრიის ხელმწიფემ მის შესახებ რამდენიმეჯერ მოახსენა სტამბოლს, მშვიდობის საწინააღმდეგო საქმეებს სჩადისო. ბოლოს პერსირემის ციხის უფროსს მტრად გადაეკიდა, სამოცდაათი ვაჟკაცი წაიყვანა და ღამით ციხეს შემოადგა. სამოცდახუთი კაცი ციხესთან

საფარში ჩასხა და თვითონ კი ხუთი კაცით ციხისაკენ გაემართა. როდესაც მისი მბრძანებელი საქმით იყო გართული, თხრილით ციხეში შეაღწია. ცხენი გაახტუნა და ალაყაფს მიაღვა. ციხის უფროსს მკერდში ჯავარდენი დაჰკრა და მიწას დაანარცხა. სხვები კი მისი შიშით გაიქცნენ. ამ დროს ათ-ხუთმეტ დიდკაცსაც სიციცხლე გაუშწარა. მარ-

367 ტოდმართო რომ მიდიოდა, ზურგსჷუქან ციხეში ზარბაზანი გავარდა და სამასი ცხენოსანი დაედევნა. სეიდიმ საფარი უქან რომ მოიტოვა, სამოცდახუთმა ვაჟკაცმა ალაჰი ახსენა, გამოვიდნენ და მოსული სამასი მეომრიდან ას ორმოცდაათი აკუწეს. ორმოცდაათი ციხისაკენ გაიქცა და ასი კი თავის კაპიტნიანად ტყვედ ჩავარდა. ესენი, ცხენები და ხალიჩები მეორე დღეს დილაადრიან სიაჟუმ-ფაშას მიჰგვარა. თვითონ კი ეწყალობა საპატიო ხალათი, ძვირფასი თვლებით მოთქვილი თავსამკაული, თვალ-მარგალიტით დარახტული ცხენი და სამი ქისა ნაღდი ფული. დღითი დღე სეიდმ-ფაშამ საზღვარზე მდებარე კანიეში, ბუდინში, ერლაუში სახელი მოიხვეჭა და ცნობილი გახდა. მის მიერ პერსერემის კაპიტნისა და ამდენი მეოპრის ამოწყვეტის ამბავი ავსტრიის ხელმწიფემ ფადიშაჰს შეატყობინა. ნახეს, რომ მშვიდობის საწინააღმდეგო საქმეებს სჩადის. იმ წელნიწადს გავრცელდა ხმა, რომ ერევნის მხარეში სპარსელები თავიანთ მოქმედებით ზავს არღვევდნენ. საღრაზამმა სალიჰ-ფაშამ დავთარდარ-ზადეს არზრუმის ვილაიეთი რომ მისცა საგამგებლოდ, ესეც შეიწყენარა და უბოძა თორთუმის სანჯაყი — საზღვარზე რაც უნდათ, ის გააკეთონო. ბედნიერება მოსილმა, მისმა უდიდებულესობა ფადიშაჰმაც სეიდმ აჰმედ-ფაშას დანაშაულებათა დავთარში არ ჩაიხედა, [ფადიშაჰის] თვალწინ დაახლოებული პირების დახოცვა აპატია. ერთი ქისა ოქრო, ერთი კარავი, ათი წყება ჯორი, ათი წყება აქლემი, თული, დოლი და დროშა უწყალობა. შვიდი ქეჰეილანის ცხენი და ხალიჩა უბოძა და თქვა: „ვისაც მე ვუყვარვარ, სეიდმ-ფაშას პატივსა სცემსო, იარე, ღმერთმა ხელი მოგიმართოსო. შენ თორთუმის სანჯაყში გაგზავნი, რათა ირანის საზღვარზე იბრძოლო“. როდესაც სკუტარში ვადმოვიდა, სტამბოლის წარჩინებულებისა და დიდკაცებისაგან ბევრი საჩუქარი მოუვიდა. გზა განაგრძო და თორთუმის სანჯაყისაკენ წავიდა. მე, მწირი, მას შუმიქის, გონიას და სამეგრელოს ბრძოლებში შევხვდი. ყოველ ცისმარე დღეს ვეცნობოდი მის ამბებს, რადგანაც ჩვენი ბატონი დავთარდარ-ზადე სეიდმ-ფაშას თორთუმში არ აგზავნიდა და თავისთან იტოვებდა. მეგობრად გაიხადა და ყოველ თვე ერთ ქისა ჯიბის ფულს სახარჯოდ აძლევდა. რადგანაც არზრუმში ცხოვრობდა, მე მწირმა, რალაც შემთხვევით გავიციანი და დიდხანს საუკეთესო ურთიერთობა გვქონდა; იმდენად, რომ ჯირითის ასპარეზობაზე ხუმრობით ჯირითი

მაძგერა სახეში და ოთხი კბილი პირში ჩამიცივდა. ჩენი ბატონი დაეთარდარ-ზადე ფრიად შეწუხდა და ჩემი ოთხი კბილის სასისხლო ერთი ქისა [ფული] და ერთი ქეჭვილანის ცხენი ჯარიმად გამოართვა. 368

შევრიგდით, მაგრამ დიდებულ ყურანს რომ ცკითხულობ, დაბალი ხმით წარმოთქმულ ბგერებს: „სინ“-ს, „შინ“-ს, „სად“-ს, „ზა“-ს, „ზალ“-ს ჭგროვნად ვეღარ წარმოვთქვამ. მაგრამ ჩემი კბილის ჩაგდებინება მაინც ალალი იყოს სეიდნ-ფაშასათვის; მისგან შვიდი ქეჭვილანის ცხენი, ორი ქართველი ბიჭი, ორი ქისა [ფული] მივიღე და მისი რამდენი საპატიო ხალათი ჩამიცვამს. გულუხვი, დიდსულოვანი, სიცურუისა და გამცემლობისაგან შორს მდგარი, სიძულვილისა და მტრობისაგან თავისუფალი, კეთილშობილი, წყნარი, მართალი, საუცხოო მეგობარი, მხიარული, გულღია, გულწრფელი, ქვეშევრდომებისათვის მზრუნველი, კარგი მეომარი, მტრის რისხვა, გამოჩენილი ადამიანი იყო. თუმცა დიდი ცოდნა და მეცნიერება არ მოდგამდა, მაგრამ მამაცი მეომარი, დიდი ძალის პატრონი, შეუპოვარი ხასიათის, გულადი ფალავანი იყო. თავს არიდებდა ყოველგვარ აკრძალულს; წმინდა რწმენის, მჭევრმეტყველი, ქველმომქმედი პიროვნება იყო — ღმერთმა ხელი მოუმართოს!

ქუთფაჯ-ფაშა¹⁹: ფულთუკას ტომიდან არის — წარმომობით ჩერქეზი; მამაცი, სახელოვანი, ვაჟკაცი და გულადი მირ-ლივა იყო. ეს ფაშა იყო სირიის ტრიპოლის მიწაზე, ჰამას და ჰუმუსის სანჯაყებში გაბატონებული არაბების უმეტესობა რომ გაწყვიტა. სამართლიანი, ქვეშევრდომებისათვის მზრუნველი, კარგი მეომარი, გამოჩენილი ადამიანი იყო, მაგრამ სრულებით არ იცოდა თურქული. იცოდა მხოლოდ ხმალი, ცხენი და აბჯარი. ჰუმუსის გარეთ, მდინარე ასნს სანაპიროზე უდაბნოს არაბები ჩაუძაღლებია და მათი გვაშებით გორაკი აღუმართავს. ახლაც ქუთფაჯ-ფაშას გორაკს უწოდებენ. სასახლე ქალაქ ანტიოქიაში ედგა. სასახლის კარიბჭეზე ისეთი ჯაჭვი ჰქონდა გაჭიმული, როგორც ეს აქვს ხოლმე ფუნდუკის ჰიშკარს. ასეთ რამესაც კი მოგვიტხრობენ: ერთხელ ქალაქ ანტიოქიის გარეთ არაბები მოსულან. ქუთფაჯ-ფაშა მაშინვე მსლებლებითურთ ცხენზე შემჯდარა. ჯაჭვის გამხსნელი მეკარე ვერ უპოვია, რომ კარში გასულიყვნენ. მაშინვე ხმალი უშიშვლია და ჯაჭვისათვის ისე დაუკრავს, მისი ნაჭრები ახლაც კარის თაღზე ჰკიდია. გამვლელ-გამომვლელისათვის სასიერო აღვილია. ჩვენ მიერ გონიოსა და სამეგრელოში წარმოებულ ომში ამასავით ვაჟკაცობა არავის გამოუჩენია — ღმერთმა შეუხრულოს საწადელი!

დელნ დილავერ-ფაშა²⁰: როდესაც ბაღდადის დამპყრობის — სულთან მურად IV-ის ვეზირი ყარა მუსტაფა-ფაშა²¹ იანიჩართა ჯარში

თელიმხანეჯი-ბაში იყო, ეს დილავერ-ფაშა მისი მამლუქი იყო. წარ-
მოშობით: ქართველი, ტომით აჩიკ ბაში (იმერელი), სახელად დელონ
369 თულნი დილავერი გამოჩენილი ადამიანი იყო. როდესაც ყარა მუსტა-
ფა-ფაშა საღრაზამი გახდა, დილავერ-ფაშას თორთუმის სანჯაყი უბოძა
თულით. შემდეგ, რადგანაც თორთუმის სანჯაყი სეიდნი აჰმედ-ფაშას
მიეცა, გადაყენებული დილავერ-ფაშა მონაწილეობას იღებდა შუში-
ქისა და გონიოს ბრძოლებში, სამეგრელოს რბევაში. აქ ძალიან ბევრი
გმირობა ჩაიდინა. უეშმაკო. ფიცხი ბუნების ადამიანი იყო. მაგრამ
ბრძოლის დროს თვალს რომ არ აარიდებს ტოტებსა და ხის კაპებს,
ისეთი მარჯვე ცხენოსანი, მეთოფე, მოქამანდე, მომარბი ვაჟკაცი იყო.
ფრიად საოცარია შემდეგ სასაცილო ამბავი: ჩვენ ფაშასთან ერევის
ხანისაგან ელჩად მოვიდა ერთი მამაცი, რომელსაც თოკმაყ ალი-ხანი
ერქვა, და ძვირფასი საჩუქრები მოიტანა. თავისი საქონელი რომ წარ-
მოადგინა, ვეზირმა ყველა მოუწონა. ელჩი მეტის-მეტად აქებდა შა-
ჰის ქარხანაში დამზადებულ ერთ ხმალს, რომელსაც ძვირფასი ქვე-
ბით შემკული ქარქაში ჰქონდა. ჩვენმა ბატონმა ფაშამ ხმალი დილა-
ვერ-ფაშას უჩვენა და უთხრა: „ფაშა! ხმლის ცნობა იციო“. მან უპა-
სუხა: „საუკეთესო ხმალი ისაა, რომელსაც კბილი ვერ მოეჭიდებაო“;
აიღო ხმალი, კბილთან მიიტანა, ღრჭილით დაამტვრია და გადააგდო.
საწყალმა ელჩმა ინანა, რომ აქო ხმალი. ჰამის შემდეგ დილავერ-ფა-
შას განსაკუთრებული თასით მდღუღარე ყავა მოუტანეს, ფაშას ერთი
არ ამოუსუნთქია, ისე მთლიანად გადაჰკრა. შემდეგ, როდესაც სასა-
კმევლო და ვარდისწყლის ჭურჭელი მოიტანეს და სასიამოვნო სურ-
ნელება დატრიალდა, სახურავი ახადა და ნაკვერჩხლები მადიანად გა-
დაყლაპა. ელჩი ამ ამბით გაოცებული დარჩა და ჩვენ ბატონ და-
ვთარდარ-ზადეს მიმართა: „ჩემო ხელმწიფევე, ამ ბატონს სახელად რას
უწოდებენ?“ ფაშამაც უპასუხა: „ჩვენი ძმაა, დილავერ-ფაშაო“.
ფრიად გაოცებულმა ელჩმა თქვა: „უკეთესი იქნება, თუ მას ფასკუნჯ-
ფაშას უწოდებთ, იმიტომ, რომ ცეცხლის ჰამა ფასკუნჯმა იცისო“.
დილავერ-ფაშა მამაცი და გმირი ვაჟკაცი იყო. როდესაც უფაჟ აჰმედ-
ფაშა კაფუდანი იყო, კარა-კოჯას ბრძოლაში სიმამაცე გამოიჩინა.

დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშა²²: მშვიდობა მისცეს მაღალმა
ღმერთმა მას — ჩვენი ბატონი ფაშა სულთან მურად IV-ის დავთარდა-
რის, დიდსულოვანი მუსტაფა-ფაშას საყვარელი შვილი იყო, რომე-
ლიც ჰერცოგოვინის სანჯაყის დაბა ნევასინიდან წამოსულა და ექმექქი-
ზადე აჰმედ-ფაშას სამსახურში ყოფილა. სულთან აჰმედ-ხანის დროს
დაქირავებული ჯარის მთავარი ზედამხედველი იყო; სულთან მურად
მეოთხის დროს კი დავთარდარი გამხდარა. შემდეგ საღრაზამი რეჯებ-
ფაშა¹ და შეიხ ულ-ისლამი ჰუსეინ-ეფენდი შეთანხმდნენ მის წინააღმ-

დევ; ეს დავთარდარი მუსტაფა-ფაშა, იანიჩართა აღა, ჰასან ჰალიფა, სულთნის დაახლოებული პირი მუსა ჩელები ათ მეიდანზე დაახლოვ-
ნეს თავაშვებულ დაქირავებულ ჯარს და იმავე დროს დაარბევინეს
დავთარდარის სახლი, რომელიც მას სულეიმანის ჯამეს უბანში ჰქონდა.
რადგანაც ჩვენი ბატონი მეჰმედ-ფაშას დედა ჩვენი ბატონი მელექ აჰ-
მედ-ფაშას ნათესავი იყო. ამდენად ისა და დედაჩემი დეიდაშვილები
იყვნენ. ესაა ჩემსა და ჩვენ ბატონ ფაშას შორის კარგი ურთიერთობის
საფუძველი. იგი დაბადებულია სტამბოლში სულეიმანის [უბანში].
ჩვენ ბატონ ფაშას თოთხმეტ წლამდე რუზნამეჯრი იბრაჰიმ-ფეენდი
ზრდიდა მზრუნველობითა და ყურადღებით. სრულყოფილი ცოდნა
და განათლება მისცა. შემდეგ მას ზრდიდნენ ჯარის ნაწილში და იქ
დავაჟყავდა. ყველა მეცნიერებას გაეცნო. მწიგნობრობის, სიტყვაკაზ-
მული მწერლობის, ლექსიკონის, ლექსთწყობის, მკვევრბეტყველების
მეცნიერებაში თავისი დროისათვის ერთადერთი გახდა.

ყარა მუსტაფა-ფაშამ მას ქალაქის გამგეობა უწყალობა და დი-
ვანის მოხელედ აქცია. შემდეგ ანატოლიის მუჰასებეჯრი გახდა. სულთან
იბრაჰიმ-ხანის ტახტზე ასვლის დროს სასახლის მთავარი კარისკაცი,
დიდი და გამოჩენილი პიროვნება გახდა. ჯივან კაფუჯიბაშილიდ წო-
დებული ვეზირის გადაყენების შემდეგ სალიჰ-ფაშა სადრაზამი გახ-
და. თუმცა მეჰმედ-ფაშას იანიჩართა აღის თანამდებობა მისცეს, არ
დათანხმდა აღობას, არზრუმის ვილაიეთის მიღება მოითხოვა და მილ-
წია კიდევ. თავის ვილაიეთში რომ მოვიდა, ყველგან სასტიკი წესრიგი
და სამართლიანობა დაამყარა და ყველა დააკმაყოფილა. ირანის ხანე-
ბი და სულთნები, სამეგრელოს, აბაზას და გურჯისტანის ბეგები მისი
ჯარების სიმრავლის გამო ვეღარ ხარობდნენ. გამუდმებით უგზავნიდ-
ნენ სავეზირო სასახლეში წერილებსა და ელჩებს საჩუქრებთან ერ-
თად. მამაცი და შეუდარებელი ვეზირი იყო ბრწყინვალეობასა და დი-
დებულებაში, სიმტკიცესა და წარმოსადგეგობაში, გამჭრიახობასა და
პატიოსნებაში. განსვენებული ბაირამ-ფაშას გარდა ერთი ვეზირიც არ
მინახავს ისეთი, რომლის სამზარეულოშიც ასეთი ძვირფასი საჭმელე-
ბი და ტკბილეული გაეკეთებინოთ. ისეთი გემრიელი საჭმელები, რო-
მელიც სუფრაზე იყო, არც ერთ ვეზირთან უნახავთ. ხარჯი ბევრი
ჰქონდა: მეტისმეტად გულუხვობდა. მოსწონდა და ჩვევად ჰქონდა
ჩაეცვა ალისფერი, წითელი და მწვანე საპატიო სამოსელი. ფაშას
ხალხში მტარვალს უწოდებდნენ. ძრახავდნენ, რომ პატივმოყვარე,
თავკერძა და თავმომწონე არისო. მართალი რომ ითქვას, რადგანაც
ზვიადი იყო, აქეთ-იქით სალამს ტუნწად იძლეოდა, მაგრამ ისეთიც არ
იყო, როგორც ხალხს ეგონა. თავის სახლში ცოლებსა და მახლობ-
ლებთან თავშიშველი და ფეხშიშველი ფარიკაობდა. || მაგრამ სახელმწი-

ფო დივანში ვეზირობის ღირსებას იცავდა და ყველას თავიანთი მდგომარეობის შესაფერისად ექცეოდა. არასოდეს არ გააჰქიანურებდა საკამათო საქმეს, მოკლედ მოჰქრიდა, რადგანაც ცოდნასა და მეცნიერებაში ღრმა ზღვა იყო. სარწმუნოებრივი ვალდებულებისა და მუსლიმური კანონების ათას სამოცამდე რელიგიური საკითხი თავში ჰქონდა. მცდარ კამათს თავმდაბლური სიტყვით მოსჭრიდა და მოწინააღმდეგეს არ შეურაცხყოფდა. ცრუ მოწმის თანხლებით სადავოდ მოსულს არ გაახარებდა. საერთოდ, ყოველგვარ საქმეში ისე იქცეოდა, როგორც მშვენიერადაა ნათქვამი ლექსში: „ხამს, კაცს საკუთარი თავი გააცნო, თუკი არ იცნობს“. ძალიან მამაცი იყო. გულუხვობით გაითქვა სახელი. რამდენიმე ცხენი, რომლებზედაც თვითონ ჯდებოდა, თავისი რახტითა და საოფლით ღარიბისათვის უჩუქებია. ბრძოლის ველზე რომ სარდლობდა, მაჰმადიანთა საომრად აღფრთოვანებისათვის მთელ ჯარში საჩუქრებს არიგებდა. ყველა მზად იყო თავი გაეწირა მისი საქმისათვის და მისი გულისთვის სიკვდილი სწადდათ. „ადამიანები კეთილი საქმის მონები არიან“²³.

1058 (1648) წელს, ყარა მურად-ფაშას სადრაზამობის დროს აჯანყებულმა გურჯი-ნებნემ, კათირჯი-ოღლუმ, აკ მაკალი-ოღლუმ, ჩორმა ბოლუქ-ბაშიმ ორმოცდაშვიდი ათასი მეომრით ანატოლია რომ დაიპყრეს, ჩვენი ბატონი დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშა სამი ათასი მამაცის თანხლებით დაწინაურდა. მეწინავე ლაშქრის სარდალის მოვალეობას რომ ასრულებდა, კათირჯი-ოღლუს ჯარს შვიდჯერ დაესხა თავს და მათი დამარცხება ამის მიზეზი იყო. გურჯი-ნებნის ჯარიც მათ მიაყოლა და მთლიანად გადათელა. დიდი ნადავლით დატვირთულნი სადრაზამთან რომ მოვიდნენ, ერთი ოქროს გვირგვინითა და სიასამურის ქურქით დააჯილდოვა და თანამდებობა მისცა. მის მიერ გამოჩენილ სხვა მამაცობასა და გმირობას, თუ ღვთის ნებაა, თავ-თავის ადგილზე დაეწერთ. „წარმატება ალაჰისაგანაა“.

როდესაც ჩვენი ბატონი მეჰმედ-ფაშა ერევანში გასალაშქრებლად არზრუმის ველზე ჯარს აგროვებდა, სტამბოლიდან [დიდევზირის] სალიპ-ფაშას სიკვდილის ამბავი მოვიდა და ძალიან დამწუხრდნენ. მთელი ვილაიეთის ყველა ლივა დაითხოვა. სასამართლოს დავთარში გატარდა, რომ ეს ამბავი მოხდა ზამთრის ბუნიობის დღესო. ჩვენი ბატონი ფაშაც არზრუმში შევიდა. მასთან მხოლოდ სეიდი აჰმედ-ფაშა დარჩა. ერთ ღამეს, როდესაც უცხო არავენ იყო, ნადიმის საბაბით მრავალი გამოცდილი ალა მოიხმო, პურ-მარილით ჩვეულებისამებრ დაიფიცა და თქვა: „აღებო! მე მინდა აბაზ-ფაშას მსგავსად, ამ ზამთრისა და დავიდარაბის დროს არზრუმში ავჯანყდე, ანატოლის

თქვენ რას იტყვითო?“. ეს რომ თქვა, აღებმა უპასუხეს: „გისმენთ და გმორჩილებთო“. ერთ დამეს ისინი და ბოლუქ-ბაშიები თავით ფეხებამდე შეიარაღებულნი გაემზადნენ ორასი კაუჭიანი კიბით, ორი ათასი თავზე ხელადებული, მამაცი და სახელოვანი მეომრითურთ. შუაღამისას, როდესაც მათ მოინდომეს კიბეებით შესულიყვნენ შიდა ციხეში, ციხის მცველმა იანიჩარებმა გაუგეს, ყვირილი ასტეხეს: „ერთ არს ალაპი! დასცხეთ, დაჰკარით!“ ციხის კედელ-კარი გარშემო მამხალეებით გააჩირადნეს და ყიჟინა დასცეს. შიდა ციხიდან ყველა ზარბაზანი სასახლეს დაუმიზნეს; გარეუბანში მყოფი იანიჩარები შიდა ციხეში შეიყვანეს და გარე-ციხის კარი არ გააღეს. ფაშის მთელი ჯარი და მის სამსახურში მყოფი ადები გარეთ დარჩნენ და ფაშა კი ორი ათასი კაცით — თავის სასახლეში. როდესაც იანიჩარებმა სათანადო ღონისძიებანი ჩაატარეს და ციხიდან სასახლისათვის ზარბაზნის სროლა უნდა დაეწყოთ, საქმეში ჩაერვივნენ დიდებულებისა და წარჩინებულების შუამავლები. „ხალხნო, საამისოდ არავითარი საფუძველი არააო“, თქვეს და იანიჩართა აღას და ჩორბაჯიებს სპატიო ხალათები ჩააცვეს. ათი ქისაც ჩასაჩუმებლად მიეცათ. ასე იქნა თავიდან აცილებული არეულობა.

ამის შემდეგ ათი დღე გავიდა და ზულ-კადას თვის მეათე დღეს (1647 წ. 8. XII) ერთი კაცი აზერბაიჯანის კარიდან შემოვიდა [ქალაქში]. მან ერთი ვირის საპალნე სტაფილო მოვიტანა და პირდაპირ ნათელი შარიათის სასამართლოში შევიდა. ბუხარის ემირის შეიხის სიძესთან — ღირსეულ მოლა-ეფენდისთან შევიდა და უთხრა: „ჩემო ხელმწიფევ, ერთი ვირის საპალნე სტაფილო მოვიტანე. ფასი დაადე ამ ჩემს სტაფილოს მანამ, სანამ ჩემი ვირი დაიყოყნებეს; სანამ იანიჩარები ციხიდან დაიძახებენ და სანამ ფაშა თავის ჯარისკაცებს გარს შემოიკრებსო“. ეს როგორც კი თქვა, ყადიმ სასამართლო ჩავეტა და ჰკითხა: „შენ, ეი, გუნებაში რა გაქვსო“. მანაც უპასუხა: „ჩემი მიზანია მშვიდობიანად დავიკავო არზრუმი“. მოლა მაშინვე მიხვდა საქმეს, ფეხზე წამოდგა, „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება, მომრიგებელო აღაო“, უთხრა, არზრუმის კარები მაშინვე უჩუმრად დააკეტვინა, იანიჩართა აღას, ჩორბაჯიებს და ვილაიეთის წარჩინებულებს ამბავი შეატყობინა. ფაშასაც გააგებინა. რადგანაც მომრიგებელს უკვე აღარ ეშინოდა, რომ ფაშა რამეს გააწყობდა, ძვირფასად გამოწყობილი მივიდა იანიჩარების სადგომსა და ფაშის დივანში. აქ წაკითხულ იქნა სულთნის ფირმანი და ფადიშაჰის ბრძანებანი. თურმე, არზრუმის ვალის თანამდებობა გურჯი კოჯა მეჰმედ-ფაშასათვის²⁴ უწყალობებით. ჩვენმა ბატონმა ფაშამ „მომრიგებელს“ უთხრა: „ღმერთმა გაგაპეღ- 373 ნიეროსო“ და სპატიო კაბა ჩააცვა, როდესაც საწყალი „მომრიგებელი“

ზრდილობიანად უკან გამობრუნდა, [ფაშამ] მისი მოსასხამის კალთას დააბიჯა ფეხი და რომ გადაკოტრიალდა, შეჰღაღადა: „შემიბრაღე, ბატონო! მე ბრძანების მონა ვარ. დანაშაული არა მაქვს, თქვენ ძვირფას თავს გაფიცებთ, არ ჩამომახრჩოთო“. თურმე, ცოტა აღრე ხმა გაეარღინლა: ფაშამ „მომრიგებლის“ ჩამოსახრჩობად დივანხანაში ანდა აამართვინაო. ამიტომ მოსულა სასამართლოში „მომრიგებელი“ სტაფილოთი და ვირით. ამასობაში ის კაცი გონზე მოვიდა და ჩვენ ბატონ ფაშას მიმართა: „ბატონო ჩემო! ხვალ დილაადრიან დაუყოვნებლივ გადით ციხიდან და სამ დღეში ყოველგვარი სამზადისი გასწიეთ. აუცილებლად გავალდ ამ ქალაქიდან!“ ეს რომ თქვა, ჩვენი ბატონი ფაშა ბრაზით აივსო: — „აბა, დაჰკარით მაგ კახპას. ერთი შეხედეთ ამ წყეულის საზიზღარ წინადადებას! მე პატივსაცემი ვეზირი ვიყო და ეს კი ასე ჩამაცივდესო!“ ეს რომ თქვა, ჩორბაჯი ხალილ-აღამათ შუა ჩადგა და გადაწყდა, ფაშა ციხეში ერთ კვირას დარჩენილიყო და შემდეგ წასულიყო.

LXXXIV

1057 (1648) წლის ზულ-კადან მეთმრამეტე დღეს (15 იანვარი), სასნიკ ზამთარში, არზრუმიდან სტამბოლისაკენ გაგზავრბდა

პირველად ერეენის ხანისაგან მოვიდა სამი ათასი [ჯორ-აქლემისაგან შემდგარი] ქარავანი შაჰის კარვითურთ, რომელსაც აგზდან ბაში ეწოდებო. [ტვირთი] გაახსნევიენეს და შარიათის კანონის მიხედვით მათი ბაჟი აიღეს. საბაჟოს ემინმა არ შეისმინა ჩივილი სომხისა, რომელსაც თათოვსი ერქვა. ოთხას ორმოცამდე ქისა ბაჟი იქნა აღებული. [ფაშა] დიდი ზემით ერზინჯანის კარით გავიდა ქალაქგარეთ და ერთ სამაჟურ ადგილას დაბანაკდა, რომელსაც ბაზარბაშის წისქვილები ეწოდებო. არზრუმის წარჩინებულებისაგან მრავალი საჩუქარი და ძღვენი მოვიდა. ყოველი მხრიდან მოდიოდნენ სხვადასხვა აღები და ჩვენი წრე გვიზარდა. იმ დროს, როდესაც არზრუმის მიწაზე ხან კარგ ამინდში ვბანაკობდით, ხან — თოვლსა და ქარბუქში, ბაღდადის ვალის — სალიჰ-ფაშას ქეთხუდას — იბრაჰიმ-ფაშას გარდაცვალების ამბით მოვიდა. ასი ცხენოსანი იჩ-ალა, სამოცდაათი კაფუჯნ-ბაში, შვიდი 374 ბაირალი — შვიდასი ვაჟკაცი სარიჯა, სამი ბაირალი სეკანი და ყველას საკმარისი გასამრჯელო ებოძა. ბევრი იგლოვა იბრაჰიმ-ფაშა ჩვენმა ფაშამ.

მეორე დღეს სტამბოლიდან მოვიდა შიკრიკი თოკმაკ ხასექნ და მოიტანა სულთანის შემდეგი ბრძანება: „შენ ჩემი ვეზირი მეჰმედ-ფაშა

ხარ! შენი ვილაიეთის ჯარით ერევნის სალაშქროდ დაგნიშნე იმიტომ, რომ შენმა წინამორბედმა სულეიმან-ფაშამ ირანის აჯანყების შესახებ გვაცნობა. შენ ნელა მოქმედებდი და გამგზავრებაში დაუდევრობა გამოიჩინე. ჩემი ბრძანება, რომ მოგივა, ერთი წუთიც არ დააყოვნო და წადი ყარსის ვილაიეთში, რომელიც მე შენ არფალიქად გიბოძე. ის საზღვრები უნდა დაიცვა. ჩემი ფირმანის ნიშანს ენდეო“. პატიოსანი ფირმანი რომ წაიკითხა, ხასექის სამი ქისა [ფული] მისცა და სტამბოლისაკენ გაისტუმრა. თვითონ კი, „რაც მოხდება, მოხდესო“, თქვა და ყარსის ვილაიეთისაკენ კი არ წავიდა, სტამბოლისაკენ გაემართა. ჯერ არზრუმიდან დასავლეთისაკენ სამ საათს. ვიარეთ და სოფელ ქანში დავისადგურეთ. კეთილმოწყობილი სოფელია, რომელიც არზრუმის ველის შუაგულში მდებარეობს. ისევ იმ ველზე ვიარეთ დასავლეთისაკენ 5 საათი და სოფელ ილიჩაში მოვედით. არზრუმის დასავლეთ მხარეს ერთი მშვენიერი თბილი წყალია, რომელიც შედგება თეთრბატკნიანთა ფადიშაპების ქველმოქმედებისა და კეთილი საქმეებისა. ზემოდან გუმბათი აქვს. აუზის შიდა ნაწილი ქვიშით არის მოფენილი. წყალი ძალიან ცხელი არ არის — ზომიერი სითბოსია. ამ წყალსაც ისეთივე გოგირდის სუნი აქვს, როგორც სხვა თბილ წყაროებს. მუნსა და კეთრს რგებს. აქედან დასავლეთისაკენ ხუთი საათი ვიარეთ და სოფელ ხნუსში მივედით. ორასკომლიანი სოფელია. კვლავ დასავლეთით ვიარეთ ხუთი-საათი და სოფელ მამა-ხათუნში მივედით. ხეობიან ადგილას მდებარეობს, კლდეების ძირას; ორასკომლიანი მუსლიმური სოფელია. ერთი თეთრი კლდის ძირას მამა-ხათუნის წმინდა საფლავია. თეთრბატკნიანთა ფადიშაპების ერთ-ერთი ხათუნი ყოფილა, რომელიც ქველმოქმედი იყო. შენობა დანგრევის პირასაა, რადგანაც მისი ვაკუფები ხაზინას გადაეცა. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და სოფელ ქეთურში მოვედით. კეთილმოწყობილი სოფელი და ზეამეთია. აქედან მდინარე ევფრატზე გადადიან უბრალო აგურით აშენებული ხილით. ფაშა აქ სამი დღე დარჩა და მე, მწირი, ქემახის. ციხისაკენ 375 გამგზავნა მარილსახდელის ემინთან — ამირახურ ჰასან-ალასთან.

LXXXV

ქემახის ციხისაკენ გამგზავრება

სოფელ ქეთურიდან წავედით, მდინარე ევფრატის ნაპირ-ნაპირ 9 საათი ვიარეთ დასახლებულ ადგილებში და სოფელ შირიმში მივედით. ქემახის საზღვრებშია. აქედან ისევ სამხრეთით ვიარეთ 7 საათი მდინარე ევფრატის გაყოლებით და სოფელ ემინში დავისადგურეთ.

ესეც ქემახის საზღვრებშია და მარილსახდელის განმგებლის სახასოა. აქედან ისეც ევფრატის ნაპირ-ნაპირ ვიარეთ და ქემახის ციხეში მოვედით.

ამბავი ბედნიერების კარისა ანუ ქემახის ციხისა: ერთ-ერთი ძველი კეისრის აშენებულია. შემდეგ უზუნ ჰასანის ხელში გადავიდა და თუმცა თემურის ალყა განიცადა, არ გატყდა. შემდეგ სულთან სელიმ პირველმა, რომელიც მაშინ უფლისწულად იყო ტრაპიზონში, შემთხვევა იშოვა, დაიპყრო და შიგ ჯარი ჩააყენა. შემდეგ ხანებში შაჰ-ისმაილი გამოტყვრა და ეს ციხე ხელში ჩაიგდო. შემდეგ, როდესაც სულთან სელიმი დამოუკიდებელი ფაღიმაჰი გახდა, პირველყოვლისა ირანს საღეთო ომი გამოუცხადა, ანატოლიიდან ზღვისოღენა ჯარით მოვიდა და ამ ქემახის ციხეს ალყა შემოარტყა. მას შემდეგ, რაც ციხე ბუაქლი მეჰმედ-ფაშას ხელით დაიპყრო, კიდევ მრავალი ციხე აიღო და ზრანის მიწებზე წინ მიიწევდა. ციხე, [სულთან] სულეიმანის აღწერის მიხედვით, არზრუმის მიწაზე კურუ-ჩაას სავოევოდოს ბრძანებლობაშია. არზრუმის ფაშის სახასო და სასუბაშია. სამოადვილეოა სამასი ახით. ნაჰიეებიდან, რომლებსაც ჯასი კურუ-ჩაა და შეჰირი ეწოდებათ, მის ყადის წლიური შემოსავალი სამი ათასი ყურუში აქვს. ხალხი მოციქულის ნათელი კანონის მორჩილია. მისი გამგებელიც ციხისთავია. ხუთასი მეციხოვნეა და მათთვის განკუთვნილ სარგოს მარილსახდელიდან იღებენ. იანიჩართა სარდალი, სიფაჰიების ქეთხუდა-ფერი, ნაკიბ ულ-ეშრაფი, წარჩინებულები და დიდებულები ჰყავს. მისი კიდევ ერთი გამგებელიც მარილსახდელის ემინია, რომელიც მდინარე ევფრატის გაღმა ნაპირზე ცხოვრობს ერთი საათის||სავალ მანძილზე მდებარე შვიდასკომლიან სოფელ ქოჯმურში.

თოვლზე უთეთრესი, კირშეჰირის მარილზე გემრიელი მარილი გამოდის, რომელიც მსოფლიოშია განთქმული. ბინგოლის ზეგანზე ქურთისტანიდან და თურქმანისტანიდან საილაღოდ გადმოსულებს, ყველას ქალაქ ქემახიდან მიაქვთ სუფრის¹ მარილი. ამ ქალაქის ღირს-შესანიშნაობაა აქაური თხელი და მტკიცე ჩადრის ნარმა. რომლის მსგავსი არ შეიძლება რომელიმე ქვეყანაში იყოს. პირბადის მსგავსი ნარმაა, რომელიც უფრო უკეთესი და წმინდაა, ვიდრე რუმელიაში დამზადებული ნარმა — სახელად დერამა. ხალხში ასეთ ანდაზასაც კი ამბობენ: „ქემახის ნარმა, ერზინჯანის ნიგოზი და ბაიბურთის გოგო“. სოფელ ქოჯმურის მიდამოების ბაღებს ქოჯმურის წყალი ჩაუდის. იგი ქერჯასის მთებიდან მოდის და მდინარე ევფრატს ერთვის სულთან მელეჟ-ყაზის სახელობის სავანის ახლოს, რომელიც ქემახის ციხის გადაღმა, მისგან ერთი დღის სავალზე მდებარეობს. თითქმის მის პირდაპირ სოფელი მუბარეჟია. კეთილმოწყობილი სოფელი და

არზრუმის ციხის გარეშის სახასია. ღვთის სიბრძნე: ამ კურთხეულ სოფელში რომ გამოქვაბულებია, ივლისის თვეში ანკარა წყაროები იყინება. ეს მაშინ, როდესაც ზამთრის დღეებში აბანოს წყალზე უფრო თბილია. გასაოცარი სიბრძნეა გამჩენისა. მთელი ვილაიუთის მოსახლეობა ე. წ. მაწვნის ყველს ამ გამოქვაბულებში ინახავს — ერთგვარი სარდაფია.

არზრუმიდან აქ მოსასვლელად საჭიროა მდინარე ევფრატზე აშენებულ ერთთაღიან დიდ ხიდზე გადასვლა და აღმა ხუთას ნაბიჯზე კლდოვანი ადგილების გადალახვა, რომელთაც ქიანი ეწოდებათ. ცამდეატყორცნილი კლდეებია. ციხეში რომ შედიხარ, ქიანის კლდეები ხელმარჯვნივ ძეხს. ქვესკნელისა და უძირო ქის მსგავსი უფსკრულია. აქ მდინარე ევფრატს ერთვის ერთი პატარა მდინარე, რომელსაც მენზერის წყარო ეწოდება. ეს წყალი მენზერის მთაში იღებს სათავეს, ქალაქის ბაღებში საღმის ხევს უერთდება და ქიანის ძირას მდინარე ევფრატს ერთვის. გამჭვირვალე, ანკარა, მჩქეფარე წყალია. ადგილი, რომელსაც ქიანის კლდე ეწოდება, ციხის ძირასაა. აქედან უკვდავების წყალივით წყარო გამოდის. ამ ადგილის ახლოს არის ერთი კლდე, რომელსაც ალის კლდე ეწოდება. ქალაქის მცხოვრებლების აზრით, რადგანაც აქ წმინდანი ალი მოვიდა, მას დაეყრდნო და დაისვენა; ამიტომ თუ წელკავით დაავადებულები წელს მაადებენ, განიკურნებიანო. ეს თვისება ალაპისაგანაა. ქალაქის მცხოვრებლები ამ კლდეს ქირლი-კაიას უწოდებენ. კლდის ზემოთ არამუსლიმთა გარეუბანია; ორი ფუნდუკი, ორი აბანო და ერთი საუკეთესო ჯამე აქვს. ერთი აბანოა „ჩორბაჯის აბანო“, რომელიც სასამართლოზეა მიდგმული. მეორე კი ქიანეს ახლოს, მდინარე ევფრატის ნაპირზეა და საქეთხულო აბანო ეწოდება.

377

გარეუბნის გარშემო რაბათი არაა. გარეუბნის ზემოთ მისი დიდი ციხე ცასა მიბჯენილი.

ქემახის ციხის აღწერა: ხუთკუთხა, ძლიერი ნაგებობა და ლამაზი ციხეა. მისი კედელ-ბურჯები დიდი ქვებითაა ნაშენი. არზრუმის ფარგლებში მისი მსგავსი თითქმის არაა. მდინარე ევფრატის გაღმა ერთი მსუბუქი საფარ-სიმაგრეები აქვს, მაგრამ მაინცადამაინც არა სჭირდება. ერთი კარი აქვს, რომელიც სამხრეთისაკენ გადის. შიგნით კიდევ ორი წყება კარია. სამივე მურასა და მტკიცე კარია. წინა კარის შიდა მხარეს მარჯვნივ და მარცხნივ ორ-ორი თუჯის ზარბაზანი დგას. თითოეული მათგანი ოცდაშვიდი მტკაველია და სამი კანთარის სიმძიმის ბირთვებს ისვრის. საოცარია, როგორ აიტანეს და დადგეს ამ ციხე-სიმაგრეზე ასეთი მძიმე, საკვირველი ზარბაზნები, რომელთა ადგილიდან დაძვრაც კი ძნელია? შიგნითა კარის მაღალ ზღურბლზე ჩა-

მოკიდებულია საფალავნო, საბრძოლო გურზი და წმინდანი ალის მშვილდ-ისარი. ციხეში ექვსასამდე მიწის ბანიანი სახლია. ესაა, რომ ვიწრო ადგილზე მდებარე, უბალო და უბაღო სახლებია. მათ შორის არცერთი სახლი არ არის ბაღიანი, გარდა ყარა იაკუბ-ოღლუსი და იბრაჰიმ ჩელეების სახლებისა. ციხეში ბევრია მიტოვებული და ცარიელი მიწა. ასე, რომ ცარიელ ადგილებზე ხორბლის ხუთი ამბარია. ისინი [სულთან] სელიმ-ხანის დროიდან გაუცეხველი ბრინჯითა და ფეტვით არის სავსე. მნახველს ეგონება, დღეს არის მოტანილი კალოდან და ამბარში ჩაყრილიო. გარემოცვის დროს ჯარი ამითი საზრდოობს. ციხეში თერთმეტი მიჰრბაია; ამათგან სამი ჯამეა. ციხის კარის შიგნით მდებარე ბეჟ-ჯამე ძალიან დიდი და ძველი ყაიდისაა. ერთი ქვითანაშენი მინარეთი აქვს. ამას გარდა, ხის მინარეთიც აქვს და სხვები კი უმინარეთო მეჩეთებია. ციხის ჩრდილოეთით, საღვთო ომში დაღუპულთა კოშკზე ოცდათორმეტი დიდი და პატარა ზარბაზანი დგას. კარის ქვემოთ, კლდეში გამოჭრილი წყლის ბილიკი ძირს, მდინარემდე ეშვება; ალყის დროს იქიდან იღებენ წყალს და წყურვილს იკლავენ. ციხის ძირას ერთმანეთთან ახლოს სამი წყალსაცავია. ერთი მათგანი სიცოცხლის წყალივით გემრიელია, ერთი გვარჯილიანი და ერთიც მარილიანი წყალია. ამ ქალაქის ლამაზმანებიც მთელ ქვეყნიერებაზე არიან განთქმულნი. ქალაქი არზრუმის მიწაზე მდებარეობს და მისი მცხოვრებლები თურქები არიან. სტუმართმოყვარე, ღვთისმოსავი და თვინიერი ადამიანები არიან. მათი ნაწარმიდან განთქმულია ჩადრას ნარმა, თეთრი და გემრიელი მარილი, ფენოვანი ყველი, რომელსაც ისინი მაწენის ყველს უწოდებენ. იგი უფრო ახალი, გემრიელი და ადვილად მოსანელებელია, ვიდრე ისეთები, როგორც არის მითილენის ყველი — „ლორი“, ან წმინდა დამასკის ყველი — „ყურეიში“. ამას გარდა ამ ქალაქის მთებში გაზაფხულობით მოდის ერთი ღვთიური ფრინველი, რომელსაც მწყერი ეწოდება და მათ ბოსტნებსა და მთებში იბუღებს. რადგანაც ქემახის მცხოვრებლებმა მისი [მოსვლის] დრო იციან, მიდიან, ფრინველს იჭერენ, გაპტყვნიან და ამარილებენ. ზამთარში შეექცევიან. ფრიად გემრიელი ფრინველია. ყუათის მომცემი ხორცი აქვს. ის ფრინველები, რომლებიც გაუფრინდებიან, სხვა დაბლობ ადგილებში გადადიან. ითალარის ახლოს ქენდ-ეფენდის წმინდა საფლავია და ხიდის თავში — მელექ-ყაზი სულთანისა. რადგანაც ქალაქი შარაგზაზე არა დგას, აქ საქარავნო გზა არ არის. ქვიან მიწაზე მდებარეობს. მდინარე ევფრატის დომლუ-სულთანის მთიდან მოდის, ამ ქალაქის მიწებს რწყავს, გარს უვლის ციხის კლდეს და დასავლეთით მიეღინება; იზულნის მიდამოებში მოსახლე ქურთებს გაივლის და ბინგოლის შემდეგ მდინარე მურადსაც იერთებს. შემდეგ მდინარე ევ-

ფრატი მალათიას ახლოს ქომურ-ხანის ვიწროებში მიედინება. ვისაც წასვლა უნდა ხარფუთში, ეგინში, ბალუში, დიარბეჭირსა და სხვა ასეთ ადგილებში, თუ ევფრატი გემით არ გადასცურა, ისე ვერ გავა:

მას შემდეგ, რაც ეს ქალაქი სამი დღე ვათვალიერეთ, ფაშის კუთვნილი კურუ-ჩაახა და მისი სავოევოდოს ანგარიშწარმოება შემოწმდა და საქონლის ნაშთიდან შვიდასი ყურუში იქნა აღებული. მე, მწირს, ასი ყურუში მომცეს ფეხის ქირად. მარილსახდელის ემინის — ემირ ჰასან-ალასაგან დარჩენილი საქონლისათვის ას ორმოცდაათი ყურუში ავიღეთ.

აქედან ვიარეთ, სხვა საქმე მოვაგვარეთ და რომ დავბრუნდით, კვლავ ერთი ღამე დავრჩით სტუმრად ქემახში. მეორე დღეს, დილაადრიან მდინარე ევფრატის ნაპირით 9 საათი ვიარეთ და სოფელ შორიმში მივედით. ორასკომლიანი სოფელი და ზეამეთია. აქედან მდინარე ევფრატის გაყოლებით ალაგ-ალაგ სახიფათო გზები გავიარეთ და 10 საათში მივედით ჯებჯე-ხანის სადგურში. ძველ დროს გაშენებული და საამური ადგილი ყოფილა. კვლავ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და მდინარე ევფრატი ხელმარჯვნივ მოვიტოვეთ. აქედან ერთ ვრცელ ველზე ვიარეთ და სოფელ ჯემენში მივედით. აზერბაიჯანის მიწაზე კეთილმოწყობილი სოფელია. ცნობილია მისი ქადა და ხმელი ხაჭო. ამ ადგილას დიდი გაჭირვება გამოვიარეთ ნამქერის, ქარბუქისა და თოვლისაგან და სიცოცხლე მოგვებურდა. აქედან ავიყარენით და პირდაპირ ერზინჯანის ციხეში მოვედით.

ერზინჯანის ციხე: მხოლოდ არზრუმს განეკუთვნება. იგა ედემის ბაიგივით სამოთხე ყოფილა და მის დაუფლებას მრავალმა ათასმა ხელმწიფემ შეაღია დიდი ძალ-ღონე. ბოლოს. 855 (1451) წელს² მისმა ფადიშაჰმა სულთან ზაჰირ ედ-დინმა როდესაც დაინახა, რომ [სულთანი] ილდირიმ ბაჰაზეთ-ხანი ელვასავით³ ყველგან იმარჯვებს, რა მხარესაც არ უნდა მიმართოს თავისი შურისძიება გარშემო მყოფ მტერზე, ამასიის დაპყრობის დღეს ამასიაში მივიდა და ერზინჯანის ციხის გასაღებები ილდირიმ ბაჰაზეთს ჩააბარა; მისმა უდიდებულესობამ — ფადიშაჰმა სრული დიდსულოვნებით ისევ სულთან ზაჰირ ედ-დინს უწყალობა ერზინჯანის ტახტი. მაგრამ ფული ბაჰაზეთის სახელზე იკრებოდა და ხუტბასაც მის სახელზე ალაგვენდნენ. ამ ამბის შემდეგ, მესამე წელს, როდესაც სულთანი ზაჰირ ედ-დინი გარდაიცვალა, მისი ქვეყანა შავბატკნიანი შაჰის ყარა აუსუფის ხელში გადავიდა. ყარა აუსუფი შვიდი წელი ფლობდა მას და როდესაც დასაბრმავებული თემური გამოჩნდა, შეშინდა, ტახტი და განცხრომა მიატოვა, ბაღდადის მბრძანებელ სულთან აჰმედ ჯალაირთან ერთად ილდირიმ ბაჰაზეთ-ხანთან გაიქცა და [ორივემ] მასთან შეაფარეს თავი⁴. მიუხედავად იმი-

სა, რომ თემურმა ბააზეთს მოსთხოვა ეს ორი ფადიშაჰი, არ დაანება. „შენი ქალაქიდან და სახელმწიფოდან გარეეყო“, შეუთვალა, მაგრამ ილდირიმ ბააზეთ-ხანმა თემურის ამ სიტყვებს ყურადღება არ მიაქცია. ეს ამბავი მიზეზი გახდა თემურსა და ოსმალებს შორის განხეთქილებისა. როდესაც თემური ზღვისოღენა ჯარით ილდირიმ ბააზეთ-ხანის წინააღმდეგ წამოვიდა, ყარა იუსუფი და სულთან აჰმედ-ჯალაირი ადალიაში გემში ჩასხდნენ, ეგვიპტეში გაიქცნენ და [მამლუქთა] სულთან ბარკუქთან შეაფარეს თავი. აქეთ კი ერზინჯანის მხარეებს უზუნ ჰასანი დაეუფლა, ფული მოსჭრა და ხუტბა თავის სახელზე აღავლენინა. მეგლეველთა ფუნდუკის ახლოს ახლაც ჩანს ზარაფხანა. ამასობაში ილდირიმ ბააზეთი გარდაიკვალა, ხოლო ერზინჯანში უზუნ ჰასანი გახდა დამოუკიდებელი მბრძანებელი. ილდირიმ-ხანის შემდეგ უფლისწულების — მუსას, ისას, სულეიმანისა და მეჰმედ ჩელების დროს ანატოლია არეულობამ და შეფთმა მოიცვა⁷. ბოლოს, ჩელები სულთან მეჰმედი დამოუკიდებელი ფადიშაჰი გახდა. რადგანაც მაშინ უზუნ ჰასანთან ბრძოლის დრო არ იყო, უზუნ ჰასანს თვით [სულთან მეჰმედ] ფათიჰის დრომდე არ შეუწყვეტია ოსმალთა სამფლობელოების ხელყოფა⁸. ბოლოს 878 (1473) წელს ფათიჰმა იგი ცნობილ ომში დაამარცხა, მთელი არზრუმისა და ერზინჯანის მხარეები წაართვა და აქაურობის მეორე დამპყრობელი გახდა. შემდეგ ბააზეთ-ხან [11]-ს დროს, როდესაც სულთანი სელიმ [1] უფლისწულობაში ტრაპიზონის ვალი იყო, შაჰ-ისმაილმა დრო იხელთა და მოხერხებულ დროს ერზინჯანი დაიპყრო. შემდეგ, როდესაც სულთანი სელიმი მორქუმითა და ბრწყინვალეობით ავიდა ოსმალეთის ტახტზე, შაჰ-ისმაილის წინააღმდეგ ჯარი მოიყვანა, ერზინჯანის ველზე მოვიდა და 921 (1514) წელს ერზინჯანი უომრად დანებდა. ამ შემთხვევაში იგი მესამე დამპყრობელი გახდა, [სულთან] სულეიმან-ხანის მიერ ჩატარებული აღწერის მიხედვით არზრუმის მიწაზე ფაშის სახასოდან გამოყოფილ იქნა და მისი განმგებელია სუბაში. ასორმოცდაათახიანი წმინდა ყაზაა. ნაჰიეები და სოფლები აქვს. მის ყადის ექვსი ქისა აქვს შემოსავალი. საჰაქიმოა: შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ ულ-ეშრაფი, სიფაჰიების ქეთხუდა-აფერი, იანიჩართა სარდალი, ას ორმოცდაათი მოვაკრე მეციხოენე⁹ ჰყავს. მათ განაგებენ მუჰთასიბთა ალა და ქალაქის ნაიბი. ციხე ვაკეზე, სიხარულის მომნიჭებელი ველის შუაგულში დგას. ოთხკუთხა, ქვით. ნაშენი, პატარა, კოხტა ციხეა. მაგრამ გალაენის ოთხი კედელი მეტად დაბალია. გარშემო კოშკები მაგარი არაა. ძველო ციხეა. ირგვ-

381 ლივ შემოვლებული თხრილი|დრმა არაა. როდესაც აბაზა-ფაშა არზრუმში აჯანყდა, [ერზინჯანის ციხის] თხრილი და კედელი შეაკეთეს და

იცავდნენ. მაგრამ, რადგან აბაზას თავი ვერ დააღწიეს, ძალაუნებურად ციხე მას ჩააბარეს.

ერთი რკინის კარი აქვს. გარეუბანში თხრილზე ხიდით შეიძლება გადასვლა. ციხეში ორასი უბაღო, უვენანო სახლი და ერთი ჯამეა. სხვა შენობები არაა, რადგანაც ციხის შიდა ნაწილი ვიწრო ადგილია. გარეუბანში რვაასამდე სახლია, ორსართულიანი იშვიათია. სამოცდაათი პატარა და დიდი მიჰრები აქვს. ამთგან შვიდი ჯამეა. შვიდი დერვიშთა სავანე აქვს. მათ შორის ყველაზე განთქმულია უფალი მეველანას¹⁰ სავანე, სადაც ყოველდამ შედგება ხოლმე მეველანას როკვა ბრუნვა-ტრიალით. მეველანას შთამომავალთაგან ჩელები ეფენდიც სავანის არემარზეა დამარხული. ძლიერი ვაკუფები აქვს. მის წიგნთსაცავში უფალი მეველანას ხელით ნაწერი კურანი და ერთიც წმინდა მესნევი ინახება. აბდ ულ-კადირ ვილანელის სავანეც ცნობილია. აბანოებიდან ყველაზე განთქმულია ერთი კალემის აბანო და ისქანდერის აბანო. თერთმეტი დიდი ფუნდუკი აქვს. მის ორმოცდარვა უბანში ყმაწვილების ორმოცი სასწავლებელია; რადგანაც ულემა, ღვთისმოსავი და მოსწავლე ბევრია, მის ყოველ ჯამესა და მეჩეთში საჯარო გაკვეთილებია. ყველა მეცნიერება ისწავლება. კვიანი, მართალი, კეთილშობილი, გონიერი, მლოცველი, ზნეკეთილი და მშვიდი ადამიანები არიან. ყველა მოქმედებს, აი, ამ წმინდა ჰადისის მიხედვით: „სჯობს მოკლე ტანსაცმელი“¹¹; მოკლე ტანსაცმოს იცვამენ. აბრეშუმის ტანსაცმოს არ იცვამენ — თავის გამოჩენა საძრახიაო. ცოტ-ცოტა ლამაზები ყავთ, მაგრამ რადგანაც მათი ქალები 'ადის ტომის ქალებივით უმანკოები¹² არიან, ძუის ოთხკუთხა ქსოვილში იბურვებიან. ფეხზე ჩექმა აცვიათ, თავზე — დიბას წვეტიანი არახინი და ისე დადიან. ქვის პატარა, დახურული ბაზარი აქვს. ყოველგვარი ძვირფასი საქონელი აქ იშოვება. მის სავაქრო რიგებში ორმოცდაათ — ასამდე პატარა დუქანია. ჰავა საკმაოდ ზომიერია. არზრუმი მთის გადაღმეა, ორი დღის სავალზე. აქ თოვლი მოდის, მაგრამ სამ დღეზე მეტს არ ჩერდება. ზამთარ-ზაფხულ მწვანელი არ აკლია. ყოველგვარი მარცვლეული მრავლადაა. მისი საქმელებიდან განთქმულია სამოცდაათი ჯიშის წვნიანი მსხალი. ასე, რომ ფაშას აქედან ჩვიდმეტი ჯიშის წვნიანი მსხალი მისცეს. ყურძნის მტევანი მანამდე ინახება, სანამ ახალი მოსავალი მოვიდოდეს. განთქმულია მისი გარგარი, მსხლის ჩირი, თეთრი და ყვითელი ხმელი თუთა, ეღალი ფერისა და შავი 382 თუთა. სავაქრო რიგებსა და ბაზრებზე იყიდება თუთის ჩირი, ასევე სხვა ქვეყნებშიც გააქვთ საპალნეებით. სხვანაირადაც იყენებენ. თუთის ნაირ-ნაირ ბაქმავს გუნდრუკითა და სანელებლით აზავებენ. ერთი თასის დამლევს ახალ სიცოცხლეს ანიჭებს. სასეირნო ადგილები ბევ-

რი აქვთ. საბარგო ცხენებით ხილი ორ დღეში ჩააქვთ არზრუმში. ეს ქალაქია, არზრუმს ხილით რომ ავსებს.

სალოცავი ადგილები: ბაღებში უფალი ჰიდირ მკაცრს შეუდარებელი აკლდამაა, რომელიც წმინდა საყუდელი და ხალხის მოსალოცი ადგილია. მეველევი-ხანეს შეიხის ჰალიდ-ეფენდის წმინდა საფლავია; წმინდა საფლავი ვეზირ ჰემდემ-ფაშასი, რომელიც სულთან სელიმ [I-ის] ვეზირი იყო. იგი გარდაიცვალა მაშინ, როდესაც ჩილდირის ომში მიდიოდა, და ამ ქალაქში დაიმარხა. კიდევ მრავალი სალოცავი ადგილია, მაგრამ ისინი ჩემთვის უცნობია.

ამ ქალაქში ფაშასთან სამი დღე გავატარეთ. ქემახის მარჩლასხდელის ემინისა და კურუ-ჩაჰს სუბაშისაგან ავიღეთ ჩვენი კუთვნილი ქონება. ვილაიეთის მცხოვრებლებმა ფაშას დიდი ნაღიმი გადაუხადეს. მხიარულებასა და დროსტარებაში რომ ვიყავით, სტამბოლიდან შიკრიკი მოვიდა, ვარდარ ალი-ფაშას¹³ აჯანყების ამბავი შეგვაცოხონა და ერთი წერილიც მოიტანა. ფაშას მისცა წერილი და ჩვენი ბატონი დაეთარდარ-ზადე ვარდარ-ფაშას დასახმარებლად მიიწვია. მოტანილი წერილის შინაარსი შემდეგი იყო:

„შვილო ჩემო! [სულთან] იბრაჰიმ-ხანის ვეზირმა ჰეზარფარე აჰმედ-ფაშამ მე სივასის ვილაიეთი[ს ბეგლარბეგობი]დან გადაჰაყენა. სტამბოლიდან ყველა ვეზირის, მოხელეებისა და წარჩინებულების წერილები და სულთნის დედის¹⁴ ბარათები მოვიდა. ესენი იწერებთან: „ნუ აჩქარდები, ზღვა ჯარით სკუტარში მოდი: თქვი, რომ შარიათის მიხედვით საჩივარი გაქვთ; მოითხოვეთ ვეზირი, ჯინჯი, მუფტი და ყადიასკერი, ბექთაშ-ალა, ჩელები ქეთხუდა, იუსლიპ ედინ-ალა და ყარა ჩაუში“¹⁵. შვილო ჩემო! მი სივასიდან გადაყენებული ვარ და საცაა დიდი ჯარით სტამბოლისაკენ წავალ. თან მახლავან ჩემი „შვილი“ ჩაუშ-ზადე მეჰმედ-ფაშა, ჩემი „შვილი“ იბშირ-ფაშა, ჩემი „შვილი“ შეჰ[სუ]ვარ-ოღლუ ყაზი-ფაშა, ჩემი „შვილი“ — ქუთაჰის ფაშა ქუჩუკ ჩაუში. ერთი სიტყვით, სამი ვეზირი, შვიდი მირ-მირანი, თერთმეტი მირლივა და ჯარი შეეკრიბე. თუ შენც გინდა, რომ აჰმედ-ფაშასაგან თავი გაითავისუფლო, თოკათის ციხის ძირას ერთმანეთს შეხვდეთ. შევერთდეთ და ერთსულოვნად წავიდეთ სტამბოლისაკენ“. || როდესაც ეს წერილი ფაშას ურზინჯანში დაეწია, წაკითხულ იქნა და შინაარსი ცნობილი გახდა, ყველა ალა შეკრიბა და მათთან ბჭობა გამართა. ყველა მეომარმა თქვა: „შენთვის დავიხოცებითო“ და ამ განზრახვას ფათიჰა წაუკითხეს. მტკიცე სურვილი გამოითქვა ვარდარ ალი-ფაშასთან ერთად აჯანყებულიყვნენ. ალაჯა ათლი ჰასან-ალას თულებიანად, ათასი რჩეული მეომარით მესურსათეებს, ქილარჯისა და სამზარეულოს განმგებელს კონაკიობა დაევალოთ და წავიდნენ

ვარდარ ალი-ფაშასაც წერილი გაეგზავნა სიაკუშ-აღას [ხელით]: „თუ მოწყალე ღმერთმა ინება, საცაა წამოვალ შენთან ერთად სტამბოლი-საკენ“. ეს ამბავი რომ ვნახე, გონებე დამებნა, აღელვებული დღედაღამ ვფიქრობდი, რა ვუყო ამოდენა ქონებას, ნადავლს და ჯორ-აქლემს ამ ზამთარში-მეთქი.

LXX XVI

ზამთარში მრზინჯანიდან ჩვენი წასვლა ვარდარ
ალი-ფაშას დასახმარებლად

ერზინჯანიდან ჯერ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ 7 საათი და მივე-
დით ბაშ-ხანის სადგურში. იქიდან სოფელ ერზენისის სადგურში მი-
ვედით. იგი კეთილმოწყობილი ზეამეთი და მუსლიმების სოფელია.
კვლავ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ 6 საათი და შეინ-შენანის სოფელს
მივალწიეთ. ეს ადამიანი სასულიერო პირია და დიდ აკლდამაშია და-
საფლავებული. გაქირვებულთა მოსალოცი ადგილია. მის ახლოს,
სოფელ ბარუში წმინდან ბეჰლულ სამარყანდელის სალოცავი საფ-
ლავია. აქვე, წმინდან ბეჰლულთან ერთად, დამარხულია ჩობან კურ-
დუმან-შაჰიცი, რომელიც ამშენებელია ჰასან-კალედან სამი საათის სა-
ვალზე მდებარე მდინარე არეზზე გადებული ხიდისა. მას ჩობან ქრფ-
რუსუ ეწოდება. წერენ, რომ, როდესაც ზახფას ხეობაში საფლავს
უთხრიდნენ [ბეჰლულს], ბნელი კუთხიდან ცეცხლი გამოვარდა და
შაჰი ჩობან კურდუმანი და მისი ყველა ხელქვეითი დაიხოცა. მაგრამ
საოცარი ქველმოქმედი ადამიანი ყოფილა. მისი აშენებულია თბილი-
სის ციხე, მანასკერტის ციხის ახლოს მდინარე არეზზე გადებული
ოქროს სალტიანი ხიდი და ის ხიდიც, რომელსაც ჩობან ქრფრუსუს
უწოდებენ. მათი თარიღები ზედაა გამოყვანილი ამის სახელზე. ალა-
ჰის ცხოვნება იყოს მასზე.

||აქედან ისევ წავედით, ჩრდილოეთისაკენ 8 საათი ვიარეთ და სო- 384
ფელ ეზენდერლერში მივედით. თერჯანის ნაჰიეს ფარგლებში კეთილ-
მოწყობილი სოფელია. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ 4 საა-
თი და თათან აჰმედ-აღას სადგურში მივედით. აჰმედ-აღამ ფაშას სთხო-
ვა, აქ ათი დღე სტუმრად დარჩენილიყო. ჩაუშები გაფრთხილებული
იქნენ, რომ მოეწყო ათდღიანი დასვენება. სოფლებში ყველა ჯარის-
კაცს სადგომი მიეჩინა. მე, მწირი, კი ფაშას დავეთხოვე. აჰმედ-აღას
კაცების თანხლებით აღმოსავლეთისაკენ შიბინ ყარა-ჰისარის ხევის ნა-
პირ-ნაპირ ვიარეთ და შიბინ ყარა-ჰისარში მოვედით.

შიზინ ყარა ჰისარის ანუ აღმოსავლეთ ყარა-ჰისარის ამბავი: მას შიზინ ყარა-ჰისარსაც ეტყვიან. ორი ყარა-ჰისარია. ერთს, რომელიც არზრუმის მიწაზეა, სახელად აღმოსავლეთის ყარა-ჰისარი (ყარა-ჰისარნი შარკი) ეწოდება. მეორე, ანატოლიის მიწაზე მდებარე აფიონის ყარა-ჰისარია, რომელსაც სახელად ყარაჰისარნი-საჰიბს ეტყვიან. მას ყარა-ჰისარს იმიტომ უწოდებენ, რომ მისი ქვეები გაშავებულია². მისი პირველი მფლობელი იყო ჰაიქანაიგეს [საგვარეულოს] მეფეთაგანი კიამელერი³. შემდეგ ტრაპიზონის ბერძენთა ხელში გადავიდა. შემდეგ იგი [სულთან მეჰმედ II] ფათიჰმა დაიპყრო. [სულთან] სელიმ-ხანის დროს აღიწერა და ცალკე სანჯაყის ბეგის სადგომი გახდა. მისი ბეგის სახასო 13 000 ახიაა. მის ლივამი 32 ზემეთი და 94 თიმარია. ფაშის ჯარიანად ორი ათასამდე გროვდება. ფაშის წლიური შემოსავალი ორმოცი ქისაა. ხშირად იყო ბოძებული სამთუღიანად არფალიკის წესით. იმასაც კი ამბობენ, რომ რადგანაც იგი ანალციხის ვეზირს საფარ-აღას⁴ ეწყალობა, მისმა კაცმა და საჭურველთმტვირთველმა დერვიშ-აღამ აქედან ორმოცდაათი ათასი ყურუში მიიღო შემოსავალი. ასორმოცდაათახიანი პატიოსანი ყაზაა. მისი ყადის წლიური შემოსავალი ოთხი ათასი ყურუშია. შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ ულ-ეშრაფი, წარჩინებულები და დიდებულები ჰყავს. მისი სიფაჰიების ქეტხულა არის თაფან აჰმედ-აღა. იანიჩართა სარდალი, სუბაში, მუფთი, ყაფანის ემინი, ციხისთავი და ას ორმოცდაათი თიმარის მფლობელი მეციხოვნე ჰყავს.

შიზინ ყარა-ჰისარის ციხის აღწერა: ცამდე აზიდული მაღალი მთის უმაღლეს მწვერვალზე [აშენებული] შეიდეკუთხა ციხეა. ერთი შეხედვით, უანძო და უიალქნო გალიონა ხომალდით გამოიყურება. შვიდსავე მხარეს კედლების სიმაღლე სამოცდაათი წყრთაა. სამოცდაათი ბურჯი⁵ და ასი ქონგური აქვს. მისი გარშემოწერილობა სამი ათას ექვსასი ნაბიჯია. რადგანაც ოთხივე მხარეს ჯოჯოხეთის ჰისებრი უფსკრულები აქვს, ამიტომ თხრილი არ სჭირდება. სამფა, მაგარი რკინის კარი აქვს. მორიგე დარაჯები დღედაღამ იცავენ, რადგანაც შაიხ ზღვის ახლო მდებარე სოფლების მცხოვრებლები კაზაკების შიშით სულ ამ ციხეში ინახავენ თავის ძვირფას ქონებას. ციხეში სამოცდაათამდე სახლია, მაგრამ ვიწროებია. მოსახლეობას უწყალობა ტანჯავს. დაბლა მდინარიდან სახედრებით ეზიდებიან წყალს. საგანგებოდ გაკეთებული ხვრელებია, რომლითაც წყალს ეზიდებიან, მაგრამ მხოლოდ ალყის დროს იყენებენ. ციხეში წყალსაცავია. ხორბლის ამბრებში ასი წლის სამყოფი ფეტვისა და ბრინჯის მარცვალი ინახება. მაგრამ, რადგანაც ქვეყნის შუაგულშია ციხე, მისი ჯაბახანა და დიდი და პატარა ორმოცდაათი ზარბაზანი ამოღენა ციხისათვის მცირეა. მი-

სი მეციხოვნეების ნახევარი ჩვენი ბატონის — დავთარდარ-ზადეს ზრუნვის შედეგად გონიოში გაიგზავნა. ციხეში ფათიჰის⁵ სახელობის ერთი პატარა ჯამეა. სხვა ჯამეები ქვედა გარეუბანშია.

[ციხის] გარეუბანი: ორმოცი უბანი და ათას ექვსასი მიწის ბანიანი სახლია. სახლებს პირი ჩრდილოეთისაკენ აქვთ. სულ ორმოცდაორი მიჰარბია. საპარასკეო ლოცვის აღსავლენი ჯამეებია. სამი სავანე, ორი აბანო, ოთხი ფუნდუკი, შვიდი ყმაწვილთა სასწავლებელი და შვიდას. ორმოცდაათამდე დუქანი აქვს. თუმცა მისი სავაჭრო რიგები იმდენად შემკული არაა, თაფან აჰმედ-ალას მიერ აშენებულნი, ქვის ახალი დუქნებია, რომლებიც დახურული ბაზრის ტოლია და შუაში შარავნა გადის. გადახურულია და თავსა და ბოლოში მაგარი კარები აქვს. ყოველ ღამეს იკეტება და დარაჯები ჰყავს.

ლომი: დახურული ბაზრის ქალაქისაკენ გამავალი კარის შიდა მხარეს, ერთ ფართო ტახტრევანზე ბამბით გატენილი ლომის ფიტული დგას. თვალბეზირი დიდრონი თურინჯები ჩაუდგამთ. პირი შვიდთავიანი გველშაპივით დაულია და ენის მაგივრად წითელი ქეჩის ნაკერი უდევს. დიდი კბილები აქვს — თითოეული მათგანი თურქმანულ ხანჯალს ჰგავს; ცხვირიდან კუდის ბოლომდე ორმოცდაორი მტკაველია. ეს ლომი მეტად მძვინვარე ყოფილა. შვიდი წელი უცხოვრია ამ მთებში და ცხვრის, თხისა და მსხვილფეხა საქონლის სინსილა გაუწყვეტია, მათი ჭამით მაჰმუდის ჯიშის ცხენივით გასიებულია. დროგამოშვებით სოფლებსაცქესხმოდა თავს და ჯორების, ვირების, აქლ- 386 მებისა და ადამიანების მოტაცება დაუწყია. ბოლოს, ერთ მაგარ ვაჟაკს ორკაპა ტყვია მიურტყამს თავში, შეუმსხვრევია და ლომი იმე წამს მომკვდარა. გაუტყავებიათ და თაფან აჰმედ-ალასათვის მოუტანიათ. იმასაც, ქვეყნის სამაგალითოდ, ამ ტახტრევანზე დაუყენებია და დახურული ბაზრის კარზე შიგნითა მხარეს ჩამოუკიდია; მაგრამ, ღმერთმა იცის, რომ მნახველს ცოცხალი ჰგონია. ოთხი ფეხი ბოძებს მიუგავს, ტორები — ერევანის ჯიშის აქლემისას. თავი მეფური ქვევრის მსგავსი აქვს. ეს ლომი ისეთი მიმზიდველი შესახედლობისა არაა, როგორც ბაღდადის, ჰილეს, ჯევაზირის და კურნას ლომები. ყვითელი ფერისაა და ბალანი ანგორის თხასავით თათო მტკაველზე აქვს ფონებად ჩამოკიდული. საზარელი, გასაოცარი შესახედლობის ლომია. ამ მთებში ასეთი შესახედლობის ლომი არ ნახულა. ამიტომ ცხოველების მცოდნეები მას უწოდებენ უდაბნოდან გადმოხვეწილს. ყარაჰისარის ციხეში მთებში ძალიან ბევრია ვეფხი, კურდღელი, გარეული ცხვარი, ირემი, კვერნა, კლდის კვერნა, აფთარი, მგელი, ანდიქის მგელი, შავი მგელი, მელა და ტურა. გადმოგვეცემენ, რომ ერთხელ შავი ზღვით მოსული და ამ მთებში საძარცველად ამოცოცებული კაზაკები

ვეფხვებსა და მგლებს დაუგლეჯიათ: წყეულებს ნანადირევი რომ ეწადათ, თვითონ გახდნენ მტაცებელ ცხოველთა ლუკმა.

ერთი საკვირველებათაგანი: ამ ქალაქში სადალაქოს წინ ერთი უცოდველი ყრმა ვნახე. გვერდზე მამა ედგა და გამველ-გამომველისაგან იმ ბავშვისათვის მოწყალებას ითხოვდა. ყრმა დაახლოებით რვა-ცხრა წლისა იყო. შემოქმედს, მარადიული სიბრძნისა და ძლიერების გამოსაჩინად, ამ ბიჭისათვის ისეთი თავი გაუჩენია. რომ აღისა და თემუდის ტომთაგან მოყოლებული, ასეთი თავი მხოლოდ სალსალისა თუ იქნებოდა, რომელიც აკვერმანშია. ადანის გოგრის, ვანის კომბოსტოს. მეფური ქვევრის ტოლი იყო. კისერი კი ცერცველას ღეროსავით წვრილი ჰქონდა. რადგანაც წვრილ კისერს საოცარი სანახაობის თავის დაქერაც კი არ შეეძლო, ორ ორკაპა ჯოხზე ქეჩა იყო დახვეული და თავი ორი მხრიდან ეყრდნობოდა ამ ჯოხებს. ჯოხებს რკინის წვეტები ჰქონდა და მიწაში იყო ჩარჭობილი. ამგვარად, ბიჭის თავს ორკაპა ჯოხი იკავებდა. სხვაფრივ არავითარი საშუალებით არ შეიძლება, რომ ამ ბავშვმა თავი შეიმავროს. ბიჭს კეფა სადალაქოზე ჰქონდა მიყრდნობილი, გამველ-გამომველნი უყურებდნენ და იცინოდნენ. რადგანაც ბოხობის ქუდიანა და სხვა ამისთანების დახურვა არ შეიძლებოდა, თავზე წამოცმული ჰქონდა ერთგვარი ცხენის თოფრაკი, რომელიც მახმანების მიერ იყო მოქსოვილი. წარბები ორი თითის სისქისა ჰქონდა, იხვის ბუმბულივით დაგრეხილი და ყურებამდე მიწვდენილი. ყურები თუმცა ადამიანის ყურის მოყვანილობისაა, მაგრამ თითო მათგანი ქურთული ქალამნის ოდენა იყო. თვალები მრგვალი, კრელი და ძალიან დიდი ჰქონდა ბუსავით. შავი წამწამები ჰქონდა. შორეას ბადრიჯანისოდენა დაკიდებული ცხვირი ნისკარტივით ჰქონდა. ყოველ ამოსუნთქვისას და ჩასუნთქვისას ნესტოებს ერთმანეთს უტყალაშუნებდა ქოთათი დაავადებული ცხენივით. პირი ისეთი დიდი ჰქონდა, რომ ოდნავ თუ გააღებდა, ერთი მტკაველი გაუხდებოდა და მომცრო საზამთროს სიამოვნებით იღებდა პირში. თუმცა ოცდათორმეტი კბილი ჰქონდა, ზედა ყბის ორი კბილი ტუჩებს ქვემოთ იყო დაშვებული და ქვედა ყბის ორიც — ზედა ტუჩისაკენ ამოშვებულნი. ტუჩები ლალისფერი და აქლემივით ჰქონდა. პირიდან განუწყვეტლოვ გადმოსდიოდა ღორბლი; ხუჭუჭი თმა ჰქონდა და ხელები და მკერდი — ჩვეულებრივი ბავშვის ტანის შესაფერი. თითები — წვრილი და პიტნის ღეროს მსგავსი. მე, მწირმა, ეს ყმაწვილი რომ დავინახე, განცვიფრდი და მამამისს მივმართე.

— მამილო! ამ ყმაწვილის დედა ცოცხალია?

— დიახ! ახლაც ცოცხალია.

მე, მწირმა, ვუთხარი: „თუ კიდევ ორსულად არის, ამის ძმას, რომელიც მუცელში ჰყავს, ძალიან გაუფრთხილდით. შვიძლება ვადაზე ადრე მოწყდეს საშვილოსნოს“.

მამამისი: „მიგზვდი ნათქვამს! ხუმრობის გუნებაზე ხარ, მაგრამ დედამისი ამბობს: ამ ყმაწვილის დაბადებისას არაფერი გამიგია, გაუქირვებლად და უწვალებლად ვშობო“.

მე, მწირმა ვთქვი: „მამილო! ეს სადაური სიბრძნეა? რაც ადამიანის მოდგმა არსებობს, ამისთანა თავ-პირიანი არავინ დაბადებულა. განა ექვი გეპარება, რომ ამისთანა ბავშვი შენი ჩამომავალი არ უნდა იყოს?“

||მამა: „ღმერთმანი. შვილო! ჩემი კაცობის შედეგია. როდესაც ამ 388 ყმაწვილის დედასთან ერთად მთაში შეშის საჭრელად ვიყავი, სიყვარულისა და სიხარულის ვაქცაყური სურვილი მომივიდა. მე და ჩემი ცოლი ერთმანეთს „შევეჭიდეთ“. ხან მან დამჯაბნა, ხან მე და ასე ვისიამტკბილეთ. ჩემი ცოლი ერთი ხის ძირას ისვენებდა. უცბად დაიკვილა და შეშინებული ჩემთან მოვარდა. მას ერთი რაღაც საშინელი ქმნილება მოსდევდა; ფიჭვის ხესავით ტანი, დიდი თავი და საერთოდ, სხეულის ყველა ნაწილი უზარმაზარი ჰქონდა. სირბილ-სირბილით მოვედით სახლში. ჩემი ცოლი ლოვინად ჩავარდა და დაორსულდა. შემდეგ ეს ყმაწვილი დაიბადა. თავი დღითიდღე ეზრდება. რაც შეეხება მის წლოვანებას, მხოლოდ ცხრა წლისაა. სხვა რა უნდა იყოს, არ ვიცი! ჩემმა ცოლმა სხვა არაფერი იცის, გარდა იმისა, რომ ის რაღაც ქმნილება მხოლოდ დაინახა“. მე, მწირი, გავეხუმრე: „მამილო! თუ ღმერთმა ინება და თავიც ისე გაეზარდა, როგორც ეს ბავშვი იზრდება, შენ შენი ვაჟით სტამბოლში წაგიყვანთ; წარჩინებულებსა და დიდკაცებს ვუჩვენოთ. დღიურად აღებულ ორი ათასი ყურუშიდან ათასი შენ და ათასი მე“-მეთქი.

ყარა ზისარის შაბი: მის მთებში ერთგვარი წითელი შაბი მოიპოვება. ოქრომქედლები იყენებენ და ამიტომ სხვადასხვა ქვეყნებში გააქვთ. მთებში მოიპოვება ოთხკუთხა, ხუთკუთხა, ექვსკუთხა და სოლომონის ბეჭდის მოყვანილობისა. ოქრომქედლები ამბობდნენ, რომ ეს ათეთრებს ვერცხლსაო; დასტაქრება კი მალამოში ურევენ. კრილობებსაც ამ შაბით აშუშებენ. კიდევ მრავალი თვისება აქვს. განთქმულია ამ ქალაქის ლავაში და კომში.

სამი დღე ციხის ძირას თათან აჰმედ-ალას კეთილმოწყობილ და გაშენებულ შენობაში და ქვეყნიერების დამამშვენებელ სასახლეში ვისტუმრეთ. ბაზარში ყავა, შაქარი და სხვა საჭირო საგნები ვიყიდეთ და გავემგზავრეთ. მალროველისა და კურთის ხევებში წყალზე გადავედით. დასავლეთისაკენ 6 საათი ვიარეთ და იაკუბ-ალას სოფლის სადგურში მივედით. მუსლიმი და სომეხი მცხოვრებლებით დასახლე-

ბული კეთილმოწყობილი ზეამეთია. აქედან კვლავ დასავლეთისაკენ ვიარეთ მდინარე ქერქუქის ნაპირ-ნაპირ 5 საათი და გავიარეთ კუა-ულუ-ჰისარის ხევი, ბოღაზქემად წოდებული საშინელი ადგილი. 8 საათი ვიარეთ და ჰაჯი მურადის ციხეს მივალწვიეთ.

389 **ჰაჯი მურადის ციხის ამბავი:** უზუნ ჰასანის ბრძენი მრჩეველი ვეზირის — ჰაჯი მურად-ხანის||აშენებულია. როდესაც სულთან მეჰმედ II ფათიჰი აქ უზუნ ჰასანს ებრძოდა, ეს ციხე უომრად ჩაბარდა [ოსმალების] ვეზირ კოჯა მაჰმუდ-ფაშას⁷.

ესეც ძლიერი და მტკიცე ციხეა; თავი ცისათვის მიუბჯენია. მისი გარეშემოწერილობა ათასი ნაბიჯია. სამხრეთისაკენ ერთი რკინის კარი აქვს. რადგანაც მაღალ გორაკზე მდებარეობს, თხრილი არა აქვს. შიდა ციხეში სამოცდაათი სახლია. ერთი ჯამე აქვს. აქ სავაჭრო რიგებისა და ბაზრის კვალიც არ არის, მაგრამ ბაღ-ბაღჩეები და-კაკლის ხეები ბევრია. უფსკრულოვანი კლდეების ძირიდან გამომდინარე ქერქუქის წყლის ნაპირზე პატარა და კარგი ფუნდუკი აქვს. ეს ციხე სასუბაშოა შიბინ ყარა-ჰისარის მიწაზე. კუაულუ-ჰისარის ერთ-ერთი ნაპიეა. ჩვენი ბატონი ფაშა აქ ვნახეთ და ძღვენი მივართვით შიბინ ყარა-ჰისარის ხილუულიდან. ჩვენ მიერ ნანახი საკვირველებანი დაწვრილებით ვუამბეთ. ყარა-ჰისარის ციხის სიძლიერე რომ ვთქვით, ძალიან გაუკვირდა. აქედან ავიყარენით. ჩრდილოეთით ერთ მაღალ მთაზე ავედით და 6 საათში სოფელ ჩავდარში მივედით. ზეამეთის სოფელია. აქედან კვლავ დასავლეთისაკენ წავედით, 5 საათი ვიარეთ და სოფელ ერმენში მივედით, ზეამეთია. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ 4 საათი. გავიარეთ აუქსეჟ ქილისაჯიქი და ქილარჯი ველი-აღას სოფელში მოვედით. ყარა-ჰისარის მიწაზე, ესქეფსარის ყაზაში, მაღალი მთის კალთაზე მდებარე ორასკომლიანი სოფელია და ველი-აღას ზეამეთია. აქედან დასავლეთისაკენ ვიარეთ და სოფელ ბაშ-ჩიფთლიქში მივედით. ყარა-ჰისარის მიწაზე ესქეფსარის ყაზაში, არზრუმისა და სივასის ვილაიეთების საზღვარზე მდებარე გაშენებული სოფელია. იგი აღრეა აღწერილი. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და ნიქსარის ციხეში მივედით.

ნიქსარის ამბავი: [სახელწოდების] საფუძველია „ნიქ ჰისარი“, რაც კარგ ციხეს ნიშნავს. პირველად რომ მივდიოდით არზრუმისაკენ. ჯარი ილიჯას ველზე დაბნაკდა. ახლა კი, რადგანაც ზამთარი იყო, ჩვენი ბატონი ფაშა დაბინავდა ერთი კაცის სახლში, რომელსაც ხალილ-ფეჟენდი ერქვა და მასთან სამი დღე დაჰყო. მე, მწირი, კი ძველი ჯამეს იმამს ვესტუმრე; რადგანაც ფაშის სახლის პატრონი ვარდარ ალი-ფაშას დივანის ხელმძღვანელად მსახურობდა, იგი [ვარდარ] ალი-ფაშასთან ერთად აჯანყდა.

აქედან ავიყარებით, ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და სოფელ კეზანში დავისადგურეთ. || ნიქსარის ნაპიეში კეთილმოწყობილი სოფე- 390
ლია. აქედან ისევ დასავლეთით ვიარეთ, გავიარეთ ერთი ადგილი, რომელსაც ბოლან ქესენი ეწოდება და კუმან ოვას სოფელში მივედით. ნიქსარის მიწაზე მდებარე კეთილმოწყობილი სოფელია. იქიდან კვლავ დასავლეთისაკენ ვიარეთ, დაბა სუნთასაში მივედით. სივასის მიწაზე, ნიქსარის საზღვრებში სამასკომლიანი, პატარა, კეთილმოწყობილი დაბაა, რომელსაც ჯამე, აბანო, მეჩეთი და ბალ-ვენახები აქვს. იქიდან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ და მივედით ერთ სოფელში, რომელსაც დაუდის თექიე ჰქვია. მაღალი მთის წვერზე მდებარეობს. ორასკომლიანი კეთილმოწყობილი და გაშენებული დიდი ვაკუფებია, რომელიც დაბა ლადიქის ფარგლებში მდებარეობს. აქ დასაფლავებულია უდიდესი წმინდანი დაუდი-სულთანი. სავანე აქვს, მსახურები და დერვიშები ჰყავს. მათი უმეტესობა კეთილშობილი სეიდების ჩამომავალი ღვთისმოსავი ხალხია. ჩვენმა ბატონმა ფაშამ აქ 1057 (1648) წლის ყურბან-ბაირამის (იანვარი) 8 ნამაზი შეასრულა, შესაწირავები დაკლა და შეიხის საფლავზე დიდი წვეულება გამართა. დილაადრიან ისევ დასავლეთისაკენ გავემართეთ, 5 საათში სითლიბელის მთა გადავიარეთ და სოფელ ჰამიდში მოვედით. ლადიქის ტბის ნაპირზე მდებარე ერთ-ერთი ნაპიეა ლადიქისა; ამ სოფელს ჯამე და ბალ-ვენახები აქვს. ძალიან ნაყოფიერი მინდვრებია. აქედან ისევ დასავლეთისაკენ ვიარეთ 5 საათი და ძველ ქალაქ ლადიქის ციხეში მივედით.

ძველი ციხისა და ქალაქის — ლადიქის აღწერა: იგი აშენებულია ამასიის ერთ-ერთი კეისრის მიერ, რომელსაც ჰავექ ეწოდებოდა. მას შემდეგ, რაც მრავალი პატრონი გამოიცვალა, მოვიდა დანიშმენდიანი მელექ-ყაზი და დაიპყრო. მისმა ერთმა ემირმა სალმან-ხანმა თქვა: „დროშას ციხეზე ნუ აღვმართავთ (დიქმიელიმ)“. მელექ-ყაზიმ უპასუხა: „...არა(ლა), აღმართე (დიქ) დროშა!“⁹. ეს საუბარი ციხის სახელად იქცა და მას უწოდებენ „ლადიქის ციხე და ქალაქიო“. ოსმალთა ვილაიეთებში სამი ლადიქია: ერთია კონიას ლადიქი, რომელაც აჯანყებულთა ძალადობით დღესაც მცირე დაბად რჩება. ერთიც, ვანის ვილაიეთში. ქორ ლადიქის სანჯაყია. ერთი კი ეს ამასიის ლადიქია. რადგანაც იგი ალაპისათვის შეწირული ვაკუფია, არ დანგრეულა. როდესაც სულთანმა ილდირიმ ბააზეთ-ხანმა ამასიის ციხე დაიპყრო, ლადიქის ციხეც უომრად ჩაიგდო ხელში და თიმურთაშ-ფაშას ჩააბარა. სიამტკბილობის მოყვარული და ღვთისმოსავი ხალხი ჰყავს. როდესაც უფლისწული ბააზეთ-ველი ამასიაში მბრძანებელი იყო, ყოველ წელს მოდიოდა, სააგარაკოდ გაიხადა და ექვს თვეს ამ დაბაში ატარებდა. ამიტომ ქალაქში გააშენა ერთი კარგი სახასო ბაღი, ქთვი-

თონ რომ წავიდა, [ასე] დარჩა [ბაღად]. ამჟამადაც ჰყავს მებაღე, მე-
 ბოსტნე, მსახურები, დარაჯები და თაბლაკჩიები. საქოვრები დიდ
 ამირახურ-აღას უჭირავს. განსვენებული სულთნის დედის — ბულ-
 ბულ-ხათუნის ვაკუფია და მისი მცხოვრებლები გადასახადებისაგან
 განთავისუფლებულნი არიან. ვილაიეთის ვალი ამ ქალაქში ვერავის
 გამოგზავნის და ვერ ჩაერევა საქმეებში. სამასახიანი ყაზაა. მის ყა-
 დის წლიურად ექვსი ქისა აქვს შემოსავალი. შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ
 ულ-ემრაფი, ულემები და დიდებულები ჰყავს. სიფაპიების ქეთხუდა,
 იანიჩართა სარდალი, ქალაქის ნაიბი და მუჰთასიბი, ყაფანის ემინი და
 ტბის ემინი ჰყავს. ციხე ქალაქის სამხრეთითაა; ცამდე აზიდული, ოთხ-
 კუთხა, ძველი აშენებული, პატარა ციხეა. შიგ ნაგებობები არაა. ქა-
 ლაქი ჩვიდმეტი უზნისაგან შედგება, ცნობილი უზნებია: ვალაბეი, ქე-
 ლელიზი, ღენი-ჯამე, თექიე, შეჰრექოსდნ, იარიმჯა, დაღ, ფოლაღ,
 ძახშე. ორმოცდაშვიდი მიჰრაბი აქვს. ექვს მათგანში საპარასკეო ლოც-
 ვა სრულდება. სამი მათგანი პირველი სულთნების აშენებულია. სულ-
 თან აჰმედის ჯამე, დაულ-ფაშას ჯამე, თექიეს ჯამე, შეჰრექოსდნს ჯა-
 მე, ქელელიზის ჯამე ცნობილი ჯამეებია. სამი ათას ოცი კრამიტით და-
 ხურული, ბაღ-ვენახიანი სახლია. მუსლიმთა სარწმუნოების სხვადა-
 სხვა მიმდინარეობათა შვიდი სავანე აქვს. მათში ყველაზე ცნობილია
 სეიდ აჰმედ-ქებირის სავანე. [ქალაქს] ორი აბანო აქვს: ძველი აბანო —
 სავაქრო რიგებში და ახალი აბანო — ღენი ჯამეს უბანში, შვიდი ფუნ-
 დუკი აქვს: ყაფანის ფუნდუკი, ჰელიმ-ბეის ფუნდუკი, ემირ ჰასან-ოღ-
 ლუს ფუნდუკი, სეიდ აჰმედ-ეფენდი ზადე ალი ჩელეზის ფუნდუკი,
 და თენგის ფუნდუკი, რომელიც ხორბლის ბაზარზეა. ესენია განთქმუ-
 ლი ფუნდუკები. დაულ-ფაშას სავაქრო რიგებში ფრიად სრულყოფი-
 ლი, ქვით ნაშენი დახურული ბაზარია, რომელიც [დაულ-ფაშას] ჯამე-
 სათვის არის შეწირული. გარშემო ოთხასი დუქანია. ქალაქში ორ-
 მოცდაერთი სასახლეა ვეზირებისა და წარჩინებულებისა. მათ შორის
 ცნობილია: ოსმან-ფაშას სასახლე, იბრაჰიმ-ბეის სასახლე, ჰაჯი-ბეის
 სასახლე, ჰუსენ-ბეის სასახლე, ალა-ბეის სასახლე, მუსტაფა-ბეის
 სასახლე და სხვები. განსაკუთრებული სასწავლებელი არ არის. ყო-
 ველ ჯამეში სხვადასხვა მეცნიერული პაექრობა შედგება ხოლმე; სა-
 392 ქარო გაკეთილები ტარდება. ოცმაწვილთა თვრამეტი სასწავლებელი,
 ორი საქველმოქმედო სასადილო აქვს. რადგანაც მშვენიერი ჰავაა, ლა-
 მაზები ბევრია. წარჩინებულები დიდებულ ქსოვილებსა და სიასამუ-
 რის ქურქებს იცვამენ. მათ ჰყავთ ბეგი, ფაშა, ორასზე მეტი მაღალი
 თანამდებობის მქონე ყადი-ეფენდიები, დიდი შეიხები; ღვთისმოსავი,
 მშვიდი, წყნარი ხალხია. ქალაქში ბევრია ქართველი და თურქესტა-
 ნელი ცხენოსანი სიფაპიები; განათლებულთა მფარველი ბევრია. სა-

შუალო შეძლების ხალხი ვაჭრები და ხელოსნები არიან. შალის ფარა-
ჯებსა და კუნთუშს იცვამენ. ნაირ-ნაირ თეთრსა და ცისფერ ტანისა-
მოსს ატარებენ. მათი ქალები ხავერდის შარავლებზე ყვითელ ჩექმებს
იცვამენ და შალის ფარაჯებს ატარებენ. თეთრ კაბას, პირსაფარს, მო-
სასხამს, თხელი დიბის არახჩინს იცვამენ და მოკრძალებით დადიან.
აბანოსა და წმინდა საფლავების გარდა სხვაგან წასვლა არ შეუძ-
ლიათ — სათნო და პატიოსანი ქალები არიან. მათი საქმელ-სასრულე-
ბიდან ცნობილია: გრქ-სუს მსხალი, ყარამანის მსხალი, მემეჯიქის პუ-
რი; ოსმალეთის ვილაიეთებში საფანჩას პურის შემდეგ ლადიქას მე-
მეჯიქია განთქმული. რადგანაც ზეგანია და დიდი ზამთარი იცის, არ
ხარობს ისეთი ხილი, როგორცაა ყურძენი, ნესვი, საზამთრო, ლეღვი,
ზეითუნი, ბროწეული. მაგრამ აკდალის თაფლის სახელით ცნობილი
ერთი ისეთი სახეობის წმინდა თაფლი მოდის, არც ქედიდის თაფლსა
ჰგავს, არც ადანას და სრკლას თაფლს. რადგანაც ეს თაფლი ფრიად
კეთილსურნელოვანია, სტამბოლის წარჩინებულებს ყუთებით ეგზავ-
ნებათ ძღვნად. ქალაქის ნაწარმიდან აკდალის თეთრი, ბამბის ჩითი
ირანის ლექტურისა და მოსულის ჩითზე უფრო თხელია.

სასეირნო ადგილები: ბალღ-კაჰას წყლის სათავე სასეირნო ად-
გილია. ქალაქის სამხრეთითაა. ქალაქის აღმოსავლეთით ერთი წყარო
გამოდის, რომელსაც ფრენგის წყაროს ეძახიან. ჰუსეინ-ფაშამ ამ
წყალზე ერთი ხავარნაკივით¹⁰ კოშკი დადგა, რათა იგი სასიამოვნო ად-
გილად ექცია. სიამტკბილობის მოყვარულნი აქ მოდიან და დროს
ატარებენ. ივლისის თვეში ეს წყალი ისეთი ცივია, რომ წყლიდან სამ
ქვასაც კი ვერ ამოიღებ. როგორც ბალღ-სუ, ისე, ფრენგის წყარო
ქალაქზე გადის და ფუნდუკებს, აბანოებს და ბაღებს წყლით ამარა-
გებს. ეს წყლები ქალაქში მრავალ წინაქელს აბრუნებენ და ლადიქის
ტბას ერთვიან. მათი სასეირნო ადგილებიდან ერთიც აკ-ფინარბაშია,
მაგრამ ეს წყალი ქალაქში არ შემოდის, მის გარეთ მიედინება¹¹ და 399
მინდვრებსა და ბაღებს რწყავს. ამ წყლის სათავეც ქალაქის ჩრდი-
ლოეთით მდებარე მთებშია და შემდეგ ტბას ერთვის. ციხის დასავ-
ლეთით, ერთ ადგილას, რომელსაც „მონასტერი“ ეწოდება, ერთი სა-
სეირნო ადგილია. სიხარულის მომნიჭებელი, მდელოიანი ადგილია.
აქედან გამომდინარე წყალს „რამჯა-სუ ეწოდება“. მაარას¹¹ წყალზე
გემრიელია. ეს წყალი მოედინება და ციხის ძირას ორ ტოტად იყო-
ფა. ერთი ნაწილი წმინდანის საფლავის ქვემოთ, კურას უბანში გადის,
მეორე ნაწილი კი კაკლის ბაღებისა და იმ სასეირნო ადგილის ქვემოთ
ჩაივლის, რომელსაც ძალღ დედე-სულთნის საფლავი ეწოდება და სა-
დაც მუსლიმი მლოცველების შესახვედრად გამოდიან ქალაქის წარ-

ჩინებულები და დიდებულები. ამის შემდეგ ლადიქის ტბის ყურეში ჩადის.

ლადიქის თბილი წყლების ქება: ლადიქიდან საათნახევრის სავალზე, მაღალ გორაკზე მდებარეობს მუსლიმთა ბალ-ვენახებიანი სოფელი, რომელსაც ხილლიზი ჰქვია. ამ სოფლის ქვემოთ ერთი პატარა მდინარე მოედინება, რამდენიმე წისქვილს აბრუნებს და შემდეგ მდინარე კიხილ ირმაკს ერთვის. რადგანაც იგი ლადიქის მთების ვადლმაა, ლადიქის ტბას არ ერთვის. ამ მდინარის ნაპირზე ხილლიზის თბილი წყაროა. გუმბათი და მისთანები აქვს. ალუბლის მწიფობის დროს, გარშემო ადგილებიდან ათასობით ადამიანი მოდის ურმებით და ამ თბილ წყაროში ბანაობს. მუნსა და კეთრს არჩენს. ეს თბილი წყარო მდინარე ხილლიზს ერთვის. ამასიის დასავლეთით სამი საათის სავალზე მდებარე კუზას ყაზაშიც არის ერთი თბილი წყარო. არაბები თბილ წყაროს ჰამამს!² უწოდებენ. ირანში — გერმაბე კუდრეთს¹³, ლადიქისა და ამასიის მხარეში — კუზას¹⁴ ეტყვიან. სათათრეთში — ილისინ¹⁵; მონღოლურ ენაზე — ქერენდე¹⁶; თურქისტანში — ილიჯა¹⁷; რუმის მხარეებში — კაინარჯა¹⁸; ბოსნასა და რუმელიის ერთ ნაწილში ძანარს¹⁹ უწოდებენ. მაგრამ ლადიქის თბილი წყარო ფრიად სასარგებლოა. წყვილი დიდი გუმბათი აქვს. ქალებისათვის ცალკე გუმბათია. მამაკაცების წყაროში ზომით ათი-ათზე, ტბასავით დიდი ისეთი შაფიური ყაიდის აუზია, რომ მომაკვდავი რომ მიადგეს, სამუდამო სიცოცხლეს მიანიჭებს. მისი წყალი მაინცადამაინც ცხელი არ არის. გარშემო თეთრი მარმარილოს ლომების პირებიდან ცხელი წყალი გადმოსჩქვს და დიდ აუზში ჩადის. მაგრამ ერთი პატარა აუზიცაა, რომელშიც წყალი მეტისმეტად ცხელია. ადამიანი შიგ რომ შევიდეს, ვერ გაუძლებს. გუმბათებს ქვეშ, რომლებიც დიდი აუზის ოთხივე კუთხეს აქვს, ჰანეფის ყაიდის რვა ნიჟარაა. ამ თბილი წყაროს არემარეზე თეთრი მარმარილოდან ყინულივით წყალი გადმოდის, რომელიც კიზ გოზუს²⁰ სახელით არის ცნობილი. ვინც დაღევს, სიცოცხლეს გაიგმირიელებს. საქმე ისაა, რომ ამ ცივ წყალსა და თბილ წყალს შორის არე ერთი კულაჩია. საოცარი ნახელავია ღვთისა — ალაპი ყოვლის-შემძლეა.

ლადიქის ტბა: ეს ტბა ლადიქის აღმოსავლეთით, შორიდან მოჩანს. მისი შემოვლა მხოლოდ ერთ დღეში შეიძლება. სიცოცხლის წყალია. თერთმეტი ჯიშის თევზია ტბაში და ყოველი მათგანის გემო და ზვისება რომ ავწეროთ, სიტყვა გავევიგრძელებდა. მაგრამ ღუნას თევზი მოსეს სუფრის შესაფერი თევზივით გემრიელი და ყუთთანია. ტბის ნაპირები კეთილმოწყობილი და გაშენებული სოფლებით არის გარემოცული. ყოველი მხრიდან ოცდაექვს მდინარეს ირთავს, რომლებიც

ზარის, სუნსას, კუზას და ზეითუნის მთებიდან ეშვებიან. არცერთ მხარეს არა აქვს ამ ტბას გასასვლელი და პირთანდღე საესეა. მის ნაპირზე მდებარე ბოლაზ-ჭრე ფრიად მშვენიერი და კეთილმოწყობილი სოფელია. სოფელი ოთუზიც ამ ტბის ნაპირზეა. ისეთი ნაღები, როგორიც ამ სოფელში კეთდება, არც ერთ ქვეყანაში არ მოიძებნება. ნაღებით სავსე კათხაზე ორი ციკანი რომ დააყენო, მათი ჩლიქები ვერას დაამჩნევს. ამ ნაღებს დანით ჭრიან. კევივით იღეჭება, გემრიელი და სურნელოვანია. ამ ნაღებისთანა მხოლოდ არზრუმში თუ მოიპოვება — ბინგოლის ზეგანზე. ლადიქის სამხრეთით, რვა საათის სავალზეა ამასია. აღმოსავლეთით ახლოა ნიქსარი. კავაკიმის ყაზა ერთი დღის სავალზეა. დასავლეთით არატიწს ხილია. ასევე დასავლეთით, ერთი დღის სავალზეა ზეითუნის ყაზა. მისი ნავსადგურები ჩრდილოეთით, შავი ზღვის ნაპირზეა — სამსუნი და სინოზი.

ლადიქის მოსალოცი ადგილები: შეიხა სეიდ აჰმედ ქებირი დიდებულ სავანეშია დასაფლავებული. მასზე უფრო დიდი შეიხის მიერ დაიმოძღვრა და შემდეგ მისი მემკვიდრე გახდა. დიდი სულთანია. ახლაც სალოცავი ადგილია წარჩინებულთა და მღაბითათვის. ორივენი ძველ ჯამეში არიან დასაფლავებულნი. ძველი|ჯამეც მათ ააშენეს 852 (1448) წელს. ორხან-ყაზის უღუმათაგან გამოსული შეიხები არიან. ციხის ძირას არის შეიხ და დაუდ-სულთანის მოსალოცი ადგილი. კორას უბანში წმინდანთა ზედა მოსალოცი ადგილია. ჰაჯიების შესახედრად გამოსასვლელ ადგილზე — ხალწ დედესი. ყაზნი თაჰარ მუსტაფა-ფაშაც ამ ცხონებულთან არის დასაფლავებული მაღალ აკლდამაში.

ამ ქალაქში ჩვენ ბატონ ფაშასთან ერთად სამ დღეს გავჩერდით და დიდი ნადიმები გავვიმართეს. შემდეგ ავიყარენით, დასავლეთისაკენ 5 საათს ვიარეთ და შაჰინ-ალას სოფელში მივედით. ორასკომლიანი მუსლიმთა სოფელია. აქედან 6 საათს ვიარეთ და კასიმ-ალას სოფელში მივედით. მუსლიმთა ორასკომლიანი სოფელია. ერთი ჯამე აქვს. აქ კასიმ-ალამ დიდი ნადიმი გავვიმართა; მოვილხინეთ და ვინეტარეთ. აქედან პირდაპირ სოფელ ქორქოქში მივედით. სამასკომლიანი, ერთი ჯამეანი, ბალ-ვენახიანი სოფელია. აქ ერთი განთქმული გულუხვი ოჯახია, რომელსაც ჩორბაჯი ზადე ეწოდება. ფაშა იმ ოჯახში ერთ დღეს დარჩა სტუმრად. მეორე დღეს, ის იყო თუღებიანად უნდა დაძრულიყო, რომ სტამბოლიდან ორი კაცი მოვიდა. ერთს მურად ხასეჟი ერქვა და მეორეს — ჰაერუზჯუ-ჩაუსი. მათ რომ თქვეს, შეკრიკებად მივდივართ დიარბექირისკენო, ფაშამ შეიპყრო და მათი ბარგი და სადგომი გააჩხრეკინა. სალიპ-ფაშას ძმისადმი მიწერილი წერილები უპოვა და გახსნა. მურთაზა-ფაშასადმი შემდეგი ბრძანებაა

სულთნისა: „ბაღდადის ვილაიეთის განმგებლობიდან გამითავისუფლებიხარ. კაფუდან-ფაშას თანამდებობა გიწყალობე. ჰენებით უნდა იარო და სტამბოლში მეახლოო“. ფაშამ შიკრიყების შეპყრობის დღეს მარჯვე შიკრიყი გაგზავნა მურთაზა-ფაშასთან, რომელიც ბაღდადის განმგებელი და სალიპ-ფაშას ძმა იყო. ასეთი წერილი მისწერა: „ჩემო ძმაო, შევიპყარი ბილწი ჩაუში მურად ხასექი, რომელსაც შენთან უზენაესი სიგელი მოაქვს კაფუდან-ფაშად შენი დანიშვნის შესახებ. როდესაც შიკრიყი მოაღწევს, არავითარ შემთხვევაში არ ენდო კაფუდანობის ბოძებას და სხვა რამ იღონე. ყურადღებით მოიქეცი! სტამბოლისაკენ გაეშურე და სადმე მიყრუებულ ადგილას გაჩერდი. მე და ჩემი ძვირფასი „მამა“ — ვარდარ ალი-ფაშა სტამბოლისაკენ წასვლას შევპირდით ერთმანეთს. უეჭველად და აუცილებლად! ნათქვამია: 396 „მარჯვე მეგობარს იშოვის და დაუდევარი||კი თავს წააგებს“. შიკრიყის გაგზავნიდან მეორე დღეს ხასექი და ჩაუში პატიმრობიდან გაათავისუფლა. ისინიც ბაღდადისაკენ გაემართნენ. ფაშა კი ექვსი დღე დარჩა ქორქოში. მეშვიდე დღეს ავიყარინათ და მერზიფონის ციხეში მოვედით.

მერზიფონის ციხის ამბავი: დანიშმენდიანთა აშენებულთა. შემდეგ იგი დაპყრობილია სულთან ბაჰაზეთ ილღირიმის ღროს. ამჟამად იგი სივასის ვილაიეთში და ამასიის სანჯაყის მიწაზე მდებარე, ალიზით აშენებული, ლამაზი ციხეა. შიგ არცერთი სახლი არაა. საომარი მარაგისა და მოწყობილობისათვის დარაჯები არიან მიჩენილი. ქალაქი ფირ დედე-სულთანის ვაკუფებია. ამჟამად მისი განმგებელი კიზლარ-აღასია. სამასახჩიანი პატიოსანი ყაზაა. მისი ყადის წლიური შემოსავალი ექვს ქისას შეადგენს. რადგანაც ციხე მიწისაა, მეციხოვნეები არა ჰყავს. შეიხ ულ-ისლამი და ნაკიბ ულ-ეშრაფი, სიფაჰიების ქეთხუდა-ფერი, იანიჩართა სარდალი, მუჰთასიბი და ნაიბი ჰყავს. ბატონი ყადიები ჰყავს, რომლებიც სამასამდე შალალი თანამდებობის მოხელეს ხელმძღვანელობენ. არიან ღვთისმოსავი შეიხები, დიდებულები, წარჩინებულები და ალები. ფაშოზის ღირსი ქეთხუდა ჰყავს ქალაქს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ჩვენი ბატონი ფაშის სახლის პატრონი — თაფანი ძასი მეჰმედ-ფაშას სილაჰდარი დილავერ-ალა, რომელიც, მართლაც, რომ თავისი სახელის შესაფერისად გულუხვი და გულადი იყო²¹. ეს კაცი ათი დღის განმავლობაში გაკვიმასპინძლდა იშვიათი და უცხო საკმელებით სამას იჩ-აღას, ფაშას და მე და ერთი დღეც არ იყო ისეთი, რომ რაიმე დაეკლო. თურქული ვილაიეთია. მისი ხალხი ფრიად წყნარი და მშვიდია. კეთილნაშენი ქალაქია, სადაც სიიაფე და სიმდიდრე სუფევს. დეშანის შთის კალთაზე მდებარეობს. ოთხი ათასამდე კრამიტის და მიწის ბანიანი სახლი აქვს. ორმოცდა-

ოთხი უბანი და სამოცდაათორმეტი მიჰრაბია. განთქმულია ძველი ჯამე და სულთან მურად II ჯამე, რომელიც საგაჭრო რიგებშია. მედრესეთა შორის — სულთან მურად II მედრესე; მრავალსაკანიანი, საყოველთაო სახალხო სასწავლებელია. ჰადისებიც ისწავლება. ყურანის საკითხავი ორი სახლი, სამოცდაათამდე ყმაწვილთა სასწავლებელი, ორი საქველმოქმედო სასადილო და შვიდი დერგავითა სავანე აქვს; დიდი სავანეებია: ფირ-დედეს სავანე, დეშანის მთის კალთაზე — ხირკა სულთანის სავანე, მის ახლოს და ქალაქიდან ერთი საათის სავალზე მდებარე წმინდან აქაშეს სავანე. ქალაქში კადირბისა და ჰელვეთის სავანეებიც არის. ფუნდუკებიც აქვს. ქალაქის სავაჭრო რიგებში, დალაქების დუქნის ახლოს, ძველი ფუნდუკის კარის მარცხენა კუთხეში 397 ერთი ფალავნის გურზი ჰყილია. მის აბანოთა შორის მდაბიოთა და წარჩინებულთათვის ღირსშესანიშნავ სანახავ ადგილს წარმოადგენს ჩელები სულთან მეჰმედ პირველის აშენებული ძველი აბანო. ორგანყოფილებიანი აბანო მშვენიერი, კარგი ჰაერიანი, კარგად აშენებული, დიდი აბანოა, რომელშიც მამაკაცებისა და ქალებისათვის ცალ-ცალკე სამოცდაათი ნიჟარაა. მამაკაცების აბანოს ერთ მესამედში მეჭეჩეები ჭეჩას თელავენ. ერთ მესამედში დაბაღებს ტარსიკონი გამოჰყავთ და ცისფრად, ყვითლად და წითლად ღებავენ. ორმოც ნიჟარაში ახლაც გადმოდის წყალი და ხმარებაშია. არ შეიძლება, რომ მისი თაღების რომელიმე კუთხიდან ან კედლებიდან ზედ შეორაჟილი ერთი წვეთიც კი ჩამოვარდეს. რადგანაც ძველი აშენებულია, ოდნავ ბნელი შენობაა.

რადგანაც ქალაქში კარგი ნიავე იცის, მცხოვრებლები ჯანმრთელები არიან. მათი ბეგები თავისი ჯალაბოზით მერზიფონის უკან მდებარე დეშანის მთაზე საიალალოდ გადაან და ექვს თვეს იქ ატარებენ თურქმან მომთაბარებებთან ერთად. ეს იალალი მიეცა დეშანის საგვარეულოს, რომლებიც დანიშმენდიანებთან და ოსმალებთან ერთად მოვიდნენ მაჰანის ქვეყნიდან. იგი ამჟამადც სამემკვიდრო სამფლობელოა. დეშანის საგვარეულოს წევრი სეიდი-ბეი მისი განმგებელი და მბრძანებელია. ამ იალალიდან მრავალი, უკვდავების წყალივით წყაზრო ჩამოდის და ერთი ნაწილი ქალაქ მერზიფონის ბალ-ვენახებს რწყავს. რამდენიც არ უნდა იწვიოს, დაბლობი თუ არ მოირწყო, მოსავალს არ იძლევა. დათესილი ხორბლის ერთი მარცვლიდან ოცს, თხუთმეტს იბარტყებს ხოლმე და ამდენად, ასი მარცვალი მიიღება; ამრიგად, ერთი ქილა თესლი ოთხმოც ქილა მოსავალს იძლევა. ზეგანის მოსარწყავად ამ წყლებს მირაბი ჰყავს. დეშანის საგვარეულოს წევრებიც იქ მიღებული უხვი მოსავლის წილს აძლევენ. კარგი თანამდებობაა აღისა. მდინარეს აღები რომ არა ჰყავდნენ, მერზიფონის ხალხი

ერთმანეთს ამოწყვეტდა. ახლაც კი ხშირად ხდება ხოლმე [წყლისათვის] ჩხუბი. წყლის ერთი ნაწილიც ქალაქ ლადიქის დაბლობში მდებარე კაუზას საყაზოს ნაპიესაკენ მიედინება. ერთი ნაწილი კი ოსმანჯიქის მხარეს მდებარე ველებისაკენ მიდის და მათ ბალ-ბოსტნებს რწყავს. ქალაქი მერზიფონი ფერდობზე მდებარეობს და ზურგი დეშანის მთაზე აქვს მიყრდნობილი. ამასია ამ ქალაქის სამხრეთით ძვეს თხუთმეტი საათის სავალზე. ლადიქი თორმეტი საათის სავალზეა; ოსმანჯიქი თექვსმეტი საათის სავალზეა; ქალაქი გუმუში ათი საათის სავალზეა; დაბა ქერქერანი რვა საათის სავალზეა. დეშანის მთის ჩრდილო კალთაზე დგას კოჯა-კალე, რომელიც ქალაქ ქოფრუს გადასცქერის. [აქედან სამსუნის ციხეში სამ დღეში შეიძლება მისვლა. [სამსუნი ქოფრუს] ნავსადგურია; ისეთებიც არიან. რომლებიც სინოპის ნავსადგურში მიდიან, მაგრამ სამსუნი უფრო ახლოსაა.

398 მათი საქმელ-სასმელი და ხელოსნური ნაწარმი: ანთაბის ბაქმანის მსგავსი წმინდა ბაქმანი; გემრიელი და წვნიანი ყურძენი მოდის. ფირ-დედეს სავანეს არემარეზე და სხვაგან ექვსასი [სახელოსნო] დუქანია. სამღებრო ბევრია. სპარსულზე უკეთესი საღებავებით ღებავენ. განთქმულია ლურჯი საღებავი. აქედან ყოველწლიურად ათასობით თოფი ბამბეული მიაქვთ ყირიმში ვაჭრებს და ტყვეებზე ცვლიან. ყირიმის მოსახლეობის ფარაჯები და ტანისამოსი სულ მერზიფონის ბამბის ქსოვილიდანაა. ბამბის ძაფიც განთქმულია. განთქმულია, აგრეთვე, ადგილობრივი დოშაკი, ადგილობრივი ჭრელი ბალიში, ყალამ-ქარი, მშვენიერი საბნის პირები ჩითისა, ჩარსავეები და ფარდები. მათი ლამაზმანებიც მთელ ქვეყნიერებაზე განთქმული არიან.

LXXVII

მერზიფონის სალოცავი ადგილში

ქეშმარიტებასა და სიმართლეს ზიარებული, მოსწავლეთათვის სასურველი, თვალხილულთა წყარო, სარწმუნოებისათვის მებრძოლთა ცოდნის შემცველი წმინდა შეიხი ფირ-დედე ზორასნიდან თურქთა თურქის — ხოჯა აჰმედ ისავის ნებართვით რუმში მოვიდა და მერზიფონის ჩრდილოეთით დასახლდა მაღალ ადგილზე, რომელიც ქალაქს გადმოსცქერის. ხანდახან აბანოებში ათევდა ხოლმე ღამეს. ღმერთთან მიახლოებული, მაღალი ღმერთის ქეშმარიტად მცნობი კაცი იყო. ზემოხსენებული ფირის შესახებ მრავალი სანაქებო გადმოცემა არსებობს. ახლა მისი აკლდამა დიდი გუმბათებითაა დამშვენებული; მოედნით, სამხარეულოთი და დერვიშთა სენაკებით არის მოწყობილი.

ყოველამ ორასი კაცი ათევს ღამეს და მიდის. აქ ორასზე მეტი თავ-
შიშველა დერვიშია. პატიოსანი წმინდანის სინათლით სავსე აკლდამა-
ში შევედი, წმინდა „მასი“ წავიკითხე და მისი სულიერობისაგან შვე-
ლა ვითხოვე. აკლდამაში მუშკის კეთილსურნელება აბრუებს კაცს.
აკლდამის ყოველი მხარე მშვენივრად ნახელავი ჩირაღებით, შანდლე-
ბითა და კანდელებით არის შემკული. მისი დერვიშული ნივთები წა-
ლოშია შენახული. რადგანაც მე, მწირი, წინასწარმეტყველის ოჯახის
თაყვანისმცემელი ვარ, მივბაძე იმ ჰადისს, რომელიც იწყება სიტყვე-
ბით: „სიღარიბე სიამაყეა“. გავკადნიერდი და დერვიშთა||ნებართვით, 399
წმინდანის ქეჩის მალალი, ჩაღმიანი ქული სავანის მოძღვარმა მემი დე-
დე-ჯანმა ალაჰის ღიდებით დამაბურა თავზე. ყველა დერვიშმა ყიყინა
დასცა და დამლოცა. აკლდამა ქვის შენობაა: გაბრწყინებული იყოს ამ
წმინდანის საიდუმლოებანი. შეიხ აბდ არ-რაჰიმ ბენ ემირ მერზიფო-
ნი უფალმა ზეინ ედ-დინ ჰაფიმ გაწურთნა ბურსაში. მეცნიერების
მწვერვალს მიაღწია და სრულყოფილი გახდა. წიგნი, რომელსაც ეწო-
დება „წმინდა დარიგებანი“¹, მისი შეთხზულია. მას კიდევ მრავალი
მნიშვნელოვანი თხზულება აქვს. მერზიფონში სულთან მეჰმედ პირვე-
ლის ჯამეს ვაკუფებიდან განსაზღვრული შემოსავლის წყაროებისა-
თვის ყოველდღიურად რვა ახჩა საარსებო ულუფა გაიცემა. ამ ქვეყა-
ნასთან ყოველგვარი კავშირი გაწყვიტა და მერზიფონში დასახლდა.
ამჟამად მისი სამყოფელი მერზიფონში გულშემატკივრებისათვის სა-
ლოცავი ადგილია. ამ წმინდანს დახვეწილი ლექსებიც აქვს. მწერლო-
ბაში მას რუჰინ² უწოდებენ. რადგანაც სუფიურ მეცნიერებაში ღრმად
არის განსწავლული. მისი ლექსები ყველა სუფიურია. ცხოვნება ალაჰი-
სა ყველა მათზე.

ამ ქალაქში ათი დღე გავატარეთ. ქობრქოდან ბაღდადს წასულ
მარჯვე შიკრიკს, ნიზიბინად წოდებულ დანგრეულ ქალაქში ერთ ღა-
მეს, ცხენზე მჯდომარეს, ბნედა დაემართა, კეფა დაარტყა და ცოცხალ-
მკვდარივით ეგდო. წმინდა მუჰარემის მეათე — აშურას დღეს (1648 წ.
5. 11) დაშანის მთაზე გადავედით და სოფელი ბეგევრანი გავიარეთ.
ნ საათში კოჯა-კალეში მივედით.

კოჯა ციხის ამბავი: კოჯა კაძას სახელით ცნობილ, მაღალ გორაკ-
ზე მდებარე პატარა ციხეა. მაგრამ მეტად ციცაბო და მიუვალი, მაგა-
რი ციხეა. მისი კედელ-ბურჯები მტკიცედ არის ნაშენი; დიდი კლდე-
ებით არის აშენებული. ციხეში ასასვლელად ერთი გზა და ერთი კა-
რია. სხვა ადგილიდან ასვლა შეუძლებელია. ბურჯები და ქონგურები
არაჩვეულებრივი აქვს — ყველა კლდიდან არის გამოჭრილი. მას რამ-
დენჯერმე შემოარტყეს ალყა აჯანყებულებმა: — ყარა მაზიჯი-ოლ-
ლუმ, სიიდ არაბმა, კალენდერ-ოღლუმ, მაგრამ ვერ შეძლეს მისი და-

პყრობა. იგი დანიშნენდიანმა მელექ-ყაზიმ ბიზანტიელებს ბრძოლით წაართვა და შემდეგ [სულთან] ბაჰაზეთ ილდირიმ-ხანის ხელში გადავიდა. მაგრამ მე არ ვიცი, ვისი აშენებულია იგი. ქრფრუს ყაზა მისი 400 ერთ-ერთი ნაჰიეა. ციხეში ორასი მეომრის სადგომები, ციხისთავი და ას ორმოცდაათამდე მეციხოვნეა. ერთა ჯამე, წყალსაცავები, ჭირნახულის ამბრები, შვიდი-რვა მცირე ზარბაზანი და საქმარისი ოდენობის ჯაბახანა აქვს. აბანო და სხვა შენობები არა, მაგრამ რამდენიმე დუქანი აქვს. მთელი მოსახლეობა ფიჭვის ხისაგან ბუდუჯს აკეთებს. თურქულ ენაზე ჭურჭელს, რომელსაც საწუწნავად ლულა აქვს გაკეთებული, ბუდუჯს უწოდებენ. მათი საქმიანობაა, აგრეთვე, სხვადასხვა საკრავების გაკეთება: ჩონგური, თამბური, რაფზა, კარა დუხე, შარკი, იონკა³. მომღერალი, დამკვრელი ხალხია და უმეტესობა ბეჰანამახის ტომის თურქებია.

აქედანაც ავიყარენით. კეთილნაშენი სოფლები გავიარეთ. დაბა ქრფრუსში მივედით და ჰაჯი აუსუფ-ალას სახლში გავჩერდით სტუმრად.

ქალაქ ქრფრუს ციხის ამბავი: დაშანის მთის კალთაზე ხეებიან და გორაკებიან ადგილზე მდებარეობს. ორა მხრიდან მდინარე ჩაუდის. ოთხკუთხა, ქვით აშენებული, ლამაზი ციხეა. ერთ მდინარეს აულა-ქოჯს წყალს ეძახიან. ქალაქის ძირას მოედინება. მეორე მდინარე ქალაქიდან ერთი საათის სავალზეა და ისთავლურუზი ეწოდება. ქალაქი ამ ორი მდინარის შორისაა. როდესაც ეს მდინარეები აღიდებებიან, ქალაქ ქრფრუს ველს წალეკავენ ხოლმე. ეს მდინარეები დაშანის მთიდან მოდიან და რადგანაც მდინარე ისთავლურუზზე ხის დიდი ხიდის საშუალებით გადადიან, ქრფრუს⁴ ქალაქს უწოდებენ. ფრიად კარგი ნახელავი, ფიჭვის ძელებით აგებული საუცხოო ხიდი. ამაღლეთა ხანაში ამ ქალაქს შინდერის ცახეს ეტყოდნენ, რადგანაც ამაღლეთა ენაზე „შინ“ ხიდს ნიშნავს. როდესაც მოციქული დაიბადა, დაინგრ⁵ და შემდეგ ხის ხიდი ააშენეს. ამგვარად, ამ ხიდქვეშ გამავალი ეს ორი მდინარე ქალაქ ქრფრუს ქვემოთ მოედინება და იმ ადგილას, რომელსაც ჩელთიქლიჯი ეწოდება, დიდ მდინარე ბაფრას ერთვის. ამ ციხის პირველი ამშენებელი ამაღლეთა მეფეა. შემდეგ ტრაპიზონის ხელმწიფეს დანიშნენდმა მელექ-ყაზიმ წაართვა. შემდეგ იგი უომრად დაიპყრო სულთან ილდირიმ ბაჰაზეთ-ხანმა. ამჟამად ამასიის მიწაზე. ნახევარი ზეამეთია და ნახევარი — თოკათის მმართველის სასაუბაშო. ყველაფერი მის განმგებლობაშია. სამასახიანი თანამედრობაა ყადისა. ას ორმოცი სოფელი და ნაჰიეები აქვს. მათ შორისაა აუსულაქქო, რომელიც ათასკომლიანი დაბაა. ბახჩიქო ქალაქის სამხრეთითაა.

401 დოიან-ქო, აკდე-ქო, აკვურან-ქო⁶||სასან-ალასია. ვურან-ქო ჰამამ-ჯი-ოღლუს ეკუთვნის. მის ყადის წლოური შემოსავალი შვიდი ათასი

ყურღში აქვს. შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბი, ქეთხუდა-მერ. იანიჩართა სარდალი, მუჰთასიბი და ნაიბი ჰყავს. მაგრამ, რადგანაც იგი ქვეყნის შუაგულშია, ციხისთავი და მეციხოვნეები არა ჰყავს. აჯანყებულები, რომლებსაც ყარა მაზიჯი და საიდ არაბი ერქვათ, ერლაუს ციხის ბრძოლაში დამარცხდნენ და გამოიქცნენ. მათგან ამ მდინარის დასაცავად ქვის ციხეს გვერდზე მიაშენეს მიწის ერთსართულიანი ციხე. ორივე ციხეს სულ ოთხი კარი აქვს. სავაჭრო რიგები და ბაზარი გარეუბანშია. ქალაქში, [ციხის] შიგნით და გარეთ, კრამიტით გადახურული, ერთსართულიანი და ორსართულიანი, ქვით ნაშენი სახლებია. არის სახლები, რომლების ზედა სართული მუხის ფიცრებითაა აშენებული. სულ ექვსი ათასამდე სახლია. რადგანაც ფიცრები შიგნით და გარეთ კირით არის შეღესილი, მარგალიტივით მოკიაფე, ლამაზი ქალაქია. რადგანაც დიდი ზამთარი იქის, სახლების საკვამლე მიღები თეთრი მინარეთებივითაა თავაწეული და ზემოდან წვეტიანი ქულებივით ხუფები აქვთ. მსგავს ნახელავს ვერცერთ ქვეყანაში ვერ ნახავთ. კეთილნაშენი ქალაქია, რომლის ხასხასა წითელი კრამიტის სახურავები ქალაქს მეტად ალამაზებს და ამკობს. ქვის ციხეშია ალმაჯი ფუსუფ-ალას სასახლე, ქოფრულუ მეჰმედ-ფაშას სასახლე, მუეზზინ-ზადეს სასახლე, ქოჩუქ მეჰმედ-ალას სასახლე, ჰასან-ალას სასახლე, ყიბლალ ვულდურ აჯან-ჩაუშის სასახლე. ოცი უბანი და თერთმეტი სახუტბო მეჩეთია. ქვის ციხეში არის ჰაჯი ფუსუფ-ალას ჯამე. აუზიანი, შადრევნიანი, ერთმინარეთიანი ახალი ჯამეა და ხალასი ტყვიით არის გადახურული. ძველი ჯამეც ტყვიის სახურავიანია. მაჰქემე-ჯამეს ხის მანარეთი აქვს. სამართლო სავაჭრო რიგებშია. განთქმული სავანეებია: შეიხ ექბერის სავანე, კადირისა და ჰელვეთის სავანეები. თერთმეტი ფუნდუკი აქვს. ცნობილებია: ჰაჯი ფუსუფ-ალას ფუნდუკი, ჰაჯი ისას ფუნდუკი, საქველმოქმედო ფუნდუკი. ორი საქველმოქმედო სასადილო აქვს. უღემები, შეიხები და ცოდნის მაძიებელი ბევრია. ყმაწვილების ორმოცდარვა სასწავლებელი აქვს. ჰაჯი ფუსუფ-ალას სასწავლებელი ტყვიის სახურავიანი, დიდი ვაკუფია. აბანოებს შორის განთქმულია ჰაჯი ფუსუფ-ალას აბანო. მიწის ციხის გარეთ რომ ორგანყოფილებიანი აბანოა, აჰმედ-ფაშასია. ძველი ჯამეს ახლოს მდებარე ძველი აბანოც განთქმულია. ათასი დუქანი აქვს. ერთი ოთხკუთხა, ქვით აშენებული, ოთხკარიანი, მტკიცე დახურული ბაზარი აქვს. ამ ქალაქის აღორძინება ჰაჯი ფუსუფ-ალას დაამსახურებდა. სამოცდაათი საქველმოქმედო და 402 სასიკეთო დაწესებულება დააარსა. ეს დახურული ბაზარიც მისი ქველმოქმედებაა. ამ ქალაქის დაბახანაზე უფრო დიდებული და შემკული სავაჭრო რიგი სხვაგან არ არის. დაბალების ნაწარმი განთქმულია. რადგანაც დაბახანები მდინარის ნაპირასაა, სახელოსნოს დუქნებს ყოველ-

ლამ კანდელებით აჩირადნებენ და ისე გამოჰყავთ ტყავი. ქალაქის ნაწარმსა და საკმელებს შორის განთქმულია მისი მსხალი, ყურძენი, ბამბის ჩითი, ლურჯი ძაფი და ნარმა. მისი ნავსადგურებია შავი ზღვის ნაპირებზე მდებარე ბაფრა და სინოპი. მანძილი ერთი დღის სავალია. მის ახლოს, ხუთი საათის სავალზე ერდოლანის ციხეა.

ერდოლანის ციხის ამბავი: ციხაბო და პიტალო კლდეზე ასვლა შეიძლება კლდეში გამოჭრილი კიბის რვაასი საფეხურით. ადამიანი-შვილის გარდა ვერცერთი ქმნილება ვერ ავა. სამხრეთისაკენ ერთი რკინის კარი აქვს. ციხის უმაღლესი მწვერვალია გადმოხნიეპილი კლდე. მის შემხედვარეს ჰგონია, საცაა დაინგრევადო. ეს ციხე დაიპყრო იმ მელექ-ყაზიმ, რომელმაც ბიზანტიელებს ნიქსარიც წაართვა. შემდეგ სულთან [ბააზეთ] ილდირიმ-ხანის ხელში გადავიდა. ეს ციხე ისტორიაში ცნობილია თერინის ზღუდის სახელით. ახლა ციხეში ას ორმოცდაათი სახლი, ერთი ჯამე, წყალსაცავი და ხორბლის ამბრებია. ქოფრუს მოსახლეობის საწყობად არის ქცეული და ყველა ძვირფასი ნივთი იქა აქვთ შენახული. ქოფრულთა ქონების ერთი ნაწილი კი კოჯა-კალეში ინახება. ამ ციხეს მიჩენილი ჰყავს ციხისთავი და ორმოცდარვა მეციხოვნე. ციხის კარს ერთი დაკიდებული ხიდი აქვს. იმ ხიდს ყოველდღით ჭოჭონაქებით ასწევენ ხოლმე და ციხე აჯანყებულებისაგან დაცული ხდება. ქვემოთ, კიზილ ირმაყის ნაპირზე, ბევრი ბალ-ვენახი აქვს. ეს ციხეც ქოფრულუს ყაზაში შემავალი ნაპირია.

აქედან დასავლეთისაკენ ორ საათი ვიარეთ და გოლის ნაპირში მივედით. ზეითუნის ყაზაში მდებარეობს და კეთილნაშენი სოფელია. ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და რამდენიმე დუქანი აქვს. აქედან ორ საათში სორუკის ციხეში მოვედით; კეთილნაშენი სოფელია ზეითუნის ყაზაში. აქედან ორ საათში კუნდუზის ზეგანი გადავიარეთ და ზეითუნის ყაზაში მივედით. ამასიის სანჯაყის მიწაზეა. ორიათასკომლიანია; ჯამე,

403

ფუნდუკი და აბანო, წყმაწვილების სასწავლებელი, სავაჭრო რიგები და ბაზარი აქვს. მრავალი წარჩინებული და დიდებულია ამ კეთილნაშენ დაბაში. ვენახებს და ბაღებს დასასრული არ უჩანს და წყაროები მოჩუხჩუხებენ. აქედან ავიყარენით და ორ საათში დაბა კარლუში მოვედით. ქანკირის სასუბაშოს მიწაზე ექვსასკომლიანი ბალ-ვენახიანი დაბაა, რომელსაც ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და რამდენიმე დუქანი აქვს. აქედან წავედით და ორ საათში კეთილნაშენ ქალაქ თოსიაში მივედით. იგი ადრე გვაქვს აღწერილი. აქ ერთი დღე გავატარეთ სტუმრად და თერთმეტი თავით ფეხებამდე შეიარაღებული ვაჟაკი შემოგვემატა. ისევ მერზიფონისაკენ ვიბრუნეთ პირი და მესამე დღეს ქალაქ ქოფრულში შევედით. ქალაქში დიდი მღვლევარება და ალიაქოთი დაგვხვდა. თურმე ქოფრულუ მეჰმედ-ფაშას. სტამბოლიდან ბრძანება მოსვლია

აჯანყებულ ვარდარ ალი-ფაშას წინააღმდეგ წასვლის შესახებ. ხალხი ამბობდა: „ამ სასტიკ სამთარში სად წავიდეთ, თოვლში როგორ უნდა დავრჩეთო“ და დიდი მითქმა-მოთქმა ჰქონდათ. აქედან ისევ სამხრეთისაკენ წავედით. 6 საათი ვიარეთ და სოფელ ბეჟევრანში მივედით. კეთილნაშენი სოფელია შანის მთის ძირას. ჩვენ აღრეც ვყოფილვართ აქ სტუმრად. აქედან ავიყარენით, ისევ ქალაქ მერზიფონში მოვედით და ჩვენ ბატონ დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშას შევეუერთდით. როდესაც ვუთხარი ასი თავზნებულადებული ვაჟკაცი სარიჯა მოვიყვანე მეთქი, ფრიად კმაყოფილი დარჩა. საჩქაროდ ორი ბოლუქ-ბაში დაუნიშნა, მხრებზე ხალათი წამოასხა და თავზე ჩაღმა მოხვია. მაჰმადიანური ყიყინით ბაირალი გააშლევინა. რადგან ეს ორი ბოლუქი მე მოვიყვანე, მათ მეთაურებს ასეთი სახელი მისცეს: „ველიას შეგირდები: გუზერლი ბოლუქ-ბაში და ჰაბიბ ბოლუქ-ბაში“. ესენიც სხვა ოცდაორ ბოლუქს შეუერთეს და ოცდაექვსი (sic!) ბაირალი გახდა. თუ ყოველ ბაირალში ასი ვაჟკაცი არ იქნებოდა, ბაირალის გაშლა სირცხვილი იყო. მერზიფონში თორმეტი დღე რომ ვიდექით, მუჰარემის ოცდამეერთე დღეს (16. II. 1648) ავიყარენით და 6 საათში მურთაზა-ფაშას ჩიფთლიქის სადგურში მივედით. თავიანი ძასი მეჰმედ-ფაშას სილაჰდარის, დილავერ-ალას მბრძანებლობის ქვეშ იყო, მერზიფონის ველზე მდებარეობს და მოსავლიანი ჩიფთლიქია. აქ ღამე თოვლი მოვიდა, ქარბუქი და გრიგალი ამოვარდა, ჯარისკაცებს ხელ-ფეხი დაეყინათ და ვაი-ვუი მორთეს. ასე იყო, თუ ისე, მრავალი სატანჯველი გამოვიარეთ და 4 საათში კულაკ ჰაჯიქრამუს სადგურში მივედით. ორასკომლიანი სოფელია. ფუნდუქი და ჯამე აქვს. მთელი ჯარი დიდი სიხარულით შევარდა თავშესაფარში, მაგრამ სოფლის ყველა მცხოვრები გაქცეულიყო და არავინ დარჩენილა. იმ ღამეს ყველა ცხენი და სხვა ცხოველი შიმშილისაგან სიკვდილის პირამდე მივიდა. დიდება ღმერთს, ღამე ისეთი ქარბუქი და გრიგალი ამოვარდა, დილაღე ხუთი მტკაველი თოვლი დაედო. გათენების შემდეგ, როგორც კი საყვირებმა დაუკრეს, რაც წასვლის ნიშანი იყო, ყველანი მესაყვირეებს ლანძღავდნენ და ადგილიდან არავინ დაიძრა. ბოლოს, ხაზინადარმა ალი-ალამ და ბოშნაკ ალი ქეთხუდამ უხვი დაპირებებით დაითანხმეს და ძლივს, ვაი-ვაგლახით აჰკიდეს ტვირთი აქლემებს. ძალისძალად, დიდის ვაი-უბედურებით გავიარეთ ქარბუქი და დირექლიბელად წოდებულ ადგილს რომ მოვედით, ამინდის ისეთი დიდი ცვლილება მოხდა, ისეთი მტკივნეული ყინვა დაიჭირა, ხალხს სიცოცხლე მობეზრდა და გამოშტერდა. არანაწული ძალის სუსხიანი ქარი ამოვარდა, თოვლი ბარდნიდა და მისი გაძლება არც ცხოველსა და არც ადამიანს აღარ შეეძლო. არსადა ჩანს არც გასაჩერებელი და თავშესაფარი ადგილი, არც ბილიქი, არც გზა,

არც შვრია და არც თივა! ხალხი შესახედავად ჰგავდა ცოცხალს, თორემ ყველანი მოარული მიცვალებულებივით იყვნენ. რაც შეეხება დირექტიბელის ხეობას, იგი თოვლით იყო ამოვსებული. ფაშამ რამდენიმე უშიშარ ვაჟაკს და იქაურ მეგზურებს ფეხზე ცხენის ძლით ამოწნული მრგვალი თხილამურები ჩააცვა და მათ ხეობაში ცოტათი წაიწიეს წინ. მაგრამ ყველანი თოვლში ჩაიფლნენ. არც ეს თხილამურები ჩანდა, არც ხელი და აღარც ფეხი! ამასობაში, სანამ ჯარი ყაყანებდა და მითქმა-მოთქმა იყო, აქლემების მთელი ქარავანი და ამოდენა ხაზინა გადაყირავდა და თოვლსა და ნამქერში ტყუილუბრალოდ ჩაიღუპა. ყველას შეშფოთება დაეუფლა და ვაი და ვიში ატეხეს. პირველად სექბანების, ყალთაბანდი სარიჯების, თათრების ჯარის ნაწილები გაიქცნენ და ყველანი სხვადასხვა მხარეს გაიფანტნენ. ერთი სიტყვით, როდესაც ფაშა ვერავითარი საშუალებით ვერ გავიდა ხეობაზე, დარჩენილი ჯარითა და ბარგით ათასი გაქირვება და მომქანცველი ჯაფა გადავიტანეთ და რ საათში ქალაქ გუმშუშში შევედით. იმ გაქცეულების ვერცხლის ქამრებისა და თასების ფასად საქმელი მოხარშეთ და დაენაყრდით. სამ [დღეს] იქ დავრჩით და დავისვენეთ. რადგანაც ამინდიც

405 ცოტათი დაწყნარდა, ჯან-ლონე მოვიკრიბეთ. მაგრამ ყველა, ვინც კი ცეცხლის პირას იჯდა და თვალებზე [აზოტის მქავიანი] მწვავე ვერცხლისწყალი მოხვდა, დაბრმავდა⁸. სახლებში არ შეისვლებოდა და ბანებზე გაეჩრდიო. ვისაც ცეცხლისათვის არ უცქერია, ისინი სიბრმავეს გადაურჩნენ და თვალის ჩინი შერჩათ. მაგრამ ქალაქში ყინვამ ჩვიდმეტ კაცს დააზრო ხელ-ფეხი. როდესაც ხერხით დააჭრეს მოყინული ხელ-ფეხი და-ფისით სავსე ქვაბში ჩააყოფინეს, მათი ყვირილი ცას სწვდებოდა. მაგრამ ქალაქ გუმშუშის მოსახლეობა ყველას უფალი ხიზირივით⁹ მოგვევლინა და გავვიმასპინძლდა. მალაღმა დმერთმა უმრავლოს დიდება და ღირსება! მათი ვერცხლივით სისხეტაკე მოეფინოს მათ პირსახეს ორივე ქვეყანაში!

ქალაქ გუმშუშის ქება: კეისრის აშენებულია. დანიშმენდიანი მწლექ-ყაზის დაპყრობილია. შემდეგ, როდესაც სულთანი ბაჰაზეთ ილდირიმ-ხანი ამასიის დასაპყრობად მიდიოდა, ამ ქალაქის მცხოვრებლებმა გასაღებები ილდირიმ-ხანს ძღვნად მიართვეს და ჩააბარეს. ამიტომ, ახლა ქალაქ გუმშუშის მცხოვრებლები ურფის გადასახადებისაგან გათავისუფლებულნი არიან და ვერცხლის საწარმოში მუშაობა ევალებათ. ამასიის სანჯაყის მიწაზე დიდი საიჯარო და საემინოა. ყოველწლიურად სტამბოლისაკენ საიჯაროდ სამოცდაათ კანთარ ხალას ვერცხლს, ათას წყვილ ვერცხლით ნაკერ ცხენის ჩულოსა და თოფრას უგზავნიან და ანგარიშში ეთვლებათ. ოსმალთა სამფლობელოში სამოცდაათ აოგილას არის ვერცხლის სჭადლო, მაგრამ ამ ქალაქის ვერ-

ცხლივით ხალასი მადანი არცერთ ქვეყანაში არ მოიპოვება. კაცმა ხელში რომ აიღოს, ცომივით იზილება. ეს ვერცხლი ცეცხლში თუ გაატარე, რძესავით თეთრი გამოდის და სასულთნო დამლას შეესაბამება. მიწაში მადნის შვიდი ძარღვია. ღვთის განგებით, დღითი დღე მსხვილი ძარღვები ჩნდება. ამ ქალაქის მთელი მოსახლეობა, ბავშვებიან-ჯალაბობიანად, ვერცხლის საწარმოს ემსახურებიან. მათი განმგებელიც ვერცხლის საწარმოს ემინია. ასორმოცდაათახიანი ყაზაა. მის ყადის წლიური შემოსავალი შვიდი ქისა აქვს. ქალაქი ჩაოლორიობა და მისი ციხეც ალაგ-ალაგ დანგრეულია. ერთ მაღალ გორაკზე მდებარე ოთხკუთხა, დანგრეული ციხეა. შიგ არაფერი არ არის. სიფაჰიების ქეთხუდა-ფერი და იანიხართა სარდალი ჰყავთ. ქალაქში ყავრით დახურული ერთსართულიანი და ორსართულიანი ათასი სახლია. თერთმეტი მიჰრბაბია. დიდი ჯამაათი ჰყავს იმ ჯამეს, რომელიც სავაქრო რიგებში დგას; ერთი იმამი ჰყავს, რომელიც წმინდანადაა მიჩნეული. თუმცა ქალაქს სამკურნალო არა აქვს, მაგრამ მოსახლეობას ჰავის სიმშვენიერე უწევს სამკურნალო სახლის მაგივრობას. ერთი აბანო, ერთი ფუნდუკი, ერთი სავანე და სამი ყმაწვილების სასწავლებელი აქვს. აქაური ხალასი ვერცხლისაგან დამზადებული ცხენის ჩულო და თოფრა განთქმულია. მის ვენახებში გემრიელი ყურძენა მოდის. იმის გამო, რომ აქ ვერცხლის მადანს ეძებენ, ქალაქის მიწა ათხრილია და გორაკებად შეგროვილი.

ამ ქალაქში სამი დღე გაეჩრდიტ. შემდეგ წავედით, სამხრეთისაკენ 5 საათი ვიარეთ და სოფელ დანკაზაში მივედით. ანასიის მიწაზე, გუმშუმის ყაზაში ასკომლიანი კეთილნაშენი სოფელია. აქ, ქოშე შაზანფაშას ჩიფთლიქის ახლოს, წმინდა საფლავებია ბარდაკლი ბაბა-სულთანისა და ახჩა ბაბა-სულთანისა. იქ თათბირი მოვაწყვეთ და კირკდილიმის მთისაკენ გავემართენით. რადგანაც თოვლი მოდიოდა, ქარბუქში დიდი გაკირვებითა და ტანჯვით მივედიოდიტ. ჯარისკაცებს, რომლებიც დაჩვეული იყვნენ თბილ თურქულ სახლებში ღვთისმოსავების ჩავერთა და შევიწროებით მათ ხარჯზე ცხოვრებასა და ცეცხლის პირას ჯდომას, კირკდილიმის მთაზე გადასვლის დროს ენები ორმოც-ორმოცდაათ ნაჭრად დაუსკდათ და ხეობაში გავლის დროს წელი მოსწყდათ¹⁰. ჯარისკაცების ერთ ნაწილს სასტიკ ყინვაში ხელ-ფეხი მოეყინა. უკან გაბრუნდნენ და დანკაზაში ჩავიდნენ. ქეთხუდა ალიადამ მაშინვე უხვი წყალობა უყო იმ გულად ვაჟკაცებს, რომლებსაც ხელ-ფეხი მოეყინათ. ფარდაგები და ქეჩები დააჭრევინა და ჯორაქლემებს ფეხებზე მოახვევინა. ასი ათასი ტანჯვა-წვალებით გადაიარეს ბარგომოსნილმა ცხოველებმა კირკდილიმის მთა. მაგრამ მთელი მძიმე ბარგი, ჯაბახანა, საკუჭნაო, სამხარეულო, ქურჭელი და ამისთანა ნივ-

თები, აგრეთვე, ჯაბახანის და ხაზინის ყუთები თოვლზე დარჩა. ფაშის ქეთხულამ ისევ გასცა უხვი გასამრჩელო და საჩუქრები; მძიმე ნივთები თოვლზე გადათრევიან და მთის ქედზე აატანინა. აქედან თავქვე დააცურეს და იმ დამეს ერთ ტყიან ხევში დატოვეს. არავის შერჩა ძალა, ადგილიდან დაძრულიყო და ყინვამ სამოცდაათ კაცს დააზრო ხელ-ფეხი. უკან, დანკაზანში გაბრუნდნენ. ცხოველების უმრავლესობა კი სასტიკი ყინვისაგან დაიხოცა. ვინც დანკაზანში გაბრუნდა, ზოგი მოკვდა, ზოგი დარჩა. დილაადრიან დილიმის ხევიდან ავიყარენით, ათასი ტანჯვა გადავიტანეთ და ერთ სოფელში მივედით, რომლის სახელი არ ვიცი. ადამიანის ქაქანება არ იყო. თურმე, გაეგოთ ჩვენი ჯარის მისვლა და გაქცეულიყვნენ. თუმცა იმ დამეს იქ დავწექით, ცხოველები დიდი ხანია სიკვდილის პირამდე იყვნენ მისული. შუალამი-

407 სას ისევ ამოვარდა ქარბუქი და გრიგალი. || დილამდე კიდევ ერთი არშინის სისქეზე დადო თოვლი. ალიონის შემდეგ, როდესაც საყვირები დაუკრეს და გამოცხადდა, რომ უნდა წასულიყვნენ, ყარაულების უფროსები, აქლემების გამყოლები, ჯარის მეთაურები, მეკარვეები და სხვები ფაშასთან შეგროვდნენ და განუცხადეს: „ყველანი რომ ამოგვხოცოთ კიდევ, ადგომის ძალა აღარ შეგვწევსო“. თუმცა მათ უთხრეს, ათ-ათ ყურუშს საჩუქრად მოგცემთო, ამაზე უპასუხეს: „ჯერ სული და შემდეგ ქვეყანაო“. ფაშა წინ წამოდგა და თქვა: „შვილებო! დარჩენა შეიძლება, მაგრამ რაკი სურსათის მარაგი არა გვაქვს, მანც დავისოცებით და როგორღა დავრჩეთ?“ კიდევ ბევრი მითქმა-მოთქმის შემდეგ ყარაულებმა ფაშისაგან თხუთმეტი ქისა მიიღეს საჩუქრად და აიყარნენ. ცხენების შეკაზმვა და ტვირთის აკიდება დაიწყეს. ქარტეხილსა და გრიგალში მცირე მანძილი გავიარეთ, ერთ ტყიან ხეივანში შევედით და ოდნავი შეება ვპოვეთ თოვლის ბარდნისაგან. თვალმა, თვალი დაინახა. ხუთ საათში ბუმაქუ ბარდაქჩინში მივედით. გუმუშის კაზანში ასკომლიანი მუსლიმური სოფელია. აქაც სურებს აკეთებენ¹¹. ერთი დიდებული სალოცავი აქვთ. ისევ სამხრეთისაკენ ორი საათი ვიარეთ წარღვნაში და ერთი დაბალი მთა გადავიარეთ. სოფელ კირკდილიმის სადგურში მივედით. ჩორუშის სანჯაყის მიწაზე ორასკომლიანი მუსლიმური სოფელია. ამ სოფელში ოდნავ გამოიდარა, ყველამ სული მოითქვა. მეორე დღეს კარგი ამინდი დაგვესწრო. კეთილნაშენი სოფლები გავიარეთ და ჩორუშის ციხეში მივედით.

ამბავი მარადისობის სამკვიდრებელისა — ჩორუშის ციხისა: ამბობენ, სელჩუკი კილიჩ არსლან-შაჰის აშენებულაო. რადგანაც მისი ჰავა მშვენიერია, კილიჩ არსლან-შაჰმა თავისი შვილი დაკუბ-მარზა და ჩორულუს ასობით სხვა ავადმყოფი ამ ქალაქში გამოგზავნა და მოარჩინა, ამიტომ ქალაქისათვის ჩორუში შეურქმევიათ. მაგრამ ვილაიეთს

აიანები ამბობენ, რომ ეს სახელი არის მცდარი და დამახინჯებული სიტყვა „ჩორ-ი რუმ“¹². შემდეგ დანიშნენდიანთა ხელში მოექცა. მათგან კი [სულთან ბაიზაზეთ] ილდირიმ-ხანის ხელში გადავიდა. სანჯაყის ბეგის საჯდომია სივასის ვილაიეთში. მისი ბეგის სახასო 300 000 ახ-ჩაა. 19 ზემეთი და 31 თიმარია. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბაში ჰყავს. ასორ-მოცდაათახჩიანი ყაზაა. მისი ყადის წლიური შემოსავალი ხუთ ქისას შეადგენს. შეიხ ულ-ისლამი, ნაკიბ ულ-ეშრაფი, წარჩინებულები და დიდებულები, ||ციხისთავი და მეციხოვნეები, ყაფანის ემინი, მუჰთა- 408 სიბი, ქალაქის ნაიბი და ქალაქის სუბაში ჰყავს. სიფაჰიების ქეთხულა ბეგის თანაბარი ღირსების მქონე მმართველია. იანიჩართა სარდალიც დიდი კაცია, რადგანაც ჩორუმის სანჯაყში ფრად დიდი ჯარები დგანან. მოჯანყე და მემამოხე მხარეა. ის კი არა, ჩვენი ფაშის სტუმრად მიღებაც კი არ უნდოდათ ამ ქალაქში. მათ შორის მომრიგებლები ჩადგნენ და შარიათის სასამართლომაც ნება დართო. ბრძანება გამოვიდა, რომ ქალაქის ყველა ფუნდუკში სამი დღით გაჩერების უფლება გვეძლეოდა.

ქალაქში ორმოცდაროი უბანია და ორმოცდაროი მიჰრაბი, ოთხი ათას სამასი ბაღ-ვენახებიანი სახლია. სულთან ალა ედ-დინის ჯამე [სულთან] სულეიმან-ხანის მიერ არის შეკეთებული. იგი სავაჭრო რიგებშია აგებული ხუროთმოძღვარ სინან-აღას მიერ და დიდა ჯამათი ჰყავს. თაჰილ-ფაზარის ჯამე, ბეგის ჯამე, დავთარდარის ჯამე, მედრესეს ჯამე, აღას ჯამე განთქმულებია, მაგრამ [სულთან] მურად-ხანის ჯამეზე ბრწყინვალე არც ერთი არაა. აბანოთა შორის ფრად მშვენიერია ახალი აბანო. თოკათში რომ არის ალი-ფაშას აბანო, მისი ვაკუფი და ქველმოქმედებაა. ულამა-ფაშას აბანო, ბეაღურ-ჩელების აბანო განთქმული აბანოებია. ორმოცამდეც სასახლეების აბანოებია. შვიდ ადგილას აქვს სასწავლებელი, მაგრამ სულთან მურად-ხან ყაზის მედრესეა კეთილნაშენი და განთქმული. ყმაწვილების თორმეტი სასწავლებელი და შვიდი ფუნდუკი აქვს. მას თერამეტ ადგილას აქვს უკვდავების წყაროები. სულთან სულეიმან-ხანმა ერთი დღის სავალი მანძილიდან გამოიყვანა წყალი და ამ ქალაქის საყოველთაო სარგებლობის წყარო მოაწყო. სამი სავანე აქვს. სამასი დუქანია, რომლებშიც წარმოდგენილია ყოველგვარი სახის ხელოსნობა. აქ ბევრია განათლებული ადამიანი, მოხდენილად მოსაუბრე დარბაისელი, ულემი, ღვთისმოსავი და შეიხი, ყარბთა მოყვარული, ღვთისმოშეშობით განთქმული, მართლმორწმუნე და ერთი ღმერთის მადიარებელი. რადგან ჰავა მშვენიერია, ხალხს პირსახე წითლად უღაყღაყებს. საშუალო ტანისა და ზორბა ადამიანები არიან. ლამაზებიც ბევრი ჰყავთ. მოსახლეობა უმეტესად შალის ტანისამოსს იცვამს. ქალები თეთრ ქსოვილში ეხვე-

ვიან. მიუხედავად იმისა, რომ ზამთარი სუსხიანი იცის, ბალები და ვენახები ბევრია. აჯანყებულებისაგან დასაცავად სამხრეთით, ოთხკუთხა მოყვანილობის ერთი კოხტა ციხე აქვს. ესაა, რომ პატარაა. ერთი კარი აქვს. ციხისთავი და მეციხოვნეები ჰყავს და საკმარისი ჯაბახანაც აქვს. რამდენიმე სახლი და ამაბარი აქვს. ღმერთმა უკეთ იცის, რომ იგი მუსლიმთა შენობაა. იმ დღეს, როდესაც ჩვენ ქალაქში შემოვედით, სტამბოლიდან მოვიდა [სასახლის] დალაქთა წრადან დაწინაურებული ერთი კაფუჯი-ბაში ორმოცი კაფუჯის თანხლებით. დიარბეჯირის ვილაიეთი გაახლეთო, თქვა და ფაშას თვალის ახვევა მოუხდომა. მაგრამ არ გამოუვიდა. ფაშის მთელი ხალხი, სექბანები და სარიჯაები, თავზეხელაღებული მოხალისეები, სამასი ირ-ოღლიანი მოემზადა და გამოაცხადეს: „აბა, მოვიდეს კაფუჯიო“. კაფუჯი-ბაში თავის ორმოცი კაფუჯიანად შემოვიდა, მაგრამ შემოდგომის ფოთოლივით ცახცახი დაიწყო. ყველა ვაჟკაცმა ფაშა შუაში ჩაიყენა და ასე იდგნენ თავით ფეხებამდე შეიარაღებულნი.

ფაშამ სიტყვა დაიწყო: „კეთილი იყოს თქვენი შობრძანება! რა სამსახურისათვის გაისარჯენით?“

კაფუჯი-ბაშიმ თქვა: „მოწყალეო ხელმწიფევე, დიარბეჯირისაკენ მოვდივართ“. ფაშამ უთხრა: „სადაა თქვენს მიერ ჩვენთვის მართმეული დიარბეჯირის ვილაიეთი? სადაა ბრძანებები?“. ეს რომ თქვა, კაფუჯიებმა უცბად უპასუხეს: „აი, ბრძანება ფადიშაჰისაო“, და ეცნენ. ფაშას ადგილიდან ფეხიც არ მოუცვლია, ისე შეკოქეს მისმა ირ-აღებმა ორმოცივე კაფუჯი. თუმცა ფაშას უნდოდა, მაშინვე გადაეცა ისინი ჯალათისათვის, მაგრამ ვილაიეთის წარჩინებულებმა სთხოვეს: „ბატონო ჩვენო! ესენი ბრძანების ამსრულებელი მონები არიან; იმის სამადლობელოდ, რომ თქვენ შესაძლებლობა მოგეცათ ამიერიდან გაფრთხილდეთ, აპატიეთ. ფადიშაჰის ღირსების საკითხია და ყველანი გაათავისუფლდეთო“. მათ თხოვნას დაყაბულდა და ყველანი გაათავისუფლა. მაგრამ საჭირო კი იყო, რომ დაეხოცა. ესენიც ქალაქის ყადისთან მივიდნენ და მირლივა ალი-ბეი სასამართლოში გამოიწვიეს. საყოველთაოდ შესასრულებელი წერილობითი ბრძანებები და სულთნის ფირმანები ამოიღეს და თქვეს: „მთელი მისი ჯარი ქალაქში მოვიმწყვდროთო“. მაგრამ ვილაიეთის წარჩინებულებმა. თქვეს: „ალაჰს ვფიცავართ, ეს საქმე ამ ქალაქში არ გამოვა. ესენი ისეთი ხალხია, რომ ზიცოცხლესა და თავს არ დაიზოგავენ, ათი ათასი ცეცხლოვანმახვილიანი ხალხია. ჩვენ რომ მათზე ხელი აღვმართოთ, მთელ ქალაქს ცეცხლს მისცემენ. ჭონებასა და სიმდიდრეს გაგვინავებენ — ცოლ-შვილი აგვიტირდება და გავვეფანტება. ამ ზამთრის სუსხში სად უნდა წავიდეთ? ცხადია. ესენი აჯანყებულან და ვარდართან მიდიან“. ასეთი დამაჯერებელი პა-

სუხი ვასცეს ვილაიეთის წარჩინებულებმა კაფუჯი-ბაშის. ეს სასიხარულო ამბავი ერთმა ქალაქელმა თვალის დახამხამებაში მოუტანა ფაშას და მანაც დაასაჩუქრა ის კაცი. ფაშამ თავისი კაფუჯიების ბოლუქებაში სასამართლოს შენობისაკენ გაგზავნა და დააბარა: „ახლავე შევლდეს ცხენზე კაფუჯი-ბაში, თავის კვალსავე გაჰყვეს და წავიდეს, თორემ ტყავს გავაძრობ ტიკივით და საიდანაც მოსულა, იქით გავაგზავნიო“. ცალკე ბოლუქ-ბაშოები მიუჩინა და ყველანი ქალაქიდან გარეკა. მეორე დღეს ეს მწუხარებით აღსავსე ამბავი დაწერა და ცხენოსანი შიკრიკის ხელით ვარდარ ალი-ფაშას გაუგზავნა. ამის შემდეგ ქალაქის მცხოვრებლებს წყალობა უყო, დაასაჩუქრა და მათთან იათბირა. ვილაიეთის წარჩინებულებმა ნახეს, რომ იგი მაღალღირსეული ვეზირი და კეთილშობილი პიროვნებაა. ურჩიეს: „ბატონო! უყურადღებოდ არ მოიქცეთ. გაფრთხილდით და სტამბოლისაკენ არ წახვიდეთ. ვარდარ ალი-ფაშას შორიახლო მისდევთ და ისე იარეთ. თქვენს შორის მანძილი ერთი-ორი დღის სავალ იყოს. ახლა ბედნიერად გარუნდით უკან, მოიარეთ ისეთი ნადავლიანი ადგილები, როგორც არის თოკათი და კახოვა. იმ არე-მარეზე გაიარეთ და ხელი მოითბეთ. იმედია რომ დღითი დღე გაზაფხულის სითბო დატრიალდება და ზამთრის სუსხი გაქრება... დღეს ინებეთ წასვლა“. ჰეშმარიტად, საუკეთესო რჩევა იყო.

ამ ჩორუმის ახლოს შეიხ ულვან ჩელები ბენ აშიკ-ფაშას წმინდა საფლავია. იგი ორხან-ყაზის შეიხთაგანი იყო. ქალიან ბევრი თხზულებები აქვს.

ერთი სიტყვით, იმ დღეს ამ კანაში მოვითბეთ ხელი¹³ და რომ მივდიოდით, ვარდარ ალი-ფაშას შიკრიკი მოვიდა. დაუბარებია: „შვილო ჩემო! აბა, შენ იცი! რადგანაც დიდებული ნოვრუზი დადგა და გამოიდარებს, ჯარი შეკრიბე და სტამბოლისაკენ გაემართე. პატივი გვექნება თქვენს აღმატებულებასთან ისევ გავაბათ კავშირო“.

ფაშამ კი დიდის გულმოდგინებით შოაწყო ანკარისაკენ მგზავრობა და მეთერთმეტე დღეს მივედით სეადამ-სულთნის სავანის სადგურში, რომელიც ჩორუმის ველზე მდებარეობს. დიდი აკლდამაა. თავშიშველა და ფეხშიშველა დერვიშები ჰყავს. ფაშა, მთელი თავისი იჩაღებითა და ყარაულებით, ამ სავანეს არე-მარეზე დაბანაკდა და დიდი ნადიმი მოაწყო. აქედან სოფელ ყარაქეჩალიში მივედით. ესეც ჩორუმის მიწაზე მდებარეობს. ორასკომლიანი თურქული სოფელია. ერთი საათის სავალზეა მდინარე კიზილ ირმაყიდან. ამ სოფელში იმ დამეს ისევ დიდი თოვლი მოვიდა, ქარბუქი ამოვარდა. ნაძირალა სეკბანებმა და სარიჯაებმა ყველას ცოლშვილი თავიანთი სახლებიდან გამოყარეს, ჩვილი ბავშვები აკვნებიანად თოვლზე დაყარეს. კარების

ზღურბლები მოგლიჯეს და მერზიფონიდან მოყოლებული აქამდე მათ მიერ ჩადენილი ჰაჯაჯისებური⁴ ძალადობა გაიმეორეს. გათენებისას აქედანაც ავიყარენით. მდინარე კიზილ ირმაქზე გადებულ ჩაშნავირის ხიდისაკენ კი არ წავედნენ, წინდაუხედავად გაემართნენ ყარაქეჩილის ფონისაკენ. აქედან მოინდომეს გაღმა გასვლა, მაგრამ დაუნ-

411 ღობელი ფონი ყოფილა. თუმცა თოვლმა გადაიღო, ისეთი სასტიკი ყინვა დაიჭირა, რომ ცხენები მიწაზე ვერ ჩერდებოდნენ და შემოდგომის ფოთოლივით ცახცახებდნენ. ასე, თუ ისე, ჯარის ჩაუშებმა მტკიცე განკარგულებანი გასცეს. დილით პირველად გავიდნენ ფაშის კარვის აქლემები, სამზარეულო და საკუჭნაო; ბოლოს გადავიდნენ ჯარის მძიმე ნივთები და ზოგიერთი ცხენოსანი ოცდაერთი მამაცი, კარგი მეგზურის თანხლებით. ფონზე გავიდა ფაშის ორასი ქარავნის აქლემი და ასი ქარავნის ჯორი. მეც „ალაპ, ალაპის“ ძახილით ჩემს ქარავანს გაღმა გადავყევი. მდინარეზე გადმოტანილი მთელი ბარგი დაბა კურთის ქარვასლისაკენ გაემართა. როდესაც მე და ფაშის ქეთხუდა კიზილ ირმაქის ნაპირზე ვიდექით და სხვა ალების გადმოსვლას ველოდებოდით, შუადღისას ნაპირს მოადგა ფაშის მძიმედ დატვირთული ქარავანი და სხვა ალების საბარგული. როდესაც ისინი მეგზურებიანად შემოვიდნენ მდინარეში, ღვთის ნებით, უეცრად ამოვარდა ქარბუქი, ქარაშხალი, იჭეკა კიდევ და მდინარე აბოპოქრდა. ქარავენები, საბარგო ცხენები და სხვა ტვირთი მდინარეში გაიშალნენ და რომ მოდიოდნენ, გამძვინვარებული კიზილ ირმაქი ღრიალით მოვარდა; თან მოჭქონდა კალოსოდენა ყინულის ლოდები. თურმე, ჩაშნავირის ხიდის ახლოს, ეს რამდენიმე დღე მდინარე გაყინულა და ჩახერგილა. ამგვარად, როდესაც მდინარემ თავი დაიხსნა და გადმოხეთქა, ამდენი ადამიანიშვილი ერთმანეთში არეული წვრილი ნაფოტივით წაიღო. ამ დროს გაღმა ნაპირიდან ის იყო მდინარეში შედიოდა საბარგული. გამოვლმა ნაპირზე იმ ქონების პატრონმა მეომრებმა ასტეხეს ვიში და ყვირილი: „მაჰმადის ხალხნო, გვიშველეთო!“ ამ დროს ფაშამაც აიძულა მუსიკოსები დაეკრათ და მდინარესთან მივიდა. დაბა კურთის წარჩინებულებს ამბავი გაუგზავნა და ჯარს კი აღუთქვა, რომ დიდად დაასაჩუქრებდა, ვინც ჯორებს, აქლემებს, საბარგო ცხენებს, საქონელსა და სიმდიდრეს გადაარჩენდა. ჯარისკაცები ზოგნი გამოვლმა მხარეს გარბი-გამორბოდნენ გოყებივით და ზოგი — გაღმა ნაპირზე. მრავალმა უშიშარმა ვაჟკაცმა შეცურა ზღვასავით ადიდებულ მდინარეში, ზოგი დაიხრჩო, ზოგი კი მიცურავდა. აქლემები და ადამიანები ერთმანეთში აირივნენ. გადარჩენილები ნაპირზე გამოჰყავდათ. ზოგმა, ქურთებისა და თურქმანების მეთაურმა, იმ საშინელ ყინვაში ტანთ გაიხადა და ცურვით გაღმა გაიყვანა მრავალი აქლემი, ჯორი და საბარგო ცხენი.

მაგრამ, რადგანაც გაღმა გასულების ტანისამოსი აქეთა ნაპირზე დარჩა და იქ კი არავინ აღმოჩნდა ისეთი, რომ მათთვის ტანისამოსი მიეცა, უმრავლესობა სიცივისაგან იყინებოდა. გადარჩა მხოლოდ ის ბარგი, რომელიც მდინარეზე გადაიტანეს მანამ, სანამ კიზილ ირმაკი ყინულის ლოდებს მოიტანდა. მრავალი ქორის, აქლემის და ფაშატი ცხენების წყება დაიკარგა თავის ტვირთთანად. ერთი სიტყვით, ადამიანიშვილი არ იყო რომ არ დაზარალებულიყო. დილიდან სამხრამდე ამოდენა ზარალი ვნახეთ და თვლა არა ჰქონდა იმ ადებს, რომლებმაც დაკარგეს ქონება და მონაგარი, მონები და მონაქალები. დამხრჩვალთა უმრავლესობა იყვნენ ყარაულები, მევირეები, სეკზანები და სარიჯაები. სამხრის შემდეგ ყინულისა და ქარბუქის კვალიც აღარ დარჩა; ვინც მაშინ გადმოვიდა მდინარეზე — შიკრიკები, თავზეხელაღებული მოხალისეები, პატივცემული ადები — საღსალამთნი გადარჩნენ. აქედან კვლავ იმ ნაძირალებთან ერთად გადავიარეთ ბარდაკლის ხეობა და სოფელ კურდ დერესში მივედი. ამ ღვთისმოსავეების ცოლ-შვილი ვარეთ გამოყარეს და მათი აკვნები ბავშვებიანად თოვლში გაისროლეს. ამ ამბების შემდეგ მრავალი სახლი დაინგრა და დაილეწა. სამი ჩვილი ბავში მოკვდა. მე, მწირმა, ეს ამბავი რომ ვნახე, მღელვარებამ ამიტანა და ჩემთვის ვთქვა: „ნეტავ კიდევ რა უბედურებას გამოუგზავნის ამ ჯარს ის დიდებული, შურისმგებელი ღმერთი“-მეთქი.

გადმოცემა ბარდაკლ-ბაბას შესახებ: ზემოხსენებული პატარა ქალაქის ახლოს წმინდა საფლავია ერთი დიდი წმინდანისა, რომელსაც ბარდაკლ-ბაბა ეწოდებოდა. იგი წმინდან ჰაჯი ბაჩრამის ერთ-ერთი მოადგილე ყოფილა. მრავალი ზეშთავონება და სასწაულთმოქმედება გამოუჩენია. აი, ერთი მათგანი:

თურმე თავის სარჩენად ღოქები უკეთებია. მუდამ თან ატარებდა იმ ღოქს განბანვის შესასრულებლად. ყველა დერვიში იმ ღოქიდან ასრულებდა განბანვას და ისევ ანკარა წყლით სავსე რჩებოდა. ის ღოქი ახლაც წმინდა საფლავის აკლდამაში დევს. ამიტომ უწოდებენ „ბარდაკლი ბაბას“. მე, მწირმა, ვთქვა: „აკლდამის მსახურის ნებართვით ღოქს ჩამოვიღებ, წყლით გავავსებ და განვიბანები“-მეთქი. უცბად დავინახე, რომ ღოქი წყლით არის სავსე, მაგრამ ზემოდან ორმოცწლიანი მტვერი ადევს. სავანეს მცხოვრებლები, ფაშის იმამი და მრავალი ფაშა დარწმუნებული იყო, რომ ამდენი წელი ღოქი წყლით იყო სავსე. აკლდამის მსახურს ჰკითხეს და დააფიცეს: „თქვენ ხომ არ ჩავისხამთ წყალი ამ ღოქშიო?“ მან თქვა: „ღმერთმა დაგვიფაროს, ბატონებო! ეს ორმოცი-ორმოცდაათი წელია ამ აკლდამაში ჰკიდია. აი, ამ ევლია-ალამ რომ თქვა, ჩამოვიღებ და წმინდა განბანვას შევასრულებო, ღვთის სიბრძნით, ღოქი წყლით სავსე დახვდა“. მაგრამ იბრა-

3იმ-ეფენდომ და სხვა ამხანაგებმა თქვეს: „ეგლია ჩელები, მოდი ისევ თავის ადგილზე დაკვიდროთ დოქი წყლიანადო“. ეს აზრი ზოგიერთმა გონივრულად მიიჩნია. მე, მწირი, კი გამოუცდელი გამო გავეად-
413 ნიერდი და ვიფიქრე: „უეჭველად ამ წმინდანის დოქით|შევასრულებ განბანვას-მეთქი“. ღვთის სახელის ხსენებით და როგორც მიღებული წესი და რიგია, იმ წყლით განვიბანე. ნახმარი წყალი ტაშტში ჩავასხით. ამ წყალს ზემზემის¹⁵ სურნელება აუვიდა. მაგრამ დოქი ძველებურად სავსე დარჩა. განცვიფრდი, ფაშის იმამიც გაოცდა და თქვა: „ეგლია ჩელები, მოდი ერთი, მეც შევასრულებ წმინდა განბანვასო“. იგიც განიბანა. ერთი სიტყვით, ოთხმა კაცმა შეასრულა განბანვა იმ დოქიდან და იმის ანკარა წყალს არაფერი მოჰკლებია. ყველანი გაოგნებული და გამტყრებული დავრჩით. ისევ დაკვიდეთ აკლდამაში დოქი ლოცვა-კურთხევით და დავსხედით. მაგრამ ხელსაბან ტაშტში ჩადერილი ნახმარი წყალი შეინმა ბეჭირ-დედემ აიღო და შეინახა. დოქი წითელი თიხისაგან არის გაკეთებული. მუცელზე შემდეგი წარწერა აქვს: „მოავლინა ზეციდან წყალი, რომელმაც იდიხა და ხევები გაავსო“. ქვეშ ასობით აღნიშნული იყო რიცხვი 66626 და გამოყვანილი იყო სამი „ქაფი“ (ك) ორი „ჯიმი“ (ج) ერთი „მიმი“ (م), ერთი ფეხისა და ერთი დოქის გამოსახულება. მე, მწირმა, ღვთის გულისათვის, ძვირფასი წმინდანის სულის მოსახსენებლად, თავიდან ბოლომდე წავიკითხე ყურანი და მის სულიერობას შველა ვთხოვე. ჩვენ აქ მეგობრები შევიძინეთ. წმინდა საფლავთა მონახულებას გულისტკივილი მოაქვს. წმინდა საფლავების მონახულების შესახებ სამყაროს სიამაყემ [მუჰამედმა] ბრძანა: „როდესაც ვერ გაერკვევით საქმეებში, დახმარებისათვის მიმართეთ მიცვალებულთ“. ამ დროს აკლდამის კარის მხრიდან გამოჩნდა ქალი, რომელსაც ჩვილი ბავშვი ჩაეხუტებინა გულში. წმინდანის საფლავის წინ დააწვინა ბავშვი. თავიდან საბურავი შემოიხსნა და თმები გაიწეწა. „შვილოო“, დასძახოდა და მოთქვამდა. თურმე, ნაძირალები ამ ქალის სახლში დამდგარან და ბავშვი თოვლში გადაუგდიათ. ისიც ღამე ყინვისაგან მომკვდარა. ქალს უკან მოჰყვინნ მრავალნი საწყალნი და უმწურონი, ცულითა და შუბებით დაჭრილი მოხუცები და ღირსეული ადამიანები. ისინი მოკრძალებით და მდაბლად მოვიდნენ სავანესთან და წმინდა აკლდამაში შემოვიდნენ; მათ ერთხმად დაიწყეს წყევლა-კრულვა.

მე, მწირმა, მოწიწებით ვაკოცე ხელზე ერთ მოხუცს და შევევედრე: „ბატონო ჩემო! მე თქვენი პატივცემული იმამის სახლში დავდექი. ჩემი ხალხი და ცხენები თოვლზე წვნან. მოიღე წყალობა და მე და ფაშას ნუ დავგწყევლი“-მეთქი. მან მითხრა: „შენ გიცნობთ. იმამს შენთვის მოუტანია საჭმელი: ბულამაჩი, ფალამაჩი და ქულამაჩი, შენ

არ მიიღე და არ ინდომე. თქვენ ღმერთმა დაგიფაროთ მწუხარებისაგან, ფათერაკისაგან, ბოროტისა და||ჰირისაგან. თქვენ ასე ბევრი გვილიათ, დაქანცულხარო და აქაც ყოველგვარი ავი საქმე გამოროთ, მაგრამ ღმერთმა დასაჯოს სარიჯაები, სეკბანები და მათი აღები. რა გვექნა, მგლის ხახები რომ დაიძღეს, თბილ ჰერქვეშ შევიდნენ და დაადგნენ ლოთობის გზას. უწმაწური სიტყვებით ათასგვარი სისაძაგლე მოითხოვეს...¹⁶ ცულუმს გვირტყამდნენ და ქალებსა და ბიჭებს მოითხოვდნენ. მთელი ჩვენი ქალები და ბიჭები ერთ სახლში შევმალეთ. დამე მგლებივით დასცემიან სახლს, გვერდი გამოუხგრევიათ და ქალები და ბიჭები გამოუყვანიათ. დაე ამწამსვე დასაჯოს ისინი ალაჰმა? — ეს თქვეს, დაიწყევლეს და წავიდნენ.

მე, მწირმა, ეს ამბავი რომ ვნახე, ვთქვი: „ო, უფალო! დამიფარე მე ამ საქმეებისა არა ვიცი რა“—მეთქი და წმინდა საფლავისათვის ფათიჰა წავიკითხე. შემდეგ პირდაპირ ჩვენ ბატონ მეჰმედ-ფაშასთან მივედი. ეს ამბავი სრული მწუხარებით და დაწვრილებით მოვახსენე. მაშინვე მოიხმო თავისი ქეთხუდა ალი-ალა და დაავალა: „რაც კი რამ ტვირთი გვაქვს ისეთი, რაც არ გვჭირდება, ამ სოფლების ხალხს მიეცი იმ სურსათის სანაცვლოდ, რაც ჩვენ შეგუჰამეთ და პატივისცემით დააშოშმინეთ“. მართლაც, ხაზინადარმა ალი-ალამ მოიხმო გლეხების რწმუნებული პირები და დაურიგა ისეთი ნივთები. როგორცაა კარვის ფარდაგები, მრავალი ერბოს გუდა, მრავალი შეკვრა ახალი, გამოუსადეგარი საკუქნაო ყუთებისა. თითქოს დამწვიდნენ, მაგრამ, როდესაც მანამდე დაწყევლილებს აუხდათ წყველა, ეჭვი არ არის, რომ აღრინდელმა წყველამ მიხანს მიაღწია; ჩვენ მიერ განცდილი კიზილ ირმაკის უბედურება, დახრჩობა და მოსპობა მათი წყველის შედეგი იყო. მაინც რა კარგად არის ნათქვამი ამის შესახებ ბეითი:

„უფრთხილდი ჩაგრულის კენესას დილაადრიან,
რადგან მას ფარდა კი არ ჩამოაფარა ალაჰმა“.

აი, ამგვარად, ჩვენი ჯარი ამ მდინარეზე ათასნაირ უბედურებაში ჩავარდა და ბევრმა სიმდიდრე, ქონება და სიცოცხლე დაკარგა. ასი ათასი მადლობა, რომ ზოგი ცოცხალა მაინც გადარჩა. დიდება ღმერთს, ამ უბედურებისაგან მე არავითარი ზარალი არ მომსვლია. მშვიდობით გადავედი მდინარეზე. არეულ-დარეულებმა მდინარის ნაპირის გაყოლებით ვიარეთ და კურდლარ სარაჰს დაბაში მივედით. ჩანკირის მიწაზე, კალეჯიქის ყაზაში ჩანკირის სასუბაშოა; სანაიბოა. კიზილირმაკის ნაპირზე მდებარეობს. პატარა დაბაა, რომელშიც ოთხასი მიწის ბანიანი სახლი, ჯამე, ფუნდუკი, აბანო და მცირე ბაზარი. იმ ხანებში ფაშამ ორ კაცს, რომელთაც ალი-ალა და ჰუსეინ-ალა ერქვათ, დაავა-

415 ლა მდინარე კიზილ ირმაკში ჩაძირული ნივთების მოძებნა და სა-
ნარჯოდ თითო ქისა ახჩა უბოძა. ||ქონების მრავალი პატრონიც დარჩა
და წყლის პირას კარვებში დაბანაკდა. ისინი დარჩნენ, რათა როგორც
კი გამოიდარებდა, დაეწყოთ თავის ქონების წყლიდან გამოტანა.

აქედან ავიყარენით, კვლავ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და სო-
ფელ ფირიფალის სადგურში მივედით. ჩანკირის მიწაზეა. კალეჯიქის
ყაზას ექვემდებარება. აქ ხან აღმოსავლეთისაკენ ვინეტიალეთ, ხან
დასავლეთისაკენ უგზო-უკვლოდ და სადაც რას მოვახელებდით, იმით
ვიკვებებოდით. მერე ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და სოფელ აჩი-
კოაფულუში მივედით. ასკომლიანი თურქმანული სოფელია. აქედან კი
კოჩი-ბაბას სადგურში მივედით. ესეც კალეჯიქის ყაზას მიწაზეა. ორას-
კომლიანი თურქული სოფელია. მაგრამ არც ერთი სახლი არ არის
სააშკარაოზე — ყველა მიწაშია. მიწური სახლებია ბოსლებით, სამზა-
რეულოებით, დარბაზებით და სტუმრის მოსასვენებელი ოთახებით.
ამ ადგილს „ქესქინ იჩის“ უწოდებენ. ფრიაღ კეთილმოწყობილი ად-
გილია. რადგანაც სასტიკი ზამთარი იცის, ამიტომაც სახლები მიწაში.
მაგრამ სახლების სახურავების ზედაპირი მდელიებს წარმოადგენს.
სახლებს თითო საკვამლე მილი აქვთ. რბილ და თეთრ ქვას როგორც
უნდათ, ისე სჭირან, თლიან და ასე აშენებენ სახლებს. ათასი კაცი რომ
შევიდეს შიგ, ყველა დაიკარგება. ამ სოფელში კოჩი-ბაბას წმინდა
საფლავია. ეს კაცი ბექთაშიების წინამძღვართაგანი ყოფილა. თურქ-
მანების ტომს ეს ბაბა დიდად სწამთ. მას შემდეგ, რაც ამ არემარეზე
მრავალი სიძნელეები გამოვიარეთ, როდესაც ამ წმინდანის საფლავი
მოვილოცე, შემდეგი ბეთი მომავონდა:

„მთელი ჩვენი ცხოვრება ამ გზათ წავიდა, გაქრა.

კოჩი-ბაბა, შენი მფარველობით წავიდეთ რუმის ქალაქს“.

ამ ადგილებში, ქესქინში, წმინდა საფლავია შეიხ იბრაჰიმ შუზნი
ბენ ჰერაფ ჰუსეინისა. ეს პიროვნებაც წმინდან აკ შამს ედ-დინის მო-
ადგილეთაგანია. ქალაქ სივასში დაბადებული და სრულყოფილი ადამი-
ანი იყო. ახლაც ხალხის სალოცავი ადგილია. იქიდან გზა განვავრ-
ძეთ და შეიხ შამის სოფელში მივედით. იგი მდებარეობს ქანკირის მი-
წებსა და სივასის ვილაიეთს შორის, ქესქინში, კალეჯიქის ყაზას ნა-
პიეში. ორასკომლიანი, კეთილნაშენი და შემკული, ლამაზი სოფელია,
მაგრამ მისი სახლებიც მიწაშია ჩადგმული.

წმინდა შეიხ შამის საფლავი: ბაირამის მოძღვრების მიმდევარი
იყო და მისი პატიოსანი სახელია ჰამზა. ჰამზავის მამდინარეობა მის-
გან წარმოიქმნა. მრავალი ზეშთაგონება და სასწაულომოქმედება გამო-
უჩინია. ასეთიც კი: ერთ პარასკევ დღეს ყველა საპარასკევო ლოცვი-

სათვის გაემზადა და როდესაც განსაბანავად ერთი წვეთი წყალიც აღარ დარჩა, უთქვამთ: „ოჰ, ბატონო! ამ თქვენი ჯამეს ახლოს ქასითუ ამო- 416 ათხრევენებთ, გამვლელ-გამომვლელი განბანვას შეასრულებს და კეთილად მოგიზღავენო“. შეიხ შამის მაშინვე მიწაზე მიუთითებია კვერთხის წვერით, რომელიც ხელში ეჭირა და მიწიდან ანკარა წყაროს ამოუჩქეფია. ახლაც „კვერთხის წყაროს“ უწოდებენ. ეს წმინდანი თავისი ჯამეს გვერდით, მაღალ აკლდამაშია დამარხული. ჯამე მისი აშენებულია. მართალია, მინარეთიანი და ტყევის სახურავიანი არ არის, მაგრამ მიპრაბი და კოდლები მეტად ფართო აქვს. მისი მიპრაბი ძალიან განიერია. მიპრაბში ქუფიური და მუსთა'სენის ხელით გაკეთებულია ნაწყვეტები ყურანიდან: ამა „ალ-ქურსი“ და ამა „ამან არ-რასულ“¹⁷. მიპრაბს ორ მხარეს აქვს ორი გასაოცარი და ხელოვნებით დამუშავებული მარმარილოს ბოძი. მიპრაბში ფრიად ლამაზი და ნატივად ნაკეთები მოზაიკაა. ამბობენ, მიპრაბი თვით შეიხის ნახელავიაო. ავსუსს, რომ ეს ხელოვნებაც სასწაულმოქმედებასთან არის დაკავშირებული. ამ აკლდამაში ეს ბეთი მომივიდა აზრად:

„მოვედით და წმიდა შეიხ შამის საფლავი მოვილოცეთ.

დიდი მადლობა უფალს, რომ ისევ მშვენივრად ვილოცეთ“.

აქედან ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და ჰუსეინ-ალას სოფელში მივედით. აქ ჰუსეინ-ალამ დიდი პატივი გვცა და ფაშას ერთი ცხენი მიართვა. იქიდან გზა განვავრძეთ და კალეჯიქის მაღალ ციხეში მივედით.

კალეჯიქი: ბურსის ხელისუფალს — სერდანედ წოდებულ ხელმწიფეს აუშენებია თავისი ქალიშვილისათვის. შემდეგ კანტამონუს მბრძანებელმა თოფალ ბააზეთმა დაიპყრო. ოსმალებისათვის ქედი არ მოუხრია და მრავალი სოფლისა და ქალაქისაკენ ხელის წაგრძელება დაუწყია. ბოლოს, ერთ დღეს მოულოდნელად დაესხა თავს [სულთან-ნი] ილდირიმ ბააზეთ-ხანი ამ ციხეს და დაიპყრო. ამემად იგი ქანკირის სანჯაყის საბრძანებელში ფაშის სახასო და სასუბაშოა. ასორ-მოცდაათიანი ახჩის პატროსანი ყაზაა. მისი ყადის წლიური შემოსავალი ოთხი ქისაა. ქეთხუდა და იანიჩართა სარდალი, მუფთი, ნაკიბ ულ-ეშრაფი, წარჩინებულები და დიდებულები, ქეთხუდა-ფერი, ციხისთავი და ოცი მეციხოვნე ჰყავს.

კალეჯიქის აღწერა: „ჯიქ“¹⁸ ნაწილაკი კინობითობის მაწარმოებელია და პატარა ციხეს აღნიშნავს, მაგრამ ეს ციხე ცამდე აზიდული, ციცაბო კლდეზე დაფუძნებული ციხეა, რომელიც ფარჰადის აშენებულს ჰგავს. მისი კედელი სამოცდაათი მეტური წყრთის [სიმალლისაა]. რადგანაც ირგვლივ ციცაბო კლდეები აქვს, გარშემო თხრილი 417 არა სჭირდება. სამხრეთისაკენ გამავალი ერთი რკინის კარი აქვს. ცი-

ხეში ოცი სახლი, ერთი ჯამე, ერთი ხორბლის ამბარი, წყალსაცავი, ჯაბახანა და ექვსი პატარა „შაჰნი“ ზარბაზანია. რადგანაც შუაგულ ქვეყანაშია, ციხე ღარიბია. ქალაქის ყველა წარჩინებული აჯანყებულების შიშით ძვირფასეულობას ამ ციხეში ინახავს და მალავს. ციხის-თავს დავალებული აქვს ამ ნანგრევებს და რაჯობა. ციხიდან მზერას არაფერი ელოდება წინ და მოჩანს ზურმუხტივით ველები. ქვემოთბანი ციხის სამხრეთითაა. ბალ-ვენახიანი კეთილნაშენი დაბაა. მაგრამ გარშემო გალავანი და რაბათი არა აქვს. თითოეულ ნაბიჯზე კამარებით გამაგრებული ადგილია. ათას ორასამდე კრამიტითა და მიწით დახურული სახლია. ყველაზე დიდებულია შაჰსუვარ-ფაშას სასახლე. ყველა სახლი სამხრეთს გასცქერის. გზები სუფთაა და სრულებით არაა მოკირწყლული. ჩვიდმეტი მიჰრავს. სავაჭრო რიგებში პატარა, მაგრამ კარგი აბანო არის. სამი ფუნდუკი და ექვსი ყავახანაა. თუმცა ჰერი მშვენიერი აქვს, მისი წყალი ქებული არაა. ქალაქში სამი დღე დავრჩით. ჩვენი ბატონი ფაშა შაჰსუვარ-ფაშას სასახლეში სტუმრობდა. რადგანაც მე შაჰსუვარ-ფაშას შვილი ყაზი-ბეგ სამ დღეს ვამეცადინე, დედამისმა ფაშის ჰარამხანიდან მიწყალობა ერთი ბოხჩა საცვლები. მადლობა დმერთს, აქ შევეძლით სამ ღამეს მოსვენებით დავგვიძინა და სუფთა ტანისამოსი ჩავვეცვა. სეკბანებისა და სარიჯების სადროშოები მდაბიო ხალხის შიშით ქალაქის გარშემო მორიგეობით დარაჯობდნენ.

კაზანჯი-ბაბას წმინდა საფლავი: ციხეს მხოლოდ ერთი ციცაბო გზა აქვს. დასავლეთისაკენ გამავალი კარისაკენ მისასვლელი გზის ქვემო ნაწილში, სავაჭრო რიგების ახლოს პატარა და კარგ ადგილასაა დამარხული — დმერთმა გაანათლოს მისი საიდუმლო. აქედან ავიყარენით და ისევ თოვლისა და ქარბუქისაგან შეჭირვებულნი, სოფელ კურბალღში მივედი. ქანგირის მიწაზე, კალეჯიქის ნაპიეში ორასკომლიანი კეთილნაშენი სოფელია. აქ დამარხულია შეიხ შამს ქე შეიხ აბდ ულ-ლაჰი, მაგრამ მისი საფლავი კეთილმოწყობილი არაა. საფლავი გადახურულია. ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და მივალწიეთ სოფელ ნენიქლურს. ესეც კალეჯიქის მიწაზე მდებარეობს. თურქული სოფელია და ერთი ჯამე აქვს. აქაც იმ ღამეს ერთი არშინი თოვლი მოვიდა და ვერავინ შეძლო სახლიდან გარეთ გამოსვლა. დილაადრიან ისევ დაუქრეს საყვირები. ყველას შეეშინდა, სიცოცხლე არ დავკარგოთო, თავიანთ ბარგს ეცნენ და ტვირთი აჰკიდეს ცხენებსა და სხვა ტვირთის მზიდავ ცხოველებს. მთელი მოსახლეობა მეგზურად წავიყვანეთ და სამი საათი თავქვე ვიარეთ. სარი-ალანად წოდებული ქედის გადასასვლელ ადგილას ამოვარდა ქარბუქი, ქარიშხალი, წარღვნა და ჯარი გაიფანტა. ქონება და სიმდიდრე მთებში ხეობებში

და გზებზე დარჩა. ყველა თავისი სიცოცხლის გადარჩენასლ ფიქრობდა და სიკვდილს ებრძოდა. ზოგი გადარჩა და ზოგი დაიღუპა. ფაშის შინა და გარე აღები სულისა და თავის გადარჩენაზე ფიქრობდნენ — ფაშა და ხაზინა მიატოვეს და ყველა სხვადანსხვა მხარეს გაიქცა. თვით ფაშის შვილი — ჩვენი ბატონი მუსტაფა-ბეგ დაჰკარგეს თავისი ლალებით, მსახურებითა და მასწავლებლებით. ხაზინის ქარავანიანად უგზოუყვლოდ ხეტიალობდნენ მთებში და ისე მიდიოდნენ. მე, მწირმა, ერთ მყუდრო ხეობაში ოდნავ შევიხვეწე. როდესაც ამოვარდნილი ქარბუქი მიწყნარდა, ჩემი ორმოცდაათი ბიჭითა და სამი სატვირთო ცხენით ერთ მხარეს ვიარე და კიდევ სამი ჩემი მონა ვიპოვე. ჰამნავირები იყვნენ. საბოლოოდ ოცდახუთი კაცი შევიყარენით, ზამთრის სუსხში სარიალანის ქედი გადავიარეთ და გადაღმა მხარეს ვაკე ველზე დავეშვი. კინაღამ დაჰკარგეთ ჩვენი სიცოცხლის გადარჩენის იმედი. ხან ცხენით მივდიოდით, ხან ფეხით და ასე განვაგრძეთ გზა.

LXXXVIII

მენლაკაფ-ზადეს, ყარა ჰიდარ-ოღლუს, კათიჩვი-ოღლუს

ბასაჰირი

ასე მივდიოდით და ვფიქრობდით, მარჯვნივ ან მარცხნივ რამე დასახლებული ადგილი ხომ არ არის თავის შესაფარებლად; ამ დროს მოგვესმა ძაღლის ყეფა; კაცს ეგონებოდა გამოქვაბულიდან მოდიოდა ხმა. „არიქა, გვეშველა, ძაღლები მიგვასწავლიან გზას! სადღაც დასახლებული ადგილია! მეგობრებსაც ვიშოვით. შექმნელმა ღმერთმა დახმარება გაგვიწია და გადაგვარჩინა, იქით წავიდეთ, საიდანაც ეს ძაღლის ყეფის ხმა მოდის!“ — ეს რომ ვთქვით, ცხენები მიუღშვით. ბიქოს, საქონლის წივის ბოლო გამოჩნდა! წავიწიეთ და გამოჩნდა დიდი სოფელი. მე, მწირი, ჩემს ოცდახუთ თანამგზავრთან ერთად მივედი ერთ ჭიშკართან და ვთქვი: „მეგობრებო, თქვენ მაგ სახლში დაბინავდით, ჩვენ კი ამ სახლში შევიდეთ. მხოლოდ, არავინ დაჩაგრეთ და ერთმანეთს ხმა მივაწვდინოთ“. ერთი ჩემი ბიჭი|ცხენიდან ჩამოხტა 419 და ჭიშკარი გააღო. ეზოში რომ შევედით, სწრაფად, ჯარის ჩაუშვიეთ, დოლი დავაკრევივინე და „მუჰამედის ლოცვას შევუდგეთ“-მეთქი — შევეძახე. „ჰოი, მასპინძლო!“ — გავძახე. კაციშვილი კი არა ჩანს, მაგრამ ეზოში თორმეტამდე ქარივით სწრაფი ცხენი თოვლში, ბოძებზე აბია. ამ დროს სახლიდან გამოვარდა ერთი ფეხშიშველა შეიარაღებული ვაჟკაცი და დიდი დანა იშიშველა. კიდევ გამოჩნდა ორი თოფიანი და ორი ხმლიანი კაცი. თოვლზე გაირბინეს, ფეხშიშველები მოახტნენ ცხენებს და ჩვენსკენ გამოსწიეს. ერთი მათგანი ზედ რომ მომადგა, ვუთხარი: „მშვიდობა შენდა, სახლის პატრონო! სტუმრად ხომ

მიგვიღებთ?“ პასუხი არ მომცა. როდესაც ერთმა მათგანმა თქვა: „აბა, აკიაკალი-ოღლუ მოვიდესო“, სახლიდან კიდევ ერთი წითელ-ჩალმიანი, ყელშეხვეული ვაჟკაცი გამოვიდა და „არიქა, ჩაცვივდითო“, — დაიძახა. მაშინ სახლიდან კიდევ შვიდი ხმალამოდებული კაცი გამოვარდა და სამი სახლში შებრუნდა. ერთი მიხრწნილი მოხუცი მაშინვე ქვეითად მოვიდა ჩემთან და „კეთილი იყოს შენი მობრძანება, შვილოო“, რომ მითხრა, ცხენიდან ჩამოვხდი და ვკითხე — „მამილო, რაშია საქმე“-მეთქი. არავითარი ყურადღება არ მიაქცია ჩემ სიტყვას და თქვა: „აბა, ჩემო ვაჟკაცებო! ცხენებზე რატომ სხდებით? სტუმარს სტუმარი ეჯავრებოდა, მასპინძელს კი, ორივეო“. ეს რომ თქვა, ეზოს გარეთ მყოფ ჩემს ოც ამხანაგს ვუთხარი: „სადაც ვითხარით, იმ ადგილას დაბინავდით“. მოხუცი სახლის პატრონი მაშინვე ფეხებში ჩაუვარდა ფეხშიშველა, ხმალამოდებულ და ცხენებზე შემსხდარ ვაჟკაცებს და შევედრა: „შვილებო, სახლ-კარს მიქცევთ?! აი, ის ბატონი ცხენიდან ჩამოხდა. ქარბუქისაგან დაქანცულან და ჩემს სახლში მოხვედრილან. თქვენც ჩამოდით ცხენებიდანო“. ეს რომ თქვა, მათ უპასუხეს: „შენ, ეი, ჰაჯი ბაბა! თქვენ რა იცით, ჩვენ რა დავემართა. ჩვენი ამბავი ჩვენ ვიცით; აბა, ჩვენი ჩექმა, აბჯარი, თოფი და კაპარჭი მოგვიტანეო!“ და დაიწყეს ცხენდაცხენ შემორტყმა ხმლისა და კაპარჭისა. რამდენსაც არ ევედრებოდა სახლის პატრონი, მივდივართო უპასუხებდნენ. მივხვდი, რომ ჩვენ ცუდად დაგვიხვდნენ და მაშინვე ვთქვი: „თქვენ, ეი, ძმებო! სარწმუნოებით შეკავშირებულებს შორის უცხო არავინ უნდა იყოს. ასე, რომ თქვენ თქვენთვის იყავით მყუდროდ. ჩვენ გარეთ. ეზოში გავათევთ ერთ ღამეს ამ ზამთრის სუსხში. პირველი შემთხვევა არ არის ჩემ ცხოვრებაში. ეს რომ ვთქვი, ცოტაოდენი მშვიდობა დამყარდა. ხმლები ქარქაშში, ჩააგეს.

420 ერთი შინ შევიდა, ერთი ცხენთან მოვიდა და ცხენიდან ჩამოხტა: ერთმანეთი გადავკოცნეთ და ამბავი მოვიკითხეთ. მაგრამ მე, მწირი, მეტად გაოცებული ვიყავი და ვფიქრობდი, ნეტავ რაშია საქმე-მეთქი. ყურადღებით დავაცქერდი მათ. ყველანი ალმაცერად მიყურებდნენ. მაშინ ხუმრობით გადავუკარი სიტყვა: „მუჰამედის ლოცვით ღმერთმა დაგიფართ ფათერაკისაგან, ჩემო ვაჟკაცებო“-მეთქი. სახლის პატრონმა თქვა: „აბა, აბა, შვილებო! ჩამოხდით, ვახშამი მიირთვიეთო“. მაშინ მე ვთქვი: „ღმერთმანი, ჰაჯი ბაბა! მე და ჩემი ბიჭები უპატრონო ძაღლებივით მშვივრები ვართ. სუფრა ახლავე, ამ თოვლზე გამოიტანე და გეახლებით“. ესა ვთქვი და განგებ თოვლზე დავკეჩი. შემდეგ ვუთხარი: „აბა, ჰაჯი ბაბა! ღვთის გულისათვის, ჯერ მოხუცებული კაცის შეჭამანი მოიტანე, შემდეგ წყლის ბასტურმა, მერე ყინულიანი ჩირის მწნილი. პაპანაქებისაგან გული დამეწვა“. ამის შემ-

დეგ ერთ-ერთმა ვაჟკაცმა თქვა: „ჩემო ბატონო! ეს ვაჟკაცი ძალიან სამეგობრო ყოფილა. ვნების მომტანი კაცი არ არის“. ყველანი ცხენებიდან ჩამოხტნენ, ძველებურად თოვლში ჩარჭობილ ბოძებს მიაბეს და სახლში შევიდნენ. მე, მწირიც, მიმიწვიეს და ისე გამომკითხეს, თითქოს ჩემი განკითხვის დღე იყო. „ვინა ხარ? ვისი კაცი ხარ? ამ გზებზე ფრინველი არ დაფრინავს. ამ ზამთარში და მეორედ მოსვლაში რას აკეთებ?“ ამას რომ ამბობდნენ, თან თვალი კარსა და იარაღზე ეჭირათ. მე, მწირმა, გავიხუმრე: „ველია ჩელების მიწოდებენ. მსოფლიო მოგზაური ვარ. მელექ აჰმედ-ფაშასთან ერთად ერთხელ ამ დაბლობში გვიბანაკია და ჰაჯი ბაბას პური გვიჰამია. ეს გზები მაინჩემის სახლივით ვიცი და პურმარილიც მიმიღია“-მეთქი. ჭამის დროს დავინახე, რომ ერთი მათგანი, თავზეხელაღებული, შავგვრემანი, წელწვრილი, ჭრელთვალემა, ძვალმსხვილი, ღონიერი ვაჟკაცი მოვიდა და კერასთან დაჯდა. მას ყველანი პატივისცემით ექცეოდნენ. „ასე, ბატონო!“ — „ისე, ბატონო!“ მიმართავდნენ და დიდი მოწიწებით ელაპარაკებოდნენ. ლაპარაკის დროს მან ასე მიმართა ერთ მათგანს: „კათირჯი-ოღლუ! ამ ვაჟბატონმა ეს-ეს არის თავდაყირა დაგვაყენა. უჩქემოდ და უფეხსაცმელოდ ცხენებზე შეგვსხა ისე, რომ იარაღიც არ შემოგვარტყმევინა“. მერე ჩემზე მიუთითა და განაგრძო: „თუ ამისაგან მაგალითს აიღებთ, ჩემთვის ეს ამბავი კარგი გაკეთილია. უღარდელი თავი მალე იღუპება. დედაკაცებივით მუცელი ამოვიყორეთ და ცეცხლის პირას ვლაპარაკობდით. თან გამომწყდებულები ვიყავით. ერთიც ვნახოთ, ამ ვაჟკაცს დოლი არ დაეკრა და ყიყინა არ აეტეხა. გარედან ოცი-ოცდაათი ვაჟკაცი გარს რომ შემოგვარტყმოდნენ, რა მოგვივიდოდა ყველას? აბა, დაფიქრდით?||შენ რას იტყვი, უნიაკან- 421
 ლი? რას იტყვი, მეგენ ჰუსეან? რას მეტყვი, აკიაკალ-ოღლუ? რას იტყვი, კარა-მუმინ!“ ყველას ასე მიმართა. მათაც თქვეს: „დიახ, ცული ამბავი შეგვემთხვეოდა“. ცეცხლის პირას მჯდარ ვაჟკაცს ხუთი ჩანჩანს შემართული დამბაჩა და თოფი ჰქონდა. ერთი მე მაჩუქა და მითხრა: „ვაჟკაცო, ეს ჩვენი მეგობრობისათვის ატარე“. იმ ვაჟკაცს, რომელსაც კათირჯი-ოღლუ მეჰმედი ერქვა, ვერცხლის ძაფით მოქარგული, მოყვითალო საძაგრავე ჰქონდა. ისა, თალათინის ქისა და საკოვზე მისახსოვრა. ერთი სიტყვით ყოველმა მათგანმა თითო ნივთი მაჩუქა და მითხრეს: „ერთხანს ჩვენთან იყავი. ზამთრის სუსხმა გაიაროს. შენგან დიდად ნასიამოვნები ვართ და კარგი საამხანაგო ვაჟკაცი ყოფილხარო“. მე, მწირმაც, ვუთხარი: — „ღმერთმანი, ფაშა გვყავს მეთაურად, ფაშას ვერ გამოვეყოფით. მხოლოდ, ესაა რომ, ამ ქარბუქში დავიფანტენით. თუ ღვთის ნება იქნება, დღემდე თოვლი გადაიღებს და ფაშასთან წავალთ“-მეთქი. იმ ვაჟკაცმა, რომელსაც „ჩემო ზეგო“,

მიმართავდნენ, ნაშინვე იკითხა: „ღმერთო ჩემო, როგორ, ფაშასთან?“ მეც ვუპასუხე: „არზრუმის ბეგლარ-ბეგობიდან გადაყენებულ დაფთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშასთან“-მეთქი.

„კაცო! სად არის? მას, თურმე, ვაჟკაცები უნდა და ჩვენც მას ვეძებთო“. ერთმა მათგანმა ჩუმად თვალი ჩამიკრა: — „ბა! ის ფაშა ახლა სად არის?“ მე, მწირმა, ვუთხარი, რომ როდესაც ამ ღვთითყურთხეულ ალაქის ქედზე გადმოვდიოდით, ქარბუქში დავიბენით და გავიფანტეთ-მეთქი და ყველაფერი ვუამბე. ბეგი მაშინვე ადგილიდან წამოდგა და ხელზე შემთხვია.

ბეგი: — „აი. ახლა, ვაჟკაცო! შენ ზამთარში ამ სახლში მოხვდი და თავი ვაღიარჩინე. ჭეშმარიტად, ჩვენზე ჭკვიანურად ვაღიარჩინე თავი. როგორც კი ამ სახლის ეზოში შემოხვედი, შენ რომ სალამი არ მოგეცა და ცხენიდან არ ჩამოსულიყავი, ათასი სიცოცხლეც გქონოდა, ერთსაც არ შეგარჩენდით. ჩვენ რომ სახლში ცეცხლის პირას ვისხედით, მაშინ რომ დავგვხმოდით თავს, ვერც ჩვენ გადავირჩენდით სიცოცხლეს. ღმერთმა გიშველოს! შენ ჩვენ გვაჩუქე სიცოცხლე და ჩვენ — შენ; ამბავი მოგვიტანე ფაშის მოსვლის შესახებ. ამიერიდან ჩვენთვის არამია ამ სახლში ჩაკეტვა. ადექით, ხალხნო! შეიარაღდით!“.

ეს რომ თქვა, ყველანი თავით ფეხებამდე შეიარაღდნენ. მაშინ შემოიხსნა ქამარი და თქვა: „ამ ქამარში ხუთასი ოქროა, აილე იგა, ინებე. ოღონდ, შენთან თხოვნა მაქვს. ნამდვილი ვაჟკაცი და მამაცი ხარ. პურ-მარილი მივიღეთ. პურ-მარილის ყადრი||იცო. აქლემი არ გინახავს?“ მე, მწირმა, ვუპასუხე: „ღმერთმანი, კოზაკიც კი არ მინახავს“-მეთქი. მაშინვე ხელი ხელში გამიყარა და ყურში სარიჯაების საიდუმლო [ნიშანი] მითხრა. მე მწირმაც, ერთი საიდუმლო ვანიშნე. თორმეტივე ვაჟკაცს ვადავეხევე და ვისაუბრეთ. ბეგს კაბა-სულთანის ბაღდადი მივეცი. ყველანი თვალის დახამხამებაში მოახტნენ ცხენებს. „ჰაჯი ბაბა! ევლია ჩელეზნი! ალაჰისათვის ჩაგვიბარებია თქვენი თავი, ალაჰი იყოს თქვენით კმაყოფილო“, — თქვეს, ქუსლი ჰკრეს ცხენებს და წავიდნენ. მართალია, მათთან ერთი ღამე ვისაუბრე, მაგრამ კარგ გუნებაზე მაინც არ ვიყავი. ისინი როგორც კი წავიდნენ, სასტუმრო ოთახი და ცეცხლის პირი მე დამრჩა. მშვიდად რომ ვიჯექი, უცბათ, რას ვხედავ! სახლის პატრონმა ჰაჯი ბაბამ ჰარემიდან გამოიტანა ორი ბოხჩა ტანსაცმელი, ერთი პური, ცოტაოდენი მარილი. ერთი ვერცხლით მოჭედული ძვირფასი ხმალი, მშვენიერი ხელით დაწერილი დიდებული ყურანი; მოვიდა. ხეოზე მაკოცა, ჭკითინი ამოუშვა და შემევედრა: „წაქცეულს კაცი არ მოჰკლავს; დამიფარე, ჩემი თეთრი წვერი შეიბრალეო“. მაგრამ მე, წწირმა, რადგანაც საქმის ნამდვილი არსი არ ვიცოდი, ბრძულად და მოხერხებულად ყური მოვიყრუე. სახლს პატრონი მაინც ვერ

დამშვიდდა და თქვა: „შვილო, ღმერთი იყოს შენი შემწე, შენ რომ ჩემ სახლში მოხველ, ცხენიდან რომ არ ჩამოსულიყავი, თავშეკავება რომ არ გამოგეჩინა და როგორც უეცრად დაგვადექი თავზე, ისევე ბრძოლა დაგეწყო, თქვენი მხრიდანაც და მათგანაც ბევრი კაცი მოკვდებოდა, ჩემი ოჯახი დაინგროდა და გავერანდებოდა, ჩემი ცოლ-შვილი ტყვეთ ჩაცვივდებოდნენ და მწვადად აიგებოდნენ“.

მე, მწირმა ვუთხარი: „აბა, ჰაჯი ბაბა! ერთხელ შენი პური ვჭამე და შენ სახლში მოვედი. ოჯახის პატრონი კაცი ხარ, ისეთი, უსტუმროდ რომ არ დარჩება. შენ შემეცოდე, ხელი არ აღმართე, და ჩემი სხვა ვაჟკაცები ყველანი მეზობლებთან გავაგზავნე. მალე, დაუძახე იმათ! მოვიდნენ და ყავა დალიონ. მათი მასპინძლები გააფრთხილე, ჩემ თანამგზავრებს კარგად მოუარონ“. ჩემს მეერ თან წამოყვანილი გმირები ჩვენ სადგომში მოვიყვანე. საუზმე რომ ჭამეს და ყავა დალიეს, როდესაც ყველანი თავ-თავის სადგომში მიდიოდნენ, საიდუმლოდ დავავალე: „აქედან არსად წახვიდეთ“. წავიდნენ. მაგრამ სახლის პატრონი ცმუკავდა. ძალიან აწუხებდა რაღაც. უსათუოდ რაღაც საფუძველი აქვს ამ ამბავს-მეთქი ვიფიქრე და ჩემს მონა-ბიჭებს, სხვა მსახურებს და თანამგზავრებს მტკიცე დავალება მივეცი და გავაფრთხილე: „სახლის პატრონზე თვალი გეჭიროთ, შეიძლება გაქცევას აპირებს. ფრთხილად იყავით, უდარდელად არ მოიქცეთ“-მეთქი. მაგრამ არც საქმის 423 ნამდვილი არსი ვიცოდი და არც სხვა რამ. მე იმან დამაგჟვია, რომ სახლის პატრონი ცოცხალ-მკვდარვით დადიოდა. ამ ყოფაში რომ ვიყავი, მოვიდა ჩემი მონა, სახელად ქაზიმი და მითხრა: „ბატონო, სახლის პატრონმა სალაში შემოგითვალათ და დამაბარა: „გვიბრძანოს თქვენმა ბატონმა, რამდენი ქონება და საჩუქარი დააკმაყოფილებსო. შვილო, გთხოვ პასუხი მომიტანო. შენც რამეს მოგიწყობთო; თქვენ რას ბრძანებთ?“ ეს რომ მითხრა [ქაზიმმა], მე, მწირმა, ვუთხარი: „ფრთხილად იყავით, ბრწყებო, სახლის პატრონმა ხვალ რომ მიგატოცოთ და გაიქცეს, ტყავს გაგაძრობთ! ახლავე გადაეცო მაგ კაცს ეს სიტყვები: — ღმერთმანი, აღამ შენი კაიკაცობა გაიგო და მოვიდა. შენი პატივისცემა არ დაივიწყა, ხელი არ აღმართა და შენი თეთრი წვერი შეიბრალა. რასაც მომცემს, მომცეს, რახან მისი პატივისცემა მივიღეთ, ჩვენ მას თავის ნებაზე დავტოვებთ“, — გადაეცით-მეთქი მტკიცე დავაფრთხილე. როდესაც მონა-ბიჭი ქაზიმი წავიდა და ჩვენი გადაწყვეტილება აცნობა, წინანდელივით შემოიტანა ორი გაწყობილი აბჯარი, ხუთი ვერცხლის მოსართავებიანი ეგვიპტური რახტი, ხუთი ვერცხლის მავთულით შეკრული კაპარჭი, ვერცხლისავე ფარი, სამი დაშნა, სამი ხმალი, ერთი ქისა ყურუში, ორმოცდაათი თოფი ანგორის შალეული და კაშმირის ქსოვილის ერთი წვეტიანი ჩაღნა. ფხებ-

ში ჩამივარდა და ტირილით თქვა: „შედი ჩემ მდგომარეობაში; ეს ჩემი ამბავი არავის გაანდო. ეს საიღუმლო აქვე დარჩესო“, შემეხვეწა. მე, მწირმა, ვუთხარი: „შენ, ეი, ჰაჯი ბაბა! საიღუმლოების შენახვა აღვილია, მაგრამ რატომ მაძლევ ამოდენა ქონებას? მე შენ ვითხარი თუ არა? მე თანახმა ვარ. განა არ ვითხარი რომ ევლია-აღას იმდენი მიეცი, რამდენიც გინდა-მეთქი? რა გავაკეთე ისეთი, რომ ჩემი კარგი კაცობა შენ ამდენ ქონებად გიღირს? ეხლა კი ვიტყვი!“ სახლის პატრონმა ცახცახი დაიწყო: — „მოიღე მოწყალეობა, ამ ზამთარში ამდენი ვაჟკაცებით მოხვედი და დიდი დავიდარაბა გამოვიარეთ. ნუ გამაცამტვერებ! რაც მბაბია, წაიღე, ოღონდ ჩემ სისხლში პურს ნუ ჩაიფხვნი. რა ვქნა? ღმერთმა დალაზვროს! ესენი ქუთაპიას ფაშის შიშით გამოიქნენ; ამ ზამთარში უკვე შეიდი ღამეა აქა წვანან და მე ავაზაკების ბუნაგის პატრონად ვადამაქციეს. ლაპარაკის თავიც არა მაქვს. ღმერთმა მშვიდობა მოგცეთ, რომ ის ურჯულოები გააქციეთ და მეც ვადამარჩინეთ; ძალით რომ დავეკავებინა ჩემი სახლი, ოჯახი დამეცეოდა“. მე, მწირმა, ამ სიტყვებიდან ბევრი რამ დავიჯერე და ამის შემდეგ უფრო ფრთხილად დავიწყე მსჯელობა. ერთი რამე არ მეს

424 მოდა. ||ზამთრის სუსსში ხელ-ფეხგაყინულებმა აქ ძლივს მოვიტყვეთ სული. ისინი სახლში ცეცხლის პირას ისხდნენ. შემდეგ საღი ხელ-ფეხიანები და ხმალოღებულები ვაჟკაცები წამოდგნენ. შეეძლოთ ჩვენთვის სიცოცხლე მოესპოთ, მაგრამ სახლის პატრონს კი ასე ვუთხარი: „ჰოი, ჰაჯი ბაბა! მე იმათ კარგად ვიცნობ, მაგრამ რამდენიმე კი ვერ ვიცანი. თუ ღმერთი გწამს, მათი ამბავი მითხარი“.

ჰაჯი ბაბამ მიპასუხა: „ჰოი, შვილო! ამიერიდან რაც მოხდება, მოხდეს! შენი დასამალი არაფერი მაქვს. მაშ ასე, ცეცხლის თავში რომ იჯდა და შენ ერთი ჩახმახიანი თოფი გაჩუქა, აი, ბეგს რომ უწოდებდნენ, ყარა ჰაიდარ-ოღლუდ წოდებული ლომკაცი იყო“. მე, მწირმა, ვუთხარი: „მე იმას ვიცნობ; კათირჯი-ოღლუს, აკიაკალ-ოღლუს, ონი-აჯანღ-ოღლუს, ძეგენ ჰასანსა, ყარა მუჰმის, დაის და დადაღლ-ოღლუსაც ვიცნობ. დანარჩენებს არ ვიცნობ“. ეს კი ვუთხარი, მაგრამ ღმერთმა იცის, რომ აღრე არც ერთი მათგანი არც მენახა და არც მცნობია. მხოლოდ იმ ღამეს შევხვდით ერთმანეთს, ვისაუბრეთ და გავიცანით ერთმანეთი. ჰაჯი ბაბამ ისევ დაიწყო ლაპარაკი: „მოედანზე რომ სუფრა გაშალა, იმ ვაჟკაცს ბაინდიროღლუ ჰქვია; პირწავარდნილი მკვლელია. კარს რომ დარაჯობდა, ყარა-ველი იყო. ერთი მათგანი ეფენდიღ-ოღლუა და ერთიც — ბურაკ ალი“. ეს თქვა და ყველას შესახებ საყურადღებო ცნობები მივიღე. ღმერთს მადლობას ვწირავ, რომ მათ შარს ღღემდე არ გადაკვიდებივარ. ათასნაირ ექვემბოძევი: ერთიც ვნახოთ, ამ საღამოს ისევ მოვიდნენ და ჰაჯიმ მათ რომ

უთხარას: „თქვენი ქონებიდან ამდენი რამ მივეცი და თავი გადავიტოვებო“, რა ბოლო ექნება ამას-მეთქი. დილა რომ გათენდა, კიდევ ათი ჩემი თანამგზავრი მოვიდა ფაშას მიმდევართაგან და მითხრეს: „კაცო, ევლია ჩელები! სადა ხარ ეს ორი დღე? ფაშა დაგეძებს, რალას უდგეხარ, ცხენებზე შევსხდეთო“. მე, მწირმა, ჰაჯი ბაბას ვუთხარი: „აბა, ჩქარა, ჰაჯი ბაბა! ამათ საუხშემ მოართვი, ბიჭებს ცხენები შეუკაბმე, ჰაჯი ბაბა ჩვენთან ერთად გზას გაუდგება“-მეთქი. საწყალ კაცს თავგზა აებნა. მაგრამ, რადგანაც კიდევ ათი კაცი მომივიდა, გონება დამიბრუნდა, საშიში და მოსარიდებელი აღარაფერი მქონდა. ამინდიც გამოკეთდა. ბოლოს, მე უზომო სიხარბე გამოვიჩინე, ათასნაირად დავამუნათე, აღრე შემოთავაზებული საჩუქრები ავიღე და ვთქვი: „შეხედე, ერთი, ძვირფასო ჰაჯი ბაბავ! ჩვენ შენი იმედი გვქონდა და საქმე მოგანდეთ. შენ კი, თურმე, სამართლიანი კაცი არ ყოფილხარ. სამართლიანობა სარწმუნოების ნახევარიაო, ნათქვამია. შენ რომ ქონება მომეცი, ამდენი ვაჟკაცებიდან რომელ ერთს მივცე? აი, ხედავ, ათი ვაჟკაცი კიდევ მოვიდა! მათაც თავიანთი მოთხოვნილება აქვთ. მე ||ერთსაც არ ავიღებ შენს მიერ მოცემულ ნივთთაგან. აგერ, ფაშა 425 აქვეა! ჰუსეინის სავანეში ყოფილა. მეგზურად წავიყვან თან“. ეს რომ ვთქვი, ჰაჯი დაიბნა, „წავალ; ერთი, სახლიდან კიდევ რამეს მოვიტანო“, — თქვა და წავიდა. მეც, ვთქვი თუ არა: „დაიჭით, მაგისი თეთრი წვერი სისხლში უნდა ამოვავლოთ“-მეთქი, ჩემი ბიჭები მაშინვე მისცვივდნენ, ხელი ზურგს უკან გადაუგრიხეს და შებოქეს. „შემიბრალე, შვილო! ნუ დაიდებ ჩემს ცოდოს, რასაც მომთხოვ, მოგცემ, ოღონდ ეს ამბავი არავის გააგებინო“, — ხმამაღალი ტირილი მორთო. როდესაც მთხოვა, მსახურთაგან არავინ იყოს აქაო, მე, მწირმა ყველა ჩემი თანამგზავრი გარეთ გავიყვანე. ერთ-ერთ ჩემ ბიჭს ქაჯურ ენაზე ვუთხარი: „ჩემი თანამგზავრები შეიარაღდნენ და მზად იყვნენ“-მეთქი! რას ვხედავ! ჰარემიდან ჰაჯის შვილმა ერთი ქისა ოქრო გამოიტანა და სიძემ კი — სამი ქეჭვილანის ცხენი, ერთი წყება ჯორი, ასი თოფი შალი, თორმეტი ხმლის ყაწიმი, სამი დაშნა, რვა კაპარკი, შვიდი რახტი, ექვსი ალუბოს ფარი, ერთი ვერცხლის [პატარა] დღვა, ორი მრეკავი საათი, შვიდი ისრებიანი საათი და ათი თოფი ქეშანური ხავერდი. ჩემს ორმოცდაშვიდსავე მხლებელსაც თითო თოფი შალი აჩუქა. ყველანი გახალისდნენ და გაიხარეს. მე, მწირმაც, სახლის პატრონი ბორკილები-საგან გავათავისუფლე და მივეცი ერთი თილისმიანი თასი, ორი კაფასულთანის ბაღდადი, ორი ფინჯანი, ერთი მოხატული თასი. სიძესა და შვილსაც თითო კაფასულთანის ბაღდადი ვაჩუქე. მის შვილებს დავუძმობილდი და ჰაჯის შვილობილი გავხდი. საქალბოდან გამოვდა ორი ნორჩი, მშვენიერი ასული, რომელთაც ხელში თითო ბოხჩა თეთარ-

შიაშემოვლებული ფაშის პერანგები ჰქონდათ. ესენი მოიტანეს და ხელი დამიკოცნეს. მე, მწირმაც, მათ თავზე თითო კაჟა-სულთანის ბალდადი მოვახვიე. თურმე, ჩვენი ჰაჯი ბაბა ყარა ჰაიდარის მიერ დატოვებულ ავაზაკთა ბუნაგის პატრონი ყოფილა.

მე, მწირმა, ქონება ავიღე, ჰაჯი ბაბას შეილსა და სიძეს გამოვეთხოვე, ჩრდილოეთისაკენ თოვლში ვიარეთ და ჰუსეინ-ყაზნის სოფელში მივედით. ჩუბუკის დაბლობის ყაზაში, ერთ მაღალ გორაკზე ჰუსეინ-ყაზნის წმინდა საფლავია. ეს პიროვნება მალათიელი სეიდ ბათალ ჯაფერ-ყაზნის წმინდა მამაა. საფლავზე ერთი „მასნი“ წავიკითხე და მის სულეირ ცხოვრებას გავეცანი. მის სინათლით სავსე აკლდა:

426 მას გარშემოწანიირ-წანიირი მოოქროვილი შანდლები, ჩირალები და [ყურანის] დიდებული სიტყვების [წარწერები] აქვს. ცალ-ცალკე მოედნები აქვს საზამთროდ და საზაფხულოდ². ჩუბუკისა და ძაბანის დაბლობებთან ერთად, აქედან ხელისუფლივით მოჩანს შორათათის დაბლობი. აკლდამას ბევრი ვაკუფები აქვს. წელიწადში ერთხელ [მუჰამედის] შობის³ აღსანიშნავი ლოცვა იმართება და ორმოცი-ორმოცდაათი ათასი კაცი იყრის თავს. ეს ჰუსეინ-ყაზნი, რომელიც იმამ ჰუსეინის შთამომავალი და კეთილშობილი სეიდი იყო, აქ მოწამებობრივი სიკვდილით გარდაიცვალა. ამ სავანეში მცხოვრებ მწირებს ათი ყურღუში ვუწყალობეთ, სამი სამსხვერპლო დავკალით და სავანის შეიხის — მუჰაჯან-დედეს ლოცვა-კურთხევა მივიღეთ. ჰუსეინ-ყაზნი ამ მაღალი გორაკის ძირას არის დასაფლავებული. იქ რომ მივედით, ჩვენს ბატონსა და მბრძანებელს შევხვდით. „ოჰო, ევლია ჩელები! კეთილი იყოს შენი მოსვლა. აბა, კაცო, კი არ დაგვეკარგეთო?“ — ბრძანა. მე, მწირმაც, ვუთხარი: „ასევე ჩვენ თქვენ დაგვეკარგეთ ბატონო“ — მეთქი; გაიხარა და პატივისცემის გამომხატველი საუბრის ღირსი გამხდა. იქიდან ავიყარენით, სადაც მივიდოდით, იმით ხარჯზე ვიკვებებოდით და ათ დღეში ჩუბუკის დაბლობი გავიარეთ. აქ ას ორმოცდაათხაჩიანი ყაზა; შეიდი ნაჰიე და სამოცდაათი სოფელია. ათ დღეში ძაბანის დაბლობი გავიარეთ. იგიც ანკარას სანჯაყში შედის და ას კეთილმოწყობილ სოფელს შეიცავს. სასუბაშოა; კვირაში ერთხელ ბაზრობა იმართება. ათი დღეც ჩორბას ყაზაში გავატარეთ. ოთხმოცდაექვსი სოფლისაგან შედგება, ასორმოცდაათხაჩიანი თანამდებობა არის ყადისა და სასუბაშოა. იგიც ანკარას მიწაზე მდებარეობს. ამ ყაზაებში სრული ერთი თვე ვიარეთ და ანკარის ანლოს მოგვისწრო ხვარაზმ-შაჰის ახალმა წელმა. ყოველწინაირმა მცენარეულმა ამოჰყო მიწიდან თავი. დიდება ღმერთს, ჰვაც ზომიერი გახდა. მაგრამ მძიმე ტვირთის დღედაღამ აკიდება-ჩამოსხნამ ქანცი გაგვიწყვიტა. რადგანაც საყოველთაო განგაშის საყვირების მოლოდინში აბჯროანად გვეძინა ხოლმე, ვერ ვის-

ვენებლით. 1058 [1648] წლის რები ულ-ეველის პირველ დღეს [26 მარტი] ისევ ჰუსეინ-ყაზის სოფელში მოვედით; ძალიან ბევრია ისეთი სახლები, სადაც თითოჯერ, ორ-ორჯერ ვიყავით სტუმრად, მაგრამ, როდესაც ჩვენ აქ წმინდა აკლდამა მოვილოცეთ, უცერად ეს ბეთი მომივიდა თავში:

„მოვედით და აღვაველინეთ ლოცვა-ვედრება,
რათა მფარველობა გავვიწიოს ჰუსეინ-ყაზიმ“.

კურთხელ იყოს მისი საიდუმლო. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ, აყვავებულ და გაშენებულ სოფლებზე გვიარეთ და ანკარაში შევედით.

||ამბავი ანკარას — ენგურის დიდი ციხე-ქალაქისა: უპირველესად ⁴²⁷ ყოველისა, როდესაც კონაქიები თავიანთი თულებით ქალაქში შევიდნენ და შარიათის სასამართლოსთან მივიდნენ, ამ ქვეყნის წარჩინებულებმა უთხრეს: „თქვენ ფაშას უნდოდა არზრუმში ჩაკეტილიყო და აჯანყებულიყო. მისი ძველი ზაკვა გამოქვდავდა. ახლა ათი ათასი მეომარი მოაგროვა და ვარდარ ალი-ფაშასთან ერთად საჯანყოდ შეკავშირდნენ. თქვენ ვერ დაეყენებთ ჩვენი ფაღიშაჰის ციხეში“. მაგრამ, რადგანაც აქ ფაშას აჯანყებული ხელქვეითი ბევრი ჰყავდა. [ქალაქის წარჩინებულები] დათანხმდნენ, სამი დღე დავრჩენილიყავით ქალაქში სტუმრად“. ამის შემდეგ სასამართლოში შეღბა სია ორი ათასი კაცისა. რომლებსაც ნებართვა მიეცათ სტუმრად დარჩენილიყვნენ და გადაწყვიტეს, ჩვენი ფაშა ჩაუშ-ზადეს სახლში მოეთავსებინათ. მეორე დღეს. დიდი ჯარის თანხლებით, ანკარას ციხეში შევედით. ასეთი ჯარი ანკარას აქამდე არ ენახა. ხალხი შესახვედრად გამოვიდა და ციხიდანაც ოცი ზარბაზანი გავარდა — „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება“. ფაშა თავის სადგომში ჩამოხდა და ყველა წარჩინებული და დიდებული საჩუქრებით ეახლნენ. მე, მწირი, კი დავბინავდი ქედერ-ზადეს სახლში, რომელსაც ხუთასახიანი თანამდებობა ეკავა მოლასი და კეთილშობილი სეიდი იყო. პირდაპირ ჰაჯიბაირამ-ველმს აკლდამაში მივედი, პირქვე დავემხე და მისი წმინდა სულისათვის პატიოსანი პათმი დავიწყე. რადგანაც აღთქმა მქონდა შიცემული, იმ ქისებიდან. რაც მაღალმა ღმერთმა ჩვენთვის მოულოდნელად გვიწყალობა სოფელ ბალიქ-პისარში, ასამდე ყურუში სავანის დერვიშებს დავურიგე და მათი ლოცვა-კურთხევის ღირსი გავხდი. შემდეგ ქალაქის დათვალიერებას შევეუდქეთ.

ანკარას ციხის აღწერა: მისი პირველი ამშენებელი ბიზანტიის კეისარია. შემდეგ მრავალი ხელმწიფე გამოიცვალა. შემდეგ, ქუთაპის

ფადიშაჰებისა და გერმიანთა საგვარეულოს წარმომადგენლის — იაკობ-შაჰისა და მისი ვეზირის — ჰეზარ დინარის მეცადინეობით ისლამის ხელში გადავიდა. შემდეგ, ოსმალების გამოჩენისას. ილდირიმ ბააზეთს ჩაუვარდა ხელში.

ციხის ჩრდილოეთით, ერთი დღის სავალის დაშორებით მდებარე სოფელ ერქექ-სუდან თუ შევხედავთ, გედივით მოჩანს. კეთილმოწყობილი, გაშენებული ქალაქია და რადგანაც ბევრი ყურძენი აქვს „ანგურ“-ს⁴ უწოდებენ. ზოგნი ამბობენ, რომ რადგანაც იძულებითი წესითაა აშენებული, „ანკარა“⁵ ეწოდებაო, „თუჰფე“-ს ისტორიაში ნათქვამია: „მას „სელასილს“ უწოდებენ, რადგანაც ცნობილმა ჰერაკლემ, ბიზანტიის კეისარმა, ციხეზე შვიდმაგად შემოახვევინა და შეაკვრევინა 428 ჯაჭვი“⁶. ||სახელმწიფო დავთარხანაში მისი სახელწოდებაა „ანკარა“. გაფურჩქენილი ვარდის მსგავსი, მტკიცე კედლებით გარშემორტყმული, ძნელად დასაპყრობი ციხეა.

ამჟამად ანატოლიის მიწაზე მდებარე, ცალკე სანჯაყ-ბეგის მთავარი სამყოფელია. მრავალჯერ იყო ნაბოძები სამთუღიანი ვეზირებისათვის არფალიქის წესით. კანონის მიხედვით, მისი ფაშის სახასო 263 400 ახჩაა. მის ლივაში 14 ზეამეთი და 267 თიმარია. ალაი-ბეგი, ჩერი-ბაში და ჟუზ-ბაშიები ჰყავს. ომიანობის დროს ფაშის ჯარი ჯებელიებიანად სამი ათას მეომარს შეადგენს. თუ მირლივას დროშის ქვეშ არ გამოცხადდა თიმარის მფლობელი, თიმარი ჩამოერთმევა და სხვას გადაეცემა. სახსოვები, რომლებიც აქაურ ფაშას თავის ვილაიეთში აქვს, სასუბაშოა. ქალაქის სუბაში, მირთათის დაბლობის სასუბაშო, აბანის დაბლობის სასუბაშო, ჩუბუკის დაბლობის სასუბაშო, ჩორბას სასუბაშო ფაშის სახსოვებია და წლიური შემოსავალი ორმოც ათას ყურუშს შეადგენს. ხუთასახჩიანი ადგილია მოლასი. მოლას წლიური შემოსავალი ოცი ქისა აქვს. [ციხეს] ჰყავს: შეიხ ულ-ისლამი, ხუთასახჩიანი თანამდებობის ნაკიბ ულ-ეშრაფი, რომელსაც ქედერზადე ეწოდება, ყადი, რომელიც ექვსას ულემას განაგებს; წარჩინებულები, სხვა დიდკაცები და დიდებულები ურიცხვია. სიფაჰების ქეთსუდა ჰყავთ. იანიჩართა სარდლის თანამდებობაზეა მედიდური იანიჩართა ჩაუში. მთელი მოსახლეობა ყადისა და მხედრიონის ხალხია. ქალაქის ნაიბი, ბაზრის ზედამხედველი, საბაყოს განმგებელი, ყურძნისა და ტამლის აღები ჰყავს და ცალკე საგანმგებლოა. სიიჯარო თანხა წლიურად ორმოცი ჟუქი ახჩაა გადაწყვეტილი. ციხისთავი, აზაბების ალა, ჯებეჯიებისა და თოფჩუების მეთაური და თავით ფეხებამდე შეიარაღებული მეციხოვნეები ჰყავს.

თვით ციხის აღწერა: მაღალი მთის მწვერვალზე, ოთხმაგი კედლებით შემოვლებული, თეთრი ქვით აშენებული, მტკიცე და მაგარი

ზღუდვა. გალავნების კედლები ერთიმეორეზე ჩაღალა. ყოველ გალავანს შორის მანძილი სამას-სამასი ნაბიჯია. ყოველი კედლის სიმაღლე სამოცი არშინია. თითოეული კედლის სისქე ათ-ათი მეჭურტი წყრთაა. ამბობენ, რომ მათი საძირკვლების ქვედა ნაწილი და გარშემო მდებარე თალიანი ნაგებობები ცარიელია, მაგრამ მე არ მინახავს. ცარიელია იმიტომ, რომ ალყის დროს მტერი ციხეში არ შემოვიდეს და ზღუდეს ლაღუმი არ ჩაუწყოს. იგი შიდა ციხის აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენაა გაჭიმული და შიდა ციხის მხარე წარმოადგენს მის იმ გვერდს, რომელიც სამხრეთისაკენაა მიშვერილი. მის დასავლეთ მხარეს ერთი მეორეში გამავალი ოთხი რკინის კარია. ყოველ კარს||შო- 429 რის გამზადებული ჰყიდა ჯაჭვებზე რკინის ცხაური. ყოველი ცხაურის რკინა მკლავის სიმსნაა. ალყის დროს ციხის კედლიდან ძირს ჩამოუშვებენ ხოლმე კარის წინ და საფარს შეჭქმნიან. ვერც ერთ ციხეში ვერ ნახავთ წითელი ქვის ისეთ მაღალ და დაბალ ზღურბლს, როგორიც აქ არის.

სულ გარეთა კარი, რომელიც ათბაზარს⁷ გაპყურებს, დასავლეთისაკენაა მიჭკეული. მაღალი გუმბათის სარტყელზე ჰყიდა წინაპარი ფალავნების გურზები, სამაგალითო თევზების ძვლები და მრავალი საკვირველი რამ. კარის მცველები დღედაღამ ყარაულობენ შიგნიდან და გარედან. ციხისთავი რომ გავიდეს, მოჰკლავენ, ან გადააყენებენ და გააძევენ, იმიტომ, რომ ყველა მტერი ციხის ერთი ქვისათვის ათას თავს გაიღებს და დასაპყრობად ასი ათას სიცოცხლესა და თავს გასწირავს. აი, თუნდაც ასეთი შემთხვევა: როდესაც აბაზა-ფაშა აჯანყდა არზრუმში, ამ ციხეს ასი ათასი მეომრით შემოარტყა ალყა და ქვედა უბნის სიმაგრე დაიპყრო. როდესაც აბაზა-ფაშამ მოისურვა შიდა ციხისათვისაც შემოერთყა ალყა და სასახლეში ცხოვრობდა, დახელოვნებულმა მეზარბაზნემ ფრიად ზუსტად ესროლა ერთი ყუმბარა და აბაზას უკანალში მოარტყა. ეს იყო მიზეზი იმისა, რომ დაჭრილი, დამარცხებული და გაწბილებული არზრუმში გაბრუნდა. იმ დღის აქეთ აკრძალულია, ციხისთავი ამ კარს გასცილდეს და საღმე წავიდეს. თუმცა ციხეს გარშემო თხრილი არა აქვს, მაგრამ მის ოთხსავე მხარეს ციცაბო კლდეებია. არცერთი მხრიდან არ შეიძლება მისი აღება. იოლი საქმე არ არის, რომ კაცი მიუდგეს. იმიტომ, რომ კიბე-კიბედ აგებული სულ სამას-სამოცი უბანი აქვს, რომლებიც ერთი მეორეს დასცქერიან და იცავენ. უცხო ყაიდისაა, გამოცდილებითა და ცოდნით დაგეგმილ-აშენებული. მის ოთხსავე წყებას ათას რვაასი ქონგური აქვს. შიდა ციხის გარეშემოწერილობა ოთხი ათასი ნაბიჯია. აღმოსავლეთით, ერთ გორაკზე, რომელსაც ჰისარლოქი ეწოდება, სალოცავი ადგილია. ციხეს გადმოსცქერის, მაგრამ მისთვის ზიანის მიყენება არ შეუძლია,

რადგანაც ციხესა და ჰისარლიქს შორის მანძილი დიდი ზარბაზნის გასროლის ტოლია. ციხის ქვემო ნაწილი ჯოჯოხეთის ქვესკნელივით ადგილზე დგას და აქიდან ციხეში ასვლა ძალიან ძნელი საქმეა.

შიდა ციხეში ოთხმოცდაექვსი დიდი და პატარა ზარბაზანია, მაგრამ „ბალემეზ“ ზარბაზნები არაა. საკმაო რაოდენობის ჯაბახანა, სა-
430 ჭურველი და იარაღი აქვს. ციხეში დგას ექვსასი უბალო და უვენახო სახლი. ერთი ჯამე აქვს, რომელიც ძველ დროს მონასტერი ყოფილა. ერთი სიტყვით, ეს შიდა ციხე ისეთი ოსტატობითა და სამშენებლო ხელოვნებით არის აგებული, რომ მისი დათვალიერება აუცილებელია. აჯანყებულების შიშით ჯენაბნ აჰმედ-ფაშამ ვილაიეთის მცხოვრებლებთან ერთად ქვედა ციხეს ერთი წყება მტკიცე კედელი მიაშენა. ოთხი კარი აქვს. მისი გარეშემოწერილობა ექვსი ათასი ნაბიჯია. მის ერთ მხარეს არის ზემო შიდა-ციხე, რომელსაც ქვედა სიმაგრე ერტყმის გარს. ამ ციხე-სიმაგრის აღმოსავლეთით, ზემო სიმაგრიდან კლდეებს შორის შეიძლება ჩასვლა ხევში, რომელსაც ჰაზირლიქი ეწოდება. წყლის სადინარები აქვს. შიდა ციხეში წყლის შესანახი აუზები და ხორბლის ამბრებია. რადგანაც ქვედა ციხეს წყალი ბევრი აქვს, აქ ასეთი აუზები აღარაა. სულ ას სამოცდაათი წყარო აქვს. სამი ათასი ჭა არის.

სამოცდათექვსმეტი მიჰრავია. მათ შორის განთქმულია ხურობ-მოძღვარ სინანის აშენებული ჯენაბი აჰმედ-ფაშას ჯამე და ჰაჯი ბაირამ-ველმის ჯამე. ტყვიის სახურავიანი ჯამეები ცოტაა. თვრამეტია მიჰრავიანი დერვიშთა საფანე. ჰაჯი ბაირამ-ველმის საფანეში სამასზე მეტი დერვიშია ღვთის სიყვარულით გაბრუებულა და ალაჰს მინდობილი. მათი შეიხი კოჯა აბდ არ-რახმან-ეფენდი წმინდანად აღიარებულია და მისი ლოცვა ალაჰის მიერ არის შესმენილი. ბაირამელთა ძმობა ჰამიდელთაგან განსხვავებული ძმობაა. რადგანაც ჰაჯი ბაირამ-ველმ წმინდა შეიხ ჰამიდის მოწაფე იყო, დერვიშის აღჭურვილობა მისგან მიიღო მემკვიდრეობით. მათი პირველი ფირა იყო ხოჯა აბდ ალ-კადირ ალ-ჯელანნ და მასზე ადრე კი ესენი დაკავშირებული არიან მისი უწმინდესობა წინასწარმეტყველის რჩეულთა ძმობასთან. ანატოლიაში ბაირამელები შეიხ-ჰამზასა და შეიხ იდრისიდან მოკიდებული ჰამზავნები არიან. მათ იმდენი შეიხი დაუხოცეს და შეაჩვენეს, რომ ნსმან-წყალიც კი არ დარჩა მათი ჩაჩებისა, ძაძებისა, კაბა-წამოსასხამებისა. ალაჰის შარიათის საწინააღმდეგოდ არ უმოქმედიათ, მაგრამ მაინც დასდეს ბრალი. უდანაშაულოდ დასჯილი მწირები არიან ალაჰისა. ანკარაში მევლევენების ერთი სახლია, რომელიც წმინდა მევლანას საფანეა და აშენებულია ჯენაბნ აჰმედ-ფაშას მიერ. მისი სამი მხარე წარმოადგენს ვარდ-ყვავილნარის სამოთხის ბაღს.

მედრესეების შორის განთქმულია მუსტაფა-ფაშას მედრესე, თაშ ქრფრუღლუ-ზადეს მედრესე, სეიფ ელ-დინის მედრესე, ქეთხუდას მედრესე. მათ მოწაფეებს განსაზღვრული აქვთ საკმარისი რაოდენობის საზარო. სამი სახლია ჰადისების საკითხავად. ||ას ოთხნოცი სასწავ- 431
ლებელია ყმაწვილებისათვის.

მისი აბანოებიდან განთქმულია ქვემო ციხის აბანო, სუნკურ-ოღლუს აბანო, ჯენაბი აჰმედ-ფაშას აბანო. ორასამდეც სასახლეების აბანოებია.

სამოცდაათი ბაღ-ვენახიანი, დიდებული სასახლე აქვს. მაგრამ [ქალაქის] ნაგებობები ქვით არაა აშენებული და ალიზის სართულებიანი სახლებია. ამ ქალაქში კრამიტის სახურავიანი შენობები არაა. ანკარას ალიზი ქვაზე მაგარია. ხალხში შემდეგი ანდაზაა [გაგრცელებული]: „ანკარას ალიზით ერთ ყალიბში ჩაწყობილან“. ექვსი ათას სამოცდაექვსი კეთილმოწყობილი სახლია. მის სასახლეთა შორის განთქმულია ფაშის სასახლე, მოლას სასახლე, ქედერ-ზადეს სასახლე, ჩაუშ-ზადეს სასახლე და აჰმედ-ფაშას სასახლე.

თუმცა ორასი სებილი აქვს, მათ შორის ყველაზე ცნობილია ჰაჯი შერავის სებილი და ჰაჯი მანსურის სებილი. ორი ათასი დუქანი და ერთი შემკული დახურული ბაზარია, რომელსაც ოთხი ჯაჭვიანი კარის აქვს.

მისი სავაჭრო რიგების უმეტესობა მაღალ ადგილზე მდებარეობს. უზუნის სავაჭრო რიგი, სიფაჰის ბაზარი და ქვემო ციხის ბაზარი ფრიად ხალხმრავალი ბაზრებია. ყავახანები და სადალაქოები ხალხით არის სავსე. სულთნის ბაზარი, უბნები და შარავნები სუფთა, თეთრი ქაფენილით არის მოვებული.

წარჩინებულებსა და დიდებულებს, ულემებს, ღვთისმოსავეებსა და შეიხებს, განათლებულ პოეტებს თვლა არა აქვთ. ანატოლიის მიწაზე მდებარეობს და თურქულ ვილაიეტებში ირიცხება. ათასზე მეტი კეთილშობილი, მართალი, გამჭრიახი, ყურანის ზეპირად მცოდნე უცოდველი ადამიანები ჰყავს. რამდენიმე ათასმა კაცმა ზეპირად იცის მაზიჯი-ზადეს შეთხზული წიგნი „მეჰმედი“. მუჰამედის მიმდევართა წიგნის⁸ ზეპირად მცოდნე ბევრია. ბევრია ადამიანი, რომელიც სიმშვენიერით არის განთქმული. წმინდანად აღიარებული ჰაჯი ბაირამ-ველის შთამომავალი აბდ არ-რაჰმან-ეფენდიც წმინდანადაა აღიარებული.

ამ ქალაქის მდიდარი მოსახლეობა სიასამურის ფარაჯას იცვამს; საშუალო შეძლების ხალხი — მაუდას სერჰადს და კონტოშის ფარაჯას; ხელოსნები — თეთრი ნარმის ფარაჯებს; ულემები შალის ფარა-

ჯებს იცვამენ. აქაურობა შალის ქვეყანაა. მათი ქალები ფერად-ფერადი შალის ფარაჯებს იცვამენ და ფრიად მოკრძალებით დადიან.

რადგანაც [ქალაქი] მეხუთე სარტყელშია, მისი ჰავა ზომერია და ხალხის პირის ფერი — ლაყლაყა. მათი ქალები ქვეყნიერების დამამშვენებელი და სანაქებონი არიან.

432 || მათი საჭმელები, სასმელები და ხელოვნობა: ანკარას ხაში ქუთაჰიას ხაშს უტოლდება. პილპილით შეზავებული ანკარული ბასტურმა და ანკარული თივთიკის თხის ხორცი კეთილსურნელოვანია, რადგანაც მათი თხები მთებში დეკას ბუჩქის ფოთლებსა ჭამენ. თივთიკის თხა რძესავით თეთრია და მასავით თეთრი ქმნილება, შეიძლება, არც არის სადმე. ანკარული შალის ძაფი ამათი მატყლიდან კეთდება. თუ ამ თხას მაკრატლით გაკრეჭენ, მისი ძაფა უხეში გამოდის. მაგრამ, თუ გამოაგლეჯენ, წინასწარმეტყველ იობის აბრეშუმით ნაზი გამოვა. მაგრამ, როდესაც მე, მწირი, თხებს მატყლს ვაგლეჯდი, მათი ბლავილი ცასა სწვდებოდა. დიდმა ადამიანებმა საშუალება გამოძებნეს იმისათვის, რომ მათ არ ებლავლათ. ჯერ კირსა და ნაცარს გახსნიან წყალში და თხებს დაბანენ. ყოველგვარი სიძნელის გარეშე სძვრება მატყლი და შიშველი რჩებიან. საწყალი თხები სრულიად უბეწვონი არიან. ამგვარად, ქსოვენ მათი ძაფის შალს. მისი ხალხის კაცისა და ქალის საქმიანობა ამ მატყლის დამუშავებაა.

შალი შემდეგნაირად გამოჰყავთ: დიდ ქვაბს ცეცხლზე შესდგამენ. შიგ სასურველი ფერის საღებავს ჩაჰყრიან. ქვაბის ნახევრამდე წყალს ჩაასხამენ და ქვაბში შეკვრებად ჩაალაგებენ მატყლს. ქვაბს ხუფს დაახურავენ, გარშემო ცომს წაუსვამენ და ფიცხ ცეცხლს შეუკეთებენ. ქვაბში ძლიერი სიცხისაგან ორთქლი მატყლს თუთქავს და ღვთის ხელოვნებით, ისეთი ნაირ-ფერადი ძაფი გამოდის, რომ მათ დასახატად მანისა და ბეჰზადის ფუნჯიც კი უძლურია. ანკარისთვისაა დამახასიათებელი ამ შალის გამოყვანა. დედამიწის ზურგზე არსად არ არის ამისთანა. ფრანგებს ეს ანკარის თხები საფრანგეთში მიჰყავთ და უნდათ, რომ უნახესი ძაფი დაართონ და მოქსოვონ შალი. ღვთის ნებით, თხები ერთ წელიწადში ისეთები ხდებიან, როგორც ჩვენთვის ცნობილი, ჩვეულებრივი მატყლიანები. მათი მატყლისაგან მოქსოვილი არ შეიძლება ანკარისეულივით იყოს, იმიტომ, რომ აქ არ შეუძლიათ ტალღოვნება მისცენ მატყლს. კიდევ მეტიც, ანკარაში დართული ძაფი იყიდეს, საფრანგეთში წაიღეს და თქვეს, შალს მოვქსოვთო, მაგრამ მაინც არ გამოვიდა. ბერებისათვის ახლაც ქსოვენ ვითომ ანკარულ შალის მსგავსს, მაგრამ არატალღოვანი, შავი შალი გამოდის. ანკარის მცხოვრებლები თავისი შალის ამ თვისებას ჰავი ბაირამ-ვე-

ლის სასწაულთმოქმედებას მიაწერენ. მაგრამ, ჩემი აზრით, ამ საიდუმლოების მიზეზი ჰაეისა და ადგილის სიმშვენიერეა.

433

მუმიეზი¹⁰ და ანკარის კირიც განთქმულია. მისი მოსახლეობის უმრავლესობა ზღვისა და ხმელეთის ვაკეები არიან. იზმირში, საფრანგეთში¹¹, ეგვიპტეში, სერბიაში, ერთი სიტყვით, ყოველ მხარეში მოსწონთ მათი შალი და ამიტომ მოსახლეობის უმეტესობა მოგზაურობს და ვაჭრობს. მათ შორის ძალიან ბევრია სომეხი და ებრაელი.

მხოლოდ ებრაელებისათვის თორმეტი უბანია. ანატოლიის კობტები ცოტანი არიან. ბაღები ძალიან ბევრი აქვთ. სოფლები, რომლებიც მათ ველებზეა, კეთილმოწყობილია. მათი მოსახლეობა იშვიათი ბუნების, ხალისიანი, მშვენიერი ყოფაქცევის, სტუმართმოყვარეები არიან. ანკარის სოფლებში უხვად არის ნათესები; სიკეთე და ბარაქა გამრავლებულია, სიმდიდრე — აურაცხელი; წყაროები და მდინარეები მოედინება. ისეთი კეთილმოწყობილი და გაშენებული ქალაქია, რომლის ციხესა და ქალაქს ბადალი არა ჰყავს. საუკუნოდ, მეორედ მოსვლამდე ოსმალების ხელში ამყოფოს ალაჰმა ეს ქალაქი.

LXXXIX

ჩემი კათილი სიზმარი

იმ დღეს, როდესაც მე, გულწრფელი მწირი ევლია, ანკარაში შევედი, პირდაპირ ჰაჯი ბაირამ-ველმს მანათობელ აკლდამასთან მივედი და მისი მოლოცვით გავბატონსდი. წმინდა ხათმის კითხვას შევუდექი. ჩვენს სადგურში მოვედი, ვახშმის შემდეგ ვილოცე, ვახსენე წმინდანთა სახელები და ასე ლოცვა-ვედრებაში ჩამეძინა. სიზმარში ვნახე, რომ მოვიდა ერთი შუატანის, მწითურწვერიანი, თაფლისფერი შალის ძაძებმოსილი ადამიანი, რომელსაც ჩაჩზე თორმეტ ხვეულად ჰქონდა მაჰმადიანური ჩაღმა და მე, მწირს, ასე მომმართა: „აბა, შვილო ჩემო! განა ღირსეული საქციელია, როდესაც ჩემს მოწაფე სასწაულთმოქმედების მწვერვალ ბაირამ-ველმსთან მიდიხარ, მე ფეხი დამადგა და ისე გაიარო? ის მოილოცო, „ხათმი“ წაიკითხო და ჩემთვის ერთი „ფათი-ჰაც“ არ წარმოსთქვა?“ მე, მწირმა, განცვიფრებით ვკითხე. „მოწყალეო ხელმწიფე! თქვენ ვინა ბრძანდებით? მე თქვენ არ გიცნობთ. სად ცხოვრობთ?“ მან მიპასუხა: „ამ ცოდვილ ქვეყანაზე, მოჰიდავეთა სასწავლებელში სულთან მურად მეოთხის თანდასწრებით ფალავნებისათვის რომ ლოცულობდით, ხომ ამბობდით, „ანკარაში ერ-სულთანი წევს, რუმში სარი სალთიკი“. ამგვარად, ანკარაში რომ ერ-სულთანი, მე ვარ. ციხის ძირის სიახლოვეს, შეშის ბაზარზე ერთ უბრალო 434

აკლდამაში აღმოვჩნდი. მოდი ერთი, მოილოცე და „ფათიჰა“-თი გამა-
ხარე. სააქაოს და საიჭიოს მხიარული და საწადელს მიღწეული იყავ.
დილის ლოცვის შემდეგ ერთ კაცს გამოგიგზავნი; მე მგავს. ხელიხელ-
ჩაკიდებულმა მასთან ერთად გაიარე ქალაქში, მოდი ჩემთან და მოი-
ლოცე; მშვიდობა იყოს თქვენზეო“, თქვა და გაუჩინარდა. მაშინვე გა-
მოძვდი. სუფთად განვიბანე და გათენებას დაველოდე. დილის
ლოცვის შემდეგ ფაშისაგან მოვიდა პირადი მსახური და მითხრა: „მო-
ბრძანდით და მიერთვით, მარხვა დამთავრდა“. მე ვუთხარი: „არა, შვი-
ლო, დღეს მარხვაა“-მეთქი და მსახური დავითხოვე.

იმავე წამს დავინახე, რომ გამოჩნდა ის ვილაცა, რომელიც სადამო-
თი ვნახე სიზმარში, და მითხრა: „ეგვლია ჩელები თქვენა ხართ? მობრ-
ძანდით, ერდედე-სულთანმა სიზმარში თქვენთან გამომგზავნა. მისი
საფლავის მოსალოცად წავიდეთო“. მაგრამ მისი სიტყვები თითქოს მი-
წიდან ამოდიოდა. სახეგასხივოსნებული ვინმე იყო და სიტყვის ძალა
მოსდგამდა. მაშინვე ჩავიცვი ფარაჯა და ალაჰის სახელის ხსენებით გა-
რეთ გავედი. ქვეითად მივდიოდით და ასე სიარულით ქალაქში თერთ-
მეტ ადგილას ღვთის დიდ წმინდანთა ადგილები მომატარა და თან
მათი ვინაობა მითხრა. ზოგის შესახებ ამბობდა ჩვენი ჩირაღდანაიო,
ზოგის შესახებ — ჩემი. ძვირფასი ჰამიდ-ეფენდის ნაცვალაიო. ასე
მოვინახულეთ და ვიარეთ. უცბად ხელი ხელში ჩამავლო. გავსინჯე და
ხელში ძვალი არა ჰქონდა. საითაც გადავხრილო, ცომივით იღუნებოდა.
მაშინვე ხელი გაითავისუფლა, მარჯვენა ხელით ერთი წმინდა ადგი-
ლი მაჩვენა და ისევ ჩამავლო ხელი. შემდეგ საიჭიო ცხოვრებაზე ჩა-
მოვაგდე სიტყვა. ვიმუხაიფეთ და როდესაც იმ ადგილს მივალწიეთ,
რომელსაც შეშის ბაზარი ჰქვია, მოედნის დასავლეთით გამოჩნდა ერ-
თი მცირე აკლდამა. „აი, ეს არის ერ-სულთანის აკლდამაო“, მარჯვენა
ხელით დამანახვა. მე, მწირმა, იქითკენ გავიხედე, მერე ისევ გვერდზე
მოვიხედე და ის ვილაც გაუჩინარებულიყო! „ვაი, მიშვილეთ, მისი ხე-
ლი ხელიდან არ უნდა გამეშვა. ვაი, მიშველეთ, რა მეშველება?“ —
ამას ვამბობდი და ამ დილაადრიან გაოგნებული დავდიოდი. შეიძლება
ამ დაკვირვებას კარით შევიდა-მეთქი, ვიფიქრე და მაშინვე შევედი.
თურმე ბუზა-ხანე ყოფილა. ფაშის მრავალი მეგობრე და მესახედრე ვინ
ჩონგურს უკრავს და ვინ — ფანდურს. ერთი ისეთი აურზაურია, რომ
გადმოცემა შეუძლებელია. უცბად, ერთმა დაიძახა: „ეგვლია ჩელები,
მოდი ერთი ჩვენი ბუზა დალიეო“. „ვაიმე, დამინახეს ბუზა-ხანეში რომ
435 შემოვედი“-მეთქი და მერჩინა მიწა გამსკდომოდა! მაშინვე გარეთ
გამოვევარი და პირდაპირ არსლანის აკლდამასთან მივედი. კარი რომ
შევაღე და შევედი, „მშვიდობა შენდა, ძვირფასო ფირო!“-მეთქი და-
ვიტრე და მის დაბალ ზღურბლს ეს ჩემი ცოდვილი პირსახე გავუსვი.

„პოი, ჩემო ხელმწიფე! სიზმარში გამომეცხადე და მითხარი, რომ მართალ ღვთისნიერს გამოგიგზავნიო. დაპირება შეასრულე და გამოგიგზავნე. ჯერ დარიგებაც არ მოეცა, ისე წამართვი. შენს კარზე თაყვანისცემით მოვედი და მოვილოცე. ღვთის მეგობრის სიყვარულისათვის, მე სააქაოს და საიქიოს მარტო ნუ დამტოვებ. ღმერთს პირობას ვაძლევ, რომ შენი წმინდა სულისათვის ერთ პატიოსან „ხათმს“ ჩავიკითხავ“. ესა ვთქვი და წმინდა „ხათმის“ კითხვას შეეუღდექი. მისი წმინდა საფლავის სარკოფაგზე გადაფარებული მწვანე შალის ქვეშ შეეყავი თავი და წარმოვთქვი: „დამიფარე, ო, ერ-სულთანო, მფარველმყავ“. მაშინვე ჩამეძინა. ისე დავიხრჩე ოფლში, რომ გავიწუწუე და ტანისამოსს გარეთ გამოვიდა სისველე. აღრე ჩემ მიერ სიზმარში ნანახი ერ-სულთანის გარეგნობისა მოვიდა და მომესალმა. მე, მწირმაც, ვუბასუხე სალაშზე და ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფე, ჩემთან შენ მიერ გამოგზავნილი კაცი დავკარგე და შენს კარზე მოვდდი. უმწეოდ ნუ დამტოვებ“. მაშინვე ბრძანა: „რადგანაც ყურანის ზეპირად მცოდნე და წმინდანთა თაყვანისმცემელი ხარ, რადგანაც ალაჰის წმინდანთა აკლდამებს ემთხვე, წყალობა არ მოგესპობა. ჩვენ შენი სიყვარულით სიზმარში მოგვევლინებით და შეპწე კაცს გამოგიგზავნით. მას ჩასჭიდე ხელი და ჩემთან მოდი. იმ დილას, როდესაც გითხარით, მას ხელი მოჭკიდე და ჩემთან მოდი-მეთქი, ისევე მოვედი და ხელი მოგკიდე. მე ის სრულყოფილი მოძღვარი ვარ, რომელსაც შენი გზაზე დაყენება უნდა. დარდი ნუ გაქვს. შენი ბოლოა სწორი გზის მშვიდობიანი გავლა. შენც ამ შემწესთან ერთად რომ ივლი, სწორ გზას არ გადაუხვიო, ღარიბებისა და უმწეოების შემწყალებელი იყავ! ეცადე, ისინი ამ მდგომარეობიდან იხსნა. შენ ფაშას კი უთხარი: ჩემ მფარველობის ქვეშ მყოფ ანკარაში არ ჩაიკეტოს და არ აჯანყდეს. ღვთის მონებს არ აწყენინოს. ღმერთმა ქვეყნიერებაზე მოგზაურობა სრულად გარგუნოს. უკანასკნელ ამოსუნთქვისას სრული რწმენა მოგცუს. შემწედ ალაჰის მოციქული გარგუნოს. სხეულის ჩანმრთელობასთან ერთად, როდესაც ქვეყნიერებას მოივლი, მცირედი ჭამე, ცოტა ილაპარაკე, ცოტა იძინე, მეცნიერებაზე ბევრი იმუშავე. ჭეშმარიტების გზის შედგვის საბოვნელად საჭირო საქმეა ის, რაც ნაბრძანებია ღმერთის დიდებულ ყურანში: „მისკენ ამაღლებს სათნო სიტყვა და კეთილი საქმე“. ეს ჩემი დარიგებანი შეასრულე. ||ლოცვაში შენი მშობ- 436

ლების ამაგი და ჩემი ლოცვა-კურთხევა არ დაივიწყო. ფირებს პატივი ეცი. ღმერთმა საქმეში ხელი მოგიმართოს და კეთილი იყოს შენი დასასრული. ამ კეთილი სურვილებისათვის „ფათიჰა“ წაიკითხე“. მე, მწირმა, წმინდა „ფათიჰა“ ჩავიკითხე და მის პატიოსან ხელებს რომ ვეამბოროე, აკლდამის კარმა გაიჭრიალა. „ამ აკლდამას მცველი არა

ჰყავსო?“ მომესმა ხმა. მე, მწირი, ერ-სულთანის კუბოს გადასაფარებლის ქვეშიდან გამოვძვერი. ოფლში ვიყავი გაწურული. აკლდამასთან მლოცველები მოვიდნენ და მითხრეს: „თქვენ აკლდამის მცველი ხართ?“ „ღიახ, გახლავართ“-მეთქი და მათთან ერთადაც მოვილოცე. გამოსამშვიდობებელი „ფათიპა“ წავეკითხე. ისევ დავკეტე კარი და ქვითინით მივედი ჩემ სადგომში. სიზმარი ფაშას ვუამბე. ფაშამ თქვა: „ღმერთო, შენ შეგვიწადე. გულწრფელად ვინანიებო“ და ბრძანება გასცა ბოლუქების მეთაურების, სეკბანებისა და სარიჯების ჯარებისათვის მიცემული საომარი მასალისა, თოფებისა და იარაღის მოტანის შესახებ. „ანკარას ციხეში ჩაკეტვა და აჯანყება ამიერიდან აკრძალულიაო“, თქვა. ჯარს იარაღი, მოწყობილობა ჩამოართვა და სიმშვიდე დამყარდა. თურმე, ფაშასაც ის დასიზმრებია ერ-სულთანის შესახებ, რაც მე ვნახე. მანაც მიაიმბო მე, მწირს, და ჩვენი სიზმრები ერთმანეთს დაემთხვა; თურმე, ფაშას გუნებაში ჰქონია ანკარაში ჩაკეტვა და აჯანყება. მე აღთქმა დავდე, რომ ყოველდღე მოვილოცავდი ერ-სულთანისა და ჰაჯი ბაირამ-ველიშს წმინდა საფლავებს და დაწყებული წმინდა „ხათმიც“ დავასრულე.

XC

ანაარაში დასვენებული ალაჰის დიჯი წმინდანების გასხივონებაული საფლავებისა და წმინდა ადგილების შესახებ

დიდებულთა მწვერვალი, პატიოსნების განძი, თავისი დროის დიდი ღვთისმოსავი, შეუღარებელი ღვთისმსახური, ქეშმარიტებათა მქადაგებელი, ზნეობის მასწავლებელი, ადამიანთა მოძღვარი, სრულყოფილების უმაღლესი წერტილი, ყოველთა შეიხი, სამართლიანობის მწვერვალი, ღვთიური სიბრძნის მადანი, ღვთიურ სენაკში დამკვიდრებული შეიხი ჰაჯი ბაირამ-ველიშ — ალაჰმა გაანთლეს მისი მაღალი საიდუმლოებანი — დაიბადა მდინარე ჩიველის ნაპირზე მდებარე სოფელ სოლში. მისი უწმინდესობა შეიხ ჰამიდისაგან განდევნილობის მოძღვრება შეითვისა და თავისი სწორი გზის მაჩვენებელი ქადაგებით მწვერვალთა მწვერვალი გახდა. მრავალი გამოცხადება და სასწაულომოქმედება გამოიჩინა. თუნდაც ეს: მოგზაურობისას ედირნეში მივიდა სულთან ილდირიმ ბაჰაზეთ-ხანთან და მისი ლოცვა-კურთხევით აშენებულ ძველ ტაძარში, ე. ი. ესქიჯამეში მიმბარზე ავიდა. მიმბარი, საიდანაც მან ქადაგება და დარიგება წარმოთქვა, ახლაც იმ სინათლით სავსე ჯამეშია. ქეშმარიტად საპატივსაცემო მიმბარია. ზოგი შეიხი გაკადნიერდა და ამ მაღალ მიმბარზე კეთილსამოდგროდ და საქადაგებლად

ავიდა. სიტყვის დაძვრა ვერ შეძლეს და ჩუმად ჩამოვიდნენ; რადგანაც იქ ჯერ არ მოსულიყო ისეთი შეიხი, რომელიც ღირსი იქნებოდა დაეკავებინა ეს მაღალი ადგილი. ვის შეუძლია ავიდეს იმ მიმბარზე და უშიშრად და უზრუნველად ქადაგება წარმოთქვას; აი, ასეთი დიდი მეუფეა ბაირამ-ველი. შემდეგ, ილღირიმ ბაჰანეთ-ხანის დროს, სამარადისო ქვეყანაში გაემგზავრა და დასაფლავებულია ანკარას ციხის გალავანში, ერთ სინათლით სავსე სავანეში, შემკულ და ბრწყინვალე აკლდამაში — ალაჰის წყალობა იყოს მასზე.

ის, ვისი ლოცვა-ვედრებაც შეისმინა ღმერთმა, სასწაულთა ნათების მცოდნე, სულიერი სრულყოფის საიდუმლოებათა აღმომჩენი, ჭეშმარიტების საიდუმლოებათა გამომჩენი, ერთი ღმერთის მაღიარებელი — უწმინდესობა შეიხი ერ-სულთანია. მისი პატიოსანი სახელია მაჰმუდი. ეს პიროვნება ანკარაში დაიბადა. მისი უწმინდესობა შეიხი ჰამიდის შთამომავალია დედის ხაზით და მისი შეიხთაგანია. მრავალი სასწაულმოქმედება აქვს გამოჩენილი. დიდება ღმერთს, მე, მწირსაც, მარგუნა ბედმა მისი წმინდა საფლავის ნახვა, სიზმარში გამომეცხადა და ამ წარმავალ წუთისოფელში მისი დამოძღვრით ვისარგებლე. ანკარაში, შეშის ბაზარზე პატარა, მაგრამ შესანიშნავ აკლდამაში განისვენებს. მისი საფლავი დიდკაცთა და მდაბიოთა სალოცავი ადგილია — წმინდა ჰყოს ალაჰმა მისი საიდუმლოება.

მისი უწმინდესობა ჰიდირის წმინდა საფლავი ანკარის ციხის აღმოსავლეთ მხარეს, ციხის წინ აყუდებულ მაღალ მთაზეა. ქალაქის მცხოვრებთა სასეირნო და ქვეყნიერების დასანახ ადგილზეა მაღალი აკლდამა, რომლის მოედნიდან მთელი ანკარის ველი ხელისგულივით მოჩანს.

შეიხი ჰუსამ ედ-დინი აჰმედ სარბანის მოადგილეა. ანკარის ციხეში რომ იყო დამწყვედეული, უბრძანებია ხვალ დილით დამმარხეთო. საპატიმროში დილით ყვითელი ქსოვილრს სუდარაში განვეული. ტანგანბანილი და გასუფთავებული ნახეს. ეს ამბავი ანკარის მთელ მოსახლეობას განაცვიფრებს. ამჟამად შემოზღუდულ აკლდამაში ასვენია.

შეიხი ქათიბ სალაჰ ედ-დინი ვარსკვლავთმრიცხველობაში დიდად დახელოვნებული იყო. ანკარაში, ამათ გარდა, კიდევ ბევრი საფლავია მწერალი და მთხველი ულემების. შეიხებისა და ღვთისმოსავეებისა, მაგრამ რადგანაც მხოლოდ რამდენიმე დღე დავრჩით, ამდენის აღწერა მოვახერხეთ — ალაჰის წყალობა იყოს ყველა მათზე.

შემდეგ, ის იყო ანკარიდან უნდა გაემგზავრებულიყავით, ფაშა კონაკჩისტან ერთად წავიდა. მე, მწირმა, კი იმისათვის, რომ შეევსებუქებულიყავით, ავადსახსენებელი ჰაჯი ბაბასაგან მიღებული ჯორე-

ბის ერთი წყება ფაშას ერთ ქისა ყურუშად მივეყიდე, ფული მწირთ
 ვუწყალობე და დიდი სამადლო საქმე მხვდა წილად. მიძიმე ტვირთი,
 ჰაჯი ბაბას მეშვეობით ღვთის მიერ ბოძებული ნივთები ჩვენი სახ-
 ლის პატრონს — ქედერზადე-ეფენდის მივბარე. შვილი თავით ფეხე-
 ზამდე შეიარაღებული მონისა და ერთი მსუბუქად დატვირთული ცხე-
 ნის თანხლებით დილაადრიან გავეშურე იქით, სადაც ჩვენ უნდა გა-
 დავსულიყავით. დილის ლოცვისას დავეინახეთ, რომ ქალაქში ატყდა
 აურზაური, ყვირილი, მოთქმა და გოდება. „ალაჰ, ალაჰის“ ყვირილი
 ცასა და მიწას აზანზარებდა. როგორც კი ვთქვეი, „ეს რა ამბავია“—
 მეთქი, ათასობით ადამიანი ფეხზე დადგა და დაიძახეს: „ჩვენ ფაშით
 კმაყოფილი ვართ. დანაშაული არა აქვსო“. ერთი ჯგუფი კი ამბობ-
 და: — „ფადიშაჰის ბრძანებაა, ვინც ვარდართან არის დაკავშირებული,
 მემბოხიები არიან. მისი ხელქვეითი ავანაკები არიანო“. თურმე, ხონ-
 თქრის უზენაესი ბრძანებით კაფუჯ-ბაშმ მუსტაფა-ალა მოსულა ფა-
 შის მოსაკლავად ორმოცი კაფუჯით: ციხის ყველა კარი ჩაუკეტინებია
 და გზირები უყვირებია ხალხის შესაგროვებლად. ღვთის სიბრძნით,
 ფაშამ რამეს შემადრწუნებელი და საშინელი სიხმარე რომ ნახა,
 თავისი ტანისამოსი ერთ მეფნაგირეს გაუცვალა. არაბულ ცხენზე შეჯ-
 და და დაიბარა, სეიდ ბათალ-ყახნს მამის — ჰუსეინ-ყახნს წმინდა
 საფლავის მოსალოცად მივიღივარო. ციხის კარებში გავიდა და წავი-
 და. საერთოდ, მას ასეთი ჩვეულება ჰქონდა. ეს ამოდენა ხალხი კაფუ-
 ჯი-ბაშისთან ერთად ფაშის სასახლეს მიაწყდა, მაგრამ ვერ იპოვეს. ქა-
 ლაქის შტგნით და გარეთ ისე მოჩხრიკეს, მეტი რომ არ შეიძლება,
 მაგრამ მისი ნიშან-წყალიც ვერ ნახეს. როდესაც ფაშამ ეს ამბავი შე-
 იტყო, უკვე აღარ შესულა ანკარის ციხეში და ქალაქის ჩრდილოეთით
 მივიდა ერთ ადგილას, რომელსაც ერქექ-სუ ეწოდება. იქ თავის ქეთ-
 ხუდას, ალი-ალას ერთი ქალაღი მისცა და თავისი ჯარი იქ გამოითხო-
 ვა. ფაშა რომ ვერ იპოვეს, ციხის კარები გააღეს და გზირებს გამო-
 აცხადებინეს: „ვაი ფაშასა და მის ხელქვეითებს, თუ ამიერიდან ამ
 ქალაქში აღმოჩნდებიან. გამოსულია სამეფო ბრძანება იმის შესახებ,
 რომ მათ ქონება უნდა წაერთვათ და ამოწყვეტლ იქნენო“. ფაშის
 439 ყველა მომხრე და მისი თავგასული კაცები ქალაქიდან გააძევეს. ფა-
 შის მომხრეებსაც ხელს აძლევდა ეს ამბავი. კაცმა რომ თქვას, მათ
 არც უნდოდათ მინარეთებიან ქალაქში შესვლა². მე, მწირი, კი გამო-
 ვეთხოვე სახლის პატრონს და მას შემდეგ, რაც ხელმეორედ მოვინა-
 ხულე წმინდა საფლავები, ანკარადან ჩრდილოეთისაკენ 8 საათი ვიარე
 და სოფელ ერქექ-სუს სადგურში მივედი. ანკარას ნაპიეშია. ორასი
 სახლი, ჯამე და შესანიშნავი ფუნდუკი აქვს. კლდოვან ალაგას გაშე-
 ნებული და კეთილმოწყობილი მუსლიმური სოფელია.

აქედანაც ვიარეთ და დაბა ესთანოზში მივედით.

დაბა ესთანოზის აღწერა: ანკარის ფაშის სსსუბაშიოს საბრძანებელშია. აქ არის ნაპიეს ყადი, რომელსაც ას ორმოცდაათი ანჩა აქვს ჯამაგირად. მურთათის ველის ნაპიეს საზღვრებშია ისეთ ადგილას, რომელსაც ორი მხარე ცამდე აქვს აზიდული. მდინარე აჩიკ-დერეს ნაპირზე მდებარე კეთილმოწყობილი, ათასკომლიანი დაბაა. აქ არის ჯამე, აბანო, მცირე სავაჭრო რიგი. მდინარე შუაზე ჩაუდის. ამ დაბის ორ მხარეს დიდი კარები ყოფილა. სულთან მეჰმედ-ხან მესამის დროს აჯანყებულ ყარა მაზიჯის კარები მოუთხრია, ქალაქი გაუძარცვავს და აუოხრებია. ეს კარები რომ შეკეთდეს, შეუძლებელია რომელიმე მხრიდან ამ დაბის დაპყრობა. იმიტომ, რომ მისი ორი მხარე წარმოადგენს მთიან, მტაცებელი ფრინველების დასაბუღებელ, ციცაბო და კლდოვან ადგილს. ამ უფსკრულში ჩახედვას ვერ გაბედავს ადამიანი. ვანის, შიბინის, მარდინის კლდეებით ქვემოთ ჩამოქცეული კლდეებია და ზოგი ლომის გამოსახულებისაა, ზოგი სპილოს სხეულიანი საშინელებისა. ამ დაბის მოსახლეობის უმეტესობა სომეხებია. ათასი დაზგა მუშაობს. მზადდება შალის ქსოვილი — „სუფი“ და „მუმეიზი“ მაგრამ, რადგანაც ხევში მდებარეობს, ძალზე ცხელი ჰავა აქვს. მშვენიერი მუმეიზი გამოდის და განთქმულია. ისეთი გამოქვაბულები აქვს, რომ ათასი ცხენიც რომ დააბა, ეყოფათ. ერთ ციცაბო კლდეზე ქველთაგან შემორჩენილი, დანგრეული მცირე ციხე აქვს. ამ ქალაქში ჩვენი შესვლის დღეს ქალაქი ხალხის ზღვად იქცა. თურმე, თოკზე მოთამაშე ჯამბაზების სანახაობა ყოფილა გამართული.

XCI

თოკზე მოთამაშე, დახელოვნებული ჯამბაზი ფალანგების სანახაობა

ორმოც წელიწადში ერთხელ ყველა ჯამბაზი იყრის თავს. ოსტატობაში გამოსაცდელად ან ამ ესთანოზის ხევში, ან ანატოლიაში გედუზის|ციხის კლდეზე საამისო მოწყობილობას აშენებენ და ჯამბა- 440
ზობენ. უსაქმო და უქნარა ხალხია. ამ ხევში მოწყობილ სანახაობასთან მივედი და ვნახე. ვიწრო ხეობაში, რომლის ციცაბო კლდეები ღრუბლებში იყო გახვეული, კლდეების წვერებზე ერთი კლდიდან მეორე კლდემდე ევროპული მაგარი თოკები იყო გაჭიმული. იმისათვის, რომ კლდეებს თოკები არ გადაეჭრა, მათ ორსავე ბოლოში ტყავები ჰქონდათ შემოხვეული. შეიარაღებული, სანდო ადამიანები დარაჯებად დაუყენებიათ, რათა თოკი არ გადაეჭრა მეტოქეს, როდესაც ოს-

ტატი თავის იღეთებს ასრულებდა. კლდეების ძირას ათასობით ადამიანი იყრის თავს და ხალხით არის იქაურობა დაფარული. ქვედა ქალაქზე გამავალი მდინარის ნაპირებზე ერთი კვირით ადრე აკეთებენ ქვის სკამებსა და დასაჯდომებს. გაშლილ ადგილებზე კარებს იდგამენ. ამდენი ათასი ადამიანი აწყდება სანახაობას. ორ მხარეს ანკარის ფაშის მემუსიკეთა გუნდი აგრიალდა და ლოცვა-ლადლისა და ქება-დიდების შემდეგ ფალავნებმა ერთმანეთი ასპარეზზე გამოიწვიეს. მათ შორის უმთავრესმა, სკუტარელმა ჯამბაზმა სიპ მეჰმედ ჩელებიმი ალაპის სახელი ასხენა, ხელში თარაზო აიღო და საჯამბაზო სარბიელის თავში ჩადგა. მაჰმადიანური ყიყინა დასცა და იმ კლდეებში ატეხილი ძახილი — „ალაპ, ალაპ“ ცას მისწვდა. იგრიალა ლოლებმა და კოჯა მეჰმედ ჩელები ელვასავით გასრიალდა წვრილ თოვზე, რომელსაც გამოსაცდელ საბელს უწოდებენ. გაჭიმული საბელის შუიდან თვალის დახამხამებაში ისეთნაირად შემობრუნდა, რომ მისი საწონასწორო ჯოხიცი შემოტრიალდა მწვერის ცხვირწინ შემობრუნებული კურდღელივით. ყველა გულშემატიკვარმა გულწრფელად წამოიძახა: „ალაპი შეგეწიოს, ჰოი, ფალავანო“. მაყურებლებმა გაოცებისაგან თითზე კბენა დაიწყეს. თურმე, ფალავანთა შორის არავინ იყო ისეთი, ვისაც შეეძლო თოვზე შემობრუნებულიყო მაშინ, როდესაც ასე ელვასავით მიჰქროდა. საბოლოოდ, სამჯერ წარმოადგინა ასეთი სიმარჯვე, ლოცვა-კურთხევით დაეშვა დაბლა და თავის ჩარდახში დადგა. მისი მსახურები მაჰმადიანური შეწირულების ასაღებად გამოვიდნენ და დაიწყეს ფულის მოგროვება. შემდეგ მოვიდა სპარტელი ფალავანი ჯიველექ ალი. დახელოვნებული ყოფილა. ფალავანთა მეთაურის წინ თავი მიწას შეახო და ისიც ლოცვით მივიდა საჯამბაზო მოწყობილობასთან. ყველა ფალავნის მთელი სიმარჯვე ის არის, რომ საწონასწორო ჯოხი ორივე ხელით ეჭიროს და ისე იაროს. მაგრამ ამ ჯიველექ ალიმ საწონასწორო [ჯოხს] წვერში მოჰკიდა მარჯვენა ხელი. მეორე ბოლოძირის იყო დაშვებული, და ასე ელვასავით გავიდა მეორე მხარეს. ყველა ფალავანმა და მაყურებელმა ამაზეც თქვა: „ადამიანისათვის მიუღწეველი ამბავიაო“. ამგვარად რომ გავიდა ბოლოში, იქ საწონასწორო ჯოხის ერთი წვერი მარცხენა ხელში დაიჭირა, მეორე ბოლო ძირს დაუშვა და უკან-უკან რომ მოდიოდა, მთელმა ხალხმა შესქახა: „ღმერთო, მშვიდობით გაიყვანეო“. უშიშრად მოვიდა უკან-უკან საბელის თავში, რასაც ხალხი მოწონებით შეხვდა. ბოძების დასამაგრებელ თოვზე თავდაყირა ჩამოცურდა და უხუცესი ჯამბაზის წინ [მიწას] ეამბორა. უხუცესმაც უთხრა: „ბარაქალა, ფალავანო“, და გულში ჩაიკრა. პარფუთელი ფალავანი შუჯა საწონასწორო ჯოხის გარეშე გავიდა საბელზე. ორივე ხელში პირამდე სავსე ჯამები ეჭირა და ბოლო-

ში რომ გამოვიდა, ისე გადმოფრინდა დაქიმული თოკიდან ჯამებიანად, რომ ყველა მაყურებელმა თანაგრძნობით ამოიგმინა: „ოჰ, ფალავანო“. მაღალი ღმერთის ნებით, არამც თუ სხეული არ დაზიანებია, ორთავ ხელში რომ ჯამები ეჭირა, ისინიც კი არ დამსხვევულან. ისეთი ოსტატობით გადმოფრინდა, რომ ყველა მაყურებელი გაოცებული დარჩა. უხუცესის წინაშე დაეშვა, ხელის ზურგი მიწაზე დააპყრო. უხუცესმა უთხრა: „ათასი ვაშა, ფალავანო შეჯაო!“ და ხელზე აკოცა. თოკათელი ფალავანი ჰასან ზარილი ინდოეთის მბრძანებლის წინაშეც წარმდგარა თავისი ხელოვნებით; სამოცდაათ წელს მიღწეული მოხუცი, დარბაისელი ადამიანი, დახელოვნებული და განსწავლული ემთხვია ხელზე უხუცესს. ფეხზე ყუბადური ფეხსაცმელი ეცვა, თავზე მოხვეულ მოოქროვილ დოლბანდზე წყლით სავსე ჯამი ედო, მხრებზე წითელი შალის ფარაჯა ჰქონდა წამოსხმული და ხელში საწონასწორო ჯოხი რომ არ ჰქონდა, ფარაჯის ორი კალთა უწევდა მის მაგივრობას. ასე გაიარა და გამობრუნდა. მაყურებლებს ჭკუა დააკარგვინა. ქერქერელმა ფალავანმა სოპრაბმა კი ისე გაიარა, რომ ფეხზე ქალის მაღალქუსლიანი ქოშები ეცვა, მხარზე ხბო შემოესვა, თუმცა ხელში საწონასწორო ჯოხი კი ეჭირა. ქალის ქუსლებით ასეთ წვრილ თოკზე გავლა, ჭეშმარიტად, გმირობაა. მაღრიბელ ფალავანს თვალები ახვეული ჰქონდა, მხარზე შედებულ დოლს უყრავდა, ხელში საწონასწორო ჯოხი ეჭირა და ისე გავიდა. არაბქირელ ფალავან სელიმს საფალავანო ტანსაცმელს გარდა არაფერი ემოსა. ხელში თითო ჩანჩინიანი ხელთოფა ეჭირა და სროლით გავიდა; გაღმა თოფები გატენა და უკან რომ გამობრუნდა, ისევ სროლით გამოვიდა. ჯერბელი ფალავანი ნასრედინი თავისი კულულებით ჩამოეკიდა თოკზე. ხელში 442 საზამთროსავით მრგვალი რალაც ეჭირა, მას თოკით ბზრიალასვით ატრიალებდა და ფალავანის ქოჩორზე მიბმული რგოლი თოკზე მისრიალებდა ქოჩორით დაკიდებული ფალავანიანად. მაგრამ არც საწონასწორო ჯოხი ჰქონდა და არც ფეხები ედგა თოკზე. ასე თმებით დაკიდებული, იმ მრგვალი ნივთის ტრიალით გავიდა გაღმა. ამ საიდუმლოებას ვერცერთი სულიერის გონება ვერ ჩასწვდა. უხუცესი ჯამბაზის შეგირდი, გალათელი ფალავანი თუჯაუან სულიემანი საგანგებო ტანსაცმლით წარსდგა უხუცესის წინაშე. თან მოიტანა ოთხკუთხა ზანდუკი და ხალხს დაანახვა. ხის ზანდუკი იყო, შიგნიდან ქალაღგაკრული და სრულიად ცარიელი. ის ზანდუკი რკინის რგოლით საჯამბაზო თოკს ჩამოჰკიდა, თვითონ ზანდუკში ჩაძვრა და გაქრა. ზანდუკი თოკზე დაკიდებული დარჩა. დავინახეთ, რომ ზანდუკი ელვასავით წავიდა, გაღმა მხარეს გავიდა და დაბრუნდა. ფალავანი სულიემანი გამოვიდა,

უხუცესის წინაშე წარსდგა და მიესალმა. ამასაც ვერ მისწვდა გონება ასახსნელად. ერთი სიტყვით, სამი დღე-ღამის განმავლობაში სამოცდა-თექვსმეტმა ოსტატმა ჯამბაზმა წარმოადგინა თავისი სიმარჯვე. ყველა მათგანი რომ აღვწერო, ჯამბაზების მეხოტბე გავხდები. ჩვენი სურვილია, მხოლოდ ცოტაოდენით დაკმაყოფილება. ამათ შემდეგ, მათი სამასამდე შეგირდი გამოიყვანეს ცალკე და ავარჯიშეს. სამ დღეში მთელი მოსახლეობიდან და დაბის სომხებისაგან ექვსასი შალი მიიღეს გასამრჯელოდ. ჩვენი ბატონი ფაშისაგანაც ერთი ქისა ყურუში მიიღეს წყალობად. მორჩა და გათავდა.

ამ დაბაში ასეთ სანახაობათა შემდეგ ჯამათისაგან კაციშვილი არ დარჩენილა და სიმშვიდე რომ იყო დამკვიდრებული, ფაშის კარზე ერთი აურზაური ატყდა. თურმე ფაშისათვის შეუტყობინებიათ სტამბოლიდან ერთ-ერთი კაფუჯი-ბაშის მოსვლა ოცი კაფუჯითურთ. მთელი ჯარი წყებებდად განლაგდა და კაფუჯი-ბაშში ფაშამ მოიხმო. ისიც ღმერთს ასიათასჯერ შეევედრა შემწეობას, შევიდა და მიწას ემთხვია. სხვა კაფუჯიები ყველანი გარეთ დარჩნენ. კაფუჯი-ბაშში ფაშასთან მარტომმარტო დარჩა იმიტომ, რომ ჭკუის სასწავლებელი გაკვეთილი უკვე მიღებული იყო ბებერ კაფუჯისაგან, რომელიც ჩორუშში თავს დაესხა ფაშას. შემდეგ კაფუჯი-ბაშში ბრძანებები გადასცა ფაშის კაფუჯიების ქეთხუდა ალი-ალას.

- 443 || თურმე, ჰეზარფარე აჰმედ-ფაშას სულთნის შემდეგი ფირმანი გამოუგზავნია: „ჩემო პატივცემულო ვეზირო მეჰმედ-ფაშა, როდესაც ჩემი ბრძანება მოგივა. ერთ წამსაც არ დააყოვნო, არზრუმისა და ყარსის ვილაიეთი შენ გიბოძე. რადგანაც იმ მხარეებში ირანის აჯანყებამ და მღელვარებამ იჩინა თავი, გადაუდებელი საჭიროებაა იმ საზღვრებისაკენ წასვლა. მძიმე ბარგი დატოვე, ქენებით იარე და ყარსის ვილაიეთში ჩადი. იქ მართვა-გამგეობა აიღე ხელში და ჩემს პატიოსან ალამს ენდე“. მას შემდეგ, რაც ფადიშაჰის ეს ფირმანი წაკითხულ იქნა. „რას იზამ, ფადიშაჰის ნებააო“, თქვა ფაშამ. უმაღლას ერთი ქისა ყურუში ჰიაცა; უბრძანა, სასწრაფოდ წავიდნენ რაზმებიო და გაგზავნა. ფაშა ბრძანებას არ დაემორჩილა და ბრძანება გამოვიდა ესთანოზიდან მურთათის ველისაკენ გამგზავრების შესახებ. ამ დროს ვარდარ ალი-ფაშასგან მეგობრული წერილებით მოვიდა მისი კაფუჯი-ბაშში მელანლი ჰუსეინ-ალა. წერილის შინაარსი შემდეგი იყო: „ჰოი, ჩემი კეთილისმყოფელის შვილო, ჩემო ხელმწიფევ! გავიგეთ, რომ მას შემდეგ, რაც არზრუმიდან გადაგაყენეს, ამ სუსხიან ზამთარში მრავალი ხიფათი გამოგივლია. გზის სიძნელეს რომ განიცდიდი, კიზილ ირმაკის ფონზე უამრავი საქონელი და ადამიანები დაგ-

ბრძობით. ღვთის განგებაა. ოღონდ თქვენ იყავით ჯანმრთელად. ღმერთმა ქნას, რომ უახლოეს ხანში გამჩენი შემწედ გაგიხდეს და აგინაზღაუროს“.

XCII

ჩვენი წასვლა თოკატში მყოფ ვარდარ ალი-ფაშასთან

ჩვენი ბედნიერი ბატონისაგან წერილები მივიღე და ესთანოზნიდან გავედით. გავიარეთ ანკარა, ჰუსეინ-ყაზი, ბალიქ-ჰისარი და სოფელ სარი ალანში საქონელს ვაჭამეთ. აქედან გავიარეთ დაბა კალეჯიქი, შეიხ შამი, აკჩაყოფუნლუ და კურთლარი. კიზილ ირმაკზე მშვიდობით გადავედით და სადგურ ყარაქეჩილიში გავჩერდით. აქ გავიგე, რომ ვარდარ ალი-ფაშა თურქალის ციხიდან გასულიყო. ერთი დღის სავალი ქენებით გავიარეთ აღმოსავლეთისაკენ და ალი-ფაშა მოვნახეთ სოფელ ქერქირაზში, რომელიც ამასიის სიახლოვეს მდებარეობს. ამ უსასრულო ველზე ალი-ფაშა ორმოცი-ორმოცდაათათასიანი ჯარით დაბანაკებულიყო და მთელი ის არე-მარეუკარვებით შეემკო. მე, მწირი, როგორც წესია, პირველად მის ქეზუდასთან მივედი და მოველაპარაკე. ამის შემდეგ ფაშის კარავთან მივეცივანა. მისი კარავი სოლომონის მეფურ კარავს წარმოადგენს, რომელსაც ათასობით სეკბანები და სარიჯები წყება-წყებად შემორტყმიან გარს და თავით ფეხებამდე შეიარაღებულნი გამზადებული დგანან. როდესაც მე, მწირი, ფაშას მივეახლე, კაპარჭი და ხმალი მოვიხსენი, ფეხაკრფით წარვდექი მის წინაშე და მიწას ვემთხვიე. წერილი გადავეცი და მოვახსენე: „თქვენმა „შვილმა“ დაეთარდა ზადე მეჰმედ-ფაშამ სალამი შემოგივალათ და ეს წერილი გამოგიგზავნათ“-მეთქი. „მობრძანდი, კეთილი იყოს შენი მოსვლა, დაჯეჟიო“, რომ მითხრა, კვლავ ვეამბორე კალთაზე და მოკრძალებით დავექე. დამაცქერდა და მითხრა: „ბიჭოს, შენ ჰაფიზი ველია ჩელები არა ხარ, ამა სოფლის ჯამეში „განგების დამეს“¹ რვა საათში ზეპირად რომ წაიკითხე წმინდა ხათმი? სულთან მურადხან მეოთხემ — ღვთის წყალობა და ცხონება იყოს მასზე. — თავის სასახლეში არ წავიყვანა და ქილარლი არ გავხადა?“ ეს რომ მითხრა, მე, მწირმა, მივუგე: „დიას, ჩემო ხელმწიფევ, სულთან მურად-ხანის მეჩირადღნე ვარ“. „შენ ახლა ჩემ „შვილ“ ფაშასთან რა სამსახურში ხარო?“ — მკითხა. „ღმერთმა იცის, არზრუმისაკენ რომ მივდიოდით, მუქინ-ბაში ვიყავი. არზრუმში საბაყოს ქათიბობა მიწყალობა. სამჯერ გამგზავნა ირანისაკენ. ამჟამად იმამად ვემსახურები, თან მისი თანამემუხსაიფე და დაახლოვებული ვარ. რადგანაც მისი განსვენებული მა-

მის დროიდან მოყოლებული ერთად ვართ, მისი მესაიდუმლე ვარ. ამიტომ გამომგზავნა მე, მწირი, ჩემს ხელმწიფესთან“. „კეთილი იყოს შენი მობრძანება“, თქვა და ყველა მსახური დაითხოვა. ფაშა და მე, მწირი, მარტონი დავრჩით. ამგვარად შევეუღეპით მუსაიფს:

ალი-ფაშამ თქვა: „ახლა ჩემი „შვილი“ — ფაშა სად დასტოვე?“ მე, მწირმა, ვუპასუხე: „ჩემო ხელმწიფევ, მე ის დავტოვე ანკარას ჩრდილოეთით, ორი დღის სავალზე, ესთანოზის ციხეში. თქვენ გელოდებით, თქვენო კეთილშობილებავ და იქიდან აპირებს ქანგირისაკენ წასვლას, რადგანაც იქაურობა დავლის ასაღები ადგილებია. იქ ზამთრის სუსხი გასულია და გაზაფხული დგას. იქ ელოდება თქვენ მისვლას, მოწყალეო ხელმწიფევ. ამ წერილის პააუსხს გთხოვთ. თუ ალაჰმა ინება, თქვენი მონა-მორჩილი, დილით ისევ წავალ თქვენი მარგალიტებით სავსე საპასუხო წერილით. კეთილინებეთ და წერილებს გადახედეთ“-მეთქი.

445 ||ფაშამ ბრძანება გასცა: „სასწრაფოდ დამიძახეთ დივანის გამგე ჰალილ-ეფენდისაო“. ჰალილ-ეფენდი მოვიდა და წერილი ჩუმიად წაუკითხა. ფაშამ მისი შინაარსი რომ გაიგო, გაიხარა და მომმართა: „ბიქოს, ევლია ჩელები, რა ბევრი ჯარია, ჰა! აფსუსს, ამოდენა ჯარით რატომ არ ჩაიკეტეთ ანკარაშიო“. სინარჯლისაგან კარავში მიდი-მოდოდა და მე, მწირს, მიწყალობა ასი ოქრო, ერთი მარჯნის კრიალოსანი, პატროსანი თვლებით შემკული საათი და ზაზინადარი გააფრთხილა: „შენი სტუმარია, კარგი პატივი ეცი და ერთი ხელი ტანისამოსი უბოძეო“. მე, მწირს, მაშინვე ჩამაცვეს საპატიო ტანისამოსი და სიასამურის ქურჭი; სტუმრად დავრჩი. იმ დღეს ამბავი მოვიდა კონაკისაგან: „ქრფ-რულუ მეჰმედ-ფაშასა და შვიდ ბეგლარბეგს ოსმანჯიქის ხრდი და სარმაშიქლი კაჰას ვიწროები დაუკავებიათ, სანგრები გაუთხრიათ და ციკაბო კლდეებზე დიდი ქვები დაუგროვებიათო. იმ მხარეს ჩიტიც ვერ გადაფრინდებაო. ამასიის ფაშასაც დირექლიბელი გაუმაგრებია და სოფლების მთელი გლეხობა აუყრია. აქ ადამიანიშვილის კვალიც არ დარჩენილაო“. ეს ამბავი რომ მოვიდა, ვარდარ ალი-ფაშამ სადავე კიზილ ირმაკისაკენ მიუშვა და რაზმები გაგზავნა.

დაბა ქერქირანედან 7 საათში დანისკას სადგურში ჩავედით; იქიდან 5 საათში — სოფელ ბარდაქჩიში და იქიდან — კიზილ ირმაკის სადგურში. აქ ერთი ღამე გავათიეთ და მეორე დილიდან ერთ დღეში ჯარი ადვილად გადავიდა მდინარეზე. აქ ფაშამ მდინარეზე გადასასვლელად ერთი კარგი არაბული ცხენი მიწყალობა მე, მწირს. ასე გადავედით მასთან ერთად მდინარეზე და სოფელ აირიქში დავისადგურეთ. სხვადასხვა მხარეს დაიგზავნენ ყარაულები; გარდა ამისა, ურმებით სურსათი იყიდეს. რადგანაც ეს სოფელი კიზილ ირმაკის ჩრდილოეთით მდებ-

ბარეობს, ქანგირის საბრძანებელშია. ასკომლიანი დიდი სოფელია. ერთი ჯამე აქვს. იქიდან გზა განვაგრძეთ და მოვედით მეჰმედ შაჰ-დედეს ჯამესთან, რომელიც წმინდა სალოცავი ადგილია. იგი დიდი სავანეა და დღე-ღამე აქ საზრდო არ გამოილევა. იქ დასაფლავებული წმინდანი მეჰმედ-დედე ფაშასთან ერთად მოვინახულეთ. ფაშის ისეთი სრული რწმენა და მწუხარება ვნახე ამ წმინდანისადმი, რომ. ღვთის წმინდანების ასეთი მორწმუნეები ჩვეულებრივი მოქადაგებებიც არ იყვნენ. აქაურ სავანეში მცხოვრები მუსტაფა-დედე ამ წმინდანის შთამომავალია. სწავლული, გათვითცნობიერებული, კარგი მოსაუბრე, კეთილი, ადამიანთა შორის მშვენიერი, პატივცემული პიროვნება იყო. 446 ვარდარ ალი-ფაშას უდიდესი პატივი სცა და ისეთი მაჰმადიანური სუფრა გაუჭიმა, მიუხედავად იმისა, რომ დილიდან სამხრამდე მთელი ჯარი ჭამდა, მათი სინები ისევ ძვირფასი საჭმელებით იყო სავსე. შეიხი ყოველ წელს თითო ცხენს სწირავს მსხვერპლად და სავანის სანახებში არწივებს აჭმევს. არწივებსაც, თურმე, წლის მიწურულამდე არა სჭირდებათ არაფრის ჭამა. შეიხი ნადირობის მოყვარული ადამიანია. შევარდნის მაგივრად არწივს გეშავს და თუ ნადირი დაინახა, დაუტყვეს. ამ წმინდანის სასწაულმოქმედების შედეგია ის, რომ არწივები ყველა გარეულ ცხოველზე ნადირობენ.

აქედან ავიყარენით ღა კიზილ ირმაკის ნაპირ-ნაპირ ორი საათი რომ ვიარეთ, სოფელ დურდუქში მივედით. კიზილ ირმაკის ნაპირზე, ქანგირის მიწაზე ორასკომლიანი, კეთილმოწყობილი სოფელია და ჯამე აქვს. ამ სოფლისაკენ რომ მივდიოდით, ვარდარ ალი-ფაშას ჯარი დავინახეთ. აურაცხელი, სხვადასხვა კუთხიდან ნაჩქარევად შეგროვილი ჯარია. ჰო, რანი არიან მისი სამოცდაათი სადროშო სარიჯაები და ოცი სადროშო სეჰბანები! თურმე, ფაშა სარიჯაების იარაღითაა აღჭურვილი და მათ უწევს სამსახურს. აღთქმა დაუდევით, [ფაშისთვის] დავიხოცებინათ. მისი სული და გულია ოცდაათი სადროშო მოხალისე თათართა ჯარი. ფრიად ერთგული, მართალი, გულადი ვაჟკაცები არიან. მათი კაფუჯი-ბაშიები ყურადღებით შევათვალიერე. მართლაც, რომ უმწიკვლო და რჩეული, ჯავშან-იარაღში ჩამჯდარი იყვნენ. სამასამდე იჩ-ალა ჰყავდა. ყოველი მათგანი გამორჩენილი და გულადი ვაჟკაცი იყო. თანაც, მის ხაზინადარს ორმოცი ღულამი ჰყავდა. ფაშის ყველაზე საყვარელი ბეგი-ეფენდის ორმოცი რჩეული ღულამი კიდევ სხვა იყო. გარდა ამისა, ფაშას თავისი [ღულამები] ჰყავდა. ამ სოფელში მოვინახულე ჰუსამ-ეფენდი.

აქედან ავიყარენით, 3 საათი ვიარეთ და მივედით კუმ-ბაბას სავანეში. კიზილ ირმაკის ნაპირზე და ქანგირის მიწაზე ორასკომლიანი, კეთილმოწყობილი სოფელია. ჯამე აქვს. აქაც ისევ ალი-ფაშასთან ერ-

თად] კუმ-ბაბას წმინდა საფლავის სანახავად წავედით. ალი-ფაშა მწუხარებას მიეცა, მოთქვამდა და ლოცულობდა: „ღმერთო ჩემო, განკითხვის დღეს მე და სხვა შენს მონებს ნუ წარგვწყემდ, უკანასკნელი ამოსუნთქვისას შეგვიწყალე“. სავანის მწირებს შესაწირავი უწყალობა.

აქედან ვიარეთ და ჩრდილოეთიდან რომ შევედით ქანგარის მიწაზე — თურქმან ქესქინის საზღვრებში, მე, მწირი, ფაშას ვეახლე და მოვახსენე: „ჩემო ხელმწიფეო, მე, მწირს, წერილები მიბოძეთ და გამი-
447 სტუმრეთ,||თქვენი „შვილი“ ფაშა თქვენ მკვერმეტყველურ წერილს ელოდება“-მეთქი. ეს რომ ვუთხარი, რადგანაც იგი ბოსნიელი იყო, ლექსად წაიმღერა: „შვილო ჩემო, რამდენიმე დღე მოითმინე. ვნახოთ, რას გვიჩვენებს დროის სარკე“². მე, მწირიც, იძულებული გავხდი დავთანხმებულიყავი და კიდევ რამდენიმე დღე მოვიცადე. „ჩემო ხელმწიფევ, ამ თქვენი მონა-მორჩილს წერილი მიბოძეთ და თქვენს „შვილ“ ფაშასთან გამაგზავნეთ“-მეთქი ვუთხარი. ფაშამ ამაყად თქვა: „ხომ ნახე, ჩემო ევლია, მტრის ამოდენა ჯარი ერთი შეტევით გავფანტე და გავანადგურე. მრავალი ვეზირი ჯაჭვებით დავბორკე და თრევა-თრევით წამოვიყვანე“. მე, მწირმა, ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ! თქვენ რომ კეთილმოწყალება გამოიჩინოთ და რამდენიმე მათგანი გაათავისუფლოთ, მაღალი ღმერთი მრავალ ძნელ საქმეს შეგიმსუბუქებთ. ის დამნაშავეები მაჰმადის ხალხია. ამ წუთისოფლის ამბავი ასეთია; იმისათვის, რომ პირველობა ჩაიგდონ ხელში და ერთიმეორე დაიმორჩილონ, როგორც წესი, ბეგები და ფაშები ერთმანეთის წინააღმდეგ ილაშქრებენ და იბრძვიან. შეწყნარება გამართებთ იმიტომ, რომ ჩვენი წინასწარმეტყველის მიერ — მშვიდობა იყოს მასზე — ნაბრძანებია: „ალაჰო, ქეშმარიტად ხარ შენდობა და გიყვარს შენდობა და შემინდე მე, ო, მიმტევებელო“³.

არავითარი შთაბეჭდილება არ მოუხდენია მასზე [ჩემს სიტყვებს] და ერთი კაციც არ გაუთავისუფლებია. ამპარტავენულად მოჰყვა ტრახახს: „მოითმინე, ხუთი-ათი დღის შემდეგ ნახავ! ჯერ ჩემი „შვილი“ ქუჩუქ ჩაუშ-ფაშა, იბშირ-ფაშა, შაჰსუვარ-ოღლუ, შაჰკამინი-ფაშა და კიდევ მრავალი „შვილი“ მოვიდნენ; კიდევ რა საქმეებს ჩავიდნო“. მე, მწირმა, ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ, ჩვენი წერილები დაწერეთ, რომ თქვენი „შვილი“ — ჩვენი ბატონი ფაშაც მოვიდეს თქვენს ჯარში“-მეთქი. „ამიერიდან საქმე გათავდა. მისი მოსკლა საჭირო აღარ არის. თუ თავისი სურვილით მოვა, კეთილი იყოს მისი მობრძანებაო“. ვარდარ [ალი-ფაშა] სულთნის სასახლეში გაზრდილი, წარმოშობით ბოსნიელი, გულუბრყვილო, ხებრე ადამიანი იყო ცბიერებასა და ვერაგობას მოკლებული: ზურგს უკან ავის თქმა, სიცრუე, ცილისწამება და

სხვა სიავე რა იყო, არ იცოდა. სხვა ვეზირთა შორის ყველაზე მეტად მტერზე თავდამსხმელი ეს ვარდარი იყო. რადგანაც მეტად მიაშიტი იყო, რაც ითქმოდა, სჯეროდა. ბჭობასა და თათბირზე მულამ იმას უჯერებდა, ვინც ცუდს ურჩევდა. ერთი სიტყვით, აღზევებისაკენ სწრაფვით, თავპარიანობითა და ჭკუის სიმცირით განთქმული იყო. ღვთის სიბრძნით, იმ დღეს იბშირ-ფაშასა და ქუჩუქ ჩაუშ-ფაშასაგან წერილები მოვიდა. სიხარულისაგან იცეკვა. — „აი, ჩემი „შვილი“ იბშირი მოდის. შენმა ფაშამ იმაზე რაეზი მომწერა? ასე, რომ, აილე ეს წერილები და შენ ფაშას წაუღეო“, — მითხრა და ფაშებისაგან მოსული წერილები მომცა. ერთი ქისა ყურუში, ქრფრულქს ქონებიდან ერთი ქეპერლანის ჯიშის ცხენი და ერთი ქართველი ბიჭი მიწყალობა. მე, მწირი, სოფელ აუზ-ოღლანიდან ჩრდილოეთისაკენ გავემურე. სამი დღის ჰენებით ანკარა ხელმარჯვნივ მოვიტოვე და მურთათის დაბლობზე, ერთ ვრცელ ველზე ჩვენ ბატონ ფაშას შევხვდი. ფაშამ მითხრა: „ოო, ჩემო ევლია! კეთილი იყოს შენი მოსვლა, მაგრამ რა დიდხანს დაყოვნდიო“. მე, მწირმა, ჩემი თავგადასავალი თავიდან ბოლომდე ვუამბე. გაცეხით გაიღიმა და თქვა: „მალე ნახავო“. ვარდარის წერილი წაიკითხა, რისხვის ნაპერწკალი დაკვესა და შესძახა: „ნახავ, წყეულო და სულელო ჯუჯავ!“ შემდეგ ვარდარისადმი იბშირის მიერ მიწერილი წერილის კითხვა სიცილით დაასრულა. წერილი გადმომიგდო და „ერთი ნახეო“, მითხრა. მე, მწირმაც, წავიკითხე იბშირის წერილი. ისეთი ლაქუცით, ხეწნა-მუდარით იყო დაწერილი, რომ მნახველსა და წაქითხველს ეგონებოდა, იბშირი ვარდარის მონააო. მათ შესახებ დიდსულოვანმა ფაშამ თქვა: „ჩვენ მის ლანძღვა-გინების წერილს ყურადღებას ნუ მივაქცევთ და თავი მეგობრად მოვაჩვენოთო“. დილაადრიან წავედი. ჰენებით ვიარე და დაბა ჩერქესის ახლოს ზღვა ლაშქრით დაბანაკებულ ვარდარ ალი-ფაშასთან მივედი. პირველად ქეთხუდას კარავთან. მივედი. იქიდან ფაშასთან წამიყვანეს. მე რომ დამინახა, თქვა: „ოო, ჩემო ევლია, მალე მობრუნდი!“ „ჩემო ხელმწიფე! ერთი საქმე გამოჩნდა. მე, თქვენი მონა-მორჩილი, თქვენმა პატივისმცემელმა „შვილმა“ — ფაშამ გამომგზავნა—მეთქი ვუთხარი და წერილებთან ერთად სულთნის ფირმანი გადავეცი. ნიქსარელ ჰალილ-ფეფენდის საიდუმლოდ წააკითხა და მე თავის კარავში წამიყვანა. სტამბოლიდან მასთან მოსული საიდუმლო წერილები წინ დამიყარა. ყველა წერილი ალი-ფაშას სტამბოლში იწვევდა. „შვილო, რაც მომივა, მომივა — სტამბოლისკენ წავალო“, ვითხრა. მეც ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფე, თქვენ წერილი მომეცათ და თქვენ „შვილ“ ფაშას წავუღებ“—მეთქი. ამის პასუხად ფაშამ მდივანმწიგნობართა უფროსს წერილები დააწერინა და მე, მწირს, სამასი ოქრო, ერთი საათი და სამი დარახტული ჯორი მიწყალობა. სამი მონაც ქრფრულქ

მეჰმედ-ფაშას ქონებიდან მომცა. ეს ნაწყალობევი ნივთები ჩაებაბარე
ყადი ნესიმ-ეფენდის, რომელსაც აქ ვტოვებდით. ისევ კარავში მოვე-
449 დი. რომ გავიარ-გამოვიარე, ქოფრულუ მეჰმედ-ფაშას შეეცვლი. მივე-
ახლე, პატიოსან ხელზე ვეამბორე და მოვიკითხე. „ოო, შვილო, ჰაფიზ
ევლია, კეთილი იყოს შენი მობრძანებაო“, მითხრა და ჩვენი ბატონი
ფაშის ამბავი მკითხა. „ეხლა ათიათასიანი ჯარით ქანგირის მხარეს და-
ხეტილობს“-მეთქი. ამ დროს ერთი იხოლდანი მოვიდა და მითხრა:
„მობრძანდით, ჩვენი ბატონი გეძახითო“. შევედი ფაშის კარავში. „წე-
რილები მიიღეო?“ — მკითხა. „არა, არ მიიღია“-მეთქი. „საჩქაროდ
მოიტანეთ წერილებიო“, რომ თქვა, ფაშის კაფუჯიების ქეთხულა შემო-
ვიდა და მოახსენა: „მოწყალო ხელმწიფე, იბშირ-ფაშასაგან კაცი მო-
ვიდა და მისი დროშები გამოჩნდაო“. ფაშამ ბრძანა: „ხვალ უნდა მო-
სულიყო! რას იზამ, კეთილი იყოს მისი მოსვლა. ჩქარა, ჩემი მეორე
კარავი კარგად მოაწყვეთ. მათაც კარვები მდელოზე დაუდგით! საჰმელი
მოუშადეთ! მისი ქეთხულა ჩვენ ქეთხულასთან დაბინავდეს და მისი კა-
ფუჯიების ქეთხულა — შენთან“. თავის ქეთხულას კი უთხრა: „შენ და
ყველა ალა შესხედით ცხენებზე და შესახვედრად გაემართეთ იმ ადგი-
ლამდე, რა მანძილის გავლასაც მოასწრებთ. მე კი ჩვენი ბანაკის
ბოლოს შევეგებები ცხენითო“. ცხენის მომზადების შესახებ განკარ-
გულება გასცა და ხმლის შემორტყმას შეუდგა. შეფიქრიანებული
დადიოდა კარავში და მითხრა: „ევლია, იბშირ-ფაშას იცნობო? —
ღიან, ვიცნობ“-მეთქი, ეუპასუხე. [ფაშამ] მითხრა: „რახან ასეა, მოიცა-
დე, ჩემ „შვილ“-იბშირს შეხედი. ზოგი რამ თქვენს შესახებ სათქმე-
ლი მაქვს. იმაზე მოვილაპარაკოთ და ვითათბიროთ. რაც გაირკვევა,
იმის მიხედვით დავწეროთ წერილები. იბშირსაც გამოვართვათ წერი-
ლი. შემდეგ წახვალო“. კარვიდან გავიდა და სკამზე ჩამოჯდა. ჯარის
ჩაუშებმა დაიძახეს: „მისი აღმატებულება იბშირის ალები თქვენს
კარავებში დააბინავეთო“. ვარდარის ქეთხულა მდინარე ჩერქესის
გალმა გავიდა ჯარით და ქვეითად წავიდნენ შესახვედრად. აქეთა ნა-
ბირზე მსახურები საჰმელს, ყავასა და სხვა სანოვავეს ამზადებდნენ.
მეც გარეთ გამოვედი, ჩემი ორი მონის თანხლებით ცხენზე შევჯექი
და ველოდებოდი, რომ იბშირ-ფაშას შესახვედრად ალი-ფაშასთან ერ-
თად წავსულიყავი. მინდოდა ნამდვილად გამეგო, თუ როგორ მოქ-
ცეოდა იბშირი ვარდარს. ჯერ შვიდი მხრიდან ნელ-ნელა გამოჩნდა
ჯარი. მეწინავეთა ჯარმა თავისი დროშა გამოაჩინა. მეწინავეთა ჯარს
450 შეეხედე. ერთი ძალიან წვრილი, გრძელი ალამივით თეთრი ბაირა-
ლით მოდის წინ. ეს იყო, რომ ყველანი შეჯგუფული მოდიოდნენ, „ეს
რა ბაირალია“-მეთქი ვკითხე ერთ მხედარს და „შაჰსუვარ-ოღლუ ყა-
ზი-ბეის ბაირალიაო“, მიპასუხა. მე, მწირმა, ვუთხარი: „შვილო, აქეთ

რომ ჯარი მოდის, ჯერ მეწინავე რაზმი გამოაჩინა. შემდეგ შვიდ ადგილას დასცხეს მემუსიკეებმა საომარი ჰანგები და გამოჩნდა გვერდითი ჯარები“-მეთქი. „არაფერია, იბშირ-ფაშას მუდამ ასე სჩვევიაო“, მიპასუხა. შესახვედრად მიმავალმა ვარდარის ქეთხულას ჯარმა იბშირის წინ მომავალ ჯარს ჯირითის თამაში დაუწყო. ადამიანს თვალსა სჭრიდა იბშირის ჯარის გუნდების აღკუთრვილობასა და იარაღზე დაცემული მზის სხივების ბრწყინვალეობა. როდესაც ეს ჯარი ამგვარად დაუახლოვდა ვარდარის ბანაკს ისრის ერთი გასროლის მანძილზე, აქედან ალი-ფაშამ ინება დიდი ბრწყინვალეობით ცხენზე ამხედრება სამასი იჩ-ოღლანისა და ალების თანხლებით და თავისი ბანაკიდან მდინარის ვალმა ნაპირზე გასვლა. მე, მწირმაც, საკმაო მანძილი რომ გავიარე, თითქოს გულმა მიგრძნო და ვიფიქრე: „რა საქმე მაქვს ამ მტერის ბლღვირსა და ხალხის ჰედვაში“-მეთქი და ჩემი სამი მონიანად ისევ ვარდარის ბანაკში მოვბრუნდი. ბანაკში ყველანი ნადიმის სამზადისში იყვნენ. მე აქაც არ დამიდგა გული და ავედი გორაკზე, რომელიც ჩერქეშის ფუნდუკის უკან მდებარეობს. ასობით ქვეითად [ამოსულ] მაყურებელთან ერთად, აქედან დაეუწყეთ ცქერა ჩერქეშის ველზე გაწყობილი კარვებისა და ჯარების სანახაობას. ქვემოთ, ველზე მოწყობილ კარვებში ყოველი სულიერი მშვიდად იყო. ვარდარის ჯარში მტერის კორიანტელი ატყდა. „ნეტავ ეს რასი ნიშანია და რას მოასწავებს? ისეთი ძლიერი ქარი რომ არ ყოფილა, ეს მტვერი რამ დააყენა და კორიანტელი ადგა? დიდება ალაჰს, ამ გაწამაწიაში მტვერსა და ბლღვირში რომ არ აღმოგჩნდი! კარავში ორი ვეზირი ერთმანეთს შეხვდებოდა და სანამ წერილი დაიწვრება, სამხარცი მოაღწევს“-მეთქი. ეს რომ ვთქვი, ამასობაში მეწინავე ჯარი ყაზი-ფაშასთან ერთად მდინარე ჩერქეშის ნაპირს მოადგა. მრავალი ქვეითი ვარდარის ბანაკში შევიდა. იბშირის სხვა კაცები რიგ-რიგად დადგნენ მდინარის ნაპირზე. დანარჩენებმაც ნელ-ნელა მოსვლა დაიწყეს. ვარდარიც პირდაპირ მათ უახლოვდებოდა: უცბად, მდინარის პირას ადრე მოსულმა მეთოფე ჯარმა ვარდარის ბანაკს ერთი ბათქი ტყვია დასცა. იბშირის იმ ჯარში, რომელიც უკან იყო, ყოყინა ატყდა — „ალაჰ, ალაჰო“ და ყველანი ხმალოვლებულნი შევარდნენ ვარდარის ბანაკში. || იმ უღარდელ ჯარს, ამპარტანებს, რომლებიც სამი ფაშის 451 ქონებას დაეპატრონენ⁴, ერთი ისეთი კარგი ლახვარი ჩასცეს, რომ ზეცამაც კი მოიწონა. ვარდარმა რომ ეს ამბავი დაინახა, სამასი იჩ-აღას თანხლებით „ალაჰ, ალაჰის“ ძახილით ეცა იბშირის ჯარს და ასტეხა ხმლის ჩახაჩუხი. მაგრამ — „ბასრის დანგრევის შემდეგ!“⁵. ვარდარის ამაღაც რომ გაიფანტა და ზოგიც ამოწყდა, საწყალი, ცხენის კისერს გაეკრა და დააპირა პირდაპირ იმ მთისაკენ გამობრუნე-

ბულიყო, სადაც მე ვიდექი. იბშირის ჯარი მაშინვე დაედევნა. ჩერქე-
 შის გადღმა მთაზე მიეწივნენ და დაეხვივნენ. იმ ადგილას ძვირფას
 ქამარშემორტყმულმა და უბრალო თეთრ-ტანისამოსიანმა საწყალმა
 ვარდარმა ხმალი იწიშვლა და მრავალი მათგანი ცხენიდან ჩამოავდო.
 ბოლოს, ერთმა მუშტი დაჰკრა და დაჰკრა. მისი მხლებლები დახო-
 ცეს. თვითონ კი სხვა ცხენზე შესვეს და იბშირ-ფაშას წაუყვანეს.
 ამასობაში იბშირის ჯარმა ვარდარისა დაამარცხა და მისი ქონების
 ძარცვა დაიწყო. მეორედ მოსვლასა ჰგავდა! დავინახეთ, რომ ჯარი
 პირდაპირ ჩვენსკენ მობრძის. „ვაიმე, ორ ჯარს შუა ნუ დავრჩებით;
 ქვემო ქალაქში დავეშვათო“, ვთქვით, ქალაქის წარჩინებულებთან
 და ყალიბთან ერთად ცხენებზე შევსხედით და თავქვე დავეშვით.
 სასამართლოს კართან მოვედით. სასამართლოში ჩვენი შეშვება არ
 უნდოდათ. ბოლოს, ადრე იქ მიბარებულ ერთ-ერთ ჩემ მსახურს ყა-
 დისათვის უცნობებია, ჩვენი ბატონი მოვიდაო. ნესიმე-ეფენდი ში-
 შით აცახცახებულბ მოვიდა კარებთან და იკითხა: „ევლია-ეფენდი,
 ძმაო, შენა ხარ?“ „ღიახ, ჩვენა ვართ“-მეთქი ვუთხარი და შიგ შევე-
 დით. შარიათის სასამართლოში საფრთხე არ გვემუქრებოდა. სასა-
 მართლოს ფანჯრებიდან შევიდი საათი ვუცქერდიო ჩერქეშის ველზე
 გამართულ ორომტრიალს.

XCIII

ვარდარ ალი-ფაშას აღსასრული

რადგანაც შუადღის შემდეგ ველზე ბრძოლა და შეხლა-შემოხლა
 ცოტათი მიწყნარდა, ყალი ნესიმე-ეფენდი და სხვა წარჩინებულები
 იბშირ-ფაშასთან წავიდნენ გამარჯვების მისალოცად. მე, მწირმა,
 ველზე დაღვრილი აღისფერი სისხლი ვნახე და ტირილით მივედი
 ალი-ფაშას შიშისმომგვრელ კარავთან. ცხენიდან ჩამოვხდი, ფეხ-
 452 აკრეფით||წარესდექი იბშირ-ფაშას წინაშე და მიწას ვეამბორე. ყვე-
 ლანი დაგესხა. მე, მწირს, მომმართა: — „შენ აქ რას აკეთებ, ევლია?“
 მეც ვუპასუხე: „ჩემო ხელმწიფეც! თქვენი ძმა მეჰმედ-ფაშასაგან წე-
 რილები მოვიტანე“-მეთქი. „აი, იმ შენმა ფაშამ ეს საწყალი ფაშა
 გააბრიყვა, ააჯანყა, მერე განზე გადგა და გაღმა ნაპირიდან დაუწყო
 ცქერა სეირს. თუ მოწყალე ღმერთმა ინება, მალე იმასაც ისე გავუ-
 სწორდებით, როგორც ვარდარსო“, მითხრა. მე, მწირს, გულში ბევრი
 სათქმელი მქონდა მის გასაჩუმებლად, მაგრამ როგორც ჰადისშია
 ნათქვამი: „ვინც ენას დაიმოკლებს, საფრთხეს აიცდენსო“, ისე მო-
 ვიქეცი და მშვიდად ვიდექი. ბრძანება გასცა და მოაყვანიდა ქრფრუ-

ლუ მებმედ-ფაშა და ყარა საფარ-ფაშა. ქოფრულუს თეთრ წვერს ეამბორა, საპატიო ტანისამოსი უბოძა და სიასამურის ქურქებში ჩასვა. გვერდზე მოისვა და ბჭობა დაიწყო. ვარდარიც მოაყვანინა და ქოფრულუს პირზე დაუყენა, რომ შარიათის მიხედვით განესაჯა. ქოფრულუ და სხვები ვარდარს ფეხზე წამოუდგნენ და თავის ძველ ადგილზე დასვეს. ქოფრულუმ სიტყვა დაიწყო და თქვა: „მოხუცო, ვარდარ ალი-ფაშა! ამ ქედმაღლობის წუთისოფელს მიენდე და ჩვენ ბორკილები დაგვადე. განა არ იცი, რომ ქვეყანაზე არსებობს გამოთქმა: — „მჯობნის მჯობი არ დაილევო“, განა არ იცო, რომ ეს ქვეყანა წარმავალია? სად არის ჩემი ამოდენა ქონება და სიმდიდრე? სად არიან ჩემი ამდენი მონები და მონა ქალები? ჩვენ კურმუნლუში დაგვამარცხე და ამოგვწყვიტე; შენი რაზმების წინ გაგვამწყრივე და ფეხშიშველნი, თავშიშველნი, მშივრები და ილაჯაფყვეტილები წამოგვიყვანე. სადაა ჩემი ვეზირობა? ვეზირობის ღირსებისადმი, სახელმწიფოსა და ხალხის ღირსებისადმი პატივისცემა აღარ იყო?“ ამაზე ვარდარმა მიძახა: „ყველა ჩვენთაგანის ქონება ახლა იბშირის ხელშია და მას გამოართვიო“ და ყველაფერი მას გადააბრალა. ერთმანეთს ისეთ სიტყვებს ეუბნებოდნენ, საზოგადოებაში რომ არ დაიშვება. ამის შემდეგ, ქოფრულუ შერიგების გზას დაადგა და თქვა: „მოდო, ამ წუთისოფელში ერთმანეთზე წაკიდებული ნუ ვიცხოვრებთ. თუ წავიჩხუბეთ, შევრიგდეთო“; ასე, რომ ფაშები შერიგდნენ. ქოფრულუ და ყარა საფარ-ფაშა წავიდნენ და კარავში იბშირი და ვარდარი მარტონი დარჩნენ. იბშირმა პირველად ჰუსეინ-ფაშა და ჰაჯი-ოღლუ მოიყვანა ჯაჭვებიანად და უსაყვედურა — ვარდარის აჯანყების მიზეზი თქვენ იყავითო.

სამხრის შემდეგ პირდაპირ იბშირ-ფაშასთან მივედი და რომ ვუთხარი: „მოწყალეო ხელმწიფევე, ეხლა გარშემო მთელი ჯარი ფეხზეა დამდგარი, მე მათ შორის დავრჩი და თქვენი წერილი მიბოძეთ“ — მეთქი. იხუმრა: „შენ ხომ ვარდართან მოხვედი წერილებით და ისევ ვარდარმა მოგცეს ბრძანების წერილიო“. [იბშირმა] რომ თქვა: „ამას 453 წერილობითი ბრძანება მიეცით, არ დაყოვნდეს და წავიდეს, თორემ ახლავე ვარდარს მივუსვამ გვერდითო“, მე, მწირმა, მივუგე: „მე ხომ შეამბოხე არა ვარ. თანამდებობის, თულისა და დროშის მფლობელი არა ვარ. ისევ წასვლას გაუმარჯოს“ — მეთქი. იბშირ-ფაშას დიდად ესიამოვნა, გაიღიმა და თქვა: „დავთარდარ-ოღლუსთან რას აკეთებ? ჩვენ ბატონ მელექ აჰმედ-ფაშასთან აღარა ხარ?“ ეს რომ მითხრა, ვუპასუხე: „ღმერთმანი, მოწყალეო ხელმწიფევე, მე ამ ორ ვეზირთან ვარ გაზრდილი და მოგზაურობის ტრფიალით იმას დაყვები ხოლმე, რომე-

ლიც უფრო მაღალ თანამდებობას აღწევს. ღვთის ნებით, ამჟამად დავთარდარ-ოღლუ გადაყენებულია. ამ გამარჯვებისა და სიხარულის ამბავი სტამბოლს რომ მიადწევს, თქვენ დამსკოს ვილაიეთს გიბოძებენ. თქვენ კარს მივეკედლები და წმინდა დაქსკოს წავალ“-მეთქი. მან რომ თქვა: „მელექ-ფაშას ეახლე, მე ვერ წავიყვანო“, მე, მწირმა, ვუთხარი: „თქვენ სამს შორის განსხვავება არ არის. ჩვენი ბატონი მეჰმედ-ფაშას დედა თქვენი და მელექ-ფაშას დედის ნათესავი არ არის, განა? განა დედაჩემიც მელექ-ფაშას დეიდა არ არის? ისინი შორებლები არ არიან. ჩვენ ვამაყობთ იმით, რომ ჩვენი ბატონი მეჰმედ-ფაშა დედაჩემის მხრივ არის ჩვენი ნათესავი და იბშირ-ფაშაც, დედის ხაზით, ჩვენი ალალი ნათესავია, თქვენ კი იმასაც და მეც უცხო-სავით გვექცევით“-მეთქი. მომადახა: „ჰაი, შე ავაზაკო! ხმა გაიკმინდე! მე დავთარდარ-ოღლუს ნათესავიც გამხადე და კიდევ მოგვარიგეო“. მე მაშინვე წამოვდექი, ხელზე ვეამბორე და ვუთხარი: „თუ ალაჰის მოციქული გიყვარს, ფაშას მეგობრობის წერილი უბოძეთ და გადაყენებით დადარდიანებული მისი გული გაახარეთ; ღმერთი თქვენს ყოველ საქმიანობაში შემწეობას არ მოგაკლებთ და მეც ნადავლიდან საკმაო ნივთები მიწყალობეთ“. ეს რომ ვთქვი, ერთი ფარჩამოსხმული ცხენი, ერთი მსუბუქი კარავი და სამოცდაათი ოქრო მომცა. ეს, იმიტომ, რომ მისი სიკეთე სრულყოფილი იყო. აბაზა ხალხის ხისის ტომიდან იყო. მეგობრობის წერილთან ერთად ბრძანება მივიღე და მის მესურსათე ალი-აღასთან ერთად ჩერქეშიდან გავედით. თან წავიყვანეთ ჩვენი მსახურები, წავიღეთ [აწ] განსვენებული ვარდარის მიერ ნაწყალობევი საქონელი. ჩერქეშიდან დასავლეთით [ვიარეთ და] 8 საათში სოფელ დოღშეჯაში მივედით. ქანგირის მიწაზე სამას ორმოცდაათკომლიანი, ბად-ვენახიანი სოფელია. ჯამე და საკვირაო ბაზარია შემოსავლიანი, დასახლებული ადგილით. მესურსათე ალი-აღა აქ დარჩა. ჩვენ კი სოფელელთაგან ორმოცდაათი თანამგზავრი წავიყვანეთ და 8 საათში მესთი-ბეის სოფელში მივედით. ესეც ქანგირის მიწაზე

454 მდებარე||კეთილნაშენი ზეამეთია. აქედან 9 საათში მივედით სოფელ ალი ზაიმში. ანკარის მიწაზე, მურთათ-ოვას სასუბამიოში ასკომლიანი ზეამეთია. აქ შევხვდი ჩვენს ბატონ ფაშას. „კეთილი იყოს შენი მოხელა, ჩემო ევლია! მტკიცე იყავ, როცა რამეს ესწრაფი. შენ ეს მითხარი, იბშირმა ვარდარი დაამარცხა?“ მე, მწირმა, ვუთხარი: „ღიან, დაამარცხა და გააცამტვერა ვარდარი, ქორ ჰუსეინ-ფაშა, ჰაჯი-ოღლუ“. „ახლა კი გავიგე. რა დღეს მოხდაო?“ მკითხა. მე, მწირმა, ვუპასუხე: „მოწყალეო ხელმწიფე, დღეს მოხდა“-მეთქი და მომხდარი ამბავი დაწვრილებით ვუამბე. იბშირ-ფაშას წერილიც გადავეცი. ფაშამ რომ

წაიკითხა, ეწყინა. იმიტომ, რომ უფრო ადრე, სანამ ვარდარის დამარცხებას გაიგებდა, ბაკი-ფაშა რაზმებით გააგზავნა იბშირის წინააღმდეგ. რაც მოხდება, მოხდეს, ბქობა გამართული იყო და გადაწყვეტილი, რომ იბშირისათვის დაერტყათ. იბშირს შვიდი ათასი მარტო ცხენოსანი დაედევნა. როგორც კი გაიგო იბშირმა ეს ამბავი, ჩერქეზიდან ყარაშინის ვილაიეთისაკენ გადასახვევ ადგილას მხარი იბრუნა და კალეჯიქის მხარეს ქესქინში შევარდა. ფაშამ სამი დღის სავალზე სდია და [იბშირის მიერ] დატოვებული ვარდარის, ქრფრულუსა და სხვათა ქონებიდან აუარებელი ბარგი აიღო დავლად. სამ დღეში მდინარე საქარიას ნაპირზე მდებარე სოფელ მერჯეში მოვიდა. ბეიბაზარის ნაპიერში მდებარე ასკომლიანი სოფელია. აქ ერთი ჩაღმიანი თურქი მოვიდა და ამბავი მოიტანა: „სამახარობლო, ჩემო ხელმწიფევ! იბშირ-ფაშას რაზმებმა ვარდარის დივანის განმგებელი ჰალილ-ეფენდი იძულებული გახადეს აქეთ წამოსულიყო და ამგვარად მდინარე საქარიას ნაპირისაკენ მორბისო“. ეს ამბავი რომ აცნობა, დააჯილდოვეს. შვიდი რაზმი ბოლუქ-ბაშიეზიანად ცხენებზე შესდნენ, ამბის მომტანი კაცი მეგზურად გაიყოლეს და დილაადრიან ჭენებთ მიღწიეს ერთ სოფელს, რომელსაც ბახიშლი ეწოდება. სოფლიდან ისევ მოვიდა თურქი და თქვა: „აბა, ალებო, ამ სოფელში არიან ვარდარის დამარცხებული, მემბოხე რაზმები; იბშირს ბრძანება გაუცოა მათ საწინააღმდეგოდ მთელი ხალხის გამოსვლისა და ეხლავე დაესხით თავსო“. ჩვენმა რაზმებმა მაშინვე დაჰკრეს სოფელს. ბრძოლას რომ შეუდგნენ, მიუხედავად იმისა, რომ სოფელში მყოფმა რაზმებმა ყვირილი ასტეხეს, ჩვენ იბშირ-ფაშას რაზმები ვართო, ჩვენი რაზმები არ მოტყუვდნენ და დაარბიეს³. ათი რაზმი ამოარჩიეს და ვარდარის დივანის განმგებლის წინააღმდეგ გაგზავნეს. მდინარე საქარიას ნაპირზე წამოეწიენ. ||ჰალილ-ეფენდიმ, რომელიც ბრძოლის დროს სა- 455 ფრთხეში აღმოჩნდა, ცხენი მდინარე საქარიაში შეაგდო. ერთი გმირი ცხენით დაედევნა და ნიქსარელი ჰალილ-ეფენდი შუბით ცხენიდან გადმოაგდო. წყლიდან რომ გამოიყვანეს, ხელები უკან გაუკრეს. საწყალი ჰალილ-ეფენდი ასეთ უმწეო მდგომარეობაში მოჰგვარეს ფაშას. მან რომ ფაშას უთხრა: „მოწყალეო ხელმწიფევ! ნიქსარიდან არზრუმისაკენ რომ მიდიოდი და შემდეგ მოდიოდი, ჩემ სახლში გაჩერდი. რაც შემეძლო, პატივი გეცი და სამსახური ვავიწიეო!“ ამაზე [ფაშამ] ჰკითხა: „შენი ქონება სად არისო“. მან თქვა: „აი, სამი ათასი ოქრო და ორმოცი ქისა მაქვს თან. ამდენივე ფული მაქვს ანკარაში მუთეველი ჰასან-ალასთან“. მისი ზაზინადარისაგან ხელწერილი მიიღეს. იგი (ჰალილ-ეფენდი), მისი ზაზინადარი და ჩიბლაქ ალი-ალა და-

ხოცეს და მათი თავები ამირახორ-ალას გაატანეს სტამბოლში. დაიწერა ბრძანება, რომ ალაჯა ათლქ ჰასან-ალას არა მარტო [ფული] მიეღო ჰალილ-ეფენდის ბარათის მიხედვით მისი მუთველქ ჰასან-ალასაგან, არამედ შეეპყრო კიდევაც იგი. საქარიას ნაპირას სამხრეთისაკენ ვიარეთ სამასი მეომრითურთ და დაბა აჰაშის ნაპიერში მდებარე შინქქარ აჰმედ-ალას სოფელში მოვედით. ბალ-ვენახანის სოფელია გორაკის ძირას. აქედან ესთანოზნსაკენ გადავედით და იქიდან სამხრეთისაკენ რომ ვიარეთ, მოვედით სოფელ ერქექ-სუში. იგი აღრეა აღწერილი [ჩვენს მიერ]. აქედან კი ქალაქ ანკარაში მოვედით; როგორც კი ქალაქში შევედით, ჯერ შარიათის სასამართლოში მივედით და პატროსანი ბრძანება მოლას ვუჩვენეთ. როდესაც წაიკითხეს და გაიგეს, შიგ რაც ეწერა, მუთველქ ჰასან ჩელები სასამართლოში ჩაბარეს [ალაჯა ათლქ ჰასან-ალას]. [ალაჯა ათლი] ჰასან-ალა ჰასან ჩელების სახლში გაჩერდა. მე, მწირი, კი მსახურებიანად ვესტუმრე ქედერ-ზადე-ეფენდის, რომელმაც აღრე ჩემი ქონება უანგაროდ შეინახა და გულითადი მეგობარი იყო. მისთვის ჩაბარებული მთელი ჩემი ტანსაცმელი და ბარგი მოიტანა და გადმომცა ერთი ბოხჩა თეთრქობიანი ქვედა საცვალი და პერანგი, ათი თოფი შალი და ერთი حاشی წიგნი⁴. მეორე დღეს [ალაჯა ათლქ] ჰასან-ალამ მუთველქსაგან ბარათის მიხედვით მთელი ქონება მიიღო და როდესაც ფაშასთან იმ ბორკილებში ჩასმული საწყალის წასაყვანად გამობრუნდა, ჩვენი სახლის პატრონმა, გულუხვმა ქედერ-ზადემ ჩვენი მძიმე ბარგის შესამსუბუქებლად ორი სატვირთო ცხენი გვაჩუქა. ავკიდეთ ჩვენი ტვირთი, სახლის პატრონს 456 გამოვეთხოვეთ და ანკარიდან ხელმეორედ მოვედით ესთანოზნში. აქედან ისევ ჩრდილოეთით ვიარეთ ვაკე ველებზე და მ საათში გადავიარეთ აჰაშის უღელტეხილი; თუმცა, წვიმამ გაგვაწვალა. დაბა აჰაშში მოვედით. ანკარის სანჯაყის მიწაზე მდებარე ვაკუფია ორი წმინდა ქალაქისა — მექასი და მედინასი. ბალდადის ალას განმგებლობაშია და ასორმოცდაათახიანი ყაზაა. ციხე დანგრეულია. ქეთხულა ჰყავს. ათასი სახლი და ათი მეჩეთი აქვს. გულისგამხარებელია მის სავაჭრო რიგებში მდებარე ჯამე, მეჩეთი, ფუნდუკი და აბანოები, ხონთქრის აბანო და მცირე ბაზარი. აქა-იქ აქვს ბალ-ვენახი, მაგრამ რადგანაც ხეებთან და გორაკებთან ადგილზე მდებარეობს, მძიმე ჰაერია. ქალაქი კი კეთილმოწყობილია. ირგვლივ ფერდობებია. აქ არის ემირდედეს საფლავი და შეიხ ბუხარელის წმინდა საფლავი, რომელიც გაღმა, დასავლეთ მხარეს მდებარე მთაზეა. აქედან გზა განვაგრძეთ და ქალაქ ბემაზარს მივალწით. ჩვენი ბატონი ფაშა აქ ვნაჩეთ და მუთველქ ჰასან ჩელები მას ჩავაბარეთ. მთელი ქონება მიიღო, გაათავი-

სუფლა, საპატიო ხალათი უბოძა და ანკარისაკენ გაისტუმრა. მე, შწირი, კი ამ ქალაქის დათვალეირებას შევეუდექი.

ბეგბაზარის აღწერა: მისი პირველი ამშენებელი ჩემთვის ცნობილი არ არის, მაგრამ მისი პირველი დამპყრობია ქუთაშის ერთ-ერთი ბეგის — გერმიანთა გვარის იაკუბ შაჰის ვეზირი დინარ ჰეზარნი. ამიტომ ქალაქს გერმიან ჰეზარისაც უწოდებენ. კვირაში ერთ დღეს კარგი და ყოველმხრივ შემკული ბაზრობა იმართება და ყოველგვარი ძვირფასი ნივთები იშოვება. რადგანაც მოსახლეობის საქმიანობაა თივთიკის თხის [მომრავლება], მის ბაზარზე მრავლად იყიდება ამ მატყლის ძაფი — მუშტარი ჰყავს. წელიწადში ათასი კანთარი შალის ძაფი იყიდება. არ შეიძლება, რომ უხეში შალი იყოს, მხოლოდ მშვენიერი და ნარჩვეია. გარშემო სოფლებიდან ყოველ კვირას ათი ათასი კაცი იყრის თავს ბაზარში. ქალაქი ანატოლიის მიწაზე, ანკარის სანჯაყის საზღვრებში მდებარეობს და ვინც სტამბოლში შეიხ ულ-ისლამი გახდება, მისი სახასო ადგილია. სულთნის სახასოებიდანაა გამოყოფილი. მის მმართველად მუფთის მიერ დანიშნულია სუბაში. ასორმოცდაათხჩიანი ყაზაა. მის ყადის შვიდი ქისა აქვს წლიური შემოსავალი. ტამლის ემინი, სიფაჰიების ქეთხუდა და იანიჩართა სარდალი ჰყავს, მაგრამ ციხისთავი და მეციხოვნეები არა ჰყავს. მისი ციხის შენობა ხევშია, ხოლო [ქალაქის] ორი მხარე მდებარეობს კლდეზე, რომელსაც ქედი თევზის ზურგს მიუგავს. მისი სიდიდის შესახებ არაფერი ვიცი. ქვემო ქალაქი ორ ფართო ხეობაში მდებარეობს, ოცი უბანი და ორმოცდაერთი მიჰრაბი აქვს. || თუმცა, მაინცდამაინც 457 ბრწყინვალე ჯამეები არაა. ლამაზია ჯამე, რომელიც სავაჭრო რიგებშია. სულ სამი ათას სამოცი ორსართულიანი სახლია. კედლები აგურისა აქვთ, სახურავები — ყავრისა. მედრესე, ჰადისების სახლი და ყურანის საკითხავი სახლი აქვს, რადგანაც ცოდნის მაძიებელი საკმარისია და ულუმა — ბევრი. მათი მედრესე ქვით არაა აშენებული. სამოცდაათი სასწავლებელია ყმაწვილებისათვის. ყმაწვილები ფრიად კეთილშობილნი, წესიერები არიან და შვიდასზე მეტი ყურანის ზეპირად მცოდნეა. ერთი ისეთი შეიხ ულ-ისლამი ჰყავს, რომ მასთან მეცნიერულ კამათში უმწეოა ყველა ულუმა. ნაჰიბ ულ-ეშრაფი დიდად განსწავლული არაა, მაგრამ ფრიად კეთილშობილი და დიდსულოვანი პიროვნებაა. მოსახლეობა უმეტესად ულუმაა. სიფაჰიც — ბევრი, ყველანი ფერად-ფერად შალს იცვამენ. მათ ქალებს სულ „მუმეიზი“ შალი აცვიათ. რადგანაც თურქების ქალაქია, მოსახლეობა ოღუზთა მოდგომისაა და თურქი ხალხი რომ ვიხსენოს ვინმემ, ესენი დაგიდგებიან თვალწინ. შვიდი ფუნდუკი აქვს. სავაჭრო რიგებში ერთი მშვენიერი ფუნდუკი დამწვარია. აბანოები და ექვსასი დუქანი აქვს. ბა-

ზარზე, ყასბების რიგში გამავალი ხევის ნაპირებზე საკვირაო ბაზრობა ეწყობა. ეს ხევი ქალაქის ქვემოთა მხარეს მიედინება, ერთ მდინარეს უერთდება და ის კი საქარიაში ჩადის. რადგანაც ქალაქი მალღობ ადგილზე მდებარეობს, შარავნები ქვიშიანია და მოუკირწყლავი. მცხოვრებლები სტუმართმოყვარე და დიდსულოვანი არიან. მათი ქალები — ფრიად ზრდილი და უმწიკვლოები.

რა არის ქების ღირსი: ბალ-ვენახი ბევრი აქვთ. მათ ბოსტნებში ერთნაირი ჭიშის ნესვი მოდის ისეთი, მისი სიტკბო ადამიანს ტვინში აუვა. მუშკისა და ამბრის მსგავსი ნაზი სურნელება აქვს. ქალაქის მოსახლეობა უმეტესად ამ ნესვით ხარშავს ტკბილ ფლავს და შიგ დარიჩინსა და მიხაკს ურევს. მოაკიას მიერ გამოგონილ ფლავზე გემრიელი გამოდის⁵. ერთი ჭიშის მწვანე, მრგვალი მსხალია ისეთი, რომ ოთხიხუთი ცალი ერთ ოყას იწონის და ფრიად სასიამოვნო და წვნიანია. მრავალი ათასი ყუთი ბაშბაში შეფუთული მსხალი ძღვნად მიდის სტამბოლის სასახლეში. გარდა ირანისა, ამ მსხლის მსგავსი სხვაგან არსად მინახავს. ერთგვარი შავი ქერი მოდის, რომელიც ძალზე ცხიმოვანია. სიფრთხილეა საჭირო, რომ ცხენს ბევრი არ მიეცეს. [ქალაქის] ველზე მოდის ბრინჯი, რომელიც ძალიან კარგად მწიფდება. ერთი სიტყვით, ვრცელი და სურსათ-საქონლის სიიაფით განთქმული ქალაქია. ერთი წმინდა საფლავია, რომელსაც შეიხ ივაზ-დედე ეწოდება.

458

ამ ქალაქში სამი დღე რომ გავატარეთ¹ და ვისვენებდით, სტამბოლიდან მაცნეები მოვიდნენ. მე, მწირს, და ფაშას წერილები მოგვეტანეს ჩემი ბიძებისაგან, მემიქნადე-ეფენდისა და აბდ არ-რაჰიმ-ეფენდისაგან. ფაშასთან მოსული [წერილის] შინაარსი შემდეგი იყო: „თქვენნი მონა-მორჩილი ევლიას მამა გარდაიცვალა. მთელი უძრავი ქონება და ნივთები მისი დედინაცვლის, დებისა და სასამართლოს მიერ დანიშნული მზრუნველის ხელშია დატული. ვთხოვთ თქვენს კეთილშობილებას, რათა თქვენთვის მლოცველი ევლია ჩელები გამოუშვათ და ცოტა ხნის შემდეგ, როდესაც თავის საქმეებს მოაგვარებს, ისევ იახელით“. ნათესავების მიერ ჩემთვის გამოგზავნილ წერილში კი შემდეგი ეწერა: „თქვენ კარგად იყავით და მამათქვენი გარდაიცვალა, ღმერთმან...!“ ეს ამბავი რომ შევიტყვე, თავზარი დამეცა. წერილი ფაშას ვაჩვენე. მანაც თავისი წერილი მაჩვენა და ძალიან დამწუხრდანიმ პირობით დამითხოვა, რომ ისევ იმ ადგილას დავბრუნდებოდი და მეც ხელზე ვემთხვიე. თავისი ქეთხუდა და ხაზინადარი მოიხმო და გზის სახარჯოსთან ერთად ორი ქეჭვილანის ჭიშის ცხენი და ორი მონა მიწყალობა. სხვა სურსათ-სანოვაგეც მოვამზადე. ჩვენ ბატონ ფაშას გამოვეთხოვე და შვიდი მონის თანხლებით გზას გავუდექი.

ათას ორმოცდამთხრამეტი (1648) წლის ჯუშაბა ალ-ახირის (იზნისის)
თვეში ანაპრის ბეიბაზარიდან სტამბოლისაკენ გაგზავრება

ბეგბაზარიდან ჯერ ჩრდილოეთისაკენ გავწიეთ. მშენიერი ამინ-
დი იდგა. კეთილმოწყობილი, გაშენებული მიწა-წყალი გავიარეთ და
9 საათში სოფელ სარილარში მივედით. იალალი ვრცელი აქვთ და ას-
კომლიანი კეთილმოწყობილი სოფელია. ამ ადგილას არის ძლიერი,
ჰამზა-ზადეს მიერ ხორასნული წესით დამზადებული კირის ხსნარითა
და „რიხ“-ით აშენებული დიდი ზღუდე, რომელიც თითქოს მაღალი
მთის ნაწილიაო, ისე მოჩანს.

აქედან 7 საათში მივედით სოფელში, რომელსაც ქოსბეიხანნი
წოდებდა. იგიც ერთ ხეობიან მიწაზე მდებარეობს; ასკომლიანი, კე-
თილმოწყობილი სოფელია. მისი მცხოვრებლები გათავისუფლებული
არიან ურდის გადასახადებისაგან.

რადგანაც სულთან აჰმედ-ხანის² დროს აქ აჯანყებულებმა ერთი
ქარავანი დაარბიეს და ორიათასზე მეტი ღვთისმოსავი ხმლით აკუწეს,
განსვენებულმა ნაზიფ-ფაშამ³ ციხის მსგავსი დიდი ფუნდუკი ააშენა, 459
სოფლის მცხოვრებლები ჩაასახლა და სოფელიც თანდათან გაიზარ-
და. ჯამე, ფუნდუკი, საქველმოქმედო ნაგებობა, აბანო და მცირე ბა-
ზარი აქვს. მისი ყურძნის მწნილი ფრიად ქებულია. ანატოლიის ქვე-
ყანაში მისი ფუნდუკის ბადალი არ მოიქეცება; მხოლოდ დამასკოს
მახლობლად მდებარე უზარმაზარი „ხავერდის“ ფუნდუკი თუ იქნება
ასეთი. მოლურჯო ტყვიით გადახურული, კეთილმოწყობილი, მყუდ-
რო, თეთრი ფუნდუკია, რომელსაც აქვს მრავალი ოთახი, საჯინიზო,
რომელიც ორი ათას ცხენს იტევს, ცალკე თავლა აქლემებისათვის, ვე-
ლივით ვრცელი მოედანი.

იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და 6 საათში სადგურ
ნაზილ-ხანში მივედით. ბალ-ვენახი აქვს. ვერხვის ხეებიან ხეობაში
მდებარე ასკომლიანი, პატარა აბანოიანი, გადასახადებისა და ბეგარი-
საგან გათავისუფლებული მუსლიმური სოფელია. მისი განმგებელიც
ნაზიფ-ფაშას მოურავია. ეს ფუნდუკიც ნაზიფ-ფაშას ქველმოქმედებაა.
საუცხოო, დიდი საქველმოქმედო ნაგებობაა, რომელაც ზუსტად
თხუნელას სახლივითაა დაგეგმილ-აშენებული. ზულ ას ორმოცდაათი
ოთახი აქვს. ამასაც ერთი სასადილო აქვს, სადაც ყოველ გამგულ-
გამომგულს მესტუმრეები თითო პურს, ერთ ჯამ წვეს, ერთ ქონის
სანთელს აძლევენ და ემსახურებიან. აქედანაც დავიძარიტ და მოვე-
დით თურბელნი ქოაღუქის ციხეში.

მისი აღწერა: ამ ციხეს „თორბალნი ქოჯნიქსა“ და „თურბალნი ქო-
ლიუქს“ უწოდებენ. მაგრამ მისი სწორი სახელი თურბელნი ქოჯლუ-
ქია. ამ სახელის დარქმევის მიზეზი ისაა, რომ აქ დაკრძალულია წმინ-
დანი აკ შამ სედ-დინი¹. მაგრამ ბიზანტიურ მატრიანეებში ციხეს ალექ-
სანდრონოსს უწოდებენ.

ბრუსის ხელმწიფეების მიერ არის აშენებული. ეს ციხე ჰიჯრით
712 (1312—1313) წელს დაიპყრო ოსმან-ყაზიმ. ბოლუს სანჯაყის მი-
წაზე მდებარეობს და ასორმოცდაათხიანი ადგილია ნაპიეს ყადისა.
ქეთხუდა-აგერი და ქეთხუდა-სარდალი ჰყავს. ცამდეწვდილ კლდეზე
დგას ციხე და რადგანაც ცარიელი, დანგრეული და მიტოვებულია,
არც ციხისთავი ჰყავს და არც მეციხოვნეები. ამ ციხის ორი მხარე
კლდიანი, მთიანი და ვენახებიანია. ქალაქში ერთი ხევი ჩადის, რომე-
ლიც მთებიდან ეშვება და ფიჭვის ღარებში მიედინება. უკვდავებას
წყალია. ძველი და სასიამოვნო ქალაქია და მისი მცხოვრებლები ყვე-
ლანი თურქები არიან. სულ ორიათასამდე ფიჭვის ყავრით, გადახურუ-
460 ლიკობტა სახლია. სულ თვრამეტი მიჰრაბი აქვს. ქალაქში რვა უბა-
ნია. რადგანაც ზოგიერთი უბანი ციცაბო კლდის ძირას ძევს, კლდე-
ებიდან ქალაქში განუწყვეტლივ ცვივა კლდის ნატეხები, მაგრამ წმინ-
დანი აკ შამს ედ-დინის მადლით არც ერთ სულიერს ზიანს არ აყენებს.
სადაც დაეცემა კლდის ნატეხი, იმ ადგილსავე გაჩერდება. ასეთი კლდე-
ების ძირში ორასი სახლი დგას. ოცამდე სასწავლებელია ყმაწვილები-
სათვის. მედრესე და მისთანები არა აქვს. ერთი მშვენიერი აბანო აქვს.
461 ჰაერი კარგია. მის ხევში წყლის წისქვილებია. სულ სამოცდათხუთმე-
ტი ღუქანი აქვს. რადგანაც უმეტესად ცხენის ლამაზ ჩულებსა და
თოფრაკებს ამზადებენ, ამიტომ უწოდებენ „თორბალნი ქოჯლუქს“¹⁵.
აქაც არ არის კვალი იმისა, რომ ებრაელებსა და ბერძნებს ეცხოვ-
როთ.

XCV -

ქ. ოღლუჰის წმინდა ადგილები

უპირველესად ყოვლისა, საიდუმლოებათა წყარო, ღვთისმოსავთა
მფარველი, დიდკაცთა წინამძღვარი, სრულყოფილობის მწვერვალი.
ხალხის მოძღვარი, ქვეყნის მფარველი, მქადაგებელი, ღმერთის მოტრფია-
ლე ფირი, ქვეყნიერებისა და სარწმუნოების სულთანი, კაფის მთის
ნამდვილი ფასკუნჯი — მისი უწმინდესობა შეიხი აკ შამს ედ-დინ მეჰ-
მედ ბენ ჰამზა. დამასკოში დაიბადა და მისი უდიდებულესობა [ხალი-
ფა] აბუბაქრ სადიკის — ალაჰიმცაა კმაყოფილი მით — შთამომავა-

ლია. ამას ისიც ადასტურებს, რომ მას თითის ერთი სახსარი აკლდა. მას შემდეგ, რაც იგი გაპატიოსნდა ბაღდადის ციხეში დასაფლავებული შეიხ შეჰაბ ედ-დინ სუჰრვერისთან საუბრით, რუმში მოვიდა და ანკარაში ჰაჯი ბაირამ-ველის თანამოსაგრე გახდა. სტამბოლის დაპყრობისას [სულთან მეჰმედ] ფათიჰს ახლდა. სტამბოლის დაპყრობის დღე უწინასწარმეტყველებია: — „თუ ღმერთმა ინება, ეს ციხე 857 (1453) წლის რები ულ-ევველის [მარტი] თვეში იქნება დაპყრობილი“. მაღალი ღმერთის ნებით ეს წინასწარ განსაზღვრული დაპყრობაც იმ დღესა და საათს აღსრულდა². ამ ქალაქში ხეებით დაფარულ სასაფლაო ადგილას არის დასაფლავებული თავის კეთილშობილ შთამომავლებთან ერთად.

მისი უწმინდესობის, მოციქულის ანსარის — მამა იობის წმინდა საფლავის ადგილმდებარეობაც, რომელიც ზვენ თავის ადგილას³ და 462 წვრილებით აღწერეთ, ამ ადამიანს მიუთითებია; როდესაც ის ადგილი გაითხარა, იქ აღმოჩნდა იობის საფლავი და წარწერა. თავისი დროის მწვერვალთა მწვერვალი იყო. მრავალი წიგნი აქვს შეთხზული. საექიმო მეცნიერებაში მეორე ლოკმანი იყო. მის შემდეგ, მისი კეთილშობილი შვილი, „იოსებ და ზულეიხას“⁴ შემთხვევით აჰმედ ჩელები, სტამბოლში ახა სოფიას წმინდა ჯამეში „იოსებ და ზულეიხას“ რომ თხზავდა, თავისი მამის თანამდებობა და მისი მემკვიდრეობა არ ინდომა და ყველა დერვიშის ნებით ეს თანამდებობა მის უწმინდესობა საად ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინს დარჩა. იგიც თავისი მამის გვერდით არის დასაფლავებული — ალაჰმა აკურთხოს მათი საიდუმლოებანი.

შეიხი ფეჰლ ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი ღვთისმეტყველი იყო. მრავალი ათასი ადამიანი დამოძღვრა და თავისი მამის ადგილი ეკავა. მისი საფლავიც მამის გვერდითაა.

შეიხი ნურ ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი თუმცა ბრუსაში წავიდა სასწავლებლად, მაგრამ იქ კალმის სათლელი დანა მუცელში იტაკა და გარდაიცვალა, ბრუსაში ზეინიურის [უბანშია] დასაფლავებული.

შეიხი ჩელები ემრ ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი მამის გზით არ წავიდა, მუთვევლი გახდა და ნეკრესის ავადმყოფობით გარდაიცვალა. თავისი მამის გვერდითაა დასაფლავებული. მართლაც, რომ ქვეყნის დამამშვენებელი ერთი ტომი მატთანე აქვს.

შეიხი ნასრ ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი ირანში წავიდა სასწავლებლად და შვიდი წლის მოგზაურობის შემდეგ თავრიზში გარდაიცვალა. ბევრს ირანში იგი შემს თავრიზელის შვილად მიაჩნია და სალოცავად დადიან. მაგრამ შემს თავრიზელი⁵ უცოლო რომ იყო, კონიაში მოვიდა და მისი უწმინდესობა მევლანა⁶ დამოძღვრა. შემდეგ

მეკლანას ერთ-ერთმა შვილმა შემს თავი მოსჭრა, ხელში აიღო, ბევი იარა და ქალაქ ხოიში მივიდა. ამბობენ, რომ ახლა ქალაქ ხოიში ასვენიაო. ასე ნაადრევად, უცოლშვილოდ გარდაიცვალა მისი უწმინდესობა შემსი. ხოჯა ნასრ ედ-დინ შემსი ებეიზის შვილია.

შეიხი მეჰმედ ნურ ულ-ჰულა ბენ აკ შემს ედ-დინი მისმა უწმინდესობა შემსიმ ჯერ კიდევ ამ პიროვნების დაბადებამდე იწინასწარმეტყველა რომ იგი ღვთის გლახა გახდებოდა. მისი დაბადებისა და დავაუკაცების შემდეგაც კი თავის სხვა შვილებს აფრთხილებდა: „ნურ ულ-ჰულადს განდიდება ერიდეთო“. ეს ადამიანი ჯამეში რომ შედიოდა, რადგანაც წინასწარმეტყველობდა — ეს სასამოთხეა, ეს საჯოჯო-
463 ხეთო, მამამისმა მას აკრძალული საქმელი აქამა დასმოაშლევინა. მისმა უდიდებულესობამ [სულთან მეჰმედ] ფათიჰმა მულქად უწყალობა სოფელი ველეჟი. იქ გარდაიცვალა და იქვეა დასაფლავებული.

შეიხი მეჰმედ ჰამდ ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი: ზემოთ აღნიშნულია, ის ამბავი, რომ ამ პიროვნებამ არ მოისურვა თავისი მამის თანამდებობის დაკავება და წერდა „იოსებ და ზულეიჰად“ წოდებულ თხზულებას. ამბობენ, რომ როდესაც იგი ღვთის საშოში იყო, მამამისის ღვთისათვის ხელი მუცელზე დაურტყამს და უთქვამს: „ჰაი, ჩემო ბრძენო არისტოტელე, მეცნიერო, პოეტო, მთხზველო, მწერალო შვილოო“. ღვთის სიბრძნით, ეს ადამიანი დაბადებიდან რვა წლისა რომ იყო, [ლუქსების] „დივანი“ ჰქონდა [დაწერილი] და შეთხზული „ლეილა და მაჯნუნის“ წიგნი, აგრეთვე, „მეკლედ მენზუმი“. მისი „იოსებ და ზულეიჰა“ ისეთი ქმნილებაა, რაც ადამიანის ძალ-ღონეს აღემატება. მართლაც რომ იმის ნათქვამია, ვისაც ღვთით მონიჭებული მაღლი მოჰფენია. ამ ადამიანმა სამოცი წელი იცოცხლა და 853 (1449—1450) წელს რომ გარდაიცვალა, მამამისის გვერდით დაასაფლავეს. ას სამოცდაათამდე დიდი და პატარა წიგნი აქვს. მაგრამ მეტად განთქმულია მისი „კიაფეთ-ნამე“ და „იოსებ და ზულეიჰა“. ალაჰის ცხონება იყოს მასზე. ამ [კაცის] თვალსჩინია მეჰმედ ჩელები ბენ ჰამდ ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ედ-დინი. ეს ჩელები იმ ხანაში ძვირფასი მარგალიტებით გამოჩნდა. ქვეყნის დამამშვენებელი სწავლული იყო. ყველა არაბი და სპარსელი სწავლული უმწეო იყო მისთვის პასუხი გაეცა. თავისი დროისათვის იგი თითქოს იმამი აზამი იყო. მოკლედ, ყოველ მეცნიერებაში მიუწვდებოდა ხელი და განსაკუთრებით წერის ხელოვნებაში იყო მაკუთ მუსთასიმისა და ხათათ იბნ მაკლასავით დაოსტატებული. ვწუხვარ, რომ ამ ჩელების წმინდა საფლავი თურბედარებმა არ იცოდნენ, რადგანაც პატივსაცემი ადამიანები მაინცდამაინც არ გამოჩნდებიან ხოლმე.

შეიხი აზღ ალ-კადირ ბენ საად ულ-ლაჰ ბენ აკ შემს ელ-დინი: ეს წმინდანი აკ შემს ელ-დინის შვილიშვილია. თავისი დიდი მამის აკლდამის გარეთ ასაფლავია.

შეიხი აზღ ურ-რაჰიმ ბენ აკ შემს ელ-დინი წმინდან [აკ შემს ელ-დინის [გარდაცვალებიდან] ორმოცი წლის შემდეგ იყო მისი მოადგილე. მისი შეთხზულია სუფიური მეცნიერების შესახებ წიგნი, რომელსაც „ვაჰდეთ-ნამე“⁹ ეწოდება. წმინდან [აკ შემს ელ-დინის] გვერდით ასაფლავია. ალაჰის ცხონება იყოს ყველა მათზე. შეიხი სეიდ||სეჟინ 464 სულთანიც აქ არის.

ამ ქალაქში ერთი დღე დავრჩით და საამურად გავატარეთ დრო. იქიდან ისევ ჩრდილოეთისაკენ [ვიარეთ] და 7 საათში თარაკლის ციხესთან მოვედით.

თარაკლი: ბრუსას მთავრის აშენებულია. ოსმან-ყაზნს დაპყრობილია. საჰაქიმოა. ასორმოცდაათხიანი ყაზაა. მისი ციხე ამჟამად გავერანებულია, მაგრამ დასახლება კი ვენახებიანი, ბაღებიანი, გამდინარე წყლებიანი, ხუთასამდე კეთილმოწყობილი, ყავრითა და კრამიტით დახურული სახლიანი და ფუნდუკიანი, ხევში მდებარე დაბაა. თერთმეტი მიჰრაბი და შვიდი უბანია. ლამაზია ჯამეც, რომელიც სავაჭრო რიგებში დგას. ერთი აბანო, ხუთი ფუნდუკი, ექვსი ყმაწვილების სასწავლებელი და ორასი ღუქანი აქვს. რადგანაც ყველანი კოვზებსა და სავარცხლებს აკეთებენ, ქალაქს თარაკლის¹⁰ უწოდებენ. რადგანაც მის მთებში მთლიანად ბზის ხეებია, მცხოვრებლები მათ ამუშავებენ და არაბეთსა და ირანში გზავნიან. მისი ჰავა ფრიად მშვენიერია. მთები მთლიანად ტყე-ბუჩქით არის დაფარული და სანადირო ადგილებია. მისი ხევის წყალი [დაბაზე] რომ გაივლის, სხვა მდინარეს ერთვის და შემდეგ მდინარე საქარიაში ჩადის. აქედან ისევ ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ და 7 საათში ქივეს ციხეში მოვედით.

ქივეს აღწერა: მისი სახელი ქიქვედან წარმოდგება. იგი ალექსანდრე [მაკედონელის] ნათესავის, იზმიდის ციხის ამშენებელ ხელმწიფე ქალის — ქიქვეს ცხვრის მწყემსებისათვის განკუთვნილი პატარა ციხე იყო. ხელმწიფე ქალის სახელი დაერქვა. ბოლოს [სახელი] დამახინჯდა და „ქივე“ გამოითქმის. 712 (1312—1313) წელსაა ოსმან-ყაზნს მიერ დაპყრობილი. ასორმოცდაათხიანი პატაროსანი ყაზაა. მის სანახებში, მდინარე საქარიაზე სულთან ბაჰაზეთ-ველის საუცხოო და უზარმაზარი ხილია. ძველ დროს აქ დიდი ქალაქი იყო, მაგრამ მურადხან მეოთხის დროს მდინარე საქარია აღიდგებულა და ქალაქი წაუღეკავს. შემდეგ ისევ გაშენდა. სამასი სახლი, ერთი ჯამე, ერთი აბანო, სამი ფუნდუკი, შვიდი ყმაწვილების სასწავლებელია. სახლები ყავრითა და კრამიტითაა დახურული. ქალაქი მდინარე საქარიადან ისრის

ერთ გასროლაზეა დაშორებული. ერთი კრამიტის სახურავიანი, ვეებერ-
465 თელა ფუნდუკია და მის ახლომახლო ოცამდე ღუქანი დგას. რადგან-
ნაც ბალ-ვენახი ბევრია, ყურძნის მწწილი და საქარიას ნესვი განთქმუ-
ლია. თითო ცხენზე ორი ნესვი იტვირთება; ძალიან დიდი და ტკბილი
მოდის. ქივეს ხიდან სულ ბოსტნებია. ხიდის ქვეშ გამავალი მდინარე
საქარია ქვემოთ მთებში გადის, ქალაქ ბეიფაზარის ძირას გაივლის,
მრავალ სოფელსა და დაბას რწყავს; შემდეგ კოჯაილის გაივლის და
დაბა რაზვეში შავ ზღვას ერთვის. ამ დაბაში არიან სიფაპიების ქეთ-
ხუდა, იანიჩარების სარდალი და ვაკუფების მუთეველი. მისი უწმინ-
დესობა ბურჰანის წმინდა საფლავი: ოსმანთან ერთად მოსული ეს პი-
როვნება აქაა დასაფლავებული.

იქიდან ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ, ხიდზე გადავედით და საქა-
რიას ნაპირ-ნაპირ გავიარეთ ტყე, რომელსაც აღაჩდენიონ ეწოდება.
ისეთი ტყეა, რომ ბევრი უცხო ქვეყნიდან ჩამოსული, რომლებიც აქა-
ურობას არ იცნობდნენ, იკარგებოდნენ და გარეული მხეცების კერძი
ხდებოდნენ. დაფნის, ღვიის, ფიქვის, ცაცხვის ხეების ყვავილთა სურ-
ნელება ადამიანს ათრობს. მზე სრულიადაც ვერ ატანს შიგნით. ამ
ხეივნებში მრავალი ათასი სახერხი წისქვილია ფიცრის საჭრელად და
ხომალდებისათვის ხე-ტყეს ჭრიან. ეს მთები ოთხი სანჯაყის საზღვრებ-
ში მდებარეობს და მართლაც რომ ხეების ზღვაა! მისი ერთი მხა-
რეა ბრუსის სანჯაყი, ერთი მხარე — იზმიდისა, ერთიც — ბოლუსი და
კოჯაელისა. მისი შემოვლა მხოლოდ ერთ თვეში შეიძლება. მისი საუ-
კეთესო ადგილებია ის ნაწილი, რომელიც ამ ქივეს გზაზე მდებარეობს.
მესამე საათს, რაც ჩვენ ქივე დავტოვეთ, საქარიას ნაპირზე, ერთ ცი-
ცაბო კლდეზე დავინახეთ ჩობან-ყალა. პატარა ციხეა. შიგ ადამიანი-
შვილის კვალიც არაა. დანგრეული და გავერანებული დგას. თურმე
ძველად ამ ციხეში იდგნენ ხელმწიფე ქალის — ქიქვეს მწყემსები და
გამვლელ-გამომვლელთაგან ბაქს იღებდნენ. მის ქვემოთ ზღვასავით
მდინარე საქარიაა. უკან ციცაბო მთაა, ხოლო გზა — ძალიან ვიწრო
და ჯოჯოხეთური, ამიტომ ხალხი იძულებული იყო ბაქი გადაეხადა.

ეს ადგილი რომ გავიარეთ დასავლეთით, არხენიანდ შევექციეთ
საუზმეს საქარიას ნაპირას, ყვავილნარებში და ნაკადულების პირას,
სადაც მზე არ ატანდა. შემდეგ ლოცვა-ვედრება შევუთვალეთ შემო-
ქმედს, ავიყარენით, კიდევ 4 საათი ვიარეთ და დაბა საბანჯაში დავი-
466 სადგურეთ. იგი აღრეწაღწერე, როდესაც არზრუმში მივდიოდი. კვლავ
დასავლეთისაკენ ვიარეთ და იზმიდის ციხეში მოვედით. ესეც აღრეა
აღწერილი ჩვენს მიერ. აქედან ჰელექეს ციხისაკენ გავედით, ისევ და-
სავლეთისაკენ ვიარეთ რამდენიმე საათი და დაბა გექბოზას მოვედით.
ესეც აღწერილია. შემდეგ მოვიწახლეთ ქემიქლი ალი-ბაბას [საფლა-

ვი]. კვლავ დასავლეთით წავედით და გავიარეთ სოფელი ფენდიქი, კართალი, ბოსთანჯი-ბაშის ხიდი და კადიქოზს მივადწიეთ. შემდეგ, 1058 (1648) წლის ჯუმადა მეორის თვის ბოლოს (შუა ივლისი), დიდება ღმერთს, ჯანმრთელად და მშვიდობით ჩავედით ძველ და დიდ ქალაქ სკუტარში. სამოთხის ბაღის მსგავსი, ღვადამიწის ზურგზე უბადლო, მშვენიერჰაერიანი და შენობებიანი ქალაქია. ისიც ყოველი წვრილმანითურთ აღვუსხე პირველ ტომში კონსტანტინეს¹² აღწერისას. ალაპის სახელი ვახსენეთ, ყველა ცხენი და ჯორი, ბარგი-ბარხანა ხომალდებზე დავტვირთეთ, ღმერთს მინდობილნი სტამბოლის უბეზე გავედით და შევედით უბადლო ქალაქში, უდიდესი სახალიფოს გულში; ბედნიერების ქალაქ სტამბოლში.

დიდება ღმერთს, ჩემი მხევლებითა და მსახურებითურთ ჩვენს სახლში მივედი და პირველად ჩემი კეთილი დედის პატიოსან ხელებს ვემთხვიე. შემდეგ დებს დავუკოცნე შუქიანი თვალები. ისევ შევჯექი ცხენზე, აღთქმა შევასრულე და მისი უწმინდესობა უფალ ეაუბ ანსარს წმინდა საფლავი მოვილოცე. იქ ჩემ მიერ აღთქმული ერთი ზვარაკი ალაპისათვის დავკალით და დავურიგეთ იმათ, ვისთვისაც იგი განკუთვნილი იყო. წმინდა ეაუბის ძლევა მოსილი სულისათვის დავიწყე პატიოსანი ხათმი და სახლში მოვედი. იმ დამეს დავწექი, მშვიდად დავიძინე და სიზმარში ჩემი საყვარელი, ცხონებული მამა ვნახე. „კურთხეულ იყოს შენი მოგზაურობა, ვაჭრობა და წმინდა ადგილების მოლოცვა. ალაპის მოციქულმც იყოს შენი შემწე. კეთილი იყოს შენი მოსვლა; დიდება ღმერთს, რომ ხელცარიელი არ დაბრუნდი. ერსულთნის გზაზე პატარა ვაჟკაცი გამხდარხარ¹³. ჩვენი ლოცვა-კურთხევა არ დაივიწყო“. თქვა და მე, მწირს, ალაპის სახელის ხსენებით სამჯერ წამაკითხა სურა: „თაქასურ“-ი¹⁴. დილაადრიან რომ გამეღვიძა, ნათესავები ჩავსხედით ნავში, უნკაფანიდან გავედით და მივადექით სასაფლაოს, რომელიც თერსანეს უკან მდებარეობს. პირველად ჩვენი საყვარელი მამის საფლავი მოვილოცეთ, სამჯერ წავიკითხეთ სურა „თაქასურ“ და შევეუდექით წმინდა ხათმს. შემდეგ მოვილოცეთ ჩვენი წინაპრები, რომლებიც [სულთან მეჰმედ მეორე] ფათიჰის დროიდან მოყოლებული აქ არიან დასაფლავებული. ||დამწუხრებულნი დავბრუნდით სახლში. განსვენებული მამის მიერ ჩემთვის დატოვებული ქონება მივიღე, ყველა ჩემ მეგობარსა და ამხანაგს შევხვედი და გულითად საუბარს შევეუდექით.

როდესაც მე, მწირი, არზრუმის ამ მოგზაურობიდან ვბრუნდებოდი, ვნახე, რომ ჯივან კაფუჯი-ბაშის სასახლის წინ ერთი ისეთი მაღალი სასახლე აუშენებიათ, ცას ებჯინებოდა. ამ მომხიბლველ სასახლეს რომ ვათვალიერებდი, გამოჩნდა ერთი კარისკაცი და მითხრა: მობრ-

ძანდით, მისი აღმატებულება ეფენდი გთხოვთ. მე, მწირმა ვუთხარი: „ვინ არის შენი ბატონი“-მეთქი. პასუხად მომიგო: „ხონთქრის ხოჯა და ამ სასახლის პატრონიაო“. მე, მწირი, კიბეზე ავედი და მის მაღალ დივან-ხანეში შევედი. რას ვხედავ! სამოცდაათ-ოთხმოცამდე სიასამურის ქურქიანი მსახური გარს შემოხვევიან რჩეულ ახალგაზრდებს და დგანან. დაინახე, რომ შემადლებულ, საპატიო ადგილზე შევწვერა ვაჟკაცი ზის, რომელსაც უღემას პატარა ჩაღმა ახურავს. მაგრამ, არ ვიცი, რომელია სახლის პატრონი. ყველა იქ დამსწრეს თავაზიანად მივმართე: „მშვიდობა იყოს თქვენდა, ჰოი, ღვთის მოყვარულნო!“ საპატიო ადგილზე მჯდომმა მითხრა: „თქვენდაც იყოს მშვიდობა, ჰამიდ-ეფენდის მედრესეში ჩემთან, საწყალ შეიხ-ზადესთან, ერთად ნამყოფო, საყვარელო ამხანაგო“. ფეხზე წამოდგა და ხელი ჩამომართვა. ერთმანეთს გადაეხვიეთ და გადავკოცნეთ. მაგრამ, ღმერთმა იცის, რომ ვერ ვიცანი. „ო, ჩემო ძვირფასო! უბრალო კაცი იყავი და დარბაისელი გამხდარხარ. ეს რა უცხოსავით მოგვესალმე?“, თქვა. მაშინვე მიუჯექი და ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ, ძველო მეგობარო, ძვირფასო, ამხანაგო, ჩემო ძვირფასო შეიხ-ზადე“-მეთქი. „კეთილი იყოს შენი მოსვლაო“, თქვა. „ყავა და შარბათი მოიტანეთო“, ბრძანა. „რა არის, ამ სასახლეს რატომ ათვალეგრებდით“. მე, მწირმა, ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ, ორწელიწადნახევარია, რაც ამ ქალაქიდან დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშასთან ერთად წავედი. ეს ნაგებობა არ მენახა. დიდება ღმერთს, რომ ასეთი კარგი შენობა აუგიათ, ღმერთმა აკურთხოს“-მეთქი. მისი [აშენების] თარიღი შემდეგი იყო: „კეთილად გაშენდა ეს სადგომი. კურთხეულ იყოს იგი“, 1054 (1644). მეორე თარიღი: „მუდამ მშვიდობითა და ბედნიერებით იყოს კურთხეული ეს ადგილი, 1054 (1644) წელი“.

ხოჯამ თქვა: „ეველია ჩელები, იმის გამო, რომ ერთად ვსწავლობდით მედრესეს კუთხეში, დიდებულმა ღმერთმა უხვ ცოდნასთან ერთად მიწყალობა ეს სასახლე და სკუტარში, ჩვენს ვილაიეთში და სხვა მრავალ ადგილებში — ჩიფთილიქები“-ო. ესა თქვა და ალაჰს ქება-დიდება მიუძღვნა. მე, მწირმა, ვუთხარი: „ღმერთმა ინებოს, ჩემო ხელმწიფევი შენთან ერთად ვკითხულობდი საღვთო მეცნიერებას. მიწიერ ცხოვრებაშიც ვიქნები თქვენი სიმდიდრის მოზიარე“-მეთქი. ეს რომ ვთქვი, მითხრა: „ღმერთმანი, მესიამოვნა, რომ არ მომერიდეთ. აბა, აქ 468 მო, ხაზინადარო!“ || მიახლებულ ხაზინადარს ყურში რაღაცა უთხრა. ცოტა ხნის შემდეგ მოატანინა ერთი ქისა ყურუში, ერთი სიასამურისქურქ-მოვლებული მწვანე შალის მოსახამი, ყადის ფაროო ხიფთანი, ერთის სიტყვით, თავით ფეხებამდე ერთი ხელი ტანსაცმელი მოატანინა და მიბოძა. საკმელი რომ გეახელით, დავეთხოვე, წამოვედი და ქვევით

რომ ჩამოვედი, დავინახე რომ ცხენზე შესაჯდომ ქვასთან დგას მაჰმუდის სპილოს მსგავსი ქეჭვილანის ცხენი; ვერცხლის უნაგირიანი, ვეზირების [შესაფერი] რახტიანი. ბიჰმა მითხრა: „ეფენდი, ესეც თქვენ გიწყალობათო“. მაშინვე შევბრუნდი ეფენდისთან და ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ! მიწიდან ამიყვანეთ, ამამალლეთ და ქვეითი რომ ვიყავი, ცხენზე ამამხედრეთ. ღმერთი იყოს თქვენი კმაყოფილი“-მეთქი. მოწიწებით გამოვეთხოვე, ისევ შევჯექი ცხენზე და სახლში დავბრუნდი. ცოტათი რომ დავისვენე, სამხრის შემდეგ ორმოცდაათმა მეკურტნემ ერთის აურზაურით მოიტანა ბრინჯი, ყავა, შაქარი, ცვილის სანთელი, ცხიმი და ერთის სიტყვით, ნაირ-ნაირი საკმელ-სასმელი. ჩემი ცარიელი სახლი მწყალობელი ღმერთის მაღლით გაივსო. მე, მწირი, სიხარულით ცას ვეწიე, მოსულ კაცს შარბათი მივაწოდე და წავიდა. ღვთის სიბრძნით, მე, მწირს, კიდევ ორჯერ მომეცა შესაძლებლობა ზოჯასთან მივსულიყავი.

ბოლოს, კუნძულ კრეტადან შველის სათხოვნელად მრვიდა ჯარის ქეთხუდა ყარა მურად-ალა და მას მოსთხოვეს ათასი ქისა, ამდენივე სურნელოვანი ნესვი, სამოცდაათი სიასამურის ქურჭი და ორი მხეჯალი¹⁵. რადგანაც მურად-ალა მაშინვე გაიტკა იანიჩართა ყველა ოდისა და სიფაჰიების ოდებისათვის [ამ] ამბის შესატყობინებლად, ჯარში აჯანყების ნიშნებმა იჩინა თავი. კოჯა მეველევი ვეზირ ღერვიმ მეჰმედ-ფაშა¹⁶ დიდვეზირი გახდა და ყარა მურად-ფაშა კი — იანიჩართა ალა თეზქერეჯი ვეზირ აჰმედ-ფაშა კი დაიმალა¹⁷.

XCVI

მოკლი აზაპი იბრაჰიმ-ხანის შვილის, კათილშოგილ სულთან.

მეჰმედ-ხან მეთოხის სულთნობისა — მარადიულობა მისცეს

ღმერთმა მის სახალიფოს ამიერიდან უკუნისამდე

მისი ტახტზე ასვლის ჩვენთვის ცნობილი თარიღები შემდეგია: „მეჰმედ-ხანის ტახტზე ასვლამ ქვეყნიერება დაამშვიდა“. მეორე თარიღი: „სულთანი გახდა მეჰმედ-ყაზი, ყველა ხაკანზე სამართლიანი და დიდსულოვანი“ — (1648).

|| რეჯების თვის ოცდამესამე დღეს (13.VIII.1648) ვეზირმა მევე-⁴⁶⁹ლევიმ სასახლეში ხონქარს ერთი ქისა მეჰმედ-ხანის [სახელზე მოჭრილი] ახჩა მიუტანა¹. რეჯების თვის ოცდამეხუთე დღეს, რადგანაც სასახლის ირ-ალეზი აჯანყდნენ, იბრაჰიმ-ფაშამ მათი ალა გადააყენა და სხვა ალა გაგზავნა. რეჯების ოცდამეექვსე დღეს მისმა უდიდებულესობამ, მალალადგილოვანმა ფადიშაჰმა [სულთნის] ხმალი შემოირტყა, დიდის ჯარით მოვიდა სასახლეში და ტახტზე დაჯდა. სხვათა შორის,

მისი ნამდვილად ტახტზე ასვლის დღე იყო 1058 (1648) წლის რეჯების თვის მეთვრამეტე დღე (8. VIII.) — შაბათი. სამხრის დროს ბედნიერად იჯდა ტახტზე ფადიშაჰად. ჯერ შვიდი წლის ყრმაც არ იყო და ტახტზე ავიდა. მაგრამ მისი დაბადების თარიღი ძალიან გაურკვეველია და თარიღი განსვენებულადაა ნათქვამი: „ნათებაა — მოვიდა იბრაჰიმის შთამომავალი მეჰმედი“. სხვა თარიღი: „ლოცვა-კურთხევით უთხრა ჯევერიმ უფლისწულს თარიღი: სულთანი გახდეს მეჰმედი — ბედნიერების ამომავალი მზე“, წელი 1051 (1641). მისი ტახტზე ასვლის დროს ხაზინაში განვრეტილი გროშიც არ ეგდო. განსვენებული მურად-ხან მეოთხის მიერ ხაზინაში სარწმუნოებისათვის გადანახული შვიდი ხაზინიდანაც კი არ იყო დარჩენილი არცერთი გროში. იბრაჰიმ-ხანის დროს წინდახედულმა ვეზირმა მეველევემ თქვა, რომ საჭიროა ეხლა ჯარს ტახტზე ასვლის საბოძვარი დაურიგდესო; ვაკუფების ქონების გამრიავებელთ საყელოში ჩაავლო ხელი, თავი მოუყარა და ჩამოართვა: ჯინჯის ქონებიდან სამი ათასი ქისა, ჰეზარ-ფარეს ქონებიდან 5 ათასი ქისა, შუქურ-ფარეს ქონებიდან ათასი ქისა. ერთის სიტყვით, ასობით სხვადასხვა ადგილას უაზროდ გაფლანგული ხაზინები შეაგროვა. ჯარს ტახტზე ასვლის საბოძვრად მიეცა სამი ათასი შვიდასი ქისა და ამის შემდეგ შვიდი ათასი ქისა ჯამაგირად გაიცა. ერთის სიტყვით, ისეთი სამართლიანი ხარჯები იქნა გაწეული, რომლის მსგავსი არ ნახულიყო. მიუხედავად ამისა, ვერ გაძლნენ და სულთანის ჰარემის ღულამებმა კიდევ მოითხოვეს ტახტზე ასვლის საბოძვარი.

როდესაც შვეალის თვის პირველი დღის (28. X.) ბრწყინვალე მთვარე გამოჩნდა, ხალხი წმინდა დღესასწაულით გაპატიოსნდა და გაიხარა. ბაირამის მეოთხე დღეს, ოთხშაბათს დიდი „ჩიკმა ბაშილიქით“² განსვენებულ იბრაჰიმ-ხანის სილაჰდარ მურთაზა-ფაშას დამასკოს ვილაიეთი ეწყალობა ვეზირობის წოდებით. კანონების მიხედვით სიფაჰი ვახდა სასახლის სამი ათასი ახალგაზრდა, რომლებიც სასახლის ოცდაროი დაწესებულებებიდან იყვნენ: — საკუჭნაოდან, ხაზინიდან, [სულთნის] საკუთარი პალატიდან, დიდი და პატარა პალატიდან, მოლაშქრეებიდან, ზულუფლუებიდან, ბალთაჯიებიდან, ჰელვაჰანედან აშჯიებიდან, ბოსთანჯიებიდან, საჯინბოდან, გალათას სასახლიდან და

470 იბრაჰიმ-ფაშას სასახლიდან||რადგანაც ისინი საცაა კრეტას ლაშქრობაში უნდა წასულიყვნენ. კულულები მოიკრეს და ანთებულ ჩირალებად გადაიქცნენ³. მურთაზა-ფაშა ყველა ამათი ჩიკმა-ბაში გახდა.

ჩვენი ბატონი დავთარდარ-ზადე მიჰმედ-ფაშას შემტავება

ვეზირ მემლუქინთან

მას შემდეგ, რაც მე, ცოდვილი მწირი, ფაშას დავმორდი, იგი სტამბოლის წარჩინებულების წერილებით იზნიქში მდებარე ჩინის ჩიფთლიქში მივიდა და იქ, როგორც კი გაიგო ტახტზე [ახალი სულთნის] ასელის ამბავი, თვალის დახამხამებაში ნაჴში ჩაჯდა დალოვას დაბაში, პირდაპირ შეჴპაღეს ჯამეს მახლობლად მივიდა კოჯა ვეზირთან და ხელზე აკოცა. მე, მწირიც, ვესწრებოდი.

კოჯა ვეზირმა მაშინვე შემდეგი საყვედური დაიწყო: „ბატონო ფაშა, უნებართვოდ რატომ მოხვედი? თუ ბეჴდისათვის მოხვედი?“

დავთარდარ-ზადემ მაშინვე უპასუხა: „ღმერთმა დამიფაროს. ჩემო ხელმწიფევ! მე ბეჴდის ღირსი არა ვარ! მაგრამ ჩემი ბატონის სადრა-ზამად განდომის ამბავი შევიტყვე და ღმერთს ჴება-ღიღება და მადლობა მოვახსენე, რომ მამაჩემის ძველი მეგობარი და მამაჩემის ადგილზე მყოფი, სულთან მურად მეოთხის დროს ჩემი გამზრდელი, რომელმაც მე ღირსი გამხადა მაღალ წოდებაში შევსულიყავი — თქვენ. ჩემო საყვარელო მამავ და ბატონო, პირველი ადგილის — სადრაზამობის მფლობელი განდით-მეთქი ვთქვი და გეახელით. რათა თქვენ ფერხთა მტვერს სახე გავუსვა“. ეს თქვა და ფაშას თაყვანი სცა.

კოჯა ვეზირი: „სულთან იბრაჴიმ-ხანმა შენ ყარსის [განმგებლის] თანამდებობა მოგცა. რატომ არ წახვედი?“ დავთარდარ-ზადემ უპასუხა: „ჴოი ჩემო ხელმწიფევ! იმ ბრძანებასთან ერთად ჩემი მოკვლის ფირმანიც იყო: ასე აშკარად როგორ წავიდე ყარსისთანა უშემოსავლო ადგილას და თავი გავწირო?“ ესა თქვა და კოჯა მეველემ ვეზირმა არწივივით დასჴყვილა: — „აბა, წადი, თორემ ახლავ გაგათავებო“.

ჩვენმა ბატონმა დავთარდარ-ზადემ მიუგო: „ჩემო ხელმწიფევ! ალაჴმა და მოციქულმა შემიწყალონ. ცოლ-შვილის პატრონი ვარ. ერთი წელია, რაც ანატოლიაში თვრამეტი სანჯაყის მიწაზე ამოღენა ნაძირალა სეჴბან და სარიჯაებთან ერთად ღვთის მონასავით უსახლკაროდ დავხეტიალობ და სადაც დამიღამდება. იქ მითუნდება“. ვეზირი კიდევ უფრო გაცხარდა და უთხრა: „აბა, გადი აქედან, მე შენ გეუბნებიო“. დავთარდარ-ზადემ დაიძახა: „სულიმც ამოგხდეს!“ და ხანჯალზე რომ იტაცა ხელი, ვეზირმა ხმა გაიკმინდა და ჩაფიქრდა. შემდეგ უთხრა: „ფაშა, თუ სწორ გზას დაადგები, ერთ სამსახურში გამოგიყენებთ. ახლავე დაშალე შენი ჯარი. ბედნიერებამოსილი ფადიშაჴი სამართლიანად მოგეჴცა და არფალიქად გიბოძა მალათიას სან-

ჯაყი⁴. ეს რომ თქვა, ფაშამ უბასუხა: „კეთილი იყოს შენი დასასრული, თანახმა ვარ. ავარიზს, ხარაჯასა და შემოსავალს თუ მიწყალობებთ, ჩვენი საქმე დამთავრებულია“¹. კოჯა ვეზირმა უთხრა: „ასე იყოს. დილით სათანადო ბრძანებები მიიღეო“. ფაშამ ურიცხვი ლოცვა-დიდება მიუძღვნა, მის პატიოსან ხელს აკოცა და გარეთ გავიდა. პირდაპირ მივიდა სასახლეში, რომელიც სულეიმანიეში იყო; დედა და შეილებიანად წავიდა თავის საზაფხულო აგარაკზე, რომელიც ჰისარში ჰქონდა. ყველა მისი ხელქვეითი გარშემო სადარაჯოზე დადგა.

მეორე დღეს მას მალათიას სანჯაყის წყალობის ბრძანება მოუვიდა როდესაც მალათიაში უნდა გამგზავრებულიყო, მე, მწირმა, რამდენიმე მფარველი ვიზოვე შუამავლად, მის ფეხის მტვერს ნახე გავუსვი, ათასი წყალობითა და სიძნელეებით მივიღე მისი ნებართვა ჰაჯის შესასრულებლად წასვლისათვის. რადგანაც სამსახურიდან გავთავისუფლდი, ასი ვენეციური ოქრო, ერთი ჩოხა და ერთი ატლასი მიწყალობა. ერთმანეთს ლოცვა-კურთხევით გამოვეთხოვეთ.

ისინი თავისი ნაგებით დაბა ძალოვასაკან წავიდნენ. მე, მწირი, სტამბოლში დავრჩი და წმინდა ჰაჯის შესასრულებლად წასასვლელად სილაჰდარ მურთაზა-ფაშას მუეძინთა უფროსი გავხდი. კოჯა მეველევი ვეზირმა მექაში გასაგზავნად საბოძვართა იმამად დამნიშნა და ასი ოქრო მიწყალობა. ყველა მეგობარსა და ამხანაგს გამოვეთხოვე და სკუტარში გადავედიო.

XCVIII

შაბანის პირველში (21. VIII. 1648) სილაჰდარ მურთაზა-ფაშასთან ერთად სამოთხის სურენლემიან დამასკოში გამგზავრება

ჩვენი კარვებით ჯერ სკუტარში გავჩერდით; სურსათსა და საჭირო მოწყობილობას ვამზადებდით და თან დღე და ღამ ჩვენ ბატონ მურთაზა-ფაშასთან ერთად შესანიშნავად ვატარებდით დროს. უმეტესად მე ვეწეოდი მის იმამობას. იმიტომ, რომ რადგანაც მისი იმამი სირიელი არაბი იყო, არ უყვარდა იგი და კარავს გარეთ მას ატარებინებდა ლოცვას, ხოლო შინაური იმამობა და მუეძინობა კი მე, მწირს, დამავალა. დილიდან საღამომდე ერთი წამითაც არ მიშორებდა გვერდიდან. ერთი ქართველი მონა, დარახტულ-მოკაზმული ქეჭვილანის ცხენი, ასი ოქრო, ორი ჯორი, ორმოცი პური მომცა და თავისი ყოველდღიური ძვირფასი საქმელებით მოკვებავდა. ფრიალ დიდსულოვანი, სანაქებო ხასიათის ადამიანი იყო.

ამბავი მურთაზა-ფაშასი: მურთაზა-ფაშა დაბადებულია საქართველოში, ჩობანიანთა ვარსკვლავით მშვენიერი ასულის „ბაღდად“ წოდებული ხათუნის მიერ აშენებულ საამურ ქალაქში, რომელსაც საქართველოს ბაღდადი ეწოდება. საქართველოს მბრძანებელ მავრულხანს² იგი საჩუქრად გაუგზავნია თაბანი დასს მეჭმედ-ფაშასათვის და მის პატიოსან ჰარემში აღიზარდა. როდესაც დეაქეცადა, ირ-ოღლანი გახდა და თაბანი დასს მეჭმედ-ფაშას საღრაზამობის დროს³ ალექსანდრე იმყოფებოდა, სადაც ჯარი იზამთრებდა. [შემდეგ] — ერევნის ომში. შემდეგ ფაშას ახლდა სილისტრიაში, სადაც იგი კამაქამი იყო და ეწოდა სარიკი-ბაში მურთაზა-აღა⁴. როდესაც ვლანეთისა და მოლდავეთის ამბების გამო თაბანი დასს მოკლეს⁵ და მთელი მისი დულამები სულთნის სასახლეში წაიყვანეს, მათთან ერთად ესეც მიიღეს და სახელად უწოდეს დესთარი მურთაზა-ფაშა⁶. სულთან იბრაჰიმის დროს მის საკუთარ მცველთა ოდაში შევიდა. ოცდასამი წლისამ თანამდებობა მიიღო, სულთნის დაახლოვებული პირი და საჭურველმტვირთველი გახდა. მეჭმედ-ხან მეოთხის ტახტზე ასვლის პირველ ხანებში, როდესაც საჭურველმტვირთველის თანამდებობაზე იყო, დამასკოს ვილაიეთი მიიღო და ჩირადღანივით აინთო.

მისი გარეგნობა: ტანადი, შავგვრემანი, სწორშუბლიანი, შავწარბ-წამწამა, კრელთვალა და ენამოჩლექილი იყო. რადგანაც ქვედა ყბაზე ოთხი კბილი აკლდა, ზოგიერთ ბგერას ვერ წარმოთქვამდა. წვერი ახლად მოეშვა და უფრო მეტად დამშვენებულიყო. მკერდგანიერი, წელწერილი, მკლავმაგარი, ბრტყელტერფა — თავისი ბატონივით⁷, — კეთილი, მშვიდი, თავზიანი, მოსიყვარულე, მოფარიავე, ძალის მცდელი, მძლავრი ვაჟაკი იყო. მუდამ ოქროქსოვილისა და ხატური ნაირფერადი ტანისამოსის ჩაცმა უყვარდა, რადგანაც ქალების დიდი მოყვარული იყო. მისი ირ-ადები არ შეიძლებოდა, რომ ახალგაზრდები ყოფილიყვნენ და ყველანი ოცდაათწლიანი, ღონიერი ვაჟაკები იყვნენ⁸. ამ საკუთარის ველზე ირ-დულამებს ასი ყურუში უბოძა და საჭურველმტვირთველსა და ჩოხდარსაც — ერთა ქისა.

XCIX

გზაზე მოთარეშე ყარა ჰაიდარის შვილის დაჰირა ჰასან-ალას

მიერ და სტამბოლში წაყვანა

აგზაკმა, რომელსაც სახელად ყარა ჰაიდარი ერქვა, ერთი ყადი მოკლა და [სულთან] იბრაჰიმ-ხანის ტახტზე ასვლის დროს¹ აჩანდა; 473 მრავალი წლის განმავლობაში ესხმოდა თავს ქარავენებს და მძარცვე-

ლობდა იზმირის მახლობლად მდებარე საკალ-თუთანის, გირის, ფელა-ქეთის, ღირეჟლნს, ჩენგელლნს, სარმაპიკლნს, დომალიჩის, საბუნჯუს და კიდევ სხვა ხეობებში. ბოლოს, ყარა მუსტაფა-ფაშას ფირმანით ანატოლიის ვილაიეთებში ქუდზე კაცი გამოვიდა და ყარა ჰაიდარი დაბა აშიკლნს მახლობლად ერთ სახლში ჩაიკეტა. სახლს ცეცხლი წაუკიდეს. ყარა ჰაიდარი, შიშით გულგახეთქილი, გარეთ გამოვარდა და მოკლეს. მისი უკეთური თავი სტამბოლში ჩამოიტანეს. გზებზე სიწყნარე დამყარდა. მაგრამ გამოჩნდა მისი სიძვის შვილი, სახელად ყარა ჰაიდარ-ოღლუ. თავისი წყევული მამის სისხლის აღება იკისრა და ანატოლიაში ოცი სანჯაყის სივრცეზე ასიათასობით ღვთისმოსავ ადამიანს მოსვენება დაუტარვა. თვით მეჰმედ-ხან მეოთხის სულთნობის დასაწყისამდეც კი სამი ვილაიეთის მიწების ძარცვა-რბევვაში იყო. ვერავითარი საშუალებით ვერ ჩაიგდეს ხელში. ესენი სწორედ ის წყევულები იყვნენ, მე რომ მოულოდნელად წაეაწყდი ანკარის მახლობლად მდებარე სოფელ ბალიქ-ჰისარში და რომელთა ამბავი ხუთი თვის წინ ავწერე. ბოლოს, სულთან იბრაჰიმ-ხანის [სიცოცხლის] უკანასკნელ ხანებში ჩვენი ბატონის — მელექ აჰმედ-ფაშას ერთ-ერთ აღას — აბაზა ყარა ჰასან-აღას, რომელიც ადრე თურქმანთა აღა იყო, გაეგზავნა პატიოსანი ფირმანი, რომლითაც წინადადებდა. ეძლეოდა: „ან ყარა ჰაიდარის თავი, ან — შენიო“. ყარა ჰასან-აღას აღეთქვა, რომ სამსახურის გაწევის შემდეგ მიეცემოდა თურქმანთა აღობა. ჰასან-აღამაც ათასამდე მამაცი, სახელოვანი და გამოცდილი ვაჟკაცი მოაგროვა.

ერთხელ სულთან იბრაჰიმ-ხანმა გაიგო, რომ [ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ] სოგუთ-დაღად წოდებულ ადგილას აიკლო ვაჟრები და მოსახლეობა, როდესაც მან სპარტას, სოგუთისა და ადღინის მთებზე და სარუჰანის ქვეყანაზე გაიარა ავზაკ კათირჯი-ოღლუს. აკიაკალნ-ოღლუს, ონიაკანლნ-ოღლუს, აგვენ ჰუსეინსა და ყარა მეჰმესთან ერთად. როდესაც ეს ამბავი მოვიდა, გაიცა ბრძანება, რომ ანატოლიის ვილაიეთის განმგებელი, ვეზირი ქუჩუქ ჩავეშ-ფაშა მთელი ანატოლიის ჯარით წასულიყო. ფაშამ ათი ათასი მეომრით გაილაშქრა ამ ავზაკების წინააღმდეგ და ყარაჰისარის ძირას ეს ორი მხარე ერთმანეთს რომ შეხვდა. ყარა ჰაიდარ-ოღლუ შეიდასი კაცით ისე შევარდა ანატოლიის სახელდახელოდ შეკრებილ ათიათასიან ჯარში. როგორც მშვიერი მგელი დააცხრება ხოლმე ცხვარს. ანატოლიის განმგებელს — მოხუც ვეზირს ხელ-ფიხი შეუტერეს და ყარა ჰაიდარ-ოღლუს მიჰგვარეს. რადგანაც სახელმწიფოს ღირსების საქმე არისო, ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ ქუჩუქ ჩავეშ-ფაშა გაუშვა თავის ცხენიანად, ტანისამოსიანად და ახლობელი მსახურებიანად; თან ფიცი დაადებინა, ჩემს წინა-

აღმდეგ სახელმწიფოს დროშით აღარ წამოხვიდეო. ამ დროს ფაშისა და ანატოლიის მთელი ჯარის ბარგი და კარვები ნადავლში დარჩა ავაზაკ კათირჯი-ოღლუს. კათირჯი-ოღლუ კი ჰაიდარ-ოღლუსთან მოვიდა და ფაშის გათავისუფლების ამბავი რომ გაიგო, რაც ენაზე მოადგა, ყველაფერი თქვა. მაშინვე დაედევნა ფაშას და წამოეწია. ბრძოლის დროს, როდესაც იგი მარტოდ ჩაიგდო ხელში, თავი გააგდებინა. შემდეგ ჰაიდარ-ოღლუსთან მობრუნდა. ამის შემდეგ უკვე კარგად მოითათბირეს და გადაწყვიტეს, იმ დღიდან მოყოლებული, დიდი ჯარი შეეგროვებინათ და გაემზადებინათ. ხმლით ამოსაწყვეტი მრავალი ასი ავაზაკი შემოიკრიბეს და კირშეპირის, ბეაშეპარის, აკშეპირის, სეიდიშეპირის, ესქიშეპირის, ალაშეპირისა და სხვა ქალაქების მცხოვრებთა სახლ-კარი აიკლეს და მათი გულ-ღვიძლი მწვადად ააგეს. არ დარჩენილა ისეთი სისაძაგლე, რომელიც მათი ცოლ-შვილის მიმართ არ ჩაედინათ. ამიტომ, მეჰმედ-ხანის ტახტზე ასვლის მეორე დღესვე, სულთნის უზენაესი სიგელით აბაზა ყარა ჰასან-ალას დაევალა ჰაიდარ-ოღლუს მოკვლა. თურქმანთა ყოფილმა აღამ კოჯა ჰასან-ალამ ორიათასამდე გულადი, მამაცი, გამოცდილი ვაჟკაცი შემოიკრიბა და როდესაც ამბავი მოუვიდა, ყარა ჰაიდარ-ოღლუ ამა და ამ აფგილას არის დამალულიო, ვილაიეთის მთელ მოსახლეობას შეატყობინა და შეუსვენებლად წავიდა ავაზაკების წინააღმდეგ. იგი აბაზთა შორის ყველაზე მამაცი, საქმეში დაუღალავი, ამაყი ვაჟკაცი იყო. მთელი მისი ჯარი მიადგა და შემოერთყა სოფელს, სადაც თავი შეეფარებინათ ავაზაკებს. ყარა ჰაიდარ-ოღლუ ცხენს მოახტა, ორასამდე წყეული ვაჟკაცით გაარღვია ისლამის ლაშქარი და ძალაუვნებურად სოფელს გარეთ გამოვიდა ბრძოლის ველზე. მათ გაბედულად მიქონდათ იერიშები და მთელი სამი საათი იბრძოდნენ. ჰასან-ალას ორმოცდასამ კაცს მოწამეობრივი სიკვდილი ხვდა წილად და მათგან კი შვიდი წყეული დაენარცხა მიწას. სამხრობამდე გაგრძელდა ბრძოლა და ბოლოს ყარა ჰაიდარ-ოღლუს ცხენი დაეღალა. როდესაც იგი მეორე ცხენზე ჯდებოდა, რომელიც ამხანაგმა ავაზაკმა ყარა-მემში მოჰგვარა, ჰასან-ალას მიერ გასროლილი ტყვია თემში მოხვდა. მიუხედავად იმისა, რომ ასე მძიმედ იყო დაჭრილი, კიდევ ცხრა ვაჟკაცი მოჰკლა. ბოლოს, ძალა რომ გამოეღია, მშის ჩასვლისას გაიქცა და თვალს მიეფარა. ჰასან- 475

ალას ჯარს კი იმედი გაუტყუვდა. ყარა ჰაიდარ-ოღლუ ვერ ჩაიგდო ხელში — დაზარალებული და ხელმოცარული დარჩა. მეორე დღიას საყოველთაო ბრძანებები დაიგზავნა; მათი მეოხებით ქვეშევრდომებს ატყობინებდნენ, რომ ვინც ყარა ჰაიდარ-ოღლუს შესახებ ამბავს მოიტანდა, ხუთი ცხენი და ხუთი ქისა მიეცემოდათ; ვინც ჰაიდარ-ოღლუსთან იყო და ამბავს კი არ შეატყობინებდა [ჰასან-ალას], მათ

აფრთხილებდნენ, რომ სახლებს თავზე დაანგრევდნენ. მესამე დღეს ერთი აფრთხი მოვიდა და მოახსენა: „სამახარობლო, ჩემო ხელმწიფევ! ყარა ჰაიდარ-ოღლუ ნატყვიარი ჭრილობის გამო სოფელში დარჩა, მისი ნაძირალები დაიფანტნენ და თვითონ კი თავისი სამი კაცით არის ჩაკეტილი ერთ სახლში“. ეს რომ თქვა, ჰასან-აღა და მთელი მისი ჯარი დაუყოვნებლივ ამხედრდნენ, მახარობლო კაციც ცხენზე შესვეს, ის დღე და ღამე ჭენებით იარეს და ხსენებულ სოფელში დაეცნენ ჰაიდარ-აღას, რომელიც ამ დროს ცეცხლის პირას იჯდა. იმ ადგილიდან, სადაც იგი საფარში ჩაუწვა, თოფით შვიდი კაცი მოკლა. ბოლოს, როდესაც სხვა იარაღის ხმარება აღარ შეეძლო, იარაღი ხელიდან წაართვეს, შეუბორკავად დაიმორჩილეს. ეს იმიტომ, რომ მას შემდეგ, რაც ბრძოლის ველზე თემოში ტყვია მოხვდა, ვიღაც უგუნურ წყეულს ლერწმის ღერო ღენტით გაუვსია, ჭრილობაზე მიუდგია, ცეცხლი წაუკიდებია და თემო ნაკუწ-ნაკუწად ქცეულა. რადგანაც იმის მდგომარეობა უიმედო იყო, ჰასან-აღამ დასტაქრები მიუჩინა. ამგვარად, სტამბოლში მისი მოყვანის დღეს ჩვენ სკუტარში ვიმყოფებოდით, დამასკოში გასამგზავრებლად გამზადებულნი. სტამბოლიდან და სკუტარიდან ასი ათასი მეომარი გავიდა და როდესაც ჯარი ჩვენს ბანაკზე გადიოდა, ჰასან-აღა ჩამოხდა აღას სავანეში, რომელიც ჩემი კარვის პირდაპირ იყო. ყარა ჰაიდარ-ოღლუ ფიცრის ტანტრევეანზე მოჰყავდათ ორი ცხენით. თავზე ყვითელი აბრეშუმის ნაჭერი ჰქონდა შემოხვეული და მწვანე, ტომარასავით ქურქი ეცვა. ძალიან გამხდარი და დაძაბუნებული იყო. აქეთ-იქით სალამს იძლეოდა. ისიც აღას სავანის ერთ სენაკში ჩამოსვეს. თურქმანთა აღამ, გამოცდილმა ჰასან-აღამ მაშინვე კაცი გაუგზავნა სადრაზამს და შეკითხვა შეუთვალა: „მოლაღატე ყარა ჰაიდარ-ოღლუ თქვენი მეოხებით ესლა ხელფენშეკრული მოვიყვანეთ სტამბოლში. დილაადრიან თქვენ ბედნიერებას როგორ ვახლოთ? რანაირად მოვიდეთ ფადიშაჰის დივანში?“ შემდეგ მოვიდა და ჩვენ ფაშას, მურთაზა-ფაშას შეხვდა. მურთაზა-ფაშამ მიმართა:

476 „დიდებულო მოხუცო! ძღვევამოსილი იყოს შენი საღვთო ომი! ხმალი|| ცაში შემართე და შენი ძლიერება გამოაჩინე. ახლა კი, როდესაც ჩემმა ფადიშაჰმა დამასკოს ვილაიეთი მიწყალობა, მიბრძანა: „აბა, შენ იცი, გზაზე დაიჭირე ყარა ჰაიდარ-ოღლუ და მუსლიმი მლოცველების გზა უსაფრთხო და მშვიდობიანი გახადეო“. დიდება ღმერთს, რომ იმ სასიკვდილე ადამიანის შეპყრობა აღაჰმა შენ გარგუნაო“.

ამის შემდეგ, ყარა ჰასან-აღამ დაწვრილებით უამბო ჰაიდარ-ოღლუსთან წარმოებული ბრძოლა და ჭიდილი. გაოცდნენ ყარა ჰაიდარ-ოღლუს, კათირჯი-ოღლუსა და აკიაკალ-ოღლუს მიერ ბრძოლაში გამოჩენილი მამაცობითა და სიმტკიცით.

შემდეგ მე, მწირი, ჰასან-ალას შეეხვდი და ვუთხარი: „ჩემო ხელმწიფევ, დიდება ღმერთს, რომ ხელში ჩაგვიდიათ ყარა ჰაიდარის შვილი, ეს ჩვენი ბეგეფენდი“-მეთქი. მანაც ბევრი ლოცვა-დიდება შეუთვალა [ალაჰს] და თქვა: „ეველია, თუ იცნობ ჰაიდარ-ოღლუს, მოდი წავიდეთ; გამოეცნაურე და ანუგეშე. გააგებინე, რომ მას არ მოვაკვლევიანებთ და დაჰპირდი, რომ კუნძულ კრეტაზე მყოფ დელნი ჰუსეინ-ფაშასთან² გავაგზავნიანებთ და ასე გადარჩებაო“. კიდევ სხვა რამდენიმე მითითება მომცა.

მე და ყარა ჰასან-ალა ერთად მივედით ჰაიდარ-ოღლუსთან. მე, მწირმა, მივმართე: „მშვიდობა შენდა, ჩემო ბეგო! კეთილი იყოს შენი მოსვლა“. ეს რომ ვუთხარი, ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ მიპასუხა: „ოო, ჩემო მხსნელო ევლია ჩელები! შენი მოსვლაც კეთილი იყოს. თუმცა მე კი ავად მოვედი და აი, საჯაროდ დასჯის მოედანზე ვარ მოყვანილი!“

შემდეგ, მე, მწირი და ჰასან-ალა ჰაიდარ-ოღლუს გვერდით მივუსხედით, ვესაუბრეთ და ბევრი ვანუგეშეთ. ჰაიდარ-ოღლუმ მითხრა: „მიცნობ, ჩემო ევლია? რა საოცრად გადავიჩინეთ იმ ზამთრის დღეს, ანკარის ვილაიეთის მახლობლად სოფელ ბალიქ-ჰისარში მოულოდნელად რომ დავგადექი თავზე! საოცრად უდარდელები ვიყავით. დედაკაცებივით ვისხედით ცეცხლის პირას. ჰამინ როგორც იქნა, გადავიჩინეთ, მაგრამ, ახლა, ამ ჰასან-ალას ძლევა მოსილების მეოხებით ლამის სულის ჩიტი გამიფრინდეს, ევლია ეფენდი!“

ჰასან-ალამ ჰკითხა: „ოჰო, ჩემო ბეგო! ევლია ჩელების იცნობ?“ ამაზე ჰაიდარ-ოღლუმ უპასუხა: „ერთხელ ანკარის ვილაიეთის ერთ სოფელში თორმეტ მხედართან ერთად ცეცხლის პირას ვისხედით. ესენი ორმოცდაათი მხედრით მოულოდნელად დავადგენენ თავზე. თუმცა, მადლობა ღმერთს, ხელი არ გვახლეს. დავიბენით და მათთან||გუ- 477
ლითად საუბარში ერთი ღამე გავატარეთ. ევლია ჩელების ეს ჩახმახიანი თოფი და სამასი ოქრო მივეცი და იმ ღამეს ვისიატკბილეთ“. ესა თქვა და ქვითინი აუვარდა. მე, მწირი, შევწუხდი და ვუთხარი: „რა გატირებს, ჩემო ბეგო? როგორც კი ფადიშაჰს ეახლები, ასე მოახსენე: „ჩემო ფადიშაჰო! ჩიტივით უბრალოდ ნუ წამართმევ სიცოცხლეს, კრეტაზე გამაგზავნე დელნი ჰუსეინ-ფაშასთან. დაე, იქ დავიღუპო სარწმუნოებისათვის ბრძოლაში, ურწმუნოების ხმლით ჩეხვის დროს“. ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ მიპასუხა: „ეჰეი, ჩემო ევლია! სიკვდილი რომ მოგადგება, მერე წუწუნი რა ბედენაა! განა მე ჩემი სიცოცხლე მენანება?“ მე ვუთხარი: „რას ამბობ! ახლა, ჩემო ბეგო, კრეტას დაპყრობაში მიიღე მონაწილეობა და იქ რომელიმე სანჯაყის ბეგი გახდი³. თან, ერთხანს იქ სარწმუნოების მტრებს ხმალი ურტყი, ამას გირჩევ. შენ

თუ ასე ეტყვი, ბედნიერება მოსილ ფადიშაჰს ესია მოვნება და კრეტაზე გაგაგზავნის“-მეთქი.

„მოდი, ჩემო ევლია, პირი დაგიკოცნო! შენ კარგად ამბობ, მაგრამ ევლია-ეფენდი, მე დავმართე ჩემს თავს, მე!“ — თქვა ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ და თეძო გამოაჩინა. რა ვნახე?! თითის სიმსხო მატლები! კრილობა დაჩირქებოდა და თეძო ნაკუწ-ნაკუწ ჰქცეოდა. ისეთი სიმყარაღე ასდიოდა, კაცი ვერ მიეკარებოდა. ჰაიდარ-ოღლუმ სიტყვა განაგრძო: — „ჩემო ევლია, შენ მე ნუგეში მეცი და ალაჰიმც დაგიმადლებს“. ესა თქვა და უბიდან მინანქრიან ბუდეში ჩასმული ოქროს საათი ამოიღო: „ეს [საათი] შენივე ბალის აკრძალული ხილია და ისევე შენ გარგუნა ბედმაო“, მითხრა და მომცა. ღმერთმა იცის, რომ ოცი წლის წინათ როდესაც მე. მწირი, დამასკოსაკენ მივდიოდი, დაბა ისპაკლეს სიახლოვეს თვით ყარა ჰაიდარი დაგვესხა თავს. დაგვამარცხა და ჩემი უამრავი ქონება წაიღო. სამოცდაჩვიდმეტი დღე და ღამე გავატარე მთებში მათთან ერთად. ბოლოს, ეს საათი მის შვილს რგებია. კაიასულთანის ნაჩუქარი, საუცხოვო ნახელავი საათი იყო.

მე, მწირმა, ვიცანი და ვთქვი: — „ჰაი, ბეგო! ეს საათი ერთ დროს ჩემი იყო“-მეთქი. ჰაიდარ-ოღლუმ თქვა: „მართალია! ჩემმა განსვენებულმა მამამ მომცა შენი ქონებიდან. ახლა ისევე შენ დაგიბრუნდა. აი, ჰასან-აღას ჰკითხე. ახლა, გზაზე რომ მოვდიოდით, ამ საათის გამოისობით სულ შენ გახსენებდი, მეღეჟ აჰმედ-ფაშას სამსახურში მყოფი ევლია ჩელუბის საათია-მეთქი ვამბობდი და შენთან ერთად მთებსა და ვიწროებში გავლის ამბავი ავუწერე“.

სალამოდღე ბევრი ვილაპარაკეთ და ჩემი საუბრის შინაარსი მთლიანად მის სანუგეშოდ ავაწყვეე.

478 მეორე დღეს, დილაადრიანს სკუტარიდან მოვიდა ერთი გამოცდილი დასტაქარი. ოთხმოცწლიანი ხალასი ღვინით მოჰბანა კრილობა და დაჩირქებული ხორცი მთლიანად გამოიღო. თურმე თეძოს ძვალი დამსხვრეული ჰქონდა. დასტაქარმა თქვა: — „ეს არ მორჩებაო“, კრილობაზე მალამო წაუსვა, შეუხვია და სკუტარიდან დიდი ამალით წაუყვანეს სტამბოლში დიდვეზირ კოჯას. მეც თან გავყვევი სეირის საყურებლად.

სადრაზამის ძე სულეიმან ბეგ-ეფენდის ვახლდი. სადრაზამმა კოჯა მევლევნ მეჰმედ-ფაშამ ჰაიდარ-ოღლუს საუბარი გაუბა. „ამდენი ხანი რატომ ავაზაკობდი და ხალხსა ხოცავდი?“ უთხრა [დიდვეზირმა].

ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ დიდვეზირი მევლევნს [დერვიშთა] წვეტიანი ჩაჩიბ რომ დაინახა, უთხრა: „დედე-ეფენდი! მგლის შვილი მგელი ვიყავი. კაცი ისე ჰყიდის, როგორც უყიდა. კვიცი გვარზე ხტის — ღვთის განგება“-ო.

დიდვეზირმა დასტაქარს კრილობის შესახებ ჰკითხა.

— მოსარჩენი არ არისო, — უპასუხა დასტაქარმა.

ჰასან-ალა ლაპარაკში ჩაერია და რომ თქვა: „მოწყალო ხელმწიფევ კრეტაზე გაგზავნეო“, დიდვეზირმაც უპასუხა: „რას იზამ, გავაგზავნოთო“.

ჰასან-ალას და მის ორმოცამდე კაცს საპატიო ხალათები ებოძათ და დიდვეზირმა სიტყვა დაიწყო: „აბა, ყარა ჰაიდარ-ოღლუ! რატომ გაცამტვერე და მოკალი ისეთი ვეზირი, როგორიც იყო ქუთათიას ვეზირი ქუჩუქ ჩაუშ-ფაშა?“

ყარა ჰაიდარ-ოღლუმ უპასუხა: „ბრძოლა ბრძოლაა, ასე ხდება ხოლმე. ჩემთან ხელფეხშეკრული რომ მოიყვანეს, ალაჰის მოციქულის დროშის მატარებელი ოსმალო ვეზირის ღირსებისა და პატივისცემის ამბავია-მეთქი ვიფიქრე, სიმდიდრე და ქონება დავუბრუნე და გავათავისუფლე. შემდეგ კათიჩჯი-ოღლუ დაედევნა, [ჩემი ბანაკის] გარეთ შეხვედრია და მოუკლავს. ამ საქმეში ხელი არა მაქვსო“.

ფაშამ უთხრა: „კი, მაგრამ რომ მოჰკალით, რა იქნა ხანინის ქონება, როგორიცაა თული, დოლი და ალამი? ამდენი წელია, რაც მამაშენი ყაჩალი იყო. მის ხელში მოქცეული სიმდიდრე და შესს მიერ ამდენი ხნის განმავლობაში ხან ერთისათვის, ხან მეორისათვის წართმეული სიმდიდრე და ქონება რომელ მთებში არის ჩამარხული? რომელი ქალაქების ბუნაგებში გაქვს დამალული?“

ეს რომ თქვა, ჰაიდარ-ოღლუმ უპასუხა: „ჩემო ხელმწიფევ! ასეთი შეკითხვა განკითხვის დღეს იქნება. მე მინც უნდა ამომხდეს სული და ამდენ ხალხს ხელში არ ჩაგიგდებთ, ცეცხლში არ დაგაწვევინებთ. მათ რომ ქონება შერჩათ და ხეობებში საგანძურები აქვთ დაფლული, ამაზე არაფერს გეტყვი. კოჯა ვეზირო, აისს დაისი მოჰყვება! გუშინ დავიბადე — დღესა ვკვდები. ახლა შენ საქმეს მიხედეო“.

||სადრაზამმა თქვა: „რას იზამ, ძალიან კარგი!“ შემდეგ ასასბაშის 479 მიუბრუნდა და ბრძანა: „წაიყვანეთ და ფარმაჯის კარზე ჩამოახრჩვეთო“. ჰაიდარ-ოღლუ ერთ სასაბალნე ცხენზე შესვეს. ლომივით უტკეპროდა ხალხს, რომელიც ორივე მხარეს ბრბოებად მიჰყვებოდა: ცხენზე მჯდარი დიდი ჯარის თანხლებით მიდიოდა ფარმაჯის კარისაკენ. მეც შევკეჩი ცხენზე და დამწუხრებული გავყევი. იქ რომ მივიდნენ, ყელზე ყულფი ჩამოაცვეს, მაგარი თოკი ჩამოაბეს და ცხენი გამოაცალეს. ცხენი ტვირთისაგან გათავისუფლდა და ჰაიდარის შვილმა სული განუტევა. ყველაფერი მასა და ღმერთს შორის დარჩა — წავიდა. რამდენი საჩუქარი და წყალობა ვნახე მისი! დიდი ხნის განმავლობაში ერთად პურიც გვიჭამია. ჩემის მხრივ: — „ალაჰის წყალობა იყოს მასზე“.

ეს კია, რომ ანატოლიის ხალხმა მისი ავი საქმეებისაგან მოისვენა. ღვთის სიბრძნით, სულთან მეჰმედ-ხან მეოთხის ტახტზე ასვლის პირველ ხანებში პირველი გამარჯვება ამ ჰაიდარ-ოღლუს მოკვლა იყო. ღმერთმა იცის, რომ ასე მოხდა.

იმ ღამეს ჩემს საწყალ სახლში მივედი და ყველა მეგობარს, ნათესავსა და მახლობელს გამოვეთხოვე.

ისევ სკუტარში გადავედი და სხვადასხვა საჭირო საგნები ვიყიდებლემეორედ მოვილოცე წმინდა საფლავები მათი უწმინდესობა სკუტარელი მაჰმუდ-ეფენდისა, ყარაჯა აჰმედ-ეფენდისა და ალაჰის დიდი წმინდანებისა. მათ წმინდა სულებს შემეწეობა ვთხოვე. აი, ამგვარად გაგიმართე სამოთხის სურნელებასა და სანატრელი ბალისაკენ — დაიასკოსაკენ. უფალმა ღმერთმა კეთილად და მშვიდობით მიგვადწეინოს, ამინ! დიდებთა მოციქულთა ბატონისა!

დიდება ალაჰს! მეორე ტომიც აქ დასრულდა.

ზინაარსი

წინასიტყვაობა

5

მოგზაურობის წიგნი, თარგმანი

წრფელი ეელიას „მოგზაურობის წიგნის“ შესავალი	5
I. 1050 (1640) წელს სტამბოლიდან ბრუსაში სამოგზაუროდ გასვლა, ჩვენ მიერ ნანახი სამაგალითო ძეგლები, ძველი ქალაქები, მთები, მიწები, ზღვები და ჩვენ მიერ გადატანილი ისეთი გაჭირვება და ტანჯვა, როგორც ნათქვამია: „მოგზაურობა ერთი ფარსანგის მანძილზეც ჯოჯოხეთის ნაწილიაო“	11
II. აბრეშუმის ადგილისა და სატახტო ქალაქის — ბრუსის ამბავი	13
III. ბრუსის ნაგებობათა აღწერა	15
IV. სულთნებისა და სხვათა ჯამეების აღწერა	18
V. ბრუსის მეჩეთები	22
VI. ბრუსის მედრესეები	22
VII. ბრუსის თეძიეები (დერვიშთა სავანეები)	23
VIII. ბრუსის საქველმოქმედო ნაგებობანი (იმარეთები)	24
IX. ვაჭართა ფუნდუკების აღწერა	24
X. ბრუსის გამდინარე წყაროები	25
XI. წყლის წისქვილები	26
XII. ქალაქ ბრუსის აბანოები	26
XIII. ბუნებრივი თბილი წყლის ანუ ილიჯას აღწერა	26
XIV. ბრუსის ვაჭრობა	29
XV. ბრუსის გასართობი და სასეირნო ადგილები	31
XVI. რუქბანის მთის ანუ ქეშიშ-დაღის სასეირნო ადგილი	33
XVII. შენიშვნა: — მოკლედ გადმოვცეთ ამბავი ქვეყნიერების მთების შესახებ	33.
XVIII. ოსმალო ფადიშაჰების — მაღალი ღმერთის წყალობა იყოს მათზე — წმინდა საფლავების აღწერა	40
XIX. ოსმან-ყაზის დაპყრობების მოკლე ჩამოთვლა	41.
XX. ორხან-ყაზის შვილის — ყაზი ხონთქარ მურად-ხან პირველის ტახტზე ასვლის მოკლე ამბავი	43
XXI. მურად-ხან ხუდავენდიქარის შვილის — ილდირიმ ბაიაზეთ-ხანის ტახტზე ასვლის ამბის მოკლედ გადმოცემა	44
XXII. უღემები, ღვთისმოსავეები და დიდი წმინდანები, რომლებიც ილდირიმის დროს იყენენ სახელმწიფოში	45
XXIII. მურად-ხან მეორის დროის უღემები, ღვთისმოსავეები, შეიხები	47

X XIV. ოსმალთ უფლისწულების წმინდა საფლავები	48
X XV. ბრუსის დიდი წმინდანების საფლავების აღწერა	49
X XVI. ამბავი იზმიითის ვილაიეთში მოგზაურობის დროს ნანახისა	62
X XVII. ათას ორმოცდაათი (1640) წლის ჯუმადა პირველის პირველში (19. VIII) ბათუმისა და ტრაპიზონის ქვეყნებისაკენ ჩვენი გასვლა და მგზავრობა	71
X XVIII. აღწერა ლაზიკის ძველი ვილაიეთის დიდი ქალაქისა და კეთილმოწყობილი ციხისა, ე. ი. ქალაქ ტრაპიზონისა	81
X XIX. ტრაპიზონში სულთან კანუნის მიერ დამორჩილებულ ტომების ბეგები	83
X XX. სულთნების, ვეზირებისა და ქალაქის წარჩინებულთა ჯამეების აღწერა	86
X XXI. ჩვენი მოგზაურობა გურჯისტანისა და სამეგრელოს მხარეებში	93
X XXII. თვალწარმტაცი ქვეყნის, ე. ი. აბაზას ქვეყნის აღწერა	97
X XXIII. აბაზას ქვეყანაში მოსახლე ტომების შესახებ	100
X XXIV. მთებში მოსახლე აბაზას ტომები	106
X XXV. არაჩვეულებრივი და გასაოცარი აბაზას ენა	107
X XXVI. საპი აბაზას ენა	107
X XXVII. ანაპის ყურედან აზოვის ლაშქრობაში გამგზავრება	109
X XXVIII. აზოვის ლაშქრობიდან, აზოვის აულებლად, ყირიმის მხარეში გამგზავრება	118
X XXIX. წრფელი ევლიას თავგადასავალი	123
XL. ქილდარა-სულთანის სავანისა და ციხის აღწერა	127
X LI, ქილდარა-სულთანის სავანის ანუ სარი სალითიკის თქმულებები და მისი აშენების მიზეზი	128
X LII. ჩვენი მშობლიურ სტამბოლში გამგზავრების შესახებ	134
X LIII. შავი ზღვის სიგრძე-სიგანე	135
X LIV. ათას ორმოცდათხუთმეტ (1645) წელს ჩვენი წასვლა „მალტის ლაშქრობაში“	136
X LV. მალტის ომის სამზადისი	138
X LVI. ოქროს საბადო კრეტას ანუ კუნძულ კრეტას აღწერა	144
X LVII. პინიას ციხის ალყა	146
X LVIII. ჩემი საყვარელი მამის საუცხოო, გასაოცარი ნაამბობი	154
X LIX. რეჯების თვის პირველს (1646 წ. 13. VIII) დავთარდარ-ზადე მეჰმედ-ფაშასთან ერთად არზრუმის ვილაიეთისაკენ ხმელეთით მგზავრობის დროს ნანახი სადგურები, დაბები და დიდებული ძეგლები	159
L. დოსიას, ბოლუს, „ოთხი დივანის“ თურქების ენა და კილოკავი	167
LI. აღწერა ძლიერების მთისა, მადნეულთა წმინდა მწვერვალია, ამაღლეთაკან შემორჩენილი დიდების ქალაქისა — ამასიის ციხისა	174
LII. ამასიის ციხის მოყვანილობის ქება-დიდება	175
LIII. სულთნებისა და დიდკაცების სალოცავი ადგილების აღწერა	181
LIV. აღწერა დანიშენდიათა ბედნიერების ქალაქისა — ნიქსარის მტკიცე ციხისა	184
LV. არზრუმის ჯამეების შესახებ	198
LVI. დიდებული წმინდანების დიდი სალოცავები	206
LVII. ჩვენი ლაშქრობა ქუთისტანში არზრუმის ვილაიეთის შუშის ციხის წინააღმდეგ	207

LVIII. ჩვენი აყრა მდინარე არეზის ნაპირიდან და ირანში მდებარე ერეენისა და ნახჭევნის მიმართულებით წასვლა	216
LIX. ამ (სპარსული) ენის ზოგი სიტყვის მნიშვნელობა	224
LX. ნახჭევანში ხანისაგან საჩუქრები და წერილები მივიღეთ და თავრიზის ქვეყნისაკენ გავემართეთ	225
LXI. აღწერა დიდი ქალაქისა და ძველი ციხისა — მომხიბლავი თავრიზისა	230
LXII. ამბავი ხანთან ერთად თავრიზის სანახების შემოვლისა და დათვალიერებისა	241
LXIII. საოცრება პაექრობისა	241
LXIV. სასურველი თავრიზის ზოგადი ქება	244
LXV. ირანის ხალხის დასაგმობი ზნე-ჩვეულება	246
LXVI. დიდკაცებისა და დიდი წმინდანების საფლავები	247
LXVII. ხანთან ერთად შამ-ყახანის წმინდა საფლავისაკენ მგზავრობის დროს ჩვენ მიერ დათვალიერებული ციხეები	248
LXVIII. გემლინის წმინდანთა სალოცავი ადგილები	256
LXIX. ჩვენი გამგზავრება აზერბაიჯანის თავრიზას ვილაიეთიდან ერეენისაკენ	258
LXX. აღწერა აზერბაიჯანის ციხის — ერეენისა, ხოჯათა ქალაქისა	262
LXXI. ერეენიდან ბაქომდე მოგზაურობის დროს ნანახი	267
LXXII. მონღოლთა ტომის ერთი შტოს — კაითაყების სიტყვები და გამოთქმები	272
LXXIII. ბაქოს ციხიდან საქართველოსაკენ გამგზავრება	281
LXXIV. დარუბანდიდან საქართველოსაკენ გამგზავრება	290
LXXV. შავშეთის ქართველების ენა	297
LXXVI. ჩილდირის ვილაიეთის სხვადასხვა მხარეში დამორჩილებული და დაპყრობილი საქართველოს ციხეები	301
LXXVII. ახალციხიდან არზრუმამდე მდებარე ადგილები	302
LXXVIII. ათას ორმოცდაჩვიდმეტ (1617) წელს კვლავ ერეენის ქვეყნისაკენ გამგზავრება	305
LXXIX. სადგურები, რომლებიც ერეენამდე გავიარეთ	311
LXXX. ერეენიდან კვლავ არზრუმში დაბრუნება	314
LXXXI. ფაღიშაჰის ბრძანებით ჩვენი წასვლა არზრუმიდან ბაიბუროს, ჯანჯას, ისპირს, თორთუმსა და ახჩა-ყალას	317
LXXXII. დამე თავდასხმა საქართველოს ქვეყანაზე	330
LXXXIII. მეგრელების ენა	333
LXXXIV. 1057 (1648) წლის ზულ-კადას მეთვრამეტე დღეს (15 იანვარი) სასტიკ ზამთარში არზრუმიდან სტამბოლისაკენ გამგზავრება	346
LXXXV. ქემანის ციხისაკენ გამგზავრება	347
LXXXVI. ზამთარში ერზონჯანიდან ჩვენში წასვლა ვარდარ ალი-ფაშას დასახმარებლად	355
LXXXVII. მერზიფონის სალოცავი ადგილები	368
LXXXVIII. მენლაკაფ-ზადეს, ყარა ჰიდარ-ოღლუს, კათირჯი-ოღლუს გასაქირი	387
LXXXIX. ჩემი კეთილი სიზმარი	401
XC. ანკარაში დასვენებული ალაჰის დიდი წმინდანების გასხივონებული საფლავებისა და წმინდა ადგილების შესახებ	404
XCI. თოჯზე მოთამაშე დახელოვნებულ ჯამბაზი ფალანგების სანახაობა	407

XCII. ჩვენი წასვლა თოკათში მყოფ ვარდარ ალი-ფაშასთან	411
XCIII. ვარდარ ალი-ფაშას აღსასრული	418
XCIV. ათას ორმოცდათერთამეტი (1648) წლის ჯუმადა ალი-ახირის თვეში ანკარის ბეაბაზარიდან სტამბოლისაკენ გამგზავრება	425
XCV. ქოაღლუქის წმინდა ადგილები	426
XCVI. მოკლე ამბავი იბრაჰიმ-ხანის შვილის, კეთილშობილ სულთან მეჰმედ-ხან მეოთხის სულთნობისა	433
XCVII. ჩვენი ბატონი დავითარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშას შეტაკება ვეზირ მეველქეისთან	435
XCVIII. შაბანის პირველში (21. VIII. 1648) სილაჰდარ მურთაზა-ფაშასთან ერთად სამოთხის სურნელებიან დამასკოში გამგზავრება	436
XCIX. გზაზე მოთარეშე ყარა ჰაიდარის შვილის დაჭერა ჰასან-აღას მიერ და სტამბოლში წაყვანა	437

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

გამომცემლობის რედაქტორი დ. ლევაია
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი ს. ხანჯალაძე

გადაეცა წარმოებას 8.7.1969; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 1.II.1971;
ჭალალის ზომა $70 \times 108 \frac{1}{16}$; ნაბეჭდი თაბახი 28.38; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 24.66; ტირაჟი 1300; შეკვეთა № 1957;
ფასი 2 მან. 59 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15.

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

«КНИГА ПУТЕШЕСТВИЯ»

Эвлин Челеби

საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების
კომისიის გამოცემანი

წიგნი I: თ. ყაუხჩიშვილი, პეროდოტე, თბ., 1960.

წიგნი II: ნ. კეჭალაძე, არიანე. თბ. 1961.

წიგნი III: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუ-
თები. ნაკვ. I. თბ. 1961.

წიგნი IV: ა. გამყრელიძე და ს. ყაუხჩიშვილი, გეორ-
გია. ტომი პირველი. თბ. 1961.

წიგნი V: ნ. შოშიაშვილი, გრიგოლ აკანელის მოისართა ტო-
მის ისტორია. თბ. 1961.

წიგნი VI: ნ. ჯანაშია, ლაზარე ფარპეცი და მისი ცნობები სა-
ქართველოს შესახებ. თბ. 1962.

წიგნი VII: ეთ. სიხარულიძე, იაკუთის ცნობები საქართვე-
ლოს და კავკასიის შესახებ. თბ. 1964.

წიგნი VIII: ი. ცინცაძე, ძველი რუსული წყაროები (XI—
XVI სს.) საქართველოს შესახებ. თბ. 1962.

წიგნი IX: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა
საქართველოში. ტომი I. თბ. 1962.

წიგნი X: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთე-
ბი. ნაკვ. II. თბ. 1962.

წიგნი XI: თ. მიქელაძე, ქსენოფონტის „ანაბასისი“. თბ. 1967.

წიგნი XII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია. ტომი მეხუთე. თბ.
1963.

წიგნი XIII: ნ. ცაგარეიშვილი, იოანე დრასხანაკერტელის
„სომხეთის ისტორია“. თბ. 1965.

წიგნი XIV: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა
საქართველოში. ტომი II. თბ. 1964.

წიგნი XV: ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა
და კავკასიის შესახებ. თბ. 1964.

წიგნი XVI: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, ტომი მეორე. თბ.
1965.

წიგნი XVII: ნ. ლომოური, დიონ კასიოსი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1966.

წიგნი XVIII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა. ტომი მეექვსე. თბ. 1966.

წიგნი XIX: ვლ. ფუთურიძე, ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1966.

წიგნი XX: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი მეშვიდე. თბ. 1967.

წიგნი XXI: ზ. ალექსიძე, ეპისტოლეთა წიგნი. თბ. 1968.

წიგნი XXII: ი. ცინცაძე, ალექსი იველევის 1650—1652 წწ. იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა. თბ. 1969.

წიგნი XXIII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი მერვე. თბ. 1970.

წიგნი XXIV: ვლ. ფუთურიძე, ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1969.

წიგნი XXV: ი. ცინცაძე, ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1950 — 1952 წწ. თბ. 1970.

წიგნი XXVI: ა. ურუშაძე, აპოლონიოს როდოსელის „არგონაეტიკა“. თბ. 1970.

წიგნი XXVII: კ. კუცია, ესაი ჰასან ჯალალიანცის „აღვანთა ქვეყნის ისტორია“, თბ. 1971.

წიგნი XXVIII: მ. მამაცაშვილი, მაჯდ-ოს-სალტანეს „ქალაქ თბილისის აღწერა“. თბ. 1971.

წიგნი XXIX: გ. ფუთურიძე, ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თბ. 1971.

წიგნი XVII: ნ. ლომოური, დიონ კასიოსი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1966.

წიგნი XVIII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა. ტომი მეექვსე. თბ. 1966.

წიგნი XIX: ვლ. ფუთურიძე, ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1966.

წიგნი XX: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა. ტომი მეშვიდე. თბ. 1967.

წიგნი XXI: ზ. ალექსიძე, ეპისტოლეთა წიგნი. თბ. 1968.

წიგნი XXII: ი. ცინცაძე, ალექსი იველევის 1650—1652 წწ. იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა. თბ. 1969.

წიგნი XXII²: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა. ტომი მერვე. თბ. 1970.

წიგნი XXIII: ვლ. ფუთურიძე, ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1969.

წიგნი XXIV: ი. ცინცაძე, ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1950 — 1952 წწ. თბ. 1970.

წიგნი XXV: ა. ურუშაძე, აპოლონიოს როდოსელის „არგონავტიკა“. თბ. 1970.

წიგნი XXVI: კ. კუციია, ესაი ჰასან ჯალალიანცის „აღვანთა ქვეყნის ისტორია“. თბ. 1971.

წიგნი XXVII: მ. მამაცაშვილი, მაჯდ-ოს-სალტანეს „ქალაქ თბილისის აღწერა“. თბ. 1971.

წიგნი XXVIII: გ. ფუთურიძე, ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თბ. 1971.